МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ НАПН УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
НАПН УКРАЇНИ І ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ТА СПЕЦІАЛІСТІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
ВБО УКРАЇНСЬКИЙ ФОНД "БЛАГОПОЛУЧЧЯ ДІТЕЙ"

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
для фахівців соціальної сфери

За загальною редакцією професора І. Д. Звєрєвої

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

«Універсум»
Київ
Сімферополь
2012

УДК 378.147
ББК 65.272 я2
Е 645

Рецензенти:

Олексюк О. М. *— доктор педагогічних наук, професор*
Кравченко Т. В. *— доктор педагогічних наук, професор*
Плахотнік О. В. *— доктор педагогічних наук, професор*

Колектив авторів:

Алєксєєнко Т. Ф., канд. пед. наук, ст. н. співр., *Басюк Т. П., Безпалько О. В.,* доктор пед. наук, проф., *Бех І. Д.,* доктор психолог. наук, проф., академік НАПН України, *Болтівець С. І.,* доктор психолог. наук, проф., *Братусь І. В.,* канд. пед. наук, *Буніна Л. І.,* канд. пед. наук, доцент, *Ваховський Л. Ц.,* доктор пед. наук, проф., *Веретенко Т. Г.,* канд. пед. наук, проф., *Гужва Т. М.*, *Гулевська-Черниш Г. В., Жданович Ю. М.,* канд. пед. наук, *Журавель Т. В.,* канд. пед. наук, *Заверіко Н. В.,* канд. пед. наук, доцент, *Звєрєва І. Д.,* доктор пед. наук, проф., *Зимівець Н. В.,* канд. пед. наук,*Караман О. Л.,*канд. пед. наук,доцент,*Кічук Я. В.,*докторпед. наук,*Кияниця З. П.,* канд. пед. наук, *Ковальчук Л. Г.,* канд. пед. наук, *Кузьмінський В. О.,* канд. екон. наук, доцент, *Лактіонова Г. М.,* доктор пед. наук, проф., *Лавренко О. В., Левченко К. Б.* доктор юридич. наук, проф., *Лесіна Т. М.,* канд. пед. наук, доцент, *Липський І. А.,* доктор пед. наук, проф, *Лютий В. П.,* канд. пед. наук, доцент, *Лях В. В., Лях Т. Л.,* канд. пед. наук, доцент, *Мардахаев Л. В.,* доктор пед. наук, проф., *Міщенко Н. І.,* канд. пед. наук, *Міщік Л. І.,* доктор пед. наук, проф., *Окушко Т. К.,* канд. пед. наук, ст. н. співр., *Омельченко С. О.,* доктор пед. наук, проф., *Песоцька О. П.,* канд. пед. наук, доцент, *Петрович В. С.,* канд. пед. наук, доцент, *Петрочко Ж. В.,* доктор пед. наук, *Пилипенко О. І.,* канд. пед. наук, доцент, *Пінчук І. Н.,* канд. пед. наук, доцент, *Поліщук В. А.,* доктор пед. наук, проф., *Постолюк Г. І., Рижанова А. О.,* доктор пед. наук, проф., *Савченко С. В.,* доктор пед. наук, проф., *Сейко Н. О.,* доктор пед. наук, проф., *Семігіна Т. В.,* магістр соц. роб., канд. політ. наук, доцент, *Сидоров В. М., Терницька С. В.,* канд. пед. наук, *Троценко Н. Є.,* канд.пед.наук, *Харченко С. Я.,* доктор пед. наук, проф., *Цюман Т. П.,* канд. пед. наук, доцент, *Черная К. І.*, канд. пед. наук, ст. наук. співр., *Чернуха Н. М.*, доктор пед. наук, проф., *Юрків Я. І.,* канд. пед. наук.

Гриф «Рекомендовано» надано листом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1/11–6111 від 03.05.2012

Е 645 **Енциклопедія для фахівців соціальної сфери** / За заг. ред. проф. І. Д. Звєрєвої.— Київ, Сімферополь: Універсум, 2012.— 536 с.

ISBN 978-966-8048-55-5

Енциклопедія містить вісім розділів, в яких систематизовано найбільш поширені поняття, терміни й категорії соціальної роботи та социальної педагогіки, що відображають теоретико-методологічні основи, зміст і напрями соціальної / соціально-педагогічної роботи, її правові, психологічні, соціокультурні, політичні основи, технології та інновації, а також соціальні інститути та інституції. Зміст термінів, що викладено, розкривається на основі новітніх досягнень соціальної педагогіки, психології, соціології, філософії тощо. У виданні знайшли відображення цілій ряд понять, які ще не висвітлені в виданнях подібного характеру, зокрема «альтернативний догляд», «патронаж соціальний», «сімейні групові наради», «технологія соціальна», «франчайзинг» тощо.

Прямая целевая аудитория — фахівці із соціальної роботи.

Видання стане певним пізнавальним ресурсом у професійному самовдосконаленні практиків соціальної сфери, воно буде у нагоді й тим, хто опановує професії соціального педагога та соціального працівника.

ISBN 978-966-8048-55-5

© І. Д. Звєрєва, 2012.
Упорядкування

ПЕРЕДМОВА

Наразі стрімкий розвиток соціальної сфери обумовлюється соціальним замовленням суспільства, що, перш за все, спрямоване на формування засад нової соціальної політики. Сучасна соціальна політика держави та Національна доктрина розвитку освіти визначили низку першочергових завдань школи і педагогічної науки щодо різнобічного розвитку та соціальної адаптації особистості в сприятливих соціальних умовах.

Соціальна робота та соціальна педагогіка як окремі галузі педагогічного знання саме зараз перебувають на етапі активного розвитку теоретичних положень та аналізу й систематизації досягнень соціальної та соціально-педагогічної практики. Свідченням цього є розробка методологічних засад соціальної роботи та соціальної педагогіки ; обґрунтування нових парадигм соціального виховання, соціальної підтримки, соціальної допомоги, соціалізації особистості ; формування понятійно-термінологічного апарату цих галузей, розвиток та розробка інноваційних технологій соціальної та соціально-педагогічної діяльності. За останні роки як соціальна робота, так й соціальна педагогіка збагатилися численними науковими доробками, серед яких десятки дисертаційних та монографічних досліджень, навчальних та методичних посібників, сотні публікацій з проблем соціальної роботи та соціально-педагогічнох діяльності в різних сферах соціального середовища та з різними категоріями населення.

Розвиток соціальної педагогіки як теорії неможливий без активної соціально-педагогічної практики. Однією з передумов ефективності соціально-педагогічної діяльності та розв'язання соціальних проблем є наявність висококваліфікованих фахівців соціальної сфери, які мають ґрунтовну теоретичну підготовку та володіють різними технологіями соціальної та соціально-педагогічної діяльності.

Все вищезазначене обумовлює необхідність пошуку нових підходів до теоретичної підготовки соціальних педагогів / соціальних працівників, фахівців соціальної роботи з урахуванням сучасних тенденцій в практиці.

Пропоноване видання відрізняється від інших інноваційним підходом щодо викладення матеріалу, представлення сучасних надбань в соціальній сфері шляхом синтезу напрацьованих методологічно-концептуальних засад соціальної роботи

та соціальної педагогіки як науки, практики та навчальної дисципліни. Видання підготовлено з урахування положень Державних стандартів підготовки спеціалістів за спеціальністю «Соціальна педагогіка» та «Соціальна робота» . Це й обумовило його структурну побудову. Видання має чітки визначені розділи, що розкривають теоретико-методологічні основи соціальної/соціально-педагогіної роботи, зміст і напрями, основи соціальної політики, правові, психологічні, соціокультурні основи соціальної/соціально-педагогічної роботи, інституції, що здійснюють роботу в соціальній сфері, висвітлює технології та інновації. Саме такий підхід дає можливість визначити як загальне, та й специфічне в розвитку наукових засад та практичному здійсненні соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності.

Це стало можливим завдяки тому, що до складу авторського колективу увійшли відомі теоретики української школи соціальної педагогіки, російські колегі, представники вищих навчальних закладів, які викладають курси для спеціальностей «Соціальна педагогіка» та «Соціальна робота» протягом тривалого періоду часу, та практики соціальної сфери, що мають значний досвід в організації соціальної/соціально-педагогічної роботи у соціальній сфері.

Підготовлене видання є енциклопедичним довідником для фахівців соціальної сфери. Воно буде корисним й тим, хто опановує професії соціального педагога та соціального працівника.

Авторський колектив

Теоретико-методологічні основи соціальної / соціально-педагогічної роботи

АБІЛІТАЦІЯ (лат. abilitatio; від лат. habilis — зручний, пристосувальний) — комплекс заходів (послуг), спрямованих на формування нових і підсилення вже існуючих ресурсів соціального, психічного та фізичного розвитку дитини або сім'ї. *А. в соціально-педагогічній діяльності* — це система заходів, спрямованих на опанування знань і навичок, необхідних для незалежного проживання особистості в соціальному середовищі: усвідомлення своїх можливостей та обмежень, соціальних ролей, розуміння прав та обов'язків, уміння здійснювати самообслуговування. Термін найчастіше використовують стосовно дитини з особливими потребами, а також сім'ї, яка знаходиться в кризовій ситуації. Йдеться про розвиток у дитини тих функцій і здібностей, які в нормі з'являються без спеціальних зусиль оточуючих, а в дитини з проблемами можуть виникати тільки в результаті спрямованої роботи спеціалістів, що поєднує педагогічні, психологічні, юридичні, медичні, технічні, соціальні засоби. Цей процес передбачає навчання дитини з обмеженими можливостями основним соціальним навичкам, пристосування побутових умов до потреб дитини, педагогічну корекцію з метою вироблення та підтримки навичок автономного проживання, стереотипів безпечної поведінки, опанування навичок захисту власних прав та інтересів, отримання навичок самоаналізу та позитивного сприйняття себе й оточуючих.

Літ.: Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник .— К.: ДЦ ССМ, 2002.— 536 с.; Словарь по социальной педагогике / Авт.— сост. Л. В. Мардахаев.— М.: Академия, 2002.— 368 с.; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е. И. Холостовой.— М.: Юристъ, 1997.— 424 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової.— К.: УДЦССМ, 2000.— 260 с.

Харченко С. Я.

АДАПТАЦІЯ (лат. adapto — пристосовую) — процес взаємодії живих організмів та оточуючого середовища, який призводить до пристосування їх до умов життєдіяльності. Це поняття виникло в XIX ст. і спочатку використовувалося лише в біології. Пізніше воно стало застосовуватися не лише до життєдіяльності організмів, але й до особистості та колективної поведінки.

У соціальній психології *А.* визначають як пристосування індивіда до групових норм і власне соціальної групи. *Психологічна А.* особистості в суспільстві відбувається завдяки таким психологічним механізмам, як рефлексія, ідентифікація, емпатія, прийом соціального зворотнього зв'язку тощо. *Соціальна А.* — процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об'єктами, інтеграція особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища. Психологічна та соціальна *А.* знаходяться у взаємозалежності. Без психологічної *А.*, що спонукає людину до адаптивної діяльності, яка немовби «дає старт» соціальній *А.*, остання була б

просто неможливою. На характері розвитку соціальної *А*. позначаються індивідуальні психічні ознаки особистості (мислення, увага, пам'ять, почуття); характеристики темпераменту (інтенсивність, темп реакцій, ригідність, пластичність); риси характеру особистості (цікавість, відповідальність, комунікабельність, працелюбність чи ледарство). Проте не можна переоцінювати вплив психіки на соціальну *А*. людини, оскільки причини, що породжують соціальну *А*. та визначають її суть, лежать у соціальній сфері.

Процес соціальної *А*. безперервний, зважаючи на те, що в навколишньому середовищі постійно відбуваються зміни соціальної дійсності, які, безперечно, потребують нових способів пристосування індивіда. Соціальна *А*. здійснюється з різною мірою інтенсивності. Періоди підвищеної адаптивної інтенсивності можна співвіднести з пожвавленням соціальної діяльності суспільства, і навпаки, уповільнення явищ соціальної трансформації зменшують інтенсивність соціального пристосування індивіда.

Соціальна *А*. особистості — це атрибутивна властивість суб'єктів соціальної життєдіяльності, що реалізується шляхом інтерпретації внутрішніх і зовнішніх інформаційних моделей соціального буття з погляду їхньої відповідності адаптивним установкам, які не суперечать розумінню оточуючої дійсності та були: а) цілеспрямовано сформовані зовні; б) стихійно засвоєні в процесі соціалізації; в) відкриті самостійно.

Результатом соціальної *А*. є *адаптованість особистості* — ступінь її пристосування до умов життя і діяльності. Адаптованість може бути: *внутрішньою*, що виявляється у формі перебудови функціональних структур і систем особистості при певній трансформації середовища її життя і діяльності (у цьому випадку зовнішні форми поведінки й діяльності особистості змінюються відповідно до зовнішніх вимог середовища — тобто відбувається повна, генералізована *А*. особистості); *зовнішньою* (поведінковою, пристосувальною), коли особистість внутрішньо змістовно не перебудовується і зберігає себе, свою самостійність (у результаті має місце інструментальна *А*. особистості); *змішаною*, при якій особистість частково перебудовується і підлаштовується до середовища, його цінностей, норм і водночас зберігає своє Я, свою самостійність.

Будь-яка *А*., у тому числі й соціальна,— це складова соціалізуючого процесу, яку необхідно розглядати в діалектичній єдності двох діяльностей: зовнішньої — матеріально-духовної, яка спрямована переважно на зміну умов зовнішнього середовища, та внутрішньої — суб'єктивно-психічної, спрямованої, перш за все, на перетворення внутрішнього світу суб'єкта. Тому важливий компонент соціальної *А*. — це узгодженість оцінок, особистих можливостей і прагнень індивіда з цілями та цінностями соціального середовища.

Значну роль у процесі соціальної *А*. відіграє *адаптаційний потенціал* людини. Це рівень можливостей особистості входити в нові умови соціального середовища, а також у ті, що постійно змінюються. Він пов'язаний з адаптивною підготовкою особистості, тобто тими вміннями та навичками пристосування, яких індивід набуває в процесі життєдіяльності.

Соціальна *А*. може здійснюватися у формі акомодації (повного підпорядкування вимогам середовища без їхнього критичного аналізу), конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища) і асиміляції (свідомого й добровільного прийняття норм і цінностей середовища на основі особистісної солідарності з ними).

Розрізняють активну та пасивну *А*. У процесі активної *А*. індивід прагне енергійно взаємодіяти з середовищем, впливати на його розвиток і зміни, долати труднощі й перешкоди, удосконалювати суспільні процеси. При пасивній *А*. індивід не прагне до

змін оточуючої дійсності, пасивно реагує на існуючі норми, оцінки, способи діяльності, слабо мобілізує біологічні та психологічні ресурси для пристосування в соціальному середовищі. Через це при зустрічі індивіда з певними об'єктивними труднощами, хворобами, екстремальними ситуаціями як результат низької *А*. може формуватися соціальна дезадаптація, що виявляється в різних формах девіантної поведінки.

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях.— К.: Центр навчальної літератури, 2003.— 138 с.; Ромм М. В. Адаптация личности в социуме: теоретико-методологический аспект: Монография.— Новосибирск: Наука, 2002.— 275 с.; Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека.— СПб.: Речь, 2006.— 356 с.; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник.— К.: ДЦ ССМ, 2002.— 536 с.; Крысько В. Г. Словарь-справочник по социальной психологии.— Спб.: Питер, 2003.— 416 с.

Безпалько О. В.

АДИКЦІЯ (англ. addiction — схильність, пагубна звичка, пристрасть) — у загальному розумінні *залежність — це прагнення покластися на когось чи щось з метою отримання задоволення або адаптації, залежність від деяких предметів, речовин чи видів діяльності*. Залежність поділяють на нормальну та надмірну. Усі люди мають вроджену схильність до формування залежності від таких життєво необхідних об'єктів, як повітря, вода, їжа. Більшість людей протягом життя мають стійку здорову прихильність до батьків, друзів, дружини, чоловіка. Схильність до надмірної залежності породжує залежну поведінку, тісно пов'язану як зі зловживанням особистістю кимось або чимось, так і з порушенням її потреб. У сучасній літературі, говорячи про *залежну поведінку*, часто використовують термін «*адиктивна поведінка*», уведений В. Міллером для визначення зловживання різними речовинами, які змінюють психічний стан, включаючи алкоголь, наркотики й тютюн, до того, як від них сформується фізична залежність. Перевага терміна «адиктивна поведінка» полягає в його інтернаціональній транскрипції, а також у можливості ідентифікувати особистість з подібними звичками як «адикта» або «адиктивну особистість».

Значний внесок у вивчення адиктивної поведінки внесли зарубіжні (Р. Браун, Х. Мілкман, С. Сандервірт, Д. Пайнз) і російські (О. Личко, В. Битенський, Ц. Короленко, А. Єгоров, Є. Змановська, В. Рибаков, В. Менделевич, А. Худяков) дослідники. Зараз в Україні проблеми адиктивної поведінки досліджують Н. Максимова, С. Толстоухова, Н. Пихтіна, Г. Золотова та інші.

Залежна (адиктивна) поведінка має багато різновидів, диференційованих переважно за об'єктом *А*. У реальному житті більш поширені такі об'єкти залежності: а) психоактивні речовини (легальні й нелегальні наркотики), б) їжа, в) гра; г) секс; ґ) релігія та релігійні культи. Відповідно до названих об'єктів Є. Змановська виділяє такі форми залежної поведінки: а) хімічна залежність (куріння, алкоголь, залежність від ліків, наркоманія, токсикоманія); б) порушення харчової поведінки (переїдання, голодування, відмова від їжі); в) гемблінг — ігрова залежність (азартні ігри, комп'ютерна залежність); г) сексуальні *А*. (зоофілія, фетишизм, пігмаліонізм, трансвестизм, ексгібіціонізм, вуайєризм, некрофілія, садомазохізм); ґ) релігійна деструктивна поведінка (релігійний фанатизм, залученість до секти).

Вибір особистістю конкретного об'єкта залежності визначається його специфічним впливом на організм людини. Люди мають індивідуальну схильність до тих чи інших об'єктів *А*.

Популярність алкоголю пов'язана із широким спектром його дії: він може з однаковим успіхом використовуватися для збудження, зігрівання, розслаблення, лікування простудних захворювань, підвищення впевненості й розкутості.

Різні форми *А*. мають тенденцію сполучатися або переходити одна в одну, що доводить єдність механізмів їх функціонування. Наприклад, курець із багаторічним стажем може відчувати постійне бажання їсти, коли відмовляється від цигарок, а людина, залежна від важких наркотиків, для «підтримки ремісії» переходить на вживання легких наркотиків або алкоголю.

Форми адиктивної поведінки мають принципово схожі психологічні механізми. У зв'язку із цим виділяють такі загальні ознаки адиктивної поведінки:

1. Залежна поведінка виявляється в стійкому прагненні особистості до зміни психофізичного стану. Будь-який об'єкт залежності (алкоголь, наркотик, гра та ін.) дозволяє адикту випробовувати значущі для нього переживання, до яких він прагне, але не може досягти самостійно.

2. Формування *А*. супроводжує зниження контролю особистості над прагненням до об'єкта залежності. Це прагнення особистість переживає як імпульсивно-категоричне, непереборне, ненасичуване. Зовнішньо це може виглядати як боротьба із самим собою, а частіше — як втрата самоконтролю спочатку над своєю поведінкою, а потім і над своїм життям.

3. Адиктивна поведінка — безперервний процес формування й розвитку залежності. *А*. нерідко має нешкідливий початок, індивідуальний перебіг із посиленням залежності та результат.

4. Циклічність залежної поведінки має фази: наявність внутрішньої готовності до адитивної поведінки; посилення бажання та напруги; очікування й активний пошук об'єкта *А*.; отримання об'єкта й досягнення специфічних переживань; розслаблення; стадія відносного спокою (ремісія).

5. Адиктивна поведінка не обов'язково призводить до захворювання або смерті, але закономірно викликає міжособистісні зміни та соціальну дезадаптацію. Виявляються типові соціально-психологічні зміни, які супроводжують формування *А*. Первинне значення має формування адиктивної установки — сукупності когнітивних, емоційних і поведінкових особливостей, які створюють адиктивне ставлення до життя.

Адиктивна установка полягає в появі надцінного емоційного ставлення до об'єкта *А*. (наприклад, у турботі про постійний запас сигарет, алкоголю, наркотиків); інтелектуальному виправданні *А*.: «усі курять», «алкоголь знімає стрес»; формуванні «мислення за бажанням», унаслідок чого знижується критичність до негативних наслідків адиктивної поведінки та адиктивного оточення («усе нормально», «я можу себе контролювати», «наркомани, алкоголіки — хороші люди»); розвитку недовіри до всіх інших, зокрема й до спеціалістів, які намагаються надати адикту медико-соціальну допомогу; прояві анозогнозії — заперечення хвороби або її тяжкості («я не алкоголік», «якщо захочу, кину пити»). Адиктивна установка неминуче призводить до того, що об'єкт залежності стає метою існування, а вживання — способом життя. Життєвий простір звужено до ситуації отримання об'єкта, минулі моральні цінності, інтереси, відносини перестають бути значущими. Бажання «злитися» з об'єктом настільки домінує, що людина здатна подолати будь-які перешкоди на шляху до нього, виявляючи неабияку винахідливість і завзятість, брехня стає не-

змінним супутником адиктивної поведінки. Критичність до себе і своєї поведінки суттєво знижується, поведінка стає захисно-агресивною, наростають ознаки соціальної дезадаптації.

Визначають такі психологічні особливості осіб з адиктивними формами поведінки (Б. Сегал): знижена переносимість труднощів повсякденного життя, поруч із гарною переносимістю кризових ситуацій; прихований комплекс неповноцінності і зовнішній прояв переваги; зовнішня соціабельність, поєднана зі страхом перед стійкими емоційними контактами; бажання казати неправду; прагнення звинувачувати інших, знаючи, що вони не винні; схильність уникати відповідальності в прийнятті рішень; стереотипність, повторюваність поведінки; залежність; тривожність.

А. не що інше як багаторівневий розлад, фіксований на використанні якого-небудь об'єкта з метою компенсації емоційного дисбалансу та міжособистісних відносин, які не задовольняють людину. Це виявляється в різних формах, становить серйозну соціальну проблему й регулюється переважно моральними та медичними нормами.

Літ.: Егоров А. Ю. Нейропсихология девиантного поведения.— СПб.: Речь, 2006.— 224 с.; Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учебное пособие для студентов вузов.— М.: Академия, 2008.— 288 с.; Змановская Е. В. Девиантное поведение личности и группы: Учебное пособие / Е. В Змановская, В. Ю. Рыбников— СПб.: Питер, 2010.— 352 с.; Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учебное пособие.— СПб.: Речь, 2008.— 445 с.; Федосенко Е. В. Помощь подростку: полное практическое руководство для психологов, педагогов и родителей.— СПб.: Речь, 2009.— 320 с.

Песоцька О. П.

АКСІОЛОГІЯ (грец. axia — цінність і logos — вчення) — філософська дисципліна, яка досліджує цінності як смислотворчі засади людського буття, що задають направленість і вмотивованість діяльності та вчинкам людини. Перше розгорнуте вчення про цінності розробили в середині XIX ст. німецький філософ Р. Лотце і його учень В. Віндельбанд. Сам термін *А*. був уведений у науковий обіг французьким філософом П. Лапі в 1902 р. На сучасному етапі аксіологічні питання є предметом всебічного ґрунтовного розгляду й аналізу багатьох учених у різних сферах науки (В. Бакіров, В. Блюмкін, П. Ігнатенко, М. Каган, А. Кірьякова, Н. Кузнєцов, А. Миронов, А. Павліченко, С. П'янзін, М. Розов, Л. Столович та ін.).

Аксіологічна проблематика розроблялась ще античними філософами Платоном, Аристотелем, які вважали, що орієнтиром для системи цінностей є ідея вищого Блага. В епоху середньовіччя під впливом метафізичних установок християнства, які затвердились у свідомості й поведінці людей, кардинально змінювались і ціннісні уявлення та орієнтації. Найвищою й абсолютною цінністю стають слова і доля Ісуса Христа, який був персоніфікованим ідеалом божественної мудрості, незбагненної за своєю суттю і здатної творити буття. У XVI — XIX ст. формується нова метафізична парадигма, у центрі якої опиняється вже не Бог, а сама людина. Віднині на перший план виходить віра в науку, а не в космічну справедливість або божественну приреченість, надія на силу знання, а не на мудрість генія чи милість Бога. Концептуальні й структурні перетворення в метафізиці, яка займалась обґрунтуванням цінностей, започаткували Х. Вольф, І. Кант, спробу переосмислити метафізику та її складові робили Г. Гегель, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Л. Фейєрбах, А. Шопенгауер, К. Маркс. Теоретичні трансформації призвели до того, що на початку XX ст. сфера цінностей виокремлюється в самостійну царину, яка відрізняється від сфер буття й пізнання.

Однією з найбільш важливих проблем *А.*, що зароджувалась, стала проблема співвідношення самого феномена цінності з його підставою (джерелом). У залежності від вирішення означеної проблеми сформувалися основні типи вчень про цінності:

1) Аксіологічний психологізм (В. Вундт, Ф. Брентано, А. Мейнонг) — джерелом цінностей вважається суб'єктивний світ людини: її цілі, почуття, воля, потреби й установки, а сама цінність розуміється як будь-який значущий для людини предмет. Слабкою стороною аксіологічного психологізму була невирішеність питання про загальнозначущі (об'єктивні) цінності.

2) Аксіологічний нормативізм (М. Вебер, В. Дільтей, О. Шпенглер) — джерело цінностей вбачається в соціокультурній життєдіяльності людства, а самі цінності ототожнюються з нормами, правилами, оцінками й нормативними переконаннями, які існують у суспільстві на певному етапі його розвитку. Представники цього вчення також зіткнулися з труднощами (співвідношення вищого й нижчого, загального й одиничного, історична застарілість нормативності).

3) Аксіологічний трансценденталізм (Г. Лотце, В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) — джерело цінностей усвідомлюється на рівні єдності культури, що історично склалася, з її загальнозначущими передумовами й унікальними характеристиками. Цінності при такому розумінні розглядаються як система загальних принципів, безумовних норм, ідеалів, які підносяться не тільки над одиничними подіями та нормами, а й над буттям у цілому. Вони не є ні об'єктивними, ні суб'єктивними, а є трансцендентальними, тобто існують як ідеальні, «чисті» сутності й орієнтують людей на досягнення вищих цілей. При такому підході сфера цінностей стає раціонально незбагненною та містичною.

4) Аксіологічний онтологізм (М. Шеллер, Н. Гартман) — формується в контексті критичного ставлення до трьох попередніх концептуальних позицій. Це вчення відрізняє неприйняття містики й спіритуалізму, перехід від «вертикального» бачення ціннісного світу до «горизонтального». Пошук єдиного блага, абсолютних ідеалів визнається безперспективним, а орієнтиром для обґрунтування системи цінностей стає повсякденне буття індивідів у світі. Важливими характеристиками аксіологічної парадигми стають плюралізм і проективність.

На сучасному етапі формується новий підхід до проблеми цінностей, нова аксіологічна концепція, яка одержала назву «конструктивна аксіологія». Досить глибоке обґрунтування конструктивного ставлення до цінностей зробив М. Розов. На його думку, сьогодні людство починає усвідомлювати, що єдиної для всіх, незмінної системи цінностей не існує, і тому вчення про вічну, незмінну, об'єктивну ієрархію цінностей, яке розробляється класичною філософською аксіологією, не адекватне ситуації в сучасному світі. Людство вступає в нову історичну епоху, у якій неможлива тотальна перемога тих чи інших ідей і яка потребує ціннісної свідомості як особливої глобальної етики. Саме ціннісна свідомість є широким і гнучким простором для діалогу різних світоглядів, культур і традицій, вона максимально плюралістична у сфері релігійних, соціальних, культурних, національних та інших цінностей і є результатом компромісу.

У сучасних умовах існує загальноцивілізаційне замовлення на конструктивну *А.*, яка б займалась критикою, корекцією й конструюванням ціннісних засад способу життя й соціальних рішень. Проблема формування ціннісної свідомості людей повинна стати однією з найбільш важливих і пріоритетних для системи освіти й виховання підростаючих поколінь. Саме в процесі освіти й виховання можуть бути створені сприятливі умови для формування людини, спроможної до раціонального освоєння сфери цінностей.

В *А.* також існують різні точки зору щодо визначення провідних аксіологічних категорій і, перш за все, категорії «цінність». Найбільш поширеним у наукових дослідженнях є розуміння цінності як значущості предметів і явищ навколишнього світу для людини, їх здатності задовольняти її матеріальні й духовні потреби. При цьому цінність як значущість виявляється в момент взаємодії суб'єкта та об'єкта. Інший варіант визначення передбачає розгляд цінностей у якості вищих суспільних ідеалів. З цієї точки зору цінність вже є не засіб, а мета, належне, те, що повинне бути. З потребами людей цінності-ідеали пов'язані лише генетично. Прибічники третього підходу об'єднують два попередні й розглядають цінність як значущість і ідеал одночасно.

Предметом особливої уваги *А.* є проблема класифікації цінностей. Відомою й розповсюдженою є традиційна класифікація, згідно з якою цінності поділяються на матеріальні, що існують у формі речей (одяг, продукти харчування, техніка, картини тощо) і духовні (моральні, релігійні, художні, політичні). Матеріальні цінності, які іноді називають благами, задовольняють тілесне буття людини, духовні ж роблять буття людини людським, гарантують її існування як духовної істоти. На жаль, таке розділення не враховує того, що в продуктах людської діяльності матеріальне і духовне взаємопов'язані і їх неможливо чітко роз'єднувати.

Обґрунтовується й певна ієрархія цінностей, тобто серед усіх цінностей виокремлюють провідні і залежні від них. З огляду на це виокремлюють цінності-цілі, які є найзагальнішими життєвими орієнтирами, і цінності-засоби, що втілюють у собі певну ситуативну мету. Цінності-цілі та цінності-засоби мають узгоджуватися між собою.

Останнім часом розвивається так звана прикладна *А.*, яка обґрунтовує використання поняття «цінність» практично у всіх сферах людського пізнання й діяльності, у тому числі і в соціальній роботі. Від усвідомлення й розуміння фахівцями аксіологічних аспектів соціальної роботи багато в чому залежить її ефективність.

Літ.: Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора.— Харьков: Вища школа, 1988.— 150 с.; Каган М. С. Философская теория ценности.— СПб.: Петрополис, 1997.— 205 с.; Кузнецов Н. С. Человек: потребности и ценности. Закончится ли спор Иисуса Христа с Великим Инквизитором? — Свердловск: Урал. ун-т, 1992.— 152 с.; Розов Н. С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии.— Новосибирск: Новосибирский ун-т, 1998.— 292 с.; Шохин В. К. Классическая философия ценностей: предыстория, проблемы, результаты // Альфа и Омега.— М., 1998.— № 4 (18).— С. 283–308.

Ваховський Л. Ц.

АЛЬТРУЇЗМ (фр. altuisme, з лат. alter — інший) — безкорисливе прагнення до діяльності на благо інших, на противагу егоїзму. Як правило, поняття *А.* використовується для визначення властивості особистості жертвувати своїми вигодами заради загального блага.

Термін *А.* було запроваджено Огюстом Контом для пояснення інтеграції соціальних елементів у системі. У теорії О. Конта *А.* визначається як самоствердувальна турбота про благо інших, яка не обов'язково супроводжується втратами для альтруїста, у зв'язку із чим ним був уведений принцип «revile pour outre» — жити для інших. У центрі поняття *А.* знаходиться ідея безкорисливості й непрагматично орієнтованої діяльності людини, що не передбачає винагороди. У науковому доробку багатьох мислителів (Ж.-Ж. Руссо, Й. Гете, Л. Толстой, Е. Фромм) поняття *А.* пов'язується з формуванням (шляхом ви-

хування) здатності особистості протистояти власному егоїзму заради інтересів людей. Г. Спенсер розглядав *А*. як адаптивну якість особистості, яка виникає в неї в процесі природної еволюції. У психоаналітичній теорії З. Фрейда прояви *А*. визначені як невротична компенсація потягів протилежної спрямованості — первісного егоїзму, який було витіснено. У теорії Ф. Добржанського альтруїстичні почуття проголошувалися генетично запрограмованими в кожного індивіда.

У XIX — поч. XX ст. *А*. критикувався з боку християнських концепцій моральності. Християнські вчені, переважно православні, вважали, що новоєвропейський *А*. неприйнятний як такий, бо догоджає людині, а не Богові й виконанню його заповідей. *А*. заперечувався М. Бердяєвим як вчення буржуазно-демократичної моралі; марксизмом — як ілюзія та ідеологічний засіб для виправдання капіталістичної експлуатації; Ф. Ніцше — як вираження «моралі рабів».

Можна простежити кілька підходів до визначення поняття *А*.:

1) *Психологічний — А*. розглядається як система ціннісних орієнтацій особистості, за якої центральним мотивом і критерієм моральної оцінки є інтереси іншої людини чи спільноти; при цьому встановлено, що «відчуття щастя» (задоволеність собою і життям) позитивно корелює з альтруїстичними вчинками особистості, що отримало назву «парадокса *А*.».

2) *Біологічний* — окреслення поведінки організму, що зменшує його шанси (або ж його потомства) на виживання на користь інших особин того самого виду.

3) *Соціологічний — А*. розглядається як один з основних механізмів пояснення соціальної поведінки людини; теорія соціального обміну пояснює *А*. як спрямування з боку «соціальної економіки».

4) *Соціобіологічний* — ставиться питання про філогенетичне коріння самовідданої поведінки у тваринному світі або «родовід *А*.»; про альтруїстичну стратегію поведінки особини як такої, що забезпечує виживання всього виду.

5) *Педагогічний* — дає можливість визначати *А*. як одну з гуманістичних якостей особистості, що може бути сформована в процесі навчання й виховання.

6) *Теологічний* — виводить поняття *А*. з гріхопадіння, при чому наростаюче почуття провини спонукає людину до вчинення альтруїстичних вчинків.

З поняттям *А*. тісно пов'язане поняття альтруїстичної поведінки й альтруїстичної діяльності. Альтруїстичною називають поведінку, спрямовану на благо іншої особи чи спільноти, не пов'язану з якимись зовнішніми заохоченнями. Альтруїстична поведінка, у свою чергу, тісно пов'язана з просоціальною поведінкою, яку визначають як форму поведінки, здійснюваної в інтересах певного соціального об'єкта (особи, колективу, групи). Альтруїстична поведінка може розглядатися як частковий вияв просоціальної. Західна теорія емпатичного альтруїзму пояснює людський альтруїзм у термінах розділеного страждання. Згідно із цією теорією, ми допомагаємо тим людям, які цього потребують, щоб позбавитися від власних страждань, викликаних співпереживанням. Таким чином пов'язуються *А*. і соціальна емпатія — як механізм соціального сприйняття (соціальної перпеції), який втілює емоційне співпереживання іншій людині.

Альтруїстичні дії пов'язані зі соціальними нормами, які диктують особистості алгоритм певної поведінки, визначені життєві зобов'язання: взаємності, справедливості й соціальної відповідальності. Норма взаємності при цьому є моральним кодом і передбачає, що люди, передовсім, виявляють здатність до надання допомоги, а не завдання шкоди. Щодо норм справедливості, то ними перевіряється благо і брак блага в кожно-

му окремому соціумі і кожному окремому соціальному випадку. Стосовно норми соціальної відповідальності, то вона передбачає, що люди, наділені альтруїстичними рисами, мають надавати допомогу іншим безвідносно до отримання винагороди чи якоїсь вигоди.

Соціальні характеристики *А*. дають можливість окреслити й пояснити його, виходячи з таких положень:

1) *А*. є наслідком емоційної реакції емпатії, яка визначається як афективний зв'язок з іншою людиною та здатність приєднуватися до емоційного життя іншої людини, розділяючи її переживання.

2) *А*. виникає внаслідок впливу на суб'єкта моральних норм, прийнятих у суспільстві (у вигляді очікувань інших людей стосовно його можливої поведінки).

3) *А*. спонукається певними особистісними нормами у вигляді самоочікувань суб'єкта або ж засвоєних ним соціальних норм чи ціннісних орієнтацій.

Виділяють три головні види *А*.: *біологічний А*. (неусвідомлене виявлення вродженого інстинкту продовження роду, соціальний вияв якого спостерігається в турботі про потомство); *емпатійний А*. (ґрунтується на суб'єктивному почутті симпатії та співпереживання до іншого); *моральний А*. (ґрунтується на знанні морально-етичних норм і правил поведінки та дотриманні їх).

Головними характерними рисами *А*. як якості особистості є такі:

1) Цей феномен дає можливість виокремити внутрішній мотиваційний фон людських вчинків.

2) За допомогою *А*. можна виявити спрямованість діяльності особистості та її моральної свідомості, відокремивши випадки, коли за позірною альтруїстичністю дії приховується прагнення до корисливості.

3) *А*. як емоційний стан дає можливість вносити корективи в емоційно-вольову сферу особистості та характеризувати її.

У сфері соціальної роботи й соціально-педагогічної діяльності *А*. визначають як одну з професійних якостей, які мають бути притаманні працівникові соціальної сфери, а також як принцип соціальної роботи.

Літ.: Альтруизм // Философский энциклопедический словарь.— М.: Советская энциклопедия, 1983.— С. 21; Соціальна робота / Соціальна педагогіка (понятійно-термінологічний словник) / За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Етносфера,1994.— 119 с.; Антилогова Л. Н. Альтруизм и его роль в профессиональной деятельности социального работника // Социальная работа в Сибири / Отв. ред. Н. И. Морозова.— Кемерово: КГУ, 2004.— С. 35–45.; Эфроимсон В. П. Родословная альтруизма (Этика с позиций эволюционной генетики человека) [Электронний ресурс] / VIVOS VOCO! — ЗОВУ ЖИВЫХ! — Режим доступа: www/ URL: http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/ECCE/VV_EH12W.HTM — [б. д.] — Загл. с экрана. Немов Р. С., Алтунина И. Р. Социальная психология: учебное пособие.— СПб: Питер, 2008.— 427 с.

Сейко Н. А.

АНДРАГОГІКА (грец. ἀνρός — доросла людина і ἀγωγή — керівництво, виховання) — вікова та педагогічна галузь психолого-педагогічних досліджень теоретичних і практичних проблем освіти і виховання дорослих людей. У спеціальній літературі використовуються також синонімічні до *А*. терміни: «педагогіка дорослих», «фахове удосконалення» та ін. Вживання терміну *А*. для назви особливого розділу педагогіки німецьким істориком освіти К. Каппом у книзі про педагогічні погляди Платона (1833) викликало заперечення

Й. Гербарта, що вбачав у такому визначені *А*. небезпеку «узаконення вічного неповноліття». Наприкінці XIX ст. специфічність педагогічних знань, пов'язаних із проблематикою освіти дорослих, була визнана в педагогічній теорії, незалежно від термінологічного оформлення. Систематизація *А*. припадає на II пол. XX ст., коли значно розширилась сфера формальної й неформальної освіти дорослих, яка потребувала спеціальних досліджень в інтересах підвищення ефективності навчального процесу, осмислення традиційної педагогічної проблематики у світлі ідей безперервної освіти. Значних масштабів набули дослідження з *А*. в Німеччині: Г. Гротгоф, Ф. Пьоггелер, І. Вірт, а також у Нідерландах, Бельгії, Швейцарії, Югославії, Польщі, Угорщині, Великій Британії, Росії, Естонії, Чехії. На початку 80-х рр. XX ст. андрагогічні дослідження активізувалися в Китаї. Одним з перших теоретиків української *А*. був М. Галущинський, який дослідив цілі й методи виховання народу, значення народної освіти й національного виховання, місію «Просвіти» та інших культурно-освітніх товариств у цьому процесі. М. Галущинський здійснював навчання директорів середніх шкіл, заснував вищі загальноосвітні курси для дорослих селян, проводив просвітницьку роботу, яка сприяла формуванню громадських діячів серед широких верств населення. Крім практичної просвітницької діяльності, яка була знана й поширена в Україні з давніх часів, М. Галущинський дослідив і розкрив особливості навчання дорослих («Народна освіта й виховання народу. Методи і цілі», «Учителі народної освіти»), вивчав закономірності духовно-інтелектуального самовдосконалення носіїв і творців фахових знань («Культурноосвітні анкети представників української інтеліґенції у Львові»). Значних успіхів досягла в андрагогічній діяльності Х. Алчевська. З 1946 р. в Яґеллонському університеті (м. Краків, Польща) діє кафедра просвіти і культури дорослих, заснована педагогом М. Семенським і психологом Ф. Хенріком, та дослідний підрозділ суспільної педагогіки та андрагогіки Педагогічного інституту цього університету. На початку 70-х рр. XX ст. термін «андрагогіка» був уведений до наукового обігу у США викладачем Бостонського університету Малколмом Ноулзом, який у 1970 році опублікував книгу «Андрагогіка проти педагогіки», а в 1973 — «Дорослий учень. Забутий — покинутий», що містили виклад його теорії навчання дорослих. У колишньому СРСР власне андрагогічні дослідження не проводились. В Україні термін *А*. зберігся завдяки вживанню його українськими педагогами В. З. Смалем, С. У. Гончаренком. В українській педагогічній культурі найближчими до нього є поняття просвіти, якому притаманне широке значення процесу, ступеня й сукупності суспільно-національного самоусвідомлення. Звідси випливає розуміння просвітництва як поширення культури серед усіх дорослих людей, які об'єднуються засобами цієї культури в суспільство. У зв'язку із цим цілком доречним є методологічний підхід, що розглядає *педагогіку* як теорію і методику освіти, яка є практикою застосування педагогічних закономірностей, а *А*. як теорію і методику просвіти, що є практикою особистісного зростання дорослих, об'єднаних духовно-інтелектуальною культурою власного народу. Ненастанне наукове вироблення ідеалів фахової досконалості, що втілюється у кваліфікаційних стандартах як стадіях набуття відповідної фахової висоти, сприяє переходу до системного вивищення фахової кваліфікації спеціалістів.

А. покликана з'ясовувати психолого-педагогічні закономірності, соціальні й психологічні чинники ефективності освіти, навчання та виховання дорослих, розробляти методичні системи навчально-виховної роботи з окремими особами і групами у віці від 18–20 років до глибокої старості, враховуючи своєрідність педагогічної ситуації: сформованість особистості в дорослих, наявність у них життєвого досвіду, культурні, освітні, професійні запити, переважання самоосвіти та самовиховання тощо. Розрізняють загальну й порів-

няльну, а також особливі *А.*: виробничу, військову, геронтологічну та ін. У цих галузях вивчається зв'язок між фізичним станом, здоров'ям людини і її трудовою та громадською активністю; сприйняття навчальної інформації; орієнтація на різноманітні джерела її отримання; роль бібліотек, музеїв, лекторіїв, навчальних радіо- і телепередач тощо. Нині діє відділ *А.* в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України, кафедра *А.* Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Літ.: Ющишин І. Михайло Галущинський — український андрагог // Шлях виховання й навчання: Педагогічно-методичний місячник.— Львів, жовтень 1931.— Ч. 8; Архипова С. П. Основи андрагогіки.— Черкаси-Ужгород, 2002.

Болтівець С. І.

АРТПЕДАГОГІКА — галузь наукового знання, яка ґрунтується на синтезі педагогіки й мистецтва, забезпечує розробку теорії та практики педагогічного корекційно спрямованого процесу художнього розвитку дітей, частіше — з вадами розвитку; формує основи художньої культури особистості через мистецтво й художньо-творчу діяльність. Суть артпедагогіки полягає у вихованні, навчанні та розвитку засобами мистецтва осіб з обмеженими можливостями; формуванні в них основ художньої культури й оволодінні практичними навичками різних видів художньої діяльності. Основні функції артпедагогіки: *культурологічна* (зумовлена об'єктивним зв'язком особистості з культурою як системою цінностей, розвитком людини на основі засвоєння художньої культури та становлення її творцем); *освітня* (спрямована на розвиток особистості та пізнання дійсності через мистецтво; забезпечує засвоєння знань у галузі мистецтва та практичних навичок художньо-творчої діяльності); *виховна* (формує морально-естетичні, комунікативно-рефлексивні основи особистості; сприяє її соціокультурній адаптації за допомогою мистецтва); *корекційна* (сприяє профілактиці, корекції й компенсації недоліків і вад розвитку). Артпедагогіка як галузь наукового знання дозволяє розглядати в рамках спеціальної освіти не лише художнє виховання, а й усі компоненти корекційно-розвиваючого процесу (розвиток, виховання, навчання, корекцію) засобами мистецтва та формувати основи художньої культури дитини з вадами й проблемами розвитку.

Літ.: Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Медведева [и др.].— М.: Академия, 2001.— 248 с.; Харченко С. Я. Соціально-педагогічні технології: Навч.— метод. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова, Л. П. Харченко.— Луганськ: Альма-матер, 2005.— 552 с.

Заверико Н. В.

ВАЖКОВИХОВУВАНІСТЬ — стан підлітка, породжений неприйняттям запропонованих установок; вияв негативних якостей у поведінці людини; поведінка, яка виходить за межі соціальної норми внаслідок неправильного вибору шляхів самоствердження.

В. — основна передумова відхилень у поведінці особистості; поняття, що пояснює труднощі, з якими стикаються педагоги, соціальні педагоги, батьки, організовуючи й здійснюючи виховний процес. Поняття *В.* похідне від терміна «важковиховувані діти». «Важковиховувані» — це такі категорії дітей, у яких під впливом несприятливих соціальних, психолого-педагогічних і медико-біологічних чинників відбуваються порушення моральних ставлень до навчання, норм поведінки, зниження або втрата почуття відповідальності за власні вчинки.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень загальних аспектів проблеми «важковиховуваних» дітей, сьогодні серед учених і практиків немає єдиної думки щодо правомірності вживання термінів «важковиховуваність», «важковиховуваний», не визначено міру «важковиховуваності», не вироблено критеріїв «важковиховуваних». Нерідко цих дітей називають афективними, акцентуйованими, недисциплінованими, педагогічно занедбаними.

Виділяють такі групи важковиховуваних дітей і підлітків: з нерівномірним розвитком психіки (акцентуація характеру, емоційна нестійкість); педагогічно занедбані (несформованість особистісних структур, низький рівень розвитку моральних уявлень і соціально схвалюваних навичок поведінки); ті, що перебувають у неправильних взаємостосунках з оточуючими.

Значна частина важковиховуваних дітей стає в майбутньому на шлях скоєння правопорушень і злочинів. Щоб запобігти цьому, необхідно своєчасно виявити дітей з найпершими симптомами неблагополуччя в моральному розвитку й поведінці та вжити своєчасних заходів щодо запобігання подальшої соціальної деформації особистості.

Подолання *В*. можна здійснити різними шляхами: забезпечення індивідуального підходу; формування позитивних взаємин важковиховуваних дітей з колективом класу, позитивних стосунків між дітьми і батьками; реалізація принципу паралельної дії; перевиховання в процесі занять спортом; формування довіри у важковиховуваних дітей до вчителів, вихователів, перевиховання в умовах спецшколи тощо. Процес подолання *В*. містить кілька етапів:

1. *Діагностичний* — визначає взаємовідносини між суб'єктом, об'єктом і навколишнім середовищем, характеристику відхилень від норми, причини педагогічної несприйнятливості.

2. *Прогностичний* — формування мети перевиховання на основі діагностичних відомостей і визначення завдань прогнозу; виявлення причин небажаної поведінки й пошук оптимального варіанту перевиховання; визначення та планування заходів щодо покращення мікроклімату в сім'ї, школі; нормалізування стосунків педагогічно занедбаних дітей із оточуючими з метою зняття небажаних рецидивів негативної поведінки.

3. *Виконавчий* — практична робота; розробка плану конкретної програми нормалізації психічного соціального життя дитини, визначення засобів діяльності, термінів, виконавців; стимулювання самовиховання з метою мобілізації внутрішніх резервів особистості з подолання негативних якостей.

У кожному конкретному випадку вплив на важковиховувану дитину повинен узгоджуватися з впливом на середовище, що її оточує, та бути індивідуальним відповідно до причин і характеру викривлення моральної позиції підлітка, особливостей ситуації, умов його життя й виховання.

Подолання педагогічної занедбаності і *В*. неповнолітніх можливе тільки за умов об'єднання зусиль, розподілу функцій, координації впливів сім'ї, школи та інших соціальних інститутів виховання для створення гуманістичного, комфортного, безпечного й педагогічно організованого середовища.

Літ.: *Лодкина* Т. В. Социальная педагогика. Защита семьи и детства: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений — М.: Академия, 2003.— 192 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової.— К.:

УДЦССМ, 2000.— 260 с.; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е. И. Холостовой.— М.: Юристъ, 1997.— 424 с.; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник.— К.: ДЦССМ, 2002.— 236 с.

Песоцька О. П.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — це риса, яка концентрує усвідомлений особистістю суспільно значущий обов'язок, повинність у здійсненні морального вчинку. Через *В*. особистості відбувається процес наповнення змістовно важливого повинністю. До всього суспільно значущого має виникнути ставлення повинності.

За допомогою *В*. формується і через неї виявляється зв'язок людини з навколишньою дійсністю, виникає їх цілісність. Це особлива цілісність: вона неодмінно фіксує два нерозривні моменти буття і його цінності для людини, даності й заданості як ставлення до неї. У цій цілісності немає посередника (оцінка іншої людини, соціальні санкції тощо). Визначальним складником такої цілісності, що забезпечує втілення її у відповідну дію, є суб'єкт. Тут самодетермінація, моральна свобода людини є невід'ємною ознакою її буття. Лише за такого рівня розвитку самосвідомість особистості може бути сповнена *В*. і вона виконуватиме належним чином свій обов'язок.

Можна стверджувати, що *В*. передбачає визнання єдиної активної причетності до соціального і природного світу. Це не стільки результат поціновування особистості іншими людьми, скільки її власне переконання, моральний принцип, підсумок самоусвідомлення. Відповідальна особистість не може безсторонньо розмірковувати про будь-які соціальні події; вони завжди розглядаються нею як учасником. З цієї точки зору людське життя — безперервна відповідальність, що визначає його моральну цінність.

Власне *В*.— це *В*. особистості не тільки за певну справу, а й за думку, її зміст і наслідки. Слово такої людини завжди відповідальне, оскільки завжди правдиве, а не суб'єктивно-випадкове. Воно несе в собі й певне судження-поняття, і відповідний йому образ, і стійке почуття.

Відповідальна людина має підстави стверджувати: я відповідаю всім своїм життям, кожний мій акт і переживання є моментом мого життя як відповідальності. Внутрішній світ відповідальної особистості завжди відкритий до соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей.

В.— єдиний критерій оцінки людиною різноманітних соціальних і природних явищ та подій. Часто її оцінка не збігається з тією, яка визнана групою чи ширшим суспільним загалом. Відповідальна особистість не тільки з максимальною об'єктивністю оцінює події і явища, а й сама є ініціатором та інтенсивно створює їх у межах своїх суб'єктивних цінностей. *В*. тут виступає *вищою внутрішньою визначальною формою активності суб'єкта*, *яка спричиняє його поведінку й діяльність*. За допомогою *В*. особистість щоразу активно утверджує себе в навколишній дійсності.

Тож *В*.— унікальне явище, яке має для особистості сенс лише в контексті її активного звершення, єдиної об'єктивації, втілення в результат (продукт) учинку.

Така психологічна природа *В*. як відношення дає змогу інтерпретувати його в плані спонукання до дій і вчинків узагальненим мотивом відповідального звершення. Усі різновиди цієї якості є лише частковими виявами її основної функції (наприклад, доброзичливість — звершення). За що може відповідати особистість? За практичне утвердження соціально значущого змісту, охопленого *В*. З цього погляду запитання «Перед ким людина несе відповідальність?» — некоректно сформульоване. Для відповідальної

особистості будь-який предмет (ідеальний чи матеріальний) є, так би мовити, незавершеним, таким, що потребує спрямованої на нього певної дії.

В.— особливий мотив людських вчинків. Він принципово відрізняється від, наприклад, біологічних чи економічних мотивів, лише йому властивою рисою ідеальності. А саме ідеальні моменти вчинків становлять сферу духовної культури людства. В основу її розвитку покладено лише відповідальні вчинки, з яких утворюється суспільна моральна система. Усі інші вчинки внаслідок втрати своїх ідеальних складників не сприяють моральному розвитку особистості й суспільства загалом. Адже моральне вдосконалення суб'єкта пов'язане не з самим результатом учинку, не з його автономною значущістю, а з мотивом, втіленим у ньому. Лише результат, одухотворений мотивом відповідального звершення, сприяє особистісному вдосконаленню людини. Якщо суспільство культивує переважно вчинки, у яких немає ідеальних моментів, то залишаються невикористаними морально перетворювальні сили мотивів відповідального звершення. Отже, *В*. є дійсно внутрішньою стосовно вчинків мотивацією, такою, що надає їм самоцінності і не перетворює на засіб досягнення особистістю своїх корисливих цілей.

В. виявляється лише у вільних вчинках і діях особистості; це вже її не глибинне, а вершинне утворення, духовний апогей. Цю якість цілком правомірно вважають специфічним узагальненим настановленням, яке характеризується моральною значущістю. У цьому разі йдеться про морально відповідальне існування людини або її моральну *В*.

Ключовою особливістю В. є її постійність, що виявляється всупереч змістовним відмінностям моральної вимоги, зумовленим специфікою ситуації її пред'явлення. Саме ця особливість перетворює *В*. на усвідомлене настановлення як готовність діяти належним чином. Слід наголосити, що це активне настановлення свідомості особистості, а не явище підсвідоме. Інакше кажучи, *В*. *є осмисленим рухом свідомості, який перетворює можливість у реальне здійснення вчинку*. Важливо, щоб цей рух був спрямований безпосередньо на зміст моральної вимоги, а не на інші цілі суб'єкта. Завдяки довільно прийнятому особистістю рішенню щодо певного морального змісту цей рух також розгортається в напрямі відповідної цінності, перетворюється на момент живої події — індивідуальної й неповторної.

В. як активне настановлення, тобто таке, якому притаманна функція звершення, є *інтегративною властивістю, що виникає в результаті синтезу особистістю всіх її моральних рис*.

Усе людське життя має бути спрямоване на опанування цієї властивості. За такого рівня розвитку особистості відбувається перетворення *В*. як суспільного духовного світогляду в моральне надбання людини. Це надбання характеризується її гуманістичною виповненістю, розкриттям духовного потенціалу. У цьому духовному поступі людина по-справжньому відчуває творцем і себе, і навколишнього середовища.

Формування *В*. можливе лише за допомогою *механізму довільного прийняття рішення*. У вихованні, в основу якого покладено цей механізм, основною формою діяльності суб'єкта є розв'язання особистісного завдання, що містить морально-етичну проблему, потребує від нього активних дій і творчого перевершення досягнутих в особистісному розвитку меж. Використовувані в соціальній практиці виховні методи не забезпечують вихованця психолого-педагогічними засобами розгортання процесу розв'язання таких завдань, оскільки ґрунтуються на різних видах зовнішнього підкріплення.

Адекватним цій меті виступає генетико-моделюючий метод, спрямований на формування самосвідомості та спирання на неї у виховному процесі. Однак щодо особистісного розвитку суб'єкта цей метод ще не розроблений. Він застосовується лише в експериментальних дослідженнях процесу навчання. Тому дамо йому психологічну характеристику, виходячи з механізму вольового спонукання. *Генетико-моделюючий метод* містить засоби, за допомогою яких суб'єкт організовує свою поведінку як на етапі сприймання, так і довільного прийняття соціальної вимоги. Ці засоби функціонують у процесах формування емоційних образів і вольових переживань. Генетико-моделюючий метод повною мірою реалізує ідею соціальної зумовленості психіки людини, оскільки в ньому лише соціальні детермінанти виступають як психологічні знаряддя розгортання внутрішнього процесу.

Той чи інший метод виховання є певним способом організації педагогічних впливів і діяльності суб'єкта, спрямованої на їх прийняття. Від цієї організаційної функції залежить розвивальна ефективність використовуваного методу. Тому при побудові генетико-моделюючого методу в галузі виховання особистості слід виокремити його основоположний щодо організаційної функції принцип.

Теоретичний аналіз сутності генетико-моделюючого методу дає змогу сформулювати його як *принцип активності компонентів ситуації*. Він констатує відношення між суб'єктом і навколишнім соціальним середовищем. Суб'єкт і соціальне середовище розглядаються тут як первісна єдність, ситуація, яка є рушійною силою поведінки. При цьому потрібно виходити з того, що соціальні чинники є не лише сприятливим, а й пасивним щодо суб'єкта ґрунтом. Ідеться про активну дію на нього цих чинників. Крім того, вони включаються в структуру психічних операцій, починають виконувати функції активних «агентів», які зовні керують внутрішніми процесами.

Якщо взяти до уваги сформований у психології виховання підхід до відношення «соціальна дія — суб'єкт», то виявиться, що в ньому нерівномірно представлені його структурні компоненти. Основний акцент зроблено на зовнішній і внутрішній бік діяльності суб'єкта. Соціальна дія — дія середовища — залишається методично збідненою, недостатньо операціоналізованою, що знижує її перетворювальну ефективність.

Про активність соціальних чинників (вимог, подій тощо) можна говорити остільки, оскільки вони справляють вплив на суб'єкта, викликають у нього психічну діяльність. Стосовно завдання довільного прийняття суб'єктом етичної норми важлива активність не сама по собі, а ступінь її вияву. Вона має бути такою, щоб відображення суб'єктом соціальної вимоги не завершувалось у формі образу сприймання (перцепту), а породжувало в нього процес емоційного переживання сприйнятого. Сформований емоційний образ етично-моральної вимоги й далі виявляє активність у плані спонукання суб'єкта до внутрішньої роботи, спрямованої на довільне прийняття рішення діяти запропонованим способом.

Принцип системності особистісних якостей розкриває у внутрішніх зв'язках і закономірностях складний етап їх перетворення в процесі культурного розвитку людини. Витоками особистісних якостей є елементарні емоційні переживання, що трансформуються в усвідомлені почуття-спонукання до поведінки й діяльності. Ці дві основні форми, що їх набувають емоції, становлять сутність розвитку особистісних якостей. Таким чином, усвідомленість перетворює просту за внутрішньою будовою емоційну реакцію на складне, системне утворення — когнітивно-емоційну цілісність, психічний еквівалент особистісної якості. Примітивне, неусвідомлене емоційне переживання спричиняє ситуативну поведінку, унаслідок чого дитина стає пасивним суб'єктом,

середовище керує нею. Завдяки вияву особистісних якостей відбувається перехід від ситуативної поведінки до свідомої, соціально нормованої.

Принцип довільності особистісних якостей пояснює своєрідність самого моменту їх виникнення, а розвиток їх є вольовим процесом, оскільки в індивіда завжди наявне стійке прагнення до функціонування за законами природних способів поведінки, які чинять певний опір свідомому прийняттю вироблених суспільством способів життєдіяльності. Довільність характеризується тим, що суб'єкт набуває здатності будувати свою поведінку свідомо (на основі особистісних якостей, що перебувають у процесі формування), звільняючись від влади як свого природного стану, так і конкретної ситуації.

Літ.: Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці в учнів загальноосвітньої школи (історико-теоретичний аспект).— К., 1994; Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека.— К., 1994; Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості.— К., 1997; Сперанский В. И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования.— М.: Моск. ун-т, 1987.— 152 с.

Бех І. Д.

ВІКТИМОЛОГІЯ (лат. victima — жертва та грец. logos — наука, учення) — учення про поведінку жертви насильства. *Віктимологія соціально-педагогічна* — галузь знань, складова частина соціальної педагогіки, яка вивчає реальні чи потенційні жертви несприятливих умов соціалізації, їхній розвиток і виховання. Термін *В*. взято з кримінології, спеціальний розділ якої — юридична *В*. — досліджує проблеми людей, що стали жертвами злочинів. Предмет соціально-педагогічної *В*. — вивчення дітей і дорослих, які опинились у складних життєвих ситуаціях і потребують спеціальної соціальної та педагогічної допомоги. До них належать: інваліди (крім тих, які не мають юридичної дієздатності), діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти із сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах (з низьким економічним рівнем, аморальною атмосферою, проявами насильства в сім'ї тощо), діти із сімей вимушених переселенців, біженців та інші.

Ознаки й обставини, що дозволяють вважати людину жертвою соціалізації, можуть мати постійний характер (сирітство, інвалідність) або виявитися з часом (соціальна дезадаптація, наркоманія тощо); деякі з них неможливо усунути (сирітство, інвалідність), інші можливо попередити або змінити (різноманітні соціальні відхилення, протиправна поведінка тощо). Процес переходу до стану реальної жертви несприятливих умов соціалізації називають віктимізацією. Він зумовлений таким явищем як віктимність — суб'єктивна схильність людини стати жертвою несприятливих умов соціалізації.

В. на основі дослідження фізичних, психологічних і соціальних відхилень у розвитку людей визначає загальні й специфічні принципи, цілі, зміст, форми й методи профілактики та мінімізації, компенсації й корекції тих обставин, унаслідок яких людина стає жертвою несприятливих умов соціалізації; визначає методи діагностики віктимності особистості, віктимогенності груп і мікросоціуму; вивчає віктимогенні чинники й визначає можливості суспільства, держави, інститутів й агенцій соціалізації з подолання впливу негативних явищ на розвиток особистості; виявляє типи віктимогенних людей, сензитивність осіб того чи іншого типу та віку до різних віктимогенних чинників і розробляє соціальні й психолого-педагогічні заходи відповідної профілактики: прогнозує можливості надання допомоги людині.

Літ.: Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь: для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений.— М.: Академия, 2000.— 176 с.; Мустаева Ф. А. Основы социальной педа-

гогики: учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений.— 2-е изд., перераб. и доп.— М.: Академ. проект, 2001.— 416 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової.— К.: УДЦССМ, 2000.— 260 с.

Песоцька О. П.

ГАРМОНІЗАЦІЯ (грец. harmonia — узгодженість, злагодженість, домірність будь-чого) — процес встановлення гармонії між складовими елементами будь-якої системи, процесу, явища. *Г.* у соціокультурних системах спрямована на таку узгодженість загального, особливого та поодинокого, яка забезпечує сталу динаміку кожного елементу й системи в цілому, отже, вихід їх на новий рівень розвитку. *Г. соціальна,* тобто злагодженість взаємовідносин між соціальними суб'єктами, може відбуватися як на глобальному рівні — між регіонами світу, так і на мікрорівні, наприклад, територіальної громади, родини. *Г.* стосовно людини як соціального суб'єкта передбачає узгоджене, врівноважене поєднання її індивідуальності й соціальності, її природного й культурного начала, що забезпечує якісну самореалізацію людини та розвиток її соціального середовища. *Г. культурна* спрямована, перш за все, на встановлення паритету між матеріальною та духовною складовими культури кожного соціального суб'єкта. В умовах формування інформаційної епохи постає проблема *Г.* взаємин культури людства та природи для їх виживання.

У *педагогіці Г.* традиційно розглядається як процес *гармонійного розвитку особистості*, як правило, в дитячому та юнацькому віці через систему патріотичного, інтелектуального, естетичного, економічного, трудового, екологічного тощо виховання та освіти відповідно до визначеного в країні ідеалу.

У *соціальній педагогіці Г.* стосується, з одного боку, соціального розвитку людини (інших соціальних суб'єктів) — злагодженого набуття різних форм (сімейної, етнічної, професійної, громадянської тощо) і рівнів (біологічного, фізичного, душевного, духовного) *соціальності* й узгодження її з індивідуальністю протягом життя. З іншого боку, створення в соціумі для цього сприятливих умов — координація, регулювання й зміцнення позитивних виховних впливів соціального середовища та нейтралізація негативних через залучення самої особистості, інших соціальних суб'єктів у цей процес для взаємокорисного соціального розвитку і суб'єкта, і середовища. Фахівці харківської школи соціальної педагогіки підкреслюють, що *Г.* є *провідним принципом* соціальної педагогіки, оскільки її ідея виникає і розвивається в той час, коли в культурі соціуму постає потреба гармонізації індивідуального й соціального на рівні соціального суб'єкта на добровільних засадах, тобто через процес соціального виховання.

Потребою саме такої *Г.* зумовлена ідея соціальної педагогіки, яка вперше з'являється в умовах демократизації античного соціуму. Певна свобода громадянина унеможливлювала подальше застосування зовнішнього «примушення» архаїчного виховання, тому в культурі Давньої Греції розпочалося накопичення досвіду «зацікавлення» самої людини через систему соціального виховання у власному соціальному розвитку, набутті доцентрових соціальних орієнтацій, оскільки досвіду «приборкання» індивідуальності «несиловими» методами в попередніх соціумах не було. Це уможливило обґрунтування в межах філософії ідеї соціальної педагогіки (Платон, Аристотель), як відповіді на потребу узагальнення існуючої практики соціального виховання та її наукового вдосконалення з метою *Г.* індивідуального й соціального на рівні «особа — держава». Реалізована ця ідея була лише в XIX ст. за індустріальної доби з формуванням демократичних національних

суспільств, коли Й. Песталоцці обґрунтував можливість прискорення динаміки культури соціуму через *Г*. соціокультурного розвитку різних соціальних груп, зокрема за допомогою підвищення якості виховання незаможних прошарків населення. Модель гармонійного соціального виховання в сільському соціумі була запропонована ним у соціально-педагогічному романі «Лінгард та Гертруда». П. Наторп, ґрунтуючись на філософії І. Канта і теорії Й. Песталоцці, розробив науково обґрунтовані основи соціальної педагогіки («Соціальна педагогіка. Теорія виховання волі на основі спільності»), створивши соціально-педагогічну модель національного соціуму з метою *Г*. вже тріади «людина — група — суспільство». Отже, *Г*. з точки зору соціальної педагогіки полягає в злагодженості процесів педагогізації соціальних умов розвитку (через спрямування соціального виховання на «індивідуалізацію» соціуму) та соціальних умов виховання через зміцнення соціальності індивідів цього соціуму. Педагогізація соціальних умов, у свою чергу, передбачає узгодженість соціально-виховних впливів усіх сфер культури соціуму, подолання їх обмеженості, роз'єднаності, міжвідомчих бар'єрів у створенні сприятливих обставин для розвитку соціодуховності та соціотворчих здібностей протягом усього існування соціальних суб'єктів, набуття ними вищого рівня соціальної культури.

Г. як принцип соціальної педагогіки набуває вирішального значення в епоху формування інформаційної культури людства. Об'єктивні тенденції демократизації та гуманізації поступово забезпечують «тріумф особистості» (Д. Несбітт, П. Ебурдін). Тріумф індивідуальності безперечно має урівноважуватися вищім рівнем соціальності. Ще за індустріальних часів засновники соціальної педагогіки П. Наторп, Р. Зайдель, Г. Кершенштайнер підкреслювали, що викривлення пошуку свободи розвитку особистості або крайнощі цієї свободи вироджують її у «розгнузданий індивідуалізм» і знищують усяку спільність, від чого сама особистість знаходить собі погибель, смерть і застій. Інформаційній культурі у творенні своїх соціальних суб'єктів доведеться маневрувати на «лезі бритви» поміж соціальною (матеріальною, духовною) залежністю індивіда та його повною відірваністю від соціуму, між створенням умов для вільного задоволення потреб особи і споживацтвом, її нестатками та пересиченістю, духовним багатством і бездуховністю, соціальною активністю та байдужістю, толерантністю і фанатизмом. Тому в перехідний період до інформаційної доби особливого значення набуває соціально-педагогічний механізм *Г*. індивідуальної та соціальної складових на внутрішньодуховному рівні соціального суб'єкта (людини, групи, країни, регіону світу), оскільки його соціальні цінності та доцентрова соціальна поведінка визначатимуть цілісність та міць соціуму (від мікро до глобального).

Інформаційне суспільство потребує *Г*. відповідно до його тенденцій і самої соціальної педагогіки, яка має трансформуватися з національно-педагогічної, по суті, у глобально-педагогічну, коли акцент *Г*. соціального розвитку через соціальне виховання переноситься з відносин «людина — група — суспільство» на узгодження взаємин «людина — група — суспільство — регіон — людство». Саме через узгодження виховних зусиль соціумів різних рівнів, через скоординоване та врівноважене сприяння соціальній культурі людини, групи, суспільства, регіону світу, людства можлива *Г*. світової культури, зокрема «підтягування» духовної її складової до рівня матеріальної, отже, виживання всіх соціальних суб'єктів. Дисгармонія культурного розвитку людства, принаймні випередження матеріальної сфери, призвела до того, що недостатнє пізнання та володіння людини самою собою, своїми різнорівневими соціумами зумовлює використання підвладних їй сил (природи, культури, соціуму) проти себе подібних, а це загрожує існуванню і люд-

ства, і природи. На *глобальному рівні* соціальна педагогіка має спрямовувати свої зусилля в соціальному вихованні на *Г*. соціальних цінностей Заходу і Сходу, Півночі і Півдня, організуючі їх взаємне засвоєння, подолання обмежень кожної системи цінностей і регулюючи на цих засадах сходження до глобальних цінностей людства. Крім того, на злагодженість соціальної цінності людини, родини, групи, країни, регіону в загальнолюдських цінностях, що сприяє формуванню глобальної соціальності всіх соціальних суб'єктів. На *регіональному рівні* — це *Г*. соціальної цінності різних країн з концентрацією уваги в соціальному вихованні на тому, що їх об'єднує, поряд зі ствердженням на рівні регіону ціннісного ставлення до людини, різноманітних соціальних груп, що сприяє формуванню та зміцненню регіональної соціальності. В умовах інформаційної доби регіональна соціальність має узгоджуватися з цінностями, інтересами й потребами інших регіонів світу та всього людства. На *рівні країни Г*.— це узгодження соціального виховання, сприяючи соціальному розвитку: а) людини, родини, групи, країни; б) різних груп (політичних, етнічних, релігійних тощо); в) різних поколінь (діти, дорослі, люди похилого віку; г) країни і регіону; ґ) країни і глобальних. На *особистісному рівні* — це *Г*. індивідуального, групового й соціального; узгодження впливів кожного і всіх соціальних суб'єктів на кожну людину і кожної людини на всі рівні соціуму (від сімейного, етнічного до глобального); *Г*. всіх форм соціальності, якими людина оволодіває упродовж життя: сімейної, етнічної, державної, релігійної, суспільної, регіональної і, нарешті, глобальної.

Потенційні можливості соціальної педагогіки в *Г*. соціокультурного розвитку України залежать від сталості її демократичних спрямувань. Як для будь-якої посттоталітарної країни особливого значення набуває тут відновлення й удосконалення на антропоцентричних цінностях родинної, національної, громадської форм соціальності, дисгармонія яких заважає консолідації, солідарності соціуму на рівні країни. Цілісність світової культури в жодному разі не загрожує національним культурам, оскільки процес створення єдиного культурного простору людства неможливий без національного самоусвідомлення народів, так само як створення національного суспільства неможливе без індивідуального самоусвідомлення його громадян. Просто кожна «національна» соціальна педагогіка має свої конкретні тактичні завдання при загальних стратегіях соціальної педагогіки інформаційного суспільства. Вітчизняній соціальній педагогіці необхідна *Г*. соціального виховання не лише на внутрішньому рівні країни (особистість, родина, етнос, релігія, держава, суспільство тощо), що в Європі в цілому було вирішено за індустріальних часів, але й на зовнішньому: сусідні країни, різні регіони світу, глобальне людство, оскільки негармонійність цих впливів певною мірою ускладнює соціальну ідентифікацію соціальних суб'єктів України, заважає засвоєнню різних форм, сходженню на вищі рівні соціальності особистості. Досвіду попередніх поколінь у справі *Г*. зовнішніх стосовно країни різновекторних впливів на індивіда в умовах зростання відкритості світу, зокрема і завдяки Інтернету, бракує. Соціальна педагогіка в Україні вимушена гармонізовувати соціально-виховні технології на внутрішньокультурному рівні, який є більш загальним (макрорівнем) у тріаді «особистість — група — країна», та узгоджувати свої загальнонаціональні технології соціального виховання відповідно до «вимог» зовнішнього рівня, де внутрішньокультурний рівень є найнижчим (мікрорівнем) у соціальних взаємовідносинах «країна — регіон — людство».

Літ.: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров.— 2-е изд., перераб. и доп.— М.: Большая рос. энцикл.; СПб.: Норинт, 1997; Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170000 слів / В. Т. Бусел.— К., Ірпінь: Перун, 2001; Малько А. О. Гармонізація

культури людства і соціальна педагогіка // Международный Конгресс «Этика и гуманизм»: сб. трудов.— Алушта, 2005.— С.175–177; Малько А. О. Гармонізація соціального та індивідуального виховання як принцип соціальної педагогіки демократичного суспільства // Єдність особистісного і соціального факторів у виховному процесі навчального закладу.— Полтава: ПДПУ ім. В. Г. Короленка, 2004.— С.54–60; Шарков Ф. И. Коммуникология: энцикл. слов.— справ. / Ф. И. Шарков; Междунар. акад. бизнеса и упр., Ин-т соврем. коммуникац. систем и технологий.— М.: Дашков и К, 2010.

Рижанова А. О.

ГЕНДЕР (англ. gender — рід, найчастіше граматичний). Спочатку поняття належало виключно лінгвістиці. У 1968 р. американський психоаналітик Роберт Столлер уперше використав термін у новому розумінні. Це перервало класичну традицію соціально-психологічного аналізу сексуальності особистості, у якій провідне місце належало біологічним детермінантам. Сучасне поняття *Г.* означає соціальну стать з її особливостями мислення, поведінки, що визначають соціально-рольовий статус людини. Зміст *Г.* сформувався у процесі теоретичного розвитку фемінізму, гендерних теорій. На відміну від біологічної статі (англ. sex), що поділяє чоловіків і жінок за анатомічними ознаками, *Г.* схарактеризовує однаковості чи відмінності чоловіків і жінок у соціальних ролях, способі життя, моделях поведінки, намірах і прагненнях, нормах і очікуваннях тощо. Кожне суспільство має свою систему норм, стандартів поведінки, стереотипів громадської думки стосовно виконання відповідних соціальних статевих ролей, уявлень про «чоловічу» та «жіночу» поведінку. Отже, у *Г.* віддзеркалюється саме те, що у статі обумовлено культурою, соціальною практикою, соціально-рольовим статусом, який визначає соціальні можливості чоловіка чи жінки в різних сферах життєдіяльності. Поняття *Г.,* незважаючи на відносно короткий термін існування, знайшло визнання в усіх суспільних дисциплінах, ставши одним із центральних та фундаментальних понять сучасного суспільства, складовою процесу глобалізації.

Г. тлумачиться як система цінностей, норм і характеристик чоловічої і жіночої поведінки, соціально-рольових статусів, стилю життя і способу мислення, ролей і відносин між статями, набутих у процесі соціалізації й обумовлених конкретними історичними, соціально-економічними умовами, культурою. Отже, *Г.* у широкому сенсі — складна система. Вона є відображенням життя у світі, в який ми приходимо не просто людьми, але чоловіком чи жінкою. Народжуючись, люди завжди опиняються в системі певних відносин, очікувань. Концепція *Г.* включає соціально-психологічні характеристики, здібності й типову поведінку, притаманну жінкам і чоловікам. Ролі та обов'язки, які виконують представники різних статей, підвладні змінам, залежні від особливостей культури й соціально-економічних відносин, характерних для конкретного етапу суспільного розвитку. Наприклад, у ІІ пол. XIX ст. в суспільстві точилися дискусії щодо спроможності жінок навчатися в університетах. Багато людей, серед яких були й фахівці, поділяли точку зору, що вища освіта завдасть шкоди як окремій жінці, так і суспільству загалом. У сучасних умовах право жінок на вищу освіту не піддається сумніву, але багато дівчат, жінок відмовляються від високих професійних намагань, лідерства, тому що, на їх думку, це може завадити дівочій привабливості в очах чоловіків, створити труднощі для сімейного життя, виховання дітей. Уявлення про лагідну, ніжну, турботливу, привабливу, чутливу й слухняну жінку все ще продовжує залишатися сталим гендерним стереотипом громадської думки, впливаючи на реальну поведінку молодих дівчат і жінок. В українському суспільстві процеси рівноправності жінки і чоловіка чимдалі зазнають європейських і світових впливів. Так, усе

більше українських чоловіків погоджуються, вважають за потрібне брати участь спільно з майбутніми мамами в навчальних і просвітницьких програмах з підготовки до народження дитини, бути присутніми при пологах, що в недалекому минулому було важко уявити.

Отже, концепція *Г.* ставить у центр не проблеми жінок, а стосунки між статями та всередині них.

Важливого значення для процесу формування особистості набуває *гендерна ідентичність* — усвідомлення себе зв'язаним з культурними визначеннями чоловічості та жіночості. Існування трансвеститської й транссексуальної ідентичностей свідчать про те, що *Г.* залежить не тільки від статі, а є результатом культурних чинників.

Гендерні дослідження — напрям наукової діяльності та її соціальної організації, спрямованої на вивчення місця, ролі, активності, волевиявлення, самореалізації жінок в історичних умовах соціального буття певної епохи. У сучасній Україні розширюється спектр проблем, за якими здійснюються гендерні дослідження в рамках різних наукових дисциплін, зокрема й у педагогіці. Починаючи з 2005 р. плідно працює Науково-дослідний центр з проблем гендерної освіти і виховання учнівської і студентської молоді НАПН України і Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Однією з ініціатив центру є проведення конкурсу студентів і молодих учених «Гендерні дослідження», що передбачає впровадження гендерно чутливого підходу у сферу гуманітарного знання.

Україна підписала Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. У Конституції України зафіксована норма про надання жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності. Рівність статей закладена в основу всіх законів України, як наприклад: «Про охорону дитинства», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту» та ін. Українське законодавство відповідає міжнародним стандартам, зокрема міжнародним документам, спрямованим на захист прав жінок, викорінення всіх форм статевої дискримінації. Серед сформульованих ООН Цілей Третього тисячоліття наголошено на пріоритетності сприяння гендерній рівності та наданні більших повноважень жінкам. У грудні 2006 р. постановою Кабінету Міністрів України було затверджено Державну програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 р. З огляду на це завдання освіти полягає у створенні освітнього простору з рівними можливостями для дівчаток і хлопців, юнок і юнаків, жінок і чоловіків. На вирішення цього завдання спрямований Наказ Міністерства освіти і науки від 10.09.2009 за № 839 «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту». У 2009 р. в Україні за сприяння ООН та Євросоюзу було проведено Всеукраїнський гендерний освітній форум «Через освіту — до рівності», у якому взяли участь понад 300 педагогів, науковців, представників засобів інформації та громадськості. У науковий оберт вже увійшло поняття *гендерне виховання*, під яким розуміється цілеспрямований, організований і керований з боку суспільства процес конструювання чоловічих і жіночих ролей, поведінки, діяльності та формування психологічних характеристик особистості залежно від їхньої біологічної статі.

Поки залишається неусталеним зміст поняття *гендерна педагогіка*, але знаходить поширення думка, що це сукупність підходів, спрямованих на створення комфортних умов у школі для соціалізації дітей, важливою умовою якої є гендерна самоідентифікація як хлопчика, так і дівчинки.

Літ.: Большой толковый социологический словарь.— М.: АСТ, 1999.— Т. 1.— С.110; Введение в гендерные исследования. Ч.I: учебное пособие / Под ред. И. А. Жеребкиной.— Харьков: ХЦГИ,

2001; СПб.: Алетейя, 2001.— 708 с.; Веснянка Ольга. Гендерні курси в українській освіті — лише на користь [Електронний ресурс] / ТЕМЫ ДНЯ | DW.DE — Режим доступу: http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5259256,00.htm — [б. д.] — Загол. з екрану; Гайденко Вікторія. Гендерна освіта для мінливого світу [Електронний ресурс] / Філософія в Україні — Режим доступу: www/ URL: http://www.philosophy.ua/lib/6gaydenko-fo-1-3-2006.pdf — [б. д.] — Загол. з екрану; Наказ МОН від 10.09.2009 р. за № 839 «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту» [Електронний ресурс] / НАУ-Online — Режим доступу: www/ URL: http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.2361.0 — 10.09.2009 р.— Загол. з екрану; Основи теорії гендеру: Навчальний посібник.— К.: К.Л.С., 2004.— С.12; Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов [и др.] — Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2003.— С.209–210; Цокур О., Іванова І. Розвиток гендерного підходу в освіті [Електронний ресурс] / Освіта.ua — Режим доступу: www/ URL: http://osvita.ua/school/technol/313 — 03.03.2008 р.— Загол. з екрану.

Лактіонова Г. М.

ГІДНІСТЬ — усвідомлення й переживання особистістю самої себе в сукупності духовно-моральних характеристик, що викликають повагу оточення. *Г.* є традиційною духовною цінністю, але її конкретне розуміння та призначення в контексті розвитку особистості історично зазнали істотних змін.

З самого початку категорія гідності покладалася як засаднича цінність поряд з такими цінностями як справедливість, свобода, милосердя тощо. Якраз у такому вимірі вона осмислювалася й культивувалася в процесі морального вдосконалення особистості. Тут акцент робився на *Г.* як певному моральному ставленні людини до оточуючого світу. Відтак, ця цінність вважалася джерелом високих вчинків людини.

Г. пов'язувалася з *відповідністю* складових морального образу Я-особистості та її професійних здібностей вимогам певної суспільної діяльності, яка могла в результаті цього набути ознак смисложиттєвого устремління. Якраз у такому сенсі формулюється судження, що людина гідна того чи іншого звання, посади чи справи. Тож і особистість переживала свою гідність у зв'язку з відповідністю конкретному соціальному становищу. Почуття *Г.* виступало інтегральним мотивом соціального діяння, до складу якого входили й мотиви егоїстичної спрямованості; і цей фактор міг істотно змінити моральну систему особистості та вплинути на її суспільну оцінку. У цьому сенсі поняття *Г.* вступало в синонімічний ряд з поняттям «честь». Тому в текстовій формі вони вживалися послідовно.

Поступово поняття *Г.* як моральне ставлення особистості до світу людей і світу речей трансформується у ставлення особистості до самої себе, тобто перетворюється на самоставлення. У цьому сучасному статусі ми здійснюватимемо її подальше осмислення. Відразу наголосимо, що психологічні механізми процесів ставлення особистості до зовнішніх агентів і ставлення її до власного внутрішнього світу єдині: відбувається рівною мірою задіяння механізмів сприймання, мислення, пам'яті, емоційних переживань. Тож чим більший досвід діяння особистість набуває з оточуючою дійсністю, тим оптимальнішим буде її діяння щодо самої себе. Важливо, що в онтогенезі досвід діяння предметної спрямованості передує досвіду діяння внутрішньої спрямованості, і цю закономірність слід неодмінно враховувати у виховному процесі. Однак якомога рання інтенсифікація останнього досвіду є умовою продуктивності процесу виховання. Перераховані нами психологічні механізми виступатимуть реальними детермінантами формування й почуття *Г.* як духовної цінності в сучасному її розумінні.

Отже, під *Г.* будемо розуміти усвідомлення й переживання особистістю самої себе в сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення. При цьому не виключається варіант, коли внутрішні утворення як характеристики

особистості не викликають поваги до неї. У такому випадку слід говорити про ступінь суспільної значущості цих характеристик особистості, або ж про недостатню моральну вихованість того, хто вступає у взаємодію з носієм почуття гідності. Будемо мати на увазі, що такий зворотній зв'язок, як повага — ставлення об'єкта *Г*. до її суб'єкта, — є обов'язковим у концептуалізації почуття *Г*.

У випадку, коли об'єкт *Г*. не проявляє поваги до суб'єкта *Г*., останній захищає своє право на заслужену повагу відповідними гуманними способами, тобто чинить виховний вплив на нього.

Г. особистості має зовнішнє втілення: у поставі, ході, мові. Характер нашої ходи, рухів, мови з найперших хвилин формується під впливом нашої взаємодії з соціальним простором, який може бути або простором поваги, або зневаги. Конкретний стиль зовнішнього втілення є улюбленим предметом для творів письменників-сатириків. Однак у виховному плані більш важливим є внутрішній вимір почуття гідності, який вбачається в самодостатності та сенсі життя особистості.

Визначення поняття *Г*. як ставлення особистості до себе в контексті поваги іншими є дієвим підґрунтям для розкриття процесу його виховання в сутнісних показниках.

Змістовною основою *Г*. виступає сукупність моральних характеристик особистості. Вони повинні піднятися до рангу відповідних цінностей як безумовних смислоутверджувальних імпульсів морально-духовної активності особистості. Процесуальний механізм їх формування звично розглядається як оволодіння особистістю когнітивним компонентом, який має набути суб'єктивної значущості на основі впливу емоційно-ціннісного компоненту. У своїй єдності ці компоненти утримують знання (поняття) про певну етичну норму та її бажаність для особистості, і в такій цілісності виступають початковим мотивом до відповідного вчинку (реалізації поведінкового компоненту). У міру практичного вправляння даний мотив і трансформується в конкретну морально-духовну цінність.

Педагогічні умови в традиційному їх розумінні як єдність змісту, методів і форм організації процесу виховання мають зосереджуватися на формуванні розглянутої нами когнітивно-емоційної цілісності як породжувальної основи морального мотиву, а згодом і відповідної цінності. У цьому зв'язку наголосимо на недопустимості спрощеного підходу до формування когнітивного компоненту (знання про етичну норму). Обмеження цього процесу лише інформаційним поданням є вкрай неефективним. Тут має принципове значення, у якій формі — абстрактно-повідомляючій чи особистісній — вихованець оволодіває моральним змістом. Важливо, щоб даний зміст був проблемно представлений в етико-когнітивній антиномії (добро — зло). Слід також забезпечити у свідомості вихованця послідовність внутрішнього руху від образу моральної дії до її сутності та збалансованість понятійного й діяльнісного видів інформації у виховному впливі педагога. Ним має бути сповна використаний феномен непрямої виховної дії та проектування позитивної метафоричної системи.

Осереддям методичного впливу на формування когнітивно-емоційної цілісності повинна виступити розроблена нами дискурсивна технологія інтимно-особистісного спілкування та методи педагогічного переконання й умовляння. Видаються неефективними ті виховні технології та методики, у яких ототожнюються морально-духовні якості (властивості) і відповідні цінності. Перші формуються лише на основі використання механізму свідомості, тобто на глибокому й усебічному розумінні необхідності поводитися на основі суспільно значущих норм і вимог. Другі, використовуючи всі методичні засоби механізму свідомості, *апелюють до механізму самосвідомості*, за якого суб'єкт спрямовує всю свою розумово-емоційну напругу на певну морально-духовну

якість, що зароджується, і глибоко переживає її *у формі радості* за своє надбання, а отже й за самого себе як носія духовного Я-образу.

Відтак морально-духовна цінність набуває більшої сили переживання та стійкості порівняно з якістю, тому з більшою вірогідністю реалізується в тому чи іншому вчинку як провідна його спонука.

Якщо конкретні ситуативні умови можуть загальмувати в особистості практичну реалізацію морально-духовної якості, то морально-духовна цінність здатна чинити їм опір і діяти у відповідності з позитивною внутрішньою налаштованістю, тобто на основі актуалізації процесу самодетермінації морального діяння.

Навколо цінностей як безпосередньої основи майбутнього почуття гідності розгортається особлива внутрішня діяльність, вектор якої задається самим фактом ставлення особистості до самої себе. Вичленимо в цьому зв'язку необхідні й достатні етапи цієї внутрішньої діяльності.

Мета першого з них полягає в необхідності концептуального пізнання власних цінностей особистості, що ввійшли до її внутрішнього досвіду та виступили мотиваційними орієнтирами її духовно-практичної діяльності. Провідним психологічним механізмом для досягнення даної мети виступає так звана об'єктна рефлексія як мислення, що виокремлює певну цінність з ряду інших і перетворює її на безпосередній предмет дослідження. Тут важливо, щоб суб'єкт усвідомив конкретну моральну цінність як відповідний лише їй спосіб моральної дії. Адже, наприклад, спосіб реалізації справедливості відмінний від реалізації способу щедрості, вірності тощо.

Другий етап передбачає схвалення даної моральної цінності як такої, що має смислові переваги в порівнянні з іншими цінностями, що входять до морально-духовної системи особистості. Як бачимо, між першим і другим етапами (як і подальшим) має забезпечуватись зв'язок наступності, оскільки без пізнання цінності особистості неможливо здійснити й операцію її схвалення.

На третьому етапі розгортається самооцінювання особистості, змістовним підґрунтям якого виступає моральна цінність, що усвідомлювалась особистістю на попередніх етапах. Самооцінка як результат такого процесу самооцінювання має свою специфіку, викликану безпосередньо матеріалом, який підлягає оцінюванню, тобто морально-духовною цінністю. На відміну від звичайної самооцінки, яка має забезпечити об'єктивність виміру особистістю власних можливостей і якостей (звідси вимога її адекватності, а не заниженості чи завищеності), морально-духовна самооцінка поряд із цією функцією викликає позитивне емоційне ставлення особистості до себе.

З позиції перспективи подальшого саморозвитку особистості дане емоційне самоставлення видається надзвичайно важливим. Це емоційне утворення будемо кваліфікувати як самоповагу, за якої особистість не ганьбить, принижує чи картає себе, а шанує в повному розумінні цього терміну. Якраз ця шаноба, леліяння, пещення себе синтезуються в самоповагу, що конституює (власне, дає життя) почуттю *Г.* особистості за необхідності заслуженої поваги з боку інших людей. Отже, формулу *Г.* особистості складає єдність її самоповаги та поваги оточенням.

Таким чином, почуття *Г.* не дозволяє людині замкнутися у своєму внутрішньому світі й жити за його особливостями, а повсякчас бути дієво причетною до людського оточення, змінюючи його за мірками власного морально-духовного розвитку.

Літ.: Анисимов А. Л. Честь, достоинство, деловая репутация.— М.: Норма, 1996.— 168 с.; Бандзеладзе Г. Д. О понятии человеческого достоинства.— Тбилиси: Мецничреба, 1979.— 107 с.;

Кадышева Л. Б. Аналіз самооцінки студентів як складової почуття власної гідності // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразина,— № 793.— Серія «Психологія».— Випуск. 39.— Харків, 2008.— С. 191–196.

Бех І. Д.

ГРОМАДСЬКЕ ЗДОРОВ'Я — сукупне здоров'я населення, що відображає динамічний стан фізичного, психологічного, соціального благополуччя людей, які здійснюють свою життєдіяльність у визначених соціальних спільнотах: громадах, регіонах, країнах.

Г. з. є не тільки сукупністю характеристик й ознак індивідуального здоров'я, не тільки являє собою інтегральну картину стану й динаміки здоров'я та відтворення населення, їх визначальних факторів; це характеристика однієї з найважливіших якостей суспільства як соціального організму, найважливіший об'єктивний критерій його розвитку.

Походження словосполучення *Г. з.* пов'язують з декількома аспектами: по-перше, із впливом соціальних факторів на здоров'я, по-друге, із зіставленням понять «громадське» — «індивідуальне»; по-третє, з виявленням механізмів дії на здоров'я населення за допомогою інструментів громадського впливу.

Історія *Г. з.* нараховує не більше двохсот років. Уперше термін *Г. з.* згадується в статуті «Охорона народного здоров'я», що був прийнятий в Англії у XIX ст. Проблеми *Г. з.* представлені в роботах Г. Апанасенко, В. Ананьєва, І. Брехмана, Б. Райна, Дж. Брауна, М. Блакстера, В. Вернадського, Дж. Вейланта, Дж. Гібсона, Н. Григор'євої, І. Гуревича, І. Журавльової, В. Еванса, В. Казначєєва, Ю. Лисицина, А. Маслоу, М. Мюррея, В. Петленка, Є. Роджерса, Дж. Таппа та ін.

Новий підхід до розвитку світової спільноти через розуміння *Г. з.* як основи її процвітання і загальнолюдської цінності викладений у концепції сприяння покращенню здоров'я (Алма-Атинська декларація, Оттавська хартія, Аделаїдські рекомендації, Сундсвальска заява, Джакартська декларація, Всесвітня декларація з охорони здоров'я «Здоров'я для всіх у XXI столітті», Бангкокська хартія).

Згідно з визначенням ВООЗ, поняття *Г. з.* розглядається як найважливіший медико-соціальний ресурс і потенціал суспільства, який сприяє забезпеченню національної безпеки й обумовлений комплексною дією соціальних, поведінкових і біологічних факторів.

Соціальна обумовленість здоров'я підтверджується численними медико-соціальними дослідженнями. Так, швидкі соціальні зміни і недостатність соціальної підтримки — два головні виявлені на сьогоднішній день чинники збільшення середніх показників кров'яного тиску в популяції. Доведено також, що захворюваність на пневмонію дітей у неповних сім'ях у чотири рази вище, ніж у повних.

Г. з., будучи соціальною категорією, відображає умови праці й побуту, стан навколишнього середовища, рівень матеріально-технічної бази, ефективність функціонування соціальних інститутів як факторів здоров'я. Фактори здоров'я **—** узагальнений термін, який присвоєно чинникам та умовам, що впливають на здоров'я індивідуума і суспільства.

Г. з. забезпечується системою наукових і практичних заходів, які здійснюються організованими зусиллями суспільства. Як показують кращі приклади з міжнародного досвіду, вирішення проблем *Г. з.* може бути досягнуте тільки на основі методології міждисциплінарного синтезу, інтегруючого розуміння природи медичних, біологічних, соціальних, поведінкових й економіко-управлінських чинників, що впливають на стан *Г.*

з. Саме тому деякі дослідники визначають *Г. з*. як знання і мистецтво попередження хвороб, зміцнення і продовження життя, здоров'я, фізичної і психологічної активності груп населення через спільну діяльність.

Ефективне управління *Г. з*. неможливе без його оцінки й спостереження за динамікою контрольованих показників. Експерти ВООЗ, спираючись на визначення показника здоров'я як характеристики, що підлягає вимірюванню (прямо або побічно) і може використовуватися для опису одного чи більше складника здоров'я населення, запропонували такі *показники Г. з*.: імовірна середня тривалість життя при народженні, імовірна середня тривалість здорового життя при народженні, показники інвалідності, показники рівня фізичного розвитку, показники захворюваності, показники тимчасової непрацездатності, показники смертності, відсоток ВВП, що йде на охорону здоров'я, доступність первинної медичної допомоги, забезпеченість населення безпечним водопостачанням, відсоток осіб, які піддані імунізації від інфекційних захворювань, стан харчування дітей, ступінь обстеження вагітних кваліфікованим персоналом, рівень освіченості дорослого населення, відсоток ВВП на душу населення. Визначені показники та їх аналіз дають можливість оцінити стан *Г. з*. Так, наприклад, аналіз співвідношення середньої очікуваної тривалості життя (СОТЖ) і валового внутрішнього продукту (ВВП) визначає пряму залежність між тривалістю життя та валовим внутрішнім продуктом: чим нижчі доходи на душу населення, тим менша тривалість життя.

Продовжується пошук і розробка інтегральних показників й індексів оцінки *Г. з*. Сьогодні для оцінки *Г. з*. використовують такі показники: індекс людського розвитку (ІЛР, human development indicator — HDI) або, за іншим перекладом, індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП); глобальний тягар хвороб (ГТХ), що кількісно визначає втрати населення в активному житті через хвороби.

У травні 2001 р. на Генеральній Асамблеї ВООЗ була прийнята нова Міжнародна класифікація працездатності, неповноцінності та здоров'я — ICF, де виділено такі показники *Г. з*. як якість життя, соціальна справедливість та участь у громадському житті. Показники *Г. з*. відображають ступінь ймовірності для кожної людини досягнення максимального рівня здоров'я протягом максимально продовженого індивідуального життя, характеризує життєздатність суспільства як соціального організму і його можливості безперервного гармонійного росту.

Таким чином, *Г. з*.— цілісна система, що формується з підсистем і елементів, які складають фізичне, психологічне, соціальне благополуччя населення, відображає якість його життєдіяльності і всього суспільства в певних історичних умовах; найважливіший економічний і соціальний потенціал країни, зумовлений впливом різних факторів навколишнього середовища та способу життя населення; соціокультурний феномен, котрий передбачає необхідність системної, комплексної діяльності з управління здоров'ям, що має бути забезпечена системою наукових і практичних заходів сприяння покращенню здоров'я, діяльністю структур, які їх реалізують, та усвідомленою турботою кожного члена суспільства про особисте і *Г. з*.

Літ.: Артюхина Г. П., Игнаткова С. А. Основы медицинских знаний: Здоровье, болезнь и образ жизни: Учебное пособие для высшей школы.— 3-е изд. перераб.— М: Академический Проект, фонд «Мир», 2006.— 560 с.; Глоссарий терминов по вопросам укрепления здоровья. Всемирная организация здоровья.— Женева, 1998.— 48 с.; Гусак П. М. Відповідальне ставлення до здоров'я: теорія та технології: монографія / П. М. Гусак, Н. В. Зимівець, В. С. Петрович.— Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009.— 219 с.; Лисицын Ю. П., Полунина Н. В. Общественное здоровье

и здравоохранение.— М.: Медицина, 2002.— 416 с; Сучасні підходи у сфері охорони громадського здоров'я та його популяризації / Упоряд.: Н. В. Зимівець, В. В. Крушельницький, Т. І. Мірошниченко; За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Наук. світ, 2003.— 95 с.; Прохоров Б.Б. Экология человека. Понятийно-терминологический словарь [Электронный ресурс] / Академик.— Режим доступа : www/ URL: http://human_ecology.academic.ru/1487 — 2005 г.— Загл. с экрана.

Зимівець Н. В.

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ — інтегративна якість особистості, яка характеризується ціннісним ставленням до держави, народу, до себе як громадянина; на основі усвідомлення прав і обов'язків дозволяє відчувати себе юридично, морально й політично дієздатною, спроможною компетентно впливати на розбудову демократичного громадянського суспільства.

Г.— результат громадянського виховання. Вона історично пов'язана з ранніми формами демократії. У Давній Греції *Г.* ототожнювалась з повноправністю громадян (політесів) і знайшла відображення в працях античних філософів Платона «Держава», Аристотеля «Політика». Римський філософ Цицерон розглядав громадянина як людину, яка визнає і виконує закони та вміє поєднувати особисті й суспільні інтереси.

У середні віки *Г.* цінувалась менше, ніж у стародавні часи. З розвитком імперій визначальною рисою *Г.* стає вірнопідданість монарху. В епоху Просвітництва з утвердженням гуманізму як провідного ідейного напрямку, що проголошував цінність людської особистості, підґрунтям *Г.* стала філософія природних прав.

Могутній поштовх розвитку *Г.* дали в XVII ст. ідеї Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.- Ж. Руссо, Г. Гегеля та ін. про громадянське суспільство, свободу особистості та суспільний договір.

Феномен *Г.* виокремився в самостійну виховну проблему на початку XX ст. в європейській педагогіці. У праці «Що таке державно-громадянське виховання» Г. Кершенштайнер визначив поняття та зміст *Г.* як відповідальну роботу дітей і підлітків на користь держави.

Визначити сутність і мету виховання *Г.* в процесі становлення особистості прагнули А. Радіщев, В. Белінський, М. Чернишевський, Н. Добролюбов, О. Герцен, Д. Писарєв. Розробкою завдань виховання *Г.* займались П. Блонський, К. Ушинський, П. Каптєрєв. Вони вважали, що оскільки в реальному житті людина є громадянином свого народу і діячем у суспільстві, то школа повинна виховувати людину, виховувати і громадянина. Громадянин не повинен знищувати людину, людина — громадянина.

У своїй педагогічній діяльності Дж. Д'юї збагатив теорію становлення *Г.* моральною компонентою. Він наголошував на важливості таких якостей громадянина демократичної держави як ініціативність, самостійність, активна участь у житті суспільства. Реформаторські тенденції світової педагогіки виявили значний вплив на спрямованість системи виховання в Україні.

М. Грушевський розглядав виховання *Г.* народу, членів громади, представників громадянського суспільства як важливий чинник розбудови Великої України.

С. Русова в праці «Суспільні питання виховання» формує концептуальні засади виховання громадянина Української незалежної держави, вказує на те, що школа має йти назустріч вимогам цілого громадянства, працювати саме на користь цілого народу, вести його шляхом вселюдського поступу.

У радянській педагогіці поняття *Г.* не було, бо не було відкритого демократичного громадянського суспільства, яке базується на визнанні пріоритету прав людини й громадянина. У «Педагогічному словнику», виданому в Москві в 1960 р., зазначалось,

що «громадянське виховання — це реакційний напрям у буржуазній педагогіці епохи імперіалізму, який ставить на меті виховання, підготовку покоління молодих робітників — покірних слуг капіталізму». З цієї причини у чотиритомній педагогічній енциклопедії (1964–1967 рр.) феномени «громадянське виховання» та *Г*. відсутні.

Гуманістичні засади виховання *Г*. вперше висвітлив у 1970 р. В. Сухомлинський. Він вважав першочерговою умовою формування громадянина організацію емоційно насиченого діяльного трудового життя шкільного колективу, який ефективно впливає на становлення громадянської позиції кожного індивіда.

Сучасні українські педагоги П. Вербицька, О. Пометун, О. Сухомлинська, І. Тараненко, проаналізувавши зарубіжні концепції і тенденції, поділяють і розвивають загальноєвропейське бачення сутності *Г*. і шляхів її формування. Процес виховання *Г*. П. Ігнатенка базується на національних цінностях. Педагогічні основи морального й правового виховання, принципи, методи, шляхи та засоби формування громадянських якостей особистості в сучасних умовах розроблені в дослідженнях І. Беха, Н. Бібік, М. Боришевського, В. Кременя та ін. У роботах цих науковців підкреслено, що *Г*. є багатоаспектним поняттям. Це фундаментальна духовно-моральна якість, світоглядна і психологічна характеристика особистості, що має культурологічні засади. Такі характеристики *Г*. свідчать про визначальну роль світогляду особистості, на основі якого формується система її ціннісних орієнтацій, поглядів, переконань, усвідомлюється місце в суспільстві, визначаються обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками.

Г.— це реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, її інтеграція у культурні й соціальні структури суспільства.

У педагогічному плані *Г*. містить знання, переживання і вчинки. Ці складові перебувають у певних зв'язках і взаємодії з переважанням на певних етапах розвитку індивіда емоційного компонента, формування почуттєвої сфери.

Значний внесок у сучасне бачення громадянського виховання зробила О. Сухомлинська. Вона розкрила три моделі формування громадянськості: партисипативну, когнітивно-розвивальну, репрезентативну. Науковим творчим колективом під керівництвом О. Сухомлинської розроблено Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. У ній визначається мета сучасного громадянського виховання — становлення свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини з притаманними їй особистісними якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток і розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні.

Основними завданнями виховання *Г*. є: визнання й забезпечення в реальному житті прав людини як суспільної цінності та єдиної норми всіх людей без будь-яких дискримінацій, на чому будується відкрите, демократичне, громадянське суспільство; усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянською відповідальністю; формування національної свідомості, належності до рідної землі, народу, визнання духовної єдності поколінь і спільності культурної спадщини й майбутнього; виховання почуття патріотизму, відданості в служінні Батьківщині; утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість; формування соціальної активності особистості на основі готовності до участі в процесах державотворення, здатності до спільного життя і співпраці в громадянському суспільстві, умінні взяти на себе відповідальність, спроможності розв'язувати конфлікти

відповідно до самостійного життєвого вибору на основі гуманістичних цінностей, працелюбності; формування політичної та правової культури засобами громадянської освіти, яка дає знання про політичні системи і владу на всіх рівнях суспільного життя, про закони й законодавчі системи; виховання поваги до Конституції України, законодавства, державної мови; уміння визначати форми та способи своєї участі в житті суспільства, спілкуватися з демократичними інститутами, органами влади, захищати й підтримувати закони та права людини, бути обізнаним зі способами соціального захисту; розвиток критичного мислення, що забезпечує здатність усвідомлювати та відстоювати особисту позицію в тих чи інших питаннях, уміння знаходити нові ідеї та критично аналізувати проблеми, брати участь у дебатах, уміння переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій і вчинків; розвиток толерантного ставлення до інших народів, їх культур і традицій; виховання негативного ставлення до будь-яких форм насильства; активне запобігання проявів шовінізму, фашизму, расизму, месіанських настроїв.

Важливе місце у вихованні громадянина посідає громадянська освіта — навчання, спрямоване на формування знань про права й обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості в суспільній сфері, яка передбачає насамперед політичну, правову, економічну, етичну освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства.

Становлення *Г.* відбувається в процесі виховання й соціалізації особистості, де проходить закріплення первинних навичок участі в суспільному житті, моделювання ситуацій соціальної поведінки, що дозволяють реалізувати громадянські права і свободи в малому та великому соціумі. Перевага надається активним формам діяльності, що передбачають безпосереднє знайомство учнів з роботою органів влади, місцевого самоврядування, судів, правоохоронних органів, виборчих комісій, засобів масової інформації, громадських організацій тощо.

Важливе значення в реалізації завдань *Г.* у зростаючої особистості відіграє ефективне використання новітніх форм, технологій, що забезпечують діяльнісний аспект навчально-виховного процесу. Активні та інтерактивні методики сприяють формуванню громадянознавчих вмінь і навичок школярів, збагаченню їхнього соціального досвіду. Забезпечує підвищення рівня *Г.* практична спрямованість діяльності учнів у місцевій громаді, розроблення та конкретне втілення власних соціальних проектів, проведення благодійних акцій, здійснення пошукової роботи. Соціальні проекти дають можливість молодим громадянам співвіднести загальні уявлення, отримані в ході навчально-виховної діяльності, із реальним життям, із суспільними та політичними подіями, що відбуваються в масштабах населеного пункту, області, країни, світу.

Літ.: Вербицька П. В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку.— К.: Генеза, 2009.— 384 с. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К.: Знання, 1991.— 240 с. Кершенштайнер Г. Що таке державно-громадянське виховання.— Раштат, Київ, 1918.— 35 с. Русова С. Дещо з філософії виховання // Вільна українська школа.— 1918.— № 10.— С. 306–316. Сухомлинська О. В. Ідеї громадянськості й школа в Україні // Шлях освіти.— 1999.— № 4.— с. 20–25. Сухомлинський В. Народження громадянина // Сухомлинський В. Вибрані твори: в 5 т.— К., 1977.— Т. 3.— С. 283–582; Чорна К. І. Виховання громадянина, патріота, гуманіста.— К.: ТОВ «ХІК», 2004.— 96 с.; Виховуємо громадян-патріотів України: Науково-методичний посібник / авт. кол. за заг. кер. К. Чорної.— Черкаси: ЧОІПОПП, 2011.— 273 с.

Чорна К. І.

ГУМАНІЗАЦІЯ ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ — це сучасна науково-практична освітня стратегія, у центрі якої стоїть конкретна дитина, її можливості, індивід і творче самовираження. За такої стратегії виховний процес стає простором повноцінного життя, інструментом вирішення життєвих проблем і особистісного зростання.

Гуманістично спрямований виховний процес необхідно розпочинати в початковій школі, яка може «розбудити» розум і почуття дитини, виробити в неї своє ставлення до життя.

Витоки *Г. в.п*. пов'язані з ідеями видатних педагогів ХХ ст.— Дж. Д'юї, А. Макаренка, А. Маслоу, М. Монтессорі, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Р. Штайнера. Нині в цьому напрямі плідно працюють українські вчені І. Бех, А. Бойко, А. Капська, В. Кузь, В. Лозова, О. Сухомлинська, Г. Троцько та ін. Російська наука в даному контексті представлена іменами Ш. Амонашвілі, О. Бондаревської, О. Газмана, Л. Маленкової, Н. Щуркової.

Г. в.п. вказує на те, що пріоритетною сферою розвитку особистості є ціннісно-смислова. Це означає, що виховання, яке претендує на управління розвитком особистості, мусить передбачати мету, й головним предметом виховної діяльності є ціннісно-смисловий розвиток дитини. Визначення цього знаменує остаточний відхід педагогіки й виховної практики від парадигми формування особистості із заданими властивостями та їх орієнтацію на обґрунтування такого виховного процесу, який здатний забезпечити особистісний розвиток школярів, підтримати в кожному з них індивід, самобутність і спираючись на їх здібності до самозміни й культурного саморозвитку, допомогти кожному вихованцеві у вирішенні його життєвих проблем.

Гуманістичний підхід до процесу виховання проявиться на всіх рівнях: вчитель — учень, учень — учень, вчитель — вчитель, вчитель — батьки. Школа, яка орієнтується на гуманістичні виховні засади, мусить спиратися на інтеграцію творчих педагогів-професіоналів, управлінську команду однодумців з функціональним розмежуванням і взаємовідповідальністю, створення комфортного середовища виховного процесу, відкритість освітньої установи. Усі аспекти управління школою, яка реалізує *Г. в.п*., повинні бути в єдності.

Управління в системі «вчитель — учень» не означає домінування перших, оскільки форми і методи керування не повинні придушувати ініціативу й активність школярів. Звідси головна проблема — узгодженість дій вчителя й учня. Взаємодія педагогів з учнями має форму співпраці та співдружності.

Олюднення й детермінація педагогічних взаємин є основними напрямами *Г. в.п*.

Людяність у ставленні педагога до вихованців включає: любов до дитини, зацікавленість у її долі; оптимістичну віру в дитину; майстерність спілкування; відсутність прямого примусу; пріоритет позитивного стимулювання; терпимість до дитячих недоліків.

Демократизація відносин утверджує: урівнювання вихованця і педагога в правах; право дитини на вільний вибір; право на помилку; право на власну точку зору; дотримання Конвенції про права дитини; стиль взаємин — не забороняти, а спрямовувати, не змушувати, а переконувати, не командувати, а організовувати, не обмежувати, а надавати свободу вибору.

Це означає, що *Г. в.п*. здійснюється у формі відкритої комунікативної чи діалогової системи. У ній через спеціально організовані педагогом види діяльності школяр засвоює моральні норми поведінки.

Спілкування школяра з ровесниками, вчителями й дорослими дозволяє йому засвоювати низку стимулів, які регулюють власну поведінку. Вони й допомагають вихованцеві порівнювати свою поведінку з тим, що вимагається. Керуючи своєю поведінкою, школяр

набуває індивідуальності. Але своє Я він може розвинути тільки через інших, розуміючи свою і чужу поведінку, співчуваючи іншим, беручи участь у спільній діяльності.

Комунікативні впливи найбільшою мірою стимулюють і розвивають дитину тоді, коли вони породжують задоволення особистістю і діяльністю педагога. Важлива не будь-яка взаємодія вчителя з учнями, а така, в якій розкривається і виховується краще в дитині — співробітництво і співдружність.

Гуманне виховання можливе лише тоді, коли враховує нове трактування індивідуального підходу, який передбачає: відмову від орієнтації на середнього; пошук кращих якостей особистості в дитині; застосування психологічно-педагогічної діагностики особистості учня (інтереси, здібності, спрямованість, Я-концепція, якості характеру, особливості психічних процесів); урахування особливостей особистості у виховному процесі; прогнозування розвитку особистості; конструювання індивідуальних програм розвитку, корекції розвитку.

Г. в.п. вимагає адекватної форми своєї організації — виховного простору. Це не тільки зовнішнє середовище, а й духовний простір особистостей школяра і педагога, інтегрованих у це середовище. Це простір культури, який живить розвиток особистості. У ньому представлений весь універсум цінностей культури і культурних форм життя. Це простір соціальних, культурних життєвих виборів і самореалізації особистості, самоздійснення якої відбувається в різних виховних середовищах, навмисно створюваних у виховному просторі.

Головними вимогами в управлінні розвитком культурно-виховного середовища є такі: сприяння збереженню психічного й фізичного здоров'я вихованця, становленню його моральності, громадянськості, індивідуальної культури; забезпечення соціально-педагогічного захисту та підтримки дитини.

Школа як виховний простір має стати Домом, де кожний вихованець пестить свій неповторний і комфортний світ дитинства.

Літ.: Балл Г. О. Гуманістичні засади педагогічної діяльності // Педагогіка і психологія.— 1994.— № 2.— С. 3-12.; Зязюн І. А. Філософські проблеми гуманізації та гуманітаризації освіти // Педагогіка толерантності.— 2000.— № 3.— С. 58-61; Казанская В. Г. Личность ученика и учителя в начальной школе.— СПб.: КАПО, 2004.— 208 с.; Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Сухомлинський В. Вибрані твори: в 5 т.— К.: Вища школа, 1982.

Бех І. Д.

ГУМАНІЗМ (лат. humanitas — людяність) — система поглядів, головними ознаками якої є визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і виявлення своїх здібностей. Близьким за змістом до означеного поняття є термін «гуманність», який тлумачиться як сукупність морально-психологічних якостей, що виражає одну з найважливіших рис спрямованості особистості — спрямованості на ставлення до людини як до найвищої цінності.

Г. як світоглядне явище вперше сформувався в епоху Відродження і поступово набув ознак широкого, різнобічного суспільного руху, який охопив філософію, літературу, мистецтво, суттєво вплинув на розвиток освіти і науки. Гуманістичний характер суспільної думки європейського Відродження виявлявся, перш за все, у протиставленні середньовічного аскетизму, який ґрунтувався на нехтуванні радощами земного життя і планомірній підготовці до життя загробного, ідеалам життєрадісної, сильної духовно й тілесно людини. У XIV–XV ст. центром *Г.* стає Італія (Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо, Лео-

нардо да Вінчі, Мікеланджело та ін.). Пізніше разом з рухом Реформації він розповсюджується в інших європейських країнах, зокрема у Франції (Ф. Рабле), Англії (У. Шекспір, Ф. Бекон), Іспанії (М. Сервантес), Німеччині (У. Гуттен і А. Дюрер).

Г. представників Відродження полягав у визнанні ними потенційної рівності між людьми та можливості особистості протистояти тим обставинам, в яких вона знаходиться. Основою моральної поведінки особистості, на думку гуманістів Ренесансу, є моральні якості самої людини, що не залежать від її походження. Мислителі Відродження категорично заперечували причинно-наслідкові зв'язки між знатністю походження та моральністю особистості і навпаки. Велику увагу вони приділяли пізнанню й розвитку розуму, формуванню в особистості постійної жаги до отримання знань. Італійський гуманіст Данте Аліг'єрі (1265–1321) з цього приводу зазначав, що пізнання — це найперше та найвеличніше устремління людини.

Протягом історичної еволюції *Г.* набирає різних форм і відтінків. Російський дослідник Ю. Чорний у своїй роботі «Сучасний гуманізм» наводить класифікацію американського вченого Аллена Сміта, який розрізняв сім видів *Г.*:

1) *Г.* — поняття, що означає ставлення до людських інтересів або до вивчення гуманітарних дисциплін.

2) *Давній Г.* — поняття, яке належить до системи філософії Аристотеля, Демокрита, Епікура, Лукреція, Перикла, Протагора або Сократа.

3) Класичний *Г.* — поняття, яке належить до давніх гуманістичних ідей, що стали модними в період Ренесансу.

4) *Теїстичний Г.* — поняття, до якого належать як християнські екзистенціалісти, так і ті сучасні теологи, які наполягали на можливостях людини працювати над своїм спасінням разом з Богом.

5) *Атеїстичний Г.* — поняття, яке описує творчість Жан-Поля Сартра.

6) *Комуністичний Г.* — поняття, що характеризує переконання деяких марксистів (наприклад вважається, що послідовним натуралістом і гуманістом був К. Маркс).

7) *Натуралістичний (або науковий) Г.* — еклектичний набір, який створений за часів сучасної наукової епохи й сконцентрований на вірі у вищу цінність і самовдосконалення людської особистості.

В умовах сьогодення ця класифікація доповнена так званим *сучасним Г. Сучасний Г.* розглядається, у першу чергу, як гуманістичний світогляд, на якому ґрунтується наукова, освітньо-виховна, культурно-просвітницька й організаційна діяльність і який пропонує людині усвідомлення людського життя як цінності й самоцінності, установку на людяність без меж.

Слід мати на увазі, що *сучасний Г.* являє собою цілісне явище, яке має певну історичну логіку. У його розвитку можна виділити щонайменше три етапи: а) виникнення (сер. XIX ст.— поч. 30-х рр. XX ст.); б) становлення й розвиток організованого гуманістичного руху (поч. 30-х рр. — поч. 80-х рр. XX ст.); в) виділення *світського (секулярного) Г.* як самостійного ідейного руху та його розмежування з *релігійним Г.* (поч. 80-х рр. XX ст. до сьогодні).

На першому етапі (сер. XIX ст.— поч. 30-х рр. XX ст.) *Г.*, завдяки зусиллям датського філософа Г. Сібберна, британського філософа К. Шиллера, американського педагога й філософа Д. Д'юї та інших відомих мислителів, формується як цілісна світоглядна позиція.

На другому етапі (поч. 30-х рр. — поч. 80-х рр. XX ст.) йшло організаційне оформлення *сучасного Г.* З початку 30-х рр. він існує як організований інтернаціональний рух,

що спирається на численні національні організації. Перше гуманістичне товариство Нью-Йорка було створене Ч. Поттером у 1929 р. Того ж року було створене Голлівудське гуманістичне товариство, у 1930 р. Г. Бушман і Е. Уілсон заснували в Чикаго журнал «Новий гуманіст». Нині існує Міжнародний етичний і гуманістичний союз (МЕГС), який об'єднує понад 5 мільйонів членів із 90 громадських організацій з більш ніж 30 країн. У Росії в травні 1995 р. було створене Російське гуманістичне товариство, яке тісно співпрацює з МЕГС, в Україні також діє декілька гуманістичних організацій. Гуманісти різних країн базують свою діяльність на підставі міжнародних декларацій і маніфестів, найвідомішими із яких є «Гуманістичний маніфест — I» (1933), «Гуманістичний маніфест — II» (1973), «Декларація світського гуманізму» (1980) і «Гуманістичний маніфест — 2000» (1999).

Перший Гуманістичний маніфест був програмним документом *релігійного Г.*, головна ідея якого полягала в необхідності створення нової гуманістичної релігії, що орієнтується на світські цінності. Людина починає усвідомлювати, говорилось у документі, що тільки вона одна відповідальна за втілення у світі своєї мрії, що сили для її досягнення знаходяться в ній самій. У другому Гуманістичному маніфесті вказувалось на драматичні зміни, які відбулись у світі після Другої світової війни, і, перш за все, на виникнення двох антагоністичних політичних й економічних систем. Завдання *Г.* — створення мирного та процвітаючого співтовариства на основі подолання ортодоксальної моралі й релігійної ідеології і розповсюдження принципу гуманізму на всіх людей. Третій Гуманістичний маніфест містить обґрунтування ідеї планетарного *Г.*

На третьому етапі (поч. 80-х рр. XX ст. до сьогодні) *світський (секулярний) Г.* відділяється від релігійного й починає існувати як самостійний напрям. Найповніше його сутність визначили видатні вчені, письменники, митці і громадські діячі в Декларації світського гуманізму. Було виокремлено десять фундаментальних принципів *світського Г.*: вільне дослідження; відділення церкви від держави; ідеал свободи, етика, яка базується на критичному мисленні; моральна освіта; релігійний скептицизм; розум; наука і техніка; еволюція; освіта. У документі підкреслювалось, що *світський Г.* вірить скоріше в людський розум, аніж у божественне керівництво і що гуманісти, скептично ставлячись до догматів церкви, осмислюють людське буття в реалістичних категоріях раціоналізму й розглядають самих людей відповідальними за власну долю.

Президент Міжнародної академії гуманізму, американський вчений Пол Куртц відзначає, що *світський Г.* є впливовою теорією сучасності й може розглядатися як метод дослідження, світогляд і система цінностей. Нинішні світські гуманісти переконані, що розкриття закладеного в кожній людині ресурсу гуманності залежатиме і від особистих зусиль індивідів, і від держав та міжнародних організацій, які створюють умови для життя й творчості людей.

Літ.: Балашов Л. Е. Гуманистический маніфест.— М.: Академия, 2000.— 15 с.; Девина И. В. Гуманизм и свободомыслие: Науч.— аналит. обзор.— М.: ИНИОН РАН, 1996.— 55 с.; Куртц П. Мужество стать: Добродетели гуманизма.— М., 2000.— 160 с.; Стам С. М. Ведущие идеи итальянского гуманизма // Итальянский гуманизм эпохи Возрождения / Под ред. С. М. Стама.— Саратов: Саратовский ун-т, 1984.— Ч. 1.— С.4–74.; Черный Ю. Ю. Современный гуманизм. (Обзор) // Философия в XX веке: В 2-х ч.: Сб. обзоров и рефератов / Отв. ред. Андреева И. С.; Сост. Панченко А. И.— М., 2003.— Ч. 2.— С. 125–167.

Ваховський Л. Ц.

ДИТИНСТВО — динамічне соціальне утворення в межах певного вікового періоду, що характеризується специфічними ознаками, має власну субкультуру та будується на особливих соціальних зв'язках і відносинах. Вікові межі *Д*.— змінний продукт історії, який пов'язується з соціальним статусом, колом прав та обов'язків, властивих цьому періоду життя, набором доступних для нього видів і форм діяльності, що задає суспільство.

У нашій державі визначення вікових рамок *Д*. обумовлено Законом України «Про охорону дитинства» (2001 р.), у якому зазначено, що *дитина* — особа віком до 18 років (від народження до повноліття), якщо згідно із законом, застосованим до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше.

Д. можна розглядати як особливий стан розвитку людини в суспільстві, соціальне явище, сутність якого визначається специфікою тієї суспільної системи, у яку дитинство інтегровано, її соціокультурним контекстом (способами виробництва, статевої та вікової стратифікації, системою міжособистісних відносин, ціннісними орієнтаціями, особливостями засобів і механізмів соціалізації) і водночас як узагальнений суб'єкт, що взаємодіє з дорослим світом на рівні суб'єкт-суб'єктних відносин.

У функціонально-змістовому визначенні *Д*.— це процес постійного фізичного зростання, набуття психічних новоутворень, освоєння соціального простору, рефлексії всіх відношень у цьому просторі, визначення в ньому себе, власної самоорганізації, що відбувається в контактах дитини з дорослими та іншими дітьми, які постійно розширюються й ускладнюються.

Специфічні ознаки Д.: зародження особистісної активності та ціннісних орієнтацій, що визначають якість подальшого життя; особлива вразливість, незахищеність від впливів навколишнього середовища, різних видів жорстокого поводження і насильства; постійна орієнтація на дорослий світ, потреба брати участь у житті суспільства, ухваленні рішень; чутливість до змін у соціумі й водночас здатність ставити перед дорослими нові завдання, активно впливаючи на суспільство; наявність певного соціально-правового статусу.

Д. є предметом полідисциплінарного дослідження. З позиції наук медико-біологічної галузі, *Д*.— період зростання людини, яка ще не завершила свій фізичний розвиток; це не тільки період, що характеризується певними фізіологічними особливостями, але й результат впливу навколишнього середовища на дитину. У дослідженнях психологічної науки феномен *Д*. вивчається через особливості психічного розвитку, системного розкриття психічного розвитку дитини в онтогенезі. Напрями дослідження *Д*. у психології: загальний психологічний розвиток дитини (Л. Виготський, Л. Божович, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Кононко та ін.); концепція навчання та розвитку дітей (Л. Венгер, В. Давидов, О. Дяченко, Ж. Піаже та ін.); проблеми періодизації дитячого розвитку (Л. Виготський, Д. Ельконін). З позиції соціальної психології *Д*. розглядається як соціальний феномен у контексті дитячих груп і дитячих товариств (А. Авраменкова, О. Кононко, В. Кудрявцева, Д. Фельштейн). Соціологія розглядає *Д*. як частину соціальної структури суспільства (І. Кон, Д. Фельдштейн, Дж. Квортруп, І. Богданова). З позиції соціогенетичного підходу А. Авраменкова виокремлює три координати вивчення *Д*.: історична вертикаль феномену дитинства (В. Шкуратова, В. Петровський); дитинство в етнографічному просторі через призму різних культур (І. Кон); психологічний вимір дитини (Л. Божович, Л. Обухова, О. Смирнова, Г. Цукерман).

Виокремлюють шість *періодів* в історії *Д*. (Л. Демоз):

1. *Інфантицидний стиль* (зі стародавності до IV ст. н.е.) відзначився негативним ставленням до маленьких дітей, які розцінювалися як перешкода дорослому суспіль-

ству. Масові дітовбивства навіть не каралися владою, а ті діти, які виживали, часто ставали жертвами насильства дорослих.

2. *Стиль ігнорування* (IV–XIII ст.) характеризувався визнанням наявності в дитини душі, але водночас прагненням віддалитися від неї, ігноруванням її інтересів, бажань, проблем.

3. *Амбівалентний стиль* (XIV–XVII ст.) відзначає підвищення статусу дитини. До дітей починають ставитися з увагою, передусім у фізичному догляді, однак кожна їхня дія жорстко контролюється та регламентується.

4. *Нав'язливий стиль* (XVII ст.) визначався домінуючою контролюючою позицією дорослих щодо дитинства, яка виявляється в нав'язливому прагненні цілком контролювати не тільки поведінку, але й внутрішній світ, думки й волю дитини.

5. *Соціалізуючий стиль* (XI – сер. XX ст.) характеризується тренуванням волі дитини, її підготовкою до майбутнього самостійного життя. У дитині вбачають об'єкт виховного впливу, який розглядається як єдино можливий спосіб набуття позитивного соціального досвіду.

6. *Допомогаючий стиль* (із середини XX ст.) полягає в усвідомленні дорослими суб'єктності вибору життєвого шляху, для чого кожній дитині необхідно максимально розвинути індивідуальність, набути власного соціального досвіду. Звідси — прагнення батьків до емоційної близькості з дітьми, розуміння, емпатія.

Д. повною мірою можна зрозуміти через усвідомлення системи дитячих уявлень, образів, почуттів і настроїв, у яких дитина сприймає культуру дорослих. Ш. Амонашвілі наголошує, що внутрішня психічна енергія, внутрішній вогонь, закладений у дитині природою, проявляється у трьох основних пристрастях. Перша — пристрасть до розвитку. Дитина не може не розвиватися духовно, морально, розумово, фізично, причому розвиток вроджених можливостей відбувається у процесі подолання труднощів. Друга пристрасть — це пристрасть до дорослішання. Справжнє дитинство — це складний, часом болісний процес дорослішання. Задоволення цієї пристрасті відбувається у спілкуванні, у першу чергу, з дорослими, тому дітей потрібно вчити не граючись, а серйозно, з відповідальністю. Третя пристрасть — пристрасть до свободи. Якщо для задоволення пристрасті до дорослішання дитина шукає значущого дорослого, то пристрасть до свободи вона реалізує знову ж таки в спілкуванні з дорослим, однак шляхом віддалення від нього. На жаль, турбота дорослих про дитину скоріше спрямована не на сприяння цим пристрастям, а на пригальмовування природної пристрасті до свободи. Пристрасть до свободи породжує принцип збереження за дитиною почуття вільного вибору.

Як держава охороняє *Д*.— одна із головних її соціокультурних характеристик. Ставлення до *Д*. проявляється через адекватну соціальну політику держави стосовно дітей і її практичну реалізацію на всіх рівнях з метою створення достатніх і необхідних умов для задоволення потреб підростаючого покоління.

Літ.: Авраменкова В. В. Генезис отношений ребенка в социальной психологии детства: Автореф. дис … д-ра психол. наук.— М., 2000.— 57 с.; Амонашвілі Ш. О. Школа життя / пер. з рос.— Хмельницький: Подільський культурно-просвітницький центр ім. М. К. Реріха, 2002.— 172 с.; Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / За заг. ред. Н. В. Гавриш.— Луганськ: Альма-матер, 2006.— 368 с.; Петрочко Ж. В. Діти в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав.— Рівне, 2010.

Петрочко Ж. В.

ДОСВІД СОЦІАЛЬНИЙ. *Досвід* — сукупність практично засвоєних знань, умінь, навичок; відображення у свідомості людини об'єктивного світу шляхом чуттєвого сприйняття на основі практики зміни світу (Д. Ушаков); відтворення якого-небудь явища експериментальним шляхом, створення чогось нового в певних умовах з метою дослідження, випробовування (С. Ожегов). *Соціальний* (лат. socialis) — суспільний; пов'язаний з життям і відносинами людей у суспільстві.

Соціальний досвід — сукупність практично засвоєних соціальних знань, умінь, навичок; соціальна зміна людини, її становлення та подальше вдосконалення під впливом взаємодії її із соціокультурним середовищем життєдіяльності, з іншими людьми, з навколишнім світом у культуровідповідних сферах життєдіяльності, відтворення нею яких-небудь соціальних явищ, процесів на практиці з метою пізнання й перетворення соціальної дійсності. Він сприяє соціальній зміні людини, її становленню і вдосконаленню як особистості, а також засвоєнню нею культури життєдіяльності, що склалася в соціумі. Шляхом *С. д.* культура передається від одного покоління іншому.

С. д., підкреслює А. Мудрик, є одним із важливих компонентів *соціалізації людини*. Він багато в чому визначає її спрямованість та інтенсивність. У різних дослідженнях проблем соціалізації людини звертається увага на те, що її компонентом є оволодіння певним рівнем *С. д.*, який дозволяє їй активно співіснувати в суспільстві, з одного боку, задовольняючи власні потреби життєдіяльності, з іншого — здійснюючи певний вплив на своє оточення. У процесі соціалізації відбувається *накопичення С. д.*, одночасно з цим він сприяє соціалізації людини. Соціалізація людини передбачає *два взаємопов'язаних процеси*. Перший — освоєння і надбання ціннісних орієнтацій у смислах людської діяльності, засвоєння духовно-моральних норм й еталонів відносин та їх проявів у взаємодії з людьми, формування ставлення до себе й навколишнього світу, відтворення цього у своїй поведінці і відносинах з іншими. Під час другого відбувається освоєння соціально та життєво значущих способів дій з предметами, еталонів, що виокремлюють у предметах ті чи інші властивості, які виявляються в діях, вчинках, взаємодії та діяльності.

Культура — носій *С. д.* людини та її соціокультурного середовища життєдіяльності. Як носій *С. д.* вона охоплює всі аспекти, що визначають соціокультурне середовище життєдіяльності людини, своєрідність його прояву, адаптації і самореалізації в ній, культуровідповідну регуляцію розвитку людини. Іншими словами, соціалізація людини — прояв нею *С. д.*, детермінований культуровідповідним середовищем життєтворчості особистості, рефлексивним характером процесу розвитку. *Культуровідповідне виховне середовище* — це сукупність соціально ціннісних обставин, що оточують дитину і впливають на її особистісний розвиток, сприяють її входженню в сучасну культуру. Воно охоплює: предметно-просторове, соціально-поведінкове, подійне та інформаційне оточення. Кожне оточення залежно від характеру взаємодії з конкретною людиною по-своєму відбивається на її соціалізації та накопичуваному *С. д.*

Предметно-просторове оточення — це все те, що оточує конкретну людину і з чим вона безпосередньо й опосередковано взаємодіє в повсякденному житті, його технічна доцільність, естетична привабливість. *Соціально-поведінкове оточення* — це ті люди (члени сім'ї, значущий дорослий, виховний колектив, друзі, підлітково-молодіжні субкультури, до яких належить дитина); соціальний статус *кожного* учасника, його соціальна роль, досвід соціальної поведінки, культура самовияву тощо; спрямованість, соціальна значущість і роль *подій*, в яких виявляє свій досвід людина; мотивованість

й активність у цьому прояві. *Інформаційне оточення* — уся та інформація, яка доступна конкретній людині і з якою вона взаємодіє, пізнаючи, осмислюючи, її соціальна значущість, відповідність віку, інтенсивність впливу тощо.

С. д. виявляється по-різному на кожному віковому етапі розвитку через якості й властивості особистості, які характеризують індивідуальність і унікальність конкретної людини. Потрапляючи в різні життєві ситуації, вона, залежно від віку, соціалізованості, проявляє вже накопичений *С. д.*, освоюючи, закріплюючи його й набуваючи нового. При цьому на кожному етапі віку людина проходить *кілька стадій*, які дозволяють їй адекватно до обставин реалізувати себе в конкретній життєвій ситуації: перша — *репродуктивна*: відтворення комплексу освоєних духовно-моральних цінностей, еталонів взаємодії з людьми — особистісна передадаптація до ситуації; друга — *адаптивна*, освоєння ціннісних норм, відповідних ситуації,— суб'єктивізація в ситуації; третя — *самореалізація*: накопичення досвіду відповідного самопрояву, закріплення ціннісних норм, вияв творчості.

За А. Мудриком, *С. д.* дитини — це процес і результат організованого засвоєння суспільного досвіду. *Суб'єкти виховання* (батьки, вихователі та особи, що виконують їхні функції), організовуючи побут і життєдіяльність дитини, формалізованих груп (колективів); організацію взаємодій; стимулювання самодіяльності вихованців, вплив на неформальні мікрогрупи (неформальні об'єднання); створюючи виховні ситуації, реалізовуючи їх, цілеспрямовано навчаючи, активно сприяють накопиченню індивідуального й колективного (суспільного) *С. д. Індивідуальний С. д.*— це єдність різних знань і способів мислення, умінь і навичок, норм і стереотипів поведінки, ціннісних установок, закарбованих відчуттів і переживань, засвоєних і вироблених способів взаємодії, самопізнання, самовизначення, самореалізації. *Колективний (суспільний) С. д.*— це досвід взаємодії, поведінки, самопрояву в соціокультурному середовищі спільної діяльності всіх його учасників, з урахуванням соціального статусу кожного, його ролі в цьому середовищі, а також прийнятих в ньому соціальних цінностей, норм і правил, стереотипів поведінки, що позначаються на їхньому емоційному стані та регламентують культуру самопрояву.

Формування С. д. відбувається в рамках відповідних видів діяльності людини з урахуванням її віку: навчання, праці, спілкування, дозвілля.

У дитячому віці основним видом діяльності дитини є *гра*, через яку вона розвивається, пізнає, набуває досвіду спілкування, накопичує досвід вираження емоцій і формування відносин. По суті, це основний засіб формування *С. д.* дитини. Будучи формою умовної діяльності людей, гра виступає як ідеальний феномен людської культури. У ній діти умовно моделюють навколишнє середовище, в якому перебувають, і вирішують складні для себе проблеми, які, через незнання, у них виникають. У цьому сенсі гра за своїм значенням виходить за межі простого навчання: репродукція накопиченого *С. д.*, соціально схвалюваних форм поведінки є одним із найважливіших способів реального опанування культурою.

Групова гра передбачає імітацію рольової поведінки учасників, не лише має конструктивну функцію в її сценарії, а й сприяє формуванню соціально цінних якостей особистості, розвитку *С. д.* Під її впливом змінюється позиція особистості в колективі, коригуються взаємовідносини в спільній діяльності, зникає сором'язливість, скутість, розгубленість, змінюються риси характеру учасників, одночасно формується вміння користуватися свободами демократичного суспільства, створюються умови для розвитку вільної і відповідальної за свої вчинки людини — громадянина.

Особливу роль відіграють народні ігри. У них виявляються кмітливість, спритність, наполегливість, загартовуються душа і тіло, формується менталітет, національна своєрідність дитини.

Особливе значення *С. д.* має в підлітково-молодіжний період розвитку людини. Це період переходу від дитячого віку до дорослості і намагання якнайповніше проявити себе в різних середовищних ситуаціях, самовиразитися. Діти завершують навчання в школі, намагаються привернути до себе увагу значущих для них однолітків, визначаються у виборі професії, активно залучаються до формальних і неформальних об'єднань. Їх вирізняє вільний і демократичний вибір видів діяльності, кола спілкування і відносин у мікросередовищі тимчасового або постійного молодіжного об'єднання, що суттєво позначаються на формуванні *С. д.*, їх соціалізації. Під впливом такого самопрояву відбувається їх самовизначення, культурна ідентифікація і самореалізація соціальних потреб, інтересів і здібностей. Соціально значущим періодом накопичення *С. д.*, соціалізації молодої людини є студентський. Це нове субкультурне молодіжне середовище освітньої установи, навчальна діяльність, участь у студентському самоуправлінні, професійне становлення, культурне й моральне зростання як майбутнього фахівця в певній сфері професійної діяльності.

Період професійного становлення, самореалізації людини в дорослому житті — це певний етап подальшого накопичення *С. д.*, її соціалізації. У кожної людини він відбувається по-своєму, хтось адаптується і реалізує себе в одній професії, хтось в активному зростанні в певній сфері професійної діяльності, починаючи від простого спеціаліста й закінчуючи керівником високого рівня, хтось змінює п'ять-сім професій перш ніж знаходить свою сферу професійної діяльності і т.д. Кожна людина по-своєму реалізує себе в професійній сфері життєдіяльності, накопичуючи *С. д.*, соціалізуючись як особистість.

Етап людини похилого віку вирізняється своєю динамікою розвитку *С. д.*, її соціалізацією. Він визначається потребами переходу на пенсію, адаптації до нового стану. У цей період загострюються хвороби, людина намагається подолати їх, адаптуватися до деяких з них, формується новий спосіб життя, новий *С. д.*

Літ.: Мардахаев Л. В. Социальная педагогика: полный курс: учебник.— 5-е изд., перераб. и доп.— М.: Юрайт, 2011. Мудрик А. В. Социализация вчера и сегодня: учеб.— метод. пособие.— М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. Мудрик А. В. Социальная педагогика: учеб. для студ. пед. вузов.— 7-е изд., испр. и доп.— М.: Академия, 2009. Ожегов С. И. Словарь русского языка.— 23-е изд., испр. / Под ред. Н. Ю. Шведовой.— М.: Русский язык, 1991.— С. 436. Ушаков Д. Н. Большой толковый словарь современного русского языка.— М.: «Буколико»; РООССА, 2008.— С. 617.

Мардахаєв Л. В.

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ — це процес і результат наукової діяльності, спрямованої на вивчення соціально-педагогічних процесів та явищ з використанням сукупності узгоджених теоретико-методологічних та організаційно-технологічних процедур, на розв'язання соціально-педагогічних проблем і проблем соціалізації й адаптації особистості в соціумі, які свідомо формулюються як мета дослідження. Головним завданням *Д. с. п.* є виявлення внутрішніх зв'язків і відношень, розкриття закономірностей і рушійних сил розвитку соціально-педагогічних процесів та явищ.

Д. с. п. має ґрунтуватися на точно встановлених фактах, які допускають їхню емпіричну перевірку, та спиратися на вже відомі філософські, соціологічні, педагогічні, соціально-педагогічні теорії.

Характерними особливостями *Д. с. п.* є його *комплексність*, оскільки в дослідницькій практиці широко застосовуються методи та результати соціологічних, педагогічних, психологічних, медичних, статистичних та інших видів досліджень; *цілеспрямованість*, *взаємозв'язок* усіх елементів, процедур і технологій; *суб'єкт — суб'єктний характер*.

Значний внесок у розробку теорії і практики здійснення наукових досліджень зробили вітчизняні та зарубіжні науковці Р. Атаханов, В. Загвязинський, Ю. Сурмін, С. Гончаренко, які відзначають, що *задачі дослідження* мають включати в себе: розгляд і співставлення наявних у науковій літературі основних підходів і позицій науковців до розуміння проблеми, що досліджується; теоретичне обґрунтування гіпотези й задуму фундаментального або експериментального дослідження; вибір методів дослідження, адекватних меті та предмету; обґрунтування й опис сутності організаційно-технологічних процедур експериментального дослідження; кількісний аналіз отриманих емпіричних даних із застосуванням методів математичної статистики; обговорення, змістовна інтерпретація отриманих даних з метою підтвердження або спростування висунутої гіпотези; узагальнення результатів дослідження, формулювання основних висновків і практичних рекомендацій.

Спрямоване на вирішення теоретичних і прикладних проблем *Д. с. п.* виконує такі функції: *пізнавальну*, яка полягає в одержанні нових наукових знань про соціальні, соціально-економічні, соціально-психологічні, соціально-демографічні, соціокультурні та інші явища й особливості; *соціально-діагностуючу*, що дозволяє визначити найнагальніші соціально-педагогічні проблеми; *практично-перетворюючу*, що полягає в розробці конкретних заходів впливу на соціально-педагогічні процеси; *управлінську*, яка здійснює управління станом чи процесом функціонування об'єкту дослідження (наприклад, управління процесом адаптації молодих працівників до умов професійної діяльності, студентів до навчальної діяльності); *прогностичну* — дослідження повинно мати на меті не тільки описання, ґрунтовний аналіз соціально-педагогічної проблеми чи вдосконалення певного об'єкту, але й побудову моделі його розв'язання або подальшого розвитку; *світоглядну* — результати соціально-педагогічних досліджень, набуваючи поширення в суспільстві, можуть впливати на вкорінення в масовій свідомості загальнолюдських цінностей та ідеалів, виховання молодого покоління в дусі гуманізму, формування нового світогляду всіх членів суспільства.

Наукові дослідження, які здійснюються у сфері соціально-педагогічної роботи, суттєво відрізняються між собою залежно від масштабів і складності досліджуваних проблем, строків проведення та наявних ресурсів. Однак будь-яке з них проходить кілька взаємопов'язаних етапів: *етап підготовки* охоплює широке коло теоретичних та емпіричних питань, пов'язаних з вибором методологічних орієнтирів, методичної платформи дослідження (уточнюються методи збору та аналізу інформації, формується макет вибірки), визначенням мети й завдань дослідження, його об'єкту та предмету, що знаходить конкретизацію в програмі дослідження. На підготовчому етапі здійснюється розробка, випробування (пілотаж) і тиражування інструментарію (анкет, бланків інтерв'ю, карток спостереження тощо), складається план дослідження з визначенням кола обов'язків виконавців; *польовий етап* передбачає отримання первинної

інформації, яка фіксується за допомогою відповідного інструментарію: анкет, бланків інтерв'ю та контент-аналізу, карток спостереження й ін.; *етап опрацювання та аналізу отриманої інформації* полягає в її систематизації та класифікації (упорядкуванні за певними критеріями), у встановленні, вимірюванні інтенсивності та направленості зв'язків між досліджуваними ознаками за допомогою методів прикладної статистики, якісного аналізу тощо. Отримані на передньому етапі та згруповані за конкретними ознаками дані підлягають інтерпретації відповідно до завдань дослідження і висунутих гіпотез; *аналітичний* — аналіз інформації, її узагальнення, теоретизування, описання й пояснення фактів, визначення тенденцій і закономірностей, виділення кореляційних і причинно-наслідкових зв'язків; *практичний* — розроблення технологій і практичних рекомендацій. Зміст наданих рекомендацій може відображуватись у конкретних програмах, наказах, планах дій, заходах соціального спрямування. Наприклад, за результатами дослідження соціального становища молоді в регіоні може бути розроблена комплексна програма сприяння розвитку цієї соціальної групи.

Програма Д. с. п. — науково-змістовний документ, що регламентує всі етапи і стадії дослідження (етапи підготовки, організації, проведення), визначаючи його рівень та якість. Вона виконує функції теоретико-методологічного й методичного обґрунтування дослідження, спрямування дослідницьких зусиль на досягнення мети та вирішення завдань дослідження, координації діяльності дослідників на всіх етапах роботи.

Слід відзначити, що *Д. с. п.* повинно бути творчим, наповненим постійним пошуком і експериментуванням; потрібним, актуальним, плановим; спиратись на об'єктивні й перевірені дані; передбачати глибоке вивчення досліджуваної проблеми; об'єктивно і критично оцінювати отримані результати.

Результативність соціально-педагогічного дослідження значною мірою залежить від наполегливості виконавців, їх невтомного пошуку і рішучості.

Літ.: Загвязинский В., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособие.— М.: Академия, 2003.— 273 с.; Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: підручник для науковця.— К.: Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006.— 302 с.; Методологія та методи соціальних досліджень: навч. посіб.— К.: ДЦССМ, 2003.— 216 с.; Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям.— Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2010.— 308 с.

Веретенко Т. Г.

ЕТИЧНИЙ КОДЕКС СПЕЦІАЛІСТІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ — норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи, що є основою їхньої професійної діяльності з метою розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також задоволення людських потреб.

Професійна діяльність соціального працівника базується на трьох фундаментальних положеннях: повага до людини, визнання її безумовної цінності, незалежно від реальних досягнень і поведінки особистості; людина — унікальна соціальна істота, яка реалізує свою унікальність у стосунках з іншими людьми та залежить від них у розвитку своєї унікальності; людині одвічно притаманна здатність до змін, покращення свого життя, зростання, а звідси — прагнення до свободи вибору, прийняття рішень.

Принципові орієнтири для фахівців з питань професійної діяльності, виконання службових обов'язків, організації взаємодії з клієнтами; шляхи розв'язання моральних проблем і прийняття найбільш адекватного професійного рішення в етичних питаннях

закріплені Етичним кодексом спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів) України, прийняття якого було ініційовано Українською асоціацією соціальних педагогів і спеціалістів із соціальної роботи в 2003 р. В основу цього документа покладений вітчизняний досвід і міжнародні етичні принципи й стандарти соціальної роботи, визначені на загальних зборах Міжнародної федерації соціальних працівників (IFSW) у м. Коломбо (Шри-Ланка) 6–8 липня 1994 р.

Етичним принципами діяльності спеціалістів із соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю є: поважання гідності кожної людини; пріоритетність інтересів клієнтів; толерантність і гуманізм; довіра та взаємодія у вирішенні проблем клієнта; доступність послуг; орієнтованість на потребу клієнтів, залучення їх до процесу позитивних змін; відповідальність за дотримання норм професійної етики.

Основними категоріями етики соціальної роботи є професійні *етичні стосунки*, *етична свідомість*, *етичні дії* та *професійний обов'язок* спеціаліста. Соціально-педагогічна робота належить до таких видів професійної діяльності, у яких не тільки професійні знання, уміння та навички, а насамперед *особистісні якості* спеціаліста значною мірою визначають ефективність й успішність його роботи.

Особистісні та моральні якості працівника соціальної сфери, а також і соціального педагога: *чесність* (якщо з огляду на об'єктивні причини соціальний працівник не впевнений у позитивному кінцевому результаті, він повинен попередити про це клієнта, щоб у подальшому не викликати нарікань з його боку); *совість* (як моральна відповідальність за свою поведінку, вчинки, що виконує функцію регулятора поведінки як у професійному плані, так і в особистих вчинках: своєрідна пересторога від формального підходу в процесі професійних дій); *об'єктивність* соціального працівника полягає у беземоційному ставленні до клієнта та його індивідуальних якостей; *справедливість* (оцінка діяльності колег має враховувати об'єктивні й суб'єктивні фактори та ні в якому разі не перебільшувати або применшувати заслуги й недоліки колег); *тактовність* (вміння соціального працівника дотримуватись міри, визначених моральних норм, врахувати обставини, наслідки своїх вчинків тощо); *уважність і спостережливість* (ці якості дозволяють враховувати найменші зміни в настрої, самопочутті клієнта, що дуже позитивно вплине на подальшу роботу, дозволить скоригувати обраний план дій); *терпимість* (прийняття клієнта таким, яким він є: з його інтересами, нахилами, сильними та слабкими сторонами, певним способом життя); *витримка та стриманість* (вміння стримано реагувати на подібні емоційні вияви з метою надання клієнтові ефективної допомоги); *любов до людей* (спілкуючись із клієнтом, соціальний працівник мусить побачити в ньому позитивні якості, намагатися змінити в клієнта думку про самого себе й таким чином сприяти позитивній трансформації особистості); *самокритичність* (вміння аналізувати свої вчинки, професійну діяльність, бачити помилки та шляхи їх подолання, допомагає соціальному працівникові самовдосконалюватись у своїй професійній діяльності); *терпіння* (вміння відкоригувати свої негативні емоції та почуття, спрямувавши їх у конструктивне русло з метою позитивної мотивації на подальшу співпрацю); *комунікабельність* (спілкуючись із клієнтом, соціальний працівник має змогу дізнатися про його проблеми, очікування та надії; завдяки спілкуванню можна виробити план спільних дій, вчасно скоригувати можливі шляхи розв'язання проблеми, спрогнозувати очікувані результати); *оптимізм* (джерело впевненості в соціальній справедливості, здатності людини до постійного саморозвитку та самовдосконалення); *сила волі* (свідома

вольова спрямованість на виконання об'єктивно необхідних дій, здатність адекватно оцінювати перешкоди, доводити розпочату справу до логічного завершення); *емпатія* (здатність соціального працівника/соціального педагога розуміти свого клієнта та співчувати йому, дивитись на ситуацію його очима); *прагнення до самовдосконалення* (постійне прагнення до професійного зростання, вдосконалення практичних умінь і навичок, здобуття нових теоретичних знань, духовного та морального розвитку); *творче мислення* (соціальна робота не має цілком однакових ситуацій та ідентичних випадків, кожне звернення — це унікальний випадок).

Виходячи з положень Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України, можна визначити такі норми етичної поведінки соціального працівника / соціального педагога стосовно клієнтів (особи, групи, суспільства): поважати особистість клієнта і гарантувати захист його гідності та прав незалежно від походження, статі, віку та внеску в суспільний і соціальний розвиток; намагатися зрозуміти кожного клієнта, з'ясовувати всі чинники щодо проблеми, яка виникла; пропонувати оптимальні види професійної діяльності або соціальної послуги; безпека клієнтів — перша умова здійснення діяльності спеціалістів із соціальної роботи; допомагати всім клієнтам однаково; відповідати за свої дії; підтримувати право клієнта на взаємодію, яка ґрунтується на довірі, співчутті та збереженні конфіденційності; клієнти мають право на зміну власних переконань і життєвих уподобань без будь-якого тиску з боку соціальних працівників (крім соціальних ситуацій, коли клієнти не усвідомлюють небезпеки для себе та близького соціального оточення); визнавати й поважати наміри, відповідальність клієнтів щодо рішення, яке прийняте; якщо неможливо надати відповідну соціальну послугу, спеціалісти із соціальної роботи зобов'язані повідомити про це клієнтів таким чином, щоб залишити за ними право на свободу дій.

Літ.:. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту № 1965 від 09.09.2005 р. «Про затвердження Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України»; Медведева Г. П. Этика социальной работы: Учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений.— М., 1999.— 208 с.; Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Звєрєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Г. М. Лактіонової.— К.: Наук. світ, 2003.— 233 с.; Соціальні служби — родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної.— К., 2003.— 128 с.

Звєрєва І. Д.

ЖИТТЄВЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ — зіставлення себе зі світом у даному часі та просторі через співвіднесеність із конкретними суспільно-історичними та індивідуальними умовами буття. Феномен самовизначення виникає тоді, коли поведінка особистості визначається не безпосередніми впливами середовища й не індивідуальними якостями навіювання (ненавіювання), а головним чином — прийнятими суб'єктом цілями та завданнями діяльності, стійкими ціннісними орієнтаціями, які особистість захищає навіть всупереч тиску середовища, обставин і соціального оточення.

З віком і зростанням самоусвідомлення особистості розширюється діапазон різних варіантів самовизначення. У процесі самовизначення можна виділити три основних етапи: самопізнання, самовиховання та власне самовизначення. Усі три етапи — це одночасно й складові самовизначення, засновані на процесах самопізнання. Людина по-справжньому стає особистістю, коли в неї вперше формується поняття Я. Творення Я пов'язане з розвитком свідомості, тобто здатності ідеально відображати оточуюче середовище. Свідомість людини активно та вибірково фіксує в ідеальних образах

предмети, явища, процеси зовнішнього світу й дозволяє в ході пізнання дійсності впливати на зовнішній світ, змінюючи його. Для цього свідомість розвиває такі функції як програмування діяльності, напрацювання рішень і їх реалізація з урахуванням суттєвих зовнішніх умов. Результатом діяльності свідомості є знання про світ, самосвідомість — знання людини про саму себе і свої можливості. Самопізнання складає самоспостереження та самооцінка. У самоспостереження можна визначити два боки. Людина ніби ззовні спостерігає за власною практичною діяльністю, співвідносячи її результати зі своїми цілями й установками, а також із засвоєними суспільними інтересами та цілями. З іншого боку, відбувається постійна апеляція до власного Я. Психологи виділяють багато нюансів, досліджуючи рівневу структуру Я, але головних — два. Це реальне Я (який я є) та ідеальне Я (яким би мені хотілось стати). Як реальне, так і ідеальне Я мають значний вплив на поведінку та самопочуття суб'єкта. Їх необхідна та неминуча неузгодженість є «зоною розвитку особистості», життєвою перспективою самовдосконалення людини, але ступінь і форми цього неузгодження особистість переживає порізному. У процесі самовиховання виробляється здатність витримувати різного роду неузгодження без шкоди та втрат для особистості. Спостерігаючи за собою й аналізуючи свої стани, порівнюючи реальну поведінку з вимогами Я-концепції, особистість напрацьовує ряд достатньо стійких самооцінок — важливих компонентів самопізнання. Власне самооцінка лежить у фундаменті самопізнання як самокерованого розвитку особистості. Самовиховання особистості має також дві основні складові — самоконтроль і самовдосконалення. Самоконтроль — суть самокерованої поведінки. У здатності людини до самоконтролю виявляється рівень її соціального розвитку й адаптації до соціального середовища. Найбільш розвинута форма самоконтролю, усвідомлена та особистісно забарвлена,— відповідальність особистості та пов'язане з нею почуття обов'язку. Особистість з розвинутим самоконтролем більш за все цінує власне свободу у виборі варіантів поведінки, свідомо й відповідально самоствердживучись у житті, що призводить до свободи творити власне життя, свою долю, до свободи вибору рішень, які стосуються життєвого шляху, лінії поведінки. Самопізнання здійснюється не заради самого пошуку, а задля певних цілей, для самовиховання, тобто формування себе відповідно до своїх намірів. Самовиховання не є особливим видом діяльності — це певний тип стосунків, вчинків, дій, спрямованих на себе та на своє майбутнє з точки зору їх відповідності визначеному ідеалу. Мета самовиховання — самовдосконалення, яке має процесуальну природу, активно переживається суб'єктом. Цілі та результати самовдосконалення також формулюються в ціннісно-орієнтаційних категоріях. Самопізнання набуває змісту тільки в контексті того, з якими цілями суб'єкт пізнає себе та як використовує ці знання. Ідеал — кінцева мета самовдосконалення. Особистість, яка ставить перед собою завдання самовдосконалення, повинна визначити цілі так, щоб вони забезпечували їй успішність, ефективність зусиль. У процесі наближення до таких цілей-ідеалів особистість одночасно досягає й окремих, життєво важливих цілей. Побудова цієї системи цілей самовдосконалення практично підводить особистість до самовизначення в житті, на основі якого здійснюється самореалізація. Самовдосконалення передбачає розробку програми самовиховання. Сформована мета дій — вихідне положення самопрограмування, яке є способом організації людиною свого життя. Кожна людина так чи інакше прогнозує своє життя, подумки створює його первинну «модель» відповідно до уявлень про цілі та сенс життя. Визнання активної життєтворчості правом та обов'язком людини — гуманістична традиція всієї прогресивної світової куль-

тури. Процес самовизначення особистості фіксується на основних життєвих виборах суб'єкта. З онтогенетичної точки зору життєвий вибір — це специфічна форма суб'єкт-об'єктної взаємодії, у якій особистість виступає дійсним (істинним) суб'єктом життєвого процесу, тобто свідомо включається в хід подій, опосередковуючи його творчим ставленням до життя й беручи на себе відповідальність за свої дії та вчинки в якості їх автора. Будь-який відповідальний життєвий вибір виконує врешті-решт особистісно-творчу функцію, оскільки, з одного боку, це акт творчого ставлення суб'єкта до власного життя, а з іншого — слугує конкретним практичним рішенням проблеми суспільного й особистого, їхнього співвідношення у свідомості індивіда, який здійснює вибір.

Предметом життєвого вибору стає будь-яка сфера життєдіяльності особистості: трудова, соціально-політична, сімейно-побутова, культурно-суспільна тощо, оскільки в кожній з них із часом настає нагальна потреба визначитись. У результаті життєвий вибір здійснюється стосовно життя загалом. У цьому випадку йдеться про вибір стратегії життя та його індивідуального стилю, змісту життєвих цінностей, формування життєвого кредо, позиції, глобальних життєвих програм. Дуже часто життєвий вибір — розгорнутий у часі процес, пов'язаний з напруженою роботою душі, розуму, рефлексією, що нарешті призводить до зміни внутрішнього світу особистості, отже, і до нового якісного стану Я. Життєвий вибір в одній зі сфер життєдіяльності або ж у контексті загальної спрямованості життєвого шляху — складний процес, який торкається практично всіх структур особистості. Його необхідні компоненти такі: зіставлення ймовірних позитивних і негативних наслідків вибору, передбачення його результатів у соціальному та індивідуальному плані; визначення ліній поведінки, зокрема перебудова системи поведінкових установок і стереотипів відповідно до рішень, які приймаються; визначення життєвих перспектив особистості та зіставлення життєвих планів; вироблення внутрішньої позиції, особистісного ставлення до ситуації вибору об'єктивних умов, обставин, явищ.

Життєвий вибір — це поєднання морально-світоглядного, ціннісно-цільового та діяльнісно-поведінкового самовизначення особистості. Здійснюючи вибір, особистість несе відповідальність не тільки за обраний шлях розвитку, а й ніби заново підтверджує (звіряє, уточнює) стійкість своєї життєвої позиції.

Літ.: Мартынюк И. О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи: опыт прикладного исследования.— К.: Наукова думка, 1993.— 120 с.

Цюман Т. П.

ЗДОРОВ'Я — динамічний стан повного фізичного, духовного, психологічного, інтелектуального, соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад.

Розрізняють *індивідуальне З.*, тобто *З.* окремого індивідуума, *громадське З.*, або *З.* населення, та *глобальне З.*, або *З.* всього людства.

Поняття *З.* — інтегративна категорія, в якій відображаються фундаментальні аспекти буття. Воно детермінується ходом соціальної еволюції, історичним розвитком і соціальним контекстом, сучасними культурними дискурсами (концепціями, знаннями).

За сучасними уявленнями *З.* визначається як явище системного характеру, феномен глобального значення; розглядається як філософська, соціальна, економічна, біологічна, психологічна, управлінська, правова, медична, педагогічна, екологічна категорії. Як зазначав відомий історик Арнольд Дж. Тойнбі, XX ст. згадуватимуть, головним чином, як століття, в якому світова спільнота насмілилась уперше замислитись про *З.* всього людства як про практичне завдання.

Сучасні уявлення про *З.* акумульовані в концептуальних засадах сприяння покращенню *З.* (Концептуальні засади сприяння покращенню здоров'я, викладені в Оттавській хартії (1986 р.), Аделаїдських рекомендаціях (1988 р.), Сундсвальській заяві (1991 р.), Джакартській декларації (1997 р.), Всесвітній декларації з охорони здоров'я «Здоров'я для всіх у XXI столітті»(1998 р.), Бангкокській хартії (2005 р.)), в яких на основі інтегративного підходу враховано й узгоджено положення трьох універсальних концепцій *З.* (античної, адаптивної, антропологічної) відповідно до сучасної наукової парадигми. Згідно з даними *концептуальними положеннями З. трактується* як *сукупність інтегрованих складових*.

У преамбулі Статуту ВООЗ (1948 р.) сказано, що «*З.* — це стан повного фізичного, соціального і психічного благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад». Слід зазначити, що в англомовному оригіналі документа ВООЗ замість терміна «психічне» вжито латинський «mental», який крім психічного, включає також інтелектуальний і духовний складник. У 1997 р. ВООЗ прийняла рішення щодо внесення поправки до поняття *З.*, а саме «*З.* — це динамічний стан…», залишивши решту змісту визначення без змін. Поняття «благополуччя» вибрано ВООЗ як критерій *З.* тому, що благополуччя й відчуття благополуччя вельми значущі для будь-якої людини, його трактування збігаються або значною мірою схожі в різних наукових дисциплінах і буденній свідомості, існують об'єктивні показники благополуччя.

Виділення у структурі *З.* різних складових характерно для комплексного підходу до трактування поняття *З.* (В. Ананьєв, І. Брехман, О. Васильєва, Г. Нікіфоров, Б. Райн, Ф. Філатов, Е. Фромм). Білл Райн, професор школи соціальної роботи Мак-Гілл університету (Канада), виділяє такі складові *З.*: *духовна* (здатність визначати, формулювати й будувати власне життя відповідно до найбільш доцільного життєвого сенсу й мети; навчитися давати й отримувати любов; прагнути до творчого та наповненого змістом життя; сприяти покращанню духовного *З.* інших), *інтелектуальна* (здатність людини знаходити потрібну їй інформацію чи користуватися вже отриманою раніше, отримувати знання з найрізноманітніших джерел, засвоювати й використовувати їх, приймаючи ті чи інші життєві рішення, які стосуються, зокрема, і власного організму), *емоційна* (вміння людини адекватно переживати все, що з нею відбувається, розуміти емоції й почуття інших людей, керувати своїм емоційним станом; знання свого ставлення до самого себе й інших людей допомагає виражати свої почуття у зрозумілій для інших формі), *фізична* (розкриває індивідуальні особливості організму людини, генетичну спадковість, рівень фізичного розвитку органів і функціональних систем організму, відсутність чи наявність тілесних вад або недуг), *соціальна* (визначається здатністю людини встановлювати та підтримувати позитивні стосунки з іншими людьми, рівнем комфортності її самопочуття серед інших, кількістю близьких людей, на допомогу яких вона може розраховувати в складних ситуаціях, прагненням формувати відчуття належності до всього людства), *професійна* (характеризується професійним самовизначенням людини, відчуттям перебування на «своєму місці», самореалізацією в обраній професії та задоволенням від того, що вона робить), *екологічна* (ставлення людини до природи, її вплив на навколишнє середовище, а також вплив цього середовища на саму людину, відчуття причетності до світу природи, культура споживання), *психологічна* (уміння людини пристосовуватися до мінливих умов життя, розвиватися та самовдосконалюватися, здатність до самоуправління поведінкою, гнучкість, прийняття невизначеності та здійснення якнайкращих виборів у конкретній ситуації та в житті загалом).

З. трактується як:

1) *Вища*, *універсальна*, *абсолютна цінність*. *З.* як таке є початковою й першочерговою термінальною цінністю для людини, суспільства, і сенс полягає в актуалізації цілей, намірів з її (цінності) реалізації, досягнення. Постулат про *З.* як цінність, що у свій зміст включає субцінності, які мають смисложиттєве, всеосяжне й позачасове значення є основним для аксіологічного підходу до трактування *З.* (Г. Апанасенко, В. Колбанов, Ю. Лисицин, А. Маслоу, В. Петленко).

2) *Право людини*. Організація Об'єднаних Націй визнає, що найвищий досяжний стандарт *З.* є одним із основних прав кожної людини без обмежень, і, відповідно, всі люди повинні мати доступ до основних, необхідних для забезпечення *З.*, ресурсів та можливостей. У праві на *З.* проявляється взаємна відповідальність людини, суспільства і держави за нього. Держави повинні реалізовувати право на *З.* «поступово й повно», «у максимальному ступені використовуючи наявні ресурси», «усіма належними способами».

3) *Системна якість*, що характеризує людське буття в його цілісності. Здорова людина завжди потенційно цілісна, тобто спрямована у своєму становленні на формування цілісності та єдності. Саме на уявленні про *З.* як цілісності та певного рівня інтегрованості особи ґрунтується холістичний підхід (Е. Еріксон, Г. Олпорт). До стійких характеристик здорової особистості можуть бути віднесені наступні: самоактуалізація, повноцінний розвиток, особисте зростання, відкритість досвіду й довіра до процесу життя, свобода в самовираженні та самовизначенні, осмисленість, свідомість існування.

4) *Позитивна концепція*, що висуває на перший план соціальні й особистісні ресурси, можливості. Позитивна концепція *З.* (А. Антоновські, О. Васильєва, Л. Куликов, Г. Нікіфоров, М. Селігман, В. Пахальян, М. Чиксентміхалі) базується на положенні: кожна людина має величезну кількість здібностей і великий потенціал, які потрібно розвивати, підтримувати та зміцнювати. Нездоров'я розглядається як стійка форма життєдіяльності людини, що є результатом її нездатності до позитивного саморозвитку в конкретних життєвих обставинах (Ю. Науменко). Особлива увага в позитивній концепції приділяється пошуку чинників, які сприяли б благополучному існуванню й розквіту індивідів і співтовариств (орієнтація на салютогенез). Виділяють три основні групи *факторів*, *що сприяють З.*, а саме: *суб'єктивне почуття щастя* (позитивні емоції, конструктивні думки про себе і своє майбутнє — оптимізм, упевненість у собі, задоволення життям); *вищі індивідуально-психологічні людські якості* (мудрість, духовність, чесність, сміливість, доброта, творчість, відчуття реальності, пошуки сенсу життя, прощення і співчуття, гумор, щедрість, емпатія); *позитивні соціальні інститути* (демократія, здорова сім'я, вільні засоби масової інформації, здорове середовище на робочому місці, здорові соціальні співтовариства).

5) *Об'єкт управління*. *З.* управляється самою людиною незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні, а отже і відповідальність за управління (і його ефективність) несе вона ж і також незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні. Управління *З.* — це усвідомлювана поведінкова діяльність людини щодо організації здоров'ярозвиваючого процесу для досягнення благополуччя в усіх складових *З.* Звідси випливає необхідність навчання *З.* протягом всього життя. Навчання *З.* повинне мати на меті контрольовану грамотність індивіда щодо «вирощування» та підтримки *З.*

6) *Сукупна (спільна) цінність*. *З.*— це стан, за якого люди здатні контролювати своє життя завдяки справедливому розподілу можливостей і ресурсів. Відповідно до запропонованої, представниками еволюціоністського підходу, ноосферної моделі *З.*, *З.* кожної людини трактується як рівновага необхідності й достатності задоволення її

фізичних, соціальних, психологічних потреб при пріоритетному збереженні життя і *З.* всієї людської популяції нинішнього і грядущих поколінь. У глосарії термінів із питань сприяння *З.* означений процес визначається як «*З.* для всіх».

7) *Як загальнолюдська цінність*, що дає змогу зберегти як людську популяцію, так і нашу планету хоча б у нинішньому вигляді. Вирізняють шість рівнів *З.*, структурованих за кількісною ознакою від окремого індивіда до людства загалом. Перший рівень — індивідуальний, *З.* окремої людини. Другий рівень визначається як рівень *З.* певної групи людей (групове *З.*) Третій рівень — рівень *З.* організації (*З.* організації). Четвертий рівень — *З.* громади (регіональне *З.*). П'ятий рівень — рівень країни (громадське *З.*), і, останній, шостий — рівень усього світу (глобальне *З.*). Благополуччя індивіда можливе лише за благополуччя певної значущої для нього групи (сім'я), організації, у якій він працює, громади, де він проживає, країни та всього світу.

Таким чином, змістові характеристики поняття *З.*, викладені в концепції сприяння покращенню *З.*, трактують *З.* як: динамічний стан повного благополуччя в різних сферах життєдіяльності; вищу, універсальну, абсолютну індивідуальну, суспільну (громадську), загальнолюдську цінність; фундаментальну потребу і право людини; системну якість, що характеризує цілісність людського буття й передбачає набуття особистістю життєвої компетентності, складовою частиною якої є вміння здійснювати контроль за факторами *З.*; здатність, процес і результат задоволення однаковою мірою потреб кожної людини за пріоритетного значення *З.* всієї людської популяції нинішнього та прийдешніх поколінь.

Досягнення благополуччя як показника *З.* здійснюється через свідомий та цілеспрямований процес творення людиною власної системи життєдіяльності, і забезпечується її відповідальним ставленням до здоров'я індивідуального, громадського, глобального. Універсальною формулою *З.* є цілісність, компетентність, відповідальність.

Літ.: Бусыгин А. Г. Десмоэкология или теория образования для устойчивого развития. Книга первая.— Симбирск: Симбирская книга, 2003.—224 с.; Васильева О. С., Филатов Ф. Р. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: учебное пособие.— М.: Академия, 2001.— 352.; Глоссарий терминов по вопросам укрепления здоровья. Всемирная организация здоровья.— Женева,1998 г.— 48 с.; Дартау Л. А. Феномен здоровья: концепция и прикладные аспекты // Проблемы управления.— 2005.— № 5.— С. 92–98.; Куликов Л. В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики: учебное пособие.— СПб.: Питер, 2004.— 464 с. Науменко Ю. В. Проектирование здоровьеобразующего образования // Образование.— 2004.— № 1.— С. 43–52.; Зимівець Н. В. Соціально-педагогічні технології формування відповідального ставлення до здоров'я в учнівської молоді: Дис. … канд. пед. наук.— Луганськ, 2008.— 247 с.; Ожегов С. И. Словарь русского языка.— 23-е изд., испр. / Под ред. Н. Ю. Шведовой.— М.: Русский язык, 1991; Seligman, M.E.P., & Csikszentmihalyi, M. Positive psychology: An introduction. American Psychologist.— 2000.— vol. 55;. Antonovsky A. Health, stress, and coping.— San Francisko, 1979.; Health prototioп.— L., 2000.

Зимівець Н. В.

ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ — система мислення, діяльності і поведінки людини, яка спрямована і слугує досягненню благополуччя в усіх складових здоров'я (індивідуального та громадського).

Авторами поняття *З. с. ж.* на теренах пострадянського суспільства є І. Брехман і М. Амосов. Визначення феномену *З. с. ж.* дається у філософських роботах В. Петленко, Л. Сущенко, Г. Царегородцева; в медичних дослідженнях Ю. Лисицина, А. Сахно;

в соціально-педагогічних С. Авчиникової, О. Балакірєвої, О. Вакуленко, Л. Жаліло, Н. Комарової, О. Яременко; психолого-педагогічні та соціальні аспекти виховання *З. с. ж.* дітей і молоді охарактеризовано в дослідженнях О. Безпалько, І. Звєрєвої, Н. Зимівець, Г. Лактіонової, І. Соковні-Семенової та ін.

З. с. ж. розглядається науковцями як спосіб життєдіяльності людини, який вона усвідомлено обирає й відповідально відтворює в повсякденному бутті з метою збереження та зміцнення здоров'я, як особистісне новоутворення, продукт духовних і фізичних зусиль людини, цілісна система життєвих проявів особистості, що сприяє гармонізації своєї індивідуальності з умовами життєдіяльності. М. Амосов підкреслював: щоб стати здоровим, потрібні власні зусилля, постійні і значні. Замінити їх не можна нічим.

Складові *З. с. ж.* відповідають складовим здоров'я, включають елементи системи мислення, діяльності і поведінки людини, що стосуються всіх сфер здоров`я — фізичної, психічної, соціальної, духовної, інтелектуальної, професіональної, сексуальної, репродуктивної, емоційної, екологічної. Показниками *З. с. ж.* людини є: відповідальне ставлення до потреб свого фізичного, психічного, духовного і соціального Я та реальних можливостей їх задоволення; володіння раціональними методами врівноваження зовнішніх і внутрішніх факторів, що впливають на її здоров'я; навички раціональної організації щоденного буття, що забезпечують гармонійне функціонування; уміння керувати думками, психологічним настроєм. Для усвідомлення і вибору індивідуумом *З. с. ж.* важливі *поінформованість та знання* про те, які форми поведінки сприяють благополуччю й чому; *бажання* стати господарем свого життя, *віра* в те, що здорова поведінка насправді дасть позитивні результати; *позитивне ставлення* до життя; розвинене відчуття *самоповаги*, *впевненості* в собі, наявність об'єктивних (що не залежать від індивіда) можливостей для *З. с. ж.*

Формування *З. с. ж.*— це створення умов для оволодіння життєвими навичками, які сприяють досягненню життєвого успіху і благополуччя, усвідомлення свого місця і завдань у соціумі з урахуванням власної сфери потреб, визначення своєї життєвої позиції, вироблення системи особистих цінностей, визначення позиції до суспільних цінностей, набуття навичок приймати рішення, брати відповідальність на себе для реалізації свого Я в будь-яких життєвих ситуаціях

Створення здорового способу життя відбувається у процесі соціалізації особистості, здійснюється через цілеспрямований та усвідомлений процес творення людиною власної системи життєдіяльності, основу якої складає відповідальне ставлення до свого здоров'я.

Таким чином, *З. с. ж* — це особистісне новоутворення, продукт духовних і фізичних зусиль людини на основі відповідального ставлення до здоров'я, яке дозволяє виробляти й самостійно реалізувати цілісну систему дій щодо формування, збереження, зміцнення, розвитку, споживання, відновлення і передачі здоров'я (усіх його складових) в умовах, що стрімко змінюються, або змінювати середовище для продуктивного довголіття, особистого й громадського благополуччя.

Літ.: Авчинникова С. О. Здоровый стиль жизни старшеклассника как педагогическая проблема // Вестник Смоленской медицинской академии.— 2000,— № 3 — С.129–131; Колбанов В. В. Валеологія: Основні поняття, терміни і визначення.— Спб: ДБАН,1998.—232 с.; Роджерс Е. Популяризація здорового способу життя: роздуми над деякими сучасними тенденціями.— К., 2003.; Психология здоровья: Учеб. для вузов / Под ред. Г. С. Никифорова.— СПб.: Питер, 2003.— 607 с.;

Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи. / О. Яременко, О. Балакірєва, О. Вакуленко та ін.— К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000.

Зимівець Н. В.

ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР — сукупність економічних, соціально-політичних, психологічних, педагогічних, медичних, культурно-духовних умов самореалізації особистості в напрямку збереження, зміцнення індивідуального та суспільного здоров'я, формування здорового способу життя.

Спільними провідними здоров'язбережувальними ідеями функціонування кожного з соціальних інститутів у межах валеонасиченого простору стали: реалізація природних нахилів і задатків як основа задоволення та щастя, успіху дитини в побутовій, навчальній, трудовій, спортивній, професійно орієнтованій діяльності; почуття щастя як запорука психологічного, соціального, духовного, фізичного здоров'я дитини, підлітка, юнака, дорослої людини; внутрішня й зовнішня гармонія як умова стабільності та краси життя кожної особистості; міцність духу як підґрунтя для подолання труднощів і негод повсякденного життя; любов як прагнення до життя та безперервного вдосконалення фізичного, соціального, психічного здоров'я.

Системний аналіз філософської, соціально-педагогічної, психологічної, медичної, валеологічної літератури доводить, що сьогодні триває новий етап у науковому дослідженні феномена здоров'я. Проблема здоров'я активно розроблялася відомими філософами, культурологами, психологами В. Казначеєвим, В. Климовою, В. Скуміним, Є. Спіріним, І. Фроловим, В. Леві, А. Маслоу. Не можна залишити поза увагою роботи М. Амосова, Г. Апанасенка, І. Аршавського, В. Волкова, Т. Данилюк, Л. Звиняковського, М. Саричева, що присвячені медико-біологічним особливостям зміцнення здоров'я підростаючого покоління. Такі вчені, як Е. Бєлік, В. Бобрицька, М. Болотова, І. Брехман, Е. Булич, М. Гончаренко, М. Гриньова, І. Муравов присвятили свої праці валеології — науці про здоров'я людини. Особливої актуальності набувають дисертаційні дослідження сучасних педагогів: В. Горащука, О. Дубогай, С. Кириленко, С. Лапаєнко, С. Свириденко, С. Тищенко, Н. Хамської, В. Шахненко, у яких розкриваються різні аспекти формування культури здоров'я та здорового способу життя учнів.

Привертають увагу багатогранні наукові доробки в галузі медицини, валеології, соціології щодо формування здорового способу життя підростаючого покоління, але проблема збереження та зміцнення здоров'я нації залишається актуальною потребою сьогодення. На жаль, педагогічною наукою не накопичено наукових підходів щодо обґрунтування теоретико-методичних засад функціонування відкритої соціально-педагогічної системи щодо підвищення рівня здоров'я. На нашу думку, останнє може бути вирішено за допомогою концептуальних положень соціальної педагогіки як науки та професійної реальної діяльності. У зв'язку з цим велику цінність становлять фундаментальні роботи О. Безпалько, І. Звєрєвої, А. Капської, Л. Коваль, О. Кузьменка, Н. Лавриченко, Г. Лактіонової, Л. Міщик, В. Оржеховської, А. Рижанової, С. Савченка, С. Харченка, у яких висвітлено соціально-педагогічну роботу з дітьми та молоддю, розкрито теоретико-методологічні засади соціалізації особистості, здійснено порівняльний аналіз різних підходів до уточнення змісту категорій «соціалізація», «соціальне виховання», «соціально-педагогічна технологія».

При створенні валеонасиченого *З. с. п.* необхідно розглядати такі умови, ознаки, фактори, які принципово впливають на ефективність виховання здорового способу

життя в цілому: наявність якісної та кількісної моделі результату, що очікується — мети взаємодії соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя у школярів на певний період (рік, два і т.п.) і проміжних моделей на етапах реалізації концептуальної моделі; наявність вихідної інформації про керовані об'єкти в системі соціальних інститутів суспільства, спрямованих на формування в школярів здорового способу життя, інформації про рівень індивідуальних особливостей, здоров'я, фізичного і психічного стану, детермінованості спадковістю та біологічним віком; вибір адекватних засобів, методів, програм, методик, педагогічних технологій, форм занять у системі взаємодії соціальних інститутів формування в школярів здорового способу життя; отримання об'єктивної інформації про стан об'єкта (терміновий і поточний), фактичну спрямованість і характер змін його функціонального стану (система педагогічного моніторингу); урахування екзо- й ендогенних факторів, якими є клімат, екологія, соціально-економічні умови життя сім'ї, фізкультурно-оздоровчі традиції, мотивація до занять, стимулювання діяльності школярів; графік запропонованих змін під час і на етапах фізкультурно-оздоровчої, освітньої та виховної роботи; корекція програм, методик, технологій формування у школярів здорового способу життя, якщо процес і його результат не відповідає запланованому; визначення ступеня деталізації моделі (кількість параметрів, структурних компонентів, характер зв'язку між ними); наявність системи аналізу, оцінки інформації та розробки механізмів керування взаємодією.

Базовою формою взаємодії соціальних інститутів у межах валеонасиченого *З. с. п.* є партнерство, якому притаманні такі утворювальнодієві ознаки: соціальне замовлення — комплекс заходів організаційно-правового характеру, які спрямовані на вирішення соціальної проблеми в межах окремої адміністративно-територіальної одиниці (селища); наявність спільних цілей у системі соціальних інститутів щодо формування в учнів здорового способу життя; вибір оптимальної форми співробітництва, яка відповідає інтересам усіх партнерів (соціальні інститути); еволюція інституціональних механізмів, правових процедур та організаційно-управлінських механізмів, які забезпечують оптимально ефективну взаємодію соціальних інститутів суспільства в означеному аспекті; відкритість інноваційної системи взаємодії соціальних інститутів суспільства з метою залучення та ротації нових партнерів у формуванні в учнів загальноосвітніх шкіл здоров'я та здорового способу життя; відкритість і динамічність інноваційної освіти передбачає постійний розвиток особистості, її становлення й саморегуляцію.

Процес розробки механізмів функціонування валеонасиченого *З. с. п.* базується на розумінні, що сучасний освітній заклад має об'єднати всі інші соціальні інститути в межах відповідної територіальної одиниці з метою створення стабільних умов для розвитку індивідуальних здібностей, зміцнення здоров'я й реалізації базових потреб особистості не тільки в спеціально організованому освітньому середовищі, а й у реальному житті, тобто соціальному просторі.

Зусилля всіх структурних компонентів у межах валеонасиченого *З. с. п.* спрямовані на реалізацію такої інтегральної мети як цілісний розвиток особистості, її соціалізація, досягнення високого рівня освіченості й культури при збереженні та зміцненні здоров'я, валеологізація змісту і способу навчання та виховання, що забезпечить високий рівень сформованості здорового способу життя не тільки окремої людини, а й нації в цілому, стійку спрямованість зовнішньої траєкторії розвитку суспільства у напрямку валеологізації.

Літ.: Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса.— М.: Знание, 1982.— 193 с.; Бехтерев В. М. Личность и условия ее развития и здоровья.— СПб., 1905.— С. 43.;

Васьков Ю. В. Педагогічні теорії, технології, досвід (Дидактичний аспект).— Харків: Скорпіон, 2002.— 120 с.; Гессен С. И. Основы педагогіки.— М.: Школа-Пресс, 1995.— 447 с.; Григоренко В. Г. Профессионально-педагогическая мотивация и современные технологии ее развития.— Одесса: ЮУПУ им. К. Д. Ушинского, 2003.— 186 с.; Дильман В. М. Четыре модели медицины.— М.: Медицина, 2002.— 287 с.; Мартиросян Б. П. Оценка инновационной деятельности школьников.— М.: СпортАкадемПресс, 2003.— 275 с.; Митяева А. М. Здоровьесберегающие педагогические технологии: учеб. пособие для студентов высх. учеб. завед.— М.: Академия, 2008.— 192 с.; Новиков В. Соціальне партнерство // Соціальна політика і соціальна робота.— 2000.— № 1.— С. 47–62.

Омельченко С. О.

ІНКЛЮЗІЯ (англ. inclusion — включення) — процес забезпечення та збільшення ступеня участі індивідів у суспільному житті, насамперед тих, які мають певні труднощі в психофізичному та соціальному розвитку. Він передбачає розробку й застосування таких конкретних рішень, які зможуть дозволити кожній людині рівноправно брати участь в академічному та суспільному житті. Термін *І.* має відмінності від термінів *інтеграція та сегрегація*. При інклюзії всі зацікавлені сторони повинні брати активну участь для отримання бажаного результату. *І.* — це процес реального включення осіб з інвалідністю в активне громадське життя, однаковою мірою необхідний для всіх членів суспільства. Умови рівних можливостей можна досягти лише в тому суспільстві, де інвалідність розглядається через не тільки біологічну, але й соціальну концепцію, де відсутня дискримінація інвалідів словами і діями здорових людей. Суттєву різницю між біологічною та соціальної концепціями суспільство усвідомить лише тоді, коли буде володіти доступною і повною інформацією про інвалідів. Не хвороба створює обмеження діяльності, а умови життя, які може запропонувати суспільство (уряд) людям з обмеженими можливостями.

Інклюзивний підхід у системі освіти, полягає в тому, що загальноосвітні заклади різного типу мають бути відкритими для всіх дітей, незалежно від їхніх фізичних, інтелектуальних, соціальних, емоційних, мовних чи інших особливостей. Серед них діти з проблемами у розвитку, діти мігрантів, діти, котрі належать до мовних чи етнічних меншин тощо.

Одним із найбільш поширених видів *І.* є інклюзивна освіта для дітей з інвалідністю. За рівнями включення дитини в освітній процес виокремлюють такі види *І.*: *повна* (рекомендована дітям, які за рівнем психофізичного розвитку відповідають віковій нормі та психологічно готові до спільного навчання зі здоровими однолітками за індивідуальними програмами); *комбінована* (можлива для дітей, у яких психофізичний розвиток наближений до вікової норми, але їхнє навчання в умовах масового закладу обов'язково має супроводжуватися корекційною допомогою відповідних фахівців, зокрема вчителя-дефектолога, соціального педагога, психолога, логопеда); *часткова* (припускає включення дитини в освітній процес у режимі неповного тижня, коли вона засвоює навчальний матеріал у ході індивідуальних занять, але відвідує уроки образотворчого мистецтва, праці, музики, бере участь у виховних заходах); *тимчасова* (дитина включається в колектив однолітків в освітньому закладі короткочасно під час навчання та під час святкових виховних заходів).

Інклюзивна освіта здійснюється в умовах інклюзивної школи — заклад, який забезпечує систему необхідних освітніх послуг, зокрема: адаптує навчальні програми та плани, фізичне середовище, методи та форми навчання відповідно до потреб дітей з різними нозологіями, використовує існуючі в громаді ресурси, залучає батьків, співпрацює з фахівцями для надання спеціальних послуг дітям.

Враховуючи принципи спеціальної освіти, корекційно-педагогічного процесу, соціально-педагогічної діяльності, інтегрованої освіти виокремлюють дві групи принципів *І.* у загальноосвітньому навчальному закладі: *принципи забезпечення сприятливих умов для дитини* (гуманізму, толерантності, конфіденційності, коректної термінології, оптимізму, безбар'єрного середовища, родинно-орієнтованого супроводу) і *принципи організації навчання та розвитку дитини* (індивідуалізованого навчання, міждисциплінарного підходу, корекційно-компенсаційної спрямованості навчання, урахування відмінностей розвитку, психолого-педагогічного супроводу, допомоги та підтримки, поваги до особистості дитини в поєднанні із необхідною вимогливістю до неї).

Літ.: Валицкая А. П. Инклюзивное образование — образование для всех // Социальная педагогика.— 2009.— № 1.— С. 18–22; Діти з особливими потребами у загальноосвітньому просторі: початкова ланка / за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка.— К., 2004.— 152 с.; Інклюзивна школа: особливості організації та управління. / Кол. авторів: А. А. Колупаєва, Н. З. Софій, Ю. М. Найда та ін.; за заг. ред. Л. І. Даниленко.— К., 2007.— 128 с.; Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: монографія.— К.: Самміт-Книга, 2009.— 272 с.

Безпалько О. В.

ІНТЕГРАЦІЯ (англ. integration) — а) процес і стан поєднання різних за якістю соціальних елементів у функціонально єдиний організм, цілісне утворення; б) процес входження до певної системи (цілісності), яка вже утворилась, тієї чи іншої соціальної частки (групи, індивіда), що зливається з системою й набуває ознаки структурного, складового елемента; в) характеристика ступеня збіжності цілей, різних соціальних груп, індивідів.

І. — це універсальне поняття, що охоплює багато інших понять, пов'язаних із розвитком, об'єднанням, відновленням якої-небудь цілісності. Його ядром є впорядкування неоднорідних складових у певну цілісність, систему, що має потенціал розвитку. *І.* спостерігається на різних рівнях життя суспільства, у різних соціумах. Так, на рівні малих груп поняття *І.* виступає синонімом «згуртованості», «консолідації» і є однією з характеристик групової динаміки; на рівні великих систем — ототожнюється з «соціальною єдністю соціальних систем».

Поняття «соціальна інтеграція» співвідноситься з поняттям «соціальна диференціація» і «соціальна дезінтеграція». Ці парні співвідношення принципово різняться між собою і їх не можна змішувати. Соціальна *І.* і соціальна диференціація — процеси чи стани, які взаємозумовлюють і взаємодоповнюють одне одного, завдяки чому система (соціум, група, держава) перебуває в усталеному стані, якщо між ними встановлюється динамічний баланс. Ці поняття становлять функціональну єдність: *І.* виникає й існує лише там, де є диференційованість, множинна розподільність, а остання може відбуватись лише в межах певної соціальної цілісності. Співвідношення соціальної *І.* та соціальної дезінтеграції характеризує етап закономірного розпаду, подрібнення, спрощення системи, її редукції до окремих частин, одні з яких гинуть, а інші — набувають самостійного буття. Дезінтеграція може також означати не розпад системи як цілого, а випадання з неї лише окремих її елементів, частин, які починають розбиватись за новим алгоритмом.

Інтеграційні процеси можуть бути природними чи вимушеними і відбуваються в кожній сфері людської діяльності. Вони характеризують взаємодію між окремими специфічними формами діяльності людини, що відображається у виборі мети діяльності, в методах їх досягнення і результатах.

З позиції соціальної роботи / соціальної педагогіки, *І*. соціальна — це водночас і певний підсумок соціальної роботи в тій сфері, де дорослий чи дитина були позбавлені можливостей повноцінно жити в суспільстві (інваліди, люди похилого віку, люди без визначеного місця проживання та ін.). Це поняття розглядається також у контексті проблеми створення «безбар'єрного» соціального середовища, особи (вихованці закладів інтернатного типу, діти-сироти, безробітна молодь тощо) отримують можливості для забезпечення всіх соціальних гарантій і можуть повною мірою користуватися правами громадянина.

Корекційна педагогіка визначає *І*. як включення дітей з інвалідністю в оточуюче середовище, міжособистісні зв'язки з метою максимальної нормалізації їх соціокультурного статусу; як процес і результат надання їм прав, реальних можливостей брати участь в усіх видах і формах соціального життя нарівні з іншими членами суспільства в умовах, що компенсують відхилення в розвитку чи обмежені можливості.

І. на рівні громади — це процес, у межах якого певна спільнота забезпечує умови для реалізації максимального соціального потенціалу кожного індивіда — члена цієї громади. При цьому *І*., насамперед, спрямована на покращання співпраці між соціальними інституціями, що функціонують у громаді, *партнерство*, за якого вони розвиваються, досягають спільних цілей. За таких умов у локальну модель соціального обслуговування залучається максимальний соціальний потенціал громади, що забезпечує ефективність наданих соціальних послуг членам громади, результативність соціальної роботи загалом.

Характеристиками й одночасно показниками інтеграції як процесу є наявність у ньому *інтегрованого підходу та інтегративної ситуації*. Інтегрований підхід розглядається як спосіб ставлення до індивіда та ведення справ стосовно нього, у ході застосування якого не тільки індивід адаптується до громади, але й громада робить необхідні кроки, прикладає певні зусилля, щоб пристосуватися до цього індивіда. Беручи за основу своєї діяльності інтегрований підхід, інституції соціальної сфери громади змінюють переконання й цінності, принципи та організаційно-методичні засади своєї роботи, що виводить їх на вищий рівень розуміння проблем клієнтів, якісного реагування на їх потреби. У інтегративній ситуації, як правило, турботу про потребуючого допомоги члена громади бере на себе особа, яка представляє його інтереси і водночас від імені громади є представником адресних, комплексних послуг, різних видів підтримки, що може надати йому ця спільнота.

Літ.: Зайцев Д. В., Зайцева Н. В. Основы коррекционной педагогики: уч.-метод. пособие.— Саратов, 1999.— 110 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І.М Пінчук, С. В. Толстоухової.— К., 2000.— 260 с.; Холостова Е. И., Дементьєва Н. Ф. Социальная реабилитация: учебное пособие.— М.: Издательско-Торговая корпорація «Дашков и К», 2002.— 340 с.; Егорова Т. В. Социальная интеграция детей с ограниченными возможностями: учебное пособие.— Балашов: Николаев, 2002.— 80 с.

Вайнола Р. Х., Петрочко Ж. В.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ — а) поглиблене знання; б) стан адекватного виконання завдання; в) здатність до актуального виконання діяльності тощо. У вітчизняній літературі *К*. визначена як: певний психічний стан, що дозволяє діяти самостійно та відповідально; здатність і вміння виконувати певні трудові функції; наявність спеціальної освіти, широкої загальної та спеціальної ерудиції, постійне підвищення своєї професійної під-

готовки; професійна підготовленість і здатність суб'єкта праці до виконання завдань й обов'язків повсякденної діяльності; потенційна готовність розв'язувати завдання «зі знанням справи». *К*. можна визначити як рівень досягнень індивіда у сфері певної компетенції. Під компетенцією розуміють галузь діяльності, яка має значення для ефективної роботи закладу (організації, підприємства тощо) загалом, де індивід має виявити певні знання, уміння, поведінкові навички, здібності й професійно важливі якості. Компетенція — це сфера відповідальності та визначених повноважень. У термінах тестології компетенцію інтерпретують як назву шкали, а *К*. — як рівень на шкалі. Тому достатньо часто зустрічаються визначення *К*. за належністю *до сфер вияву* (комунікативна, емоційна), *за рівнем усвідомленості* (усвідомлена, неусвідомлена), *за функціями* (батьківська, материнська, викладацька, управлінська) тощо.

К. соціального педагога / соціального працівника розглядають з точки зору такого феномена, як «*К*. спеціаліста» або «професійна *К*.». У сфері соціально-педагогічної роботи компетенцію розглядають як знання та навички, необхідні для виконання специфічної ролі спеціаліста в межах організації або агенції, що допомагають їй виконувати свою місію. Розрізняють *методологічний*, *інформаційний*, *комунікативний*, *соціальний і культурологічний рівні* компетенції соціального працівника. До специфічних сфер компетенції соціального педагога / соціального працівника належать: задоволення потреб у повноцінному розвитку дитини, захист і виховання дитини; підтримка стабільності в житті дитини; представництво інтересів дитини; робота в команді тощо. Фактично компетенції педагога / соціального працівника реалізуються з орієнтацією на клієнта, його проблеми, потреби, інтереси, особливості віку тощо. *К*. спеціаліста із соціально-педагогічної роботи формується не тільки завдяки отриманим знанням та апробованим навичкам і вмінням, а й на основі власної позиції фахівця, аналізу свого досвіду на рівні теорії, розуміння різних підходів до соціальної ситуації та вибору методів. Теоретичне осмислення досвіду на рівні структурованих, узагальнених знань, що стають засобом діяльності,— механізм саморозвитку, основою якого є самоосвіта. Вона (самоосвіта) характеризується, перш за все, самостійністю та безперервністю, що орієнтовано на: потреби особистості, суспільства, держави; розширення освітнього простору; варіативність підготовки спеціалістів соціальної сфери; певне науково-методичне забезпечення професійно-особистісного становлення соціального працівника на різних етапах його життєвого шляху.

Набуття життєво важливих компетентностей вважається в багатьох освітніх системах одним із пріоритетних напрямів соціально-педагогічної роботи з дітьми в загальноосвітніх закладах. Серед основних компетентностей, на формування яких має бути спрямована соціально-педагогічна робота з дітьми в школі, мають стати: *соціальні компетентності*, пов'язані з оточенням, життям суспільства, соціальною діяльністю особистості (здатність до співпраці; вміння розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях; комунікативні навички та навички взаєморозуміння; вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах; активна участь у житті громади; вміння визначати особисті ролі в суспільстві тощо); *мотиваційні компетентності*, пов'язані з інтересами, індивідуальним вибором особистості (навички адаптуватися та бути мобільним; бажання змінити життя на краще; вміння робити власний вибір і встановлювати особисті цілі тощо); *функціональні компетентності* пов'язані з умінням оперувати знаннями та фактичним матеріалом (здатність ефективно використовувати мову та символи, знання й інформаційну грамотність у різних ситуаціях).

Соціальну компетентність вихованців школи можна розглядати як мету й підсумок згармонізованого в його триєдності (навчання, виховання та соціалізація) педагогічного процесу, які полягають у цілеспрямованому передаванні молодій особі соціального досвіду науки, мистецтва суспільного життя — суспільних уявлень, ідеалів, норм, стандартів поведінки, життєвих мотивацій, формування готовності до здійснення життєво необхідної сукупності суспільних відносин, міжлюдських взаємин, соціальних ролей.

Літ.: Даутова О. Б., Христофорова С. В. Инновации и образование // Сборник материалов конференции. Серия «Symposium», вып. 29.— СПб., 2003.— С.304–309.; Лавриченко Н. М. Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи: Автореф. дис. … д-ра пед. наук.— К., 2006.— 39 с.; Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики.— К.: «К.І.С.», 2003.— 296 с.; Торп С., Клиффорд Дж. Коучинг: руководство для тренера и менеджера.— СПб.: Питер, 2004.— С.26–27.

Звєрєва І. Д.

ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНЕ ВИХОВАННЯ — новий тип виховання, що розвивається в постіндустріальному суспільстві, сутність якого полягає в подоланні суперечності між вихованням «для всіх» і вихованням «для кожного» на основі повороту до особистості, її індивідуальної свідомості, життєвого досвіду, індивідуального творчого потенціалу.

О. о.в.— це виховання методологічного типу, яке для свого обґрунтування звертається до всього універсуму соціально-гуманітарних наук і спирається на фундаментальні філософські, психологічні ідеї про людину і процеси її індивідуально-особистісного розвитку, про виховання як процес породження цінностей, про виховний простір як проекцію світу дитинства тощо.

Методологія *О. о.в.* ґрунтується не на протиставленні, а на сукупній реалізації і взаємному доповненні множини сучасних парадигмальних підходів, її особливості полягають у тому, що вона: орієнтує на людину (дитину) як головну цінність і мету виховання (аксіологічний підхід); підтримує й розвиває суб'єктні властивості та індивідуальність дитини (особистісний підхід); породжує у школярів особистісні смисли навчання та життя, вводить їх у світ культури (культурологічний підхід); пробуджує творчий потенціал особистості (діяльнісний підхід); стимулює школярів до самостійного вирішення власних життєвих проблем у нестабільному, невизначеному соціумі (синергетичний підхід).

О. о.в.— такий тип суб'єкт-суб'єктної взаємодії, в якому власні зусилля особистості мають домінуюче значення. Технологічне забезпечення особистісно орієнтованого виховного процесу вимагає від педагогів глибокого розуміння того, що відбувається з дитиною у педагогічному процесі, як «проростає» її особистість, як виховний процес актуалізує її фундаментальні природні й соціальні властивості, наповнює культурним ціннісно-смисловим змістом її свідомість.

Таке розуміння стає можливим, якщо вихователь володіє прийомами делікатної особистісної взаємодії, використовує психологічний супровід і педагогічну підтримку індивідуально-особистісного розвитку дитини, розвиває в собі здатність до ціннісно-смислової інтерпретації її вчинків, поведінки, цілісної життєдіяльності. Тож основними методами *О. о.в.* виступають розуміння, діалог, співпраця, педагогічна підтримка.

О. о.в. спрямоване на реалізацію сутнісної природи служіння, коли основним життєвим ставленням виступає повага і любов до інших людей. Спрямованість виховного

процесу на цінність служіння заперечує цілковиту орієнтацію на цінність соціальних досягнень і володіння. За життєвої цінності соціальних досягнень, як визначальної, основним ставленням до життя стає суперництво, що створює тривожні настрої, невпевненість у собі й виступає перепоною для успішного особистісного розвитку. За цінності володіння інша людина є лише об'єктом, засобом для досягнення власних цілей, моральних заборон тут немає.

Виховні ситуації, що створюються у межах *О. о.в.*, мають забезпечити розвиток такого рівня свідомості, який би спонукав дитину до самопізнання й самоактивності з тим, щоб вона могла стати творцем власного духовно багатого життя. А це означає, що треба культивувати такі ситуації, в яких стосунки з дітьми будуються на врахуванні їх гідності і права бути особистістю.

Йдеться, таким чином, про необхідність моделювання ситуацій вільної, творчої співпраці. Вони є альтернативою педагогіці заходів. Суттєвою психологічної особливістю таких ситуацій є те, що вони заперечують детермінуючий вплив на особистість, який здійснюється реактивними, адаптивними виховними механізмами.

Натомість утверджуються й використовуються психологічні механізми виховання, розраховані на максимальне залучення всіх компонентів структури особистості (свідомості, емоцій, волі) у соціальні й міжособистісні взаємодії. Вихованець сповна активізує вищий рівень своєї самосвідомості для самостійного пошуку й реалізації якісно нових, конструктивних способів просоціальної поведінки. Тому одна з основних функцій педагога полягає в тому, щоб розвинути у вихованця здатність якнайточніше розуміти свою внутрішню та зовнішню ситуації з метою вибору гуманної поведінкової тактики.

О. о.в. надає можливість вихованцеві краще функціонувати як особистість. Це є наслідком того, що і вихователь, і вихованець працюють у єдиному емоційно-чуттєвому діапазоні, який запобігає надмірному психічному напруженню як результату переживання небезпеки від некоректного вторгнення дорослого в дитячий світ.

Стратегія побудови виховного процесу в площині особистісного підходу мусить визначатися науковим розумінням внутрішніх закономірностей розвитку особистості в онтогенезі, а не ґрунтуватися на зовнішній доцільності, коли традиційні методи заохочення та покарання приховують складні виховні проблеми. Це справді так, оскільки, запроваджуючи такі методи, педагог змушує дітей до підкорення, а не до вільної і свідомої морально-духовної дії. Цим самим він штучно утримує вихованця на найелементарніших стадіях морального розвитку і не підносить до рівня, коли вихованість ґрунтується на перетворенні загальних етичних принципів на систему його особистісних смислів.

Літ.: Амонашвили Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса.— Минск, 1990; Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації.— К, 1996; Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції.— Тернопіль, 2002; Духовність особистості: методологічні та методичні аспекти.— Луцьк, 2004; Щуркова Н. Е. Новое воспитание.— М, 2000.

Бех І. Д.

ПАРАДИГМА (давньогрец. paradeigma — приклад, зразок) — термін, уведений у науковий обіг Г. Бергманом і широко використовуваний американським філософом і методологом науки Томасом Куном. Цей термін розглядається з декількох позицій.

За Т. Куном, *П.* називають сукупність теоретичних і методологічних положень, прийнятих науковим співтовариством на певному етапі розвитку науки, що використовуються як зразок, модель, стандарт для наукового дослідження, інтерпретації, оцінюван-

ня й систематизації наукових даних, для осмислення гіпотез і розв'язання завдань, що виникають у процесі наукового пізнання.

П.— це сукупність методів і прийомів, якими користується те чи інше наукове або філософське співтовариство, об'єднане спільною науковою або філософською ідеологією, на відміну від інших співтовариств, які об'єднані іншою ідеологією й, відповідно, мають свої *П.*; це сукупність певних уявлень і визначень, яких-небудь термінів, а також ціннісних установок, що приймаються та поділяються науковим співтовариством.

П. консолідують його членів, що забезпечує наступність розвитку науки і наукової творчості.

У широкому філософському значенні слова зміна *П.* уявляється як наукова революція.

За допомогою *П.* можна виробити систему координат, що допомагає орієнтуватися в нескінченному розмаїтті педагогічних систем, теорій, технологій і методик. Нині в педагогічній науці домінує ідея поліпарадигмальності наукового знання, яка відображає наявність і взаємодію кількох його парадигм, що пов'язано з характером зміни цього знання, зміни *П.* Так, основними педагогічними *П.*, виходячи зі змісту яких будуються виховні *П.*, є педагогічна *П.* базових моделей освіти, *П.* авторитарно-імперативної і гуманної педагогіки, *П.* когнітивної та особистісної педагогіки, *П.* природничо-наукової, науково-технократичної, езотеричної, гуманістичної, поліфонічної педагогіки, П. педагогіки авторитету, *П.* педагогіки маніпуляції тощо (П. Суртаєв).

Особливістю всіх змін, що відбуваються в сучасній школі, є зміна *П.* виховання, що призвела до виникнення цілого ряду нових прогресивних педагогічних ідей в теорії та методиці виховання. Сутністю зміни *П.* виховання є перехід від ідеї командно-адміністративного впливу педагогічного процесу на формування особистості дитини (підлітка) відповідно до еталону, заданого суспільством, до гуманістичної ідеї створення в процесі виховання оптимальних умов для різнобічного, гармонійного розвитку дитини (підлітка), його самоактуалізації в статусі корисного члена суспільства на основі потреб і потенційних можливостей (Л. Маленкова).

Проблематика *П.* відображена у дослідженнях зарубіжних дослідників (Г. Бергман, Т. Кун, І. Лакатос, М. Полані, К. Поппер, П. Фейєрабенд), російських фахівців-філософів і педагогів (М. Богуславський, Т. Власова, І. Зимня, І. Іофіна, І. Колесникова, Г. Корнетов, В. Краєвський, І. Липський, В. Луков, Т. Мальковська, В. Мосолов, Л. Нікітіна, Е. Скляренко, П. Суртаєв, І. Тюпліна, М. Чапаєв, І. Шкабара, М. Ярошенко). Українські дослідження представлено працями В. Корженка, В. Кременя, О. Сухомлинської та ін. *Парадигми соціального виховання (П. с. в.)* зумовлені парадигмами розвитку суспільства в той чи інший історичний проміжок розвитку конкретної держави, суспільства. Найбільш загально *П. с. в.* можуть бути визначені як радянська та пострадянська *П. с. в.*

Якщо для радянської *П. с. в.* була характерною єдина ідеологія та політика правлячої політичної партії і вона реалізовувалася шляхом функціонування різноманітних стратегічних і тактичних механізмів соціального виховання, то в пострадянській *П. с. в.* ситуація інша. Пострадянській *П. с. в.* притаманна поліпарадигмальність, тобто наявність у рамках загальної *П. с. в.* більш часткових *П. с. в.*, зумовлених як соціальним диференціюванням суспільства, так і різноманіттям педагогічних завдань у діапазоні вікового розвитку людини.

Наявність кількох *П. с. в.*, з одного боку, цілком виправдана, хоча й не є ознакою зрілості та методологічної завершеності самої теорії цього суспільного явища, соціаль-

ного феномену. Виправдана тому, що теорія соціального виховання в пострадянську епоху є сферою науково-педагогічного знання, яка деякою мірою формується, і її змістове наповнення, принципи, шляхи розвитку ще не встановлені остаточно та цілком достовірно. Доцільніше відзначити лише явну вираженість загальних тенденцій у розвитку теорії соціального виховання.

З іншого боку, недоліком наявності кількох *П. с. в.* у розвиткові теорії та практики соціального виховання є та обставина, що кожна з них надалі визначає свій власний методологічний підхід у розвитку цієї теорії, що, своєю чергою, визначає й специфіку впливу на відповідну сферу соціально-виховної практики, напрями та орієнтири її перетворення. Разом з тим, у своєму розвитку будь-яка *П.* виховання, будучи за своєю сутністю та характером частковою, специфічною *П.*, починає претендувати на універсальність, всеохоплюваність, єдиність, тобто на отримання статусу всезагальної *П. с. в.*

Відомо, що класифікація парадигмального знання можлива за різними підставами, отже, загальні існуючі *П. с. в.* можуть бути класифіковані і за видами методологічного знання: гносеологічні, світоглядні, загальнонаукові.

З-поміж гносеологічних *П. с. в.* виокремлюють діалектико-матеріалістичну парадигму розвитку соціальних систем і процесів, з одного боку, та ідеалістичну парадигму, з іншого.

До світоглядних *П. с. в.* відносять положення, що ґрунтуються на теоріях соціальної дії та постіндустріального суспільства; сучасних версіях теорії факторів: теорії культурного відставання і теорії індустріальної цивілізації, теорії економічної цивілізації; а також на теоріях еліти; теорії космополітизму (світового громадянства) і громадянського суспільства та ін. (Л. Нікітіна).

Зв'язки та взаємодії цих *П.* гранично опосередковані, тонкі, непрямолінійні; нова *П. с. в.* наслідує ядро морально-філософського імперативу в тому вигляді, в якому він склався у філософських теоріях. Тут виявляється наявність у *П.* старого-перехідного-новаторського (революційного) станів. Їх присутність у складі будь-якої парадигми підтверджується численними дослідженнями з історії науки, у тому числі й соціальної. Ось чому є правомірним виокремлення в структурі кожної *П.* кількох поясів (зон): спадкове ядро, що відображає кумулятивно накопичені елементи давно минулих парадигм; частину змінюваної парадигми, яка виправдала себе; фундаментальні основи нової парадигми, які пізніше увійдуть до складу спадкового генотипу; перехідну частину нової парадигми, яка підлягає заміні на наступному витку спіралі наукового пізнання (М. Ярошенко).

Підставою для класифікації джерел та видів *П. с. в.* є виокремлення переважного їхнього методологічного зв'язку з науками та науковими дисциплінами (які відображають різні сторони соціальної практики) у комплексі наук про людину й суспільство.

Першу *П. с. в.* можна умовно назвати *педагогічною П.*

Підставою для її виокремлення є визнання прямого методологічного зв'язку соціального виховання з вихованням загалом, визначення місця соціального виховання як частини педагогічного знання. Механізм формування цього парадигмального знання — аналогія, тобто перенесення властивостей і зв'язків загальної педагогіки (цілого) на розділ педагогічної науки (частина), у якості якого виступає в цьому випадку соціальне виховання. Так, якщо предметом педагогіки є виховання як феномен, то й соціальне виховання розглядається з педагогічної точки зору.

Другу *П. с. в.* умовно названо *соціологічною П.* Підставою для її виокремлення є встановлення пріоритету методологічних зв'язків соціального виховання із соціологіч-

ною наукою. Механізм формування цього парадигмального знання такий же — аналогія, тобто перенесення загальних властивостей та зв'язків соціології на соціальне виховання.

Безумовно, у чистому вигляді ці *П. с. в.* проявляються досить рідко; найчастіше вони проявляються в іншому вигляді — у вигляді змішування або сумування. Цей висновок не має однозначної оцінки — добре чи погано.

Ця наукова позиція (достатньою мірою еклектична) може бути лише умовно названа *соціолого-педагогічною П. с. в.* Її слабкість — в еклектиці теоретичних позицій, у нечіткості об'єктно-предметної сфери соціального виховання як теорії і практики. Її сила — у подоланні замкненості й обмеженості традиційного знання за збереження його наукового потенціалу, у виході за межі світогляду, властивого монопарадигмальному мисленню.

Змішаною (і вельми продуктивною) виявилась і стратегія реалізації соціолого-педагогічної *П. с. в.*— об'єднання виховних впливів на особистість в умовах соціального середовища. Ця стратегія викликала появу особистісно-середовищного підходу до соціально-виховної практики, звернула увагу на соціально-педагогічні інститути соціуму та механізми взаємодії людини з ними.

Підставою для виокремлення *соціально-педагогічної П. с. в.* є, по-перше, вивчення методологічних зв'язків теорії і практики соціального виховання із соціальною педагогікою. По-друге, у соціально-педагогічній *П. с. в.* основні положення попередніх парадигм (педагогічної, соціологічної, соціолого-педагогічної) не відкидаються, а включаються в теорію і практику соціального виховання; при цьому положення тієї чи іншої парадигми посідають у власній *П. с. в.* відповідне їм місце. Таким є, на відміну від аналогії, механізм формування соціально-педагогічної *П. с. в.*— механізм інтеграції.

Специфічні *П. с. в.*, що існують у рамках соціально-педагогічної *парадигми*, — це взаємопов'язані і взаємообумовлені індивідуально-особистісна та соціально-педагогічна *П. с. в.*

В основі індивідуально-особистісної (особистісно орієнтованої) *П. с. в.* лежить ідея особистісно орієнтованого підходу до соціального виховання дитини в рамках педагогічної діяльності індивідуального або групового вихователя. Її зміст відображає певний зв'язок і наступність з тією частиною радянської *П. с. в.*, яка була орієнтована на реалізацію вимог принципів індивідуального та диференційованого підходів у вихованні; опори на позитивне в особистості; поєднання високої вимогливості до дитини з повагою її особистісної гідності та піклуванням про неї тощо. Механізми соціального виховання в рамках радянської *П. с. в.* були відпрацьовані дуже ретельно і функціонували досить ефективно.

Соціально-педагогічна *П. с. в.*, в основі якої лежить ідея особистісно-соціально-діяльнісного підходу до виховання дитини в рамках соціально-педагогічної діяльності, також має наступність із радянською *П. с. в.*: використання принципів виховання в колективі і через колектив; опори на позитивне в колективі; єдність, узгодженість і наступність впливів вихователів тощо.

Сутність цієї парадигми полягає у визнанні триєдності соціально-виховних процесів, що відбуваються в різноманітних соціально-педагогічних інститутах соціуму під впливом спеціально організованої діяльності. Це — процеси соціального розвитку особистості, це — процеси включення людини в соціум і її супроводу, це — процеси педагогічно доцільного перетворення цього соціуму (педагогізація соціального середовища).

Ця *П. с. в.* враховує особистісні та середовищні фактори виховання; передбачає позитивне використання всього потенціалу виховної діяльності та виховної роботи в різноманітних суб'єктах конкретного соціуму; об'єднує в собі зусилля педагогічних кадрів усіх категорій із залученням співробітників інших соціальних, але непедагогічних інститутів; об'єднує цінності особистості та суспільства на основах їх взаємопроникнення та гармонізації; передбачає соціально-виховний вплив не лише на учня, але й на сукупність його відносин, на соціум, що його оточує; переводить соціальне виховання особистості на її самовиховання відповідно до динамічно змінюваного соціального середовища; органічно містить усі види супроводу вихованця на шляху його розвитку та підтримки в процесі повсякденного вирішення своїх життєвих проблем. У її рамках актуалізувалася проблема розвитку соціально-педагогічної інфраструктури території проживання людини (О. Прохорова).

Таким чином, соціально-педагогічна *П. с. в.* передбачає комплексування виховних впливів на людину й середовище її проживання; надання цим впливам несуперечливого характеру та позитивної спрямованості; створення необхідних умов, що забезпечують гуманістичний зміст процесу розвитку особистості й удосконалення в цьому напрямку соціального середовища.

Головна ідея загальної соціально-педагогічної *П. с. в.* полягає в гармонізації взаємодії вихованця із соціальним середовищем. При цьому взаємодія людини і соціуму розуміється в широкому значенні, а не просто як акт, процес контакту учня з тим чи іншим однолітком чи дорослим, з будь-яким інститутом соціуму.

Незважаючи на притаманні кожній *П. с. в.* специфічні особливості і на їх відносну автономність, вони тісно пов'язані та взаємодіють між собою в теорії і практиці соціального виховання. Їх інтеграція в соціально-виховній практиці знімає питання про їх протиставлення за рахунок визначення місця кожної з них у соціально-виховному процесі, у соціально-виховній діяльності в рамках того чи іншого інституту соціуму. Так, індивідуально-особистісна *П. с. в.* реалізується в рамках кожного акту виховної взаємодії в конкретному інституті соціуму з урахуванням соціально-педагогічної ситуації, тобто в «оболонці» соціально-педагогічної *П. с. в.* і становить ядро останньої.

Разом з тим, відносна самостійність цих *П.* зумовлена динамічною зміною їх місця в процесі вікового розвитку людини. Якщо в молодшому віці суттєво домінує індивідуально-особистісна *П. с. в.*, а роль і місце соціально-педагогічної *П. с. в.* ще дуже незначні, то з дорослішанням людини це співвідношення змінюється в бік домінування соціально-педагогічної *П. с. в.*, зі зменшенням частки індивідуально-виховних впливів на людину.

Зміна міри співвідношення змісту впливів у рамках індивідуально-особистісної та соціально-педагогічної *П. с. в.* обумовлена вимогами принципів природовідповідності та культуровідповідності в соціальному вихованні, а також забезпечується педагогічною культурою вихователя й соціального педагога.

Літ.: Богуславский М. В., Корнетов Г. Б. Педагогические парадигмы: история и прогноз // Магистр.— 1992.— № 9; Бондаревская Е. В. Гуманистическая парадигма личностно- ориентированного образования // Педагогика.— 1997.— № 4.— С. 12–15; Власова Т. И. Духовно-ориентированная парадигма воспитания в современной отечественной педагогике // Теоретико-методологические проблемы современного воспитания: сборник научных трудов.— Волгоград: Перемена, 2004.— С.139–149; Зимняя И. А. Стратегия воспитания: возможности и реальность // Знание. Понимание. Умение.— 2006.— № 1.— С. 67–74; Иофина И. В. История педагогических

парадигм: программа курса.— Екатеринбург, 1998.— 9 с.; Колесникова И. А. Педагогические цивилизации и их парадигмы // Педагогика.— 1998.— № 6.— С. 84–88; Колесникова И. А. Педагогическая реальность: опыт межпарадигмальной рефлексии: курс лекций по философии, педагогике — СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2001.— 288 с.; Корженко В. В. Філософські рефлексії виховання: парадигмальні зміни у контексті соціальних практик: Дис… д-ра філос. наук.— Харків, 2001.— 464 с.; Корнетов Г. Б. Парадигмы базовых моделей образовательного процесса // Педагогика.— 1999.— № 3.— С. 43–49; Коршунова Н. Л. Нужна ли педагогике новая парадигма? // Педагогика.— 2002.— № 7.— С. 19–25; Краевский В. В. Педагогика между философией и психологией // Педагогика — 1994.— № 6; Кун Т. Структура научных революций.— М.: Прогресс, 1975.— 288 с.; Липский И. А. Парадигмы и политика современного воспитания: [Электронный ресурс].— Режим доступа: www/ URL: http://www.lipsky.ru/page/Statii/Stat.htm.— 10.05.2009.— Загл. с экрана; Липский И. А. Понятийный аппарат и парадигмы развития социальной педагогики // Педагогика.— 2001.— № 10.— С. 13–20; Луков В. А. Гуманизм и парадигмы воспитания в глобальном обществе [Электронный ресурс] / Знание. Понимание. Умение.— Режим доступа: www/ URL: http: //www.zpu — journal.ru/gum/prospects//articles/2007lukov_val/2/.— [б. д.] — Загл. с экрана; Луков Вал. А. Парадигмы воспитания // Знание. Понимание. Умение.— 2005.— № 3.— С. 139–151; Луков Вал. А., Луков Вл. А. Парадигмы воспитания: от «войны тезаурусов» к «диалогу тезаурусов» // Вестник Международной академии наук. Русская секція.— 2007.— № 1.— С. 68–72. Мальковская Т. Н. Смена парадигм воспитания как социально-педагогическая проблема // Научные достижения и передовой опыт в области педагогики и народного образования: информационный сборник.— Вып.8.— М., НИИ общей педагогики АПН СССР, 1990.— С. 1–31; Мосолов В. А. Парадигмы воспитания в педагогической мысли России XI–XX веков: Автореф. дис. … д-ра пед. наук.— СПб.,2000; Никитина Л. Е. К вопросу о современной социально-педагогической парадигме воспитания подрастающих поколений // Актуальные проблемы социологии, психологии и социальной работы.— Вып. 7.— Барнаул, 1999.— С. 182–187; Прохорова О. Г. Формирование и развитие малого города России: Дис. … д-ра пед. наук.— Тамбов, 2006; Скляренко Э. О. Парадигмы воспитания [Электронный ресурс] / uaua.info.— Режим доступа: www/ URL: http://www.uaua.info/razvitiye/article-9366-paradigmyi-vospitaniya/.— [б. д.] — Загл. с экрана; Суртаев П. Б. Соотношение императива и парадигм в аспекте исследования проблемы воспитания // Человек и образование.— 2005.— № 2.— С. 50–55; Тюплина И. А. Статус парадигмы в концепции образования: гносеологический аспект: Автореф. дис. … канд. филос. наук.— Магнитогорск, 1999.— 47 с.; Чапаев Н. К. Педагогическая парадигматика: филос.— пед. анализ // Образование и наука: известия Урал. науч.— образов. центра РАО.— 2000.— № 1 (3).— С. 27–45; Шкабара И. Е. Генезис парадигм воспитания в отечественной истории VIII–XVII вв.: Дис… д-ра. пед. наук.— Екатеринбург, 2007; Ярошенко Н. Н. Педагогические парадигмы теории социально-культурной деятельности: Дис. … д-ра пед. наук.— М., 2000.— 48 с.

Липский І. А.

ПАРАДИГМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ — сукупність методологічних, світоглядних, наукових, управлінських та інших настанов, що сформувалися історично і прийняті як зразок, норма, стандарт вирішення проблем. Соціальна педагогіка як окрема галузь педагогічного знання зараз перебуває на етапі активного розвитку теоретичних положень та аналізу й систематизації досягнень соціально-педагогічної практики. Свідченням цього є розробка методологічних засад соціальної педагогіки, обґрунтування нових парадигм соціального виховання та соціалізації особистості, формування понятійно-термінологічного апарату цієї науки, розвиток і розробка інноваційних технологій соціально-педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка* утверджується в Україні як наука про закономірності й механізми становлення й розвитку особистості в процесі освіти та виховання у різних соціальних інститутах, а також соціально орієн-

тована діяльність освітніх, наукових, культурних та інших закладів і установ, соціальних служб, які здійснюють формування соціальної активності дітей, молоді та дорослих у вирішенні політичних, економічних, соціальних та інших проблем суспільства.

Провідною *функцією* соціальної педагогіки як науки є функція *інтегративна*. Вона покликана забезпечити інтеграцію наукових знань про виховання людини як соціальної істоти, розвинути духовні взаємини між особистістю і суспільством. Сферу соціально-педагогічних досліджень становить науково-практичний аналіз виховного потенціалу суспільства, напрями його актуалізації, визначення різних форм інтеграції суспільно-виховних зусиль, спрямованих на соціалізацію особистості.

Реальні можливості виховного потенціалу суспільства соціальна педагогіка розглядає у зв'язку із системою діючих соціальних чинників. Серед них першорядне значення мають сім'я, громада, навчальний і трудовий колектив, друзі, неформальні групи, засоби масової інформації, мистецтво, політичні події, економіка, екологія.

Завдання соціальної педагогіки (див. *Соціальна педагогіка*) реалізуються у соціально-педагогічній діяльності різних соціальних інституцій. Важливим аспектом соціальної педагогіки виступає керування обставинами, які прямо чи опосередковано впливають на вихованців, поєднання цих обставин в оптимальну систему, що забезпечує суспільству необхідний виховний ефект.

Саме це зумовлює й інтенсивний розвиток парадигм соціальної педагогіки як сукупності методологічних, світоглядних, наукових, управлінських та інших настанов, що сформувалися історично і прийняті у своїй спільноті як зразок, норма, стандарт вирішення проблем. Зараз у сучасній педагогічній науці відбуваються значні парадигмальні зміни: відбувається переосмислення класичної парадигми, спостерігається поступове виникнення нової парадигми, властивої науці епохи інформаційної цивілізації; наука стає дедалі більш мультипарадигмальним утворенням, коли широко застосовуються і добре уживаються нерідко найбільш протилежні парадигми; активізується парадигмальний інструментально-емпіричний комплекс, що обумовлено практичними потребами суспільства, зростанням у ньому ролі науки; загострюється потреба в інноваційній, практичній та інституційній парадигмах.

Виокремлюють два етапи розвитку парадигм соціальної педагогіки. Перший етап — початок XX ст., пов'язаний зі становленням соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічних знань.

Базовими для цього етапу були: соціально-педагогічна парадигма П. Наторпа, який розглядав соціальну педагогіку як напрям інтеграції виховних сил суспільства з метою підвищення культурного рівня народу. Він уважав, що «виховання народу не є ізольованим завданням, а має бути поєднане з усім народним життям»; парадигма Германа Нола і Гертруди Боймер, які визначали основне завдання соціальної педагогіки як надання соціальної допомоги вразливим дітям, здійснення профілактики правопорушень неповнолітніми тощо. Г. Нол вважав, що для реалізації ідей соціальної педагогіки потрібні спеціально підготовлені фахівці. Він значно розширив сфери соціальної педагогіки, вийшовши за межі сім'ї та школи. На думку Г. Нола, використання терміна «соціальна педагогіка» має відношення до таких сфер, як робота в дитячих садках та яслах, молодіжних клубах, робота з правопорушниками, професійне навчання безробітних, церковна діяльність тощо. Г. Нол видав перший підручник із соціальної педагогіки.

Г. Боймер визначала соціальну педагогіку як інструмент соціальної політики. На її думку, слово «соціальний» у словосполученні «соціальна педагогіка» означає спрямо-

ваність педагогіки на соціалізацію дітей відповідно до їхніх потреб і безвідносно до матеріального стану та статусу їхніх батьків. В одній зі своїх програм Г. Боймер визначила три основні напрями соціально-педагогічної діяльності: *моніторинг* (наставництво) і *корекційну діяльність* (мається на увазі соціальна корекція); *виявлення причин* (політичних, культурних, економічних та ін.) *соціальних проблем і наслідків їх впливу на сім'ю та окремих клієнтів*; *забезпечення «лікувальною» допомогою дітей*, які мають труднощі в навчанні та розвитку.

Починаючи з кінця XX ст. у соціальній педагогіці починають інтенсивно розвиватися такі парадигми:

1) *Когнитивно-інформаційна* базується на необхідності передачі дитині максимальної кількості з усіх накопичених людством знань, умінь і навичок. Бажання, потреби особистості дитини при цьому, як правило, не враховуються.

2) *Особистісна парадигма*, в якій головним є не інтелектуальний, а емоційний і соціальний розвиток дитини. Вихованець розглядається як особистість, яка сама може обирати такий шлях освіти, який допоможе досягти найкращих результатів. Головне завдання соціальних педагогів при цьому підході допомогти дитині якомога ефективніше взаємодіяти з оточуючим світом. Вимоги до дітей при цьому підході не можуть бути жорстко фіксованими.

3) *Культурологічна парадигма*, на відміну від особистісної, не фетишизує вільне виховання, а своє головне завдання вбачає в передачі цінностей культури наступним поколінням, які можуть і не усвідомлювати необхідності в цьому; особистісно-соціальна парадигма, сутністю якої є інтеграція персоналізованих (особистісних) стосунків, у яких характер та інтенсивність розвитку дитини залежить від її особистісних якостей і системи соціально орієнтованих стосунків, формою організації яких є певні групи, що пов'язані з соціумом різними залежностями. Відтак, формування та розвиток особистості обумовлюється єдністю її індивідуальності (персоналізовані стосунки) та соціального становлення (система соціально значущих взаємозв'язків). Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю у контексті особистісно-орієнтованого підходу спрямована на розвиток в учнів морального, рефлексивного, творчого ставлення до власного життя у співвідношенні з життям інших людей.

4) *Компетентністна парадигма* бере початок із прагматичної, когнітивно-інформаційної, але розглядає результат освітнього процесу не як систему знань, умінь і навичок, а певний набір ключових компетентностей, без яких неможлива діяльність сучасної людини в інтелектуальній, суспільно-політичній, комунікаційній, інформаційній та ін. сферах. У майбутньому людина має володіти не набором фактів, а засобами і технологіями їх отримання.

Виходячи з аналізу розвитку сучасної соціальної педагогіки в Україні, можна констатувати, що фактично жодна парадигма не може бути ілюмінована із освітнього процесу, тому що кожна має серйозні базові позиції, є орієнтованою в культурі, спрямовує дитину на необхідні цінності та сенси. Саме тому соціальна педагогіка розвивається, враховуючи пріоритети кожної парадигми, відпрацьовує можливості їх оптимального поєднання.

Так, наприклад положення особистісно-соціальної, компетентнісної та культурологічної парадигм покладені в основу соціально-педагогічної роботи в школі. З урахуванням цих положень здійснюється розробка та реалізація різноманітних соціальних (поведінкових) програм. Прикладом найбільш фундаментальної із таких програм є курс «Культура життєвого самовизначення» (див. *Культура життєвого самовизначення*).

Наведений приклад є незначною частиною того практичного досвіду соціальної педагогіки, узагальнення якого певною мірою впливає на формування її подальших концептуальних засад. Характерною ознакою цього є зближення різних наукових шкіл, становлення нових виховних інститутів, виникнення нових напрямів соціально-педагогічної роботи в різних соціальних інституціях.

Зауважимо, що в рамках наукових досліджень у теорії соціальної педагогіки наявність декількох парадигм достатньо виправдана, хоча і не є ознакою зрілості та методологічної завершеності самої теорії.

Літ.: Гриценко Л. И. Теория и методика воспитания: личностно-социальный подход.— М.: Академия, 2005.— 240 с.; Лавриченко Н. М. Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи: Автореф. дис. … д-ра пед. наук.— К., 2006.— 39 с.; Липский И. А. Парадигмальность современного воспитания / Воспитание: совремменные парадигмы: Монография/ А. К. Быков, И. А. Липский, Л. Е. Никитина, О. Г. Прохорова и др., под общей редакцией З. А. Багишаева и А. К. Быкова.— М.: 2006.— С. 49–55; Наторп П. Культура народа и культура личности.— СПб., 1911; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.; Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики.— К.: «К.І.С.», 2003.— 296 с.; Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: Підручник для науковця.— К., 2006.— 302 с.

Звєрєва І. Д.

ПОТРЕБИ — стани особистості, через які здійснюється регуляція поведінки, визначається напрям думок, почуттів і вольових зусиль людини; вони формуються і задовольняються в конкретному соціальному середовищі, набуваючи форми й змісту, обумовлених цим середовищем.

Не існує однозначного розуміння сутності й ролі *П.* як людського феномена. Так, з позиції психології, *П.* є комплексною психофізичною реакцією (яка включає в себе, безперечно, і свідомість) на відповідність між позитивно сприйнятим предметом і негативним відчуттям відсутності чогось. *П.*, тобто конкретизована в даний момент існування нужда, виникає як результат своєрідного процесу опредмечення останньої в тому чи іншому об'єкті; як результат контактів цілісної нужди з оточенням (С. Максименко).

З позиції філософії, *П.* — це відображення суб'єктом діалектичної суперечності двох протилежностей: відсутність чого-небудь та ідеальне утворююче, що могло б цю відсутність заповнити.

Соціологія розглядає *П.* як нужду в чому-небудь, що необхідне для підтримки життєдіяльності особистості, соціальної групи, суспільства в цілому, як стан, який стимулює діяльність суб'єкта соціуму, спрямовану на усунення певного нестатку.

Одна із найвідоміших концепцій *П.* вибудувана А. Маслоу (50–60 рр. XX ст.). Відомий психолог припустив, що всі потреби людини організовані в ієрархічній системі за мірою їх особистісної важливості. Так, нижній рівень такої системи становлять вітальні (лат. vita — життя) *П.* і потреби в безпеці. Якщо людина не має змоги задовольнити голод чи спрагу, усі інші *П.* відходять на другий план. Коли людина нормально задовольняє фізіологічні *П.*, домінуючим фактором її поведінки виступають *П.* соціальні, до яких належать потреби в спілкуванні, дружбі, любові. Цінність добрих стосунків з оточуючими, прагнення кохати і бути коханим дуже велика, і людина продовжуватиме спрямовувати свої зусилля в цьому напрямі доти, доки ці *П.* не будуть задоволені. Ще вище в ієрархії *П.* розміщені *П.*, які є проявом упевненості індивіда в собі, *П.* бути незалежним, досягти

високого статусу в соціумі, здобути визнання і повагу у своєму колі. Задоволення цих *П.* пов'язане із засвоєнням людиною цінностей, норм і зразків поведінки, які є соціально схвальними в суспільстві. Нарешті, піраміду людських *П.* завершує *П.* в самореалізації. Вона передбачає реалізацію активності людини в значущих для неї сферах життєдіяльності чи взаємостосунків. Це бажання максимально розкрити себе, свої можливості, здібності і таланти, це прагнення до саморозвитку, творчості. Водночас необхідно, щоб успішність цього процесу визнавалась і схвалювалась.

Існують різні класифікації *П.* людини (біологічні і соціальні, матеріальні і духовні, елементарні і вищі, природні і штучні, предметні й функціональні). Потрібно розрізняти *П.* організму і *П.* особистості. Проте немає загальних абстрактних *П.* Лише уявлення щодо *П.* в ідеальній формі відображають загальні особливості *П.* і як продукти інтелектуальної діяльності мають ознаки узагальнення.

Людина як структурне ціле об'єднує в собі біологічну, психічну і соціальну підструктури, що взаємообумовлюють одна одну, тому її потреби доцільно об'єднувати у *три групи*: біогенні, психогенні та соціогенні (Ш. Чхартішвілі). Так, біогенні *П.* виникають на основі тілесних змін і ними ж задовольняються (*П.* в їжі, сні, відпочинку, самозахисті, моторній активності; сексуальні потреби; *П.* в розмноженні та ін.). Психогенні проявляються в психічній структурі особистості і знаходять своє задоволення в психічних процесах: інтелектуальні *П.* (в інтелектуальній активності, в отриманні інформації, нових вражень, здобутті знань, конструюванні); естетичні *П.* (в естетичному споглядданні, у репродукції естетичних явищ, у естетичній творчості); свобода; порядок; успіх; багатство (отримання і збереження цінностей); туризм і видовища; праця; мрійливість; ігри і розваги; сенсації тощо). Соціогенні *П.* з'являються в соціальній структурі особистості під впливом соціальної ситуації: *П.*, спрямовані на благо інших людей (благородність, справедливість, захист інших, турбота про дітей і благополуччя родини, принесення іншим задоволення); *П.* в соціальних стосунках, спрямованих на благо інших і самого себе одночасно (обмін думками, бесіда, співпраця, сімейне щастя, дружба і любов, знаходження під опікою (наставництвом) іншого); *П.* в соціальних стосунках, спрямованих на самого себе, зокрема потреба в самоствердженні — завойовувати і зберігати власний престиж, стати предметом уваги, відстоювати власну гідність, бути незалежним, змагатися і перемагати). Соціогенні *П.* завжди виникають у ході певних соціальних взаємодій*;* неодмінною умовою їх задоволення є інша людина чи група, з якими суб'єкт *П.* прагне встановити певні стосунки. Такі *П.* спрямовані на співіснування, дружбу, любов, партнерство, владу.

П. людини — це результат закономірного, природного процесу еволюції людства. Способи їх задоволення визначаються правами і свободами людини: правом на життя, на здоров'я, відпочинок, правом на роботу, освіту, культурний розвиток, рівність, свободу слова, совісті тощо.

Літ.: Маслоу А. Мотивация и личность / пер. с англ.— СПб: Евразия, 1999.— 478 с.; Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей / Под. ред. Ш. Н. Чхартишвили.— Тбилиси: Мецниереба, 1974.— 181 с.; Петровський В. А. История и теория психологи / В. А. Петровський, М. Г. Ярошевский.— Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.— 416 с.; Петрочко Ж. В. Діти в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: монографія.— Рівне: О. Зень, 2010.— 368 с.; Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі // Матер. методолог. сем. АПН України 19 бер. 2008 р.— К.: ВІЦ «Місто», 2008.— 728 с.; Філософський енциклопедичний словник / За ред. М. Т. Максименко.— К.: Абрис, 2002.— 742 с.

Петрочко Ж. В.

ПОТРЕБИ ДИТИНИ — об'єктивний нестаток певних умов, які забезпечують життя і розвиток дитини; це стимулятор активності підростаючої особистості, що виявляється у відповідній сфері її життєдіяльності і спрямовується на досягнення тих чи інших цілей.

П. д., кількісні та якісні характеристики яких визначаються індивідуально, слід розглядати у контексті загальних властивостей й закономірностей потреб людини (див. *Потреби*). Утім, якщо говорити не про конкретну особистість, а загалом, *П. д.*, у порівнянні з потребами дорослих, мають свою специфіку. Зокрема, дитина не може повноцінно розвиватися без любові, емоційного тепла, значущого дорослого, який створює для неї безпечне й стабільне середовище.

Соціально-педагогічна сутність *П. д.* випливає з їх ролі в соціалізації і розвитку підростаючої особистості. Відтак, однією із основних властивостей *П. д.* є те, що вони є засобами цілеспрямованого впливу на неї.

На значення детального вивчення *П. д.* вказував ще видатний педагог К. Ушинський, обумовлюючи, що вихователь має прагнути пізнати людину з усіма дрібними потребами і всіма великими духовними вимогами; знати спонукальні причини найбільш брудких і найбільш високих дій, історію зародження злочинних і великих думок й тільки тоді він буде в змозі черпати в самій природі людини засоби виховного впливу. Особливу увагу приділяли *П. д.* В. Сухомлинський, який розумів, що саме задоволення потреб лежить в основі будь-якої діяльності, бо вони — рушій людського життя.

Проблему *П. д.* досліджують ряд сучасних українських педагогів і психологів: І. Бех, О. Левицька, Е. Помиткін, Р. Нємов, В. Киричок, Б. Кобзар та ін. Зокрема, І. Бех звернув увагу на те, що коли не створити дитині адекватних форм реалізації її вікових потреб, то ці потреби не зникнуть, а шукатимуть інших форм реалізації, не виключаючи й асоціальних.

Беручи до уваги наукові доробки й враховуючи єдність біологічного, психічного і соціального в структурі особистості, доцільно означити *три групи П. д.* (за Ш. Чхартішвілі): біогенні, психогенні та соціогенні.

Біогенними *П. д.* є потреби у: повноцінному харчуванні, достатньому й спокійному сні, відпочинку, фізичних навантаженнях, що не шкодять здоров'ю, розвитку моторики. Задоволення таких потреб забезпечує фізичне здоров'я дитини (стан організму, що характеризується відсутністю будь-яких змін, пов'язаних із захворюваннями). До біогенних потреб також належать необхідність у належному догляді, коли дитина хворіє, а також у порадах й інформації з питань, що стосуються здоров'я, здорового способу життя, у т.ч. сексуальної освіти, про шкідливість куріння, вживання алкоголю, наркотиків тощо (особливо серед дітей старшого віку).

Психогенні *П. д.* насамперед стосуються всіх аспектів її когнітивного розвитку. Для підростаючої особистості важливими є: можливості для отримання необхідної інформації; доступ до книжок й інших джерел знань; розвиток когнітивних навичок та інтересів, інтелектуальна активність. З метою задоволення естетичних потреб для дитини необхідно читати книги, грати на музичних інструментах, відвідувати виставки, концерти, малювати, брати участь у спортивних змаганнях тощо. Дитина потребує гри й успіху; нових вражень і стійких захоплень. Тісний зв'язок з емоційним розвитком має самоусвідомлення дитини: потреби в усвідомленні себе як окремої і цінної особистості, прийнятті з боку сім'ї, однолітків і громади, відчутті приналежності до них. Для повноцінного розвитку дитини важливим є усвідомлення нею «образу Я», самоповага, адекватна самооцінка, належна гендерна орієнтація тощо. Вона прагне розгорнути власну

активність — іншими словами, потребує *свободи*; для неї важливо мати можливість працювати (за умов, що це не шкодить її здоров'ю).

У ракурсі соціалізації особистості найбільше значення мають для дитини соціогенні потреби й факт їх задоволення. Зокрема, неабияку роль для повноцінного розвитку відіграють сімейні та соціальні стосунки. У системі міжособистісних взаємодій у сімейному середовищі формуються духовні якості особистості: доброта, чуйність, відповідальність, альтруїзм, чи, навпаки,— бездуховність. Саме тому важливе значення для розвитку дитини мають: потреба в стабільних і теплих стосунках з батьками / опікунами, братами / сестрами; можливість розвивати співчуття, ставлячи себе на місце іншого; дружба з однолітками та іншими значущими особами, а також реакція сім'ї на ці стосунки.

Серед соціогенних потреб чільне місце займає соціальне самовизначення як свідоме знаходження особистістю власної, досить незалежної позиції в системі соціальних зв'язків у різних сферах життєдіяльності, що відбувається нерідко шляхом засвоєння різних соціальних ролей. Соціальне самовизначення стає основою для успішної орієнтації дитини в соціальній реальності, гармонійного поєднання життєвих цілей індивіда із суспільними потребами.

П. д. у соціальній самореалізації як результат соціального самовизначення проявляється в прагненні виразити, презентувати саму себе, свої вміння, здібності, якості й отримати власне задоволення від результатів такої діяльності, а також відповідне визнання від оточуючих. За таких умов особливої ваги набуває для дитини можливість одержати пораду від батьків / опікунів щодо презентації в різних ситуаціях і за різних обставин. Водночас діти не прагнуть будь-якою ціною пристосовуватися до думок інших; їм важливо відчувати, що вони можуть розраховувати на консультацію, пораду дорослих, але не зобов'язані прийняти отриману настанову.

Підростаюча особистість має набути досвіду відповідальної свободи вибору. Для дитини важливо отримувати знання, розвивати вміння, необхідні для збільшення її незалежності від дорослих. Навички самообслуговування, сформовані в дитинстві, розвиватимуть уміння її подальшого самостійного життя.

Задоволення від процесу самореалізації дає людині відчуття самоствердження — усвідомлення вищої соціогенної потреби. Результатом самоствердження дитини є власна гідність — основа її духовної свободи.

Для розвитку дитини необхідно формувати психогенні й соціогенні потреби вищого порядку. При цьому соціогенні потреби, спрямовані на благо інших і на благо інших та самого себе, посилюються соціальними контактами. Тобто, стосунки дитини з іншими на різних рівнях соціальних взаємодій активізують її соціогенні потреби. З віком саме такі потреби визначають поведінку дитини.

Основними інструментами для реалізації потреб дитини є її суб'єктивне право, а формою вираження потреб — «законний інтерес» як реальна причина соціальних дій, що є водночас наслідком мотивів, ідей (В. Кулапов). Відповідно проголошені права дитини не можуть суперечити її потребам для гармонійного розвитку, а отже, простежується зв'язок *П. д.* та її прав, окреслених у Конвенції ООН про права дитини. Зокрема, *біогенним* потребам дитини відповідають право на життя (ст. 3 Конвенції ООН про права дитини), на виживання та розвиток (ст. 6), право на медичну допомогу (ст. 24), право на соціальне забезпечення (ст. 26), право на рівень життя, необхідний для її фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку (ст. 27), захист від незаконного вживання наркотичних і психотропних речовин (ст. 33), захист дитини

від сексуального домагання (ст. 34); *психогенним* — право отримати відповідну інформацію (ст. 17), свобода думки, совісті та релігії (ст. 14), право на освіту (ст. 28), розвиток особистості, талантів, розумових та фізичних здібностей (ст. 29), право на відпочинок, дозвілля та участь у культурному й творчому житті (ст. 31), захист від втручання в особисте життя, сімейне життя, недоторканність житла, на таємницю кореспонденції (ст. 16), на збереження своєї індивідуальності (ст. 7, 8) та ін.; *з соціогенними П. д.* співзвучні такі права: недискримінація (ст. 2), право на захист від найгірших форм дитячої праці, торгівлі дітьми, експлуатації, катувань (ст. 32–39), захист від зловживань та недбалого поводження (ст. 19), на сімейні зв'язки та піклування з боку батьків (ст. 5, 7–10, 18, 21, 25), на свободу асоціацій та мирних зборів (ст. 15), право не бути скривдженою (ст. 37), вільно висловлювати свої погляди (ст. 12) та ін.

На сучасному етапі перелік потреб підростаючої особистості зумовлюються не лише її психологічними особливостями, обставинами життя й попередньо набутим соціальним досвідом, а й специфікою того чи іншого суспільства, членом якого вона є, розвитком загальнолюдських цінностей і культури, рівнем і ступенем інтегрованості міжнародної спільноти.

Літ.: Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади.— К.: Либідь, 2003.— 280 с.; Гиль С. С. Педагогика поддержки инициатив молодежи.— М.: Социальный проект, 2003.— 192 с.; Енциклопедія освіти / Голов. ред. В. Г. Кремень.— К.: Юрінком Інтер, 2008.— 1040 с.; Кулапов В. В. Защита субъективных прав и законных интересов детей в Российской федерации (вопросы теории): Дис. … канд. юрид. наук.— Саратов, 2004.— 238 с.; Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей / Под. ред. Ш. Н. Чхартишвили.— Тбилиси: «Мецниереба», 1974.— 181 с.; Петрочко Ж. В. Діти в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав.— Рівне: видав. О. Зень, 2010.— 368 с.; Ушинский К. Д. Избранные педагогические произведения.— М.: Просвещение, 1968.— 556 с.; Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система.— Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000.— 204 с.

Петрочко Ж. В.

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНА (грец. problema — перепона, трудність, задача, завдання) — а) складне теоретичне або практичне питання, яке вимагає вивчення та вирішення; б) ситуація, яка характеризується нестачею засобів для досягнення певної мети; в) усвідомлення суб'єктом неможливості вирішити труднощі та протиріччя, які виникли в певній ситуації, засобами наявних знань і досвіду.

Проблема соціальна — соціальне протиріччя, яке усвідомлюється суб'єктом діяльності (тобто індивідом або соціальною групою) як значуща для нього невідповідність між метою діяльності та її результатом. Ця невідповідність, яка виникає через відсутність або нестачу засобів для досягнення мети, призводить до незадоволення соціальних потреб суб'єкта діяльності. Це феномен, який визначається суспільством як такий, що потребує вирішення з причини його негативного впливу на індивідів або суспільство загалом. *П. с.* виникає об'єктивно в процесі функціонування й розвитку суспільства; завдання, яке вимагає вирішення засобами соціального управління, соціального виховання.

Засобами виявлення соціальної проблеми є соціальна діагностика, а також зіставлення об'єктивного стану справ із нормами. Соціальні проблеми виникають на різних рівнях соціальної реальності — від малих груп, наприклад сім'ї, до людства в цілому.

В останньому випадку говорять про глобальні проблеми, оскільки для їх вирішення необхідні узгоджені міжнародні дії в масштабах світової спільноти. Аналіз соціальних наслідків рішень, що ухвалюються в різних сферах суспільства, дозволяє прогнозувати *П. с.*, тобто передбачати їхнє виникнення, що полегшує їх наступне вирішення.

Літ.: Лоусон Т., Гэррод Д. Социология. А — Я: Словарь-справочник / Пер. с англ. К. С. Ткаченко.— М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000.— 608 с.; Социальная работа: Словарь-спрвочник / Под ред. В. И. Филоненко; Сост.: Е. П. Агапов, В. И. Акопов, В. Д. Альперович, А. О. Бухановский и др.— М.: «Контур», 1998.— 480 с.; Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др.— Минск: Книжный Дом, 2003.— 1312 с.; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.— сост. Л. В. Мардахаев.— М.: Академия, 2002.— 368 с.

Лях В. В.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ — (лат. re — повторний, зворотний, socialis — суспільний) — це повторна соціалізація, підготовка до повернення індивіда у звичну культуру, середовище, відновлення соціальних зв'язків шляхом зміни в установках, цілях, нормах і цінностях його життя. Відбувається у процесі спеціально організованої роботи з особами, які втратили все це в результаті фізичних і психічних травм, а також із засудженими за скоєні злочини з метою підготовки їх до життя на волі за суспільними нормами після відбуття покарання.

Здійснюється в соціально-реабілітаційних центрах, у виправно-виховних установах пенітенціарної системи. *Р.* у пенітенціарних установах — це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі як повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві; зміна особистісних якостей засудженого, формування в нього саморегулятивної стабільної соціально-нормативної поведінки після звільнення; один із шляхів досягнення мети захисту інтересів особистості, суспільства та держави.

Р. можна розглядати як один із найскладніших соціальних процесів, спрямованих на: подолання десоціалізації особистості, відновлення в неї тих якостей, які необхідні для нормальної життєдіяльності в суспільстві; засвоєння замість втрачених чи деформованих або формування несформованих цінностей, соціальних ролей і навичок; переорієнтацію соціального спрямування розвитку особистості за рахунок включення їх у нові, позитивно орієнтовані міжособистісні стосунки й види діяльності.

Основні ідеї *Р.* знайшли своє відображення у принципах пенітенціарної педагогіки: цілеспрямованості педагогічного процесу (формування соціально-нормативної особистісної позиції відповідно індивідуальних проблем і потреб засуджених), тісного зв'язку з реальним життям (шляхом поновлення та налагодження соціально-корисних зв'язків і відносин засуджених, формування у них позитивних соціальних установок, залучення до соціально-корисної і значущої діяльності, залучення до читання газет і журналів; організації зустрічей із представниками різних громадських інститутів), наукового обґрунтування виховних програм і технологій та створення умов для їх реалізації (спеціально дібраних і розроблених психолого-педагогічних тренінгів, ресурсного забезпечення виховної роботи), дотримання законності (правової регламентації, підпорядкування виховних дій вимогам кримінально-виконавчого права), комплексного педагогічного підходу (вивчення, розвитку і корекції інтелектуальної, емоційно-вольової, ціннісно-орієнтаційної сфер і пове-

дінки засобами розумового, морального, трудового, правового, естетичного, фізичного та інших взаємопов'язаних напрямків виховного процесу в їх єдності та взаємозумовленості), диференціації (оптимальної розробки і реалізації «типових» програм виховної роботи з різними категоріями засуджених на основі особистісно-орієнтованого підходу). У роботі з правопорушниками та в умовах пенітенціарної системи він відбувається у 2-х взаємозалежних площинах: у діяльності соціально-психологічної роботи пенітенціарних установ; у внутрішньому процесі якісної зміни свідомості, почуттів і поведінки особистості правопорушника. Основна мета *Р*. у сфері виконання покарань — процес підготовки засудженого до повернення в суспільство, що ґрунтується на відновленні позитивних зв'язків, стосунків і розвитку в засудженої особи соціально корисних умінь і навичок, необхідних для повноцінного існування в суспільстві, формування в неї правослухняної поведінки, стимулювання її у виробленні життєвої позиції, яка відповідає соціальним нормам.

Практикою доведено, що ефективність *Р*. осіб підвищується за наступних умов: їх власної мотивації й активної діяльності щодо самовизначення та процесу *Р*.; відповідності змісту, форм і методів виховного впливу завданням *Р*. та індивідуальним потребам і можливостям; позитивних міжособистісних взаємин; опори на позитивні якості й властивості. Цей термін набув загального вжитку в науковій педагогічній літературі авторів радянської, а потім пострадянської школи з кінця 80-х рр. XX ст. На сьогодні поняття *Р*. стало витісняти раніше вживані терміни «перевиховання» і «виправлення», які не охоплювали деформованої соціалізованості правопорушника чи засудженого.

Існує наукова позиція, при якій *Р*. розглядається в рамках педагогічних течій, що виникли як альтернатива ідей залякування, невиправності людини, необхідності відбування покарання як спокути за провину — злочин. До таких педагогічних течій можна віднести: «теорію ресоціалізації делінквента», теорії корекції особистості, модифікації поведінки та ін. Відповідно до них під *Р*. розуміється «юридичне виправлення в результаті пенітенціарних впливів і засвоєння соціальних норм поведінки». Окрім того, слід зазначити, що в російській пенітенціарній та корекційній педагогіці поряд із терміном *Р*. активно вживається термін «соціальна реабілітація засудженого», що часто розглядаються в одному понятійному ряді.

Як мета діяльності *Р*. визначається в різних сферах державної політики, зокрема у сфері соціальної роботи з молоддю, профілактики злочинності неповнолітніх і наркозалежних осіб, виконання кримінальних покарань. Здійснення *Р*. засуджених покладено, зокрема, на Державну пенітенціарну службу України. Порядок і умови виконання та відбування покарань з метою створення умов для виправлення й *Р*. засуджених регламентує Кримінально-виконавчий кодекс України (ст. 1). Соціальна адаптація осіб, які відбували покарання, після звільнення є складовим етапом процесу *Р*.

Літ.: Кривуша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців.— К.: МП «Леся», 2000.— 140с.; Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка: Підручник.— К.: Знання, 2007.— 447 с.; Синьов В. М. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. / В. М. Синьов, Г. О. Радов, В. І. Кривуша та ін.— К.: МП «Леся», 1997.— 272 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / Т.Ф. Алєксєєнко, Т. О. Басюк , О. В. Безпалько , І. Д. Звєрєвата та ін..; за заг. ред І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.

Алєксєєнко Т. Ф.

РИЗИКИ СОЦІАЛЬНІ. Ризик (фр. resque — небезпека) — ймовірність настання негативного наслідку або міра очікуваного неблагополуччя. Поняття ризику — ширше, ніж просто ймовірність. Антиподом Р. є гарантії. У будь-якій діяльності мають місце свої ризики, які необхідно враховувати і запобігати їх виникненню, сприяти зниженню негативного впливу.

Уся множина ризиків, яким у дійсності чи потенційно піддається людина, її діяльність, може бути класифікована залежно від того, унаслідок чого вони виникли, піддається їм людина навмисно чи ні, чи зумовлені вони характером її діяльності, можливістю досягнення прогнозованої мети і / або іншими факторами. *Р.*, зумовлений різними зовнішніми факторами, є соціальним.

Соціальні ризики — це передбачення певних неприємних подій, що суттєво позначаються на стані людини, групи і можливості досягнути прогнозованого результату. Термін *С. р*. використовується в різних значеннях, які свідчать про те, що під впливом внутрішніх і / або зовнішніх факторів існує можливість (ймовірність) того, що: станеться щось погане; буде небажаний результат у діяльності чи в стані здоров'я людини; з індивідом відбудеться небажана подія, можливо, у силу специфіки тієї ситуації, в якій він перебуває (наприклад небезпечна робота); буде мати місце негативний результат (наприклад захворювання або загибель).

Об'єкт С. р.— це сфера соціально-педагогічної діяльності (соціокультурне середовище), суспільство, організація, дитячий виховний колектив, сім'я, освітня установа, для яких можливе настання негативного наслідку, що визначає інтерес до них соціальної педагогіки. *Суб'єкт* — джерело можливого негативного наслідку: фахівець, що здійснює соціально-педагогічну діяльність, його стан, рівень професійної майстерності, професіональної культури; фактори виховного колективу, соціокультурного середовища соціально-педагогічної діяльності; ресурси, необхідні для реалізації відповідної соціально-педагогічної діяльності; можливі негативні наслідки соціально-педагогічної діяльності стосовно певного об'єкта діяльності, стану суб'єкта діяльності.

За сутністю *С. р*. розглядаються як: міра очікуваної невдачі в соціально-педагогічній діяльності; фактори, що суттєво впливають на ефективність етапів технології соціально-педагогічної діяльності фахівця, дії, які впливають на якість (ефективність) досягнення прогнозованої мети; ситуація вибору, що здійснюється між менш привабливою, але надійнішою соціально-педагогічною технологією (способом досягнення прогнозованої мети) і більш привабливою, але менш надійною (синиця в руці чи журавель у небі).

Виокремлюють *теоретичні С. р*., зумовлені прогнозованою соціально-педагогічною діяльністю фахівця в певному соціокультурному середовищі, і *практичні* — безпосередньою соціально-педагогічною діяльністю, спрямованою на досягнення прогнозованого результату. *Теоретичні* обумовлюють ті прорахунки й недоліки, які закладаються суб'єктом у процесі прогнозу діяльності, досягнення мети, способів її досягнення та необхідних для її досягнення ресурсів. За своєю сутністю, вони визначають здатність фахівця прогнозувати соціально-педагогічну діяльність, можливі соціальні ризики в процесі її реалізації й досягненні прогнозованої мети. *Практичні* — здатність фахівця враховувати виникнення соціальних ризиків на всіх етапах реалізації технології соціально-педагогічної діяльності в роботі з певним об'єктом і з урахуванням соціокультурного середовища професійної діяльності, запобігаючи їм. У разі виникнення дії негативних факторів соціального ризику фахівець оперативно вживає заходів зі зниження їх негативного впливу і подолання наслідків і, таким чином, забезпечує досяг-

нення прогнозованого результату. Така діяльність фахівця багато в чому визначається рівнем його професіоналізму, професійної культури і досвідом соціально-педагогічної діяльності з певною категорією людей і в конкретних умовах (соціокультурному середовищі) професійної діяльності. *С. р.* виконують певні *функції*, такі як: *стимулювальна* (виявлення можливих ризиків і визначення способів їх недопущення або зниження їх негативного впливу) та *деструктивна* (авантюризм, волюнтаризм та ін.).

Схильність фахівця до *С. р.* становить собою досить стійку його характеристику і пов'язана з такими особистісними рисами, як імпульсивність, незалежність, прагнення до успіху, схильність до домінування. На ризиковану поведінку фахівця чинить вплив також рівень його професіоналізму, об'єкт роботи та соціальні умови, в яких він здійснює свою діяльність.

Розрізняють *мотивовані С. р.*, що передбачають отримання фахівцем ситуативних переваг у соціально-педагогічній діяльності або як вияв ним професійної культури, *немотивовані* — які не мають раціональних підстав для вибору й реалізації способу діяльності (соціально-педагогічні технології, що характеризують недостатню професійну підготовленість фахівця та його низьку професійну культуру; *прийнятні* — ризики, рівень яких допустимий і обґрунтований, виходячи із ситуації професійної діяльності, що склалася; *виправдані* — зумовлені обґрунтованістю вибору способу досягнення мети з урахуванням можливостей фахівця, прогнозованої мети й умов середовища професійної діяльності та *невиправдані*, що більше схожі на авантюризм, браваду тощо. Вони мають індивідуальний характер (наприклад від вживання наркотичних засобів, паління тощо) або соціальний (наприклад від впливу факторів соціокультурного середовища). Індивідууми значною мірою ненавмисно піддаються соціальним ризикам. Вони зачіпають лише особистостей, які добровільно їх обирають, і теоретично заслуговують меншої уваги з боку урядових програм.

Кожний *С. р.* у певному смислі пропорційний як ймовірності цієї події, так і очікуваним втратам, що можуть бути спричинені ризикованою подією. Для оцінювання *С. р.* потрібен його аналіз. Аналіз *С. р.*— це процес ідентифікації небезпек і оцінювання його виникнення для окремих осіб чи груп населення. Сутність такого аналізу становить собою процес ідентифікації небезпек і оцінювання ризику для окремих осіб або груп населення під впливом соціально-педагогічної діяльності. Аналіз *С. р.* полягає у використанні усієї доступної інформації для ідентифікації (виявлення) небезпек і оцінювання ризику до настання певної події, зумовленої цими небезпеками.

Оцінювання С. р.— процес, що використовується для визначення ступеня ризику аналізованої небезпеки для людини і / або середовища, що її оточує. Оцінювання його охоплює аналіз частоти, наслідків та їх поєднання.

Діяльність суб'єкта (соціального педагога) щодо прогнозування виникнення *С. р.* і забезпечення їх запобігання, а також подолання наслідків називається *управлінням С. р.* За сутністю таке управління становить собою процес прогнозування, оцінювання ти мінімізації *С. р.*; системний підхід до прийняття управлінських рішень, процедур і практичних заходів для запобігання чи зменшення негативних соціальних наслідків небезпеки.

Стійкість до *С. р.* характеризує *соціальні гарантії ситуації* — межі реалізації фахівцем своїх обов'язків за професійним призначенням, соціальних прав, визнаних суспільством, необхідних і можливих з позицій досягнутого рівня розвитку, наявності ресурсів для їх реалізації та зафіксованих у вигляді норм законодавства, а також обов'язків за професійним призначенням.

Літ.: Глущенко В. В. Управление рисками. Страхование.— Железнодорожный, МО.: ООО НПЦ Крылья, 1999.— 336 с.; Малинецкий Г. Г. Управление риском. Риск. Устойчивое развитие. Синергетика.— М.: Наука, 2000; Cooke R. Experts in Uncertainty: Opinion and Subjective Probability in Science. N. Y.: Oxford Univ. Press, 1992; MacLean D. (ed.) Values at Risk. Totowa (NJ): Rowman and Allanheld, 1986; Parfi t D. The Further Future: The Discount Rate // D. MacLean and P. Brown (eds.) Energy and the Future. Totowa (NJ): Rowman and Littlefi eld, 1983; Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1971; Rescher N. Risk: A Philosophical Introduction. Washington (DC): Univ. Press of America, Washington (DC): Univ. Pr__Press of America, 1983.

Мардахаєв Л. В.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИЙ — це розвиток людських спільнот, малих і великих етносів, народностей, держав та їхніх союзів, а також цивілізацій і культур, які створені чи сформовані людьми. Він вбирає в себе всю сукупність економічних, соціальних, політичних і духовних процесів. Це процес, у ході якого відбуваються істотні кількісні та якісні зміни в соціальній сфері, суспільному житті чи окремих його компонентах — соціальних відносинах, соціальних інститутах, соціально-групових і соціально-організаційних структурах тощо. *С. р.*— це наслідок взаємодії великої сукупності соціальних процесів, в основі яких лежить цілеспрямована діяльність людей — суб'єктів соціальних процесів. Загальний механізм *С. р.* полягає у виникненні нових потреб у різних сферах суспільного життя та пошуку можливостей їх задоволення. Нові потреби постійно виникають як наслідок виробничої та іншої продуктивної діяльності людей, а тому пов'язані з пошуком та винаходом нових засобів праці, спілкування, організації суспільного життя, розширенням і поглибленням обсягу наукового знання, ускладненням механізму творчої та споживчої діяльності людей. Водночас не всякі зміни в соціальних явищах і процесах є їхнім розвитком, а лише такі, за яких одні соціальні явища замінюються явищами вищого рівня чи переходять на вищі (за об'єктивними критеріями соціального прогресу) ступені свого стану (прогресивний розвиток) або, навпаки, їх замінюють явища, які засвідчують перехід на ступені нижчого рівня (регресивний розвиток).

Соціальний розвиток здійснюється у двох основних формах — *еволюційній* та *революційній*. Еволюційна — це повільні, поетапні кількісно-якісні перетворення в соціальній системі чи її елементах або поступове відмирання старих елементів певної соціальної системи та їх витіснення новими елементами, які поступово накопичуються. Революційна — якісні зрушення в усіх суспільних структурах, що здійснюються шляхом докорінної перебудови суспільних відносин і соціальних інститутів, руйнування всіх застарілих елементів системи та швидкої заміни їх виникаючими в системній єдності новими елементами, різкий стрибкоподібний перехід від одного стану до якісно іншого. Дві форми *С. р.* діалектично поєднані. Соціальна еволюція готує соціальну революцію та завершується нею.

Термін *С. р.* використовують і в більш вузькому значенні — як сукупність теоретичних концепцій і практичних дій, законодавства та політики сучасної держави щодо зміцнення й розширення соціального добробуту населення. У другій половині XX — поч. XXI ст. сучасна держава здійснює активний курс на реалізацію не лише традиційних історично зумовлених функцій, пов'язаних із забезпеченням у країні порядку, безпеки, сприятливих зовнішніх умов, а й на сприяння соціальному добробуту всього населення через політику централізованого планування або використання кейнсіанської моделі розвитку й управління економікою. Вона підтримує виробництво і споживання, сприяє повному, раціональному й ефективному використанню робочої сили, успішно розробляє законо-

давство в економіці і соціальній сфері, затверджує й реалізує програми, які забезпечують здобуття всіма громадянами освіти, користування ними системою охорони здоров'я та сприяє вирішенню житлової проблеми, підтримання нормального й достатнього доходу в кризових ситуаціях. Важливу роль у забезпеченні стабільності *С. р.* відіграють соціальні реформи та соціальне планування. Природа суспільних відносин така, що дозволяє використовувати цю можливість для відповідних соціальних інститутів. Передбачувані зміни, нововведення та перетворення, що ведуть до деструктивного зламу існуючого порядку, стимулюють соціальний розвиток. Саме тому поліпшення системи соціального управління на основі демократизації суспільних відносин забезпечує найкращі результати у вдосконаленні суспільства та прискоренні *С. р.* Як показує вся світова практика, успішне застосування країнами політики *С. р.* дозволяє їм вирішувати багато політичних проблем консолідації суспільства, зниження соціальної напруги. Усе це значно зміцнює позиції держави, її позитивну роль у розвитку інститутів прав людини, сім'ї та розв'язанні соціальних проблем окремих маргінальних (вразливих) груп населення.

Суттєву роль у розробці та поширенні концепцій *С. р.* держав відіграє Організація Об'єднаних Націй. В її структурі успішно діє міжурядова комісія *С. р.*, яка орієнтує країни на необхідність удосконалення форм і методів діяльності урядів щодо здійснення політики *С. р.* Комісія вирішує багато соціальних проблем, що мають міжнародне значення (світове соціальне становище, сім'я, діти, молодь, люди похилого віку, інваліди тощо), готує проекти міжнародних програм і конвенцій, тобто надає урядам ефективну допомогу в реалізації політики *С. р.* З ініціативи комісії відбуваються міжнародні конференції та семінари, оголошуються міжнародні тематичні роки й десятиліття (наприклад, дитини, молоді, людей похилого віку, сім'ї тощо). Один з основних документів комісії — прийнята в 1969 р. Декларація про соціальний добробут, прогрес і розвиток, яка стала основою політики держав у цьому напрямі.

У Декларації підтверджено, що держави-члени ООН повинні нести відповідальність за проведення внутрішньої та зовнішньої політики, спрямованої на сприяння *С. р.* у всьому світі. Основними цілями політики соціального прогресу та розвитку повинні бути постійне підвищення матеріального та духовного рівня життя всіх членів суспільства при повазі та здійсненні прав людини й основних свобод, у тому числі: ліквідація голоду та недоїдання; ліквідація бідності, досягнення високого рівня охорони здоров'я, за можливістю безкоштовного; викорінювання неписьменності, забезпечення права на загальний доступ до культури, на безкоштовну обов'язкову початкову освіту та на безкоштовну освіту (навчання) на всіх рівнях, підвищення загального рівня освіти впродовж всього життя. У Декларації також детально викладені і зафіксовані основні й головні цілі з точки зору захисту прав окремих груп населення: забезпечення прав матері та дитини, забезпечення добробуту людей похилого віку й інвалідів, виховання молоді в дусі ідеалів справедливості та миру. У Декларації також визнано, що всі народи та всі люди мають право жити в гідних умовах і умовах свободи, користуватися плодами соціального прогресу та зі свого боку сприяти йому.

Особливу роль у подальшому просуванні та затвердженні концепції *С. р.* відіграла Всесвітня зустріч на вищому рівні в інтересах *С. р.*, яка відбулася в березні 1995 р. у Копенгагені. На ній ухвалили Копенгагенську декларацію про *С. р.*, в якій наголошено, що люди планети різними способами заявляють про нагальну потребу вирішення глибоких соціальних проблем, особливо проблем бідності, безробіття та соціальної ізоляції, що стосуються кожної країни. На найвищому рівні знову було визнано, що *С. р.* і соціальна

справедливість необхідні для забезпечення та підтримки миру й безпеки як усередині країн, так й у відносинах між ними. Був також підтверджений і фактор взаємозалежності між економічним, соціальним розвитком та охороною навколишнього середовища.

У прийнятій на зустрічі в Копенгагені програмі дій особливо актуальною є теза про те, що кінцева мета *С. р.*— підвищення та покращення якості життя всіх людей. Усі положення програми спрямовані на досягнення конкретних, пов'язаних з умовами життя та здоров'я людей, показників соціального розвитку.

Літ.: Павленок П. Д. Теория, история и методика социальной работы: Уч. пос.— 2-е изд.— М.,2004.— С.262; Скуратівський В. Соціальний розвиток і соціальна політика: сучасні реалії, суперечності і тенденції розвитку // Вісник УАДУ.— 1996.— № 1.— С.137–158.; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред Е. И. Холостовой М.: Юристъ,1997.— С.338–340.; Соціальна робота: Короткий енциклопед. словник.— К.: ДЦССМ, 2002.— С.393–395.; Філософський словник соціальних термінів.— Вид. 3, доповнене.— Харків: «Р.И.Ф.», 2005.— С.526–527.

Петрович В. С.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (лат. socialis — суспільний) — процес входження людини в суспільство разом із її соціальними зв'язками та інтеграцією в різні типи соціальних спільнот, унаслідок чого відбувається становлення соціального індивіда. У процесі соціалізації формуються соціальні якості, цінності, знання, навички людини. Крім того, відбувається перетворення природжених, природних рис, а також засвоєння людиною елементів культури, соціальних норм і цінностей, які існують у суспільстві.

Поняття уведено в науковий обіг американським соціологом Ф. Гідденсом наприкінці XIX ст., який тлумачив *С.* як процес розвитку соціальної природи людини. Значний внесок у розвиток теорії соціалізації зробили зарубіжні (Е. Еріксон, Г. Тард, Т. Парсонс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Ж. Паже) і російські (М. Йорданський, Л. Виготський, Б. Вульфов, А. Мудрик, І. Кон, С. Розум) науковці. Зараз в Україні проблеми *С.* особистості досліджують М. Лукашевич, Н. Лавриненко, М. Москаленко, С. Савченко та інші.

За своїм змістом *С.*— це процес двобічний, який містить, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, з іншого — активне відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його діяльності, входження в соціальне середовище. Виокремлюють такі підходи до трактування *С.*:

1) *Соціологічний* — розглядає *С.* як трансляцію культури від покоління до покоління, загальний механізм успадкування, який охоплює як стихійні впливи середовища, так і організовані, такі як виховання та освіта.

2) *Факторно-інституціональний* визначає *С.* як сукупність, множинність і деяку автономність, а не жорстку ієрархічну систему дії факторів, інститутів та агентів *С.*

3) *Інтеракціоністський*, у якому *С.* в якості важливої детермінанти передбачає міжособистісну взаємодію, спілкування, без якого неможливе становлення особистості.

4) *Інтеризаційний — С.* як засвоєння особистістю норм, цінностей, установ, стереотипів, які вироблені суспільством у результаті формування системи внутрішніх регуляторів і норм поведінки.

5) *Інтраіндивідуальний* не вичерпує поняття *С.* адаптації до соціального середовища, а передбачає творчу самореалізацію особистості, перетворення себе.

У психолого-педагогічній науці розрізняють три напрями в соціалізаційній проблематиці. Перший — *соціально-філософський* — відображений у працях С. Батеніна, В. Москаленка, А. Харчева та ін. У межах соціально-філософських концепцій *С.* сми-

слотворчі поняття — це збереження, стабілізація суспільних відносин при їх засвоєнні, а також активний комунікативний вплив, у процесі якого відбувається апробація різноманітних соціальних ролей і формується автентичне соціальне Я.

Другий — *соціально-психологічний*: у його розробці брали участь Г. Андрєєва, Н. Андрєєнкова, С. Бєлічева, Я. Коломінський, І. Кон, О. Леонтьєв, М. Лукашевич, Р. Немов, А. Петровський та інші. Тут соціально-психологічні аспекти *С.* означені в площині включення індивіда в різноманітні суспільні відносини, засвоєння й відтворення соціального досвіду і зв'язків, активного перетворення середовища.

Третій — *соціально-педагогічний*, представники якого Б. Бім-Бад, В. Бочарова, Ю. Василькова, Б. Вульфов, Н. Лавриченко, І. Звєрєва, О. Мудрик, С. Савченко та інші. Особливість цього підходу — намагання розглядати *С.* як процес, який відображує хід соціального формування особистості в конкретному соціокультурному середовищі як формування конкретного соціального типу. У цьому випадку *С.*— це надзвичайно складний і багатофакторний процес набуття індивідом людських властивостей і якостей, направленість яких визначає конкретна соціальна ситуація. З позицій соціально-педагогічного підходу важливо враховувати, що в ході *С.* особистість активно бере участь у процесах самоперетворення, які проходять на тлі соціокультурного середовища, що змінюється. Ступінь її участі в цих змінах визначає темпи *С.*, а спрямованість залежить від їхньої соціальної значущості. По суті, особистість тільки на перших етапах розвитку обмежена рамками первісного соціуму, згодом ідуть активні процеси його розширення, пошуку свого місця в ньому, корекції відносин, самоорганізації індивідуального простору.

Розрізняють первинну (підготовчу) та вторинну (активну) *С. Первинна С.* відбувається в дитинстві. Це найперша *С.*, завдяки якій особистість стає повноправним членом будь-якого суспільства, оскільки вона ідентифікує себе з іншими та з суспільством загалом, засвоює культурні цінності та норми поведінки. Орієнтовно первинна *С.* триває до повноліття особистості. *Вторинна С.*— це кожний наступний процес, який допомагає попередньо соціалізованому індивіду входити в нові сектори світу, його інституції. Поняття вторинної *С.* введено для того, щоб відокремлювати трансформації особистості в пізніший період (наприклад професійну) від процесу засвоєння нею елементарних соціальних навичок у дитинстві. При цьому основна увага зосереджена на ситуаціях, коли чітко виявляються і тяжко переживаються особистістю упущення чи неадекватність первинної соціалізації в умовах, що змінюються.

Виокремлюють наступні типи *С.*: *політична*, *етнокультурна (етнічна)*, *гендерна (статево-рольова)*, *культурна*, *професійна*.

Розрізняють кілька видів *С. Стихійна С.* людини відбувається внаслідок впливу на особистість різноманітних спеціально не створюваних обставин суспільного життя. *Відносно спрямована С.* має на меті організацію в суспільстві певних економічних, законодавчих та інших передумов, які впливають на розвиток і життєвий шлях особистості (наприклад, початок навчання в школі, мінімальний освітній рівень, віковий ценз початку трудового життя тощо). *Соціально-контрольована С. (виховання)* — це процес спеціально організованої передачі соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей, який відбувається в різних державних і недержавних організаціях (школа, позанавчальні заклади, дитячі та молодіжні організації тощо).

С. відбувається у взаємодії особистості з величезною кількістю різних умов і впливів середовища, які називають *факторами соціалізації*. Серед них виокремлюють *ме-*

гафактори (космос, планета, світ); *макрофактори* (країна, етнос, суспільство, держава); *мезофактори* (тип поселення, засоби масової інформації, субкультури); *мікрофактори* (сім'я, сусідство, групи однолітків, виховні організації).

До соціально-психологічних механізмів *С.* належать: *імпринтинг* — фіксування людиною на рецепторному та підсвідомому рівні особливостей об'єктів, що на неї впливають; *наслідування* — копіювання людиною певних зразків поведінки та діяльності інших; *ідентифікація* — ототожнення людиною себе з іншими людьми, групою, спільнотою; *рефлексія* — оцінка особистістю різних проявів свого Я; *інтеріоризація* — процес перетворення зовнішніх, реальних операцій соціальної діяльності у внутрішні, ідеальні; *екстеріоризація* — процес переходу від внутрішньої, психічної діяльності до зовнішньої, практичної.

Соціально-педагогічні механізми С.: *традиційний* — засвоєння людиною норм, зразків поведінки, поглядів, стереотипів, які притаманні її найближчому оточенню (сім'я, сусіди, родичі, друзі); *інституціональний* — функціонує в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства та різноманітними організаціями, а також засобами масової інформації. У процесі такої взаємодії особистість набуває знань і досвіду соціально схвалюваної поведінки та конфліктного чи безконфліктного дотримання певних соціальних норм; *стилізований* — діє в межах окремої субкультури, як комплекс певних цінностей та особливостей поведінки, притаманний людям певного віку, професії, національної чи соціальної групи, що в цілому впливає на стиль життя та мислення особистості; *міжособистісний* — функціонує в процесі взаємодії людини з авторитетними для неї особистостями.

Існує певна система *інститутів С.* Це відносно стійкі типи й форми соціальної практики, завдяки яким організується процес *С.* особистості в рамках соціальної системи суспільства. До них належать освіта й виховання, сім'я, школа, вищі навчальні заклади, неформальні об'єднання тощо. Інститути *С.* можуть бути спеціально створеними й такими, що склалися стихійно. Їхнє функціонування спрямоване на розвиток особистості.

Агенти С.— це люди та установи, діючі соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяки процесам навчання, комунікації, прилучення до культури.

Суть *С.* полягає в тому, що вона — процес і результат розвитку та самозміни людини під час набуття нею соціального досвіду.

Літ.: Авер'янова Г.М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства.— К.: «ППП», 2005.— 307 с.; Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности.— М., 1995.— 265 с.; Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси.— К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000.— 444 с.; Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.— метод. посібник.— К.: ІЗМН. 1998.— 112 с.; Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В. А. Сластенина.— М.: Академия, 1999.— 184 с.; Савченко С. В. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства. Монография.— Луганск: Альма Матер, 2003.— 406 с.; Енциклопедія освіти / За ред. В. І. Кременя.— К.: Хрінком Інтер, 2008.— С. 834.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ (лат. activus — діяльний) — а) характеристика способу життєдіяльності соціального суб'єкта (індивіда, групи), що фіксує свідому спрямованість його діяльності та поведінки на зміну соціального середовища, умов, інститутів відповідно до назрілих потреб, інтересів, цілей тощо; б) здатність людини здійснювати соціально значущі перетворення, ініціювати зміни у макро- і мікросередовищі; в) сукупність методів, про-

цедур, спрямованих на зміну соціальних умов відповідно до потреб, інтересів, цілей та ідеалів особистості, на висунення й реалізацію соціальних інновацій, формування в собі необхідних соціальних якостей. У якості суб'єкта *С. а.* може *виступати* особистість, колектив, соціальна група, яка *змінює умови* життєдіяльності та розвиває їхню культуру. *С. а.* здійснюється в індивідуальній, груповій, колективній, масовій, формах і передбачає різноманітні види діяльності та поведінки. Через *С. а.* реалізуються діяльнісні потенції суб'єкта, його культура, уміння, знання, потреби, інтереси, прагнення.

Вона проявляється в різних сферах діяльності: трудовій, суспільній, політичній, культурологічній, побутовій тощо. Розрізняють творчу, продуктивну і нетворчу, репродуктивну *С. а.*

Трудова С. а. характеризує суб'єкт з позиції виконання ним професійних соціальних функцій. Формами її прояву можуть бути рух за економію та бережливість, участь у науково-технічній творчості, раціоналізація та вдосконалення у виробничих процесах тощо.

Громадсько-політична С. а. суб'єкта проявляється у створенні та участі в діяльності політичних і громадських організацій, рухів, реалізації соціальних ініціатив, обговоренні нормативних документів, вирішенні соціальних завдань, проблем тощо.

Культурологічна С. а. найменш формалізована й більшою мірою залежить від індивідуальних якостей особистості, її інтересів і прагнень. Проявляється в різних формах підвищення освітнього та культурного рівня особистості, способах організації самоосвіти, проведення дозвілля тощо.

Міру *С. а.* можуть зумовлювати такі характеристики суб'єкта: а) мобільність (гнучкість поведінки, що проявляється в здатності людини вчасно змінювати стратегію або спосіб дій у відповідності з умовами); б) різноманіття сфер і способів діяльності (*С. а.* вище в осіб, які залучені до більшого числа соціальних спільнот і суспільних зв'язків); в) усвідомленість своїх дій як суспільно значущих вчинків; г) використання соціально позитивного досвіду інших суб'єктів, що дає можливість посилити інтенсивність перетворюючої діяльності; ґ) творчий потенціал як підґрунтя для генерації нових способів вдосконалення чи перетворення соціокультурного середовища.

На відміну від соціальної пасивності, яка відчужує людину від участі в розв'язанні суспільних проблем і завдань, *С. а.* є також особливим способом реагування людських індивідів і соціальних груп на запити, що їх постійно їм «надсилає» суспільство.

Динамізм розвитку суспільства значною мірою зумовлений рівнем *С. а.* його громадян, передусім молодих, окремих соціальних груп. Тому реально завжди виникає потреба стимулювання діяльності та поведінки людей, різних спільнот і розширення меж для їхньої соціальної взаємодії та творчості.

Літ.: Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінол.— понятійн. слов. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк.— К.: МАУП, 2005.—560 с.; Словарь социального педагога и социального работника: / Под ред. И. И. Калачевой, Я. Л. Коломинского, А. И. Левко.— Минск: БелЭн, 2003.— 256 с.; Соціальна педагогіка: словник-довідник / За заг. ред. Т. Ф. Алєксєєнко.— Вінниця: Планер — 2009.— 542 с.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА — наука про закономірності й механізми становлення й розвитку особистості в процесі освіти та виховання в різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтована діяльність освітніх, наукових, культурних та інших уповно-

важених закладів і установ, соціальних служб, які здійснюють формування соціальної активності дітей, молоді та дорослих у вирішенні політичних, економічних, соціальних й інших проблем суспільства.

Головними завданнями *С. п.* є: визначення ефективних умов соціалізації особистості в сучасному суспільстві; вивчення дії об'єктивних і суб'єктивних факторів соціального середовища, характеру їх впливу на формування особистості; дослідження закономірностей і перспектив соціально-педагогічної взаємодії особистості та середовища; розробка механізмів регулювання й корекції відносин особистості та суспільства.

Розв'язання цих завдань покладено на *С. п.* з урахуванням найближчих перспектив її розвитку. Указані завдання реалізуються в соціально-педагогічній діяльності суспільства. Це, зокрема: визначення шляхів створення оптимального режиму навчально-виховного процесу навчальних закладів в умовах мікросередовища; створення педагогічних технологій інтеграції виховних зусиль суспільства («педагогіка середовища», за визначенням С. Шацького); дослідження факторів, що впливають на відхилення в поведінці неповнолітніх; вивчення впливу соціального середовища на формування рівня соціальної зрілості особистості та готовності випускників шкіл, ПТУ, технікумів, коледжів до виконання необхідних суспільству соціальних функцій і ролей; підтримка та соціальна реабілітація дітей, яку живуть у несприятливих умовах соціалізації.

Важливим аспектом *С. п.* виступає керування обставинами, які прямо чи опосередковано впливають на вихованців, поєднання цих обставин в оптимальну систему, що забезпечує суспільству необхідний виховний ефект.

Для практики соціально-педагогічної роботи характерною є домінуюча роль соціальної педагогіки та соціального виховання. При цьому важливо пояснити, що поняття *С. п.* не є тотожним поняттю «шкільна соціальна робота». *С. п.*, і зокрема, соціально-педагогічна служба (педагогіка відносин у соціумі) розглядається як базова інтегративна основа в системі служб соціальної допомоги населенню, що дає змогу своєчасно діагностувати, виявляти й педагогічно доцільно впливати на відносини в соціумі, розвиток різноманітних ініціатив, формування ціннісних орієнтацій особистості, її ставлення до себе, свого фізичного і морального здоров'я, до оточуючого й соціального середовища.

Провідною *функцією С. п.* є *інтегративна* функція. Вона покликана забезпечити інтеграцію наукових знань про виховання людини як соціальної істоти, розвинути духовні взаємини між особистістю і суспільством. Сферу соціально-педагогічних досліджень становить науково-практичний аналіз виховного потенціалу суспільства, напрями його актуалізації, визначення різних форм інтеграції суспільно-виховних зусиль, спрямованих на соціалізацію особистості.

Реальні можливості виховного потенціалу суспільства *С. п.* розглядає у зв'язку із системою діючих соціальних чинників. Серед них першорядне значення мають сім'я, громада, навчальний і трудовий колектив, друзі, неформальні групи, засоби масової інформації, мистецтво, політичні події, економіка, екологія. Урахування перелічених чинників, а також забезпечення педагогічно доцільної організації відносин у ході взаємодії індивіда з середовищем і є головним завданням соціального педагога. У зв'язку з цим школа має стати відкритою соціально-педагогічною системою, яка орієнтована на формування особистості.

С. п. як наука про розвиток особистості має чітко визначений зміст, предмет, завдання, принципи, категорії. Її науково-теоретичну структуру складають: *агогіка* — наука, що вивчає проблеми попередження відхилень у поведінці неповнолітніх; *герогіка* — наука

про соціально-педагогічні проблеми людей похилого віку; *андрагогіка* — наука про освіту та виховання людини протягом усього життя; *віктимологія* — наука, що вивчає різні категорії людей, які стали жертвами несприятливих умов соціалізації та насильства.

До кола питань, що розглядаються *С. п.*, входять питання правового захисту дитини та сім'ї, розвитку дитячих ініціатив, виховання дітей з девіантною поведінкою, груп «ризику»; різні аспекти допомоги дітям-інвалідам, дітям-сиротам, а також дітям, позбавленим батьківського піклування, жертвам обставин тощо.

С. п., як і кожна наука, має свій понятійно-категоріальний апарат, базується на філософських засадах, методологічних підходах, теоріях і концепціях.

Необхідно зазначити, що в Україні інтенсивно розвивається теоретична база соціальної педагогіки, здійснюється аналіз існуючого досвіду, розробляються соціально-педагогічні технології. Аналіз наукових джерел свідчить, що у монографіях, дисертаціях та інших працях із соціальної педагогіки значною мірою висвітлено: теоретичні концепції соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю (І. Звєрєва, А. Капська, А. Малько, Л. Міщик, Н. Чернуха, Л. Штефан); особливості соціалізації дітей та молоді в сучасних умовах (О. Безпалько, Н. Лавриченко, Г. Лактіонова, С. Савченко, П. Плотніков); основи соціально-правового захисту та соціально-педагогічного забезпечення прав дітей і молоді (Н. Агаркова, О. Караман, І. Ковчина, Ж. Петрочко); технології соціально-педагогічної роботи з різними групами клієнтів (Р. Вайнола, Н. Заверико, Л. Мельник, С. Мукомел, С. Харченко); особливості профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі (О. Вакуленко, Т. Журавель, Л. Ковальчук, В. Лютий, Н. Максимова) та формування здорового способу життя неповнолітніх (І. Козубовська, В. Оржехівська, О. Пилипенко, Н. Зимівець, С. Терницька); зміст та форми соціально-педагогічної роботи із сім'єю як провідним інститутом соціалізації особистості (Т. Алєксєєнко, В. Кравець, І. Трубавіна); організаційно-методичні основи діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді (О. Кузьменко, С. Толстоухова, В. Шульга); особливості соціально-педагогічної діяльності дитячих і молодіжних організацій (М. Баяновська, Ю. Жданович, Ю. Поліщук).

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах та таблицях.— К.: Центр навчальної літератури, 2003–134 с.; Дьюи Дж. Школа и общество.— М., 1924.— 25 с.; *Заверіко* Н. В. Соціальна педагогіка? Навч.посіб..— К.: Видав.дім «Слово», 2011.— 240 с.; *Звєрєва І.* Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика.— К.: Правда Ярославовичів, 1998.— 432 с.; Коваль Л. Г., Звєрєва І. Д., Хлебік С. Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота.— К.: ІЗМН, 1997.— 392 с.; Основи соціальної педагогіки: Конспект лекцій / Соціальна педагогіка.— Ч. І. /Укл. А. О. Малько.— Харків: ХДІК, 1998.— 49 с.; Наторп П. Культура народа та культура личности.— СПб., 1911.; Соціальна робота в Україні: Навч. посібник /І.Д. Звєрєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Г. М. Лактіонової.— К.: Центр навчальної літератури, 2004.— 256 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. Звєрєвої І. Д.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.

Звєрєва І. Д.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — наука, що вивчає психологічні явища (процеси, стани і властивості), які характеризують індивіда та групу як суб'єктів соціальної взаємодії. На сучасному етапі в центрі наукових інтересів соціальної психології: психологічні процеси, стани і властивості індивіда, які проявляються в результаті його включення у відносини з іншими людьми, у різні *соціальні групи* (сім'ю, навчальні й трудові групи тощо) та в систему соціальних відносин (економічних, політичних, управлінських, правових

та ін.); психологічні процеси, стани і властивості різних соціальних груп як цілісних утворень, що відрізняються один від одного й не зводяться до окремого індивіду; найбільший інтерес соціальних психологів викликають дослідження соціально-психологічного клімату, лідерства та групових дій (групових процесів), згуртованості, конфліктності (групових властивостей) та ін.; масові психічні явища (поведінка натовпу, паніка, чутки, мода та ін.). До об'єктів вивчення *С. п.* відносять носіїв соціально-психологічних явищ, а саме: особистість у групі (системі відносин); взаємодію в системі «особистість — особистість» (батько — дитина, керівник — виконавець, лікар — пацієнт, психолог — клієнт тощо); малу групу (сім'я, шкільний клас, трудова бригада, військовий екіпаж, група друзів тощо); взаємодію в системі «особистість — група» (лідер — команда, керівник — трудовий колектив, командир — взвод, новачок — шкільний клас тощо); взаємодія в системі «група — група» (змагання команд, групові перемовини, міжгрупові конфлікти тощо); велику соціальну групу (етнос, народ, нація, партія, суспільний рух тощо).

Відповідно до основних об'єктів дослідження сучасна *С. п.* диференціювалася в такі розділи як: *С. п.* особистості, психологія міжособистісної взаємодії (спілкування і відносин), психологія малих груп, психологія міжгрупової взаємодії, психологія великих соціальних груп і масових явищ. Процес інтеграції *С. п.* з іншими психологічними галузями інтенсивно триває: в даний час формується соціально-економічна, соціально-екологічна, соціально-історична та інші підгалузі *С. п.*

Ідеї *С. п.* можна віднайти в давніх філософських вченнях Єгипту, Індії, Китаю, Греції, Риму та інших країн, які були зосередженні на пізнанні спільної життєдіяльності людей. Найчастіше ці вчення формулювали правила взаємодії людини з іншими людьми, етичні системи норм поведінки, співвіднесені із загальним законом, який не залежить від волі людей (наприклад Дао — закон правильного перебігу подій). Так, великий китайський філософ Конфуцій (551–479 до н.е.) намагався розв'язати цю проблему етико-психологічною спрямованістю відносин індивіда й суспільства, стверджуючи, що людина повинна внутрішньо самовдосконалюватись, долаючи вплив спільнот, у яких вона живе. Проблеми соціально-політичного й соціально-психологічного життя людей були близькі англійському філософу епохи раннього Просвітництва Джону Локку (1632–1704), який вірив у те, що кожна людина наділена певними природними правами: правом на життя, на особисту свободу, власність. Його погляди на суспільні відносини спирались на індивідуалістичне розуміння людської природи, згідно з яким люди керуються у своїй діяльності лише власними інтересами, прагнучи їх задовольнити.

Українська філософська думка також не оминула проблеми взаємовпливу людей, їхніх традицій, звичаїв, ролі людини в розбудові суспільства. Над осмисленням проблем взаємодії людей у різних спільнотах працювали вчені Києво-Могилянської академії Стефан Яворський (1658–1722), Феофан Прокопович (1687–1736), Георгій Кониський (1717–1795) та ін.

Дослідження соціально-психологічної проблематики в надрах філософії підготувало основу для розвитку соціально-психологічних ідей у соціології, теорії еволюції та психології, сприяло появі в середині XIX ст. перших соціально-психологічних концепцій, а саме: «психологія народів», «психологія мас», теорія інстинктів соціальної поведінки. Засновниками концепції «психологія народів» були: німецький філософ Моріц Лацарус (1824–1903), мовознавець Герман Штейнталь (1823–1893) та психолог і мовознавець Вільгельм Вундт (1832–1920). Неабиякий вплив на розвиток соціальної психології, зокрема на дослідження психології мас, мали погляди відомого австрійського лікаря,

психолога Зигмунда Фрейда (1856–1939), психоаналітична теорія якого дала змогу по-новому сприйняти соціально-психологічні феномени. Його вплив на розвиток соціальної психології визнають усі видатні соціальні психологи. Прагнення з'ясувати соціальні явища та процеси за допомогою вроджених інстинктів виражала теорія інстинктів соціальної поведінки, обґрунтована англоамериканським психологом Вільямом Мак-Дугаллом (1871–1938) та його послідовниками. У книзі «Вступ до соціальної психології» В. Мак-Дугалл стверджував, що причиною соціальної поведінки людини є інстинкти («схильності», «прагнення»). Особлива роль при цьому належить «стадному інстинкту», що утримує людей у спільноті і є основою більшості соціальних інстинктів.

Концепції «психологія народів», «психологія мас», теорія інстинктів соціальної поведінки підготували перетворення соціальної психології на емпіричну, експериментально-прикладну науку, що засвідчило якісно новий рівень її розвитку. Завдяки їм не тільки було сформульовано важливі питання (співвідношення особистості і суспільства, свідомості індивіда і свідомості групи, рушійні сили соціальної поведінки та ін.), а й розгорнуто пошуки способів розв'язання проблем.

Лит.: Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів.— К.: Центр навчальної літератури, 2008; Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории.— СПб., 1999; Парыгин Б. Д. Социальная психология: Учеб. пособие.— СПб.: СПбГУП, 2003; Социальная психология: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов ВУЗ-ов /Сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая.— М: Аспект Пресс, 2003; Социальная, психология / Под ред. А. Л. Журавлева.— М., 2002.

Звєрєва І. Д., Цюман Т. П.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА — це вплив громадськості, професіоналів, індивідів на соціальне облаштування суспільства завдяки формуванню й реалізації державної соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов для життєдіяльності кожної людини, її сім'ї, громади (О. Карпенко). Методологічні підходи й теоретичні передумови до розуміння проблем *С. р.* закладені у фундаментальних класичних працях М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, О. Конта, Т. Парсонса, А. Маслоу, М. Фуко. Питання історії та теорії *С. р.* висвітлені у працях зарубіжних (В. Бочарова, Л. Гуслякової, П. Павленка, Є. Студьонової, М. Фирсова, Є. Холостової, В. Ярскої та ін.) та вітчизняних дослідників (В. Андрущенка, В. Беха, І. Звєрєвої, Г. Лактіонової, І. Миговича, А. Капської, І. Козубовської, Г. Попович та ін.). Поняття *С. р.* використовується у трьох основних значеннях: як *наукова теорія*, *професійна діяльність* і *навчальна дисципліна*. Усі аспекти значення поняття *С. р.* нерозривно взаємопов'язані. *С. р.* як *наука* ґрунтується на сукупності концепцій і теорій, має свій об'єкт і предмет дослідження, систему наукових понять і категорій, сукупність методів дослідження. Характерною рисою *С. р.* як наукової теорії є те, що вона отримала свій розвиток після визнання *С. р.* як професії. Наукові засади *С. р.* розвивались як результат потреби суспільства в науково-теоретичних дослідженнях у галузі соціального розвитку та взаємовідносин між особистістю і суспільством, а також потреби в науково-практичних і методологічних рекомендаціях щодо надання соціальних послуг людям, які опинилися в складних життєвих ситуаціях. *С. р.* як наука вирішує соціально зумовлені *завдання*: дослідження й виявлення чинників соціально-політичного, соціально-економічного, соціально-культурного впливу на особистість і соціальні групи або спільноти; накопичення емпіричного матеріалу, його теоретичне усвідомлення, узагальнення, систематизація, практичне застосування; визначення зовнішніх і внутрішніх ризиків впливу на особистість

і суспільство в цілому; закономірностей управління, регулювання й організації соціальної роботи як практичної діяльності; використання різноманітних методів вивчення думки і потреб громадян, соціальних, соціально-психологічних, соціально-економічних та інших проблем споживачів соціальних послуг, конкретного соціального оточення, умов функціонування суб'єктів і об'єктів соціальної роботи; визначення доцільних, науково обґрунтованих засобів, прийомів, форм і методів соціальної роботи, її технологій, механізмів виключення із практики суспільного життя негативних чинників, що погіршують життя громадян; наукової розробки системи попередження спаду благополуччя народу, стимулювання прогресивних ініціатив, розробки форм, методів, напрямів соціальної роботи, спрямованих на поліпшення умов життєдіяльності і життєвої реалізації кожної людини, її саморозвитку; розробки наукових підходів швидкого реагування системи державної підтримки населення, на потреби і проблеми громадян, створення відповідної громадської думки, допомоги та соціального захисту. Як *галузь наукового знання С. р.* має власний об'єкт, предмет, категорії, закономірності, принципи та методи дослідження. *Об'єктом* дослідження *С. р.* як науки є система соціальних відносин, механізмів, способів і засобів регулювання поведінки соціальних груп та індивідів, які сприяють реалізації їх життєвих інтересів і розвитку соціальної гармонії в суспільстві. У зв'язку з багатогранністю соціальних відносин в об'єкті *С. р.* виокремлюють такі основні аспекти: а) індивідуальні, сімейні, організаційні проблеми (соціальна ізоляція, інвалідність, дисфункціональність сім'ї, безробіття тощо); б) соціально-екологічні проблеми; в) соціально-економічні проблеми; г) проблеми соціальної стратифікації; ґ) проблеми поведінкового функціонування індивідів, груп, громад (девіантна поведінка, наркоманія, алкоголізм тощо); д) проблеми символізації і моделювання світу й поведінки людей у ньому (соціальне відчуження, соціальні упередження, антицивілізаційні цінності, жорстокість, тощо); е) проблеми структур влади та їх дій (соціальна напруженість та стабільність в суспільстві (Є. Холостова). *Предметом С. р.* як *науки* є соціальні відносини, які призводять до дестабілізації, соціальної дезорганізації, зростання соціальної напруженості, виникнення соціальних конфліктів, потрапляння людей у важкі життєві ситуації, а також закономірності взаємодії суб'єктів соціальної роботи при оптимізації соціальних відносин. Основу *С. р.* як науки становлять базові категорії, які визначають її предмет. Виокремлюють такі основні групи *категорій С. р.*: а) загальнонаукові (суб'єкт, об'єкт, взаємодія, система, закономірність, розвиток тощо); б) категорії соціальних наук (суспільство, культура, людина, індивід, особистість, діяльність, поведінка тощо); в) категорії, що використовуються в соціальній роботі та суміжних дисциплінах (соціалізація, адаптація, реабілітація, консультування тощо); г) специфічні поняття *С. р.* (індивідуальна соціальна робота, групова соціальна робота, соціальний захист, соціальна служба, соціальне сирітство тощо).

Важливим структурним елементом *С. р.* є її *закономірності*: взаємозв'язок соціальної політики держави й соціальної роботи в суспільстві; відповідність змісту, форм і методів *С. р.* конкретним обставинам життєдіяльності клієнтів; спільна зацікавленість соціального працівника та клієнта в результатах взаємодії; цілісність впливу на клієнта й умови його життєдіяльності; розв'язання соціальних проблем через особистісні; відповідність повноважень і відповідальності соціального працівника, органів соціальної роботи; залежність результативності соціальної роботи від професіоналізму і моральних якостей фахівців, тощо. Структурними елементами наукової теорії та основоположними правилами емпіричної діяльності є *принципи С. р.*: *загальнофілософські* (принцип детермінізму, розвитку, відображення та ін.); *соціально-політичні* (поєднання державного

підходу з регіональними особливостями соціальної роботи, законність і справедливість діяльності соціального працівника та ін.); *організаційні* (соціально-технологічна компетентність кадрів, принцип контролю й діагностики ефективності діяльності, єдності прав та обов'язків тощо); *психолого-педагогічні* (цілеспрямованість та адресність соціальної роботи, принцип індивідуального підходу, психолого-педагогічного впливу на клієнтів соціальних служб тощо); *специфічні* принципи соціальної роботи (принцип відсутності дискримінації, принцип соціального реагування, клієнтоцентризму, профілактичної спрямованості, конфіденційності, толерантності та ін.). *С. р.* як галузь наукового знання використовує такі основні *групи методів*: *філософські*, які вказують на загальний шлях, спосіб пізнання й перетворення суспільства, мислення (гносеологічний, діалектичний способи пізнання); *загальнонаукові*, які визначають способи пізнання та перетворення реального світу (аналіз, синтез, індукція, дедукція, спостереження, опитування, експеримент, аналогія, моделювання); *спеціальні*, які використовуються для пізнання і зміни явищ, реалій світу (метод експертних оцінок; соціометрія, метод соціальної біографії, сімейної біографії, комплексне психосоціальне моделювання та ін.). *С. р.* відносять до групи прикладних наук, (тому що вона орієнтована на перетворення соціальної дійсності) і характеризують як міждисциплінарну, оскільки (досліджуючи причини соціальних проблем, описуючи соціальні процеси та відносини, особливості соціальних груп) вона використовує знання інших соціальних наук, зокрема філософії, психології, соціології, медицини, політології, економіки, антропології, етики, педагогіки та ін.

С. р. як професійна діяльність здійснюється спеціально підготовленими фахівцями на основі законодавчих актів України і спрямована на надання допомоги індивідам, групам, громадам з метою поліпшення або відновлення їх здатності до соціального функціонування. Вона розглядається як система, що включає такі взаємопов'язані елементи як мета, завдання, зміст, функції, засоби, суб'єкти та об'єкти діяльності, форми і види, методи, управління, принципи (див. *С. р.* як практична діяльність).

С. р. як навчальна дисципліна являє собою систематизований виклад з навчальними цілями основ наукової теорії соціальної роботи. Ця дисципліна є профілюючою в освітньо-професійних програмах підготовки фахівців для закладів соціального захисту й допомоги населенню. Її *метою* є: ознайомити студентів із теоретичними основами *С. р.*, технологіями і методиками її організації з різними категоріями населення; формувати уміння аналізувати й оцінювати соціальні явища та конфліктні ситуації, визначати шляхи і способи оптимального вирішення соціальних проблем, розвивати творче мислення; формувати вміння психолого-педагогічного й управлінського впливу на стан і поведінку соціальних груп та окремих особистостей в екстремальних і конфліктних ситуаціях; формувати загальноцивілізаційні цінності й професійно зумовлені особистісні якості в майбутніх фахівців соціальної роботи. Більш конкретні цілі зумовлені профілем навчального закладу й відображаються в освітньо-кваліфікаційній характеристиці майбутнього фахівця, що містить перелік вимог до обсягу знань, вмінь і навичок, якими він має оволодіти. Ці вимоги враховуються при формуванні змісту підготовки й відображаються в навчальних планах і програмах навчальних курсів.

Літ.: Карпенко О. Г. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти: Автореф. дис. д-ра пед. наук.— Київ, 2008.— 46 с.; Основы социальной работы: учебник / Отв. ред. П. Д. Павленок.— М.: ИНФРА-М, 1999.— 368 с.; Соціальна робота: Підручник / В. А. Поліщук, О. П. Бартош-Пічкар та ін., за ред. Н. Г. Нічкало. Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч», 201.— 330 с.; Тюптя Л. Т. Соціальна робота: теорія і практика: навч. посіб.— 2-ге вид., перероб.

і доп. / Л. Т. Тюптя, І. Б. Іванова.— К.: Знання, 2008.— 574 с.; Холостова Е. И. Социальная работа: учеб. пособие.— М.: Дашков и К, 2004.— 692 с.

Звєрєва І. Д., Поліщук В. А.

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ — філософське дослідження суспільства, рас, що розглядається в його історичному розвитку. *С. ф.* вивчає структуру соціальних систем, їх функціонування й еволюцію, соціальні інститути та соціальні цінності, суспільство як єдине ціле і його розвиток. У завдання *С. ф.* входять також дослідження природи людини і її змін у ході історії, виявлення сенсу історії і, наскільки це можливо, її основних тенденцій. Особливу увагу *С. ф.* приділяє вивченню сучасного суспільства й перспектив його розвитку в найближчому майбутньому. Сучасна *С. ф.* повинна давати також аналіз і критику існуючих соціальних концепцій, подібних лібералізму, консерватизму та соціалізму. І нарешті, *С. ф.* серед інших наук про суспільство досліджує особливості соціального пізнання в цілому і можливості досягнення об'єктивного знання про суспільство та його історію, вивчає людину як елемент суспільства. Як і всяка наука, *С. ф.* прагне пояснити досліджувані явища на основі певних загальних принципів. Разом з тим вона враховує, що суспільство складається з індивідів, наділених розумом, які діють на основі наявних у них цілей і цінностей. Пояснення життя суспільства доповнюється розумінням соціальних явищ, що беруть до уваги ціннісний вимір людського буття. *С. ф.* стоїть у ряді таких наук про суспільство і людину, як (теоретична) соціологія, політологія, економічна наука, історія, соціальна та індивідуальна психологія тощо. Такі гілки філософії, як філософія історії та філософія людини (філософська антропологія), є розділами *С. ф.* у широкому її розумінні. Відмінності *С. ф.* від інших наук про суспільство пов'язані, перш за все, з тим, що якщо ці науки вивчають окремі аспекти життя суспільства, то *С. ф.* покликана дослідити це життя в його цілісності і повноті.

Основними проблемами, які вивчає *С. ф.*, є: причини, що визначають характер і динаміку соціального життя; періодизація людської історії, розподіл її на епохи, цивілізації, культури тощо; відносини між минулим, сьогоденням і майбутнім у розвитку суспільства і його найбільш важливих інститутів; сенс людської історії, її призначення або ціль; можливі перспективи процесу формування єдиного людства, який в останні два століття став особливо очевидним, і відповідно світової історії; головні небезпеки, що криються в сучасному соціальному розвитку; основні особливості наук про людину і суспільство (наук про культуру) у порівнянні з науками про природу; роль цінностей у *С. ф.* і в соціальному житті; пояснення і розуміння людської діяльності.

Лит.: Барулин В. С. Социальная философия. Ч. I и II.— М., 1993; Момджян К. Х. Введение в социальную философию -. М., 1997; Кемеров В. Е. Введение в социальную философию.— М., 2000; Крапивенский С. Э. Социальная философия.— Волгоград, 1996; Ивин А. А. Основы социальной философии: Учеб. пособие для вузов.— М.: Высш. шк., 2005.—440 с.; Очерки социальной философии / Ред. К. С. Пигров.— СПб., 1998; Новая философская энциклопедия.— Т. I–IV.— М., 2000–2001; Савкин Н. С. Социальная философия.— Саранск, 1997; Философский энциклопедический словарь.— М., 1989; Философский словарь.— М., 2001.

Звєрєва І. Д.

СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ є складовою відносно контрольованої соціалізації (поряд із сімейним, релігійним, колекційним і дисоціальним вихованням). Воно здійснюється у взаємодії різних суб'єктів: індивідуальних (конкретних людей), групових (колективів) і соціальних (виховних організацій та органів управління).

На соціальний характер виховання звертали увагу зарубіжні (О. Конт, Д. Локк, Ф. Дістервег, П. Наторп) і російські дослідники (П. Чаадаєв, О. Хомяков, І. Киреєвський, В. Зеньковський, С. Шацький, М. Крупеніна, К. Ушинський, А. Макаренко, П. Блонський, В. Сорока-Росинський, В. Семенов). Нині *С. в.* досліджується як відносно самостійний феномен і як ядро соціальної педагогіки (Є. Бондаревська, М. Галагузова, І. Зимня, Ю. Мануйлов, А. Мудрик, Л. Мардахаєв, Н. Селіванова).

У широкому значенні *С. в.* охоплює всі види виховання (моральне, трудове, фізичне та ін.). У цьому випадку головна мета *С. в.* полягає у формуванні людини, готової до виконання суспільних функцій працівника і громадянина.

У вузькому значенні *С. в.* розуміють як розвиток людини в спеціально створених виховних організаціях у процесі планомірного створення умов для її відносно цілеспрямованого позитивного розвитку та духовно-ціннісного орієнтування, як багаторівневий процес засвоєння знань, норм поведінки, відносин у суспільстві, у результаті якого особистість стає повноправним членом суспільства.

С. в. проявляється в сукупності (єдності) своїх одночасно наявних якісних станів, кожен з яких становить собою інваріант, тобто незмінювану в різних ситуаціях діяльності будь-яких соціальних інститутів статусну роль *С. в.* Ця статусна роль не змінюється на будь-якому рівні його аналізу, під час якого наперед висувається той чи інший його якісний стан. Графічно (візуально) сукупність якісних станів *С. в.* може бути представлена у вигляді ромба.

Його вершина умовно відображає перший якісний стан *С. в.*, пов'язаний з його статусною роллю — державне і суспільне явище (*соціальне явище*). Ця статусна роль *С. в.*, яка визначає його перший якісний стан, обумовлена конкретно-історичним характером суспільного розвитку країни. Формою реалізації цього якісного стану *С. в.* є соціальне замовлення на виховання конкретної держави та суспільства, що реалізується, у свою чергу, завдяки таким механізмам, як державна політика у сфері виховання загалом, суспільний ідеал вихованої людини, цінності та ціннісні орієнтації сучасної людини, модель якостей особистості, що відображені у відповідних доктринах та інших документах держави й суспільних інститутів, у різних концепціях і програмах, планах тощо.

Лівий кут ромба умовно може бути пов'язаний з другим якісним станом *С. в.*, що зумовлений його статусом *системи*. У цьому випадку йдеться про широкий діапазон форм реалізації соціального явища — про *С. в.* як систему, про систему *С. в.*, про соціально-виховну систему, про системний характер *С. в.* і т. ін. Цей якісний стан реалізується завдяки механізмам — структурним елементам системи — її підсистемам (цільовим, ціннісним, функціональним, змістовим, суб'єктним, об'єктним, методичним, технологічним тощо). Системний характер *С. в.* як соціального інституту виявляється й у тому, що, на думку фахівців, у кожній системі може бути не менше ніж нескінченність різних підсистем.

Правий кут ромба може бути умовно пов'язаним з третім якісним станом виховання, зумовленим його статусною роллю *процесу*. У цьому випадку соціальне, суспільне явище *С. в.* як система реалізується шляхом таких форм його прояву, як процес *С. в.* і соціально-виховний процес. Для характеристики процесу *С. в.* використовуються такі загальнонаукові категорії, як «стан», «етап», «період», «стадія» та інші, що характеризують розвиток *С. в.*, тобто зміни його якісно-кількісних характеристик.

В основі характеристики цього статусного стану *С. в.* лежать філософські категорії «простір» і «час». Стосовно *С. в.* вони відображають, по-перше, наявність *С. в.* як соціального, суспільного явища, існування *С. в.*, його подію як явища системного, а по-

друге, процес його зміни і тривалість існування (як в історичній площині, так і в рамках інших одиниць вимірювання). Цей статусний стан *С. в.* визначає необхідність і доцільність вивчення соціально-виховного простору і соціально-виховного часу, оскільки філософські категорії «простір» і «час» є дуже широкими, взаємопов'язаними і взаємозумовленими.

Нижній кут ромба умовно може бути пов'язаним з четвертим якісним станом *С. в.*, зумовленим його статусною роллю в рамках інваріанта — *діяльністю*. У цьому стані *С. в.* реалізується в різноманітних формах: діяльність *С. в.*, *С. в.* як діяльність, соціально-виховна діяльність тощо. Таким чином, *С. в.* володіє нерозривними, одночасно наявними інваріантними якісними станами: соціальне явище, система, процес, діяльність, кожному з яких притаманні власні принципи та механізми реалізації.

Специфіка і зміст *С. в.* відображаються з використанням таких підстав: «соціальна норма», «соціальне середовище», «соціальний суб'єкт», «соціальна поведінка», «соціальні групи», «соціальні процеси», «соціальні системи», «соціальні інститути», пов'язані з функціонуванням соціальної сфери життєдіяльності людини, залученої до неї. За підставою *соціальне середовище С. в.* як процес характеризується місцем свого перебігу та обсягом соціальних впливів. Відомо, що найчастіше під соціальним середовищем розуміють частину навколишнього середовища, що складається з індивідів, груп, інститутів, культур і т. ін., які взаємодіють; сукупність матеріальних, економічних, соціальних, політичних і духовних умов існування, формування та діяльності людини й соціальних груп (макросередовище — соціально-економічна та соціально-політична системи загалом; мікросередовище — безпосереднє соціальне оточення). Людина поступово (у силу вікових відмінностей) долучається до розширюваного обсягу впливів соціального середовища, виходячи за рамки виховних впливів одного соціального інституту (сім'я, дошкільні заклади, школа, ВНЗ і т.д.) і включаючись у ті чи інші соціальні структури (упорядкована сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп, соціальних груп і відносин між ними). Тому теорія соціальної педагогіки сформулювала одне із завдань взаємодії людини і соціального середовища, що зводиться до «соціального виховання соціального середовища», до «соціалізації соціального середовища», до «педагогізації соціуму». У системі соціальної взаємодії лише людина не може бути об'єктом *С. в.*, воно поширюється і на соціальне середовище. Інакше ми маємо агресивні щодо людини соціум, соціальні інститути, соціальні групи, що, природно, призводить до зростання соціальної напруги в їхній соціальній взаємодії, яку неможливо подолати лише в рамках особистісно-орієнтованого або індивідуально-особистісного виховання.

За підставою *соціальної структури С. в.* зумовлене поділом суспільства на спільності, ролі, прошарки, групи і т.д., вказуючи на різне становище людей стосовно один одного, за численними критеріями. Отже, *С. в.* диференційоване за цілями і завданнями залежно від стратифікації (за різними підставами) суспільства, будучи однаково функціональним з позицій *С. в.* як такого. Сучасна соціальна система, що склалася, практично виключає вироблення й утвердження загальноприйнятих соціальних норм, узагальнених цінностей та ідеалів, тобто ідеології, з якої виводяться цілі й завдання *С. в.* загалом. Таке становище, у свою чергу, суттєво ускладнює подальший розвиток теорії *С. в.*, знімаючи питання про державну політику у сфері виховання й сприяючи відходу держави із *С. в.* і соціальної освіти.

За підставою *соціальної норми С. в.* характеризується з позицій сукупності правил, що регулюють поведінку людей, діяльність організацій у їхніх взаємовідносинах; вони

мають спільний характер, регулюють типові ситуації і розраховані на багаторазове застосування. Взаємодія підстав «соціальна структура» і «соціальна норма» лише посилює диференціацію *С. в*. у сфері ціннісних орієнтацій, цілей і завдань, матеріально-фінансових і кадрових ресурсів та інших видів забезпечення соціально-виховної практики. Масштаб дії соціальної норми визначається лише рамками групи чи спільноти, що її визнає, та способом інституціоналізації, що й визначає поширеність змісту *С. в*. в тій чи іншій групі. Саме стратифікація соціальних норм у рамках соціальної структури країни призводить до спроб звести *С. в*. лише до створення умов: *С. в*. починає розглядатися як цілеспрямоване створення умов (матеріальних, духовних, організаційних) для розвитку людини. Навряд чи цей підхід є справедливим чи виправданим, оскільки у такому разі результатом зусиль суб'єктів *С. в*. ставали б саме умови, а не ті зміни в людині і системі її соціальних відносин, які є (з точки зору структурного функціоналізму) метою й результатом *С. в*. як такого.

За підставою *соціального інституту С. в*. відображає специфіку узагальненого соціального суб'єкта виховання. Відомо, що різні соціальні інститути мають явно виражену соціально-виховну функцію (сім'я, школа, ВНЗ тощо); інші — латентну соціально-виховну функцію (наприклад трудовий колектив, релігійні організації); існують і соціальні інститути, які не мають такої функції, але соціально-виховний вплив яких значний (наприклад ЗМІ). Враховуючи, що людина живе на перетині соціально-виховних впливів різних соціальних інститутів, вона обов'язково потрапляє під суперечливі конфліктні соціально-виховні впливи, що ставить перед кожною людиною завдання свідомого вибору домінанти тих чи інших соціальних норм (ідеалів, цінностей, інтересів). Якщо в індивідуально-особистісній парадигмі виховання соціальні впливи враховуються, то в *С. в*. вони є відображенням впливу різних соціальних суб'єктів (ця підстава також підтверджує певний збіг соціального і суспільного виховання).

За підставою *соціальної поведінки С. в*. відображає не стільки ставлення людини до інших людей, соціальних груп, суспільства й держави, скільки реальні справи, систему вчинків і поведінку загалом, які залежать вже від соціально-економічних факторів і пануючих соціальних норм. Результатом саме *С. в*. є просоціальна, асоціальна чи антисоціальна поведінка, дві останні з яких характеризують вчинки й поведінку, що не відповідають нормам і правилам поведінки людей у суспільстві, суспільній моралі. Має свою специфіку і девіантна поведінка людини як результат *С. в*. Отже, *С. в*. має не лише позитивні, але й негативні результати, як на рівні власне соціального явища, так і на рівнях системи, процесу та діяльності.

Таким чином, *С. в*. можна визначити як процес взаємодії людини і її соціального середовища, в якому вони, циклічно міняючись ролями «суб'єкта» і «об'єкта», набувають нової якості у своєму розвиткові. При цьому, якщо вихованню загалом притаманний саме керований характер, то *С. в*. може бути і керованим, і стихійним (наприклад виховання «вулицею»).

Отже, *С. в*. є сукупністю впливів, яким піддається людина у своєму соціальному оточенні і які відображаються на розвитку особистості незалежно від того, чи було це передбачено виховними заходами.

Лит.: Беленцов С. И. Социально-гражданское воспитание в России в конце XIX — начале XX веков.— Курск: ЮМЭКС, 2002.— 64 с.; Бондаревская Е. В. Феноменологический анализ современных концепций воспитания // Теоретико-методологические проблемы современного воспитания: Сборник научных трудов.— Волгоград: Перемена, 2004.— С. 3–16.; Зимняя И. А. Ха-

рактеристика и компонентный состав общей стратегии воспитания // Клас. рук.— 2002.— № 5.— С.70–79.; Липский И. А. Воспитание как социальный институт // Теоретико-методологические проблемы современного воспитания: Сборник научных трудов.— Волгоград: Перемена, 2004.— С.48–53.; Мануйлов Ю. С. Средовой подход в воспитании.— М.; Н. Новгород: изд-во Волго-Вят. акад. службы, 2002.— 156 с.; Мардахаев Л. В. Социальная педагогика. Полный курс: учебник.— 5-е изд., перераб. и доп.— М.: Издательство Юрайт, 2011.— 797 с.; Мудрик А. В. Социализация человека: учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений.— М.: Академия, 2004.— 304 с.; Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учебник для педагогических вузов.— 6-е изд., перераб. и доп.— М.: Академия, 2007.— 224 с.; Плоткин М. М. Социальное воспитание школьников.— М.: изд-во Ин-та педагогики соц. работы, 2003.— 197 с., Филонов Г. Н. Воспитание как социально-педагогический феномен. Стратегия развития.— М.: ГосНИИ семьи и воспитания, 2000.—160 с.

Липский И. А.

СОЦІАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ — свідоме знаходження особистістю власної, досить незалежної позиції в системі соціальних зв'язків і відносин з іншими людьми (емоційних, інформаційних, професійних), у різних сферах життєдіяльності. Виражається в сукупності філософських, політичних, правових, етичних і естетичних ідей і уявлень, зумовлених певним історичним етапом розвитку суспільства й відображених у більшменш систематизованій формі ставлення особистості до соціальної дійсності.

С. с. доцільно визначати в широкому і вузькому значеннях. У *широкому значенні С. с.*— це усвідомлення індивідом самого себе як елемента соціальної спільноти й водночас ознака готовності до входження в соціальну структуру суспільства; у *вузькому* — вибір особистістю своєї позиції, цілей і засобів самоздійснення в конкретних обставинах життя; основний механізм здобуття й вияву людиною свободи; це процес вибору та набуття особистістю певних ролей у системі суспільних відносин, усвідомлення й проектування свого соціального становища в тій соціальній групі, членом якої індивід має намір стати.

Щодо змістового наповнення поняття *С. с.* детермінується в різних контекстах: філософському (О. Архангельський, А. Здравомислов, А. Гусейнов), соціологічному (І. Мартинюк, П. Кенкманн, М. Тітма, Т. Мальковська, В. Воловічев), психолого-педагогічному (С. Рубінштейн, К. Абульханова-Славська, Г. Балл, Д. Фельдштейн, В. Сафін, О. Киричук, І. Бех). Зокрема, з позиції *соціології*, це розуміння людиною своєї соціальної природи, свого місця в суспільстві, що утворює необхідну основу успішного орієнтування в соціальній реальності, гармонійне поєднання життєвих цілей людини із суспільними потребами; це усвідомлення шляхів і можливостей свого соціального просування, пов'язаного з перспективами розвитку держави, регіону, колективу. З позиції *психології*, *С. с.* стосовно до її соціальної активності й громадянської зрілості є самостійним функціонально-процесуальним ядром, що володіє здатністю попереджати реальну поведінку особистості й організовувати її поведінку (В. Сафін), а відповідно, це феномен, пов'язаний з формуванням розгорнутої соціальної позиції людини відносно інших, зі ступенем бачення себе в інших людях, із готовністю особистості до відповідальних дій у світі (Д. І. Фельдштейн). З огляду *педагогіки*, *С. с.* розглядають з позиції впливу на його розвиток різних соціальних факторів, сукупність яких є тим простором, де здійснюється самовизначення підростаючої особистості. Відповідно *С. с.* охоплює: розвиток мотивації щодо набуття соціальних умінь, уміння застосовувати набуті знання в різноманітних видах діяльності; здатність реально оцінювати свої можливості; розвиток бажання щодо особистісної реалізації.

Сутність процесу соціального самовизначення полягає в актах виявлення й утвердження індивідуальної позиції в проблемних ситуаціях, коли людина знаходиться перед необхідністю альтернативного вбору і має прийняти екзистенціальне чи прагматичне рішення. Тому концептуальна основа соціального самовизначення може розглядатися як рух у чотирьох смислових просторах: ситуативному, соціальному, культурному й екзистенціальному.

Виокремлюють такі *типи С. с.*: професійне, життєве, особистісне (М. Пряжніков); конвенційно-рольове, професійне, сімейне і соціальне (В. Сафіна).

С. с.— центральний механізм становлення особистісної зрілості, необхідна основа успішної орієнтації в соціальній реальності, гармонійного поєднання життєвих цілей індивіда із суспільними потребами. Виявлення потреби в *С. с.* свідчить про досягнення особистістю досить високого рівня соціального розвитку. У своїй завершеній, розвиненій формі *С. с.* містить: усвідомлення соціальної позицій у різних зрізах соціальної структури (соціально-класової, професійно-кваліфікаційної, регіональної тощо), а також шляхів і можливостей свого подальшого соціального просування, пов'язаних із перспективами соціально-економічного розвитку суспільства, регіону або трудового колективу. Взаємозв'язок зазначених аспектів соціального самовизначення виявляється в системі життєвих орієнтацій, що реалізуються в головних життєвих виборах: професії, рівня освіти і кваліфікації, місця роботи, проживання тощо.

Необхідність *С. с.* певною мірою детермінована вимогами суспільства, а також внутрішньою логікою психічного розвитку особистості й пов'язана з потребою в самореалізації. Повною мірою *С. с.* здійснюється в старшому підлітковому та юнацькому віці, коли стає можливим самоствердження, і вимагає певної зрілості мотиваційної сфери особистості.

Літ.: Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б. М. Бим-Бад.— М.: Большая Российская Энцикопедия, 2002; Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко.— Минск: Книжный Дом, 2003.— 1312 с.; Митина Л. М. Психология развития конкурентноспособной личности.— М.: Моск. психол. соц. ин-т; Воронеж: МОДЭК, 2003.— 400 с.; Радул В. В. Соціально-педагогічна зрілість. Спеціальний курс: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів.— Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2002.— 248 с.; Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: Избранные труды.— 2-е изд.— М.: Московский псих.— соц. институт: Флинта, 2004.— С. 94–124.

Петрочко Ж. В.

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — складне багаторівневе утворення, конкретний прояв суспільних стосунків, що мають місце в суспільстві, у якому живе та розвивається особистість; сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), які впливають на її свідомість і поведінку.

Наявність *С. с.*— необхідна та обов'язкова умова соціалізації особистості. Воно охоплює людину від моменту її народження і впливає на неї аж до смерті. *С. с.*, зокрема його сфери: політична, соціальна, духовна формують певні очікування щодо поведінки особистості. Ці очікування відповідні соціальні інститути перетворюють на цілі, завдання, зміст соціального виховання.

С. с. існує завдяки численним взаємовідносинам його членів і соціальних інститутів. Чим більша й різноманітніша палітра складових *С. с.*, тим інтенсивніший його розвиток

і різноманітніші умови життєдіяльності особистості. До особливостей *С. с.* відносять: рівень і характер можливостей для самоактуалізації та самореалізації, прояву індивідуальних здібностей і творчого потенціалу особистості; рівень єдності й цілісності складових елементів (соціальних відносин, соціальних сфер); рівень рівномірності розвитку різних елементів і сфер *С. с.*

Умови, які безпосередньо впливають на особистість у *С. с.*, можна класифікувати на дві групи — суспільні та матеріально-фізичні. До першої належать первинні колективи, педагогічний процес, ритуали, *С. с.* певного регіону, до другої — матеріально-побутові умови життєдіяльності вихователів і вихованців у конкретній освітньо-виховній системі, морально-психологічний клімат у колективі тощо. Елементи конкретного середовища можуть впливати на людину прямо чи опосередковано, стихійно чи цілеспрямовано. Вплив може бути випадковим чи закономірним, стійким або тимчасовим. Виховна робота має послабити асиміляцію факторів впливу соціальних процесів, які зумовлюють поряд із позитивним впливом *С. с.* негативні моменти, що дестабілізують свідомість і поведінку особистості.

У структурі *С. с.* виділяють макро- і мікрорівні. Макрорівень *С. с.*— це система соціальних відносин у суспільстві. До його структури та змісту належить сукупність багатьох факторів, зокрема економічних, правових, ідеологічних, культурних, політичних тощо. Вони впливають на індивідів як безпосередньо — через закони, соціальну політику, цінності, норми, засоби масової інформації, так і опосередковано через вплив на малі групи, до яких належить індивід. Мікрорівень *С. с.* — це конкретні умови життя особистості (сім'я, сусідство) та умови в середовищі найближчого оточення (вулиця, тип поселення, навчальний або трудовий колектив, громадські організації, формальні та неформальні об'єднання).

Окрім цієї класифікації, виокремлюють види *С. с.* за принципом місцезнаходження групи в структурі суспільних відносин. На підставі цього говорять про робітниче, студентське, шкільне *С. с.* тощо. Конкретне *С. с.* у соціально-психологічному плані — це сукупність стосунків особистості з певною групою.

С. с. як сукупність соціальних умов виховання безпосередньо впливає на механізми його регулювання. Зміни в соціально-педагогічному процесі обов'язково зумовлені реформаціями у структурі та функціонуванні *С. с.*

Літ.: *Басов* Н. Ф. Социальный педагог: Введение в профессию: Учеб. пособие / Н. Ф. Басов, В. М. Басова, А. Н. Кравченко.— М.: Академия, 2006.— 256 с.; *Безпалько* О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях.— К.: Центр навчальної літератури, 2003.— 138 с.; *Буева* Л. П. Социальная среда и сознание личности.— М.: Москов. ун-т, 1998.— 268 с.; *Гриценко* Л. И. Теория и методика воспитания: личностно-социальный подход: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.— М.: Академия, 2005.— 240 с.; Социальная педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В. А. Никитина.— М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.— 272 с.; Социальная педагогика: Курс лекций / Под ред. М. А. Галагузовой.— М.: ВЛАДОС, 2000.— 416 с.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНІ СФЕРИ (лат. socialis — суспільний, пов'язаний з життям та стосунками людей у суспільстві, грец. sphaira — галузь, межі розповсюдження чого-небудь) — галузі, що надають різноманітні (матеріальні і духовні) послуги для населення; сукупність галузей, підприємств, організацій, які безпосередньо визначають спосіб і рівень життя людей, їх добробут і задоволення різних потреб. До системи *С. с.* належать закла-

ди торгівлі, громадського харчування, житлово-комунального господарства, охорони здоров'я, освіти, культури, мистецтва, науки, зв'язку, легкої й харчової промисловості, машинобудування, сільського господарства, транспорту тощо.

Зміст поняття *С. с.*, як і будь-якої наукової категорії, багатозначний. У літературі можна виділити декілька підходів до визначення *С. с.* (З. Варналій, Л. Кизименко, Л. Бєдна, О. Скрипник, В. Ільїн, М. Комаров, Н. Волгін, М. Головатий, М. Панасюк, Н. Гуляєва, Б. Райзберг, Л. Лозовський, Є. Стародубцева та ін.). Перший підхід передбачає розуміння *С. с.* як сукупності великих соціальних груп: класів, народів, націй тощо, маючи на увазі, що саме таке уявлення про *С. с.* відбиває глибокий рівень суспільного життя, має суспільний характер на відміну від уявлення про них як про суму локальних соціальних утворень. У такому розумінні *С. с.* збігається з поняттям соціальної структури суспільства. Проте при такому підході *С. с.* втрачає функціональні ознаки, основною з яких є відтворення суспільства. Другу точку зору представляють, в основному, економісти. Вони зводять її до невиробничої сфери й галузей послуг і трактують як сукупність галузей народного господарства, що задовольняють соціальні потреби громадян шляхом спеціального виділення суспільством засобів на це задоволення. У даному випадку *С. с.* являє собою виключно соціальну інфраструктуру поза діяльності в ній певних соціальних суб'єктів, їх зв'язків і стосунків. Представники третього підходу стверджують, що *С. с.* займає проміжне положення між економічною та політичною системами й виступає, так би мовити, ланцюжком переходу від економіки до політики; вважають необґрунтованим виділення *С. с.* як відносно самостійної галузі суспільних відносин. Такий підхід також вважається недосконалим, адже *С. с.* на відміну від інших сфер життєдіяльності суспільства виконує функцію відтворення населення. Відповідно до четвертого підходу *С. с.* являє собою цілісну підсистему суспільства, що постійно змінюється. Це стійка галузь людської діяльності з відтворення свого життя, простір реалізації соціальної функції суспільства. *С. с.*— це самобутнє, складноорганізоване, упорядковане ціле, єдине у своїй сутності, якості, призначенні та, разом з тим, багатофункціональне в силу складності й багатозначності процесу відтворення диференційованих соціальних суб'єктів з їхніми здібностями, потребами, різноманітними інтересами. Процеси функціонування й розвитку *С. с.* зумовлені об'єктивними закономірностями й засновуються на принципах соціального управління.

У такому розумінні *функції* галузей *С. с.* є досить різноманітними. Одні з них задовольняють *духовні* потреби людей (наука, культура, охорона здоров'я, освіта тощо), а інші — *фізичні* (торгівля і громадське харчування, побутове обслуговування). Саме тому соціальна сфера має економічне й соціальне значення для розвитку суспільства. *Економічне* її значення виявляється в тому, що вона надає послуги, необхідні для відтворення робочої сили, зростання продуктивності її праці. *Соціальна* роль даної сфери полягає в підвищенні рівня й поліпшенні умов життя людей. Рівень *С. с.* визначається попитом на послуги, а ті, у свою чергу, змінюються відповідно до реальних можливостей суспільства на тому чи іншому етапі розвитку. У сучасних умовах загальної економічної кризи попит на багато видів послуг зменшився внаслідок невисоких прибутків населення, але зростає на окремі види послуг (інформаційні, рекламні, рекреаційні, у т.ч. туристичні, охорони здоров'я та ін.).

С. с. мають певні територіальні відмінності у рівні розвитку та структурі. Значно вищий рівень їх розвитку і ширша галузева структура у містах порівняно з сільською місцевістю, в економічно більш розвинених промислових регіонах порівняно з менш роз-

винутими аграрними. В Україні найбільш розвинена (кількісно і якісно) соціальна сфера в адміністративних центрах областей і АР Крим.

Відповідно до функцій заклади *С. с.* поділяються на *культурні*, *лікувально-оздоровчі*, *житлово-комунальні*, *побутового обслуговування*, *торгівлі та громадського харчування*, *зв'язку*.

Культура охоплює установи й заклади, що виробляють товари культурного призначення, пропонують духовні цінності для населення та ін. (бібліотеки, театри, клуби, музеї, кіностудії, телебачення, радіо, газетно-журнальні видавництва), їх розміщення також пов'язане з особливостями розселення людей: найвища концентрація об'єктів культури — у великих містах. В Україні є понад 23 тис. бібліотек, 22 тис. клубних установ і будинків культури. Вони розміщуються згідно з адміністративним поділом (у населених пунктах — центрах адміністративно-територіальних одиниць, у міських мікрорайонах) і за виробничим принципом — при заводах, навчальних закладах тощо. Серед державних музеїв (таких понад 320) переважають краєзнавчі, історичні, меморіальні. Найбільше їх у Києві, Львові, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові, Запоріжжі та ін. Найбільша кількість професійних театрів — у Києві, Львові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Миколаєві.

Лікувально-оздоровчий комплекс включає систему медичних і рекреаційних установ, які забезпечують охорону здоров'я (профілактику захворювань, лікування), оздоровлення та відпочинок людей. Закладами охорони здоров'я є понад 10 тис. лікарень, амбулаторій і поліклінік, розташованих у містах і кущових поселеннях — селищах, великих селах. У них працює декілька сотень тисяч лікарів та осіб середнього медичного персоналу. Забезпеченість лікарями в Україні — одна з найвищих у світі, але відсоток хворих людей постійно збільшується через несприятливі умови життя, нераціональне харчування тощо. Оздоровлення й відпочинок людей забезпечують санаторії, пансіонати, санаторії-профілакторії, дитячі оздоровчі табори, будинки відпочинку, туристичні бази і притулки. Унаслідок їх поєднання в населених пунктах чи на певних територіях формуються курорти і курортні місцевості, туристичні центри і туристичні райони. Запаси рекреаційних ресурсів в Україні дозволяють розвивати літні й зимові види відпочинку, туризму, оздоровлення людей з України та з-за кордону.

Житлово-комунальне господарство задовольняє потреби людей у житлі, забезпечує функціонування житлових будинків, готелів, невеликих підприємств і установ. Увесь житловий фонд в Україні складає 980 млн. кв. м, 60 % його зосереджено в містах. Міський житловий фонд має вищий порівняно із сільським рівень забезпечення газом, гарячим водопостачанням, водопроводом і каналізацією. На сьогодні з метою поліпшення житлових умов населення значна увага приділяється розвитку кооперативного та індивідуального житлового будівництва.

Побутове обслуговування включає індивідуальне виготовлення й ремонт одягу, взуття та трикотажних виробів, ремонт і будівництво житла, послуги перукарень і майстерень з ремонту побутової техніки, транспортних засобів, радіо- і телеапаратури тощо. Воно постійно зазнає змін, бо вдосконалюються старі й запроваджуються нові види і форми обслуговування. Найбільші обсяги реалізації побутових послуг припадають на міські поселення.

Торгівля і громадське харчування охоплюють підприємства роздрібної торгівлі й заклади громадського харчування. У загальному обсязі товарообігу продовольчі товари становлять 67 %, непродовольчі — 33 %. Найвищі показники роздрібного товарообі-

гу на одну людину — у м. Києві, АР Крим, Донецькій, Харківській, Запорізькій, Одеській і Львівській областях. Крім традиційних підприємств галузі розвивається мережа спеціалізованих магазинів, закладів громадського харчування швидкого обслуговування.

Зв'язок як галузь господарства складається з підприємств, ліній і вузлів, які забезпечують процес передачі інформації на відстань (засоби телекомунікації). Сюди входять відділення зв'язку, телефонно-телеграфні станції, пошта, радіомовлення, телебачення та ін. З другої половини XX ст. поряд із засобами масової інформації (радіо і телебачення) надзвичайно активно у світі розвивається індивідуальний зв'язок. При цьому традиційний його вид — телефонний зв'язок — удосконалюється, поєднується з іншими видами (супутниковим, радіозв'язком). Стаціонарна кабельна мережа телефонного зв'язку поповнилась новими мобільними системами — пейджинговою, стільниковою, супутниковою. Інша група найновіших засобів телекомунікацій широко використовує відеоапаратуру та комп'ютери. Це — телефакс, електронна пошта та ін.

Таким чином, *С. с.*— це різні галузі людського суспільства, у яких реалізовується соціальна політика держави шляхом розподілу матеріальних і духовних благ, забезпечення прогресу всіх сторін суспільного життя, поліпшення положення людини, праці. *С. с.* охоплює систему соціальних, соціально-економічних, національних відносин, зв'язку суспільства й особистості; увесь простір життя людини від умов її праці і побуту, здоров'я і дозвілля до соціально-класових і соціально-етнічних відносин. Змістом *С. с.* є також відносини між соціальними і іншими групами, індивідами з приводу їх положення, місця і ролей у суспільстві, укладу життя.

Літ.: Головатий М. Ф., Панасюк М. Б. Соціальна політика і соціальна робота: Термінологічно-понятійний словник.— К.: МАУП., 2005.— 559 с.; Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: Монографія / За ред. З. С. Варналія.— К.: НІСД, 2007.— 820 с.; Ільїн В. І. Основні контури системи соціальної стратифікації суспільства // Рубіж.— 1991.— № 1.— С. 96–108; Комаров М. С. Социальная стратификация и социальная структура // Социологические исследования.— 1992.— № 7.— С. 5–12; Скрипник О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики.— К.: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2000.— 324 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних робітників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової.— К.: УДЦССМ.— 2000.— 260 с.; Социальная политика: Учебник / Под общ. ред. Н. А. Волгина.— М.: Экзамен, 2003.— 736 с.; Социальная работа: учеб.— метод. пособие для студентов, магистрантов и специалистов по социальной работе и социальной педагогике / Под ред. Н. В. Заверико.— Запорожье: Просвіта, 2004.— 180 с.; Труд и социальное развитие: Словарь.— М.: ИНФРА-М, 2001.— 226 с.

Юрків Я. І.

СОЦІАЛЬНІСТЬ (лат. socialis — суспільний) — поряд з індивідуальністю комплексна характеристика соціального суб'єкта (людина, група, країна та ін.) виявляється через індивідуальне позитивно-творче ставлення до соціального буття й забезпечує реалізацію індивідуальності суб'єкта в умовах від сімейного, етнічного, регіонального, громадянського тощо до глобального соціуму; система соціальних (сімейних, національних тощо) ціннісних орієнтацій, якостей і поведінки соціального суб'єкта, спрямована на зміцнення спільності, консолідованості, доцентрових спрямувань соціуму; мета й інтегрований результат соціального виховання, зумовлюється рівнем культури певного соціуму та соціокультурним розвитком соціального суб'єкта.

Поняття *С.* введено в науковий обіг філософами, соціологами та психологами понад сто років тому. Значний внесок у розвиток теорії *С.*, дослідження її витоків зробили:

представники французької соціологічної школи Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль та їх послідовники С. Московичі, В. Дуаз, Д. Жодле, які розглядали *С.* передусім як ідеологію, колективне уявлення, суспільну свідомість; учені психологічної школи (С. Рубінштейн, Е. Фромм та ін.) визначали основами розвитку *С.* спільну практичну діяльність, суб'єктом якої є людство загалом, а на внутрішньому рівні — індивіди та спільноти людей, що взаємодіють; Е Кассірер, М. Бахтін, Л. Виготський з 20-х рр. XX ст. доводили, що провідним фактором *С.* є знак, символ, мова та ін., що відрізняє людей від тварин. Сучасні соціологи В. Абушенко, А. Григор'єв, Н. Отрешко, Т. Ромм та М. Ромм, С. Щербак вважають *С.* якістю особистості, яка відображає її здатність бути суб'єктом соціальних відносин і забезпечує можливість спільних дій різних суб'єктів в одному соціальному просторічасі, а психологи вивчають соціальність суб'єкта та суб'єкт соціальності, наприклад, А. Брушлінський переконує, що *С.* притаманна індивіду, групі, нації тощо, що вона не тотожна громадськості; К. Альбуханова-Славська досліджує її складові: соціальну позицію, соціальну компетентність, соціальну активність тощо різних груп.

У філософії підкреслюється, що розвиток форм *С.* відбувається в процесі залучення індивіда до системи нових суспільних зв'язків і залежностей, але значення *С.*, її якісних складових для соціуму найглибше розкривається в такій складовій соціальної філософії, як соціальна етика, де *С.* розуміється як дійовий інструмент забезпечення соціальної згоди, зняття соціальної напруги, узгодження суспільних, групових та особистих інтересів, подолання крайнього індивідуалізму, егоцентризму, групового егоїзму. На думку В. Вернадського, потреба єдності людей породжена дією законів природи. М. Грушевський, Р. Рорті, Д. Янкелович, М. Бубер та ін. вважали солідарність, толерантність, взаєморозуміння, культуру досягнення злагоди провідними складовими соціальної єдності.

У педагогіці за радянських часів під *С.* розумілася лише соціалістичність, тобто домінував ідеологічний підхід Е. Дюркгейма. Оскільки ціннісний плюралізм тоді не передбачався, а всі дозволені соціальні якості та поведінка людини були визначені в моральному кодексі будівника комунізму, то наукові дослідження *С.* активізувалися тільки за умов демократизації суспільства в руслі розвитку *соціальної педагогіки*, перш за все, *теорії соціального виховання* у 90-х рр. XX ст. На сучасному етапі в соціальній педагогіці *С.* досліджена недостатньо, звертаються до її тлумачення: Т. Алєксєєнко, Н. Лавриченко, Л. Мардахаєв, В. Нікітін та інші.

С. людини цілеспрямовано формується в процесі соціального виховання в родині, етнічній, конфесіональній, професійній тощо спільнотах. Наприклад, дитина опановує сімейні цінності, тобто в неї формується ставлення до цього мікросоціуму як до власної цінності, розвиваються якості необхідні для проживання в родині, засвоюється поведінка, що сприяє зміцненню сім'ї, її консолідованості; у результаті виховується справжній сім'янин або заповзятий холостяк, якщо соціальне виховання щодо сімейної соціальності було формальним, відсутнім зовсім. Якість оволодіння сімейною соціальністю сприяє легшому засвоєнню, відтворенню та розвитку в людини наступних її форм від етнічної до глобальної. Перспектива розвитку соціальності особистості — перехід від сімейних цінностей до глобальних із відповідним розвитком якостей, поведінки, а, отже, і рівнем самореалізації в цих соціумах. Безумовно, складовою *С.* людини, крім ціннісного ставлення до різних форм соціального буття, є усвідомлення власної *С.*, спрямованість на її самовдосконалення через активне та відповідальне поліпшення соціального середовища. Проте розвиток *С.* не є безумовно поступовим.

Динаміка *С*. будь-якого соціального суб'єкта може зупинитися на певній її формі, обмежуючи тим самим можливості самореалізації індивідуальності цього суб'єкта, що не є «корисним» ані для нього, ані для соціального середовища. Отже, у процесі соціального виховання необхідно створювати умови «переходу» соціального суб'єкта від однієї форми *С*. до іншої, тобто гальмувати абсолютизацію цінностей будь-яких соціальних суб'єктів, соціумів, долаючи егоїзм особистісний, віковий, сімейний, національний, расовий, конфесійний, професійний, регіональний тощо. Тому розвитку *С*. сприяють вкорінені в ментальності соціуму дієві взаєморозуміння, взаємодопомога, взаємопідтримка. Допомагаючи долати проблеми-вади на шляху соціального розвитку людини (групи, суспільства), яка знаходиться в скруті, соціум створює умови, спрямовані на вирівнювання можливостей розвитку *С*. тих, кому допомагають, та прояву (і, водночас, зміцненню) *С*. тих, хто допомагає.

Соціальна динаміка людства у філогенезі, виокремлення нових форм соціального буття зумовлює потребу нових форм *С*. Інформаційне суспільство формує культури регіональних (європейський, південноамериканський та ін.) та загальнолюдського — глобального соціумів, отже, і відповідні форми *С*., які мають узгоджуватися з попередніми. *С* інформаційної доби потребує від соціальних суб'єктів гармонізації соціальних ставлень: а) людини до себе, різних соціальних груп, суспільства, регіонів світу, світової спільноти, до природи; б) різноманітних груп до себе, до окремої людини, інших груп, суспільства, регіонів світу, світової спільноти, природи; в) суспільства до себе, до окремої людини, різних соціальних груп, інших суспільств, регіонів світу, світової спільноти, природи; г) регіону світу до себе, до окремої людини, різних соціальних груп, суспільства, інших регіонів світу, людства, природи; ґ) людства до кожної людини, групи, суспільства, регіонів світу, природи, до себе як до цілісного соціального суб'єкта.

С., крім *форм* (сімейна, етнічна, громадянська, регіональна, глобальна та ін.), має *рівні* (біологічний, фізичний, душевний, духовний), які свідчать про якість оволодіння *С*. та умови її розвитку. *Біологічний* рівень *С*. зумовлений загрозою виживання людини як виду, наприклад, був притаманний первісному суспільству, коли окремий індивід поза общиною не міг існувати; можливий за інших часів, якщо людські спільноти опиняться в катастрофічних природних умовах. Біологічний рівень є вимушено-природним. *Фізичний* — розвивається за примусового нав'язування цінностей певного соціуму, коли існує загроза існуванню соціального суб'єкта в разі недотримання цих цінностей. Історичним прикладом є архаїка, коли всі родини, племена (з власними віруваннями) мали дотримуватися «державних» вірувань племені, яке захопило центральну владу. Проте цей вимушено-соціальний рівень *С*. характерний для будь-якого авторитарного соціуму. *Душевний* рівень свідчить про цілеспрямоване «зацікавлення» соціальними цінностями соціальних суб'єктів з боку соціуму, пошук і ствердження того, що об'єднує на внутрішньо соціальному рівні, наприклад, розвиток відчуття національної, релігійної, родинної тощо спільності. Загрозами для подальшого розвитку *С*. соціальних суб'єктів, що опанували цей чуттєвий рівень, є абсолютизація цінностей засвоєної форми *С*. (що гальмує соціальний розвиток, призводить до конфронтації, ворожнечі із зовнішніми соціальними суб'єктами і може закінчитися самознищенням) і маніпулювання на внутрішньо соціальному рівні цими відчуттями більшості соціальних суб'єктів заради досягнення власних інтересів соціального суб'єкта, що захопив центральну владу соціуму. *Духовний* — ціннісний є вищим рівнем *С*., виховується за наявності ціннісного плюралізму в демократичному соціумі через добровільний вибір соціальним суб'єктом системи ціннісних орієн-

тацій, її активну реалізацію в середовищі з повною відповідальністю за наслідки. Сучасні *ЗМІ*, перш за все Інтернет, міграційна свобода уможливлюють не лише *відчуття* національної, громадянської спільності, але й *цінування* своєї національної, громадянської унікальності в єдиній всесвітній культурі. Саме духовний рівень *С*. забезпечить формування та зміцнення глобальної культури людства на добровільних засадах, якщо через відповідні соціально-виховні технології люди зможуть подолати соціокультурний егоїзм представників різних вірувань, етносів, регіонів світу, коли сприйняття людства як вищої соціальної цінності буде домінувати серед авангарду населення будь-якої країни.

Літ.: Алєксєєнко Т. «Я — соціальне» та «Я — індивідуальне» у соціалізації особистості // Шлях освіти.— 2009.— № 4.— С. 7–9; Брушлинский А. В. Социальность субъекта и субъект социальности // Субъект и социальная компетентность личности / Под ред. А. В. Брушлинского.— М.: Ин-т психологии РАН, 1995.— С.3–23.; Лавриченко Н. Категорії «соціальність», «духовність» і «моральність» в сучасній педагогічній науці // Шлях освіти.— 2003.— № 1.— С. 7–11.; Малько А. О. Теоретико-методологічні основи розвитку соціальної педагогіки: Монографія.— Харків: ХДАК, 2004.— 280 с.; Рижанова А. О. Розвиток соціальності людини як умова формування громадянського суспільства // Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність.— Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2008.— С.96–100.; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. / Авт.— сост. Л. В. Мардахаев.— М.: Академия, 2002.— С.282.; Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і укладання: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач.— Київ— Харків: ВМП «Рубікон», 1997.— С. 319,323–324.

Рижанова А. О.

СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — ознака соціального середовища чи сукупність умов життєдіяльності особистості, що цілеспрямовано впливають на її свідомість і поведінку з метою формування певних якостей, переконань, духовно-ціннісних орієнтацій і потреб. Це конкретний прояв суспільних відносин, який сприяє соціалізації індивіда, адаптивності особистості до мінливого середовища, усвідомленню себе людиною, якій близькі й зрозумілі інтереси інших людей.

Завдяки створенню *С.-в. с.* для успішної соціалізації особистості відбувається інтеграція зусиль суб'єктів соціально-виховної діяльності й закріплюється взаємозв'язок компонентів соціально-педагогічного процесу (цільового, змістовного, організаційно-діяльного, оціночно-результативного); розширюється діапазон можливостей виховного впливу на особистість завдяки включенню в засвоєні соціальне та природне середовище; спеціально моделюються й створюються умови для самореалізації і самоствердження особистості, що сприяє її самовираженню, прояву неповторної індивідуальності, гуманізації ділових і міжособистісних стосунків тощо.

С.-в. с. має відповідати низці вимог: бути орієнтованим на розвиток особистості; відповідати запитам найближчого соціального оточення та очікуванням людини; бути діагностичним. У *С.-в. с.* існують джерела соціально-виховного впливу та його фактори, діють закономірності й принципи. Системоутворюючі фактори цього середовища — *діяльність*, *спілкування та взаємини*.

Механізм організації *С.-в. с.*— сітка соціально-педагогічних подій. Вони виникають у результаті як ініціативної діяльності дорослих, так і діяльності дітей, молодих людей щодо освоєння та присвоєння життєвого простору, в основі якого лежать їхні особистісні потреби.

У *С.-в. с.* інтегрується соціально-виховний потенціал основних структур простору з метою створення найбільш сприятливих умов для індивідуального розвитку того,

на кого спрямована соціально-виховна дія, і активізацію творців даного середовища. Такі умови формуються в ході організованої й свідомої *взаємодії* (інтелектуальної, почуттєво-емоційної та вольової) індивідуальних і групових суб'єктів у трьох процесах: *організації соціального досвіду*, *освіти та індивідуальної допомоги*.

Взаємодія в такому середовищі надає соціальним відносинам можливість виховання стійкості, сприяє об'єднанню людей. Тоді ж маємо на увазі не лише взаємодію окремих особистостей, а взаємодію інфраструктур зі своєю системою соціалізуючого впливу: цілепокладання (цілі, завдання, функції); зміст, технології (засоби, форми, методи), форми управління. *С.-в. с.* має у своєму складі інституції, що безпосередньо чи опосередковано виконують ті чи інші соціальні функції (окремі функції інституцій у такому середовищі можуть змінюватися).

Можна розглядати чотири *типи С.-в. с.*: *догматичне*, *безтурботне*, *кар'єрне та творче*. Зокрема догматичне середовище сприяє розвитку пасивності й залежності людини, для нього характерне переваження авторитарних методів виховання, жорсткої дисципліни, муштри, культу зовнішнього порядку, сліпого схиляння перед традиціями та ритуалами. Для такого типу середовища характерні самообмеження, самоздолання, непохитна впевненість в особистій правоті тощо. Така пасивність зазвичай трансформується у відчуженість і апатію. Даний тип *С.-в. с.* формує залежну особистість. Безтурботне середовище сприяє вільному розвитку, але й передбачає формування пасивності людини, яка живе в атмосфері внутрішнього благополуччя, поблажливості до негараздів соціального життя, в ідеалізованому світі з власним світосприйняттям. Тут формується особистість, яка завжди задоволена тим, що в неї є. Риси такої особистості: нездатність до протидії та боротьби; самоусунення від подолання труднощів. Кар'єрне середовище сприяє розвитку активності, проте спрямоване на саморекламу, зарозумілість, заздрість, злість, зловтіху. Основні риси особистості, яка формується в такому середовищі,— фальш і лицемірство. Творче середовище сприяє вільному розвитку особистості, емоційному піднесенню, позитивному, оптимістичному настрою. У такому середовищі формується особистість, якій притаманна активність у засвоєнні та перетворенні оточуючого світу, висока самооцінка, відкритість, свобода суджень і вчинків. Під час побудови й розвитку *позитивного С.-в. с.* його ініціатори повинні враховувати: наявність суб'єктів соціального життя, котрі спільними зусиллями змінюють навколишнє середовище; *позитивну спрямованість дій*; єдність процесів *ідентифікації* (зі своєю спільнотою та її членами), за допомогою якої вона засвоює цінності та традиції соціальної групи, соціуму, і *відокремлення* (відособлення) особистості в колективі, які сприяють формуванню індивідуальності людини. Тому при створенні *С.-в. с.* доцільно свідомо залишати у виховному просторі зони невпорядкованості — «ніші для нестандартної особистості», яка з тої чи іншої причини недоречна в існуючій соціально-виховній системі. Отож, *основна рушійна сила розвитку С.-в. с.* є протиріччя між процесами *інтеграції* (стандартизації ситуації, встановленні стійкої сітки міжособистісних відносин у розвитку духовно-моральних цінностей) і *дезінтеграції* (порушенні стабільності, нарощенні індивідуальних і групових розбіжностей, прояві ситуацій, які не відповідають загальноприйнятим нормам і цінностям.

Функції С.-в. с.: *діагностично-прогностична* (дозволяє вивчити проблеми та потреби дітей і молоді, визначити методики діяльності); *забезпечення соціальних гарантій розвитку молодої людини як особистості* (створення оптимальних умов для реалізації права навчатися, працювати, відпочивати; мати гарантію безпеки тощо);

здійснення соціального захисту (надання допомоги в кризових і конфліктних ситуаціях); *сприяння соціальній адаптації* (надання допомоги та підтримка для безболісного входження в систему міжособистісних, групових, сімейних і суспільних відносин; формування навичок долання життєвих труднощів тощо); *забезпечення соціальних зв'язків* (координація, взаємодія і співробітництво різних соціальних інституцій).

Зміст соціалізуючого середовища не обмежений його проявом в окремих видах діяльності, а охоплює всі сфери життєдіяльності особистості: особистісну, сімейну, трудову, неформальну тощо. У такому середовищі здійснюється комплексний соціалізуючий процес — від виявлення в суб'єктів проблем, потреб до визначення соціалізуючих факторів і створення умов для їх застосування з конкретною метою та стосовно конкретної людини.

Організаційно-педагогічні умови С.-в. с.: цілеспрямоване педагогічне спілкування; креативно-стимулююча діяльність (створення ситуації успіху); науково-методичне забезпечення педагогічного процесу формування духовних цінностей. *Соціально-педагогічні умови*: своєчасна соціально-педагогічна корекція в умовах моделювання життєвих ситуацій; урахування соціокультурних традицій; гармонізація впливу *С.-в. с.* (створення творчої атмосфери, довіри, співпереживання, гуманізму).

Шляхи включення особистості в *С.-в. с.*: *ознайомлення* зі середовищем; його *діяльне засвоєння*; *педагогізація* оточуючого середовища шляхом підтримки будь-яких корисних ініціатив соціуму в соціальному вихованні людини; *персоналізація* середовища; *формування* в особистості *адекватного ставлення* до позитивних і негативних явищ оточуючої дійсності. Характер впливу *С.-в. с.* визначають не лише позитивні чи негативні установки, спрямованість дій, а й активність суб'єкта, його самостійність, ініціативність і самодіяльність.

Літ.: *Плоткин* М. М. Социальное воспитание школьников: Монография.— М.: Изд-во Института педагогики социальной работы.— 2003.— 200 с.; *Лукашевич* М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.— метод. посіб.— К.: ІЗМН, 1998.— 112 с.; Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Звєрєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.— К.: Наук. світ, 2003.— 233 с.; *Литвинович* В. Г. Социум и дети.— Минск, 1996; Соціальна педагогіка: Підручник / За ред. А. Й. Капської.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 468 с.; *Мукомел* С. А. Формування духовних цінностей старшокласників в умовах соціально виховуючого середовища: Дис. … канд. пед наук.— 2005.— 216 с.

Петрочко Ж. В.

СОЦІОЛОГІЯ (лат. societas — суспільство та гр. logos — слово, вчення) — наука про суспільство, що вивчає соціальне життя людей, їх спілкування та взаємодію. *С.* відображає намагання індивіда пізнати, осмислити суспільство та виразити власне ставлення до нього.

Поняття *С.* введене до наукового вжитку французьким філософом Огюстом Контом (1798–1857) у 30-х роках XIX століття. Конт ототожнював *С.* із суспільствознавством, яке об'єднувало всі галузі знань про суспільство. Філософія Конта, що отримала назву «позитивізм», передбачала спостереження, опис і систематизацію фактів і процесів суспільного життя в якості головних функцій *С.*

Зміни у трактуванні сутності поняття *С.* відбулися в XIX — на початку XX ст. у зв'язку з поширенням досліджень суспільства в економічному, демографічному, правовому та інших контекстах. Згодом було відокремлено соціальний аспект вивчення соціуму.

Подальші трансформації терміна *С.* пов'язані з ім'ям французького соціолога та філософа Еміля Дюркгейма (1858–1917), який створив так звану французьку соціологічну школу та ініціював перехід *С.* від науки, тотожної суспільствознавству, до науки, зосередженої на вивченні соціальних процесів і соціальних явищ суспільного життя, тобто самостійної науки, яка межує з іншими суспільними науками — історією, філософією, політекономією тощо.

На сьогодні існує безліч визначень поняття *С.*, запропонованих найвідомішими фахівцями у цій галузі (Р. Арон , С. Кравченко, Є. Сірий, Є. Біленький, М. Козловець, Ж. Тощенко). Відзначимо, що більшістю вчених *С.* вважається наукою про становлення, розвиток і функціонування суспільства, соціальних спільнот, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми та принципи їх взаємодії.

У сучасних дослідженнях зустрічаються різноманітні підходи до визначення предмета й об'єкта *С.* Однак, незважаючи на існування певних концептуальних протиріч, очевидно, тлумачення предмета *С.* повинно враховувати те, що остання є специфічним науковим знанням про суспільство, яке відрізняється від інших суспільних наук і має свій самостійний предмет.

Як загальнотеоретична наука *С.* охоплює низку соціологічних теорій, предмет яких — вивчення особливих станів і форм буття соціальних спільнот: соціальної структури, культури, соціальних інститутів і організацій, особистості, а також процесів соціалізації індивідів у соціальних спільнотах.

Як наука про соціальні спільноти *С.* досліджує масові соціальні процеси і поведінку, стани і форми соціальної взаємодії та соціальних взаємозв'язків людей, що утворюють соціальні спільноти.

Щодо вивчення особистості, то *С.* розглядає її з позиції соціально-типових рис як суб'єкта розвитку суспільства. Так, особистість у *С.*— не тільки частина малої контактної групи, а й типовий представник певної великої соціальної групи, носій властивих цій групі норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин. *С.* вивчає як індивідуально-неповторні особистості, так і соціальні типи (А. Брегеда, А. Бовтрук, Г. Дворецька). Людина як сукупність усіх суспільних відносин керується у своїй поведінці, передусім, соціально набутими нормами. На цих засадах і формуються відносини не за родинним зв'язком і знайомством, а згідно зі сформованими соціальними цінностями, правилами, законами.

Отже, *предметом С.* є загальні і специфічні закони та закономірності розвитку й функціонування історично визначених соціальних систем, механізми дії та форми вияву цих законів і закономірностей у діяльності особистостей, соціальних груп, класів або народів.

Визначення об'єкта соціологічного пізнання потребує розгляду особливостей та аналізу сукупності соціальних зв'язків і соціальних відносин. Об'єкт соціологічного дослідження — певна соціальна дійсність, яка потребує вивчення відповідно до мети дослідження та його аналізу (соціальні спільноти, соціальні суб'єкти, соціальні процеси в їх конкретному стані та взаємодії тощо). *Об'єктом* соціологічного пізнання є суспільство як цілісна соціальна реальність; емпірично надана реальність, що відбиває ту чи іншу сторону соціального життя; розвиток і функціонування суспільства; такі об'єктивні явища суспільства, як соціальні відносини, соціальні зв'язки, соціальні організації, соціальні інститути тощо.

Як будь-яка гуманітарна наука, *С.* виконує специфічні й універсальні функції, які можна об'єднати у дві групи — пізнавальну (гносеологічну) і соціальну. Завдяки реалізації

пізнавальних функцій стають доступнішими відомості про певні сторони життя соціальних об'єктів, їх властивості, відносини, а *соціальна функція* дає змогу оптимізувати процеси, відносини, зв'язки.

Зв'язок *С.* із життям суспільства реалізується через її основні й допоміжні функції. До найважливіших функцій *С.* належать теоретико-пізнавальна, практико-перетворювальна, світоглядно-ідеологічна, а також специфічні функції: гуманістична, культурна, описова, інформаційна, прогностична, критична, функція соціального контролю та соціального управління (А. Брегеда, А. Бовтрук, А. Комозин, А. Кравченко).

Теоретико-пізнавальна функція спрямована на вироблення нового соціологічного знання і реалізується через відстеження закономірностей еволюції суспільства, розкриття механізмів функціонування та розвитку соціальних процесів і явищ, визначення перспектив розвитку суспільства й аналіз пізнавальної діяльності соціуму.

Практико-перетворювальна функція пов'язана з виробленням науково обґрунтованих прогнозів щодо еволюції суспільства, які є основою перспективних планів соціального розвитку. Соціологічне прогнозування має цілісний характер і дає змогу визначити тенденції розвитку суспільства в сукупності всіх структурних елементів.

Світоглядно-ідеологічна функція спрямована на забезпечення наукової дискусії між концепціями, поширення наукової ідеології, формування соціологічного стилю мислення, підготовку компетентних спеціалістів, глибоке й усебічне засвоєння ними наукової ідеології.

Гуманістична та культурна функції пов'язані з роллю *С.* в культурному житті суспільства та гуманізації суспільних відносин.

Описова функція зумовлена необхідністю систематизації та опису одержаного дослідного матеріалу у вигляді аналітичних нотаток, звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів, вивчення яких дає змогу відтворити картину життєдіяльності тих соціальних об'єктів, що вивчаються.

Інформаційна функція стосується використання соціологічної інформації з метою з'ясування динаміки, тенденцій розвитку соціальних процесів і прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень на основі отриманих даних.

Прогностична функція реалізується через соціальні прогнози, що дозволяють встановлювати тенденції розвитку соціального явища та моделювати досліджуваний процес.

Критична функція пов'язується з моніторингом стану соціальних явищ і наслідків соціальних відносин.

Функція соціального контролю полягає у виробленні й науковому обґрунтуванні ефективних рекомендацій, спрямованих на боротьбу з девіантною поведінкою, удосконалення моральних відносин, підвищення рівня політичної культури і правової свідомості.

Функція соціального управління виявляється у свідомій, цілеспрямованій дії щодо соціальних систем, інститутів, процесів з метою оптимізації напряму, темпів їх розвитку і функціонування.

Результативність реалізації перелічених функцій залежить від суспільних закономірностей, соціальних умов, рівня організації соціологічної діяльності, зв'язків *С.* з життям суспільства, а також від професійної підготовки соціологічних кадрів.

С. посідає важливе місце в системі суспільних і гуманітарних наук. Це зумовлено такими факторами, як спрямованість на вивчення суспільства, його процесів і явищ;

відокремлення та вивчення загальної соціологічної теорії, що є теорією й методологією всіх інших суспільних і гуманітарних наук; визначення та моніторинг функціонування законів і закономірностей суспільного життя; розробка методів соціального вимірювання, які використовуються суспільними й гуманітарними науками. Система соціальних досліджень, створена на межі *С.* з іншими науками, сприяє підвищенню якості соціально-економічних, соціально-політичних і соціально-демографічних аналітичних зрізів і вимірювань.

Значення *С.* у системі суспільних і гуманітарних наук полягає в наданні науково обґрунтованої теорії про суспільство та його структури, а також у забезпеченні розуміння законів і закономірностей взаємодії його різноманітних систем і структур.

Літ.: Арон Р. Этапы развития социологической мысли.— М., 1992.— 608 с.; Григорьев С. И., Гуслякова Л. Г., Гусова С. А. Социология. Основы модернизации социального знания.— М.: Гардарики, 2006.— 235 с.; Дюркгейм Э. Социология и социальные науки // Философская и социологическая мысль.— 1992.— № 5.— С. 113–126; Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології: від античності до початку XX ст.— К., 1993.— 336 с.; История социологии: Учеб. пособие / Ред.— сост. А. Н. Елеуков.— Минск: Высш. шк., 1993.— 126 с.; Комозин А. Н. Кравченко А. И. Популярная социология.— М.: Мысль, 1990.— 204 с.; Кравченко С. А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения.— М.: Экзамен, 2007.— 750 с.; Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія та методологія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб.— К.: Атіка, 2009.— 492 с.; Соціологія: Навч.— метод. посібник для самост. вивч. дисц. / Брегеда А. Ю., Бовтрук А. П., Дворецька Г. В. та ін.— К.: КНЕУ, 1999.— 124 с.; Тощенко Ж. Т. Социология. Общий курс.— М.: Прометей, 1994.— 383 с.; Соціологія: словник термінів і понять / Ред. Є. А. Біленький, М. А. Козловець.— К.: Кондор, 2006.— 372 с.; Cooley Ch. Social Organization: A Study of the Larger Mind / Ch. Cooley.— Schocken Books, 1962.— 425 p. 14. Parsons T. Social System / T. Parsons.— Routledge,1991.— 636 p.

Савченко С. В.

СОЦІУМ — (лат. socio — з'єднати, поєднати, розпочати спільну працю) — специфічна стабільна системна організації соціальних зв'язків і соціальної взаємодії, яка поєднує матеріальне й духовне виробництво, різні форми суспільних відносин, соціальних взаємодій і зв'язків.

Соціологія по-різному тлумачить поняття *С.* Е. Дюркгейм розглядав *С.* як надіндивідуальну духовну реальність, яка основана на колективних уявленнях. За М. Вебером, *С.*— це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій. Американський соціолог Т. Парсонс визначав *С.* як систему відносин між людьми, основою якої є норми й цінності. З точки зору К. Маркса, *С.*— це сукупність відносин між людьми, які складаються в процесі їх спільної діяльності (Дж. Хоманс, В. Андрущенко, М. Горлач). Усі згадані інтерпретації терміну *С.* визначають спільний підхід до *С.* як до цілісної системи елементів, що знаходяться в стані тісного взаємозв'язку. Основна задача системного підходу в дослідженнях *С.* полягає в поєднанні знань про *С.* у цілісну систему, яка могла б стати теорією суспільства. Цілісній системі притаманна багатоманітність зв'язків, взаємодій і відносин. Найбільш характерними є корелятивні зв'язки, взаємодії та відносини, що включають координацію і субординацію елементів, завдяки яким *С.* стає цілісною системою, що має певні характерні *особливості*.

По-перше, *С.*— це специфічна системна організація, що відрізняється від інших матеріальних систем особливою структурною базою, яка поєднує в собі матеріальне й духовне виробництво, різні форми суспільних відносин, соціальну структуру, політичні

інститути тощо. По-друге, *С.* володіє особливим механізмом передачі інформації і способом успадкування.

По-третє, головною відмінністю соціальної матерії від інших її форм руху є те, що вона поєднує в собі не лише матеріальні, а й духовні процеси, свідомість.

С.— це система, що постійно розвивається. У своєму розвитку вона послідовно проходила певні закономірні етапи, які в соціології фіксуються завдяки цивілізаційним критеріям.

Кожний новий етап цивілізаційного процесу характеризувався освоєнням більш високих технологій, ускладненням соціальної структури, більш широким масштабом взаємодії з навколишнім середовищем, новими формами колективної суспільної діяльності. Але головними *показниками* розвитку *С.* є характер суспільних відносин, рівень духовності людського фактора та рівень демократичності соціальних структур.

Серед характерних рис сучасного *С.* відокремимо глобальні масштаби виробництва (матеріального та духовного); інформаційно-технологічний спосіб відтворення всієї системи суспільних відносин; утвердження демократичних форм життєдіяльності; випереджаючий розвиток науки відносно всіх інших сторін сучасного суспільства.

Отже, виходячи з характерних ознак і притаманних йому особливостей, *С.*— це універсальний «спосіб» організації соціальних зв'язків і соціальної взаємодії, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей. *С.* являє собою соціальну систему, тобто цілісне, стабільне, саморегульоване утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки, взаємодія і відносини (Е. Дюркгейм , А. Брегеда, А. Бовтрук, Е. Гоффман, Дж. Мід, Т. Парсонс).

С. як цілісна соціокультурна система складається з великої кількості підсистем з різними системостворюючими інтегральними якостями. Одним із найважливіших типів соціальних систем є соціальні єдності.

Соціальна єдність — це реально існуюча сукупність індивідів, що емпірично фіксується і відрізняється відносною цілісністю та виступає самостійним суб'єктом соціальної дії, поведінки.

Відповідно до базової системостворюючої ознаки відрізняють територіальні, етнічні, демографічні, культурні, історичні та інші єдності. Складна сукупність ознак дає можливість поділяти всі єдності на два найбільш широкі підкласи: масові та групові.

Соціальна структура С. є частиною соціальної системи, до складу якої входять індивіди, що займають певні позиції (статус) і виконують певні соціальні функції (ролі), об'єднання цих індивідів на основі їхніх статусних ознак у групи, соціально-територіальні, етнічні та інші спільноти. Соціальна структура виражає об'єктивний поділ *С.* на спільноти, класи, верстви, групи тощо, вказуючи на різне положення людей відносно один одного за багатокількісними критеріями. Кожний з елементів соціальної структури, у свою чергу, є складною соціальною системою зі своїми підсистемами і зв'язками.

Соціальні інститути (лат. institutum — установа) — це стійкі форми організації спільної діяльності людей. Процес інституціоналізації ґрунтується на необхідності організовувати спільну діяльність людей з метою задоволення тих чи інших соціальних потреб.

Соціальний інститут виникає на основі соціальних зв'язків, взаємодії та відносин конкретних осіб, індивідів, соціальних груп та інших спільнот. Соціальні інститути мають наднідивідуальний характер, свою особисту системну якість та власну логіку розвитку.

Відокремлено типи соціальних інститутів за видами і функціональними якостями.

Так, *економічно-соціальні інститути* забезпечують усю сукупність виробництва й розподілу суспільного багатства, поєднуючи економічне життя з іншими сферами соціального буття.

Політичні інститути складають політичну систему *С*. Політичні інститути забезпечують відтворення та стійке збереження ідеологічних цінностей, стабілізують домінуючі в суспільстві соціально-класові структури.

Соціокультурні й виховні інститути мають на меті засвоєння та подальше відтворення культурних і соціальних цінностей, включення індивідів у певну субкультуру, а також соціалізацію індивідів через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки і, нарешті, захист певних цінностей і норм.

Нормативно-орієнтуючі інститути розробляють механізми морально-етичної регуляції поведінки індивідів. Їх мета полягає в наданні поведінці й мотивації моральної аргументації та етичної основи, а також у ствердженні імперативних загальнолюдських цінностей, спеціальних кодексів та етики поведінки.

Нормативно-санкціонуючі інститути здійснюють суспільно-соціальну регуляцію поведінки на основі норм і правил, закріплених в юридичних та адміністративних актах.

Церемоніально-символічні й ситуаційно-конвенціональні інститути визначають порядок і спосіб взаємної поведінки, регламентують методи передачі й обміну інформацією, спілкування та ін., порядок зборів, засідань, діяльність певних соціальних об'єднань.

Оскільки *С*. є цілісною гнучкою системою, якій притаманні саморозвиток і самовідтворення, виникає необхідність моніторингу соціальних змін, вивчення їх механізму та дослідження спрямованості й наслідків.

Соціальна зміна — це перехід соціальних систем, інститутів і організацій з одного стану в інший. Концепція *соціального еволюціонізму* займає домінуюче положення в соціології при тлумаченні соціальних змін. Однак поряд з нею досить широке розповсюдження мала теорія *революційного перетворення* суспільства, засновниками якої були К. Маркс і Ф. Енгельс.

Поряд з еволюціоністськими й революціоністськими теоріями суспільства, що базуються на ідеях прогресу, існують теорії, які заперечують можливість прогресивного розвитку *С*. Однією з таких теорій є концепція культурно-історичних типів розвитку суспільства, згідно з якою весь історичний розвиток відбувається в межах єдиної й неподільної цивілізації та є закономірним єдиноспрямованим процесом прогресивного розвитку, переходу від нижчих ступенів до вищих.

Наразі ідея про становлення єдиної цивілізації отримала широке розповсюдження й розвиток. Її укріпленню в науці і в суспільній свідомості сприяло усвідомлення глобалізації соціальних і культурних процесів у сучасному світі. Соціологія як наука про суспільство розглядає різноманітні підходи до прогнозування соціальних змін з метою співвідношення діяльності соціальних інститутів й актуальних потреб *С*. Суспільство, у свою чергу, знаходиться під впливом внутрішніх самоспричинених глибинних змін та зовнішніх історично детермінованих трансформацій.

Літ.: Дюркгейм Э. Социология и социальные науки // Философская и социологическая мысль.— 1992.— № 5.— С. 113–126. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія та методологія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб.— К.: Атіка, 2009.— 492 с. Соціологія: Корот-

кий енциклопедичний словник / Ред.-упоряд. В. І. Волович.— К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998.— 736 с. Соціологія: Навч.— метод. посібник для самост. вивч. дисц. / Брегеда А. Ю., Бовтрук А. П., Дворецька Г. В. та ін.— К.: КНЕУ, 1999.— 124 с. Соціологія / Ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач.— К.— Харків: Єдинорог, 1998.— 624 с. Танчер В. В., Ручка А. А. Очерки истории социологической мысли.— К., 1992.— 264 с. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология.— М., 1989.— С. 82–91. Щекин Г. В. Система социологического знания.— К.: МАУП, 1995.— 208 с. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life.— Anchor, 1959.— 259 p. Mead G. H. Mind, self, and society: From the Standpoint of a Social Behaviors.— Chicago: University of Chicago Press, 1934.— 401 p. Parsons T. The Evolution of Societies.— Englewood Cliffs, 1977.— 150 p.

Савченко С. В.

ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ — учення, концепції, системи наукових принципів, ідей, що узагальнюють практичний досвід і відображають закономірності розвитку людини, закономірності її поведінки, засвоєння суспільного досвіду. Соціальна педагогіка як наука про закономірності й механізми становлення та розвитку особистості в процесі освіти та виховання в різних соціальних інститутах базується на цілій низці теорій. Визначають інтегровані теорії, до складу яких входить декілька теорій: *когнітивна теорія* навчання (Ж. Піаже, Л. Колберг, Д. Бруннер та інші), яка спирається на пізнавальні процеси сприйняття, пам'яті, мислення, що використовують досягнення сучасної теорії інформації; *діяльнісна теорія* (О. Леонтьєв, П. Гальперін та інші), в основі якої лежать принципи: уява про психіку не тільки як про відображення оточуючого світу, системи образів, а як систему дій; визнання соціальної природи психічного розвитку людини; єдність матеріальної та психічної діяльності. До діяльнісної теорії входять також теорія змістовного узагальнення Д. Ельконіна — В. Давидова, теорія поетапного формування мисленнєвих дій П. Гальперіна — Н. Тализіної; теорія *соціального научіння* А. Бандури — Е. Маккобі, трактує розвиток людини як набуття нею нових форм реакцій шляхом наслідування поведінки інших людей або спостереження за ними; *теорія розвивального навчання та виховання* (Л. Виготський, Л. Занков, Д. Ельконін, В. Давидов) стверджує, що організація (зміст і методи) зовнішніх впливів може змінити темпи та межі розвитку (освіти). Ця теорія інтегрує в себе декілька теорій, одна з яких — теорія інтеріоризації (перехід «матеріальної» / зовнішньої діяльності у внутрішній розумовий план); *біхевіористична* (*поведінкова*) *теорія научіння* (Д. Локк, Є. Торндайк, Д. Уотсон. Б. Скиннер та інші), яка певною мірою заперечує свідомість як основний компонент психологічних процесів людини, базується на обґрунтуванні зовнішніх поведінкових актів, що, на думку біхевіористів, утворюються шляхом механічного (рефлекторно-фізіологічного) закріплення адекватних реакцій організму на вплив зовнішнього середовища. Теорія обґрунтовує загальну формулу засвоєння: «стимул — реакція — підкріплення»; *психоаналітична теорія* (А. Гезелл, З. Фрейд, А. Фрейд, Е. Еріксон та інші), досліджує та розвиває положення про засвоєння досвіду міжособистісних стосунків через досвід раннього сімейного спілкування, подолання конфліктів шляхом вирішення життєвих завдань, задоволення бажань соціально значущими способами; у *генетичій* (*біологічній*) *теорії* (К. Лоренц, Дж. Боулбі, М. Клаус, Д. Кеннел та інші) засвоєння досвіду дитиною розглядається як генетично запрограмоване копіювання (імпринтинг — поведінка за певним зразком). Один із яскравих прикладів інтегрованої генетичної (біологічної) теорії — *теорія прихильності* Дж. Боулбі, в основі якої психоаналіз З. Фрейда та

теорія стадійного розвитку Е. Еріксона. Він і його послідовники (М. Ейнсворт, Лангмайер, В. Фалберг та інші) довели важливість прихильностей та інтерперсональних стосунків між дитиною і батьками (чи особами, які їх замінюють) для нормального розвитку дитини та її ідентичності. Прихильність розглядають як взаємний процес утворення зв'язку між людьми на рівні рефлексів, що зберігається невизначений час, навіть якщо ці люди не живуть разом; зв'язок, що дає почуття захищеності та безпеки, близький зв'язок між двома людьми, який не залежить від їхнього місцезнаходження та слугує джерелом їхньої емоційної близькості; *соціоенергетична* (*культурно-родова*) *теорія* (Е. Вільсон, П. Флоренський, Д. Радьяр) стверджує, що дитина засвоює тільки те, що є в суспільно-історичному середовищі (культурі), з яким вона взаємодіє; *культурно-історична* теорія Л. Виготського стверджує, що внутрішні психічні функції (увага, пам'ять, емоції тощо) не є внутрішніми природно (визначально), а утворюються впродовж життя в результаті оволодіння зовнішніми засобами культурної поведінки та мислення. Необхідно зазначити, що всі теорії визнають, що розвиток людини — це самокерований процес, зумовлений спадковими факторами, який здійснюється під впливом соціального середовища.

Літ.: *Афанасьев* В. Г. Системность и общество.— М., 1980; Педагогическая антропология / Авт.— сост. В. С. Кукушина.— Ростов-на-Дону: МарТ, 2002; Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т.— М.: НИИ школьных технологий, 2006.— 816 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. Звєрєвої І. Д.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.; Философский словарь. Изд. 7. / Под ред. И. Т. Фролова.— М.: Республика, 2001; Энциклопедический социологический словарь / Ред. Осипова Г. В.— М.: РАН, 1995.— 939 с.

Звєрєва І. Д.

ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ — сукупність сформованих у процесі пізнавальної, практичної діяльності уявлень, концепцій, понять, які відображають закони, закономірності, принципи, тенденції розвитку соціальної роботи, обґрунтовують моделі практики і техніки втручання.

Процес соціальної роботи є складним, потребує різнопланових знань. До того ж сучасна соціальна робота поєднує різноманітні наукові школи, моделі практики, засновані на теоретичних поглядах різних шкіл. Це дає підстави охарактеризувати її як парадигмальну (засновану на різних наукових і науково-практичних парадигмах і підходах) теорію.

Соціальна робота, як і кожна наука, потребує теорії через низку причин: без теорії неможливо накопичити знання й покращити розуміння цієї діяльності; без теорії неможливо встановити відбір інформації, тобто визначити певні пріоритети, базис; без теорії неможливо сформулювати питання, які виходять за межі загальноприйнятих понять, вимагають незалежної основи. По відношенню до свого об'єкта — соціальної роботи — теорія покликана відповісти на запитання, чому і що необхідно зробити. Теорія дає методиці науковий фундамент, професійний спосіб мислення, набір ідей, закономірностей, які можна перевести на технологічний рівень для застосування в безпосередній практиці.

Соціальна робота вибудовує свою методологію на здобутих у процесі досліджень доказових знаннях, аналізі реальної практики з урахуванням специфіки її контексту. Важливими для неї є теоретичні пояснення природи соціальних проблем і контексту їх розв'язання, прийнятності застосування конкретних технік втручання, обґрунту-

вання практичних дій соціальних працівників. Практичне здійснення соціальної роботи відбувається в єдності з її теоретичним аналізом, прогнозуванням, моделюванням тощо.

Теоретичне обґрунтування соціальної роботи постійно змінюється, розвивається у відповідь на трансформації потреб клієнтів, працівників і оточення. Розвиток теорій і моделей соціальної роботи зумовлений як досягненнями споріднених наук — психології, соціології тощо, так і набуттям соціальною роботою власних емпіричних даних із практики, відпрацювання власних методик роботи, поширенням філософії постмодернізму. Також на соціальній роботі суттєво позначилися ідеологічні та політичні концепції, особливо неоліберералізм, який підносив свободу вибору як найвищу цінність, а також соціальні й суспільно-політичні рухи, які обстоювали права дискримінованих груп, і соціально-економічні кризи. Кожна з цих теоретичних концепцій привносила в практику соціальної роботи нові методи, технології, засоби впливу.

Одна з найбільш поширених у вітчизняній науковій літературі класифікацій *Т. с. р.* розглядає ці теорії за спорідненістю із соціально-гуманітарними науками. Цю класифікацію репрезентують: психологічно орієнтовані теорії; соціологічно орієнтовані теорії; комплексні (біопсихосоціальні) теорії.

1) *Психологічно орієнтовані Т. с. р.* — це сукупність теоретичних концепції соціальної роботи, які ґрунтуються на пізнання закономірностей психологічного розвитку і статусу людини в суспільстві. Вони зосереджені на психологічних, емоційних, а не соціальних, структурних чинниках виникнення у клієнта складних життєвих ситуацій, відтак допомога клієнтові може відбуватися шляхом оптимізації його щодо використання особистісних і соціальних ресурсів для впливу на несприятливу ситуацію його життя.

Однією з найпоширеніших психологічно орієнтованих *Т. с. р.* є *психодинамічна теорія*, в основу якої покладено ідеї та техніки психоаналізу, обґрунтованого австрійським психологом і психіатром З. Фрейдом. Психоаналіз суттєво розширив уявлення про сутність допомоги у соціальній роботі. Психодинамічна *Т. с. р.* фокусується на внутрішньому житті індивіда, розглядає дії та поведінку людини як такі, що є наслідком процесу її мислення, а не особливостей міжособистісних відносин або навколишньої ситуації. Вона пропонує добре розроблені техніки діагностування соціального відхилення, дає змогу для прогнозування перспектив поліпшення стану. Представниками цього напряму можна вважати К. Юнга, А. Адлера, К. Хорн, Е. Фромма, Е. Берна. Активну роль у становленні психоаналітичної *Т. с. р.* відіграла американка М. Річмонд.

Когнітивно–біхевіористська (лат. cognio — пізнання та англ. behaviour — поведінка) *Т. с. р.* ґрунтується на ідеї допомоги клієнтові, орієнтуючись на особливість його мислення, установки, які в кінцевому підсумку спрямовують його дії. Суть допомоги полягає у регуляції соціальної поведінки клієнта шляхом набуття навичок відпрацьовувати механізми своїх вчинків адекватно до соціальних умов. Поведінкові теорії розвивали Дж.-Б. Вотсон, Б. Ф. Скіннер, А. Бандура, представниками когнітивної психології, що лягла в основу конітивно-біхевірористської *Т. с. р.*, є: А. Елліс, А. Бек, В. Глассер. Сучасний розвиток *когнітивно–біхевіористської Т. с. р.* пов'язують з ім'ям американського фахівця Г. Голдстейна, який модифікував застосування когнітивної та біхевіористської психології для соціальної адаптації клієнтів.

Гуманістична теорія вбачає головні резерви в особистості самої людини, у початково закладених у неї силах добра, психічного здоров'я й бажання до са-

мовдосконалення. Тому в рамках цієї *Т. с. р.* клієнтам відводять роль активних творців власного життя, стиль якого може бути обмежений тільки фізичними або соціальними впливами. Допомога у виборі стратегії дій для клієнта має орієнтуватися на його пошук власного життєвого призначення. Засновниками гуманістичного напряму в психології вважають К. Роджерса, А. Маслоу, Ф. Перлза, В. Франкла та ін.

2) *Соціологічно орієнтовані теорії* — сукупність теоретичних концепцій соціальної роботи, основою яких є пізнання закономірностей соціального розвитку, структурування суспільства, взаємодії його соціальних інститутів. Ці теорії зосереджують увагу на фізичному й соціальному оточенні клієнта, соціальних нормах і соціальних патологіях, соціальному контролі за поведінкою клієнта, розглядають соціальні причини виникнення складних життєвих ситуацій. Фундаторкою соціологічного напряму соціальної роботи вважають Дж. Адамс.

Системно-екологічна Т. с. р. є однією з найпопулярніших у сучасній соціальній роботі. Відповідно до неї суспільство розглядається як складна соціальна система, утворена із сукупності взаємопов'язаних елементів у вигляді соціальних організацій та інститутів, взаємодія яких вливає на життєдіяльність людини. Ґрунтується на ідеї, що задовільне життя людини залежить від систем, які її оточують, а сім'ю можна розглядати як систему, усередині якої існують відносини між подружжям, дітьми і родичами, а сама вона включена у взаємодію з різноманітними соціальними інститутами — державою, системою освіти й виховання, економічними та іншими організаціями. Допомога полягає у виявленні факторів оточення клієнта, фіксації впливу на нього інших людей, а також соціальних факторів. Зміст діяльності спеціалістів полягає в тому, щоб за допомогою активних методів адаптації і соціалізації клієнта досягнути особистісних змін задля досягнення відповідності між станом індивіда й вимогами навколишнього середовища, або у впливі на зміну умов оточення з тим, щоб соціальне і фізичне середовище якомога більше відповідало правам, потребам і життєвим цілям особистості. Зацікавленість теорією систем досягла апогею в 70 рр. XX ст. з опублікуванням праць американських фахівців із соціальної роботи Г. Голдстейна, Е. Мінахен, К. Гермейна, А. Гіттермана.

Соціально-радикальна Т. с. р. акцентує увагу на ідеї допомоги клієнтові в розвитку його соціальної самосвідомості, передусім її політичної та правової складових. Вона, спираючись переважно на ідеї марксизму і радикального фемінізму, ідеї А. Фрейре, кидає виклик психологічним поясненням проблем клієнтів і закликає до розгляду балансу влади, використання структурних засобів розв'язання проблем, колективних дій. Мета допомоги — підвищити рівень самоконтролю та особистої відповідальності клієнта, самоактуалізації його можливостей у захисті та обстоюванні прав, протистоянні дискримінації.

Теорія ролей і стигматизації, що активно використовується в соціальній роботі, ґрунтується на ідеї рольової поведінки клієнта, який будує свою поведінку відповідно до загальноприйнятих моделей, схем, що відтворюються індивідуальною свідомістю. Охоплює проблеми клієнта, пов'язані з очікуваною поведінкою і бажаним розвитком з урахуванням минулого досвіду, розуміння значущості актуальних подій і механізмів формування в людини уявлень про її роль у житті.

3) *Комплексні (біопсихосоціальні) теорії* — сукупність теоретичних концепцій соціальної роботи, які орієнтують на цілісне бачення проблем захисту життєвих сил

людини як біопсихосоціальної істоти. Враховують психологічні й соціальні чинники виникнення в клієнтів складних життєвих проблем, ґрунтуються на теоретичних надбаннях і техніках з різних сфер людських знань і діяльності — педагогіки, соціальної психіатрії, психології, соціології тощо.

Теорія кризового втручання орієнтована на допомогу клієнтові, який перебуває в стані глибокої й гострої психологічної кризи і якому необхідне оперативне втручання для виведення з дезадаптивного стану. Соціальні працівники, які застосовують цю теорію, предметом своєї діяльності визначають не лише особу клієнта, але й психотравмуючу соціальну ситуацію в цілому.

Із практики і досліджень у соціальній роботі взяла свій початок *зосереджена на завданні модель*, яка пропонує концептуальну структуру діяльності — чітку послідовність діагностики проблеми клієнта та роботи з нею. Вона є однією із найбільш технічних теорій і допомагає практичним працівникам усвідомити, яким саме чином будувати процес безпосередньої роботи з клієнтом.

Сімейна терапія заснована на твердженні, що пояснення та вирішення людських проблем полягають у розумінні минулих і нинішніх взаємовідносин між людьми, близько пов'язаних між собою, а не в кожній конкретній людині. Ця теоретична модель, що спирається на ідеї різних наукових шкіл, пропонує соціальним працівникам низку специфічних технік для сімейного, а в деяких випадках, і індивідуального консультування. Зараз співіснують, доповнюючи один одного, три напрями сімейної терапії — екзистенціальний, стратегічний і структурний.

Останнім роками в західній соціальній роботі поширилася *психосоціальна терапія*, яка передбачає довготривалий соціальний супровід клієнта соціальним працівником і приділяє особливу увагу їх взаємостосункам. В основі теорії — прагнення вичленити проблеми із середовища, підсилюючи при цьому сильні сторони Я клієнта та механізми, за допомогою яких він може подолати проблеми самостійно за достатньої підтримки соціального працівника. Психосоціальна терапія спрямована на зміну особистості клієнта, стосунків та / або соціальної ситуації.

До теорій соціальної роботи відносять і *соціально-педагогічну теорію*, яка ґрунтується на ідеї допомоги шляхом виховного впливу на процес соціалізації індивіда або соціальної групи, який здійснюється через систему інститутів — сім'ю, школу, позашкільні заклади. Ці інститути мають коригувати формування соціальних якостей особистості відповідно до суспільно значущих цінностей, обмежувати або активізувати вплив тих чи інших факторів.

Літ.: Пейн М. Сучасна теорія соціальної роботи: Пер. з англ.— К., 2000.— 437 с.; Соціальна робота з людьми, які живуть із ВІЛ/СНІДом: Методичний посібник для проведення курсів підвищення кваліфікації / За ред. Семигіної Т. В.— К.: Києво-Могилянська академія, 2006.— 620 с.; Соціальна робота. У 3- х ч.— Ч. 2. Теорії та методи соціальної роботи / За ред. Семигіної Т. В., Григи І. М.— К.: Києво-Могилянська академія, 2004.— 224 с.; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник.— К.: УДЦССМ, 2002.— 536 с.; Теорії та методи соціальної роботи / За ред. Семигіної Т. В., Миговича І. І.— К.: Академвидав, 2005.— 328 с.; Энциклопедия социальной работы.— М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993.

Семигіна Т. В.

ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНІ. *Фактор* (лат. factor — той, що робить, продукує) — рушійна сила якого-небудь явища або процесу, що визначає його сутність, головний напрям,

суттєву обставину в якому-небудь процесі, явищі. *Соціальний* (лат. socialis) — суспільний, пов'язаний з життям і відносинами людей у суспільстві.

Ф. с. — рушійні сили розвитку суспільства, соціального в особистості, явища чи процеси, що зумовлюють ті чи інші соціальні зміни. *Факт соціальний* — одинична суспільно значуща подія або деяка сукупність однорідних подій, типових для тієї чи іншої сфери суспільного життя або характерних для певних соціальних процесів.

Ф. с.— це все те, що безпосередньо й опосередковано впливає на людину, групу, соціум: ідеологія і політика держави, суспільство, сім'я, дитячий садок, школа, шкільний колектив, особистість учителя, неформальні молодіжні об'єднання, до яких належить дитина, засоби масової інформації, книжки тощо. Усю сукупність факторів можна згрупувати за суб'єктним і об'єктним проявом.

Об'єктні Ф. с.— це внутрішні фактори, щодо яких проявляються й суттєво відображаються зовнішні (суб'єктні), впливаючи на стан, процеси, що в них відбуваються. До внутрішніх *Ф. с.* належать: *особистісні* (соціальна та інша своєрідність людини, її потенціал і стан до прояву в самовдосконаленні й самореалізації); *середовищні* (соціокультурне середовище соціуму — колективу, групи, сім'ї, освітньої установи, формального чи неформального об'єднання); *виховні* (потенціал виховання). По суті — це потенціал *Ф. с.*, який може бути реалізований або не реалізований у процесі його розвитку під впливом зовнішніх факторів.

Суб'єктні — зовнішні *Ф. с.*— усе те, що безпосередньо й опосередковано впливає на об'єкт дії (особистість, соціум, її членів), суттєво відображаючись на його стані, процеси, що в ньому відбуваються. До них належить усе те, що знаходить свій прояв, суттєво відображаючись на об'єкті: *особистісні* (довільний чи мимовільний прояв потенціалу і стану однієї особистості на іншу); *середовищні* (безпосередній чи опосередкований вплив *Ф. с.* на особистість і соціум — колектив, групу, сім'ю, освітню установу, формальне чи неформальне об'єднання); *виховні* (дієвість виховання, її результат).

Особистісні (суб'єктні) фактори характеризують вплив потенціалу і стану людини (соціокультурного середовища) на конкретну особистість, стримуючи чи стимулюючи її (окрему особистість, групу, сім'ю, соціум), суттєво впливаючи на неї у вихованні, прояві в тій чи іншій ситуації, професійній діяльності тощо. Вони сприяють накопиченню соціального досвіду або набуттю іншого, такого, що відповідає індивідуальним потребам, інтересам, а також своєрідності соціокультурного середовища самореалізації. Так, негативний (нездоровий) стан організму (людини, соціокультурного середовища), своєрідність характеризуються віктимністю. *Віктимологія* (лат. victime — жертва та грец. logos — слово, поняття, учення) — учення про поведінку жертви насильства. Термін було введено в кримінології для вивчення людини як жертви кримінального впливу і причин такого впливу; в соціальній педагогіці — А. Мудриком. Ним виокремлено розділ — соціально-педагогічна віктимологія, що вивчає теорію і практику несприятливої соціалізації людини (вивчення людини як жертви несприятливих для неї умов соціалізації). *Віктимізатор* (той, що віктимізує, домінує, дезорганізує, руйнує) — це людина (група), що вирізняється своїми віктимними можливостями впливу на конкретну людину, групу. Він сприяє віктимізації (соціальній деформації, десоціалізації) і виступає в ролі того, хто віктимізує, зазіхає на позитивну соціалізацію іншого.

Ф. с. з позиції особистісних (суб'єктних) варто враховувати, аналізуючи розвиток сім'ї, її роль у вихованні дітей, дитячого виховного колективу, формальної й неформальної молодіжної організації. У цьому разі важливо пізнати їхній потенціал і стан, щоб врахувати в процесі аналізу і визначення перспектив розвитку в соціокультурному середовищі, що склалося.

Середовищні фактори становлять собою типові і / або нетипові для конкретної людини, соціокультурного середовища умови, що відображаються на її здатності проявляти природну активність, досягати мети в самореалізації, професійній діяльності.

Урі Бронфенбреннер (1917–2005) — американський фахівець у галузі дитячої психології — створив психологічну теорію екологічних систем, згідно з якою *психологічна екологія* людини розглядається як сукупність таких підсистем, як *мікросистема* сім'ї, *мезосистема* локального середовища спілкування й проживання, *екзосистема* великих соціальних організацій і *макросистема*, що формується сукупністю культурних звичаїв і цінностей. Кожна підсистема — це сукупність (групи) факторів, які суттєво впливають на соціалізацію людини: *мікросередовище* — усе, що безпосередньо оточує людину від самого народження і чинить найсуттєвіший вплив на її розвиток: сім'я, батьки, обстановка в сім'ї, умови життя, іграшки, книги, які вона читає; *мезосистема* — взаємозалежність, що складається між різними життєвими сферами, які визначають і суттєво впливають на дієвість виховання підростаючого покоління школою і сім'єю; об'єднаннями, до якого належать члени сім'ї; сім'єю та вулицею, де діти проводять свій вільний час; *екзосистема* — суспільні інститути, органи влади, адміністративні установи, які опосередковано впливають на соціальний розвиток і виховання дитини; *макросистема* — норми культури й субкультури, світоглядні та ідеологічні позиції, що панують у суспільстві та виступають нормативним регулятором виховної системи.

А. Мудрик, російський учений, педагог, виокремлює три групи факторів середовища, що впливають на соціалізацію людини: *макрофактори* — космос, планета, світ; *мезофактори* — етнокультурні та регіональні умови, тип поселення, засоби масової комунікації; *мікрофактори* — інститути соціалізації (сім'я, дошкільні установи, школа, ВНЗ, трудовий колектив), релігійні організації, група однолітків і субкультура.

Ф. с. з позиції середовищних (об'єктних) важливо враховувати, проектуючи соціально-педагогічну діяльність, аналізуючи способи її реалізації і безпосередньо реалізуючи. У цьому випадку можна прогнозувати досягнення дієвості в соціально-педагогічній діяльності.

Виховні фактори характеризують особливості реалізації внутрішнього потенціалу суб'єктів у виховній діяльності. До них належать реалізація вихователями себе, свого авторитету, педагогічної майстерності (мистецтва виховання) через спрямованість виховання, цілі, які вони ставлять, технології виховної діяльності, засоби виховання. Вони відображаються на результаті виховання людини і на її подальшому позитивному чи негативному самопрояві в житті і діяльності. Під впливом виховання формується певна своєрідність у культурі самопрояву, активність, що відповідає (не відповідає) можливостям дитини й стимулює (стримує) її прояв у соціокультурному середовищі життєдіяльності. Такий результат може бути позитивним, характеризуючи успішність дитини, молодої людини в житті, або негативним — невмінням проявляти себе в якій-небудь ситуації, у присутності певних осіб, скутістю, нездатністю досягати поставленої життєвої мети тощо.

Під впливом зовнішніх *Ф. с.* змінюються внутрішні, удосконалюються або втрачають наявний раніше потенціал.

Лит.: *Бронфенбреннер У.* Два мира детства. Дети в США и СССР.— М.: Прогресс, 1976; *Мардахаев* Л. В. Социальная педагогика: полный курс: учебник.— 5-е изд., перераб. и доп.— М.: Юрайт, 2011; *Мудрик* А. В. Социальная педагогика: учеб. для студ. пед. вузов.— 7-е изд., испр. и доп.— М.:Академия, 2009; *Bronfenbrenner U.* Two Worlds of Childhood: US and USSR. Penguin, 1975.

Мардахаев Л. В.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ — суб'єктивна характеристика й оцінка благополуччя, заснована на сприйманій відмінності між дійсним і бажаним станом життя; об'єктивна комплексна характеристика й оцінка благополуччя кількісними та якісними показниками, що характеризують ступінь розвитку й задоволення потреб, створення рівних для всіх людей умов з метою їхнього всебічного гармонійного розвитку.

Я. ж. належить до тих понять, які використовують дослідники різних наукових дисциплін: економіки, соціології, менеджменту, етнографії, філософії, медицини, педагогіки, державного управління та інших (С. Айвазян, С. Баженов, Н. Маликов, J. Bond, L. Corner, A. Bowling, J. Czapiński, T. Panek, C. Hennessy, W. Lassey, M. Lassey, T. Tomaszewski, A. Walker).

Уперше термін *Я. ж.* став використовуватися в західнонімецькій та американській соціології при обговоренні проблем індустріального й постіндустріального суспільства. Сьогодні використовують різні визначення терміну *Я. ж.* Наразі, Всесвітньою Організація Охорони здоров'я *Я. ж.* трактується як інтегральний показник благополуччя індивідуума, суспільства й визначається як «ступінь сприйняття окремими людьми або групами людей того, що їхні потреби задовольняються, а необхідні для досягнення благополуччя та самореалізації можливості надаються».

Практичне значення категорії *Я. ж.* полягає в здатності задавати для індивідуума або спільноти норми благополуччя, забезпечення гідності і свободи людей, визначати для них бажаний образ майбутнього, що дозволяє використовувати дану категорію як універсальний управлінський інструмент. Існує безліч показників (норм) *Я. ж.*, які умовно можна розділити на дві групи: *об'єктивні і суб'єктивні*.

Всесвітня організація охорони здоров'я рекомендує використовувати для оцінки *Я. ж.* наступні *критерії та їх показники*: *фізичний*: сила, енергійність, втома, біль, дискомфорт, сон, відпочинок; *психологічний*: позитивні емоції, мислення, вивчення, запам'ятовування, концентрація уваги, самооцінка, зовнішній вигляд, негативні переживання; *ступінь самостійності (незалежності)*: повсякденна активність, працездатність, залежність від ліків і лікування; *життя в суспільстві*: особисті стосунки, суспільна цінність суб'єкта, сексуальна активність; *навколишнє середовище*: безпека, побут, забезпеченість, доступність і якість медичного й соціального забезпечення, доступність інформації, можливість навчання та підвищення кваліфікації, дозвілля, екологія; *духовність*: релігія й особисті переконання.

У практиці соціальної роботи використовують інтегровану модель якості життя (N. Kelley-Gillespie), яка включає наступні складові: соціальне благополуччя, фізичне благополуччя, психічне благополуччя, інтелектуальне благополуччя, духовне благополуччя, благополуччя, що залежить від стану навколишнього середовища.

Соціальний працівник на етапі першого знайомства й у процесі взаємодії з клієнтом оцінює та відстежує зміни різних показників якості його життя, як об'єктивних (умови життя, наявність соціальних контактів, обстановка в сім'ї тощо), так і суб'єктивних (самопочуття клієнта, його оцінка життя і потреби). Виявлення потреб клієнта, з одного боку, дозволяє визначати оптимальні форми роботи з ним і види соціальних послуг, яких він потребує. З іншого боку, соціальний працівник може сприяти формуванню в клієнта нових потреб (у спілкуванні, у використанні інформації), створюючи умови для більш різноманітного й повноцінного його життя.

Показниками об'єктивної оцінки *Я. ж.* як категорії, за допомогою якої характеризують істотні обставини життя населення, служать наукові нормативи потреб і інтересів людей, по співвідношенню з якими можна об'єктивно судити про ступінь задоволення цих потреб і інтересів. Показники об'єктивної оцінки *Я. ж.* носять як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. *Показники об'єктивної оцінки* поділяють на три блоки. *Перший блок* показників *Я. ж.* характеризує фізичне здоров'я населення та демографічне благополуччя, які оцінюють за рівнями народжуваності, тривалості життя, природного відтворення. *Другий блок* відображає задоволеність населення індивідуальними умовами життя (достаток, житло, харчування, робота тощо), а також соціальну задоволеність положенням справ у державі (справедливість влади, доступність освіти й охорони здоров'я, безпека існування, екологічне благополуччя). *Третій блок* показників оцінює духовний стан суспільства. Рівень духовності визначається за характером, спектром і числом творчих ініціатив, інноваційних проектів, а також за частотою порушень загальнолюдських етичних заповідей.

Для проведення міжнародних стандартизованих порівнянь *Я. ж.* в країнах світу застосовують індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), котрий є економічним індексом, застосовуваним для характеристики *Я. ж.* в різних країнах. ІРЛП включає в себе три показники: середня тривалість майбутнього життя при народженні (оцінює довголіття); рівень грамотності дорослого населення країни і сукупну частку учнів; рівень життя, оцінений через ВВП на душу населення. У залежності від значення ІРЛП країни прийнято класифікувати за рівнем його розвитку: високий (0,8–1), середній (0,5–0,8) і низький (0–0,5) рівень. Висока *Я. ж.* передбачає, що всі сторони існування людей — від умов праці, побуту, відпочинку, організації сфери обслуговування, охорони здоров'я, освіти та стану навколишнього середовища до наявності політичних свобод і можливості користуватися засобами культури — відповідають потребам сучасної людини, сучасними досягненнями.

Суб'єктивні показники оцінки Я. ж. пов'язані з оцінками сприйняття, що присутні головним чином у різних соціальних оглядах або опитуваннях громадської думки. Це — задоволеність роботою й життєвими умовами, соціальним статусом, фінансовим становищем і сімейними відносинами. Ці показники використовуються як такі, що доповнюють величини для окремих об'єктивних показників. Так, наприклад, індекс якості життя (англ. quality-of-life index) розроблений компанією Economist Intelligence Unit, ґрунтується на методології, яка пов'язує результати досліджень щодо суб'єктивної оцінки *Я. ж.* в країнах з об'єктивними показниками *Я. ж.* в цих країнах.

Я. ж.— категорія не настільки стандартизована, як поняття «якість», представлене в міжнародних стандартах ISO, тому кожне співтовариство розробляє це поняття самостійно, виходячи зі своїх ідеалів. Отже, *Я. ж.*: інтегральний показник благополуччя індивідуума, суспільства, країни; комплексне поняття, відображає ступінь задоволен-

ня потреб людини, що оцінюється як за рівнем задоволеності людиною своїм життям за її власною суб'єктивною самооцінкою, так і вимірюється фахівцями за набором об'єктивних показників; оціночна категорія життя людини, яка узагальнено характеризує параметри всіх складових її життя, життєвого потенціалу, життєдіяльності й умов життєдіяльності (інструментів, ресурсів і середовища) по відношенню до деякого об'єктивного чи суб'єктивного еталону.

Літ.: Баженов С. А. Качество жизни населения: теория и практика.— М.: ЭКОС, 2002.— 178 с.; Глоссарий терминов по вопросам укрепления здоровья // Всемирная организация здоровья.— Женева,1998.— 48 с.; Злобина, Г. Ю. Качество жизни: структурные составляющие и перспективные направления развития.— М.: Социум, 2007.— 96 с.; Качество жизни. Краткий словарь.— М.: Изд. Смысл, 2009.— 168 с.; Як виміряти якість життя громадян країни? [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство УНІАН.— Режим доступу : www/ URL: http://health.unian.net/ukr/detail/190061.— 14.05.2008.— Загол. з екрану; Kelley-Gillespie N. An Integrated Conceptual Model of Quality of Life for Older Adults Based on a Synthesis of the Literature [Электронный ресурс] / Applied Research Quality Life.— 2009.— № 3.— P. 259–282.— Режим доступа: www/ URL: http://wqli.fmhi.usf.edu/_docs/knowledge-base/wqli-papers/AnIntegratedConceptualModelOfQoLForOlderAdults_Kelley-Gillespie%282009%29.pdf.— 2009.— Загл. с экрана; 2010 Quality of Life Index [Электронный ресурс] / liviInternational Living.— Режим доступа: www/ URL: http://www1.internationalliving.com/qofl2010/.— 2010.— Загл. с экрана.

Зимівець Н. В.

Зміст і напрями
соціальної / соціально-педагогічної роботи

БАТЬКІВСТВО — соціально-психологічний феномен, що є сукупністю знань, уявлень і переконань стосовно себе у батьківській ролі, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства; процес забезпечення батьками (рідними чи прийомними) необхідних умов для повноцінного розвитку та навчання дітей.

Розвинена форма батьківства характеризується відносною стабільністю і реалізується в узгодженості між батьками поглядами на батьківство. Цю форму батьківства складають такі компоненти: ціннісні орієнтації подружньої пари (сімейні цінності); батьківські установки та сподівання; батьківські почуття; батьківська позиція; батьківська відповідальність; стиль сімейного виховання. Кожний компонент батьківства включає в себе три складові: *когнітивну*, *поведінкову та емоційну*.

Ціннісні орієнтації об'єднують людей у сім'ю і створюють перспективу для її розвитку. Вони визначають мету народження та шляхи виховання дитини в сім'ї. Батьки впливають на формування ієрархії цінностей у дітей не тільки як емоційно близькі люди, але і як представники світу дорослих, із якими діти ідентифікують себе. Цінності сім'ї є важливим фактором для сімейної системи — як на рівні взаємодії подружньої пари, так і на рівні взаємодії батьків із дітьми. Щодо ціннісних орієнтацій, то когнітивна складова характеризується тим, яка інформація знаходиться на рівні переконань. Перш за все це переконання щодо пріоритету будь-яких мети та завдань життя, типів поведінки, життєвих принципів. Емоційна складова ціннісних орієнтацій визначає ставлення людини до цінностей. Наприклад, батьки радіють, коли дитини добре вчиться, бо освіта входить до пріоритетів сімейних цінностей. Поведінкова складова може бути як раціональною, так і ірраціональною, головне в ній — спрямованість на реалізацію ціннісної орієнтації, досягнення значущої мети, захисту тієї чи іншої суб'єктивної цінності. Особливістю сімейних цінностей є взаємодія всіх перелічених компонентів, почуттів, знань, переконань і поведінкових проявів.

Батьківські установки — погляд батька чи матері на свою роль, який включає, у тому числі, і репродуктивну установку, заснований на когнітивному та поведінковому компонентах. *Батьківські сподівання* передбачають право очікувати від інших визнання їхньої соціальної ролі батьків, відповідної поведінки оточуючих, узгодженої з роллю, а також поводитись відповідно до очікувань оточуючих. Вони також містять три складові: когнітивна складова виявляється в уявленнях про репродуктивні норми суспільства, про розподіл батьківських ролей та ідеальний образ дитини. Емоційний аспект виявляється в емоційному фоні в реалізації батьківських установок та очікувань. Поведінкова складова визначає реальну репродуктивну поведінку, взаємини подружжя, батьківське ставлення та батьківські позиції. У структурі батьківського ставлення виокремлюють інтегральне прийняття або нехтування дитиною; міжособистісну дистанцію; форми та напрями контролю дитини; соціально бажану поведінку. До когнітивної складової батьківського ставлення зараховують уявлення про різні способи та форми

взаємодії з дитиною, знання про мету виховання та розвитку дитини. Емоційна складова батьківського ставлення містить оцінки та судження щодо різних типів батьківського ставлення, а також емоційне забарвлення поведінкового прояву батьківського ставлення. Поведінкова складова — форми та способи підтримки контакту з дитиною, контролю, виховання взаємин.

Батьківські почуття емоційно забарвлюють батьківське ставлення. Вони складаються з групи почуттів, що відрізняються від інших емоційних зв'язків. Їхня специфіка полягає в тому, що турбота батьків про дітей необхідна для підтримання життя дитини. А потреба у батьківській любові є життєво необхідною для маленької дитини. Любов кожного з батьків — джерело та гарантія емоційного благополуччя людини, підтримки її психічного та фізичного здоров'я. Батьківська любов не є вродженим почуттям людини. Вона формується упродовж її життя. Любити дитину — означає вміти будувати з нею контакт, бачити зміни в її розвитку, довіряти дитині, вчитись приймати її такою, якою вона є. Батьківські почуття можуть бути суперечливі, амбівалентні. Залежно від ситуації у батьків можуть виникати як позитивні, так і негативні почуття, серед яких — роздратованість, гнів, почуття провини, страху тощо.

Батьківська позиція — психологічна і виховна спрямованість матері та батька, заснована на свідомій чи неусвідомлюваній оцінці дитини, що знаходить своє вираження в певних способах і нормах взаємодії з нею. Складовими батьківської позиції є: *адекватність* (найбільш близька до об'єктивної оцінка психологічних і характерологічних особливостей дитини, побудова виховного впливу на основі такої оцінки); *гнучкість* (здатність змінювати методи та форми спілкування і впливу на дитину відповідно її віковим особливостям, конкретним ситуаціям); *прогностичність* (здатність батьків до прогнозування подальшого розвитку життя дитини та побудови взаємодії з нею).

Батьківська відповідальність, як складова феномену батьківства, належить до ряду складних понять у психології особистості і соціальній психології. Вона має дуальну природу і включає як відповідальність перед соціумом, так і відповідальність перед совістю за життя та виховання дітей. Когнітивна складова батьківської відповідальності проявляється в уявленнях про відповідальну та безвідповідальну поведінку батьків, про розподіл відповідальності між матір'ю та батьком. Емоційна складова — у ставленні до перерозподілу обов'язків у сім'ї, емоційному забарвленні цього процесу та у процесі оцінювання себе як батька, матері з точки зору відповідальності.

Стиль сімейного виховання — це своєрідне поєднання перелічених вище структурних компонентів — ціннісних орієнтацій подружньої пари, батьківських установок і сподівань, батьківського ставлення, батьківських почуттів, батьківських позицій, батьківської відповідальності. Стиль батьківської поведінки впливає на формування особистості дитини, розвиток соціальних навичок. Його когнітивна складова включає загальні уявлення про можливі способи спілкування з дитиною та стилі виховання. Емоційна складова стилю сімейного виховання визначає почуття, які виникають у батьків щодо розподілу відповідальності, одне до одного, використання способів спілкування з дитиною. Поведінкова складова безпосередньо пов'язана з уміннями, навичками стосовно виховання та навчання дитини, догляду за нею, матеріального забезпечення, вміння будувати гармонійні взаємостосунки в подружжі, формувати стиль сімейного виховання.

Усвідомлене батьківство — взаємодія батьків (чи осіб, які їх замінюють) між собою, іншими членами сім'ї, дітьми, результатом якої є створення найбільш сприятливих умов

для повноцінного розвитку дитини на всіх етапах її життя. Під усвідомленим батьківством також розуміють свідоме ставлення батьків до процесів виховання, розвитку та догляду за дитиною на всіх етапах її життєдіяльності з метою формування здорової та зрілої особистості. Усвідомлене батьківство — це також сукупність батьківських якостей, почуттів, знань і навичок щодо виховання, розвитку дітей на різних етапах їхньої життєдіяльності.

Літ.: Батьківство в радість: методичний посібник для проведення тренінгів з батьками / Г. М. Лактіонова, І. Д. Звєрєва.— К.: Health-Int., 2009.— 376 с.; Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навч. посібник — К.: Логос, 2003.— 132 с.; Кравець В. П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства.— К.: Видавн. Центр «Академія», 2001.— 244 с.; Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства.— М.: Изд-во ин-та психотерапии, 2003.— 319 с.; Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини: метод. матеріали для тренера / О. В. Безпалько, Т. Л. Лях, В. В. Молочний, Т. П. Цюман; Під заг. ред. Г. М. Лактіонової.— К.: Наук. світ, 2003.— 107 с.

Братусь І. В.

ВІЛ-ІНФЕКЦІЯ — захворювання, що виникає внаслідок зараження вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ). У 1986 р. Комітетом з таксономії й номенклатури вірусів Всесвітньої організації охорони здоров'я ВІЛ визначено назвою збудника синдрому набутого імунодефіциту (СНІД). ВІЛ належить до сімейства ретровірусів, має специфічну форму, добре пристосовану до існування в організмі людини. Своїм впливом ВІЛ руйнує імунну систему людини, внаслідок чого її організм стає беззахисним навіть перед порівняно невинними мікроорганізмами, а також злоякісними пухлинами. Потрапивши в організм людини, вірус проникає в Т-лімфоцити, присутні в усіх рідинах організму інфікованих людей, та вражає певну їх частину — Т-хелпери (англ. help — допомагати, захищати). У результаті зміни ланцюга ДНК Т-хелпери починають продукувати сам вірус. Скорочення кількості Т-хелперів призводить до розвитку СНІДу. Людина може інфікуватися ВІЛ тільки у випадку потрапляння цих рідин із інфікованого організму в здоровий. Існує три шляхи інфікування: через кров, шляхом спільного використання голок і шприців під час ін'єкцій наркотиків, медичних процедур, пірсингу та татуювання або під час переливання крові; шляхом сексуальних стосунків з ВІЛ-інфікованим партнером без застосування запобіжних заходів; під час вагітності, пологів або грудного вигодовування вірус може передатися від матері, інфікованої ВІЛ, до дитини. Найбільш небезпечний для оточуючих — період від моменту потрапляння вірусу в кров до появи антитіл до ВІЛ в крові й інших біологічних рідинах організму: людина може заражати інших, не знаючи свого статусу. Цей період має назву «період вікна». Численними дослідженнями доведено, що через «побутові» контакти з ВІЛ-позитивною людиною заразитися не можна. Знаючи шляхи передачі вірусу, досить лише уникати контактів з рідинами, що можуть містити ВІЛ.

Розвиток вірусу в організмі людини проходить декілька стадій: через 1–3 місяці після зараження можуть виникнути гострі прояви (підвищення температури, збільшення лімфовузлів, висипання на тілі, головний біль, розлад системи травлення); період безсимптомного або прихованого вірусоносійства (від 2,5 до 5 років); стадія генералізованої лімфаденопатії або вторинних захворювань (тривале збільшення кількох груп лімфатичних вузлів); СНІД-асоційований комплекс (підвищена температура тіла, діарея, нічна пітливість, досить швидке зниження маси тіла, під впливом вторинних ін-

фекцій спостерігається ураження травної, дихальної, нервової систем організму; триває декілька років); власне СНІД (ознаки попередньої фази, що мають більш виражений характер). В Україні протягом 2006 року щодня виявлялося більше 40 нових випадків ВІЛ-інфекції. Незважаючи на настільки загрозливий характер статистичних даних щодо поширення інфекції, епідемія ВІЛ не усвідомлена населенням України як серйозна загроза. Для переважної більшості громадян України ВІЛ-інфекція, як і раніше, залишається чимось далеким, загрозливим винятково для так званих «груп ризику» (гомосексуалістів, наркоманів, повій, ув'язнених тощо). На даному етапі розвитку епідемії в Україні можна констатувати той факт, що внаслідок поширення захворювання погіршується соціально-економічний стан країни. У Концепції стратегій дій Уряду зазначено, що витрати на лікування ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД за найбільш оптимістичними оцінками становитимуть у 2011 р. 533 млн. гр. Пов'язана з поширенням СНІДу смертність населення може призвести до зниження середньої тривалості життя в Україні від 2 до 4 років для чоловіків і від 2 до 5 років для жінок. Соціальні проблеми, пов'язані з ВІЛ, мають 8 основних характеристик: соціально-економічний спад унаслідок бідності, безробіття, нерівномірного розподілу прибутків; дезінтеграція сімей і спільнот, збільшення кількості сиріт, покинутих і бездомних дітей; збільшення частоти небезпечної поведінки серед молоді (в основному секс без запобіжних засобів і обмін голками та шприцами); занепад системи освіти, що зменшує її спроможність допомагати молоді розвивати навички захисту від інфекції; гендерна нерівність, що зменшує здатність жінок захистити себе від ВІЛ і збільшує турботи, які лягають на їхні плечі; нестабільність населення, що виявляється в законних і незаконних міграціях; зростання незаконної торгівлі наркотиками, що є безпосереднім рушійним чинником епідемії; дискримінація та презирство до хворих на ВІЛ / СНІД.

Прямі наслідки інфікування ВІЛ — хвороба та смерть — відіграють вирішальну роль у долі окремих особистостей, однак цим не вичерпуються наслідки розвитку епідемії. Страждає вся родина ВІЛ-інфікованого, що може виявитися в психічній травмі, втраті доходів від праці зараженого члена родини, збільшення витрат на його утримання та лікування. Для нації загалом поширення ВІЛ-інфекції означає втрату частини населення, збільшення витрат на організацію профілактики та лікування хворих, а також збільшення рівня тривожності за рахунок дискримінації і стигматизації ВІЛ-інфікованих. Низький рівень поінформованості суспільства — один із факторів формування нетолерантного ставлення до людей, які живуть із ВІЛ.

Літ.: Змушко Е. И., Белозеро Е. С. ВИЧ-инфекция: руководство для врачей.— Спб., 2000.— 311 с.; Люди и ВИЧ / Под ред. О. Пурик.— К., 2004.— 283 с.; Превентивна робота з молоддю за методом «рівний-рівному» / За ред. І. Д. Звєрєвої.— К., 2002.— С. 89–100.; Соціальна робота. Короткий енциклопедичний словник. С. 92–93.; Соціальна робота / Соціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник / За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Етносфера, 1994.— С. 102.; Україна та ВІЛ / СНІД: Час діяти / Звіт про людський розвиток в Україні. Програма розвитку ООН.— К., 2003.— 11 с.

Звєрєва І. Д., Терницька С. В.

ВОЛОНТЕРСТВО (лат. voluntarius — воля, бажання; англ. voluntary — добровільний, доброволець, іти добровільно) — добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтерська допомога — роботи

та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами та волонтерськими організаціями.

Окремі аспекти *В.* розкрито в працях вітчизняних науковців. Так, у роботах З. Бондаренко, І. Звєрєвої, Т. Лях, О. Песоцької, С. Харченка обґрунтовано роль волонтерства як складової соціально-педагогічної роботи з молоддю. У дослідженнях О. Безпалько, Р. Вайноли, Н. Заверико, А. Капської, В. Петровича розкрито технології залучення та підготовки молоді до волонтерської діяльності. Особливості роботи волонтерів у центрах соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді висвітлено у роботах О. Кузьменка, Н. Романової, С. Толстоухової. Як складову соціально-педагогічної діяльності молодіжних організацій обґрунтовано волонтерство в працях Ю. Поліщука. Тему *В.* ґрунтовніше розкрито в дисертаціях російських науковців Я. Лятюшина, В. Митрофаненка, О. Митрохіної, О. Морова, Г. Оленіної. Аналіз багаторічного досвіду волонтерства подано у роботах зарубіжних авторів, зокрема Г. Каскеллі, Р. Кроу, Б. Левайн, Р. Лінча, С. Маккарлі, М. Мерріл, К. Навартнам, М. Нуланд.

Законодавство у сфері *В.* складається з Конституції України (254к/96-ВР), Законів України «Про соціальні послуги» (від 19.06.2003 р., № 966-IV), «Про волонтерську діяльність» (19 квітня 2011 р., N 3236-VI) і інших законів, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і інших нормативно-правових актів.

1859 р. вважається роком виникнення *В.* у світі, оскільки у цей час створено Червоний Хрест — організацію, яка діє на волонтерських засадах і надає першу медичну допомогу полоненим і пораненим. У XX ст. було створено перші волонтерські організації та засновано Координаційний комітет міжнародної волонтерської служби (CCIVS) під егідою ЮНЕСКО.

В Україні перші волонтерські організації (Всеукраїнський громадський центр «Волонтер», Центр волонтеріату «Добра Воля») створюються у середині 90-х рр. XX ст. Такі форми *В.* як взаємодопомога та самодопомога, філантропія та послуги іншим людям, участь або громадянський обов'язок, рекламно-пропагандистська діяльність або проведення кампаній, визначені Міжнародною експертною групою з питань волонтерства та соціального розвитку в 1999 р., розповсюджуються серед державних і громадських організацій України.

В. є формою благодійництва. Найголовнішою ознакою *В.* є те, що волонтер частину свого вільного (особистого) часу, сил, енергії, знань, досвіду добровільно (без примусу та вказівок) витрачає на здійснення суспільно корисної діяльності. Безоплатне виконання робіт або надання послуг особами, що має одноразовий характер або здійснюється на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин, згідно Закону України «Про волонтерську діяльність» не є *В*.

Відповідно до Загальної декларації прав людини (1948 р.) і Міжнародної конвенції про права дитини (1989 р.), зважаючи на те, що будь-яка людина має право вільно об'єднуватися у мирні асоціації, волонтери розглядають свою діяльність як інструмент соціального, культурного, економічного та екологічного розвитку. *В.*— це добровільний вибір, який відображає особисті погляди та позиції; це активна участь громадян у житті суспільства; сприяє покращенню якості життя, процвітанню та поглибленню солідарності між людьми; проявляється переважно як спільна діяльність у якійсь асоціації чи об'єднанні; сприяє реалізації основних людських потреб на шляху побудови більш справедливого та мирного суспільства; сприяє більш збалансованому економічному та соціальному розвитку, створенню нових робочих місць і нових професій.

В. ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, безкорисливості, неприбутковості. З огляду на це, волонтери визнають право на об'єднання всіх людей: чоловіків, жінок, дітей, незалежно від їх расової та релігійної приналежності, фізичних особливостей, соціального та матеріального стану; надають взаємну допомогу, безкорисливі послуги особисто чи організовано; визнають рівність колективних та індивідуальних потреб; ставлять собі за мету перетворити *В.* у засіб особистого процвітання, набуття нових знань і навичок, вдосконалення здібностей, стимулюючи для цього ініціативу та творчість людей, даючи можливість кожному бути творцем, а не користувачем; стимулюють почуття відповідальності, заохочують колективну та міжнародну солідарність.

В.— це одна з підвалин громадянського суспільства. Без участі волонтерів важко уявити громадські організації і благодійність взагалі, без них унеможливлюється якісний суспільний контроль за діями влади та бізнесу. Волонтери, керуючись означеними принципами *В.*, сприяють тому, щоб індивідуальна участь перетворювалась у колективні дії; активно підтримують свої асоціації, є відданими їх цілям і завданням; прагнуть, у міру своїх здібностей і наявності вільного часу, успішно виконувати, відповідно до взятої на себе відповідальності, усі розроблені програми; співпрацюють зі своїми колегами в організації в дусі взаєморозуміння та взаємоповаги; не розголошують конфіденційну інформацію.

В. є надзвичайно динамічною сферою діяльності, задля здійснення якої волонтери об'єднуються у групи. Волонтерська група — це невелика за чисельністю спільнота людей, що діє на добровільних засадах, об'єднана певною благодійною діяльністю та утворена при державній чи неурядовій організації. Волонтерські групи класифікують за такими ознаками: вік (діти, підлітки, молодь, люди зрілого віку, люди похилого віку); ступінь професіоналізму (професіонали, непрофесіонали); тривалість волонтерської діяльності (волонтери, які працюють тривалий проміжок часу (понад 6 місяців), сезонні волонтери, волонтери, які працюють короткий проміжок часу (разові акції, менше 6 місяців); соціальна роль / статус (учні, студенти, безробітні, фахівці (спеціалісти), батьки, сім'ї, пенсіонери, волонтери, які обрали працю як альтернативу вироку); ступінь мобільності (мобільні, з обмеженою мобільністю, немобільні); приналежність до організації (корпоративні волонтери, волонтери громадських організацій, волонтери державних організацій (соціальних установ), волонтери релігійних організацій, волонтери ініціативних груп мешканців територіальних громад); досвід волонтерської роботи (волонтери без досвіду, волонтери з незначним досвідом, волонтери з достатнім досвідом); склад волонтерської групи (змішаний, представлений представниками різних типів волонтерів, однотипний, представлений волонтерами одного типу: групи студентів-волонтерів, пенсіонерів-волонтерів тощо).

Згідно Закону України «Про волонтерську діяльність», *В.* здійснюється за такими напрямами: надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, що потребують соціальної реабілітації; здійснення догляду за хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку й іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги; надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям; надання допомоги особам,

які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів; проведення заходів, пов'язаних із охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання; сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів; надання волонтерської допомоги для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру; надання волонтерської допомоги за іншими напрямами, не забороненими законодавством.

Волонтери є активними суб'єктами соціальної та соціально-педагогічної роботи. Волонтерські групи державних, громадських організацій і вищих навчальних закладів, які працюють у соціально-педагогічній галузі, здійснюють свою діяльність у інформаційно-просвітницькому, профілактичному, реабілітаційному, рекреативному, соціально-рекламному, соціально-побутовому, охоронно-захисному та фандрейзинговому напрямах.

Забезпечення діяльності у означених напрямах вимагає дотримання ряду організаційних і методичних умов. Умови забезпечення діяльності волонтерських груп — це сукупність зовнішніх і внутрішніх чинників, які зумовлюють результативність їхньої роботи.

Організаційні умови передбачають: планування залучення волонтерів; організацію залучення та відбору волонтерів; організацію діяльності волонтерських груп; адміністрування діяльності волонтерських груп; визнання та заохочення волонтерів.

Планування залучення волонтерів реалізується якщо: сформоване бачення волонтерської участі в діяльності організації; наявний стратегічний план управління ризиками під час роботи з волонтерами; є відповідні матеріальні та людські ресурси для роботи з волонтерами; напрями діяльності волонтерів базуються на потребах організації і їхніх клієнтів; визначено потреби організації в діяльності волонтерських груп; в організації сприятливий емоційний клімат.

Організація залучення та відбору волонтерів забезпечується шляхом: проведення регулярних інформаційних кампаній із метою популяризації волонтерства; постійного пошуку волонтерів на відповідні позиції для здійснення діяльності в різних напрямах; відбору волонтерів за попередньо визначеними критеріями; інтерв'ювання волонтерів; підписання угоди між волонтером та організацією; запровадження випробувального терміну для волонтерів-новачків.

Організація діяльності волонтерських груп вимагає: здійснення керівництва діяльністю волонтерських груп підготовленим фахівцем; наявності чітко визначеного змісту роботи волонтерів відповідно до певного напряму діяльності; визначення конкретних завдань діяльності, які волонтери мають виконувати; урахування потенціалу волонтерської групи в процесі розробки соціальних проектів і програм; здійснення орієнтування волонтерів, під час якого вони знайомляться з правилами, політикою організації, особливостями її функціонування; використання потенціалу волонтерів-лідерів груп для допомоги координатору волонтерів; наявності друкованих інструкцій для співробітників організації та волонтерів, що регламентують діяльність останніх; залучення волонтерських груп до прийняття рішень щодо розвитку організації та розробки соціальних проектів і програм.

Умова адміністрування діяльності волонтерських груп забезпечується шляхом: визначення мінімальної кількості часу для волонтерів як їхнього необхідного внеску; за-

твердження та узгодження з волонтерами графіка їхньої роботи; встановлення системи обліку часу волонтерів; прийняття атрибутики волонтерських груп; компенсації матеріальних витрат волонтерів; забезпечення волонтерів пам'ятками.

Визнання та заохочення волонтерів реалізується через: здійснення формального та неформального визнання досягнень волонтерів; використання різних форм мотивування та заохочення до волонтерської діяльності.

До методичних умов забезпечення діяльності волонтерських груп належать: визначення потреб волонтерів у знаннях, уміннях і навичках щодо здійснення ними діяльності; наявність програми підготовки волонтерів; супровід волонтерів під час діяльності шляхом супервізії та інтервізії; здійснення моніторингу та оцінки діяльності волонтерських груп.

На результативність волонтерської діяльності впливають особистісні характеристики волонтера, його знання та вміння. Він повинен мати такі якості та властивості особистості, які дають змогу ефективно та результативно вирішувати поставлені завдання. Серед них найбільш значущими є: психолого-педагогічна компетентність, яка визначається не просто як сума знань, необхідних для надання допомоги окремим особам, а як певний рівень волонтерської діяльності, невід'ємний від сукупності особистісних характеристик, який накладає індивідуальний неповторний відбиток на таку діяльність; засвоєння таких цінностей, як гуманізм, справедливість, конфіденційність, респектабельність, безкорисливість і чесність; свідоме використання особистісних якостей і диференційоване застосування навичок спілкування; відповідальність і самодисципліна; глибока та відверта зацікавленість у вирішенні проблем підопічних і позитивних результатах роботи; наявність таких рис особистості, які викликають довіру та прихильність людей, бажання співпрацювати, допомагати та водночас не дозволяти маніпулювати собою, пригнічувати себе як особистість.

У 1985 р. Генеральна Асамблея ООН на 40-й сесії у спеціальній резолюції (№ A/RES/47/3) запропонувала урядам святкувати 5-е грудня як «Міжнародний день волонтерів в ім'я економічного і соціального розвитку», закликавши їх здійснювати заходи для спонукання людей у всіх сферах діяльності пропонувати свої послуги у якості волонтерів.

Літ.: Загальна декларація волонтерів (витяг), прийнята на XI Конгресі Міжнародної Асоціації Волонтерів // Волонтерський рух «Пенсіонер» в Україні: [зб.] / [упор.: Є. І. Стеженська, Н. В. Вержиховська.].— К.: ТИРАЖ, 2002.— Вип. 2.— С. 11–13; Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 р. № 3236-VI [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236–17; Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV «Про соціальні послуги» [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966–15; Лях Т. Л. Вимоги до особистісно-моральних якостей потенційних волонтерів з числа студентів / Т. Л. Лях // Роль педагогічної етики у професійній підготовці сучасного вчителя: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., (Київ, 15–16 трав. 2008 р.) / [за ред. В. О. Огнев'юка та ін.].— К.: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2008.— С. 133–136; Лях Т. Л. Волонтерські групи як ресурс соціально-педагогічної діяльності державних і громадських організацій / Т. Л. Лях // Соціальна педагогіка: теорія і технології: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / [Т. Ф. Алєксєєнко, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько та ін.]; за ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— С. 130–139; Лях Т. Л. Методика організації волонтерських груп: навч. посіб. / Т. Л. Лях.— К.: Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2010.— 160 с.; Лях Т. Л. Підходи до класифікації волонтерських груп / Соціальна робота в Україні: теорія та практика.— 2010.— № 3.— С. 49–58.

Лях Т. Л.

ВРАЗЛИВІ СІМ'Ї З ДІТЬМИ — сім'ї, в яких є ознаки складних життєвих обставин, що негативно впливають або можуть вплинути на реалізацію їх виховної функції стосовно своїх дітей; синонім — сім'ї групи ризику.

Вразливість — український тлумачний словник сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусел — визначає як певну властивість організму, речовини легко та швидко піддаватись зовнішнім подразненням; сприйнятливий, чутливий.

Сім'я, як соціальний інститут є досить залежною від стану самого суспільства та системи відносин у ньому. Тому негативні наслідки негараздів в суспільстві проектуються на сім'ю — основний і найбільш вразливий інститут.

Поняття «вразливі сім'ї з дітьми» широко використовується у міжнародних документах, що визначають стандарти забезпечення прав дітей і кращі практики соціальної роботи з підтримки сімей з дітьми. Як правило до таких сімей відносять сім'ї з проблемами бідності, малозабезпеченості, інвалідності тощо. У науковій літературі, зокрема у працях Т. Алєксєєнко, Є. Ейдеміллер, Т. Шульги, Г. Лактіонової, І. Трубавіної, А. Капської, Л. Ковальчук, З. Зайцевої, пропонуються різні терміни, які характеризують сім'ю за ознакою вразливості: проблемна, соціально незахищена, групи ризику, кризова, неблагополучна тощо. Разом із тим усі вчені одностайні у висновках щодо негативного впливу вразливості на здатність сім'ї реалізовувати виховну функцію щодо дитини.

Вразливість розглядається *як певний стан незахищеності сім'ї з дітьми*, що залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників, зовнішніх і внутрішніх факторів; характеризується рівнем соціалізації сім'ї та здатністю до адаптації в нових умовах.

Внутрішні фактори вразливості сім'ї з дітьми залежать від: стану здоров'я і освіти її членів (і дорослих, і дітей); матеріального стану сім'ї; внутрішньо сімейних стосунків і відносин між подружжям; історії сім'ї, відношень з їх батьківськими сім'ями, зайнятістю, розподілом батьківських, подружніх, дитячих ролей і лідерством; сформованими сімейними цінностями; здатністю створювати та використовувати ресурси, взаємодіяти і будувати стосунки з друзями, сусідами, громадою, трудовим чи навчальним колективом; вмінням виробляти та приймати адекватні рішення в період криз, мобілізовувати внутрішні ресурси тощо.

Зовнішні фактори вразливості характеризуються рівнем сприятливих чи несприятливих умов і можливостей для сім'ї з дітьми, створених у конкретній громаді, суспільстві в цілому; системою вироблених у ній цінностей; наявністю державної політики щодо підтримки сімей з дітьми; наявністю соціальної інфраструктури, зокрема відповідних соціальних служб і якістю їх роботи можливостями працевлаштування, законодавчим регулюванням.

Розглядаючи поняття «вразливі сім'ї з дітьми» через призму мотиваційно-потребової теорії (А. Маслоу), яка зазначає, що становлення ієрархічної системи потреб особистості вибудовується за принципом домінанти, тобто певні потреби набувають провідного значення і визначають інші групи потреб. Сформована система потреб визначає життєві цінності особистості та відіграє основну роль у процесі її соціалізації протягом усього подальшого життя. Батьки та близькі родичі є першими представниками соціального середовища дитини і забезпечують задоволення практично всіх її потреб, особливо в ранньому дитинстві.

У контексті теорії соціальної компетентності (І. Звєрєва, Н. Лавриченко), можна припустити, що вразливими найчастіше стають ті сім'ї, в яких, насамперед у батьків, не сформована культура життєвого самовизначення. Її сутність виявляється у сформо-

ваності навичок соціальної компетентності, що є основою для адаптивної та позитивної поведінки, яка, в свою чергу, дозволяє людині адекватно виконувати норми і правила суспільного життя, ефективно вирішувати повсякденні проблеми.

У процесі свого розвитку практично кожна сім'я проходить кризові періоди. Кожна криза це баланс між можливістю розвитку та ризиком виникнення ще більш серйозних проблем, у тому числі і тих, які можуть призвести сім'ю до стану вразливості.

Барометром вразливості сім'ї є діти. Загострення чи поява нових факторів вразливості, як правило, відображається у зміні поведінки дитини як дома, на вулиці, так і в дитячому колективі. Особливо гостро це проявляється у дітей підліткового віку. Це може бути як надмірна замкнутість дитини, так і підвищений рівень конфліктності, прояви гніву, надмірна плаксивість, відмова від участі в заходах, агресивність, протиправна поведінка тощо.

У разі наявності в сім'ї декількох постійних факторів вразливості та відсутності підтримуючих, рівень її вразливості з часом збільшується, сім'я втрачає здатність самостійно впоратися зі своїми проблемами, що негативно впливає на становище дитини. Українське законодавство визначає такі сім'ї, як *сім'ї, що опинилися в складних життєвих обставинах*. Соціальні послуги для цієї категорії сімей із дітьми кваліфікуються як послуги втручання, які визначаються за результатами соціального інспектування сім'ї та комплексної оцінки потреб дитини. Як правило, такі сім'ї беруться під соціальний супровід центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, щодо дітей здійснюються заходи соціально-правового захисту.

Для ранньої профілактики сімейного неблагополуччя, посилення здатності батьків виховувати дітей важливо своєчасно виявити *ВСзД* та залучити їх до програм підтримки. З цією метою фахівці соціальної сфери, особливо ті, які в повсякденній своїй роботі мають можливість контактувати з дітьми та їх батьками (лікарі, вчителі, працівники дошкільних навчальних закладів, соціальні працівники тощо) мають вміти виокремлювати певні групи *ознак складних життєвих обставин*, що негативно впливають або можуть вплинути на реалізацію виховної функції сім'ї, на виконання батьківських обов'язків.

До таких ознак складних життєвих обставин, що негативно впливають на реалізацію батьками виховної функції і тим самим спричиняють вразливість сім'ї, можна віднести: шлюб неповнолітніх; відсутність досвіду сімейного виховання у одного або обох членів подружжя; небажана вагітність і народження дитини матір'ю-одиначкою; факт народження в сім'ї дитини з особливими потребами або набуття дитиною такого статусу в результаті хвороби, недогляду чи нещасного випадку; відсутність елементарних житлово-побутових умов для проживання сім'ї; втрата близької людини, годувальника; втрата роботи, відсутність засобів для існування; вимушена трудова міграція батьків; розлучення тощо.

Потенційно вразливими (латентними) є сім'ї утворені людьми, які вже є жертвами складних життєвих обставин. До таких категорій сімей можна віднести сім'ї утворені випускниками інтернатних закладів, особами з числа дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування; сім'ї, в яких у одного чи обох членів подружжя є психічні розлади, різні види залежності, одному чи обом членам притаманна протиправна поведінка, насилля тощо.

Раннє виявлення вразливих сімей із дітьми та сприяння у вирішенні їх ключових проблем (працевлаштування, забезпечення соціальних виплат, лікування, захист прав, юридична підтримка), включення їх до системи підтримуючих соціально-педагогічних

послуг (клуби молодих сімей, школи батьківства, групи взаємодопомоги, психологічні консультації, телефони довіри) мають допомогти їм навчитися долати життєві кризи, розвинути мережу соціальних контактів, покращити їх знання, уміння та навички відповідального батьківства. Одним із ефективних методів підтримки таких сімей є проведення групових сімейних нарад із метою мобілізації родинного оточення та ресурсів на вирішення ключових проблем сім'ї.

Головною умовою попередження вразливості сімей із дітьми є цілеспрямована державна сімейна політика, що характеризується сформованою системою сімейних цінностей, правовими, економічними та соціальними механізмами, спрямованими на формування засад відповідального батьківства та підтримку сімей із дітьми; системою сімейно орієнтованих соціальних послуг і заходів соціального захисту для вразливих категорій сімей із дітьми на рівні громад.

Літ: Боулби Дж. Привязанность: пер. с англ. / Боулби Дж.— М.: Гардарики, 2003.— 477 с.; Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / [Т. Ф. Алєксєєнко, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько та ін.]; за ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2008.— 336 с.; Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські обриси / Лавриченко Н. М.— К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000.— 444 с.; Кочубей А. Азбука семьи или практика работы с семьями: учеб.-метод. пособ. / А. Кочубей, Н. Умарова.— Псков: ПЛИКПКРО, 2004.— 152 с.; Комарова Н. Н. Фактори ризику дітей залишитися без батьківської опіки [Електронний ресурс] — Режим доступу: http:// www.dipsm.org.ua/goto/news; Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: навч. комплекс / [авт.-упоряд.: О. В. Безпалько, І. Д. Звєрєва, З. П. Кияниця та ін.]; за заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Ж. В. Петрочко.— К.: Фенікс, 2007.— 528 с.; Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р. № 2558-III [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www search.ligazakon.ua.

Кияниця З. П.

ГАРМОНІЙНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ (грец. harmonikos — узгоджений, домірний, пропорційний, злагоджений; внутрішня і зовнішня узгодженість) — процес домірних, злагоджених якісних і кількісних позитивних змін людини, як біологічної, психічної та соціальної істоти, протягом життя; відповідність та узгодженість розвитку разом взятих розуму та свідомості, волі та почуттів, поведінки та діяльності, фізичних і духовних сил суспільної особи протягом її існування; пропорційне збагачення та відповідне вдосконалення цінностей, рис характеру, поведінки та діяльності людини в онтогенезі. Гармонійний розвиток відбувається відповідно до віку та індивідуальних задатків особистості.

Зміст того, що гармонізується в розвитку особистості, залежить від певного історичного часу, ціннісних орієнтацій певного соціуму та його ставлення до людини. Проблему *Г. р. о.* вперше було висунуто за *Античних* часів, коли в умовах демократизації соціального життя виникає індивідуальне виховання вільної суспільної особи міста-держави. Громадянину створювалися умови для розвитку за законом єдності Істини (розум), Добра (почуття) і Краси (тіло і дух) на внутрішньому рівні, щоб індивідуальне гармоніювало із соціальним, сприяючи розвитку як людини, так і держави. Теоретично обґрунтовували такий розвиток вільної людини в соціумі філософи Сократ, Платон, Аристотель та ін.

За інших часів узгодження (у різних співвідношеннях) фізичного, розумового, почуттєвого та духовного в людині поширювалося в практиці виховання заможних і панівних верств населення. Наприклад, сім провідних умінь лицаря *Середньовіччя* становили: їзда верхи, плавання, володіння списом і мечем, полювання, фехтування, гра в шахи,

складання та спів віршів. Найяскравішим зразком практики гуманістичного виховання вельможного панства *Відродження* була школа «Радісний дім» Вітторіно Рамбальдоні да Фельтре, який поєднав у єдину систему виховні можливості приклада вчителя і навчання, організованого шкільного простору та самоврядування дітей, залучення до релігійної громади і насолоди красотами природи, гармонізуючи розумовий і фізичний, моральний і естетичний розвиток своїх вихованців. Хоча із зрозумілих причин духовно-релігійне вдосконалення переважало, проте Вітторіно звертав особливу увагу на соціальний розвиток дітей (лише обраних), а саме, на виконання громадських обов'язків, засвоєння практики керування собою та іншими.

Я. Коменський сформулював складові *Г. р. о.* на початку *Індустріальних* часів: «Всебічна культура духу вимагає, щоб усі люди мали знання про майбутнє життя, надихалися мрією про нього та прямими шляхами були спрямовані до нього; були навчені мудро вирішувати справи земного життя так, щоб і в ньому в міру можливості все було надійно; навчалися так іти шляхом одностайності, щоб не могли розходитися один із одним на шкоду собі ні у земних, ні у вічних шляхах і вміли приводити до згоди інших; і, нарешті, були сповнені старанності в прагненні до того, щоб слова та дії перебували в найможливішій згоді». Ускладнення соціального життя індустріального суспільства привело до обґрунтування (Д. Локк, І. Кант, Й. Гердер, Й. Песталоцці, Ж. Руссо, А. Дістервег, Д. Дьюї, Г. Сковорода, К. Ушинський, С. Шацький та ін.) необхідності гармонізації *соціальної складової розвитку* пересічної особистості для її повної самореалізації на користь собі та суспільству, а саме: узгоджувати формування об'єктивного позитивного ставлення *до себе* (як соціального суб'єкта, представника родини, певної статі, громади, нації, громадянина) з формуванням у собі поваги *до іншої особистості* (її особливостей, сприяння її людським і національним цілям на підставах взаєморозуміння та згоди), *до соціуму* (через пізнання особливостей країни, у якій мешкає), *до людства* («через об'єднання зі всіма націями земної кулі для досягнення призначення людства, встановленого Богом» А. Дістервег) і вдосконалення рис характеру, поведінки та діяльності, потрібних для творення добра в соціумі (Д. Локк). Таким чином, *Г. р. о.* не вичерпується лише досягненням відповідності між розумовим, моральним і фізичним розвитком, а передбачає становлення особистості як системи з її внутрішньою узгодженістю та зовнішньою — із соціальним середовищем. *Інформаційне* суспільство сучасності, з його формуванням глобальної культури світу, ускладненням соціального існування, збільшенням соціальних викликів до людини, висуває додаткові вимоги до її гармонійного розвитку: у взаємостосунках *із собою* на різних вікових етапах (виявилися тенденції страху перед дорослішанням у дітей, панічного неприйняття власного третього віку дорослими), *із природою* (сприйняття себе як частини природи, розуміння необхідності відновлення навколишнього природного середовища, охорони та захисту планети, космосу від соціуму та активної відповідної поведінки), *із соціальним оточенням* (усвідомлення себе відповідальним суб'єктом людства, регіону світу, зокрема Європи, країни, нації, родини, власного життя).

У нашій країні найближчі до потреб *Г. р. о.* інформаційного суспільства напрями виховання були визначені в проектах закону «Про виховання дітей та молоді» і Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні 2004 р.: толерантна поведінка людини в соціальному середовищі, дієва пошана та любов людини до своєї родини, нації, держави, готовність до створення міцної сім'ї, забезпечення гармонії між людиною і природою, здатність людини адаптуватися до нових умов життя, розвиток

самосвідомості, навчання проектуванню і реалізації особистісного життєвого вибору, гармонія поведінки людини в соціальній сфері та в її стосунках із матеріальним світом і природою тощо. У Концепціях національно-патріотичного виховання молоді та Національного виховання студентської молоді 2009 р. спостерігається певне посилення змісту виховання: національно-патріотичного, інтелектуально-духовного, морального, екологічного, естетичного, трудового, фізичного та утвердження здорового способу життя. Трактування *Г. р. о.* як збалансованого розвитку біологічного, індивідуального та соціального у процесі формування особистості акцентує увагу на тому, завдяки чому гармонізуються стосунки особистості зі суспільством, розширюються можливості особистості до самореалізації. Проблема *Г. р. о.,* з точки зору відносин у системі «особистість — природа — соціальне оточення», актуалізує значення органічного поєднання ноосферного світогляду, ефективної виробничої діяльності на основі спеціальних знань і активної участі у суспільному житті.

Порушення гармонійності розвитку призводить до дисгармонії особистості. У широкому розумінні остання виражається у диспропорційності відносин особистості з навколишнім середовищем, іншими людьми та собою. Недостатнє пізнання та володіння людини самою собою (порушення внутрішньої гармонії), своїми різнорівневими соціумами (порушення зовнішньої гармонії) зумовлюють використання підвладних їй сил природи проти себе подібних, а це загрожує існуванню і людства, і природи. Розрізняють часткову та цілковиту дисгармонію особистості. Часткова виникає переважно з соціальних чинників, наприклад, бурхлива інформатизація суспільно-виробничої сфери внаслідок прискорення науково-технічного прогресу спричинила зростання інтелектуалізації особистості та виникнення на цій основі дефіциту її емоційності. Повна диспропорція особистості може виникнути внаслідок нервових і психічних захворювань.

Таким чином, потреба в *Г. р. о.* зумовлюється соціумом і забезпечується ним. Вона виникає в демократичному суспільстві, коли усвідомлюється залежність розвитку країни від якості розвитку людини, за якою визнається право на індивідуальність, суб'єктність. Зміцнення індивідуальності суспільної особи вимагає її врівноваження соціальністю (профілактика егоїзму — руйнівника будь-якого соціуму), отже, за змістом порушується питання про гармонізацію природного, індивідуального та соціального. Зміст і пропорції того, що гармонізується в розвитку особистості, залежать від соціокультурної динаміки.

Літ.: Дистервег А. Три заметки о педагогике и о стремлении учителей // Дистервег А. Избр. пед. сочинения.— М.: Учпедгиз, 1956.— С. 235–246; Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень.— К.: Юрінком Інтер, 2008.— С. 124; Закон України «Про виховання дітей та молоді»: проект // Освіта України.— 2004.— 14 вересня; Коменский Я. А. Всеобщий совет об исправлении дел человеческих // Педагогическое наследие.— М.: Педагогика, 1988.— С.107–108; Концепція національного виховання студентської молоді / Про затвердження Концепції національного виховання студентської молоді № 7/2–4, 25.06.2009, Рішення Міністерства освіти і науки України; Концепція національно-патріотичного виховання молоді / Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді № 3754/ 981/ 538/ 49, 27.10.2009, Наказ, Міністерство України у справах сім'ї, молоді і спорту; Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні: проект // Освіта України.— 2004.— 3 грудня; Педагогика: большая соврем. энцикл. / [авт.-сост. Рапацевич Е. С.].— Минск: Соврем. слово, 2005.— С. 92; Словарь по социальной педагогике / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев.— М.: Изд. Центр ACADEMiA, 2002.— С. 49; Соціолого-педагогічний словник / За ред. В. В. Радула.— К.: «ЕксОб», 2004.— С. 40.

Рижанова А. О.

ГРУПОВА СОЦІАЛЬНА РОБОТА — метод соціальної роботи, спрямований на надання психосоціальної допомоги групі осіб із подібними життєвими потребами та об'єднаних близькими інтересами, шляхом залучення членів групи в процес вирішення їхніх проблем, задоволення спільних інтересів; практичний метод соціальної роботи, який допомагає особистості розширювати своє соціальне функціонування та через цілеспрямований досвід групи більш ефективно вирішувати свої індивідуальні, групові проблеми чи проблеми в мікросоціумі.

У сучасному українському інформаційному просторі соціальної роботи поширені різноманітні класифікації моделей групової соціальної роботи, які розроблено зарубіжними спеціалістами (А. Браун, Д. Вітакер., Б. Леннеер-Аксельсон, І. Тюлефорс, М. Пейн). Відповідно їхнім підходам виокремлюють 12 моделей групової соціальної роботи.

Фізичне здоров'я. Багато груп створюється, щоб спробувати задовольнити потреби людей, які чи особисто мають проблеми зі здоров'ям, чи доглядають за потерпілими або їхніми близькими родичами. Наприклад, групи людей хворих на СНІД; батьки приречених дітей; літні люди, що проживають у будинках для людей похилого віку, здоров'я яких погіршується; люди, що страждають від онкологічних захворювань.

Емоційне та психічне здоров'я. Групи людей, які піддавалися жорстокому поводженню; дівчатка-підлітки, які стали жертвами сексуального насильства; люди, які страждають від шизофренії, бояться відкритого простору, знаходяться в кризових ситуаціях або просто пригнічені життям в умовах бідності, нестатків, злиднів і страждань.

«Зв'язана доля». Цей термін використовують для характеристики групи, утвореної членами сім'ї, у складі якої проживають близькі люди, що мають особливі потреби. Наприклад, брати і / чи сестри дітей-інвалідів; діти розлучених батьків; матері дітей, які піддавалися насильству; близькі родичі наркоманів, алкоголіків.

Наділення людей значними повноваженнями. Це групи, членами яких стають люди, що пережили (відчули на собі) соціальну дискримінацію та утиски (наприклад, жінки, малозабезпечені, представники національних меншостей, люди з фізичними / психічними недоліками). Найважливіше завдання таких груп — це створення групового клімату, який дозволить членам групи знову відчути свою особисту цінність, відновити самоповагу, використати можливості для більш активного внесення позитивних змін у своє життя, планувати та проводити колективні дії, спрямовані на соціальні зміни.

Зміна поведінки. Групи можуть особливо ефективно впливати на індивідуальну поведінку, яка шкодить іншим. Наприклад, групи людей з девіантною поведінкою; групи правопорушників, злочинців; зокрема тих, що здійснили сексуальне насильство.

Життєві зміни та їх наслідки. Це зміни, що викликають серйозну необхідність соціальної адаптації / реадаптації. Наприклад, внаслідок реальних змін у житті — початок трудової кар'єри, народження дитини, вихід на пенсію, зміна місця проживання; внаслідок деякого державного втручання — вихід з-під нагляду місцевої влади чи звільнення з тюрми; у результаті розладу сімейного життя — розлучення; через політичні кризи, які викликають вимушене перетворення в біженців.

Освітні групи. Учасники таких груп — молоді люди, які проходять, наприклад, курс превентивного соціального навчання (підготовка до сімейного життя; формування та розвиток комунікативних умінь, умінь приймати рішення, умінь ненасильницького вирішення конфліктів тощо); інваліди (навчання, наприклад, умінню самообслуговування); батьки, які мають труднощі у стосунках зі своїми / прийомними дітьми; одино-

кі батьки / матері; емоційно не задоволені люди; учасники різноманітних культурно-дозвільних програм, у яких передбачений соціальний освітній компонент тощо.

Групове життя. Цей термін використовують на позначення роботи в групах, які існують у щоденному житті клієнтів інтернатів і денних центрів. Учасниками таких груп можуть бути, наприклад, діти-сироти, члени різноманітних форм культурно-дозвільної, пізнавальної спрямованості; особи з фізичними / психічними недоліками; люди похилого віку.

Самокеровані групи та групи соціальних дій. Ці групи пропонують учасникам повну відповідальність і контроль над тим, що відбувається як в їхньому особистому житті, так і житті групи загалом. У вказаних групах невирішені проблеми їх членів, їхні незадоволені потреби чи інтереси розглядають як результат тиску на них з боку владних структур (державних, суспільних). Тому завдання, яке вирішує група, зазвичай зовнішні стосовно до неї, а групову ціль формулюють як внесення змін у соціальне оточення її членів.

Люди, які втратили чи не змогли набути основні соціальні / міжособистісні навички, необхідні для життя. До даної категорії належать деякі пацієнти психіатричних госпіталів, які знаходяться на лікування тривалий час; розумово неповноцінні люди зі спеціальних закладів, які потенційно здатні жити в суспільстві; деякі інваліди та підлітки, що довго знаходяться під наглядом у спеціальних закладах; злісні правопорушники, які на даний час живуть на свободі тощо.

Групи спільної діяльності. Члени таких груп — люди, які беруть участь, наприклад, у туристичних походах, спортивних чи дозвільних заходах, перегляді театральних вистав. Виконання разом однієї справи завжди було надійним методом створення хороших контактів, розвитку здатності до спілкування, співробітництва, вирішення конфліктів і прийняття рішень.

Групи організаційних змін. Учасники таких груп — представники організацій, яким потрібні зміни неефективних сторін діяльності. Зазвичай у фокусі уваги таких утворень знаходяться організаційно-ідеологічні та міжособистісні аспекти діяльності організацій; зміна місії, напрямків діяльності, структури організації; вирішення внутрішньоорганізаційних конфліктів; покращення психологічного клімату тощо.

У рамках названих моделей застосовують різноманітні концептуальні підходи, які визначають конкретні цілі та завдання групової соціальної роботи, своєрідність змістовної активності її учасників і специфіку функціонально-рольових дій керівника групи.

Літ.: Сидоров В. Н. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход.— Винница: Глобус-пресс, 2006.— 408 с.; Фирсов М. В., Шапиро Б. Ю. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений.— М.: Академия, 2002.— 192 с.; Шибутани Т. Социальная психология.— Ростов н/Дону: Феникс, 1999.— 544 с.; Уилсон Д. Группы самопомощи (организация и работа групп самопомощи).— Запорожье: ЗГУ, 1999.— 110 с.

Сидоров В. М.

ДІАГНОСТИКА СОЦІАЛЬНА (грец. diagnostikos — здатний розпізнавати, визначати) — загальний спосіб отримання ґрунтовної інформації про об'єкт дослідження або соціальний процес.

Діагностика як соціальна практика отримала визнання та розповсюдження наприкінці XIX — початку XX ст., а термін «діагностика соціальна» — наприкінці 20-х — почат-

ку 30-х рр. XX ст. Сьогодні *Д. с.* визнається як важливий напрям соціально-педагогічної діяльності.

У науково-практичному плані працівник соціальної сфери розв'язує широке коло завдань і сутність *Д. с.* у отриманні достовірних знань про об'єкт або соціальний процес у всій його складності та багатоаспектності.

Д. с. у галузі соціальних відносин і процесів є надзвичайно важливою діяльністю соціального педагога та потребує високої кваліфікації її проведення для встановлення соціального діагнозу. Сутність соціального діагнозу у точному визначенні причинно-наслідкових зв'язків, породжених умовами життя клієнтів соціального обслуговування. Соціальний діагноз потребує збору інформації про клієнтів, умови їх життєдіяльності, а також її аналіз з метою розробки програми соціальної допомоги. Соціальний діагноз здійснюється на рівні суспільства з метою виявлення загальних тенденцій розвитку у різних галузях економічного, соціального, політичного, духовного життя; на рівні соціальної групи або територіальної громади; на особистісному рівні.

Мета діагностики стану соціального об'єкта — не тільки отримати достовірну інформацію про об'єкт або соціальний процес і середовище, а прогнозувати можливі зміни та вплив на інші соціальні об'єкти, а також напрацювання рекомендацій щодо прийняття організаційних рішень, соціального проектування дій надання соціальної допомоги.

Д. с. є необхідною складовою практики циклу *діагноз — прогноз — програма — втілення* та важливим технологічним інструментом.

Д. с. розв'язує типові завдання: виявлення специфічних соціальних якостей, особливостей розвитку та поведінки клієнта; визначення ступеня розвитку різних його властивостей, їх вираз у кількісних і якісних показниках; опис діагностики особливостей клієнта; ранжування специфічних властивостей клієнта.

У *Д. с.* враховуються фактори соціальні (зовнішні) і біологічні (внутрішні). Завдання соціального педагога — дати клієнту цілісну характеристику з позиції медико-біологічних, соціально-економічних і психолого-педагогічних параметрів, оскільки людина являє собою єдність біологічного, духовного та соціального у всій складності їх зв'язку і взаємовідносин.

При *Д. с.* працівник соціальної сфери повинен дотримуватися соціально-етичних вимог — принципів діагностики: *принцип конфіденційності* (нерозголошення результатів соціального діагнозу без персональної згоди на це клієнта, який є об'єктом дослідження); *принцип наукової обґрунтованості* (результати аналізу повинні бути валідними (достовірними) і надійними); *принцип не нанесення шкоди* (діагностичні результати не повинні наносити шкоди людині, яку досліджували); *принцип об'єктивності* (висновки дослідження повинні бути науково обґрунтовані на основі об'єктивних даних і не повинні залежати від суб'єктивних установ тих, хто проводив дослідження або використовує його результати); *принцип ефективності* (не слід пропонувати людині такі рекомендації, які за результатами діагнозу будуть для неї некорисними, можуть привести до небажаних або непередбачуваних наслідків).

Д. с. як важливий технологічний інструмент містить у собі принципи, алгоритм процедур і способів перевірки різних методів дослідження соціальних процесів і явищ. В основі діагностики лежить проблема аналізу й узагальнення факторів, що характеризують соціальний розвиток людини, соціальних груп, суспільства.

Технологія *Д. с.* містить процедурні етапи: 1 — ознайомлення з клієнтом і його проблемою; постановка завдань, виокремлення ситуацій для діагностування, параметрів

ситуації; 2 — вибір основних критеріїв і показників; 3 — вимір і аналіз результатів; 4 — формулювання та оформлення висновків; 5 — діагностичний висновок.

Практична *Д. с.* використовується у різноманітних галузях життя та діяльності людей. Спеціаліст соціальної роботи є автором або учасником прикладних соціально-педагогічних, психологічних, соціологічних, економічних досліджень, проводить консультування у розв'язанні соціальних проблем, корекцію та реабілітацію, застосовує форми та методи терапевтичного впливу й ін.

Серед методів діагностування клієнта слід виділити наступні:

Спостереження — метод, який використовується при вивченні зовнішніх проявів поведінки клієнта, за якими можна скласти уявлення про нього.

Бесіда у Д. с.— метод отримання та коректування інформації засобами вербальної комунікації. Основна вимога до працівника, що діагностує, — вміння викликати довіру клієнта, отримати відверті відповіді. Проведення бесіди потребує основних технологічних умов: вміння зацікавити клієнта темою бесіди; створення атмосфери взаємної поваги та довіри; вміле використанні методів переконання та сугестії.

Анкетування — метод збору статистичного матеріалу шляхом формалізованого опитування респондентів.

Опитувальник — сукупність методичних прийомів вивчення та оцінки окремих властивостей і проявів особистості. Кожна з методик являє собою стандартизовану анкету, яка містить набір тверджень, з якими респондент може погодитися або не погодитися.

Метод експертної оцінки — соціальна проблема потребує оцінки компетентних осіб (експертів), які мають глибокі знання про предмет або об'єкт дослідження, і тоді проводиться опитування експертів шляхом анкетування та інтерв'ювання.

Соціометрія — це метод опитування та алгоритм математичного обчислення первинних вимірів. Сутність методу зводиться до обчислення різноманітних персональних і групових індексів.

Моніторинг — організація постійного відстеження інформації, включене спостереження, оцінка й аналіз соціальних ситуацій у фокусі їх виміру, із прогнозуванням цих вимірів на певну перспективу.

Методи тестування. Отримали особливого розповсюдження. Їх існує велика кількість і їх можна об'єднати у групи за ознаками: індивідуальні та групові, вербальні та невербальні, кількісні та якісні, загальні та спеціальні. Тести є спеціалізованими методами діагностичного дослідження, за допомогою яких можна отримати кількісну або якісну характеристику явища. Перевага тестів у тому, що вони можуть застосовуватися до різних категорій населення, різних за віком, за професією, за життєвим досвідом та ін.

Біографічний метод — спосіб дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху особистості. Цей метод заснований на вивченні особистості в контексті її особистісної історії та перспектив розвитку її індивідуального буття та взаємовідносин із іншими людьми, спрямований на реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості, на переструктурування просторово-часової організації ділового, сімейного, духовного життя в умовах конкретного природного та соціального середовища.

Д. с.— складна галузь професійної діяльності, особлива технологія діяльності соціального педагогіка.

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: [навч. посіб] / Ольга Володимирівна Безпалько.— К.: Логос, 2009.— 134 с.; Бочарова В. Г. Педагогика социальной работы / В. Г. Бочарова.— М.: SYS-Аргус, 1994.— 256 с.; Жуков В. И. Потенциал человека: индекс социального

развития // Семья в России.— М., 1996.— № 1.— С. 37–43; Звєрєва І. Д. Соціальна робота з дітьми та молоддю в Україні І. Д. Звєрєва — К.: Правда Ярославовичів, 1998.— 432 с.; Соціальна педагогіка: [підручник] / За ред Капської А. Й.— К.: Центр навчальної літератури, 2011.— 468 с.; Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка: [навч. посібник] / Л. Г. Коваль, І. Д. Звєрева, С. Р. Хлєбік.— К.: Вид-во ІЗМН, 1997.— 390 с.; Социальная педагогика: [курс лекций] / Под общей ред. М. А. Галагузовой.— М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.— 418 с.; Соціальна педагогіка: [підручник] / За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.

Веретенко Т. Г.

ДІТИ З ОСОБЛИВОСТЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ — особи, віком до 18 років, у яких спостерігаються різні порушення центральної нервової системи, функціонування окремих або декількох аналізаторів чи органів. До них зараховують таких, які мають: офіційний статус дитини-інваліда (дитини з інвалідністю); значні психічні та фізичні відхилення від норми, хронічні соматичні захворювання, але офіційно не визнані інвалідами.

Інвалідність у дітей визначається як стійка соціальна дезадаптація, зумовлена хронічними захворюваннями чи патологічними станами, що різко обмежує можливість включення дитини в адекватні до її віку виховні та педагогічні процеси, у зв'язку з чим вона потребує догляду та допомоги. Це значне обмеження життєдіяльності, що призводить до соціальної дезадаптації внаслідок порушень розвитку та росту дитини, здібностей до самообслуговування, пересування, орієнтації, контролю за своєю поведінкою, навчання, спілкування, трудової діяльності у майбутньому.

Показниками для інвалідності у дітей є патологічні стани, які розвиваються при уроджених, спадкових, набутих захворюваннях і після травм. Питання про встановлення інвалідності розглядаються після проведення діагностичних, лікувальних і реабілітаційних заходів. Рішення про визнання дитини (підлітка) інвалідом в Україні приймають республіканська, обласні, міські, спеціальні дитячі лікарні та відділення (ортопедо-хірургічне, відновного лікування, неврологічне, психіатричне, туберкульозне, отоларингологічне, офтальмологічне, урологічне, неврологічне та ін.). Рішення спеціалістів фіксується у карточці стаціонарного хворого, консультативному висновку або витягу з історії хвороби. Консультативний висновок (витяг) видається на руки батькам (опікуну) дитини чи підлітка-інваліда для лікарсько-контрольної комісії (ЛКК) лікувально-профілактичних закладів за місцем проживання дитини. Медичний висновок оформлюється ЛКК дитячих лікувально-профілактичних закладів.

Науковці В. Астапов, В. Бондар, Т. Ілляшенко, В. Лапшин, В. Синьов переважно виокремлюють такі групи порушень у дітей з особливостями психофізіологічного розвитку: *органічні, функціональні, психологічні, соціальні та комплексні.* Розрізняють також *вроджені порушення,* спричинені шкідливим впливом на плід генетичних факторів, інтоксикацій, інфекцій, травм, гормональних розладів, резусною несумісністю груп крові матері та дитини, впливом медичних препаратів, алкоголю, наркотичних і отруйних речовин; *набуті порушення,* зумовлені, переважно, різноманітними шкідливими впливами на організм дитини під час народження та у наступні періоди розвитку (механічні ушкодження, складні пологи, крововиливи у мозок, пологова асфіксія, інфекційні захворювання тощо).

Залежно від типу порушення виокремлюють кілька *груп* дітей.

Діти з порушеннями опорно-рухового апарату. Серед порушень опорно-рухового апарату виокремлюють захворювання нервової системи (дитячий церебральний параліч, поліомієліт); вроджені патології опорно-рухового апарату (вроджений вивих стегна, кривошия, клишоногість та інші деформації стопи, аномалії розвитку хребта (сколіоз), недорозвиток і дефекти кінцівок (аномалії розвитку пальців кисті), артрогрипоз (вроджене каліцтво); набуті захворювання та ураження опорно-рухового апарату (травматичні ушкодження спинного мозку та кінцівок, поліартрит, захворювання скелету (туберкульоз, пухлини кісток, остеомієліт), системні захворювання скелету (хондродитрофія, рахіт).

У всіх цих дітей провідним порушенням є недорозвиток, порушення або втрата рухових функцій. Домінуючим серед цих розладів є дитячий церебральний параліч.

Дитячий церебральний параліч (ДЦП) виникає внаслідок уражень мозку плоду у допологовий період і під час пологів. Серед факторів, що призводять до церебрального паралічу є киснева недостатність, пологові черепно-мозкові травми, інтоксикація в період вагітності, інфекційні захворювання тощо. Виокремлюють такі форми ДЦП: *спастична диплегія* (у цьому випадку вражаються ноги), *геміпаретична форма ДЦП* (у більшості випадків уражається один бік тіла), *гіперкінетична форма ДЦП* (у неврологічному статусі у цих дітей спостерігаються гіперкінези, м'язова ригідність шиї, тулуба, ніг), *подвійна геміплегія* (тяжкі рухові ураження), *атонічно-астенічна форма* (характеризується зниженням м'язового тонусу, порушенням координації рухів, рівноваги).

Діти з порушеннями інтелектуального розвитку.

Розумово відсталі діти — це діти, у яких в результаті органічних уражень головного мозку спостерігається порушення нормального розвитку психічних, особливо вищих пізнавальних процесів.

Розумова відсталість — вроджений чи набутий у перші роки життя (до 3 років) недорозвиток психічних функцій.

Поняття «розумова відсталість» включає в себе такі форми порушень, як «олігофренія» і «деменція».

Олігофренія (грец. olygos — малий, phren — розум) — особлива форма психічного недорозвитку, яка виникає внаслідок різних причин: патологічної спадковості, хромосомних аберацій, органічного ураження центральної нервової системи у внутрішньоутробному періоді або на самих ранніх етапах постнатального розвитку.

Деменція (лат. dementia — безумство, слабоумство) — стійке ослаблення пізнавальної діяльності, що призводить до зниження критичності, ослаблення пам'яті. У дитячому віці деменція може виникнути в результаті органічних захворювань мозку при шизофренії, епілепсії, запальних захворюваннях мозку (менінгоенцефалітах), а також внаслідок травм мозку (струсів і ударів).

Для визначення ступеня розумової відсталості використовують інтелектуальний коефіцієнт (IQ), який дає кількісну оцінку інтелекту. Найвища кількість балів — 100.

Відповідно до міжнародної класифікації виокремлюють 3 ступеня розумової відсталості: *дебільність* (F 70) — це відносно легка, неглибока ступінь розумової відсталості, при якій IQ дорівнює 50–70; *імбецильність* (F 72) — це середній ступінь розумової відсталості, при якому IQ дорівнює 20–49; *ідіотія* (F 72) — це найбільш важка, глибока розумова відсталість, при якій IQ менше 20.

Найпоширенішою формою розумової відсталості є синдром Дауна.

Синдром Дауна — це порушення хромосомного коду, пов'язане з розладами у розвитку, коли у клітині з'являється ще одна хромосома і замість 46 хромосом їх стає 47. Ця додаткова хромосома призводить до змін у розвитку тіла та мозку. Дитина з синдромом Дауна розвивається повільніше, ніж її однолітки, і пізніше проходить загальні етапи розвитку.

Затримка психічного розвитку — це порушення нормального темпу психічного розвитку, коли окремі психічні функції (пам'ять, увага, мислення, емоційно-вольова сфера) відстають у своєму розвитку від прийнятих психологічних норм для даного віку.

Залежно від цих факторів виокремлюють різні форми затримки: *конституціонального та соматогенного походження* (дитина зовні мініатюрна, тендітна, структура її емоційно-вольової сфери відповідає більш ранньому віку, загальна слабкість організму знижує продуктивність її пам'яті, уваги, працездатності, гальмує розвиток пізнавальної діяльності); *психогенного походження* (зумовлена невідповідними умовами виховання, надмірною опікою чи недостатнім піклуванням про дитину, розвиток затримується внаслідок обмеження комплексу подразнень, інформації, що надходить з оточуючого середовища); *церебрально-органічного походження* (найскладніша, зумовлена ураженням головного мозку дитини внаслідок патологічних впливів, характеризується зниженою навчальністю з огляду на низький рівень розумового розвитку та проявляється у труднощах засвоєння навчального матеріалу, відсутністю пізнавального інтересу та мотивації навчання).

Затримка психічного розвитку може зумовлюватися багатьма чинниками, а саме: порушенням функціонування мозку в період внутрішньоутробного розвитку, пологовими ускладненнями, хронічними та тривалими захворюваннями в ранньому дитинстві, невідповідними умовами виховання тощо.

Діти з емоційно-вольовими порушеннями. Серед порушень цієї групи дітей виокремлюють *ранній дитячий аутизм* (грец. authos — сам, самотній, ізольований від суспільства), *емоційні розлади та фобічні* (грец. phobos — страх) тривожні розлади. Ранній дитячий аутизм є специфічним захворюванням. Це особлива аномалія психічного розвитку, якій характерні стійкі та своєрідні порушення комунікативної поведінки, емоційного контакту дитини з навколишнім світом. Основна особливість дітей з аутизмом — це прагнення уникати контакту з іншими людьми, неспроможність знайти в собі сенс власного існування через брак безпеки, необхідної для зустрічі зі світом. Обмежена товариськість дитини може бути наслідком різних причин: боязкості, лякливості, депресій.

Ранній дитячий аутизм (РДА) — це нерівномірний розвиток психіки з порушенням переважно соціального міжособистісного сприйняття та функцій спілкування. Причиною аутичних проявів є холодність і відчуженість матері зі слабкою емоційною прихильністю до дитини, недостатнє заохочення, тривала депривація (відсутність матері). У внутрішньоутробному періоді причинами виникнення аутизму можуть бути краснуха, кисневе голодування тощо.

Діти з порушеннями мовлення. Для визначеності порушення мовлення використовуються такі терміни, як «розлади мови», «дефекти мови», «недоліки мови», «мовна патологія», «мовні відхилення». Розрізняють «недорозвиток мовлення» та «порушення мовлення». *Недорозвиток мовлення* передбачає якісно більш низький рівень сформованості тієї чи іншої мовної функції або мовної системи в цілому. *Порушення мовлення* являє собою відхилення від норми у процесі функціонування механізмів мовної діяль-

ності. До порушення засобів спілкування належить «фонетико-фонематичний недорозвиток мовлення» і «загальний недорозвиток мовлення». *Фонетико-фонематичний недорозвиток мовлення (ФФНМ)* — порушення процесів формування вимовної системи рідної мови у дітей з різними мовними розладами внаслідок дефектів сприйняття і вимови фонем. *Загальний недорозвиток мовлення (ЗНМ)* передбачає наявність симптомів несформованості всіх компонентів мовної системи (фонетико-фонематичної її сторони, лексичної складової, граматичної будови).

Усі види порушень підрозділяють на дві великі групи: порушення усного мовлення та порушення писемного мовлення. До порушень *усного мовлення* зараховують наступні види порушень: *дисфонія* (відсутність або розлад фонації внаслідок патологічних змін мовленнєвого апарату); *брадилалія* (патологічно уповільнений темп мовлення); *тахілалія* (патологічно прискорений темп мовлення); заїкання (порушення темпоритмічної організації мовлення, обумовлене судомним станом м'язів мовленнєвого апарату); *дислалія* (порушення звуковимови під час нормального слуху та збереженій іннервації мовленнєвого апарату); *ринолалія* (порушення тембру голосу та звуковимови, обумовлене анатомо-фізіологічними дефектами мовленнєвого апарату); *дизартрія* (порушення вимовної сторони мовлення, обумовлене недостатністю іннервації мовленнєвого апарату); *алалія* (відсутність або недорозвиток мовлення внаслідок органічного ураження мовленнєвих зон кори головного мозку у внутрішньоутробному чи ранньому періоді розвитку дитини); *афазія* (повна чи часткова втрата мови, обумовлена локальними ураженнями головного мозку).

Серед порушень *писемного мовлення* виокремлюють такі види: *дислексія* (часткове специфічне порушення процесу читання); *дисграфія* (часткове специфічне порушення процесу письма).

Діти з порушеннями слуху. Поняття «порушення слуху» часто використовується для описання широкого діапазону розладів, пов'язаних зі зниженням слуху, що включає і глухоту, а також полягає, переважно, у втраті здатності чути деякі частоти або розрізняти звуки з низькою амплітудою.

Діти зі зниженим слухом (які слабо чують), пізно оглухлі мають слух, який з допомогою аудіопідсилювальної апаратури дає змогу сприймати мовлення оточуючих і самостійно опановувати мовлення. Загалом діти, які мають втрату слуху від 15 до 75 дБ, вважаються такими, що слабо чують, вище ніж 90 дБ — глухими.

Глухота та туговухість визначаються як цілковита відсутність слуху або його значне зниження, внаслідок якого сприймання та розпізнавання усного мовлення неможливе.

Відповідно до ураженої частини вуха існує два типи порушень слуху: кондуктивні та нейросенсорні. Кондуктивні порушення слуху — проблеми зовнішнього чи середнього вуха. Нейросенсорні порушення слуху пов'язані з проблемами внутрішнього вуха або, у деяких випадках, слухового нерва.

Діти з порушеннями зору. До цієї групи належать незрячі діти та діти зі зниженим зором. *Незрячими* вважаються особи, у яких повністю відсутні зорові відчуття або ж ті, які мають залишковий зір чи здатність до світловідчуття (гострота зору до 0,004). *Абсолютно або тотально незрячі* — люди з повною відсутністю зорових відчуттів. *Дітьми зі зниженим зором* вважають тих, хто має значне зниження зору (в межах від 0,05 до 0,2 при використанні коригуючих окулярів). Загалом захворювання очей призводить до складних порушень зорової функції — знижується гострота зору, звужується поле

зору, порушується просторове сприйняття. Виокремлюють вроджені та набуті порушення зору. Серед найпоширеніших порушень органів зору спостерігаються аномалії рефракції (короткозорість (міопія), далекозорість, астигматизм), амбліопія, косоокість, катаракта, глаукома, дальтонізм, дегенерація, дистрофії сітківки та судинної оболонки, атрофія зорового нерва, кон'юнктивіти тощо.

Діти з комплексними порушеннями психофізичного розвитку. Складні комплексні порушення у дітей характеризуються поєднанням двох або кількох виражених психофізичних порушень. Діти з комплексними порушеннями психофізичного розвитку являють особливу категорію дітей, оскільки поєднання дефектів спотворює розвиток таких дітей значно більшою мірою, ніж розвиток дітей інших категорій. Існують різні варіанти поєднання комплексних порушень у дітей, наприклад, одне порушення спричинене генетичним чинником, інше екзогенним; обидва порушення спричинені різними генетичними чинниками, що діють незалежно один від одного; кожне порушення спричинене різними екзогенними чинниками; обидва порушення є різними проявами того ж самого спадкового синдрому; два порушення виникли в результаті дії того ж самого екзогенного чинника тощо. До екзогенних чинників, які призводять до складних комплексних і навіть множинних порушень розвитку, належать різні внутрішньоутробна та постнатально перенесені захворювання, а саме: краснуха, кір, туберкульоз, токсоплазмоз, цитомегаловірусна інфекція (ЦМВ) тощо. Це, зокрема, незрячі розумово відсталі, розумово відсталі зі зниженим зором, глухі розумово відсталі, глухі зі зниженим зором, глухонімі, сліпоглухонімі діти.

До групи дітей з особливостями психофізичного розвитку зараховують також соматично слабих дітей, які хворі на сколіоз, цукровий діабет, з малими та неактивними (фаза згасання) формами туберкульозу, тобто такі, що перенесли тяжкі та тривалі захворювання або мають хронічні неспецифічні захворювання органів дихання, кровотворення, травлення, ендокринної системи, видільної системи тощо. Ці діти часто мають підвищену стомлюваність і знижену працездатність.

Літ.: Дети с ограниченными возможностями: проблемы и инновационные тенденции в обучении и воспитании / Сост. Н. Д. Соколова, Л. В. Калинникова. М.: ООО «Аспект», 2005.— 448 с.; Першко Г. О. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до інтеграції дітей з особливостями психофізичного розвитку у середовище загальноосвітнього навчального закладу: дис. канд. пед. наук: 13.00.05.— К., 2010.— 285 с.; Синьов В. Психологія розумово відсталої дитини: Підручник / В. М. Синьов, М. П. Матвєєва, О. П. Хохліна.— К.: Знання, 2008.— 359 с.

Безпалько О. В.

ДІТИ ОБДАРОВАНІ — діти, які значно випереджають своїх однолітків у розумовому розвитку; діти, які демонструють загальну (здібності до різних галузей діяльності) або спеціальну (музичну, художню, технічну, психомоторну, соціальну та ін.) обдарованість.

Обдарованість — це високий рівень розвитку здібностей людини. Існує певна вікова послідовність вияву обдарованості в різних галузях. Особливо рано може виявитися обдарованість до музики, малювання. У галузі науки більш помітна математична обдарованість. Обдаровані діти прагнуть до знань, люблять розумову працю, спілкування з дорослими (старші розуміють їх краще, ніж однолітки); обдаровані діти емоційні та творчі, розуміють гумор, жарти; мають значний словниковий запас; віддають перевагу іграм, що вимагають активізації розумових здібностей. Разом із тим обдаровані діти

зазвичай уперті, самозакохані, зарозумілі. Усі ці якості обдарованих дітей вимагають особливого підходу до них, і невипадково за рішенням Всесвітньої організації охорони здоров'я обдаровані діти входять до «групи ризику» і потребують особливого виховання, спеціальних навчальних програм, шкіл, підготовлених учителів.

Окрім явної обдарованості, очевидної для всіх, хто оточує дитину, є обдарованість прихована, яка не виявляється в тих або інших дивацтвах дитини; з такими дітьми педагоги та батьки стикаються зазвичай з певними труднощами. Ю. Василькова серед таких дітей виділяє: «фанатів», «ледарів», «скромників», «невротиків», «психопатів», «диваків». Соціальний педагог має вміти знаходити шляхи порозуміння з обдарованою дитиною, вміти визначати її особливості, взаємини в сім'ї; налагодити зв'язки з батьками; здійснювати постійний зв'язок між викладачами та батьками; організовувати творчу діяльність дітей у позакласній і позаурочній роботі; бути терплячим, ненав'язливим, довірливим; здійснювати соціально-правовий захист обдарованих дітей через пом'якшення (мінімізацію) для них негативних наслідків процесів, які відбуваються в суспільстві; створювати умови для реалізації їхніх інтересів і життєво необхідних потреб.

Літ.: Архипова С. П., Майборода Г. Я. Соціальна педагогіка: Навч.-метод. посіб.— Черкаси-Ужгород: Мистецька лінія, 2002.— 268 с.; Василькова Ю. В. Методика и опыт социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Изд. центр «Академия», 2004.— 160 с.; Коджаскирова Г. М., Коджаскиров А. Ю. Педагогический словарь: для студ. высш. и средн. пед. учеб. заведений.— М.: Изд. центр «Академия», 2000.— 176 с.

Песоцька О. П.

ДІТИ-СИРОТИ ТА ДІТИ, ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ. Юридичне визначення соціальних категорій дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, подано у статті 1 Закону України «Про охорону дитинства». *Дитина-сирота* — дитина, у якої померли або загинули батьки. *Діти, позбавлені батьківського піклування*,— це діти, батьки яких позбавлені батьківських прав; дітей відібрано без позбавлення батьків батьківських прав; визнані зниклими безвісти; визнані недієздатними; оголошені померлими; відбувають покарання в місцях позбавлення волі; перебувають під вартою на час слідства; розшукуються органами внутрішніх справ у зв'язку з ухиленням від сплати аліментів і відсутністю відомостей про їхнє місцезнаходження; через тривалу хворобу не мають змоги виконувати батьківські обов'язки; підкинуті діти; діти, батьки яких невідомі; безпритульні діти. *Особи з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування*,— це особи віком від 18 до 23 років, у яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, і особи, яких було віднесено до категорії дітей, позбавлених батьківського піклування.

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування,— визначене відповідно до законодавства становище дитини, що надає їй право на повне державне забезпечення й отримання передбачених законодавством пільг і яке підтверджене комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування.

Соціальний статус дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, підтверджують такі документи: *дитина-сирота* — свідоцтво про смерть обох батьків; якщо дитина виховувалася матір'ю-одиначкою, довідка органів державної реєстрації актів громадянського стану про те, що батько записаний зі слів матері; *батьки оголошені померлими* — рішення суду про оголошення батьків померлими; *батьки позбавлені*

батьківських прав — рішення суду про позбавлення батьківських прав обох батьків; *дитина вилучена з сім'ї без позбавлення батьків батьківських прав* — рішення суду про вилучення дитини без позбавлення батьків батьківських прав; *батьки визнані безвісти зниклими або недієздатними* — рішення суду про визнання батьків безвісти зниклими або недієздатними; *батьки відбувають покарання в місцях позбавлення волі* — вирок суду; *батьки перебувають під арештом чи в розшуку* — постанова слідчого, санкціонована судом (раніше — прокурором); *тривала хвороба батьків* — медична довідка; *підкинуті діти* — акт про знайдення дитини; *батьки невідомі* — акт органу опіки та піклування про виявлення дитини та взяття на облік; *батьки відмовилися* — письмова відмова батьків від виховання дитини, завірена головним лікарем чи керівником медичної установи.

Відповідно до частини третьої статті 52 Конституції України «утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу». До форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, належать усиновлення, встановлення опіки (піклування), передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, до закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (дитячі будинки, загальноосвітні та спеціалізовані школи-інтернати, що функціонують у системі Міністерства охорони здоров'я, Міністерства освіти та науки, Міністерства праці та соціальної політики).

Правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, молоді з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, визначаються Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування», який набрав чинності 13 січня 2005 р. і є складовою частиною законодавства про охорону дитинства.

Дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, молоді з числа дітей-сиріт законодавчо декларовано гарантії особливого захисту та державного забезпечення: матеріальна підтримка; оздоровлення; пільги при вступі до професійно-технічних і вищих навчальних закладів та під час навчання; працевлаштування; забезпечення житлом після закінчення навчання або досягнення повноліття; запобігання жорстокому поводженню. Законодавчо передбачено запровадження принципово нового механізму гарантованих норм забезпечення виховання, розвитку й утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від того, де така дитина перебуває на утриманні та вихованні (в сім'ї чи закладі).

Літ.: Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 р.; Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід реформування // Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2005 р.— К.: ДІПСМ, 2006 р.— 135 с.; Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Збірник методичних матеріалів / Авт. кол. Г. М. Бевз, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін.— К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003.— С. 18.

Петрочко Ж. В.

ДОБРОЧИННІСТЬ В ОСВІТІ — а) діяльність, зміст якої полягає в підтримці сфери освіти з боку приватних, державних і громадських пожертвувань різного роду; б) добровільні пожертвування, діяльність юридичних і фізичних осіб, завдяки яким громадські та при-

ватні ресурси їхні власники добровільно спрямовують для допомоги навчальним закладам різного рівня акредитації, учням, студентам, учителям, викладачам тощо, які відчувають нестачу в коштах у ході розв'язання індивідуальних, професійних, культурних і суспільних завдань. Доброчинність в освіті розглядають як складову і невід'ємну частину національної історії. Її витоки та поширення нерозривно пов'язані з етногенезом і культурогенезом в Україні. Мотиваційні акценти та зміст доброчинності змінюються, набуваючи особливої якісної визначеності в кожну епоху, але завжди пов'язані з громадською турботою про майбутнє.

Основними формами вияву доброчинності в освіті є: державна, громадська, приватна. Державна *Д.*— доброчинність з боку державних органів, установ, організацій, яка надається позаобов'язковим фінансуванням навчальних закладів. Громадська *Д.*— доброчинність, яка надається закладам освіти з боку громадських організацій у грошовому, майновому вигляді, вигляді діяльності. Приватна *Д.*— доброчинність, здійснювана на користь навчальних закладів окремими особами чи групами осіб.

Доброчинність є могутнім стимулом для самоутвердження людини, для пошуків шляхів до освіти, науки та самовдосконалення. Створюються певні форми системної постійної допомоги закладам освіти й окремим особам: допомога в збереженні приміщень, оснащення класів технічними засобами, заснування фондів підтримки навчального закладу та учнів, студентів, викладачів, учителів; збільшення фондів бібліотек, надання іменних стипендій обдарованій молоді та дітям тощо. Але, на жаль, не існує правової бази для розвитку доброчинності організацій і фізичних осіб; не пропагується імідж доброчинця як подвижника, патріота країни; відсутня система заохочення діяльності доброчинців; процес вивчення традицій доброчинності в освіті здійснюється фрагментарно, не створено цілісної наукової картини її розвитку.

Літ.: Дмитрієнко М., Ясь О. Доброчинність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави.— 1994.— № 6.— С. 37–44; Доброчинність в Україні: минуле, сучасність, майбутнє.— К.: Ресурсний центр розвитку громадських організацій «Гурт», 1998.— 56 с.; Доброчинна діяльність і меценатство в Україні.— К., 2003.— 110 с.; Донік О. М. Благодійність в Україні у XIX — на початку XX ст.: ретроспективний аналіз / Матеріали Міжнародної конференції «На шляху до довіри у суспільстві: доброчинність в українській громаді» 20–22 червня 2005 р., м. Київ; Гринів Олег. Просвіта: історія та сучасність. Літопис Червоної Калини.— Львів, 1991.— Ч. 6.— С. 49–53; Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX — поч. XX ст.). Київський навчальний округ: Монографія.— Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006.— 448 с.

Звєрєва І. Д.

ЕКСПЕРИМЕНТ (лат. experimentum — спроба, дослід) — метод дослідження певного явища у керованих умовах. Відрізняється від спостереження активною взаємодією з об'єктом, що вивчається. Зазвичай Е. проводиться у науковому дослідженні з метою перевірки висунутої гіпотези, встановлення закономірностей і зв'язків між соціальними явищами та процесами.

Можливість здійснення *Е.* на думку Поппера є головною відмінністю наукової теорії від псевдонаукової.

Е. у соціально-педагогічному дослідженні дає можливість отримати інформацію про кількісні та якісні зміни показників об'єкта дослідження внаслідок впливу на нього керованих і контрольованих чинників. Він — найскладніший, трудомісткий, але водночас дуже ефективний і переконливий метод соціально-педагогічного дослідження.

Від інших методів наукового пізнання *Е.* відрізняється активним вторгненням у природу об'єкта, яке робить можливим дослідження причинно-наслідкових зв'язків, глибоке проникнення у сутність соціальних процесів і явищ.

Основоположником застосування *Е.* став Галілео Галілей, а його теоретичним апологетом Ф. Бекон, значну роль у його обґрунтуванні відіграв Дж. Мілль.

У соціально-педагогічних дослідженнях виділяють такі типи експериментів: за характером експериментальної ситуації — *природний* і *лабораторний*, за структурою експериментальної діяльності — *послідовний* і *паралельний*.

Види *Е.*— констатувальний, формувальний і контрольний, кожен із яких виконує своє завдання у дослідженні. *Констатувальний Е.*— дослідник експериментальним шляхом встановлює стан досліджуваної системи, констатує факт зв'язку, залежності між соціальними процесами та явищами. *Формувальний Е.* передбачає застосування спеціальної системи заходів, спрямованих на формування у клієнта певних особистісних якостей, на активізацію їх діяльності, моделей поведінки. *Контрольний Е.* дає можливість визначити ефективність запропонованої системи заходів щодо формування певних особистісних якостей, моделей поведінки.

Етапи *Е.— підготовчий, реалізаційний, аналізу та узагальнення результатів. Підготовчий етап* об'єднує у собі розроблення теоретико-методологічного та методичного розділів програми *Е.*, формування належних умов проведення досліду. Основним змістом *реалізаційного етапу* є наочно-практична діяльність експериментатора та респондентів (організаційно-технологічне забезпечення експерименту). *Етап аналізу та узагальнення результатів* пов'язаний з перетворенням експериментального факту соціальної дійсності, отриманого на попередньому етапі, у факт науки.

Підготовка *Е.* складається з двох блоків операцій: *обґрунтування експерименту* та *побудова програми* його проведення. Обґрунтування починають з аналізу потреби *Е,* тобто вивчення об'єктивної суспільної потреби саме в експериментальному дослідженні, потім виявляють можливості здійснення експерименту за допомогою осмислення наявних ресурсів його здійснення, зіставляють можливі витрати та збитки від випробування з передбачуваними позитивними результатами і роблять висновок про проведення експерименту. Побудова програми *Е.* включає *теоретико-методологічний і методичний розділи*. *Теоретико-методологічний* розділ програми складається з аналізу практичної проблемної ситуації, формулювання пізнавальної проблеми, визначення мети та завдань експериментального дослідження, визначення об'єкта та предмета дослідження, висування гіпотез, емпіричної інтерпретації та операціоналізації понять, побудова узагальненої моделі експерименту. Розробка *методичного розділу програми* експерименту передбачає побудову методики експерименту, планування його процедур. Побудова методики *Е.* складається з п'яти операцій: вибору або розроблення методичної схеми *Е.,* засобів перетворення об'єкта, вивчення тривалості *Е.,* розроблення засобів і методики вимірювання та контролю, методики аналізу результатів.

Літ.: Загвязинский В. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособие / В. Загвязинский, Р. Атаханов.— Издательский центр «Академия», 2003.— 273 с.; Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: [підручник для науковця] / Юрій Петрович Сурмін.— К.: Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006.— 302 с.; Методологія та методи соціальних досліджень: [навч. посіб].— К.: ДЦССМ, 2003.— 216 с.; Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: [Методологічні поради молодим науковцям] / Семен Устинович Гончаренко.— Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2010.— 308 с.

Веретенко Т. Г.

ІНІЦІАТИВА (соціальна) (лат. initiare — починати) — внутрішнє спонукання до нових форм діяльності; вид соціальної активності, пов'язаний із генерацією нових ідей чи форм діяльності.

На сьогоднішній день трактування терміну «ініціатива» може бути представлене як: особистісна характеристика людини; форма вияву актуальних потреб; спосіб взаємодії з соціальним середовищем; спосіб самовираження особистості; форма активності людини; діяльність особистості щодо реалізації соціально обумовленої новаторської пропозиції з метою зміни навколишнього середовища та себе в ньому. З огляду на соціальну значущість будь-якої ініціативи, вона може бути визначена також як форма діяльності дітей і дорослих, яка, перевищуючі за своєю ефективністю попередні ініціативи, містить новизну у засобах досягнення суспільно значущої мети.

Про результативність ініціативи дозволяють судити позитивні зміни, нестандартний підхід до вирішення проблем, вибору шляхів і засобів їх реалізації, поява нових ініціатив.

Ініціатива соціальна характеризується як сукупність дій (діяльність) щодо висунення, затвердження, поширення та практичної реалізації соціально значущої ідеї, які свідомо, самостійно та добровільно здійснюються суб'єктом; характеристика, індикатор і форма прояву соціальної активності.

Наразі в різних інформаційних джерелах виокремлено низку видів і форм соціальної ініціативи, здійснено її класифікацію з огляду на значущість феномена ініціативи для завдань соціалізації.

Науковцями виокремлюються чотири основні етапи розвитку соціальної ініціативи: аналіз існуючих проблем і виявлення тих недоліків, труднощів чи протиріч, які повинні бути усунені; емоційний відгук особистості на те, що відбувається у соціумі — поява бажання, прагнення, віри та надії зробити позитивні перетворення; формулювання засобів зміни — визначення форм і сценарію розвитку ініціативи; заява про ініціативу та початок її реалізації.

Серед ключових ознак при класифікації ініціативи, що часто зустрічаються в науковій літературі, можна назвати такі: спрямованість, суспільна значущість ініціативи (позитивна, негативна); рід прояву (індивідуальна, колективна); ступінь самостійності; тривалість психологічної діяльності, яка підготовлює прояв ініціативи (раптова ініціатива або ініціатива, що виявляється після тривалого підготовчого періоду); ступінь творчості (репродуктивна, творча); ступінь розвитку ініціативи як риси особистості (епізодична, постійна); мотивація (егоїстична або ініціатива, що розвивається під впливом суспільно значущих мотивів); багатство внутрішнього змісту (зовнішня, що за власною сутністю є порожня, та ініціатива з багатим змістом); продуманість ініціативних дій (результативна ініціативна дія; помилкова дія, хоча й відрізняється своєю новизною та оригінальністю); широта (ініціатива, що постійно проявляється в одній будь-якій діяльності; ініціатива, що проявляється в кількох видах діяльності; ініціатива, що проявляється в усіх основних видах діяльності); стійкість (короткочасність ініціативних дій і тривалість прояву ініціативи).

Розподіл ініціативи за цілями впровадження є широко вживаним підходом серед дослідників соціальних молодіжних ініціатив у пострадянських країнах; визначає два головні напрямки цілей, за якими можлива типологізація цих ініціатив, а саме: стимулювання прагнення до зміцнення інтелектуального, фізичного та духовного здоров'я

особистості; формування та поширення серед молоді цінностей і норм здорового способу життя.

Літ.: Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія.— К.: Наук. світ, 2006.— 363 с.; Коновалова Т. В. Подготовка социальных педагогов к педагогичекой поддержке инициативы старшеклассников: Дис. канд. пед. наук: 13.00.08.— Самара, 2003.— 200 с.; Лесникова С. Г. Проектная деятельность как средство развития социальной инициативности подростка в условиях детской общественной организации: Дис. канд. пед. наук: 13.00.01.— Ижевск, 2005.— 252 с.; Тетерский С. В. Социальные инициативы детей и молодежи: поддержка общества и государства: Монография.— М.: РЕГЛАНТ, 2003.— 216 с.

Безпалько О. В., Гулевська-Черниш А. В.

МЕНЕДЖМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ (англ. management — управляти, керувати, стояти на чолі; лат. manus — рука) — система наукових знань і управлінської практики, що забезпечує виконання відповідних соціальних завдань засобами адекватної організаційної структури соціальних служб (закладів соціальної роботи).

Питання *М. с. р.* в Україні вивчали О. Главацька, М. Головатий, М. Лукашевич, М. Туленков, К. Шендеровський та ін. Менеджмент соціальної роботи спирається на загальні теорії управління та менеджменту розроблені Ф. Тейлором, Ф. Файолем, Д. Муні, Е. Мейо, Ф. Герцбергом та ін.

М. с. р. є складовою соціального управління в цілому та несе на собі загальні ознаки соціального управління. Разом із тим закономірне розширення та ускладнення системи професійної соціальної роботи стимулювало пошук оптимальних форм *М. с. р.* та управління соціальними службами й соціальною роботою в цілому, спонукало до розробки специфічних управлінських рішень, які б сприяли досягненню мети практичної соціальної роботи та відповідали етичним стандартам фаху.

М. с. р. структурно складається з: а) менеджменту організаційного; б) менеджменту персоналу; в) самоменеджменту. Важливе значення для *М. с. р.* має впровадження та оцінка інновацій (нововведень) з метою підвищення ефективності соціальної роботи. Втілення інновацій часто відбувається у формі проекту, тобто діяльності, що обмежена певними завданнями, часовими межами та бюджетом. Тому *М. с. р.* інколи набуває форми *проектного менеджменту*.

Елементами М. с. р. як виду професійної людської діяльності є: а) мета управління; б) спосіб досягнення мети; в) об'єкт та суб'єкт управління, які взаємодіють в певному середовищі; г) функції управління організацією: планування, організація, оперативне управління, мотивація, навчання кадрів, облік та аналіз, зворотній зв'язок, координація, контроль; засоби управлінської праці; ґ) методи, засоби обробки й аналізу інформації, прийняття на цій основі конкретних рішень; д) технологія управління: прийоми, засоби та порядок (послідовність, регламент) виконання процесу управління в цілому та в його складових функціях.

Ключовим результатом М. с. р. є отримання значно більшого ефекту при найменших зусиллях, витратах, у тому числі витратах часу.

До загальноуправлінських *підходів М. с. р.* належать: а) спрямованість управлінської діяльності на забезпечення відповідно до цілей організованої роботи людей; б) забезпечення за допомогою управління функціонування та розвитку організацій; в) здійснення управління через реалізацію основних функцій — планування, організації, мо-

тивації, контролю, прийняття рішення та комунікації, а також лідерства (керівництва); г) управління може бути ефективним завдяки цілеспрямованості, прогнозованості, участі в ньому членів організації, наявності зворотного зв'язку тощо.

Об'єкти управління у М. с. р.— соціальні працівники, співробітники, уся система взаємовідносин, що склалася між людьми у процесі здійснення соціальної роботи. *Суб'єктами М. с. р.* виступають керівники соціальних служб і сформовані ними органи управління, які наділені управлінськими функціями.

Процес М. с. р.— збір, переробка, передача інформації (предмет менеджменту), яка використовується для відпрацювання рішень (продукт менеджменту). Процес *М. с. р.* передбачає певну *організаційну структуру*, під якою розуміють сукупність елементів органів управління та стійких зв'язків між ними, що забезпечують її цілісність, збереження основних властивостей при різноманітних внутрішніх і зовнішніх змінах. Організаційна структура *М. с. р.* повинна містити мінімальну кількість ланок і рівнів управління, забезпечувати розподіл функцій, стійкість, безперервність, оперативність і гнучкість управління.

Методи управління в М. с. р.: а) економічне стимулювання; б) адміністративні методи (регламентація діяльності з іншими соціальними службами та спеціалістів з соціальної роботи, їх нормування, інші питання роботи з кадрами, прогнозування, моделювання, програмування діяльності соціальної служби); в) методи професійної підтримки персоналу (супервізія і навчання); г) методи психолого-педагогічного впливу (налагодження сприятливого клімату, стимулювання творчості, ініціативи, інновацій, формування умов для прийняття соціальним працівником самостійного рішення тощо); ґ) методи суспільного впливу (розвиток команди соціальних працівників, збільшення ресурсів соціальної роботи в громаді, запровадження моральних тренувань, підвищення престижу й іміджу соціальної роботи).

Принципово важливим елементом *М. с. р.* вважають розроблені — на рівні соціальної служби, регіону чи країни в цілому — стандарти соціальних послуг, зрозумілі та прозорі процедури і технології, які б забезпечували належну якість соціальної роботи.

Різновиди М. с. р.: а) *лінійний або ієрархічний* (між ланками ієрархії встановлюються чіткі взаємовідносини: на чолі кожної служби стоїть керівник, який здійснює всі функції організації; кожен член колективу підпорядковується, як і вся служба, лише цьому керівникові та виконує тільки його розпорядження; керівник підпорядковується вищому керівникові); б) *функціональний* (звільняє лінійних керівників від потреби детального знання всіх сторін управління організацією; фахівці добре знають конкретні ланки соціальної служби та готують кваліфіковані рішення); в) *лінійно-штабний* (створення при лінійних керівниках певних «штабів» — бюро, групи, сектори, колегії тощо, які спеціалізуються на виконанні певних менеджерських функцій; штаби не приймають рішень, а лише забезпечують їх якісну підготовку); г) *матричний* (на традиційну, поділену за функціями організацію, тобто вертикальне структурування, нашаровується орієнтована на проект чи окрему соціальну послугу організація, тобто горизонтальне структурування; менеджмент полягає в сприянні горизонтальним комунікаціям всередині організації та гарантуванні суворої відповідальності за хід робіт, проектів та процесів у ній).

Специфіка М. с. р. походить від головного призначення соціальних служб — надання допомоги людям для виходу із складної життєвої ситуації. Тому *М. с. р.* визначається низкою чинників, зокрема: ідеологією та філософією соціальної роботи, які мають ваго-

мий влив на місію та цілі соціальних служб; цілями соціальної політики та завданнями, висунутими у нормативно-правових документах органів державної влади та місцевого самоврядування; особливостями статусу, формами власності соціальної служби, їхніми спеціалізаціями та взаємозв'язками функціями та професійними ролями соціальних працівників; особливостями взаємодії між соціальними працівниками та соціальною службою в цілому; становищем клієнтів соціальної роботи як адресатів впливу та формами взаємодії між ними і соціальними працівниками.

Особливості управління соціальним службами, за визначенням М. Лукашевича, полягають у: а) невідповідності його у часі з результатами соціальної допомоги (для управління службою практично неможливе точне прогнозування та вимірювання результатів управління); б) важливості як кінцевого, так і проміжного результату управління; в) обмеженість використання в такому управлінні директивних методів і активне застосування методів мотивації, переконання, створення ситуацій успіху та зацікавленості.

У 1980–90-х рр. виник підхід до *М .с. р.*, що дістав назву *«новий менеджереалізм»* — поєднання ряду гуманістичних доктрин, що відстоюють права споживача на вибір, із бізнесовими техніками управління, які спрямовані на підвищення ефективності та продуктивності соціальних служб. Основними цінностями в новому менеджереалізмі є результативність, гнучкість, якість, конкуренція, орієнтація на потреби користувача й ефективне використання ресурсів.

Виокремлюють три основні елементи цього підходу: а) результативність (дає можливість керівникам соціальних служб оперувати та забезпечувати дисципліноване використання ресурсів при досягненні поставлених завдань, зокрема, завдяки застосуванню сучасних інформаційних технологій); б) ринкові відносини (сприяють усвідомленню відмінностей надавачів і користувачів соціальних послуг; соціальні служби мають боротися за державний контракт на надання соціальних послуг, що стимулює конкуренцію між надавачами послуг, а також відповідати встановленим державою вимогам до якості послуг); в) місцеве самоврядування (має забезпечувати надання послуг, максимально орієнтованих на потреби місцевої громади, залучення громадськості до управління соціальними службами, гарантувати публічний контроль за використанням суспільних фондів).

Літ.: Вступ до соціальної роботи: Навч. посібник / За ред. Семигіної Т. В., Миговича І. І.— К.: Академвидав, 2004.— 304 с.; Головатий М. Ф. Управлінські аспекти соціальної роботи: курс лекцій / Головатий М. Ф. Лукашевич М. П., Дмитренко Г. А. та ін.— К.: МАУП, 2002.— 368 с.; Лукашевич М. П., Туленков М. В. Менеджмент соціальної роботи: Теорія і практика Навч. посібник.— К.: Каравела, 2007.— 296 с.; Шендеровський, К. Менеджмент у соціальній роботі: посібник.— К.: Главник, 2007.— 207 с.

Семигіна Т. В.

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА / МІЖВІДОМЧА ГРУПА ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ — команда спеціалістів із різних галузей освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та соціального обслуговування населення, які відповідно до узгодженого і скоординованого плану роботи виконують певні завдання, спрямовані на надання соціальних послуг клієнту, подолання його складних життєвих обставин.

Міждисциплінарна / міжвідомча група фахівців характеризується чітким порядком взаємодії і спрямованістю на досягнення домовленості. На регулярних зустрічах команди, іноді й за участю клієнта, членів його сім'ї, обговорюються особливості випадку,

процедура його ведення; погоджуються з клієнтом і фіксуються в договорі всі етапи ведення випадку. Основні методологічні засади функціонування такої команди — професіоналізм, інтеграція, колективна відповідальність.

Координує роботу міждисциплінарної / міжвідомчої команди менеджер випадку, яким може бути і соціальний педагог. Його основні завдання — це організація зустрічей, введення фахівців-експертів у курс справи, захист прав та інтересів клієнта (недопущення дострокового закриття випадку), фасилітація, аналіз здійсненої роботи, забезпечення оптимального режиму праці, ведення обліку роботи з клієнтом і контроль за виконанням плану, направлення особи, котра отримує послуги, у разі потреби до інших організацій тощо.

Ведення випадку міждисциплінарною / міжвідомчою командою має такі етапи: розгляд випадку; обмін думками; розподіл обов'язків; оцінка ситуації та планування втручання; надання послуг; аналіз роботи; завершення випадку. *Принципами* реалізації технології ведення випадку міждисциплінарною / міжвідомчою групою фахівців соціальної сфери є:

Професіоналізм і висока кваліфікація членів міждисциплінарної чи міжвідомчої команди. Важлива умова професіоналізму команди — формування єдиних переконань і поглядів щодо завдань ведення випадку. Постійне підвищення професійної компетентності — вимога до всіх членів команди, незалежно від їхнього досвіду.

Пріоритет інтересів клієнта та добровільність користування послугами. Даний принцип завбачає визнання сім'ї пріоритетним і найкращим середовищем для розвитку дитини; він припускає формування або зміну пріоритетів клієнта, якщо, з погляду фахівця, вони не відповідають його реальним потребам.

Активна участь клієнта у веденні випадку, розвиток його власного потенціалу. Ведення випадку передбачає наявність у клієнта не тільки прав, але й обов'язків. Активна участь клієнта — його внесок у формулювання цілей, завдань і заходів плану, причому відповідальність за виконання багатьох запланованих заходів покладається саме на клієнта.

Ефективний обмін інформацією за випадком. Для забезпечення злагодженої роботи членів команди всі фахівці мають вчасно отримувати повну, точну, детальну інформацію про клієнта та періодично аналізувати динаміку розвитку випадку.

Конфіденційність інформації про клієнта. Принцип конфіденційності поширюється на всіх членів команди незалежно від фаху.

Послідовність і поетапність надання допомоги. Незалежно від тривалості ведення випадку, усі кроки у процесі надання допомоги мають бути логічними та послідовними.

Індивідуальна відповідальність фахівця за ведення випадку. Міждисциплінарний підхід до ведення випадку передбачає розподіл обов'язків між фахівцями у наданні різних видів допомоги та відповідальність за ухвалення рішення.

Повноцінне використання спільних ресурсів і мінімізація витрат. Фахівці мають визначити, як оптимально залучити та розподілити усі наявні у громаді ресурси.

Постійна оцінка якості й ефективності міждисциплінарної допомоги. Оцінка якості й ефективності на рівні випадку здійснюється на робочих зустрічах з аналізу випадку.

Оптимізація навантаження на членів команди. Кількість співробітників команди ведення випадку відповідає обсягу та складності поставлених цілей і завдань, а також залежить від особливостей клієнта.

Склад і можливості міждисциплінарної / міжвідомчої групи фахівців соціальної сфери обумовлюють обрання стратегії втручання у ситуацію клієнта: термінового втручання, паралельних дій, спільних дій, стратегія обстеження, розподілу й аналізу та ін.

Літ.: Посібник з методики міждисциплінарного ведення випадку при роботі з безпритульними, бездоглядними неповнолітніми дітьми / Організація «Право на здоров'я»; [авт. кол.: Бєлякова А. В., Боголюбова О. М., Воробйовський О. А. та ін.].— К.: ТОВ «Стар-98», 2010.— 68 с.; Петрочко Ж. В. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: дис. д-ра пед. наук: 13.00.05 — соціальна педагогіка / Жанна Василівна Петрочко.— К.: Інститут проблем виховання НАПН України, 2011.— 582 с.

Петрочко Ж. В.

МОЛОДЬ — диференційована соціальна група, яка набуває рис соціальної спільноти та має специфічні соціально-психологічні, соціальні, культурні й інші особливості, у тому числі і способу життя, перебуває у процесі соціалізації, має свій соціальний вік і відповідно до потреб часу має бути творцем або зачинателем нової соціальної та культурної реальності.

Уперше на міжнародному рівні термін молодь було презентовано Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1985 р., згідно якого визначається вікова межа молодої людини 15–24 роки. Пізніше Всесвітньою Організацією Охорони Здоров'я поняттям «молоді люди» було охарактеризовано віковий період від 10 до 24 років. У різних країнах і серед різних наукових течій прослідковується дискусійність вікових меж: нижню межу молодості різні автори встановлюють між 14 і 16, а верхню — між 25 і 35 роками.

Закон «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» визначає молодь як групу населення віком від 14 до 35 років (до 1998 р.— з 15 до 28 років).

Поширений інтерес до вивчення молодіжних проблем обумовив розвиток нової науки — ювенології (або юнології), предметом вивчення якої є молоде покоління.

Науковці, які займаються проблемою молодіжних субкультур і соціологією молоді, поняття «молодість» та «молодь» розглядають у трьох аспектах: як визначений біологічний вік; як певний стан, обумовлений соціально-культурними критеріями; як певну групу чи покоління з притаманними їй цінностями.

Деякі вчені пропонують розподіл вікового етапу молодості на окремі періоди, виходячи з рівня соціального дозрівання молодих людей, а також їх відношення до різних інститутів суспільства: підлітковий — 11 (12)–14 років, юнацький — 15–17 (18) років, молодіжний — 18–25 років. В окремих наукових працях можна зустріти розподіл життя молодої людини на три основні періоди: перший — це, так званий, період пошуку, коли молода людина визначає, ким бути, якою бути, яку професію, спеціальність обрати, де реалізувати свої здібності; другий — людина інтегрується в суспільство; починається трудова діяльність юнаків і дівчат у будь-якій сфері (на виробництві, у науці, культурі тощо); третій — розпочинається інтенсивна творча праця молодої людини, завершується її соціалізація та становлення (коли здебільшого обрано фах, здобуто освіту, набуто професійних навичок, створено сім'ю, є власне житло).

Наразі існує декілька напрямків теоретичного осмислення молоді, її місця і ролі в суспільстві: як носія психофізіологічних рис молодості, як окремої культурної групи зі своїми культурними якостями та функціями, як об'єкта та суб'єкта процесу спадкоємності та зміни поколінь, де на перший план виходить її соціальна функція. Ця спіль-

нота, з одного боку, характеризується притаманними їй психофізіологічними особливостями, діяльністю, що переважно пов'язана з підготовкою та включенням у суспільне життя, з іншого — ця спільнота має власну субкультуру, внутрішню диференціацію, яка відповідає соціальному поділу суспільства.

Проблеми, що виникають у процесі соціалізації молоді, поділяються вітчизняними науковцями на дві групи: *соціальні молодіжні проблеми* — визначення ролі та місця молоді в сучасному суспільстві; формування ціннісних орієнтацій молодих людей і їх моральних пріоритетів; становище на ринку праці; забезпечення молоді певного освітнього рівня; політичні орієнтації та електоральна поведінка молоді; *особистісні проблеми молоді* — пошук сенсу життя; професійне самовизначення; кохання; створення власної сім'ї; взаємостосунки з дорослими та однолітками; здоров'я молодих людей.

Проте сучасними європейськими дослідниками запропоновано інший підхід до класифікації молодіжних проблем: *молодіжні проблеми* — безробіття, зростаюча економічна залежність, поляризація, нестабільність ринку праці, вживання алкоголю, наркотиків, психічні та психосоматичні симптоми; так звана «*проблемна молодь*» — молоді люди, які довготерміново залишаються безробітними, молоді алкоголіки та наркозалежні, безпритульні, «діти вулиць», молоді люди, які намагаються покінчити з собою, біженці та молоді люди з тяжкими психічними розладами; *проблеми молоді* — створені мас-медіа моральна паніка, яка пов'язана з молодіжними проблемами, зазначеними вище, а також відео паніка, паніка віртуального світу, насильства на вулицях і характерна для останнього часу паніка силових маніфестацій, які влаштовує молодь.

Аналіз літератури з проблем молоді дозволяє виокремити кілька напрямків вивчення ролі та місця молоді в соціальному розвитку суспільства: аналіз «соціального портрету» різних груп молодого покоління; вивчення запитів, інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, соціальних очікувань молоді у всіх сферах життєдіяльності; формування активної життєвої позиції, способу життя і поведінки; вивчення особливостей адаптації молодіжної категорії в різних соціальних сферах; вивчення соціальної активності молоді, її включення в соціальне управління і самоуправління на різних рівнях; вивчення моральної, соціально-політичної, соціально-психологічної культури молоді.

Літ.: Гордієнко Л. О. Соціалізація молоді Великої Британії у діяльності молодіжних організацій: Дис. канд. пед. наук: 13.00.05 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова.— К., 2005.; Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б. М. Бим-Бад.— М.: Большая российская энциклопедия, 2002; Плотніков П. В. Соціально-педагогічні основи соціалізації молоді промислового регіону: Дис. д-ра пед. наук: 13.00.05 / Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди.— Х., 2005; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев.— М.: Издательский центр «Академия», 2002.

Гулевська-Черниш А. В.

НАРКОМАНІЯ (англ. narcomanie, що запозичене з поєднання слів narke — сон, заціпеніння, mani — потяг, пристрасть, божевілля) — хворобливий психічний стан, зумовлений хронічною інтоксикацією внаслідок *зловживання* наркотичними засобами, що віднесені до таких конвенціями ООН чи Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України, і який характеризується психічною або фізичною залежністю від них (Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними»). Відповідно, *хворий на наркоманію* (наркоман) — особа, якій у встановленому порядку медичним

закладом встановлено діагноз «наркоманія». При встановленні діагнозу розрізняють: *вживання* наркотичних засобів або психотропних речовин без призначення лікаря — незаконне вживання наркотичних засобів або психотропних речовин та *зловживання* наркотичними засобами або психотропними речовинами — умисне систематичне незаконне вживання наркотичних засобів або психотропних речовин. У залежності від ступеня проблеми людину беруть на профілактичний чи наркологічний облік.

Наркоманія означає проблемний стан організму, викликаний вживанням речовин, що ідентифікуються як наркотики. За визначенням ВООЗ: «Наркотики «narcotic» — це така речовина або суміш речовин, що докорінно відрізняються від усіх речовин, необхідних для нормальної життєдіяльності людини. Прийом наркотиків спричиняє зміну функціонування організму в цілому, серйозно ускладнює діяльність внутрішніх органів, центральної та вегетативної нервової системи».

Термінологічна нестійкість визначення понять «наркоманія» і «наркотик» існує у всіх країнах. Наприклад, в англійській мові поняття «наркотик» переважно використовується у медичній літературі з фармакології та у юридичних працях. У соціологічній, медичній, науково-популярній літературі США вживається поняття, що охоплює власне ліки та всі наркотичні речовини — «drug» (ліки, засіб), а поняття «narcotic» стосується передусім опіатів, інколи інших снодійних препаратів. У педагогічній, психологічній літературі та у всіх галузях знань для всіх випадків цієї проблеми застосовують терміни «addiction». Розмаїття форм наркоманії згідно класифікації ВООЗ визначається двома поняттями «habituation» — звикання та «addiction» — хибна пристрасть. Перша форма розглядалася як погана звичка, коли ознаки хвороби не проявлялись, тобто вживання, а друга — власне «наркоманія» — зловживання. Разом із тим, «addiction» розглядають і як загальну назву девіацій, які пов'язані із ефектом залежності. Адиктивну поведінку, яка супроводжує схильність до вживання наркотичних речовин, визначають поняттям «хімічні адикції» — схильність до вживання наркогенних засобів, нехімічної адикції — інтернет-залежність, ігроманія (гемблінг) тощо. У французькій мові у значенні поняття «наркоманія» вживають термін «токсикоманія» — «toxicomanie».

Поряд із термінами «addiction» використовують поняття «narcotism», «morphinism» тощо. Поняття «наркотизм», «морфінізм» вказує на соціальність явища, його причинно-наслідковий характер і відповідні методи превенції. Зокрема визначається антисоціальний характер поведінки наркоманів, який зумовлено трьома чинниками. Перший — зміни психіки особи, якій притаманне вживання наркотиків, призводять до спотворення психічної сфери, огрубіння почуттів, появи аморальних потреб, самогубства тощо. Н. Максимова визначає єдність психологічних механізмів, які знаходяться в основі наркоманії, алкоголізму та інших видів залежностей, суттєвих порушень психіки та поведінки. Другий чинник розглядає наркоманію, як явище пов'язане з обігом наркотичних речовин, її злочинним характером у сфері майнових, насильницьких та інших злочинів. Третій чинник пов'язаний із субкультурою, а саме явищем прозелітизму — залучення до вживання інших із різними корисливими та безкорисливими мотивами. За різними оцінками факти втягування одним наркоманом інших людей налічує від одиниць до десятків. З точки зору медико-біологічних пояснень явище наркоманії науковці вживають у двох значеннях. Перше значення відділяє наркоманію від алкоголю, тютюну та токсичних речовин як самостійну проблему. Друге, більш широке, розглядає наркоманію, як «наркоманії», з наголосом на останній склад. Відповідно до такого погляду, «наркоманія» — це сукупність залежностей, які набули ознак (симпто-

мів і синдромів) чи самої хвороби (І. П'ятницька). У такому випадку наркоманії мають різне понятійне визначення: «алкоманія», «тютюноманія», «барбітуроманія», «опіоманія», «гашишоманія», «токсикоманія» тощо. Для людей, які стали залежними від наркотиків, у різній мірі використовують означення «addict» — «наркоман», «токсикоман», «алкоголік» без розмежування.

Згідно з класифікацією ВООЗ, наркотичними визнаються хімічні речовини, які мають безперечно негативний вплив на біохімічні процеси в організмі та викликають поведінкові розлади. До них відносять різні групи наркотиків і психотропних речовин. Поділ на «наркотики» чи «токсичні речовини», а відповідно і використання назви хвороб і статусу хворих є достатньо умовним, оскільки список наркотичних речовин постійно змінюється: одні речовини визнаються наркотичними, інші вилучаються зі списку таких або переходять у різні списки. Наркоманію відрізняють від токсикоманії лише одним критерієм — юридичним: натуральні або синтетичні речовини чи медикаменти включають до переліку наркотиків тільки за рішенням Постійного комітету з контролю наркотиків. З моменту офіційного визнання хімічної речовини наркотиком, її немедичне виготовлення, збереження, збут, пересилання, споживання переслідують за законом. Потенційно список речовин, здатних викликати зміни свідомості, дуже великий і розширюється по мірі синтезу речовин у нові нарковмісні препарати.

Серед вчених, які досліджують цю проблему, існують різні погляди щодо класифікації, використовуються різні означення на основі критерію подібності впливу: «наркогенні речовини» (Д. Колесов, 1988); «наркогенні засоби» (О. Пилипенко, 1991); «психоделіки» (І. Пятницька, 1994); «адиктивні речовини» (О. Сердюк, 2002). Сьогодні набули поширення так звані «смарт-наркотики», «дизайн-наркотики», «наркотики-аналоги», які внаслідок трансформації кристалічної решітки складно ідентифікувати.

Офіційний об'єм понятійного апарату та змісту визначень формується відповідними Законами, Указами, Постановами. Перелік наркотиків, психотропних речовин і прекурсорів визначався Державним комітетом України з питань контролю за наркотиками та Державною службою України з лікарських препаратів і контролю за наркотиками. 13 квітня 2011 р. вступив в силу Указ Президента України № 457/2011 про створення Державної служби України з контролю за наркотиками, яка стала їх правонаступницею. В Україні прийнято класифікацію залежностей згідно Міжнародної класифікації хвороб 10-го перегляду, згідно якої наркоманії класифікуються як розлади психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин: алкоголю, опіатів, каннабіноїдів, седативних або снодійних середників, кокаїну, стимуляторів, галюциногенів, тютюну, легких розчинників тощо. Спільними для всіх наркотичних речовин критеріями є вживання зі шкідливими наслідками, зокрема появи синдрому залежності та інтоксикації, яка буває неускладненою; з медичними ускладненнями; гострою; з травмою або іншими тілесними ушкодженнями; делірієм; розладами сприйняття; судомами; патологічним сп'янінням; комою. Наркоманія має біопсихосоціальні корені. Соціальний, психічний і клінічний стан наркомана завжди складний і драматичний зі слабо прогнозованими тенденціями до *ремісії* — утримання від наркотику у медико-соціально-психологічні терміни утримання від вживання наркотиків.

Наркоманія охоплює діапазоном усі вікові та соціальні групи. У наркології визначають підліткову, молодіжну наркоманію, наркоманію серед чоловіків, наркоманію серед жінок, що є вагомим показником зростання наркотизації суспільства. Серед осіб, що вживають наркотики, збільшилася кількість людей старшого віку, жінок і дітей. Вживан-

ня наркотиків є провокуючим чинником до інфікування ВІЛ / СНІДом; інфекціями, що передаються статевим шляхом; гепатитами, туберкульозом та іншими соціально небезпечними хворобами. Найбільше число випадків інфікування ВІЛ спостерігається саме серед споживачів ін'єкційних наркотиків (СІН).

Порядок виявлення та постановки на облік осіб, які незаконно вживають наркотичні засоби або психотропні речовини, регламентується Наказом по відповідних міністерствах на підставі Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» 1995 р. і відповідними редакціями 2006 р. і 2007 р. У ньому визначено умови та терміни проходження необхідного курсу наркологічної допомоги та диспансерного наркологічного нагляду.

Суттєвими ознаками наркоманії є: наявність непереборної потреби до вживання наркотиків, що супроводжується особливостями способу життя та смерті. Численні дослідження підтверджують особливо руйнівний вплив наркоманії на моральні цінності, психіку, організм і соціальну взаємодію, провокуючий характер до правопорушень і самогубств.

Хронічна інтоксикація психоактивними речовинами проявляється *синдромами зміненої реактивності, психічної та фізичної залежності*, а також своєрідним симптомокомплексом наслідків і ускладнень від їх вживання.

Наркоманія як хвороба визначена рядом загальних симптомів і синдромів, які є загальними для всіх її форм і характерні окремими специфічними проявами в залежності від виду наркотиків. Визначають такі основні синдроми, які поступово переходять один в інший: великий наркоманічний синдром і синдром зміненої реактивності. *Великий наркоманічний синдром* — основна діагностична ознака хвороби. Він відрізняє здорову людину від хворої. Структурно цей синдром складається з синдрому зміненої реактивності та синдрому психічної і фізичної залежності. *Синдром зміненої реактивності* визначає ставлення організму до дії певного наркотику. Синдром включає комплекс захисних реакцій організму на введення наркотику; звикання до певної дози та виду наркотику, тобто толерантності. *Толерантність* — ефект звикання до наркотику, що потребує для отримання сп'яніння постійного збільшення дози. Синдром вказує на найбільш ранні патологічні зміни в організмі, що виникають у відповідь на тривале вживання наркогенних речовин. Структурно цей синдром складається з таких симптомів:

Дія захисних бар'єрів організму. Відповідно виду наркотику такі бар'єри визначають як специфічні та неспецифічні. Наприклад, специфічні реакції організму при вживанні тютюну — запаморочення, при вживанні алкоголю — нудота, при вживанні опію — свербіння шкіри верхньої третини тіла, барбітуратів — слинотеча, різь в очах, запаморочення тощо. Неспецифічні захисні бар'єри виявляються вегетативними та психосоматичними симптомами. У загальному випадку, незалежно від виду наркотику, вони демонструють реакцію організму на зміни його гомеостазу (гармонії та рівноваги). Зникнення захисних бар'єрів у відповідь на інтоксикацію та поява толерантності свідчить про динаміку наркотизаційної адаптації організму до наростання доз наркотичних речовин. Ці динамічні особливості супроводжують зміни толерантності. Толерантність на кожній зі стадій має свою специфіку. Для I стадії характерне зростання толерантності. Для II стадії стає характерним так зване «плато толерантності» — період максимальної стерпності доз наркотичної речовини. Стадія включає наступні ознаки: розвиток стану сп'яніння лише від великих доз; вживання максимальних доз наркотику

одномоментно (разова толерантність); толерантність протягом доби (добова толерантність). У всіх випадках толерантність є стабільною і істотно не змінюється впродовж певного відрізку часу. Визначають, що для снодійних препаратів плато толерантності перевищує вихідну фізіологічну стерпніть у 5–10 разів, для алкоголю — у 8–12 разів, а для опіатів — у 100 разів. Для III стадії характерним є різке падінням толерантності: людина п'яніє від малої дози, наступає швидка деградація.

Синдроми залежності визначають за показниками психічних і фізіологічних розладів.

Синдром психічної залежності включає в себе *нав'язливий* (обсесивний) потяг до приймання вживаної речовини, а також потребу досягти очікуваного стану при інтоксикації. Психічний комфорт у стані інтоксикації характеризується двома ознаками: налаштування на позбавлення від дискомфорту замість отримання задоволення, а при перерві вживання з'являється психічний дискомфорт — первинний абстинентний синдром. Вживаний наркотик дає можливість відновлювати порушені психічні функції, саме тому психічна залежність супроводжується нестримним потягом повторити стани інтоксикації або уникнути психічних страждань та інших розладів, що виникають при неможливості утримання від них. Нестримний потяг має універсальне визначення, яке скеровує стиль життя і характеризується втратою контролю над дозою наркотику — «здвигом мотиву на ціль» (за Б. Братусем).

Наступним етапом драматизації життя наркохворого є *синдром фізичної залежності*. Він зазначає стан фізіологічної адаптації організму до вживаної речовини та виявляється у втраті самоконтролю, через *непереборний* (компульсивний) потяг до інтоксикації, а у разі її відсутності наростанням синдрому відміни — вторинною абстиненцією.

За міжнародними оцінками, Україна входить до складу країн, де процеси наркотизації мають тенденцію до постійного збільшення як за абсолютними показниками, так і відносними (опосередкованими збитками в репродуктивній, економічній, соціальній та інших сферах). Зокрема ВООЗ визначає наркогенну ситуацію в Україні станом «епідемія», тобто більше 1 % населення визначаються як наркозалежні. В оцінці процесів наркотизації використовують поняття стану, структура, динаміка цього негативного соціального явища. *Стан* характеризує чисельну кількість наркозалежних і проблеми з цим пов'язані; *рівень* частку від загальної кількості на 10.000 чи 100.000 населення (це дає можливість порівнювати питому вагу наркозалежних по регіонах); структура визначає розмаїття наркогенних речовин і їх затребуваність, зокрема, в дослідженнях цей список складає 20–30 найменувань, відповідно пріоритетів наш більш представлено алкоголь, тютюн, каннабіс (конопля) і так далі. Якщо брати в цілому, то соціологічні дослідження, данні медичної та кримінологічної статистики свідчать про наростання негативних тенденцій. Зокрема, за даними МВС, у 2010 р. в Україні налічувалося 152 800 наркозалежних (із них 6 тисяч — учні шкіл і студенти), передусім це особи, які скоїли злочини в стані наркотичного сп'яніння (за середніми показниками 60 % від усіх скоєних злочинів) або ті, що були затримані в ході профілактичних заходів; з іншого боку, за даними Інтерполу, в Україні зареєстровано 65 тисяч дилерів — розповсюджувачів наркотиків. Втім, середня статистична величина осіб, які страждають на наркоманію та включені в наркообіг, є орієнтовною, тому для «латентних» (прихованих) явищ, до яких відносять наркоманію, ВООЗ пропонує перераховувати визначені дані на коефіцієнт латентності, тобто множити у 6–8 разів. Проблему визначення реальної картини наркоманії пов'язано з постійним збільшенням моделей вживання наркотиків, змін способів наркотизації різних соціальних груп.

Подолання залежності пов'язане з лікуванням і реабілітацією наркоманів. У сфері наркології існують різноманітні фармакологічні стратегії припинення вживання наркотиків і визначених реабілітаційних програм. Найбільш прогресивні поєднують медичні та психологічні моделі. У соціальній роботі значно ширший діапазон підходів, оскільки поєднує лікувальні, реабілітаційні, профілактичні заходи державних, недержавних, зокрема, релігійних організацій, груп взаємопідтримки. Соціальна робота в сфері наркологічних проблем безумовно має свої відмінності від загальної соціальної роботи, наприклад, застосуванням «стратегії зменшення шкоди». Соціальна та соціально-педагогічна робота з наркологічних проблем тісно пов'язана з перебігом складності наркоманії та проблемами, які її супроводжують. Така робота містить диференціацію її рівнів на різних етапах, відповідно різних психовікових, соціальних і статусних груп клієнтів. У сутності її ефективності соціально-терапевтичний ефект, оскільки вона спрямована на зміни як особистості наркозалежного, так і його стосунків з оточенням, розвиток позитивних потреб і соціальної компетентності соціальної реабілітації та налагодження взаємодії. При цьому особлива роль належить превентивним підходам, які мають бути послідовними та цілісними, зорієнтованими на сім'ю, соціум у цілому.

Літ: Колесов Д. В. Эволюция психики и природа наркотизма: Монография Изд. 3-е, испр. Издательство: МОДЭК 2006.— 400 с.; Личко А. Е., Битенский В. С. Подростковая наркология.— СПб.: «Медицина», 1991.— 304 с.; Молодёжь и наркотики (социология наркотизма) / Под ред. В. А. Соболева, И. П. Рущенко.— Харьков: Торсинг, 2000.— 432 с.; Профилактика наркомании: организационные и методические аспекты. Итоговые материалы международного проекта / Сост. И. П. Рущенко.— Харьков: Финарт, 2002.— 240 с.; Профілактика наркотизації / За ред. О. І. Пилипенко.— К.: Академпрес, 1994.— 127 с.; Профілактика поширення наркозалежності серед молоді: Навчально-методичний посібник / Під ред. В. В. Бурлаки.— Київ: Герб, 2008.— 224 с.; Пятницкая І. Н. Общая и частная наркология: Руководство для врачей.— М.: ОАО «Издательство «Медицина», 2008.— 640 с.; Сердюк О. О. Перша проба наркотичних речовин як закономірність адиктивної поведінки // Право і безпека.— 2004.— № 3.— С. 232–235.; Сердюк О. О. Проблема легітимації наркотизму: досвід соціологічного вивчення // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць.— Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.— 2004.— С. 325–328; Сидоров П. И. Наркологическая превентология: Руководство.— Изд. 2-е, перераб. И доп.— М.: МЕДпрев-інформ, 2006.— 720 с. Пилипенко О. І. Соціально-педагогічні та медико-психологічні заходи протидії вживанню наркогенних засобів неповнолітніми та молоддю. Науково-методичний посібник / Упорядник О. І. Пилипенко.— К.: А.Л.Д., 2000.— 100 с.

Пилипенко О. І.

ОБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОЇ / СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ — окремі особи (дитина, підліток, молода людина, доросла людина) чи соціальні групи (сім'я, дитяча та молодіжна група чи колектив, неформальне об'єднання), які потребують допомоги та підтримки в процесі їхнього соціального становлення і розвитку, інтеграції в суспільство та яким адресовано цілеспрямовані чи стихійні соціально-педагогічні впливи.

Об'єктом соціально-педагогічної роботи загалом можуть бути всі люди, але у першу чергу — діти та молодь. Це пояснюється тим, що життєдіяльність усіх груп населення залежить від тих умов, що значною мірою визначені рівнем розвитку суспільства, станом соціальної сфери, змістом соціальної політики, можливостями її реалізації. Треба також зауважити, що кожна людина в будь-який час, у будь-який період свого життя

потребує більш повного задоволення своїх потреб і інтересів або зіштовхується з певними соціальними дефіцитами умов життя чи взаємодії, труднощами та проблемами, які не завжди може подолати самостійно та потребує тою чи іншою мірою підтримки, допомоги, захисту. Масштаби об'єктів соціально-педагогічної діяльності не варто невиправдано розширювати, оскільки потреба в ній для певних прошарків населення, груп та індивідів є потенційною, а для інших — актуальною. Потенційну потребу в допомозі чи підтримці навряд чи слід розуміти як ознаку об'єкта соціально-педагогічної роботи, оскільки скрутної життєвої ситуації, яка, власне кажучи, спричиняє виникнення стосунків між об'єктом і суб'єктом соціально-педагогічної роботи, у цьому разі не виникає.

Разом із поняттям «об'єкт» у теорії та практиці соціально-педагогічної діяльності вживають термін «клієнт». Це досить близькі за змістом, але не тотожні поняття. *Клієнт* — особа, яка звернулася з проханням про допомогу до відповідної соціальної служби чи спеціаліста. Клієнтами також зазвичай називають окремих осіб, групи людей, їхніх родичів, сім'ї, громади, які є адресатами соціальної роботи. Вони не можуть самостійно подолати свої проблеми, вийти з життєвої кризи, функціонувати самостійно і тому потребують сторонньої допомоги. Основна відмінність між ними полягає в тому, що соціально-педагогічна робота з клієнтом не може здійснюватися без його згоди, на відміну від об'єкта, який не завжди ініціює спеціальну роботу фахівця чи соціальної служби з ним. Об'єкти соціально-педагогічної діяльності — це потенційні клієнти фахівців соціальної сфери.

Об'єкти соціально-педагогічної діяльності класифікують з урахуванням «універсальних» і «специфічних» ознак. До «універсальних» ознак належать такі, що притаманні всім клієнтам: стать, вік, соціальний статус тощо. За *статтю* клієнтів поділяють на чоловіків і жінок, за *віком* — на дітей, молодь, осіб зрілого віку, людей похилого віку. За *ступенем добровільності* є клієнти, які приходять за власною ініціативою, а є такі, яких приводять рідні чи направляють працівники соціальних служб. Більш узагальнену класифікацію здійснено за критерієм *масштабності* об'єкта. У цьому розумінні об'єкти соціально-педагогічної роботи — це індивіди, сім'ї, групи та спільноти, які потребують створення відповідних соціокультурних умов для соціалізації чи перебувають у складній життєвій ситуації.

Як «специфічні» ознаки об'єкта / клієнта можна розглядати типові проблеми, які стають причиною психологічного та соціального дискомфорту особистості.

Проблеми зі здоров'ям, що ускладнюють або не дозволяють самостійно вирішувати життєві ситуації. Це такі групи населення: люди з обмеженими функціональними можливостями (як дорослі, так і діти); люди, що мають соматичні чи психічні захворювання або інвалідність; сім'ї, які мають дітей-інвалідів; дорослі та діти, що відчувають психологічні стреси; ВІЛ-інфіковані люди та їхні родини; особи, які зазнали радіаційного впливу тощо.

Девіантна поведінка в її різних формах і видах. До цієї категорії належать: діти, що мають проблеми, пов'язані з навчанням у школі, і їхні родини; педагогічно занедбані діти та такі, що поводять себе зухвало, агресивно; діти та підлітки, схильні до правопорушень; діти, що відчувають жорстоке ставлення і насильство, які опинилися в умовах, що загрожують здоров'ю та розвитку; неповнолітні засуджені та особи, що повернулися з місць позбавлення волі, спеціальних виправно-виховних установ; люди, які залежні від психоактивних речовин; родини, у яких є особи, що зловживають алкоголем і наркотиками; особи, схильні до суїцидальних спроб тощо.

Важке, неблагополучне становище різних категорій сімей. Представниками цієї групи населення можна вважати: прийомні сім'ї, батьків-вихователів та дітей у дитячих будинках сімейного типу; сім'ї, що мають на піклуванні дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків; родини з низьким рівнем доходів і які перебувають у важкому матеріальному становищі; багатодітні родини; неповні родини; родини, у яких батьки не досягли повноліття; родини, у яких дитину виховує лише один із батьків; молоді родини; родини, що розлучаються; подружні пари, що мають серйозні сімейні конфлікти; родини з несприятливим психологічним мікрокліматом, конфліктними стосунками та агресією, педагогічною неспроможністю батьків.

Особливе становище дітей (діти, які з різних причин опинилися у складних, критичних ситуаціях чи відчувають відсутність батьківської турботи). Тут доцільно виділити такі групи: випускники дитячих будинків і шкіл-інтернатів (до досягнення ними матеріальної незалежності та соціальної зрілості), які проживають самостійно; осиротілі діти чи діти, що залишилися без піклування батьків; безпритульні діти та підлітки; діти, які дезінтегровані та дезадаптовані до норм соціального життя в колективі і, як наслідок, відчувають самітність і дефіцит спілкування тощо.

Насильство. До цієї категорії належать: діти та молодь, які стали жертвами фізичного, психологічного та сексуального насильства; особи, яких змусили займатися проституцією; жертви торгівлі людьми.

Працевлаштування. До цієї групи належать безробітні, молоді люди — випускники навчальних закладів різних рівнів акредитації, які не в змозі знайти роботу за фахом; молоді люди, які повернулися з місць позбавлення волі.

Ці групи не є вичерпними і сталими, їхній склад може змінюватись як під впливом соціально-економічних умов, так і під впливом змісту соціальної політики в державі, посилення соціально-профілактичної чи соціально-правової роботи з різними групами населення. Окрім того, якісні та кількісні зміни в названих групах залежать від того, наскільки продуктивно працюють соціальні педагоги та працівники, щоб залучити якнайбільшу кількість клієнтів до груп самодопомоги, включити їх у реальну діяльність з метою поліпшення власного життя і більш самостійного вирішення власних проблем або проблем своєї сім'ї.

Об'єктом соціально-педагогічної діяльності можуть бути не лише клієнти, які становлять об'єкт соціально-педагогічної роботи, а й люди, які є її суб'єктами, а також інші люди, які можуть впливати на соціальну проблему, заради якої, наприклад, створені та чи інша соціальна служба чи соціально-виховний інститут, діє той чи інший проект або програма (наприклад, керівники та політики, що приймають рішення). Це означає, що в межах одного соціального проекту / програми можуть існувати кілька рівнозначних або нерівнозначних об'єктів: одна або кілька цільових груп клієнтів, які отримують допомогу; цільові групи соціальних педагогів або працівників, волонтерів, фахівців, яких потрібно навчити методиці надання допомоги; цільові групи людей, яких потрібно переконати сприяти наданню допомоги доступними їм засобами (відповідними рішеннями, якщо це керівники та політики, формуванням громадської думки, якщо це представники ЗМІ, фінансовою чи гуманітарною допомогою, якщо це спонсори чи благодійники тощо).

У практиці соціально-педагогічної роботи типологія клієнтів — це базис для визначення типу соціальної агенції чи громадської організації, змісту та напрямів їхньої ді-

яльності, залучення фахівців певного профілю, переліку різновидів соціальної допомоги та соціальних послуг.

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: Навч. посіб.— К.: Логос, 2003.— 134 с.; Лукашевич М. П., Мигович І. І. Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб.— 2-ге вид.— К.: МАУП,2003.— С.12–20.; Сластенин В. А. Социальный педагог и социальный работник: Личность и профессия // Теория и практика социальной работы: Отечественный и зарубежный опыт.— М., Тула, 1993.— Т. 2.— С. 265.; Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Звєрєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін. За заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Г. М. Лактіонової.— К.: Центр навчальної літератури, 2004.— 256 с.; Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб, заведений.— М.: Издательский центр «Академия», 2002.— 272 с.

Петрович В. С.

ОЦІНЮВАННЯ в соціальній роботі / соціальній педагогіці — це фундаментальна технологія, орієнтована на визначення потреб дітей і молоді (клієнтів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, закладів соціального спрямування), системний моніторинг процесу надання послуг / проведення заходів і досягнутих результатів, аналіз фінансових витрат і рівня економічного ефекту соціально-педагогічної діяльності; це процес, що постійно знаходиться в русі та є чутливим до змін потреб клієнта, інновацій соціальної педагогіки та соціальної роботи, формування державної соціальної політики у сфері захисту прав дітей. Оцінювання — важливий компонент стандартів надання соціальних послуг, які розвиваються в Україні, тому його здійснення має бути систематичним і базуватися на індивідуальному та комплексному підходах.

Оцінювання базується на принципах і цінностях соціальної роботи, основні з яких: доступність; добровільність; гуманність; конфіденційність; профілактична спрямованість; безоплатність; партнерство; системність; гарантований захист прав людини / дитини, сім'ї; пріоритетність інтересів клієнтів, врахування їхньої думки.

Компоненти оцінювання — це різні види оцінки, які одночасно виконують роль його інструмента (тобто як сукупність методів, за допомогою яких визначають нагальні потреби індивіда, групи, громади, суспільства), а також є частиною циклу оцінювання. Оцінка — обов'язкова складова соціально-педагогічного супроводу / супроводження, ведення випадку тощо.

Розрізняють *типи оцінки*: оцінку потреб, оцінку процесу, оцінку результатів (впливу), економічну оцінку. *Оцінку потреб* проводять для того, щоб мати вичерпну картину життєвих обставин дитини та сім'ї і скерувати процес відбору необхідного типу втручання. Виділяють два рівні оцінки потреб: первинний рівень — початкова оцінка; вторинний рівень — комплексна. Оцінку потреб дитини та сім'ї розглядають як дії зі збору, обробки, систематизації, аналізу, узагальнення та порівняння даних за певними стандартами, моделями (див. *Оцінка потреб дитини*). *Оцінка процесу* — досліджується відповідність заходів, що проводяться з клієнтом, індивідуальному плану дій, відстежується послідовність їх виконання. Фактично оцінка процесу — це моніторинг (систематичний перегляд) роботи соціальних педагогів. Основні питання оцінки процесу, наприклад: чи було втручання прийнятним для клієнта, групи тощо. *Оцінка результатів роботи (впливу)* визначає наслідки втручання, вплив заходів, що проводились, на якість життя клієнта, його безпосередні здобутки, з'ясовує чи відбулись позитивні зміни в поведінці клієнта, чи вдалося подолати складні життєві обставини тощо. Такі здобутки можна класифікувати

як поведінкові (зміна рівня поінформованості, позицій, знань, умінь і поведінки) і ті, що не пов'язані з поведінкою (рівень організаційних, екологічних і політичних змін). *Економічна оцінка* дає аналіз ефективності витрат, щоб переконатися у виправданні виділення фінансових, матеріальних та інших ресурсів на допомогу клієнту.

Процес оцінювання має циклічний характер, оскільки різні типи оцінок взаємообумовлюють одна одну. Ігнорування чи відсутність будь-якого типу оцінки порушує процес оцінювання

Під час здійснення усіх видів оцінки (потреб, процесу, результатів / впливу, економічної) використовують групи методів, для яких характерні як об'єктивні та кількісні, так і суб'єктивні та якісні методи. Як правило, усі методи мають корелювати між собою. За об'єктивними та кількісними методами, наприклад, можна оцінити розмір сімейного прибутку, врахувавши зарплату, соціальну допомогу та витрати на проживання. За суб'єктивними та якісними визначають, наприклад, стан задоволеності клієнта після надання допомоги. Якість отриманих результатів може різнитися в залежності від методів, що використовувалися при здійсненні оцінювання.

Процедури збору інформації / даних можуть включати: опитування (інтерв'ю, анкетування), фокус-групи, бесіду / структуровані та цілеспрямовані дискусії, спостереження, тестування тощо.

Існують певні стандарти проведення якісного оцінювання й оцінки, а саме: кожний клієнт, який звертається до соціальної служби, має право на негайну початкову оцінку; на перебіг оцінки та її результати не повинна впливати дискримінація щодо віку, неспроможності особи, її статі, культури чи раси; людина, яка проходить оцінку, має право на власний погляд стосовно ситуації, складних життєвих обставин, у яких вона опинилась, що потрібно враховувати в роботі з нею; клієнти мають право на доступ до інформації про себе, бути вільними від примушення, а також припинити участь у процесі оцінювання; усі організації, служби (як урядові, так і неурядові), що надають соціальні послуги, повинні мати єдині переконання щодо мети, завдань, методів оцінки та використовувати стандартні форми для її здійснення; усі соціальні працівники, які проводять оцінку, мають пройти відповідну підготовку та регулярно підвищувати професійну кваліфікацію; оцінювання та саму оцінку проводить міждисциплінарна команда, до складу якої входять фахівці зацікавлених організацій, установ, закладів.

Літ.: Інновації у соціальних службах / За ред. Семигіної Т. В.— К.: Пульсари, 2002.— 94 с.; Кепвелл Є., Баттерфос Ф., Фраціско В. Відбір ефективних методів оцінки. Практика сприяння здоров'ю.— 2000.— № 1 (4).— С. 307–313; Науковий супровід, моніторинг та оцінка ефективності соціальних проектів / О. О. Яременко, О. Р. Артюх, О. М. Балакірева та інш.— К.: Державний центр соціальних служб для молоді; Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002.— 123 с.

Звєрєва І. Д.

ПАТРОНАЖ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. patronus — покровитель, оборонець) — особлива форма захисту прав особистості, майна недієздатних та інших громадян у випадках, передбачених законом. Патронаж передбачає проведення в домашніх умовах профілактичних, оздоровчих, санітарно-просвітницьких заходів, надання соціальних послуг.

Соціальний патронаж проводять залежно від ситуації, що обумовлена певними складними обставинами, у вигляді: соціально-медичного патронажу сімей, які мають дітей, а також дітей з особливими потребами, з метою своєчасного надання необхідної соціально-

медичної допомоги; соціально-психологічного патронажу клієнтів закладів соціального обслуговування з метою забезпечення своєчасного виявлення, попередження ситуацій, пов'язаних із дискомфортом особистості чи міжособистісними конфліктами, іншими складними життєвими ситуаціями шляхом надання необхідної психологічної допомоги; соціально-педагогічного патронажу сімей, що здійснюється з урахуванням їх віднесення до певних груп (багатодітні, малозабезпечені тощо) на основі спостережень із метою виявлення фізичного та психологічного стану членів сім'ї, характеру батьківсько-дитячих стосунків, забезпечення нормального сімейного виховання; соціально-економічний патронаж здійснюється в основному стосовно малозабезпечених сімей та одиноких громадян похилого віку шляхом спостереження соціально-економічного стану клієнтів і надання своєчасних соціально-економічних послуг; соціально-правовий патронаж здійснюється стосовно дітей, жінок, осіб похилого віку, інвалідів, які проживають у сім'ях, з метою попередження чи ускладнень ситуації.

Літ.: Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Звєрєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.: За заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Г. М. Лактоінової.— К.: Центр навчальної літератури, 2004.— 256с.; Основные виды социального обслуживания населения / Социальный патронаж: http://www.msrt/ru/main/people/service_b/service_b6.

Лактіонова Г. М.

ПІДТРИМКА СОЦІАЛЬНА — система заходів суб'єктів соціально-педагогічної роботи, спрямована на вирішення проблем осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах шляхом надання їм допомоги чи необхідних видів соціальних послуг; система заходів, спрямована на створення умов, що дозволяють забезпечити соціальну захищеність людей.

Найбільш поширені види соціальної підтримки: соціально-педагогічна, матеріальна, психологічна, правова (юридична) тощо.

Соціально-педагогічна підтримка — надання допомоги особистості у процесі соціалізації з метою розкриття та розвитку її можливостей. Соціально-педагогічна підтримка орієнтована на створення умов для подолання індивідом труднощів в інтелектуальному, моральному, емоційно-вольовому, психологічному розвитку, визначення інтересів і потреб, шляхів подолання проблем, що допомагає досягати бажаних результатів у різних сферах життєдіяльності. Здійснюється за допомогою таких педагогічних методів як переконання, навіювання, вправляння, позитивне та негативне підкріплення, стимулювання, змагання тощо.

Матеріальна підтримка надається шляхом виплат пенсій, компенсацій, допомоги на лікування та оздоровлення; забезпечення продуктами харчування, одягом, медикаментами, засобами для пересування тощо.

Психологічна підтримка — сукупність способів і мір, які спрямовані на надання допомоги в психологічній стабілізації особистості, позбавленні від комплексів; формування механізмів психологічного захисту; підтримання позитивних емоцій; розвиток психологічної стійкості особистості; подолання наслідків психотравмуючих ситуацій тощо. Така підтримка надається під час консультацій, психотерапевтичних бесід, психологічних тренінгів, зустрічей груп самодопомоги.

Літ.: Гейц И. В. Гарантии, социальная защита и поддержка населения в Российской Федерации.— М., 2005.— 640 с.; Звєрєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: те-

орія і практика: Монографія.— К.: Правда Ярославичів, 1998.— 393 с.; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.— сост. Л. В. Мардахаев.— М.: «Академия», 2002.— 368 с., Социальная педагогика: учеб. пособие / Под ред. проф. А. В. Иванова.— М.: «Дашков и К», 2010.— 424 с.

Безпалько О. В.

ПЛАНУВАННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ / СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІЙ РОБОТІ — процес розробки планів, що включає певні заходи, показники, пов'язані з рішенням перспективних і поточних завдань. *П. с. р.*— одна з основних функцій управління поряд із прогнозуванням, організацією, координацією, стимулюванням, маркетингом, інформаційними відношеннями, обліком і контролем. Здійснюється системою органів, підрозділів, ланок (керівників, спеціалістів), які працюють у сфері соціального обслуговування.

У зв'язку зі швидким становленням і розвитком системи соціального захисту населення в Україні на початку 90-х рр. з'явився новий для вітчизняної практики термін — «планування соціальної роботи», який реалізується перш за все у вигляді організаційних планів. Це пов'язано з тим, що соціальне обслуговування — це організаційна форма соціальної роботи, мережі органів соціальної роботи, які мають на меті здійснення політики держави та громадських структур щодо забезпечення населення потенційними життєвими благами, сприяння нормалізації людських соціально-психологічних відносин, розвитку самостійності. Основою системи соціального обслуговування є соціальні служби. Незалежно від ролей, які виконують працівники у різних службах та організаціях, їхні дії підпорядковані певній стратегії втручання. Останні мають на меті допомогти індивідам змінити своє життя, поліпшити середовище, у якому вони функціонують. Стратегії втручання поділяють на такі: пряме втручання (догляд, ведення випадку, соціально-психологічне консультування); навчання (наставництво, зміна поведінки); комбіноване втручання (фасилітація, вулична робота, активізація, мобілізація, представництво та захист інтересів, консультування, допомога іншим фахівцям); втручання, спрямоване на зміну системи (планування, адміністрування, збирання даних та управління ними; оцінювання, дослідження). Планування є невід'ємною складовою всіх стратегій. Відповідальні за його здійснення соціальні працівники більшість свого робочого часу витрачають на дослідження, моніторинг, оцінювання програм діяльності. У невеликих соціальних службах до планування можуть бути залучені всі співпрацівники.

Щорічний план складається відповідно до завдань, що вирішують соціальні служби з урахуванням умов роботи та має такі розділи: а) основні заходи щодо реалізації соціальних програм; б) науково-методичне забезпечення; в) інформаційно-аналітичне забезпечення; г) видавнича діяльність; ґ) кадрове забезпечення, у тому числі підвищення кваліфікації. У плані роботи вказують форму, термін, місце проведення заходу, відповідальну особа, партнерів і форму та розмір фінансування.

План роботи на місяць / тиждень розробляють відповідно до завдань, які вирішує певна соціальна служба, щорічного плану, а також із урахуванням особливостей поточного періоду. Поряд із переліком основних питань контролю директора план може включати особливі завдання, а саме: а) принципові для досягнення результату соціальної роботи (або забезпечення контролю у виконанні рішень вищих організацій); б) взаємодії з громадськими, благодійними організаціями та структурними підрозділами влади; в) публічні як засіб впливу на територіальну громаду та взаємодії

зі ЗМІ; г) важливі для розвитку соціальної служби як організації; ґ) навчання кадрів, спеціалістів, волонтерів; б) завдання аналізу, оцінки та підведення підсумків виконання. План може мати такі розділи: а) організаційна робота; б) робота спеціалізованих формувань; в) профілактична робота; г) організація діяльності з питань здійснення вторинної профілактики в цільових групах населення. У плані роботи відповідної служби на місяць / тиждень вказують назву заходу, форму, термін, місце проведення заходу та відповідальну особу.

Індивідуальний план спеціаліста соціальної служби складається з урахуванням основних завдань, які вирішує служба, її щорічного, щомісячного та щотижневого планів роботи та включає такі заходи: а) організація роботи (підготовка документів за вимогами контролю, обліку, звітності та питань аналізу); б) виконання практичної соціальної роботи (графік, місце); в) робота зі зверненнями громадян, клієнтами соціальної служби та за планами соціального супроводу; г) здійснення супервізії та надання консультацій (день, час, місце); ґ) заходи взаємодії з неурядовими організаціями та структурними підрозділами органів влади (дата, форма участі, назва заходу); д) участь у методичній роботі, питання самопідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів, волонтерів (дата, форма участі або рівень відповідальності, назва заходу); е) інформаційна рекламна діяльність (дата, форма діяльності, спрямування). У плані обов'язково роблять відмітку про виконання запланованих заходів. У деяких соціальних службах індивідуальний (особистий) план може включати узагальнення основних індивідуальних результатів роботи штатного спеціаліста, які заплановано забезпечити: а) підготовка проектів рішень директора служби; б) соціальна робота з підлітками (кількість); в) соціальна робота за зверненнями (кількість); г) здійснення заходів соціального супроводу (кількість справ); ґ) проведення групових заходів (кількість) і виконання завдань за соціальними путівками; д) здійснення інспектування клієнтів; е) участь у заходах діяльності мережі соціальних служб і партнерських організацій; є) узагальнення досвіду роботи або підготовка методичних, творчих звітів; ж) підготовка звітів, статей і тренінгових пакетів (кількість).

Вибір стратегії втручання залежить від загального підходу, якого дотримується соціальна служба, і індивідуальної ситуації клієнта. Лише ретельне виявлення проблем, потреб та очікувань клієнтів, обставин, що спричинили їх, є передумовою концентрації на найактуальніших завданнях і вибору найпродуктивнішої для конкретної ситуації стратегії.

Попри те, що стратегії мають різне призначення, у межах кожної з них соціальним працівникам доводиться: збирати, зберігати та поширювати інформацію; вести переговори; укладати контракти й угоди, оцінювати проблеми; налагоджувати довірливі стосунки; відпрацьовувати та впроваджувати плани дій; оцінювати результати роботи. Послідовність цих етапів залежно від обставин може змінюватися, однак зацікавлений у результативній діяльності соціальний працівник не може не прогнозувати їх. Виникнення нових стратегій соціальної роботи зумовлене змінами соціальних відносин, які в кожному суспільстві відображають конкретно історичну специфіку його розвитку.

Сьогодні система соціального обслуговування в Україні перебуває на стадії зміни, оновлення, реорганізації, що зумовлено трансформаційними процесами в суспільстві. Відбувається становлення багатопрофільної функціонально-організаційної структури надання соціальних послуг. Але головною проблемою *П. с. р.* була та залишається

реалістичність, яку розуміють як обґрунтованість заходів і їх ресурсне забезпечення («стартове» надалі).

Літ.: Вступ до соціальної роботи: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Т. В. Семігіної, І. І. Миговича.— К.: Академвидав, 2005.— 304 с. (Альма-матер); Документація в соціальній роботі / Упоряд.: К. Шендеровський, І. Ткач.— К.: Главник, 2006.— 112 с. (Бібліотека соціального працівника); Песоцька О.П, Кутнякова І. С. Ведення документації соціального педагога та соціального працівника: навчально-методичний посібник / О. П. Песоцька, І. С. Кутнякова; Держ.закл. «Луган. Нац. ун-т імені Тараса Шевченка».— Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010.— 67 с; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук, проф. Е. И. Холостовой.— М.: Юристъ, 1997.— 424 с.

Песоцька О. П.

ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ (інші назви **—** *адвокасі, адвокація, адвокатування, захист інтересів клієнта*) — процес захисту прав, реалізації інтересів індивідів, груп людей уповноваженими особами з метою отримання ними доступу до послуг установ, на які вони мають право, але не можуть отримати; взаємодія від імені клієнта з юридичними та фізичними особами.

П. і. як метод соціальної роботи почало розвиватися у 60-ті рр. XX ст. Одним із перших, хто запропонував соціальним працівникам виступати у ролі захисника прав клієнтів, був американський організатор соціальної роботи за місцем проживання Ч. Гроссер. Вивченням особливостей *П. і.* займались зарубіжні (Д. Брендон, Л. Лестер, М. Лосен, Л. Стірлінг, Р. Шнайдер і ін.) і українські (О. Волгіна, О. Стецьков, В. Турський і ін.) фахівці.

П. і. виконує такі завдання: дотримання процесуальної законності; дотримання історичної законності; корекція рішень органів судової та виконавчої влади. Соціальні працівники, які представляють інтереси клієнта, перебирають на себе відповідальність за: збір і систематизацію інформації щодо гарантованих державою послуг, пільг, допомоги, які надають державні структури; організацію систематичного групового інформування про нові можливості отримання державної допомоги; особисте, телефонне чи через комп'ютерне спілкування, індивідуальне консультування клієнтів щодо гарантій держави у задоволенні їх потреб, оскарження дій посадових осіб, відповідальних за надання допомоги; використання ресурсів громади; діяльність на прохання клієнтів, батьків чи опікунів щодо отримання ними послуг, матеріальної допомоги, відновлення документів тощо.

П. і. важливе у випадках, коли клієнт не хоче брати участі у юридичних справах чи інших діях або просто не здатен до цього в силу правової необізнаності, стану здоров'я та ін. Соціальний працівник отримує такі права не лише тому, що клієнт його уповноважує, а й тому, що він має такі повноваження за законом (служби у справах неповнолітніх, органи опіки та піклування).

Виділяють низку стратегій *П. і.*: а) *переговори та переконання* тих осіб та інстанцій, від яких залежить розв'язання проблем клієнта чи соціально вразливої групи; б) *судові позови*, які застосовують у тих випадках, коли порушено права, визначені законодавством; в) *створення груп і коаліцій*, які завдяки колективному представництву збільшують шанси на успіх розв'язання певної проблеми; г) *проведення дослідження*, які збагачують інформацією та аргументами для здійснення успішних представницьких дій; ґ) *проведення публічних акцій* (демонстрацій, маршів протесту, збирання підписів під

петиціями тощо); д) *звернення до ЗМІ*, проведення інформаційних кампаній; е) *модельні програми* (створення моделі дій організації в ситуації виникнення потреби в розв'язанні проблем клієнта, що перебувають у віданні іншої організації).

П. і. може набувати різних форм. Численні різновиди цієї діяльності можна умовно поділити на дві великі групи: а) індивідуальне (безпосереднє) представництво, спрямоване на забезпечення прав конкретного клієнта (індивіда, сім'ї); б) колективне (опосередковане) представництво, яке передбачає захист прав певної соціально вразливої групи.

Серед різновидів *індивідуального П. і.* найчастіше виділяють: а) *юридичне П. і.* (методи та дії, за допомогою яких адвокати й інші особи, які мають юридичну освіту, допомагають людям реалізовувати свої права відповідно до чинного законодавства); б) *професійне П. і.* (діяльність найманого працівника незалежної організації від імені клієнта з метою отримання послуг, необхідних цьому клієнтові); в) *громадське П. і.* (діяльність спеціально підготовленого волонтера щодо захисту, забезпечення прав людей, які з певних причин не можуть повноцінно себе представляти; волонтери намагаються налагодити стосунки з людьми, зрозуміти та представити їхні потреби і проблеми на належному рівні; таке представництво можуть здійснювати і штатні соціальні працівники, у посадових обов'язках яких представлення інтересів клієнтів не зазначено як одне з повноважень); г) *самопредставництво* (процес, у якому особа або група людей діють у власних інтересах, задовольняючи власні потреби й інтереси; відбувається в ситуаціях, коли особа формально представляє себе сама, хоча вона й може використовувати допомогу інших для набуття відповідних вмінь і навичок).

Процес індивідуального *П. і.* охоплює такі етапи: а) *представлення проблеми* (з'ясування під час інтерв'ю бачення клієнтом власної проблеми); б) *збір інформації* (отримання додаткової інформації від клієнта, його оточення, а також інструкцій від клієнта); в) *дослідження прав клієнта* (вивчення законодавства та нормативно-правових документів, положень соціальних служб, умов надання послуг, допомоги абощо та становища клієнта: матеріальної ситуації родини, стану здоров'я тощо, які дають право на отримання певних соціальних гарантій); г) *інтерпретація інформації та погодження з клієнтом плану дій* (обговорення з клієнтом зібраної інформації, роз'яснення йому законодавства, визначення стратегії та тактики дій, прийняття рішення щодо того, чи варто переходити до наступних етапів, спільне планування подальших кроків); ґ) *намагання досягти домовленості* (проведення переговорів під час зустрічі чи телефонної розмови з іншою стороною); д) *використання формальних механізмів* (написання офіційних звернень, подання позовів до суду, розгляд справи у суді, забезпечення клієнтові доступу до послуг професійного юриста тощо).

До *колективного П. і.* належать: а) *структурне П. і.* (діяльність певних об'єднань, груп, спільнот, спрямована на відстоювання на політичному рівні найактуальніших питань свого життя. Важливим напрямом є лобіювання змін у нормативно-правовому регулюванні на державному та місцевому рівнях, спрямованих на впровадження нових соціальних послуг, які можуть надавати існуючі і щойно створені соціальні установи. Здійснення такого *П. і.* тісно переплітається зі статутними цілями та завданнями організації, передбачає зміни в структурі надання послуг. Представник інтересів клієнта у плануванні структурного представництва має співпрацювати з керівництвом соціальної установи) б) *представництво рівних* (діяльність організацій самодопомоги, у яких люди працюють разом, представляючи особисті проблеми).

Колективне *П. і.* може відбуватися на таких рівнях: а) локальний (місцевий); б) регіональний; в) національний, г) глобальний. Чим далі за межі локального рівня поширюється представництво інтересів конкретної соціальної групи, тим вища необхідність у багаторівневих системах комунікації, прийняття рішень і реагування, тим більше часу потрібно для планування та здійснення заходів.

Колективне *П. і.* може бути спрямовано на зміни в: а) політиці (вплив захисників інтересів на політику уряду, владних структур, організацій, якщо вони вважають її надто жорсткою чи такою, що потребує модифікацій. Іноді захисники можуть виходити із того, що з певних питань бракує політичних рішень); б) програмі (вдосконалення тих програм, що погано адмініструються, не беруть до уваги потреб клієнтів, марнують ресурси, не відповідають задекларованим цілям або до яких фактично не мають доступу клієнти); в) проекті (експериментальне впровадження короткострокового проекту з розв'язання певних соціальних проблем, відпрацювання нової моделі роботи); г) персоналі (зміни керівника соціальної служби, який не має належних навичок управління, організованості, вміння уникати конфліктів і розв'язувати їх тощо, а також фахівців середнього та низового рівнів); ґ) практиці (зміна процедур у соціальній службі, умов, критерії чи стандартів надання послуг тощо).

Колективне *П. і.* передбачає планування та проведення відповідних кампаній. Підготовка до представницької кампанії передбачає: окреслення проблеми кампанії (потребує ретельного збору інформації, проведення дослідження); визначення партнерів і прихильників; можливо, створення коаліції; визначення тих, хто може опиратися ідеї, хто буде опонентом і того, у чому полягають їхні аргументи; розробку мети, завдань, основної ідеї кампанії (гасло); обрання стратегії дій; підготовку плану заходів (зміст заходів, терміни їх проведення, необхідні людські, інтелектуальні, адміністративні, матеріальні, фінансові ресурси та способи їх залучення). Проведення кампанії з *П. і.* потребує мобілізації та координації зусиль, залучення різних людей до участі в заходах кампанії, регулярний перегляд досягнуто та при потребі — корекції планів.

Одним із видів *П. і.* є *посередництво* — співробітництво представника клієнта з іншою стороною / опонентом. Найчастіше воно зводиться до переговорів задля задоволення інтересів клієнта.

Літ.: Брижовата О., Волгіна О. Роль соціальних працівників у представництві інтересів вразливих верств населення та зокрема осіб, які мають алкогольну та наркотичну залежність // Соціально-психологічна реабілітація людей із залежністю від наркотичних речовин: Наук.-метод. збірка.— К.: Граффіті Груп, 2003.— С. 69–75; Представництво інтересів соціально вразливих дітей та сімей: Навч. посібник / За ред Семигіної Т. В.— К.: Четверта хвиля, 2004.— 216 с.; Теорії та методи соціальної роботи / За ред. Семигіної Т. В., Миговича І. І.— К. Академвидав, 2005.— 328 с.; Стецков О. В., Турський В. М. Представництво прав та інтересів клієнтів соціальних установ.— К., 2001.— 56 с.; Энциклопедия социальной работы: в 3-т: Пер. с англ.— М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993.— Т. 1.— С. 302–307.

Семигіна Т. В.

ПРОФІЛАКТИКА СОЦІАЛЬНА (грец. prophylakticos — запобіжний) — діяльність, спрямована на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ і їх небезпечним наслідкам. Соціальна профілактика — це один із напрямів реалізації соціальної політики, який здійснюють шляхом прийняття відповідного зако-

нодавства, економічними заходами, діяльністю установ освіти, охорони здоров'я, соціальної роботи культури, правоохоронних органів, засобів масової інформації тощо.

Предмет соціальної профілактики в соціально-педагогічній діяльності — незайнятість молоді, бездоглядність дітей і жорстоке поводження з ними, протиправна, агресивна, адиктивна та ризикована поведінка, насильство в молодіжному середовищі, захворювання, спричинені соціальними умовами, способом життя та поведінкою людей, їх наслідки, суїцидальна поведінка, молодіжний екстремізм і звернення молоді до деструктивних релігійних течій та антисоціальних субкультур тощо. Мета соціальної профілактики — не тільки попередження проблем і негативних явищ, а й створення умов для повноцінного функціонування суспільства та життєдіяльності окремих осіб. Основні напрями профілактики: виявлення, усунення чи нейтралізація чинників, що породжують негативні соціальні явища та соціальні проблеми, сприяють їх загостренню та заважають розвитку людини, а також формування в людей якостей, необхідних для подолання проблем і задоволення потреб нешкідливим чином.

Цільові групи соціальної профілактики — це окремі особи, соціальні групи, верстви населення, які страждають або можуть постраждати від проблем чи негативних явищ, ті, що своїми діями, поведінкою, способом життя спричиняють проблеми, а також особи, соціальні групи й організації, від дій яких залежить подолання причин негативних явищ та їх наслідків. Загальна профілактика охоплює широкі верстви суспільства загалом. Її мета — подолання загальних, універсальних причин негативних явищ. Спеціальна профілактика спрямована на ті групи, які знаходяться в особливих умовах, що збільшують ризик виникнення та загострення проблеми чи формування в них небезпечної поведінки (групи ризику). Залежно від того, на якій стадії розвитку проблеми проводять профілактичну роботу, виділяють: первинну профілактику — діяльність, спрямовану на попередження виникнення та поширення певного негативного явища та проблем, пов'язаних із ним; вторинну профілактику — діяльність, спрямовану на попередження загострення негативних явищ та їх наслідків, на запобігання поглибленню соціальної дезадаптації осіб, яким властива асоціальна чи небезпечна поведінка; третинну профілактику — роботу, спрямовану на попередження рецидивів асоціальної або небезпечної поведінки серед осіб, яким така поведінка була властива раніше.

Історично склалося декілька стратегій і моделей профілактичної роботи. Згідно зі стратегією *усунення шкоди,* проблема, соціальне явище чи певна поведінка визнаються однозначно негативними та неприпустимими; профілактика спрямована на їх недопущення. За стратегією *зменшення шкоди* негативне явище, проблема чи певна поведінка визнаються небажаними, але можливими (принаймні частково, за певних обставин); профілактика спрямовується на недопущення (обмеження) їхніх негативних наслідків.

Моделі профілактики на основі певних уявлень щодо природи проблеми (негативного явища) визначають мету, зміст і методи її профілактики. Згідно з моделями *стримування*, *залякування* та *ствердження моральних* принципів основна причина негативних явищ, асоціальної та небезпечної поведінки — схильність людини до поганого та її незахищеність щодо негативних впливів. Профілактика спрямована на недопущення асоціальної чи небезпечної поведінки за допомогою заборони певних дій, формування в людини страху перед їхніми наслідками чи уявлення про їх гріховність, аморальність або неприпустимість для порядної людини. Недоліком профілактики за допомогою вказаних моделей є те, що вона не усуває особистісних причин звернення людини до асоціальної чи небезпечної поведінки та не допомагає їй захиститись від не-

гативного впливу соціальних чинників проблем. Моделі поширення фактичних знань, навчання позитивній поведінці (афективного навчання), формування здорового способу життя допомагають усунути особистісні чинники соціальних проблем і небезпечної поведінки, підготувати людину до зустрічі з проблемою та до задоволення потреб нешкідливим чином. Останні моделі можуть бути ефективно застосовані в соціально-педагогічній діяльності.

Соціальну профілактику можна здійснювати на рівні всього суспільства, окремого регіону, макросередовища (макрорівень), окремої соціальної групи, установи, організації, мікросередовища (мікрорівень), окремого індивіда (індивідуальний рівень). Профілактичну роботу на макрорівні реалізовують у вигляді комплексних профілактичних програм, кампаній у засобах масової інформації, масових заходів, координованої діяльності мережі установ та організацій. На мікрорівні профілактика здійснюється у вигляді спеціальних програм, заходів і окремих дій у межах установ, організацій і за місцем проживання. Індивідуальний рівень профілактики — робота, що проводиться спеціалістами та волонтерами з окремими особами. У процесі прямої соціально-педагогічної профілактики залежно від її рівня можуть застосовуватись методи соціальної реклами, поширення профілактичної інформації через ЗМІ, поширення друкованих матеріалів, проведення лекцій, бесід, відеолекторіїв, індивідуального та групового консультування, дискусій, диспутів, конкурсів, змагань, спортивних, розвиваючих і рольових ігор, соціально-психологічних, навчальних і комплексних профілактичних тренінгів, залучення дітей і молоді до наукової та творчої діяльності, волонтерської роботи, «навчання на рівних». Успішність соціально-педагогічної профілактики залежить від того, наскільки вона буде доповнена заходами непрямої соціальної профілактики: створення соціально-економічних можливостей для задоволення потреб і ведення здорового способу життя, забезпечення доступності культурно-освітніх і соціальних послуг тощо.

Літ.: Дети в кризисных ситуациях: профилактика негативных явлений и социально-психологическая помощь / Под общ. ред. И. Д. Зверевой.— К.: Наук. світ, 2001.— 63 с.; Моделювання та впровадження програм щодо здорового способу життя: Метод. матеріали для тренера / Під заг. ред. І. Зверєвої, Г. Лактіонової.— К.: Наук. світ, 2002.— 58 с.; Максимова Н. Ю., Толстоухова С. В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді.— К., 2000.— 200 с.; Социальная работа / Под общ. ред. проф. В. И. Курбатова.— Ростов н/Д: Феникс, 1999.— С. 288–296.; Сучасні підходи у сфері охорони здоров'я та його популяризації: Метод. матеріали для тренера / Упоряд.: Н. В. Зимівець, В. В. Крушельницький, Т. І. Мірошниченко: За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Наук. світ, 2003.— 95 с.; Формування здорового способу життя: Навч. посіб.: Для слухачів курсів підвищення кваліфікації держ. службовців / О. О. Яременко та ін.— К.: УІСД, 2000.— 232 с.

Лютий В. П.

РЕАБІЛІТАЦІЯ (франц. réhabilitation, лат. re — знову і habilis — зручний, пристосований; пізньолат. rehabilitatio — відновлення, rehabilito — відновлюю) — комплекс медичних, психологічних, педагогічних, професійних, юридичних заходів, спрямованих на відновлення чи компенсацію порушених або втрачених індивідом суспільних зв'язків і відносин внаслідок змін стану здоров'я, соціального статусу, втрати близьких людей, навичок навчальної діяльності, соціальної дезадаптації та ін., які супроводжуються стійкими розладами функцій організму (інвалідністю), захворюванням на алкоголізм, наркозалежністю, втратою соціального статусу, роботи, житла, близьких людей і тяжкими пере-

живаннями таких втрат, скоєнням злочинів тощо. Передбачає якнайшвидше і найбільш повне відновлення повноцінного функціонування різних категорій населення. Один із основних напрямів соціально-педагогічної діяльності.

Р. потребують численні категорії людей: інваліди; особи, звільнені з місць позбавлення волі; військові, що отримали поранення і психічні травми у ході бойових дій; наркота алкогольної залежності, які пройшли курс лікування; жертви сексуального насилля і торгівлі людьми; тяжко хворі (після травм, інсультів, інфарктів, хіміотерапії, складних операцій), бездоглядні та безпритульні; діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; свідки тяжких злочинів; неповнолітні з затримкою психічного розвитку; люди похилого віку, що знаходяться у закладах соціального захисту населення; особи з обмеженими фізичними можливостями; біженці; інші особи, які опинилися у соціально-небезпечних і складних життєвих обставинах. *Р.*— складний процес, в результаті якого у того, на кого він спрямовується, формується активне відношення до порушення його здоров'я (статусу, прав, умов самореалізації тощо) і відновлюється позитивне сприйняття себе, життя, сім'ї і суспільства.

Диференціюють кілька видів *Р.*, а саме: медичну, психологічну, соціальну, педагогічну, професійну.

В основу *медичної Р.* покладаються заходи лікувально-діагностичного та відновлювального характеру (зокрема, після травм, інфарктів, інсультів, хірургічного лікування або лікування від алкогольної і наркозалежності). Це система лікувальних заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених функцій організму особи, на виявлення та активізацію компенсаторних можливостей організму з метою забезпечення умов для повернення особи до нормальної життєдіяльності, на профілактику ускладнень і рецидивів захворювання; спеціалізований етап відновлювального лікування.

Психологічна Р.— це система заходів, спрямованих на відновлення, корекцію психологічних функцій, якостей, властивостей особи, створення сприятливих умов для розвитку й утвердження особистості. Орієнтована на відновлення психічних станів, які були порушені внаслідок травмувальної дії різних факторів. Сфера впливу психолога обмежена впливом на внутрішній простір життя окремої людини. При цьому центром цього внутрішнього простору є самосвідомість. Основним засобом — активізація власної активності клієнта. Психолог допомагає людині усвідомити соціальні цінності і таким чином подолати властиве йому почуття меншовартості, реалізувати «індивідуально-особистісний план життя». Найбільш адекватно цілям психологічної *Р.* служить психотерапія, яка може здійснюватись як в індивідуальній, так і груповій формах.

Соціальна Р. спрямовується на відновлення соціального досвіду і встановлення соціальних зв'язків, норм поведінки, спілкування, емоційної стабільності, активного соціального життя, поновлення соціального статусу, інтеграцію у відкритий соціум, розширення і поглиблення соціальних контактів, входження в культуру, відновлення професійних якостей і навичок, соціального досвіду і соціальних функцій, психічного, фізичного і духовного (морального) здоров'я дезадаптованих осіб; це процес відновлення здатності людини до життєдіяльності у соціальному середовищі, а також самого соціального середовища і умов життєдіяльності людини, які були обмежені чи порушені з певних причин.

Педагогічна Р. передбачає, насамперед, комплекс педагогічних заходів, спрямованих на відновлення (компенсацію) порушених функцій організму особистості (зокрема, в осіб з особливими потребами, відновлення навичок самообслуговування і навчання

у тих, хто за станом здоров'я тривалий час не навчався, втратив уже сформовані навички письма, лічби чи читання, змушений в результаті перенесеної травми по-іншому пристосовуватися до процесу навчання, до різних видів діяльності) чи сім'ї, яка знаходиться у складній життєвій ситуації. В основу здійснення *Р.* педагогічної покладаються знання індивідуально-психологічних особливостей і підтримка позитивного в особистісному розвитку та розвитку групи (сім'ї).

Соціально-педагогічна Р. здійснюється, як правило, у спеціалізованих закладах, які називаються соціально-реабілітаційними центрами. Завданнями таких закладів є: профілактика бездоглядності, безпритульності дітей і підлітків; медико-психологічна допомога дітям, які з вини батьків або у зв'язку з екстремальними ситуаціями (у тому числі фізичного, психічного, сексуального насилля, небезпечних умов проживання та ін.) опинилися у складних життєвих обставинах; формування моральних цінностей і принципів, позитивного досвіду соціальної поведінки, навичок конструктивного спілкування і взаємодії з оточуючими людьми; виконання опікунських функцій по відношенню до тих, хто залишився без опіки батьків чи засобів до існування; психологічна та педагогічна підтримка, сприятлива для подолання кризових станів особистості; сприяння поверненню у сім'ю; допомога у життєвому самовизначенні, турбота про подальше професійне та побутове влаштування.

У реабілітаційних закладах соціально-педагогічна *Р.* включає три основні етапи: діагностичний, створення і реалізації реабілітаційної програми, після реабілітаційного захисту.

Професійна Р. орієнтована на повернення до трудової діяльності. Професійна реабілітація передбачає відновлення понижених або втрачених професійних функцій, відбір професії і адаптацію до неї особи з інвалідністю, у тому числі дитини, відновлення її трудової діяльності за старою або новою професією. Включає заходи щодо забезпечення зайнятості осіб з інвалідністю, експертизи потенційних професійних здібностей, професійної орієнтації, професійної підготовки, підготовки робочого місця, професійно-виробничої адаптації, раціонального працевлаштування, динамічного контролю раціональності працевлаштування і успішністю професійно-виробничої адаптації. Професійна *Р.* осіб з обмеженими можливостями (професійний відбір, професійна орієнтація, професійна освіта, професійні підготовка, перепідготовка, перекваліфікація, раціональне працевлаштування) спрямована на забезпечення їх конкурентоспроможності на ринку праці та працевлаштування, як в звичайних виробничих умовах, так і в спеціально створених умовах праці.

Професійна орієнтація осіб з інвалідністю у працездатному віці здійснюється відповідно до індивідуальної програми *Р.* для підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці, визначення можливостей професійної підготовки, перепідготовки та подальшого працевлаштування і, у разі потреби, супроводжується медичним спостереженням за ними. Професійну орієнтацію інвалідів в працездатному віці, які мають бажання працювати і зареєстровані в державній службі зайнятості, може здійснювати державна служба зайнятості.

Послуги з професійної орієнтації дітям з інвалідністю надають спеціальні загальноосвітні школи (школи-інтернати), загальноосвітні санаторні школи (школи-інтернати) при участі, у разі потреби, центрів соціальних служб для молоді та реабілітаційних установ.

Р. здійснюється на різних рівнях: *індивідуальному, груповому, суспільному.* На індивідуальному рівні здійснюється консультування, соціальний патронаж і індивідуальна

допомога та підтримка як у центрах соціальної реабілітації, так і за місцем проживання. На груповому рівні ефективними формами роботи є: тренінги, майстер-класи, обмін досвідом, участь у різних соціальних проектах, інші групові форми роботи та навчання, у тому числі лекції, диспути, дискусії, присвячені конкретним проблемам і потенційним можливостям людини щодо соціалізації і реабілітації. На суспільному — масові акції (благочинні, екологічні, трудові тощо), масові рекреаційні заходи (свята, конкурси, мітинги) — як метод зняття соціальної напруги, встановлення зв'язків із громадськістю через ЗМІ (телебачення, пресу, листівки, оголошення, запрошення, анкетування, вуличне чи телефонне інтерв'ювання).

Р. може здійснюватись як у спеціалізованих закладах (психолого-реабілітаційних центрах, кризових центрах, лікувальних і спеціалізованих навчальних закладах), так і, при потребі, за місцем проживання клієнта. До здійснення того чи іншого виду *Р.* залучаються кваліфіковані фахівці (відповідно наявної у клієнта проблеми). Також її доречно здійснювати із залученням до такої роботи волонтерів.

У терміна *Р.* існують і інші значення, зокрема, юридичне — як відновлення в правах, відновлення втраченого доброго імені, відміна необґрунтованого звинувачення невинної особи чи групи осіб «за відсутності складу злочину». *Р.* відрізняється від амністії, помилування повним відновленням прав і репутації з огляду несправедливого звинувачення.

Загалом процес *Р.* передбачає комплекс заходів, спрямованих на оновлення особистісного та соціального статусу, індивідуальної і суспільної цінності, порушених функцій організму та працездатності; визначається соціальною підтримкою і соціальним захистом людей, які їх потребують; полягає у фізичній терапії, психотерапії, тренуваннях, зміні способу життя.

Літ.: Соціальна педагогіка: теорія і технології. Підручник [Алєксєєнко Т. Ф., Басюк Т. О., Безпалько О. В., Звєрєва І. Д. та ін..]; за заг. ред І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.; Соціальна педагогіка: словник-довідник [Т. Ф. Алєксєєнко, Ю. М. Жданович, І. Д. Звєрєва, О. Л. Кононко та ін.]; за заг. ред. Т. Ф. Алєксєєнко.— Вінниця, ООО «Планер», 2009.— 548 с.; Ранер К. Основы реабилитации.— М., 1980.— 218 с.; Реабилитация социально дезадаптированных детей и подростков: Краткий словарь для сотрудников специализированных учреждений социальной реабилитации несовершеннолетних. / Сост. Г. М. Иващенко, В. Н. Бушуева, при участии В. И. Ширинского.— М., 1998.— 87с.

Алєксєєнко Т. Ф.

РЕІНТЕГРАЦІЯ (лат. re — префікс, що означає відновлення, integratio — інтеграція, набуття цілісності) — процес повернення людини в суспільство в ролі активного та незалежного члена соціального життя, що передбачає компенсацію втрат соціальних зв'язків, досягнення нею відповідного рівня емоційного стану тощо. Організація та забезпечення оптимальних умов реінтеграції створюють можливості для подальшого повноцінного функціонування індивіда у соціумі.

Це процес повернення в суспільство у ролі активного та незалежного члена, учасника загального соціального життя людини, яка хвора чи погано пристосована до оточуючих умов. Реінтеграцію можна розглядати як об'єднання в ціле частин, а також процес, що веде до такого стану. Це перетворення відносно самостійних, слабко пов'язаних між собою елементів у функціональну систему, формування та відпрацювання вмінь і навичок соціальної компетентності (здатність до співпраці, вміння розв'язувати проблеми

в різних життєвих ситуаціях; комунікативні навички та навички взаєморозуміння; вміння усвідомлювати різні соціальні ролі та брати участь у житті громади тощо).

Принципи реінтеграційного процесу, що стосуються дітей: *гуманізм* (ставлення до дитини як найвищої цінності, безумовне прийняття дитини, любов і повага до неї); *індивідуальний підхід* до дитини (виявлення проблем особистісного росту та допомога у їх розв'язанні, врахування індивідуальних особливостей і розробка індивідуальних програм розвитку); *пріоритетність інтересів дитини*; *комплексний підхід* (різнобічна оцінка потреб дитини та середовища, у яке вона інтегрується); *взаємодія, командний підхід до вирішення проблем дитини та сім'ї* (налагодження співпраці та партнерства між різними державними і неурядовими організаціями в інтересах дитини, створення міжвідомчих та міждисциплінарних команд фахівців для прийняття обґрунтованого рішення стосовно дитини, сім'ї чи ефективного здійснення соціального супроводження); *стимулювання дитини та сім'ї до самодопомоги* (активізація внутрішніх ресурсів сім'ї та дитини до зміни способу життя на краще, перебудови стосунків, саморозвитку; формування бажання успішно адаптуватися до нових умов і бути мобільним; прагнення робити власний вибір і встановлювати особистісні життєві цілі).

Літ.: Словарь по социальной педагогике / Авт.-сост. Л. В. Мардахаєв.— М.: Академия, 2002.— 368 с.

Петрочко Ж. В.

РЕСУРСИ СОЦІАЛЬНОЇ / СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ — джерела та передумови отримання необхідних людям матеріальних і духовних благ, які можна використати за існуючих технологій і соціально-економічних відносин. У широкому розумінні ресурси розглядають як запаси чого-небудь, які можна використовувати в разі потреби; джерело й арсенал засобів і можливостей, до яких можна вдаватися при необхідності з метою виконання певних завдань чи вдосконалення діяльності. Процес пошуку та залучення ресурсів називають фандрейзингом.

У соціальній / соціально-педагогічній роботі виокремлюють внутрішні та зовнішні ресурси. До внутрішніх належить соціально-психологічна характеристика людини, з якою безпосередньо працює фахівець (соціальний педагог, соціальний працівник, психолог тощо): особливості психічних пізнавальних процесів особистості (сприймання, уваги, пам'яті, мислення, мови, уяви); прояви емоційно-вольових процесів і психічних станів; особистісні характеристики (особливості характеру, темпераменту, потреби, інтереси, цінності, мотиви); показники освітнього рівня людини; професійні та соціальні уміння і навички, якими вона володіє.

Оскільки соціально-педагогічна робота пов'язана з використанням психологічних, соціологічних, педагогічних, управлінських методів і прийомів, зовнішні ресурси розглядають як сукупність можливостей для розв'язання індивідуальних і соціальних проблем, які можуть бути залучені як спеціалістом, так і клієнтом. До зовнішніх ресурсів належать матеріальні, людські, інституційні, інформаційні, технологічні.

Серед матеріальних ресурсів виокремлюють фінансові та нефінансові, офіційні та неофіційні. До фінансових ресурсів належать усі види грошових надходжень для організації та здійснення соціально-педагогічної роботи. Серед них — бюджетні витрати на забезпечення діяльності різних соціальних служб, пенсії та інші види виплати, передбачені діючим законодавством для різних категорій населення, гранти чи спонсорські надходження на рахунок державних, громадських організацій і фізичних осіб.

Водночас вони — різновид і офіційних матеріальних ресурсів. Приклад неофіційних фінансових ресурсів — грошова допомога друзів, колег по роботі, спонсорів, яку безпосередньо передають людині, що потребує підтримки, або її близьким. Нефінансові матеріальні ресурсами — це приміщення, обладнання, книги, речі, ліки тощо.

Основні людські ресурси соціально-педагогічної роботи: соціальні педагоги, соціальні працівники, психологи, реабілітологи, інші фахівці соціальних інститутів, волонтери.

Інформаційні ресурси — це окремі документи та масиви документів, результати інтелектуальної, творчої й інформаційної діяльності, бази та банки даних, усі види архівів, бібліотечні, музейні фонди та інші, що містять відомості та знання, зафіксовані на відповідних носіях інформації Серед інформаційних ресурсів виокремлюють: спеціальну літературу; буклети, листівки, брошури, прес-релізи, рекламну продукцію (плакати, стенди); інформацію в засобах масової інформації про благодійні заходи неурядових структур і соціальні програми органів влади та місцевого самоврядування; інформаційну мережу Інтернет (сторінки донорів, інформаційно-пошукові сервери, спеціалізовані сторінки з фандрейзингу тощо); усну інформацію спеціалістів і волонтерів.

Кожна держава має систему соціальних інститутів, які безпосередньо чи опосередковано займаються вирішенням соціальних проблем. Найпоширеніші інституційні ресурси: загальноосвітні заклади; позашкільні заклади; заклади системи охорони здоров'я, культури, різноманітні соціальні служби (центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, територіальні центри обслуговування пенсіонерів та самотніх непрацездатних громадян, центри соціально-трудової та професійної реабілітації інвалідів; реабілітаційні центри для дітей і молоді з функціональними обмеженнями; центри зайнятості, центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх; соціальні гуртожитки, клуби за місцем проживання тощо). Окрім перерахованих інституційних ресурсів, діяльність яких координується на державному та місцевому рівнях, виокремлюють ще церкву та неурядові організації.

Технологічні ресурси соціально-педагогічної роботи — сукупність форм, методів і прийомів, які застосовують соціальні служби, заклади соціального обслуговування, громадські організації та спеціалісти й волонтери з метою задоволення потреб або вирішення проблем окремих осіб чи соціальних груп. У практичній соціально-педагогічній роботі найчастіше застосовують прикладні технології соціально-правового захисту, соціального обслуговування, соціальної профілактики, соціальної реабілітації, соціального опікунства, патронажу, супроводу, рекламно-інформаційні технології.

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях.— К.: Центр навчальної літератури, 2003.— 138 с; Социальная работа / Под ред В. И. Курбатова.— Ростов н/Д: «Феникс», 1999.— 576 с.; Энциклопедия социальной работы. В 3 т. Т. 3: Пер. с англ.— М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994.— 466 с.

Безпалько О. В.

РОЛІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА / СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА — культурно-детермінована модель поведінки спеціаліста при здійсненні професійних завдань. Дослідники виділяють і характеризують 9 ролей соціального педагога: посередника, адвоката, учасника спільної діяльності, помічника клієнтів, терапевта та наставника, конфліктолога, аніматора, експерта та суспільного діяча. На їхню думку, основна роль соціального педагога — роль посередника, яка трактується як зв'язуюча ланка між ді-

тьми та дорослими, між сім'єю та державними службами, організаціями й установами, покликаними піклуватися про духовне, фізичне та психічне здоров я населення. Виконуючи цю роль, соціальний педагог сприяє взаєморозумінню між окремими людьми та їхнім оточенням, впливає на взаємодію між організаціями й інститутами, а головне — впливає на соціальну політику в конкретному районі та мікрорайоні. Виконуючи роль адвоката, захисника інтересів і законних прав людини, сім'ї, різних категорій населення, соціальний педагог прагне соціальної справедливості, намагається допомогти людям реалізувати їхні здібності. Будучи учасником і одночасно провідним організатором спільної діяльності дітей і дорослих, соціальний педагог усю свою енергію спрямовує на те, щоб спонукати учасників до дії, ініціативи, творчості. Тією чи іншою мірою соціальний педагог виконує роль помічника своїх клієнтів, допомагаючи людям розширити їхню соціальну компетенцію та здатність самим вирішувати свої проблеми. Соціальний педагог нерідко виконує роль терапевта та наставника сім'ї, дітей, людей, що їх оточують. Упродовж кількох років він неначе веде сім'ю, піклуючись про її здоров'я, моральні, загальнолюдські цінності, своєчасне вирішення проблем, що виникають. У ролі конфліктолога соціальний педагог допомагає передбачити та вирішувати конфліктні ситуації, що виникають у клієнтів; у ролі аніматора — спонукає їх до дій, сприяє відновленню вигідної для всіх взаємодії між особистістю та суспільством; у ролі експерта — ставить соціальний діагноз і визначає методи компетентного співробітництва з конкретним клієнтом. Соціальний педагог виконує також і роль громадського діяча, підтримуючи, розвиваючи й очолюючи соціальні ініціативи громадян, спрямовані на оздоровлення довкілля.

Рольовий репертуар соціального педагога за В. Сидоровим: а) вихователь — сприяє соціалізації всіх учнів, шляхом передавання їм конкретного й інтегративного соціального досвіду; організації спільної суспільно значимої діяльності; б) організатор вільного часу — націлений на розвиток дозвільної кваліфікації учнів; виявлення дозвільних інтересів, залучення до дозвільної діяльності, створення дозвільної перспективи та допомога в її послідовному досягненні; в) учитель соціальних умінь — у полі його зору розвиток актуальних соціальних умінь учнів: спілкуватися, приймати рішення, вирішувати конфлікти позитивним чином, здійснювати самообслуговування; розробка та виконання відповідних соціально-педагогічних проектів і програм; г) посередник — опікується інтеграцією соціальної допомоги учням: взаємодією з сім'ями, формальними та неформальними дитячими об'єднаннями, педагогами, громадськістю за місцем проживання, соціальними службами; ґ) консультант — орієнтований на розвиток в учнів і членів їхніх сімей навичок самодопомоги в подоланні життєвих негараздів: їх точне формулювання, вияснення причин виникнення, розробка плану подолання, залучення до взаємодії зацікавлених осіб, отримання та реагування на зворотній зв'язок; д) помічник у реалізації дитячо-юнацьких соціальних ініціатив — підтримує соціальну активність учнів, у тому числі сприяє розробці проектного забезпечення таких ініціатив, їх подачі до захисту у відповідних інстанціях, навчанню активу, розробці та реалізації післяпроектної перспективи; е) дослідник — забезпечує особистий внесок у розвиток соціально-педагогічної діяльності: розробляє та реалізує актуальні проекти та програми; відпрацьовує інноваційні технології; збирає, аналізує та поширює інформацію стосовно послуг, які пропонуються. У ході дослідження його учасники назвали ще дві ролі, необхідні, на їхню спільну думку, в сучасній соціально-педагогічний практиці. Йдеться про роль соціального адвоката, суть якої полягає в захисті соціальних прав та інтере-

сів дітей і їхніх сімей у відповідних владних інстанціях, а також про роль керівника соціально-педагогічної служби (в інших варіантах керівника психолого-педагогічної служби; соціального менеджера). Під час розробки рольового образу останньої учасники настійливо наголошували на необхідності внесення в нього функцій, спрямованих, по-перше, на об'єднання зусиль професійних і непрофесійних носіїв соціально-педагогічної допомоги (соціальних педагогів, практичних психологів, власне учнів та їхніх батьків); по-друге, на підвищення якості та розширення спектра можливих соціально-педагогічних і психологічних послуг.

Літ.: Сидоров В. Н. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход.— Винница: Глобус-пресс, 2006.— 408 с.; Шибутани Т. Социальная психология.— Ростов на Дону: Феникс, 1999.— 544 с.

Сидоров В. М.

СКЛАДНІ ЖИТТЄВІ ОБСТАВИНИ — це обставини, які об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю чи за станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла чи роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний або психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо.

До складних життєвих обставин належать також: погіршення матеріально-побутових умов, поступове зубожіння, втрата роботи, все, що викликає в людей почуття незахищеності, страху перед завтрашнім днем, все, що веде до наростання напруги в сім'ї, негативно позначається на вихованні дітей. Отже, складними життєвими обставинами можна назвати такі несприятливі для людини події, коли їй особливо важко і коли вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги і збоку держави, суспільства, громади, найближчого оточення, щоб впоратися з цими обставинами та відновити стою нормальну життєдіяльність. Логічно, що такими будуть вважатися втрата здатності до обслуговування, інвалідність (значна втрата здоров'я як фізичного, так і психічного), втрата близької людини, порушення звичного, нормального способу життя, дитяча бездоглядність, пожежа, стихійне лихо тощо.

Хоча нормативно-правова база і не містить вичерпного переліку таких обставин, до складних життєвих обставин належать також випадки, коли людина стала жертвою злочину, захворіла невиліковною хворобою, коли існує загроза її життю та здоров'ю чи життю та здоров'ю її близьких тощо.

Сім'я з дітьми, яка перебуває у складних життєвих обставинах, — сукупність осіб, що проживають разом і пов'язані спільним побутом, взаємними правами й обов'язками, серед яких є хоч одна дитина віком до 18 років. Одна з характеристик цієї сім'ї — наявність обставин, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність, наслідки яких сім'я не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю чи станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла чи роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний або психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

У соціально-педагогічній роботі використовують таку класифікацію складних життєвих обставин, в основі якої лежать несприятливі для виховання дітей умови: соціально-

демографічні, матеріально-побутові, медико-соціальні, психологічно — та соціально-педагогічні, соціально-правові.

Особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, держава надає соціальну підтримку. Надання соціальних послуг особам і сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, регулює Закон України «Про соціальні послуги» (від 19 червня 2003 р. № 966-IV), «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (від 21 червня 2001 р. № 2558-III), «Про попередження насильства в сім'ї» (від 15 листопада 2001 р. № 2789-III), інші нормативно-правові акти. Згідно з діючим законодавством України право на отримання соціальних послуг, а отже і взяття під соціальний супровід, мають будь-які особи, які знаходяться на території України на законних підставах і перебувають у складних життєвих обставинах. Потенційні користувачі соціальних послуг — це громадяни України й іноземці, тобто громадяни інших країн, а також особи без громадянства та біженці, тобто особи, що отримали цей статус у встановленому законом порядку.

Літ.: Соціальна педагогіка: теорія і технології. Підручник / За ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури.— 2006.— 316 с.; Соціальна робота в Україні: теорія і практика.— № 2.— 2003.

Звєрєва І. Д.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЯК ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ сприяє суспільним змінам, вирішенню проблем людських взаємовідносин; допомагає людям підвищувати їх здатність до функціонального існування у суспільстві та самостійно приймати рішення з метою підвищення рівня добробуту. Опираючись на наукові дані про соціальні системи та поведінку людини, соціальна робота допомагає там, де люди вступають у взаємозв'язок із зовнішнім середовищем. Фундаментом *С. р.* є принципи прав людини та соціальної справедливості (Міжнародна федерація соціальних працівників). *С. р. як практична діяльність* реалізується на професійному та непрофесійному рівнях. Непрофесійна *С. р.* включає у себе різні види добровільної допомоги, підтримки та сприяння як зразки соціальної практики (благодійність, меценатство, безкорисливе служіння релігійного і світського характеру тощо). Професійна *С. р.* реалізується через функціонування низки спеціалізацій, спрямованих на вирішення широкого спектра проблем людини (медичних, юридичних, економічних, виховних тощо). Вагомим внеском у розвиток *С. р.* як виду професійної діяльності стали праці зарубіжних дослідників М. Річмонд, М. Доуела, П. Картера, Б. Ленеер-Аксельсона, У. Лоренца, Ш. Рамон, Р. Саррі, С. Шадлоу, Т. Шаніна; російських учених В. Бочарової, С. Григор'єва, К. Кузьміна, В. Курбатова, С. Тетерського, П. Павленка, О. Сорвіної, Є. Холостової, М. Фірсовова, Б. Шапіро; а також вітчизняних науковців І. Беха, І. Звєрєвої, А. Капської, І. Козубовської, Г. Лактіонової, М. Лукашевича, І. Миговича, І. Пінчук, В. Полтавця, Г. Попович, В. Сидорова та ін. *С. р.* як суспільне явище властиве людському суспільству з моменту його існування: протягом багатьох віків вона мала характер благодійності та милосердя. Ідеологія *С. р.* формувалася під впливом таких явищ і феноменів, як християнство, державність, право, розвиток суспільної моралі та норм суспільного співжиття. Уперше утвердження *С. р.* як окремої галузі суспільної практики та самостійного виду професійної діяльності відбулося у США у 30-х рр. XIX ст.; у країнах Західної Європи професійний статус *С. р.* отримала у 50-х рр. XX ст.; у більшості країн Східної Європи, у тому числі й Україні, цей процес відбувся на початку 90-х рр. XX ст. *С. р.* реалізується на різних рівнях розвитку суспільства: макро-, мезо- і мікрорівні. *Макрорівень* — забезпечує формування і реалізацію соціально-економічної

політики на всіх рівнях — від місцевого до державного — з метою забезпечення соціально здорового середовища життєвого існування і діяльності людини та створення системи підтримки людей, які опинилися у скрутній ситуації. *Мезорівень* — це рівень визначення основних напрямків, підходів до *С. р.* з конкретними соціальними групами, організаціями, громадами з метою поліпшення соціального фону соціуму (району, мікрорайону, міста, області, регіону), удосконалення змісту, форм, методів, технологій *С. р.* у межах своїх повноважень і компетенції. *Мікрорівень* — це *С. р.* з окремою особистістю та її найближчим соціальним оточенням (сім'єю, друзями, сусідами, родичами та ін.). *С. р.* як практична професійна діяльність має свою мету та завдання, зміст, функції, засоби, суб'єкти й об'єкти діяльності, форми та види, методи й управління, принципи, об'єднані у цілісну систему. Основна *мета С. р.* як практичної діяльності — сприяння позитивним соціальним змінам у суспільстві загалом і в окремих індивідів, зокрема. Реалізація такого подвійного призначення *С. р.* є можливим завдяки її посередницькому характеру, який полягає у нормалізації відносин між людиною і державою. *Завдання С. р.* полягають у розширенні можливостей та самостійності клієнтів у подоланні їхніх проблем; встановленні зв'язків клієнтів з системами, які мають необхідні ресурси та надають послуги; сприянні ефективному та гуманному функціонуванню цих систем; розвитку служб, які відповідають потребам клієнтів; впливі на соціальну політику. *Змістом С. р.* є сукупність процесів, що характеризують взаємодію елементів соціальної роботи та зумовлюють їх існування, розвиток і зміну. Інтегруючи підходи вітчизняних і зарубіжних авторів до визначення *змісту С. р.,* можна виокремити такі основні напрями цього виду діяльності: а) надання допомоги окремій людині або групі осіб, які опинилися у складній життєвій ситуації, шляхом інформування, діагностики, консультування, реабілітації, використання інших видів соціальних послуг; б) розвиток потенціалу самодопомоги клієнтів; в) вплив на формування і реалізацію соціально-економічної політики на всіх рівнях із метою забезпечення соціально здорового середовища проживання та життєдіяльності людини, створення системи підтримки особам, які її потребують; г) профілактика ризиків соціальних явищ і процесів; ґ) гармонізація соціальних відносин у суспільстві. Зміст *С. р.* визначається її функціями. *Функції С. р.* у сучасних умовах полягають у: плануванні соціальної політики, сприянні досягненню соціальної справедливості, розвитку ресурсів для задоволення індивідуальних, групових і національних потреб; активізації соціалізаційного потенціалу суспільства й окремих його структур; стимулюванні клієнтів і громад до розвитку їх власних сил, до конструктивної діяльності щодо подолання проблем і причин їх виникнення; корекції соціальних дисфункцій та наданні різних видів послуг населенню. Багатогранність функцій *С. р.* зумовлює і розмаїтість засобів досягнення мети діяльності. Основними засобами *С. р.* є слово, ділові зв'язки, документація, технічне устаткування, емпатія тощо. Їх вибір залежить від характеру проблемної ситуації та особливостей об'єкта. *С. р.* як практичну діяльність характеризують перш за все об'єктно-суб'єктні відносини. Заслуговує на увагу широке трактування суті *С. р.,* згідно з яким вона має бути направлена на реалізацію різноманітних форм соціальної допомоги та підтримки максимально широких верств населення, оскільки їх життєдіяльність залежить від стану соціально-екологічної сфери як простору соціального буття, від рівня розвитку суспільства і держави (Є. Холостова). У цьому випадку об'єктами *С. р.* можна вважати практично усіх членів суспільства. При більш вузькому трактуванні суті *С. р.* її об'єктами є особи та групи осіб, які знаходяться у важкій життєвій ситуації, так звані соціально вразливі групи населення. У сучасній теорії

С. р. проблема об'єкта і суб'єкта набуває нового звучання. На зміну патерналістській системі, де єдиним суб'єктом соціального захисту та допомоги населенню виступала держава, приходить особистісно-орієнтована або клієнт-центрована модель взаємодії з об'єктом надання допомоги. Відповідно до неї, людина, розвиваючи свою активність і можливості самостійно обирати форми своєї поведінки, управляти нею, поступово перетворюється із об'єкта у суб'єкт надання допомоги. Проблема суб'єкта та об'єкта *С. р.* розглядається у взаємозв'язку, тому вони з певною долею умовності можуть бути представлені у її системі на різних рівнях. На макрорівні суб'єктами і об'єктами *С. р.* є суспільство, держава, органи управління. На мезорівні — це соціальні групи, державні та приватні соціальні служби різних типів, громадські і благодійні організації. На мікрорівні — це професійні фахівці *С. р.*, практичні соціальні працівники різних освітньо-кваліфікаційних рівнів, спеціальностей і спеціалізацій, дослідники та викладачі *С. р.*, клієнти соціальних служб, волонтери та ін. *С. р.* як практична діяльність передбачає роботу з проблемою клієнта та роботу з іншими службами, установами, організаціями. Ці напрями роботи передбачають різні види *С. р.* Так, у першому випадку можна говорити, з одного боку, про характер проблеми клієнта (розлучення, смерть близької людини, інвалідність, втрата роботи тощо), з іншого боку,— про особливості клієнта (індивід, група, суспільство). У другому випадку, з одного боку, мова може іти про сферу діяльності, у процесі якої виникають проблеми взаємодії з іншими службами, установами, організаціями (наприклад, сфера освіти, охорони здоров'я, побуту тощо) або про статус цих організацій (державні, приватні, благодійні, громадські тощо). Використання методів *С. р.* зумовлене специфікою об'єкта, на який вона спрямована, і характером його проблеми. Виокремлюють такі основні групи методів: а) за формами *С. р.* (економічні, правові, адміністративно-управлінські, медико-соціальні, психолого-педагогічні та ін.); б) за об'єктами *С. р.* (методи роботи з групою, громадою, індивідуальної роботи); в) за суб'єктами *С. р.* (методи, які використовуються фахівцем, колективом соціальної служби, органом управління та ін.). Управління як компонент *С. р.* включає аналіз та оцінку стану об'єкта, планування, вироблення і прийняття рішення, контроль, координацію, організаційне та матеріально-технічне забезпечення, підбір і підготовку соціальних працівників. *Принципи С. р.* визначаються її цілями, мають історичний і діалектичний характер. Основоположними принципами *С. р.* є: *принцип цілісного підходу*, який вимагає вивчення людини не лише у конкретній ситуації, але й у широкому соціальному оточенні; *принцип створення рівних можливостей,* що забезпечує надання соціальних послуг особистості незалежно від її віку, національності, походження, соціального статусу, сфери зайнятості, місця проживання, релігійної приналежності; *принцип поєднання допомоги зі самодопомогою,* що передбачає опору на позитивний потенціал особистості та її стимулювання на конструктивну діяльність, оптимальне використання потенційних ресурсів; *принцип гуманності,* який визначає пріоритет загальнолюдських цінностей, що сягають корінням у родинне середовище та фундаментальні основи моральності; *принцип диференціації та індивідуалізації* — вимагає врахування рівнів фізичного, психічного, соціального, духовного, інтелектуального розвитку особистості, стимулювання її активності, розкриття творчої індивідуальності кожного; *принцип адаптації* — передбачає залучення різних категорій і цільових груп населення до соціально значущої діяльності з метою пристосування до соціального середовища та задоволення соціально значимих потреб, а також адаптацію суспільства до особливих потреб окремих категорій громадян; *принцип інтеграції* — забезпечує створення умов

для включення особистості в діяльність різних сфер життя суспільства, з метою її позитивної соціалізації, індивідуалізації, ідентифікації; *принцип комплексного підходу* — вимагає використання широкого спектра прийомів і засобів розв'язання соціально-психологічних проблем, їх варіативності; *принцип етичності* — відображає характер діяльності та спрямований на коректну обробку інформації іа збереження конфіденційності тощо.

Літ.: Бочарова В. Г. Профессиональная социальная работа: личностно-ориентированный подход / В. Г. Бочарова.— М., 1999.— 184 с.; Зимняя И. А. Социальная работа как профессиональная деятельность / Социальная работа и проблемы подготовки кадров [отв. ред. И. А. Зимняя].— М., 1992.— С. 8–16.; Мигович І. І. Соціальна робота (вступ до спеціальності) / І. І. Мигович.— Ужгород: Ужгородський держ. ун-т, 1997.— 190 с.; Попович Г. М. Інституціалізація соціальної роботи в Україні: [монографія] / Попович Г. М.— Ужгород: Гражда, 2003.— 184 с.; Холостова Е. И. Социальная работа: учеб. пособие / Е. И. Холостова.— М.: «Дашков и К», 2004.— 692 с .— С. 210, 215.; The International Federation of Social Workers. Definition of Social Work. [Електронний ресурс].— Режим доступу: 02.04.2011: < http://www.ifsw.org/p38000208.html> — Загол. з екрану.— Мова англ.

Звєрєва І. Д., Поліщук В. А.

СОЦІАЛЬНИЙ ПЕДАГОГ — спеціаліст, що має фахову підготовку певного кваліфікаційного рівня (бакалавр, спеціаліст, магістр) і здійснює соціально-педагогічну діяльність у соціумі; виступає *посередником* між особистістю і державно-громадськими соціальними службами, *захисником* інтересів і законних прав людини, *помічником* у сприянні соціальних ініціатив і пошуку виходу з проблемної ситуації; є *експертом* у постановці «соціального діагнозу» і визначенні методів педагогічного впливу у вирішенні проблемної ситуації людини. Як професію «соціальний педагог» в Україні було введено до кваліфікаційного переліку спеціальностей у 2002 р.

Виокремлюють низку підходів до визначення *С. п.*: функціональний (як педагогічно-орієнтований соціальний працівник в галузі педагогіки відносин у соціумі (В. Бочарова), визначення професійних обов'язків (це спеціаліст, що організовує виховну роботу з дітьми, молоддю, дорослими в різних соціокультурних середовищах; вивчає психолого-педагогічні особливості особистості та її мікросередовище, визначає інтереси і потреби, відхилення в поведінці, конфліктні ситуації і надає соціальну допомогу та підтримку з метою реалізації прав і свобод клієнтів (Ф. Мустаєва); реалізатор системи соціально-педагогічного сприяння розвитку та саморозвитку особистості (В. Поліщук); посередник між усіма ланками діяльності суспільства на рівні управління, матеріально-технічного, правового забезпечення, освіти, охорони здоров'я і практичної соціально-виховної роботи (В. Коваль); організатор соціально-педагогічної діяльності з дітьми, молоддю та дорослими в різних соціокультурних середовищах (сім'я, навчальний заклад, трудовий колектив, дитячі та молодіжні об'єднання, клуби, тощо) з метою створення для них сприятливих умов соціалізації (О. Безпалько).

Основне завдання *С. п.*— налагодження балансу між відповідальністю суспільства перед особистістю та особистості перед суспільством, визначення проблем і потреб особистості на різних рівнях: *індивідуальному*, *міжособистісному* та *суспільному*.

Важлива особливість соціально-педагогічної діяльності *С. п.*— її посередницький характер. Соціально-педагогічну роботу неможливо уявити без елемента посередництва, до того ж цей елемент відіграє роль не периферійного, а центрального. У найза-

гальнішому вигляді *С. п.*— це посередник між особистістю і соціумом (наприклад, між учнем і суспільством). Необхідність посередництва між учнем і різноманітними соціальними структурами виникає тоді, коли перший не може самостійно реалізувати свої права та можливості.

С. п. сприяє, з одного боку, ефективній адаптації учня в оточуючому виховному та соціальному середовищі, з іншого — гуманізації цього середовища.

С. п. у певному значенні виконує роль універсала, проте його універсальність має досить чіткі предметні кордони, які визначаються змістом освітніх і виховних проблем учня та можливими шляхами їх вирішення. Від традиційних сфер діяльності, які пов'язані з аналізом і вирішенням проблем людей (психологія, соціологія, юриспруденція, педагогіка тощо), соціально-педагогічна діяльність *С. п.* відрізняється, перш за все, своїм інтегральним характером. Зміст цієї роботи акумулює в собі елементи суміжних професій, що взаємозбагачує їх інформацією, інструментарієм, технологіями.

С. п. сприймає людину як цілісного індивіда, у поєднанні його різних сторін, у той час як суміжні спеціалісти підходять до вирішення проблеми лише зі свого боку. Цілісне бачення людини дозволяє урівноважити тенденцію його часткової «репрезентації» в окремих науках і професіях. Кваліфіковане сприяння особистості у вирішенні її проблем, що виникають у процесі соціалізації, визначає професійні особливості соціально-педагогічної діяльності.

У діяльності *С. п.* слід виділити декілька напрямків її здійснення: між учнем і різноманітними структурами й установами; між учнем і викладачами чи вихователями; між дитиною та батьками; між учнем та іншими спеціалістами, яких залучають до вирішення виховних і навчальних проблем учня (тренери, керівники гуртків тощо).

Ефективне здійснення *С. п.* професійних функцій можливе при виконанні певних умов: розуміння соціальним педагогом проблем особистості, його здатності до «вростання» в суть проблеми; здатності соціального педагога до адекватного представлення та вираження (репрезентації) проблем особистості; знань про наявність соціальних ресурсів, які є у різних закладах та установах, що працюють над проблемами дітей і молоді; знань інструментальних можливостей суміжних професій, представників яких залучають до участі у вирішенні проблем особистості; наявності спільної мови, що забезпечує взаєморозуміння різних спеціалістів і їхню ефективну співпрацю.

Кваліфікаційні вимоги до певних категорій *С. п.* визначені у тарифно-кваліфікаційній характеристиці соціального педагога:

Соціальний педагог має вищу або середню освіту зі спеціальностей «соціальна педагогіка», «соціальна робота», як виняток, іншу вищу педагогічну освіту, дотримується вимог етичного кодексу, професійно компетентний, забезпечує нормативні вимоги до рівня навчально-виховної роботи у соціальному середовищі, відповідає загальним етичним і культурним вимогам до педагогічних працівників.

Соціальний педагог II категорії має вищу освіту зі спеціальностей «соціальна педагогіка», «соціальна робота», дотримується вимог етичного кодексу, має достатній рівень професіоналізму, використовує сучасні форми та методи виховання, відзначається загальною культурою, моральними якостями, що служать прикладом для наслідування. Педагогічний стаж — не менше 3 років.

Соціальний педагог I категорії має вищу освіту зі спеціальностей «соціальна педагогіка», «соціальна робота», дотримується вимог етичного кодексу, виявляє високий рівень професійної компетентності, використовує сучасні форми, методи навчально-виховної

роботи, досяг певного рівня компетентності у соціально-педагогічній діяльності; відзначається загальною культурою, моральними якостями, що служать прикладом для наслідування. Педагогічний стаж — не менше 5 років.

Соціальний педагог вищої категорії має вищу освіту зі спеціальностей «соціальна педагогіка», «соціальна робота», дотримується вимог етичного кодексу, виявляє високий рівень професіоналізму, ініціативу, досконало володіє ефективними формами, методами організації педагогічної роботи серед дітей, молоді, батьків; забезпечує високу якість своєї праці, має власні методичні розробки, відзначається загальною культурою, моральними якостями, що служать прикладом для наслідування. Педагогічний стаж — не менше 8 років.

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі / Ольга Володимирівна Безпалько.— К.: Центр навчальної літератури, 2009.— 208 с.; Бочарова В. Г. Педагогика социальной работы / В. Г. Бочарова.— М.: SYS-Аргус, 1994.— 256 с.; Заверико Н. В. Соціальна педагогіка: навч. посібник / Наталія Віталіївна Заверико.— Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011.— 260 с.; Звєрєва І. Д. Соціальна робота з дітьми та молоддю в Україні / Ірина Дмитрівна Звєрєва.— К.: Правда Ярославовичів, 1998.— 432 с.; Соціальна педагогіка: підручник / За ред. А. Й. Капської.— К.: Центр навчальної літератури, 2011.— 468 с.; Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка: навч. посібник / Л. Г., Коваль І. Д. Звєрева, Хлєбік С. Р.— К.: Вид-во ІЗМН, 1997.— 390 с.; Социальная педагогика: курс лекций / Под общей ред. М. А. Галагузовой.— М.: Гуманит изд. центр ВЛАДОС, 2000.— 418 с.; Соціальна педагогіка: підручник / За заг ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.

Веретенко Т. Г., Звєрєва І. Д.

СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК — професійно підготовлений фахівець, що має необхідну кваліфікацію у сфері соціальної роботи та виконує різноманітні види соціальної роботи. *С. п.* допомагає людям вирішувати проблеми, створюючи для цього необхідні ресурси, забезпечує взаємодію між людьми чи між людиною та середовищем у цілому, підвищує відповідальність організацій за людину, впливає на соціальну політику. Професія *С. п.* спрямована на соціальну спеціалізовану діяльність, об'єктивно необхідну для функціонування державних і громадських систем соціальної допомоги різним категоріям населення, для реалізації життєвих, потенційно закладених у кожній людині сил для самозабезпеченнятаі саморозвитку. Теоретико-методичні засади діяльності *С. п.* у різних сферах життєдіяльності суспільства та з різними категоріями клієнтів досліджено у роботах В. Андрущенка, О. Безпалько, І. Звєрєвої, І. Козубовської , Г. Лактіонової, І. Миговича, В. Синьова, А. Капської, С. Харченка та ін. Проблеми підготовки та професійного становлення соціальних працівників розглядаються у працях Р. Вайноли, В. Васильєва, І. Григи, І. Звєрєвої, О. Карпенко, І. Ковчиної, І. Козубовської, Л. Міщик, В. Поліщук та ін. Перші *соціальні працівники* з'явились у європейських країнах (Великій Британії, Німеччині) і США у кінці XVIII ст. Це були представники благодійних організацій (спершу їх називали «доброзичливими відвідувачами»; термін «соціальний працівник» був введений С. Паттеном у 1900 р.), які на добровільних засадах надавали допомогу біднякам, формували у них вміння і навички самодопомоги, сприяли у здобутті освіти, працевлаштуванні, проявляли турботу про здоров'я цієї категорії населення (The Social Work History Station). Процес здобуття *С. п.* професійного статусу завершився у кінці XIX ст., пройшовши такі стадії як: формування групи людей, для яких надання соціальної допомоги стало основним видом діяльності; нагромадження досвіду практичної соціальної

роботи, дедалі більшглибокого його усвідомлення; поступове формування теоретичних засад професійної соціальної роботи; відкриття спеціальних навчальних закладів для підготовки фахівців соціальної роботи; формування системи професійних асоціацій; розгортання політичної кампанії, спрямованої на формування соціальної політики, як основи для здійснення практичної соціальної роботи; розробка та впровадження Етичного кодексу соціального працівника (Г. Попович). В Україні термін *С. п.* як назва самостійного виду професійної діяльності було упроваджено Постановою Державного комітету праці СРСР від 23 квітня 1991 р. № 92 «Кваліфікаційний довідник посад керівників, спеціалістів і службовців». Незважаючи на те, що в Україні професія *С. п.* є відносно молодою, процес її становлення здійснювався не з нульової позначки. Аналізуючи передумови професіоналізації соціальної роботи в Україні, Г. Попович наводить дані, які дають підставу стверджувати, що до 1917 р. цей процес багато у чому був подібний до того, який відбувався у європейських державах і США. Проте, розпочата професіоналізація на тривалий час була порушена у зв'язку із наданням цьому виду діяльності особливого характеру відповідно до нової політичної доктрини соціалістичного розвитку країни. Як самостійна сфера наукової і професійної діяльності соціальна робота не визнавалася, оскільки саме вживання цього терміну автоматично передбачало визнання наявності соціальних проблем у соціалістичній державі. Специфічною формою її розвитку протягом семи десятиліть служила система соціального забезпечення, державного страхування та охорони здоров'я, особливо у сфері охорони материнства та дитинства, патронажу і диспансеризації, освіти, культури, пенітенціарної системи. Л. Міщик зазначає, що розвиток системи соціальної роботи гальмувався організаційною, кадровою, фінансовою незабезпеченістю. Процес ускладнювався сформованим підходом, відповідно до якого функції *С. п.* розподілялися поміж традиційно діючими службами, установами освіти, охорони здоров'я, спорту, дозвілля, внутрішніх справ, соціального забезпечення. Такий підхід до організації соціальної роботи не задовольняв потреби ані окремих індивідів, ані суспільства в цілому. Тому постала об'єктивна необхідність у ліквідації роз'єднаності соціальних, педагогічних, психологічних, правових заходів і зорієнтованості системи служб соціальної допомоги населенню на реалізацію його потреб. Наприкінці 80-х рр. XX ст. в Україні сформувалися всі необхідні умови для переходу від окремих елементів досвіду соціальної роботи до державного рівня вирішення проблеми організації системи служб соціальної допомоги населенню, працівникам і службовцям, з розгалуженою структурою та кадровим забезпеченням. Професійна діяльність *С. п.* багатопланова за своїм змістом і охоплює широкий діапазон існуючих в суспільстві соціальних відносин і процесів. Клієнтами *С. п.* є представники соціально вразливих верств населення (діти, молодь, жінки, національні меншини, люди похилого віку, неповні та багатодітні сім'ї); люди з обмеженими функціональними можливостями і особливими потребами (інваліди, люди з фізичними та психічними захворюваннями) і їх сім'ї; люди, які випали із суспільного життя або піддаються гнобленню (бездомні, «діти вулиці», особи, які відбували покарання в місцях позбавлення волі, які страждають від залежностей); люди, які потрапили до скрутної життєвої ситуації (безробітні; біженці; особи, які зазнали насильства). Зважаючи на багатоцільовий і різноплановий характер професійної діяльності *С. п.* має володіти певними професійними знаннями, вміннями та професійно зумовленими особистісними якостями. Базовими для *С. п.* є *знання* про розвиток людини та її поведінку, особливо під впливом соціального, культурного, економічного середовища; соціально-психологічні

механізми надання та отримання допомоги; способи комунікації людей, вербальної і невербальної поведінки; групові процеси та взаємовплив групи й індивіда; значення соціокультурних факторів і їх вплив на індивіда, групу, громаду (релігія, духовні цінності, закони, соціальні інститути); психологію міжособистісних та міжгрупових відносин; громаду, процеси, що мають місце у ній, способи розвитку та зміни, її соціальні служби і ресурси; соціальні служби (структуру, організацію, методи роботи); про себе як особистість і ті особистісні відносини, які можуть впливати на професійну діяльність». *С. п.* має *вміти*: забезпечувати посередництво між особистістю, сім'єю і соціумом, між різними громадськими та державними структурами; вести організаційно-управлінську, дослідницько-аналітичну, науково-педагогічну, діагностичну та практичну роботу з різними об'єктами професійної діяльності; володіти методикою і технологією соціального прогнозування та проектування; творчо використовувати інновації в практиці соціальної роботи; володіти методикою науково-дослідної роботи при аналізі конкретних явищ і процесів в соціальній сфері, використовувати та впроваджувати отримані результати досліджень тощо. *Особистісні якості С. п.* науковці поділяють на психофізіологічні, психологічні та психолого-педагогічні. *Психофізіологічні* характеристики визначають здібності до професії *С. п.* До них належать психічні процеси (сприйняття, пам'ять, уява, мислення), психічні стани (втома, апатія, стрес, тривожність, депресія), увага як стан свідомості, емоційні та вольові прояви (стриманість, індиферентність, наполегливість, послідовність, імпульсивність). *Психологічні* — розкривають психологічний аспект особистісних характеристик, яким має відповідати *С. п.* (самоконтроль, самокритичність, самооцінка власних вчинків, стресовитривалість, ініціативність, висока сприйнятливість до нового, здатність працювати самостійно, розв'язувати конфлікти тощо). До *психолого-педагогічних* характеристик відносять — комунікабельність, емпатійність, атрактивність, красномовність тощо.

Зміст професійної діяльності *С. п.* визначається її функціями на мікро-, мезо-, макрорівнях. Домінуючими функціями *С. п.* на макрорівні є: організаційно-управлінська, дослідницька, прогностична, просвітницька, моніторингово-оціночна, моніторингово-координаційна, діагностико-прогностична, функція впливу на соціальну політику, функція забезпечення соціальної компоненти у діяльності різноманітних відомств і структур, засобів масової інформації. На мезорівні: комунікативна, посередницька, організаційно-регулятивна, профілактична, соціально-терапевтична, соціально-виховна, просвітницька, соціально-реабілітаційна, координаційно-посередницька. На мікрорівні: діагностична, прогностична, педагогічно-терапевтична, корекційно-реабілітаційна, охоронно-захисна, мобілізаційно-спонукальна, реабілітаційно-адаптивна, попереджувально-профілактична. З точки зору спеціалізацій *С. п.* виокремлюють групи фахівців, зайнятих управлінською діяльністю (менеджери соціальних служб та органів соціального захисту), наданням населенню різного роду послуг із соціального обслуговування (соціально-економічних, соціально-медичних, соціально-педагогічних, соціально-психологічних, соціально-правових і соціально-побутових), профілактичною та превентивною роботою тощо. Основними сферами працевлаштування *С. п.* є органи державного та місцевого самоврядування, державні та приватні соціальні служби, громадські організації та професійні спілки й асоціації, центри зайнятості і працевлаштування, кадрові агентства, центри соціальної профілактики, соціальної реабілітації, соціального обслуговування, державні та приватні підприємства, науково-дослідні центри та вищі навчальні заклади.

Літ.: Бочарова В. Г. Профессиональная социальная работа: личностно-ориентированный подход: [монографія] / В. Г Бочарова.— М.: Изд-во АСОПиР, 1999.— 184 с.; Закон України «Про соціальні послуги» від 19.04.2011. [Електронний ресурс].— Режим доступу: 08.02.2011: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966–15> — Загол. з екрану.— Мова укр.; Міщик Л. І. Соціальна педагогіка: Навч. посіб. / Л. І. Міщик.— К.: ІЗИН, 1997.— С. 3–5.; Обучение практике социальной работы. Международный опыт и перспективы / под ред. М. Доэла, С. Шардлоу.— М.: Аспект Пресс, 1997.— 223 с.— С.68.; Пейн М. Сообщество как основа социальной политики и социального действия // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. Ш. Рамон; пер. с англ. А. В. Соловьева.— М.: Аспект-пресс, 1997.— С. 96.; Попович Г. М. Інституціалізація соціальної роботи в Україні: [монографія] / Г. М. Попович.— Ужгород: Ґражда, 2003.— 184 с.; The Social Work History Station [Електронний ресурс].— Режим доступу: 10.02.2011: <http://www.boisestate.edu/socwork/dhuff/XX.htm> — Загол. з екрану.— Мова англ.

Звєрєва І. Д., Поліщук В. А.

СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД / СОЦІАЛЬНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ — вид соціальної роботи, спрямованої на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей і молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу.

С. с. є формою підтримки та передбачає надання конкретній особі, групі осіб, сім'ї як правило комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних, інформаційних послуг впродовж певного (часто тривалого) терміну. Мета соціального супроводження — поліпшення життєвої ситуації, мінімізація негативних наслідків чи повне розв'язання проблеми одержувача / одержувачів послуг. *С. с.* здійснює фахівець чи група / команда, що складається переважно з фахівців, але можлива участь у ній і волонтерів.

С. с. / С. с.— тотожні за змістом терміни, зміст яких визначено у відповідних нормативних документах. Сьогодні *С. с.* знаходить все ширше використання. Стосовно деяких груп, наприклад, прийомних та опікунських сімей, дитячих будинків сімейного типу, соціальне супроводження є обов'язковим компонентом процесу функціонування сімейних форм виховання. *Соціальне супроводження прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу* (далі — соціальне супроводження) — робота, що передбачає надання фахівцем (або групою фахівців) центру соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді (далі — ЦССДМ) у співпраці з фахівцями інших підприємств, установ, організацій комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних, інформаційних послуг, спрямованих на забезпечення належних умов функціонування прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу. Ця норма передбачена відповідними положеннями, що затверджені постановами Кабінету Міністрів України.

С. с. має чотири основні ознаки: можливість для надання комплексу послуг; тривалий термін; залучення соціальним працівником, у разі потреби, інших фахівців і волонтерів; згода одержувача на соціальний супровід і його співучасть у забезпеченні змін ситуації на краще.

С. с. є ефективною технологією у роботі з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. Особливого значення він набуває у роботі з жінками при існуванні ризику відмови від новонародженої дитини. *С. с.* відіграє важливу роль, коли мова йдеться про випускників шкіл-інтернату з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки та піклування, чи молодим людям, які повернулися після відбуття покарання за скоєний злочин.

С. с. базується на індивідуальному підході до особи, на оцінці потреб кожного з одержувачів послуг і спільному визначенні шляхів подолання чи пом'якшення проблем. Соціальний працівник розробляє план здійснення *С. с.* на конкретний термін і слідкує за його виконанням, корегуючи у разі потреби. Обов'язковою є процедура проведення оцінки та самооцінки ефективності *С. с.* Основними причинами для припинення *С. с.* можуть бути: вирішення проблеми, відмова одержувача від послуги; зміна місця проживання; порушення чи невиконання умов угоди з боку одержувача послуг. У реальності *С. с.* іноді припиняється за браком фахівців. У залежності від категорії осіб чи сімей, яких супроводжує соціальний працівник, *С. с.* має особливості щодо змісту, технологій і процедур, документування, терміну дії. Як правило, це знаходить відображення у відповідних нормативних документах. Спільним для усіх видів *С. с.* є те, що він має підготувати особу / групу осіб до самостійного вирішення проблем шляхом мобілізації власних ресурсів, набуття необхідних життєвих навичок, вміння використати ресурси громади.

Літ.: Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Звєрєва О. В. Беспалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Г. М. Лактіонової.— К.: Центр навчальної літ-ри, 2004.— 256 с.; Соціальний супровід // Режим доступу: http://zakon.licasoft.com.ua/component/lica/?href=0& view=text& base=24& id=22870& menu=22927; Соціальне супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу // Режим доступу: http://zakon.licasoft.com.ua/component/lica/?href=0& view=text& base=24& id=22856& menu=22913; Створення та соціальний супровід прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: Навч.-метод. комплекс / Автори-упорядн.: Г. М. Лактіонова, Ж. В. Петрочко, А. В. Калініна та ін.; за заг. ред. Г. М. Лактіонової, Ж. В. Петрочко.— К., Науковий світ, 2006.— 270 с.

Лактіонова Г. М.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ — різновид професійної діяльності, яка спрямована на реалізацію завдань соціального виховання, створення сприятливих умов соціалізації, всебічного розвитку особистості, задоволення її соціокультурних потреб або відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності. Її зміст і структура як виду професійної діяльності, з одного боку, відповідають філософським і психологічним трактуванням діяльності, а з іншого, виражають соціальний аспект цієї діяльності, що визначається соціальним замовленням, соціальними проблемами, соціокультурними особливостями середовища та частково відображені в соціальній політиці держави.

Мета соціально-педагогічної діяльності полягає у створенні сприятливих соціокультурних умов соціалізації особистості. Серед пріоритетних завдань соціально-педагогічної діяльності як складової соціального виховання виокремлюють: створення сприятливих умов у мікросоціумі для розвитку здібностей і самореалізації особистості; зміцнення та активізацію адаптаційного потенціалу особистості; соціально-педагогічне забезпечення прав дітей і молоді; надання соціально-педагогічної підтримки та допомоги особистості; попередження та локалізацію негативних впливів на особистість факторів соціального середовища. Результат соціально-педагогічної діяльності — формування в особистості певного рівня соціальних якостей, самосвідомості, самовизначення та самоствердження як складових суспільного буття відповідно до її можливостей та особливостей соціального середовища.

Один із пріоритетів у соціально-педагогічній діяльності — це допомога в позитивній соціалізації особистості, зокрема в інтеграції у суспільство, допомога в її розвитку,

вихованні, освіті, професійному самовизначенні. Тому її мета — сприяння в адаптації та позитивній соціалізації особистості шляхом допомоги їй у засвоєнні соціальних норм і цінностей; створення умов для психологічного комфорту та безпеки як дорослого, так і дитини; задоволення потреб і забезпечення прав особистості; попередження негативних явищ у сім'ї, школі, іншому найближчому соціальному оточенні. Соціально-педагогічна діяльність переважно «адресна», спрямована на конкретну людину та вирішення її індивідуальних проблем шляхом вивчення особистості та навколишнього середовища, пошуку засобів, які допоможуть індивіду вирішити його проблему.

Соціально-педагогічна діяльність здійснюється за кількома напрямами: діяльність щодо допомоги та підтримки особистості в адаптації до умов певного соціального середовища; діяльність щодо профілактики явищ дезадаптації (соціальної, культурної, психологічної), яка включає в себе роботу з людьми девіантної поведінки та маргінальними групами; діяльність щодо реабілітації стосовно тих людей, які мають відхилення від норми в фізичному, психічному, соціальному розвитку; посередницька діяльність у взаємостосунках індивіда чи групи з середовищем, що обумовлено інтересами їхнього соціокультурного становлення та розвитку; культурно-дозвільна діяльність, спрямована на розвиток особистості шляхом залучення її до участі в гуртках, секціях, клубах і культурно-мистецьких заходах.

Головне у соціально-педагогічній діяльності — це створення для особистості приймаючого та підтримуючого середовища, «оздоровлення» її соціальних стосунків, «запуск» механізмів самоорганізації, саморозвитку, самозабезпечення на будь-якому рівні — від індивідуально-особистісного до групового.

Літ.: Алєксєєнко Т. Ф. Зміст і напрями соціально-педагогічної діяльності // Соціальна педагогіка: теорія і технології. Підручник. / За ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— С. 48–59; Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи. Монографія.— К.: Наук. світ, 2006.— 363 с.; Бочарова В. Г. Социально-педагогическая деятельность как научная категория. Научный доклад.— М., 2002.— 31 с.; Селивоненко О. Г. Ценностные ориентации социально-педагогической деятельности на современном этапе развития социальной педагогики // Образование и общество.— 2001.— № 5.— С. 224–31; Социальная педагогика: Курс лекций / Под ред. М. А. Галагузовой.— М.: ВЛАДОС, 2000.— 416 с.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА — різновид соціально-педагогічної діяльності, який здійснюється у певній соціальній інституції та спрямований на точно визначений об'єкт впливу.

У контексті того, на кого спрямована діяльність, доречно вести мову про соціально-педагогічну роботу з різними категоріями дітей, молоді, дорослих або окремими соціальними групами, а з урахуванням місця, де вона відбувається, — про соціально-педагогічну роботу в навчальному закладі, реабілітаційному центрі, притулку, громаді тощо. Про соціально-педагогічну роботу йдеться також тоді, коли фахівець працює з конкретною особистістю чи соціальною групою на рівні суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Отже, поняття «соціально-педагогічна робота» характеризує соціально-педагогічну діяльність у площині безпосередньої соціальної практики в чітко окреслених умовах.

У процесі соціально-педагогічної роботи з різними цільовими групами залежно від конкретних умов реалізують профілактичні, реабілітаційні, культурно-дозвільні, просвітницькі та інші програми.

Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю спрямована на формування особистості та підготовку її до соціального функціонування засобами освіти, виховання, психокорекційної роботи, психолого-педагогічної підтримки з урахуванням педагогічних можливостей різних агентів соціалізації. Соціально-педагогічну роботу здійснюють переважно фахівці соціальної сфери (соціальні педагоги, соціальні працівники, психологи тощо) і волонтери.

Літ.: Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи. Монографія.— К.: Наук. світ, 2006.— 363 с.; Звєрєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика: Монографія.— К.: Правда Ярославичів, 1998.— 393 с.; Соціальна педагогіка. Підручник / За ред. проф. А. Й. Капської.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 468 с.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ — має за мету здійснення посередництва між освітніми установами, сім'єю, трудовими колективами, громадськістю, організацію їх взаємодії з метою створення умов для всебічного розвитку дітей і підлітків; сприяння участі вихованців у науковій, технічній, художній творчості, спортивній, суспільно корисній діяльності, виявленню задатків, обдарувань, розкриттю здібностей, талантів, професійному самовизначенню та соціальній адаптації учнівської молоді; залучення до культурно-освітньої, профілактично-виховної, спортивно-оздоровчої, творчої роботи різних установ, громадських організацій, творчих спілок, окремих громадян; вплив на подолання особистісних, міжособистісних, внутрішньосімейних конфліктів, надання потрібної консультативної психолого-педагогічної допомоги дітям і підліткам, групам соціального ризику, дітям, які потребують піклування тощо.

Професійна взаємодія соціального педагога у загальноосвітньому закладі включає його самого та тих членів педагогічного колективу, з якими він співпрацює в процесі розв'язання конкретних завдань. Коло осіб, з якими він взаємодіє, залежить від характеру об'єкта допомоги та певної проблеми. Ними є: представник адміністрації з соціальних питань; співробітники відділень освіти, інспектори; працівники відділу соціального захисту; працівники позашкільних закладів; спеціалісти; співробітники соціальних служб; робітники відділу культури та спорту.

Відповідно до концепції реформування загальноосвітньої школи Міністерство освіти та науки України ставить перед практичними психологами та соціальними педагогами (лист Міністерства освіти та науки України від 02.08.2001 р. № 1/9–272 «Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів») такі завдання:

1) Здійснювати психологічний супровід розвитку дітей та учнівської молоді: визначати психологічну готовність дітей до навчання в школі; здійснювати первинне обстеження при комплектуванні перших класів; здійснювати психологічний супровід процесу пристосування першокласників до шкільного життя; проводити профілактику дезадаптації учнів під час переходу з початкової до середньої школи; проводити роботу з обдарованими дітьми та дітьми з творчими здібностями; здійснювати психологіч-

ний супровід розвитку підлітків; надавати допомогу соціального педагога, психолога в професійному самовизначенні старшокласників; проводити роботу з учнями старшого шкільного віку.

2) Брати участь у виховній роботі загальноосвітнього навчального закладу: допомагати в налагодженні шкільної дисципліни; запобігати конфліктам в учнівських колективах; виявляти дітей «групи ризику» і проводити роботу з ними; допомагати вихователям у створенні стабільної ситуації розвитку дитини; проводити профілактику правопорушень серед неповнолітніх; орієнтувати учнів на здоровий спосіб життя; попереджати суїцидальну поведінки дітей і підлітків.

3) Проводити роботу з оптимізації навчально-виховного процесу: виявляти дітей, які потребують спеціального корекційного навчання; здійснювати психологічне забезпечення диференційованого навчання учнів; шукати шляхи оптимізації навчально-виховного процесу; надавати психологічної підтримки вчителям; брати участь у прийнятті ефективних управлінських рішень; здійснювати гуманізацію та демократизацію навчально-виховного процесу.

Перелічені види роботи практичного психолога та соціального педагога можна доповнювати пріоритетними для кожного загальноосвітнього навчального закладу напрямами, а також специфічними завданнями, виходячи з конкретних запитів педагогічного колективу: наприклад, робота з хворими дітьми, дітьми, потерпілими внаслідок аварії ЧАЕС, дітьми, які зазнали насильства, схильними до суїцидальної поведінки тощо.

Соціальний педагог у загальноосвітньому закладі надає учням і їхнім батькам такі види соціальних послуг: допомагає в адаптації дітей при вступі до школи, у переході із одного ступеня навчального закладу до іншого та при випуску з навчального закладу; попереджає конфлікти, які можуть виникнути в учнівському колективі; допомагає у вирішенні конфліктних ситуацій на ранній стадії та запобігає розвиткові складніших проблем; допомагає учням у формуванні навичок вирішення та подолання кризових станів; навчає соціальним навичкам; виступає посередником між загальноосвітнім закладом і сім'єю, допомагає батькам і вчителям зрозуміти інтереси та потреби дітей в отриманні освіти і віднайти способи їх задоволення в навчальному закладі; допомагає визначати індивідуальні навчальні програми для дітей, які цього потребують; виступає посередником між батьками та вчительським колективом, спонукає батьків до активної участі в житті навчального закладу, повідомляє адміністрації і педколективу необхідну інформацію про становище в сім'ях учнів, які потребують соціально-педагогічної підтримки; — слідкує за відвідуванням учнями навчального закладу, допомагає їм у подоланні причин, що призводять до пропусків занять; попереджає та знижує негативний вплив факторів ризику на дітей. Разом із педагогічним колективом навчального закладу соціальний педагог бере участь у педрадах, батьківських зборах та інших нарадах, що стосуються соціально-педагогічного життя навчального закладу; проводить консультації з учителями та іншими працівниками навчального закладу з різних соціально-педагогічних проблем із метою сприяння покращенню умов життя та навчання учнів; організовує співробітництво з учителями та іншими спеціалістами школи (психолог, дефектолог, лікар) при розробці індивідуальної стратегії і тактики допомоги дезадаптованим учням; надає допомогу в оцінці та аналізі дисциплінарних порушень учнів тощо.

До посадових обов'язків соціального педагога входить також турбота про дітей, які за певних причин не відвідують школу; надання допомоги та підтримки батькам при

переведенні дитини в інший навчальний заклад; захист прав дітей — представників національних меншин; виявлення дітей, які незаконно зайняті на роботі в навчальний час і вирішення питання їхньої освіти; сприяння дітям і батькам в отриманні гарантованих їм пільг; організація різноманітних благодійних акцій тощо.

Основні функції соціального педагога в загальноосвітніх закладах: *діагностична* — вивчення та оцінювання особливостей діяльності особистості, мікроколективу (класу чи референтної групи), шкільного колективу загалом, неформальних молодіжних об'єднань; спрямованого впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивних сил у мікрорайоні та джерел негативного впливу на дітей і підлітків; *організаторська* — забезпечення змістовного дозвілля дітей і підлітків у школі та соціальному середовищі, залучення сім'ї, представників громадськості до соціально-педагогічного процесу загальноосвітнього закладу; *консультативна* — надання порад, рекомендацій учням, батькам, вчителям та іншим особам, які звертаються до соціального педагога; *захисна* — забезпечення дотримання норм охорони та захисту прав дітей і підлітків, представлення їхніх інтересів у різноманітних інстанціях (службі у справах неповнолітніх, міліції, суді тощо); *прогностична* — прогнозування на основі спостережень і досліджень посилення негативних або позитивних сторін соціальної ситуації, що впливають на розвиток особистості чи групи; прогнозування та програмування процесу соціального розвитку мікрорайону та конкретного мікросоціуму, діяльності тих інститутів, які беруть участь у соціальному формуванні особистості; *попереджувально-профілактична та соціально-терапевтична* — передбачення та приведення до дії механізмів запобігання і подолання негативних впливів у соціально-правовому, юридичному та психологічному плані; організація соціотерапевтичної допомоги, забезпечення захисту прав учня в суспільстві, допомога підліткам і молоді в період соціального професійного визначення. Специфіка функцій соціального педагога потребує безперервного самовдосконалення, широкої поінформованості, обізнаності, ерудиції, глибоких спеціальних знань.

Враховуючи специфічний характер соціально-педагогічної діяльності, режим роботи соціального педагога є варіативним і гнучким. Графік роботи соціального педагога затверджується керівником загальноосвітнього навчального закладу. В інструктивно-методичних листах, які регламентують діяльність соціального педагога, наводиться такий орієнтовний перелік документації: тексти нормативних документів щодо соціально-педагогічної роботи, законів і підзаконних актів щодо захисту прав дітей; посадова інструкція; перспективні плани роботи на півріччя; графік консультацій; програми по окремих напрямках соціально-педагогічної роботи, які реалізує спеціаліст у школі; документація по роботі з дітьми, які скоїли правопорушення; документація щодо питань опіки та піклування учнів школи; журнал реєстрації звернень учнів, батьків, педагогів із зазначеними видами наданої їм допомоги; соціальні паспорти кожного класу; результати соціального інспектування неблагополучних сімей; звіти про роботу з проблемними сім'ями учнів; методичні матеріали для різних напрямів соціально-педагогічної роботи.

Літ.: Мардахаев Л. В. Методика и технология работы социального педагога / Л. В. Мардахаев.— М.: Союз, 1999.— 154 с.; Методика и технологии работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Б. Н. Алмазов, М. А. Беляева, Н. Н. Бессонова и др.]; Под ред. М. А. Галагузовой, Л. В. Мардахаева.— М.: Издательский центр «Академия», 2002.— 192 с.; Мудрик А. В. Социальная педагогика / А. В. Мудрик.— М.: ACADEMIA, 1999.— 183 с.; Соціальна пе-

дагогіка: [Підручник] / За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.; Шульга В. В. Соціальний педагог у загальноосвітньому навчальному закладі: [Метод. реком.] / В. В. Шульга.— К.: Ніка-Центр, 2004.— 124 с.

Веретенко Т. Г.

СУБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОЇ / СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ — це органи державної влади, державні соціальні інститути, установи та служби, неурядові організації, фізичні особи (соціальні педагоги та працівники, інші фахівці), що реалізують соціальну політику, сприяють нормалізації соціально-психологічних взаємостосунків, розвитку самостійності членів суспільства, беруть участь у соціальному вихованні та виконують ті чи інші завдання, забезпечуючи сприятливі умови для соціалізації особистості. Кожен із фахівців, який здійснює соціально-педагогічну роботу з *клієнтами та об'єктами*, належить до певного соціально-виховного інституту чи соціальної служби, які спеціалізуються з надання того чи іншого виду допомоги, організовуючи свою діяльність на основі законів і законодавчих актів, визнаних державою.

Суб'єктів соціально-педагогічної роботи, залежно від їхніх функцій, можна розділити на кілька груп:

1) *Організації, установи, соціальні інститути суспільства:*

держава зі своїми структурами у вигляді законодавчої, виконавчої та судової влади різного рівня; у цій структурі особливу роль відіграють Міністерства освіти та науки, у справах сім'ї та молоді, праці та соціальної політики, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей і молоді, а також виконавчі органи управління соціальною та соціально-виховною роботою на регіональному рівні (органи соціального захисту, управління (відділи) освіти та науки, у справах сім'ї та молоді), міст, місцевих адміністрацій, які працюють під юрисдикцією держави;

соціальні служби та заклади соціального спрямування різної відомчої підпорядкованості: центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді зі спеціалізованими формуваннями, як-от служби соціальної підтримки сім'ї, по роботі зі споживачами ін'єкційних наркотиків, «Телефону Довіри», школи волонтерів тощо; служби у справах неповнолітніх органів місцевої виконавчої влади; центри соціальної роботи та практичної психології, територіальні центри соціального обслуговування різних категорій населення; соціально-реабілітаційні центри для неповнолітніх; центри соціально-психологічної реабілітації для дітей і молоді з функціональними обмеженнями; соціальні притулки для дітей і підлітків; соціальні гуртожитки; центри соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, які опинилися в складних життєвих обставинах; соціальні центри матері та дитини; центри екстреної психологічної допомоги по телефону, дружні клініки для молоді, центри для ВІЛ-інфікованих дітей і молоді тощо;

соціально-виховні інститути: дошкільні заклади, загальноосвітні школи, професійно-технічні навчальні заклади, школи-інтернати, спеціалізовані школи-інтернати для дітей із різними видами захворювань і дітей, які відчувають складності в навчанні, заклади державної системи опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дитячі оздоровчі табори, навчально-реабілітаційні центри; вищі навчальні заклади різних рівнів акредитації, позашкільні заклади, клуби за місцем проживання тощо;

заклади й установи соціально-педагогічної корекції, реабілітації та профілактики правопорушень: виправно-виховні колонії для неповнолітніх, спеціалізовані приймальники-розподільники для неповнолітніх, загальноосвітні школи та професійні

училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, кримінальна міліція у справах неповнолітніх.

2) *Неприбуткові та неурядові організації та об'єднання:* благодійні фонди, спілки та товариства, громадські організації соціального спрямування всеукраїнського, регіонального та місцевого рівнів, у т. ч. волонтерські організації, Дитячий Фонд України, Товариство Червоного Хреста України та їхні регіональні підрозділи, представництва міжнародних організацій (ПРООН, ЮНІСЕФ, ЮНЕЙДС, «Надія і житло для дітей», «Кожній дитині» тощо).

3) *Люди (фізичні особи), що здійснюють практичну соціально-педагогічну роботу професійно чи на громадських засадах* — фактично вони представники двох вищезазначених суб'єктів соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності; водночас їх можна розділити на декілька груп: організатори-керівники та виконавці, практичні соціальні педагоги та працівники, психологи, реабілітологи, волонтери, що здійснюють безпосередню допомогу, підтримку, забезпечують соціальний захист клієнтів, представників об'єктів соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності.

4) *Викладачі, а також ті, хто сприяє закріпленню знань, навичок, умінь*: керівники студентської практики, наставники, практичні соціальні працівники та педагоги й інші фахівці, що сприяють проходженню практики студентів у різних організаціях, установах, підприємствах соціальної сфери.

5) *Дослідники соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи:* науковці аналізують стан соціальної практики, соціальної сфери, використовуючи різні методи, розробляють наукові програми, фіксують існуючі факти та тенденції, що зароджуються в цій сфері, публікують наукові звіти, книги, статті з проблематики соціальної роботи та соціальної педагогіки; значна роль у цьому процесі належить кафедрам провідних вищих навчальних закладів України, науково-дослідним лабораторіям, науковим установам, вченим радам по захисту докторських і кандидатських дисертацій з соціально-педагогічної проблематики.

За критерієм безпосереднього конкретного впливу на життєву соціальну ситуацію об'єкта / клієнта можна також виділити три рівні установ, організацій, фахівців, які виконують завдання соціального виховання та соціально-педагогічного захисту:

1) Першочергові, провідні (соціальні педагоги, соціальні працівники, що спеціалізуються на роботі з дітьми, молоддю, різними категоріями сімей у соціальних службах і соціально-виховних інститутах різної відомчої підпорядкованості).

2) Супутні (установи, організації і фахівці охорони здоров'я, культури, спорту, соціального захисту, внутрішніх справ тощо).

3) Ті, що непрямо, опосередковано впливають на реалізацію іншими установами, організаціями та фахівцями цих завдань (установи й організації фінансово-економічної сфери, харчової та легкої промисловості, паливно-енергетичного комплексу тощо).

Виходячи зі специфіки сфер соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи, можна говорити про численну групу суб'єктів, які організовують, стимулюють, підтримують, реабілітують, корегують, допомагають різним людям, групам, громадам.

Літ.: Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія.— К.: Наук. світ, 2006.— 363 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Наук.світ, 2006; Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посібник /За ред. проф. А. Й. Капської.— К.: Центр навчальної літератури, 2004.— 352 с. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / За заг.

ред. І. Д. Звєрєвої, Г. М. Лактіонової.— К.: Центр навчальної літератури, 2004.—256 с. Лукашевич М. П., Мигович І. І. Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб.— 2-ге вид., доп. і випр.— К.: МАУП, 2003.— С.12–20. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пос.— М.: Академия, 2002.— 272 с.

Петрович В. С.

ТИПИ СІМЕЙ — сутнісна характеристика сімей, різних за досвідом сімейного життя, структурою, внутрішньосімейним кліматом, особливостями функціонування, ціннісними орієнтаціями. Відповідно названих критеріїв сім'ї поділяються на кілька типів: *за терміном перебування у шлюбі та наявністю дітей* — молоді (перші п'ять років шлюбного життя), досвідчені (більше п'яти років шлюбного життя; бездітні (де немає дітей), однодітні (з однією дитиною), багатодітні (четверо і більше дітей), прийомні (з прийомними дітьми), опікунські (такі, що мають під опікою дітей, які залишилися без батьківського піклування); *за структурою* — нуклеарні, повні (де є батьки і діти), неповні (де відсутній один із батьків з причини розлучення чи смерті або нереєстрації шлюбу (позашлюбного народження), розширені (багатопоколінна сім'я, де окрім батьків і дітей проживають дідусі та бабусі або інші найближчі родичі — тітки, дядьки), дистанційні (в яких один або кілька членів сім'ї тривалий час проживають поза сім'єю — часто бувають у відрядженнях, перебувають у місцях позбавлення волі, на заробітках або такі, де дітей виховують дідусь і бабуся, а батьки приїжджають тільки на вихідні дні), реструктуйовані (сім'ї повторного шлюбу); *за характером взаємин* — авторитарні, (для яких характерне беззаперечне підкорення менших старшим і дружини чоловікові), демократичні (де взаємини базуються на взаємній повазі, довірі; розподілі сімейних ролей у відповідності з потребами конкретних ситуацій, здібностями, рівності участі кожного члена сім'ї в прийнятті важливих рішень), еголітарні (з рівною долею прав і відповідальності всіх дорослих членів сім'ї, з достатньо незалежним положенням дітей); *за особливостями виховання дітей* — традиційні (коли діти виховуються у пошані до дорослих, у праці, на родинних традиціях); дітоцентричні (коли вся життєдіяльність сім'ї підпорядковується тільки інтересам дитини, навіть якщо це відбувається за рахунок обмеження інтересів інших членів сім'ї); *за ціннісними орієнтаціями* — духовні (орієнтовані на збагачення духовною культурою, самовдосконалення членів сім'ї в різних видах мистецтва та на створення умов для духовного вдосконалення і творчої самореалізації); меркантильні (орієнтовані на цілеспрямоване збагачення, забезпечення побутового комфорту та досягнення соціального визнання у своїх матеріальних досягненнях); *за стабільністю* — стабільні (такі, що успішно долають сімейні кризи, компромісно вирішують конфліктні ситуації, тримаються на почуттях любові, поваги, прив'язаності та взаємовідповідальності членів сім'ї, їх співпраці, зацікавленому спілкуванні), нестабільні (конфліктні, з низьким ступенем адаптації шлюбних партнерів, з відсутністю необхідних матеріально-побутових умов для повноцінного функціонування, єдиних вимог до виховання дітей, несформованістю сімейних традицій, з проявами низького рівня загальної і особистісної культури, асоціальної поведінки — пияцтва, наркозалежності, шлюбної зради та ін.).

Отже, з метою класифікації сімей за типами можуть бути використані різні критерії, однак, базовими можна вважати наступні: структуру, термін, психологічний мікроклімат та ціннісні орієнтації. Завдяки їм виокремлюються численні варіації прояву сімейних характеристик, а також типи і підтипи сімей, які мають чітку диференціацію тільки у найбільш загальному вираженні. Як приклад, розглянемо окремі *Т. с.*

Нуклеарна сім'я — сім'я, що складається з батьків (чи одного з батьків) і дитини (дітей) або тільки зі шлюбної пари, яка ще не має дітей. Перехід традиційної сім'ї до нуклеарної відбувається під впливом індустріалізації та урбанізації суспільства. Однак, цей процес на теренах пострадянського простору ще й досі не завершився. Основною причиною цього є незабезпеченість кожної із сімей окремим житлом, що обумовлює, часто вимушене, проживання нової сім'ї з батьківською родиною.

Ієрархія домінування в повній нуклеарній (двопоколінній) сім'ї з 1 дитиною включає 3 елементи: батько, матір, дитина — кожний із них у таких сім'ях може займати домінуючі позиції, тим самим обумовлюючи і певну атмосферу внутрішньосімейного життя. Ієрархія домінування свідчить про певні переваги, особливий статус, які забезпечують привілейоване положення (місце) у сім'ї, пріоритетність у порівнянні з іншими її членами.

Відповідно до того, хто виконує роль голови, сім'ї поділяють на: патріархальні та матріархальні.

У *патріархальній* сім'ї головою є батько. Така сім'я у більшості народів вважається нормальною, традиційною. Без батька ніколи не вирішується ніяких важливих справ — його слово завжди є останнім і вирішальним. Йому належить ведуча роль на обрядових сімейних святах.

У *матріархальній* сім'ї домінує мати. Ця традиція своїми коренями сягає в глибоку давнину. Але, як правило, збереглася лише в тих сім'ях, де чоловік, господар дому, не має необхідних якостей лідера, самоусувається від відповідальності за вирішення важливих сімейних справ і в цілому за майбутнє сім'ї. Таку позицію займають переважно чоловіки, які ніколи нічого не вирішували, деградують в соціальному плані під впливом алкоголю чи інших обставин. Особливу групу становлять чоловіки, які не знайшли своє покликання у житті, не змогли себе реалізувати, а через те відчувають дискомфорт, незручність у спілкуванні, невпевненість у собі тощо.

У патріархальних і матріархальних сім'ях виховується повага до авторитету старших, педагогічний вплив здійснюється зверху-вниз. Головною вимогою до дітей є їхнє підкорення, слухняність. Результатом соціалізації дитини в такій сім'ї є її здатність з легкістю виконувати накази, доручення тощо. Діти з таких сімей часто безініціативні, чинять і діють, виходячи з уявлень про необхідність і «треба».

В останні десятиліття XX ст. утвердилися ще два типи внутрішньосімейної взаємодії: дітоцентричний, егалітарний.

У *дітоцентричній* сім'ї батьки вважають головними інтереси дітей і забезпечення їхнього «щастя» — вони не тільки намагаються створити якнайкращі умови для виховання і розвитку їх у сім'ї, а й впливати з цією метою на інші середовища, у яких перебувають діти, у школі, позашкільних установах, у колі друзів, наголошуючи на їхній виключності, обдарованості (досить часто безпідставно), що сприяє формуванню у них завищеної самооцінки, яка провокує конфлікти з соціальним оточенням за межами сім'ї. Нерідко діти з таких сімей сприймають світ як ворожий, вважають, що їх несправедливо не помічають або ображають. Після вступу до школи такі діти входять у групу ризику щодо соціальної адаптації, зокрема навчальної, оскільки батьки переоцінюють їхні навчальні здібності, а школа об'єктивно це не підтверджує. У взаєминах з батьками психологічно домінує дитина, її капризи та потреби.

В *егалітарній* сім'ї (де культивуються рівні права всіх її членів) владні функції розподіляються, інколи ситуативно, однак цей розподіл відбувається в умовах постійного конфлікту, оскільки кожен вважає себе головою. Загалом для таких сімей характерний

демократичний стиль взаємодії, за якого визнаються автономність її членів і сприйнятті їх такими, якими вони є. Між батьками та дітьми відбувається «діалог рівних», завжди враховуються взаємні інтереси, причому з віком дитини зростає і вага її думки. Результат виховання в такій сім'ї — засвоєння дитиною демократичних цінностей, гармонізація її уявлень про права й обов'язки, свободу та відповідальність. Дитина зростає активною і самостійною, доброзичливою, адаптованою до оточуючого світу, впевненою в собі й емоційно врівноваженою. Разом із тим, саме у дітей, які виховуються у демократичних сім'ях, часто не виявляється бажання підкорятися соціальним вимогам: вони не люблять, щоб ними командували, не хочуть сліпо підкорятись комусь сильнішому, більш владному, оскільки звикли до поваги до своєї особистості.

Підтипом нуклеарної сім'ї є також неповна сім'я. *Неповна сім'я* — сім'я, де дитина (діти) живе з одним із батьків. Така сім'я є результатом розірвання шлюбу, смерті одного з батьків або народження дитини поза шлюбом. Найчастіше з дітьми залишаються мами. Ці сім'ї потребують особливої державної підтримки, соціально-педагогічного супроводу, психолого-педагогічної допомоги. Діти в таких сім'ях страждають через дефіцит спілкування з відсутнім батьком чи матір'ю, соціальну незахищеність і неможливість повноцінної статево-рольової ідентифікації.

Названі типологічні характеристики можуть виявлятися також у молодих сім'ях, прийомних сім'ях, а також у середовищі дитячого будинку сімейного типу (ДБСТ).

Молода сім'я — це сім'я від першого шлюбу, де є діти дошкільного віку та вік батьків не перевищує 30 років. Таке визначення ґрунтується на кількох принципових позиціях, які дозволяють відносити сім'ї до категорії молодих: 1) молодий вік подружньої пари; 2) недовготривалість сімейного життя; 3) недостатність життєвого, соціального досвіду; 4) відсутність досвіду виховання дітей. Молоді сім'ї є найменш стабільними (високий процент розлучень), найбільш репродуктивними (80 % дітей народжується у молодих сім'ях), найбільш конфліктними (проблеми взаємної адаптації), малозабезпеченими (невлаштованість побуту, перебування у декретній відпустці, проблеми професійного самоствердження).

Прийомна сім'я відноситься до типу реструктуйованих сімей. Це сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання та спільне проживання. При цьому діти не втрачають свій статус сиріт чи позбавлених батьківського піклування. Утримання дітей здійснюється за рахунок місцевого бюджету. Діти, уражені ВІЛ-інфекцією, можуть бути влаштовані в прийомні сім'ї для виховання та спільного проживання за наявності відповідних висновків органів опіки та піклування закладів охорони здоров'я, і їх загальна кількість не повинна перевищувати трьох осіб. Метою утворення прийомних сімей є забезпечення належних умов для зростання в сімейному оточенні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом влаштування їх у сім'ї на виховання та спільне проживання. У разі створення такого *Т. с.* прийомні батьки беруть прийомних дітей на власну житлову площу за наявності відповідних санітарно-гігієнічних і побутових умов. Прийомними батьками можуть бути подружжя або окрема особа, що не перебуває у шлюбі, які взяли на виховання та спільне проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомні батьки є законними представниками прийомних дітей на підприємствах, в установах та організаціях без спеціальних на те повноважень, несуть персональну відповідальність за життя, здоров'я, фізичний і психічний їх розвиток і дотримання прин-

ципу конфіденційності інформації щодо ураження прийомних дітей ВІЛ-інфекцією. Прийомні діти виховуються у прийомній сім'ї до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання у професійно-технічних, вищих навчальних закладів I–IV рівня акредитації — до завершення освіти. За ними зберігаються пільги та державні гарантії, передбачені законодавством для дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. А саме: раніше призначені аліменти, пенсії, інші соціальні виплати, які перераховуються на їх особові рахунки, відкриті в установах банку. Прийомні батьки мають право використовувати ці кошти за погодженням з органами опіки та піклування тільки для спеціального лікування (наприклад: операції на серці, трансплантація тощо), придбання спеціальних інструментів для розвитку талантів дитини, спеціальних допоміжних засобів для дитини з вадами фізичного розвитку. Органи опіки та піклування забезпечують збереження житла та майна прийомних дітей за місцем його знаходження і здійснюють контроль за його використанням. Прийомні діти мають право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами, якщо це не суперечить їх інтересам і не заборонено рішенням суду — це допоможе зберегти їм соціокультурні зв'язки та ідентифікацію з власною родиною як важливу умову їхньої майбутньої стабільності у самостійному житті.

ДБСТ (дитячий будинок сімейного типу), згідно з Положенням про прийомну сім'ю і ДБСТ, можуть створити як сім'ї, так і окремі особи, які виявили відповідне бажання і не мають до цього певних обмежень (неповноліття; недієздатність або обмежену дієздатність; позбавлені батьківських прав; звільнені від обов'язків опікунів (піклувальників, усиновителів) за неналежне виконання покладених на них обов'язків; алкогольно та наркотично залежні, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психопатичні розлади; схильні до асоціальної поведінки, насильства). Це окрема сім'я, яка за формою нагадує дитячий міні-будинок змішаного типу, що взяла на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей у ДБСТ не повинна перевищувати 10 осіб, враховуючи рідних. Метою створення ДБСТ є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Такі діти не втрачають свій статус сиріт чи позбавлених батьківського піклування. Згідно українського законодавства утримання дітей здійснюється за рахунок місцевого бюджету. Батьки-вихователі також отримують грошове утримання на кожну дитину, заробітну плату, а їх праця зараховується у трудовий стаж, необхідний для отримання трудової пенсії. Батьки-вихователі несуть відповідальність за фізичний і психічний розвиток вихованців, їхнє життя, здоров'я. Вони є законними представниками вихованців і захисниками їх прав та інтересів у всіх органах, установах та організаціях без спеціальних на те повноважень.

Дистанційні сім'ї — сім'ї, члени якої тривалий час проживають на відстані. До таких відносяться ті, в яких, наприклад, батьки перебувають на заробітках за кордоном або тривалий час проводять у відрядженнях, або в яких діти виховуються у дідуся і бабусі чи інших родичів. Така дистанційність слугує основною причиною формування відчуженості між батьками та дітьми, педагогічної занедбаності дітей і їх бездоглядності, порушень нормального перебігу соціалізації і статево-рольового виховання. Для кожного з *Т. с.*, де виховуються діти, стосунки між батьками та дітьми складаються на основі певних закономірностей, і їх також можна поділити на основні види: владні, відповідальні, емоційної близькості.

Владні стосунки у сім'ї найчастіше характеризують наступні батьківські позиції: *влада авторитету* — в її основі — безумовна повага до батьків; найбільш поширеним такий вид влади традиційно є в сільській місцевості та в західних регіонах України; *влада нагороди* — коли дитині за певну поведінку, яку від неї чекали, дають нагороду (навіть символічну); *влада примусу* — в її основі — жорсткий контроль за поведінкою дитини; за кожну невеличку провину її карають словесно або фізично.

Різні *Т. с.*, особливості їх виховного потенціалу, функціонування і розвитку були предметом дослідження у наукових працях А. Антонова, Т. Алєксєєнко, Л. Гордона, Т. Гурко, В. Зацепіна, І. Звєрєвої, А. Зубенко, Л. Іванової, І. Каткової, А. Конончук, Г. Лактіонової, Є. Насєдкіної, В. Постового, В. Сисенко, І. Трубавіної, В. Урланіса, С. Шуман та ін.

У соціально-педагогічній роботі з сім'ями необхідно враховувати їх тип і соціально-педагогічні характеристики; відповідно цих особливостей розробляти та використовувати соціально-педагогічні технології.

Літ.: Алєксєєнко Т. Ф. Молода сім'я: умови виховання дитини. Наук.-метод. посібник.— К.: ЗАТ «ЕКСИМСЕРВІС», 2004.— 96 с.; Соціальна педагогіка: словник-довідник [Т.Ф. Алєксєєнко, Ю. М. Жданович, І. Д. Звєрєва, О. Л. Кононко та ін.]; за заг. ред. Т. Ф. Алєксєєнко.— Вінниця, ООО «Планер», 2009.— 548 с.

Алєксєєнко Т. Ф.

ТОКСИКОМАНІЯ — поведінка, для якої є характерним потяг людини до прийому хімічних речовин, що не належать до наркотиків, проте у великих дозах шкідливі для організму. У психіатрії токсикоманією вважають зловживання ненаркотичними медичними препаратами та вживання побутових хімічних речовин. У практиці соціально-педагогічної роботи найчастіше трапляються випадки вдихання дітьми та підлітками парів клею, бензину, побутових аерозолів, речовин для чистки одягу тощо. Мета вдихання дітьми парів токсичних речовин з одного боку зміна психічного стану та штучний виклик галюцинацій. Фактично, вказані речовини не мають суттєвого впливу на свідомість людини, їхні ефекти частіше за все пов'язані з самонавіюванням, проте вони наносять значну шкоду організму та викликають сильну психологічну і фізичну залежність. Негативні наслідки токсикоманії: порушення серцевої діяльності, гепатит, ниркова недостатність, анемія, порушення центральної нервової системи, що можуть у дитячому віці мати незворотний характер. З одного боку причини токсикоманії лежать у негативній соціально-психологічній ситуації, у якій перебуває дитина та від якої вона хоче втекти в примарний світ «яскравих видінь», з іншого — в поширенні серед дітей некоректних уявлень щодо впливу парів побутової хімії. Частіше за все токсикоманія виникає в соціально та педагогічно занедбаних дітей і підлітків, у дітей, які опинилися без належного догляду дорослих та безпритульних дітей. Профілактика токсикоманії передбачає усунення чинників, що призводять дитину до соціальної та психологічної дезадаптації, поширення серед дітей, що вже спробували токсичні речовини, коректної інформації щодо їх реальних ефектів і впливу на організм. Діти, що потрапили в токсичну залежність, потребують психологічної, а у важких випадках — медичної реабілітації. Соціально-педагогічна робота з ними передбачає корекцію їхнього соціального середовища (умов життєдіяльності та виховання в сім'ї, впливу неформальної групи), надання допомоги в подоланні особистісних проблем, залучення до емоційно-забарвленої соціально корисної діяльності.

Літ.: Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.— М.: Издательский центр «Академия», 2003.— 288 с.; Личко А. И., Битенский В. С. Подростковая наркология.— Л., 1991.; Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології.— К., 1997; Максимова Н. Ю. Психологічна профілактика вживання підлітками алкоголю і наркотиків.— К., 1997.

Лютий В. П.

ФАХІВЕЦЬ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ, ДІТЬМИ ТА МОЛОДДЮ — *це фахівець соціальної сфери*, що має відповідну професійну підготовку та кваліфікацію і *спеціалізується* на здійсненні соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю на рівні громади (села, селища, мікрорайону у місті). *Ф. с. р. є практиком загального профілю* і його головні завдання полягають у створенні в громадах позитивних сімейно-орієнтованих виховних середовищ, які б сприяли утвердженню сімейних цінностей, засад відповідального батьківства, попереджували розвиток негативних проявів і ризикованої поведінки, розлучень дитини з сім'єю, шляхом інтеграції та поєднання зусиль влади, представників соціальної інфраструктури, громадськості, бізнесу та членів сімей.

Теоретико-методичні засади діяльності *Ф. с. р.* в громаді, його роль і функції, форми та методи роботи з різними групами клієнтів досліджені у роботах В. Андрущенка, О. Безпалько, І. Звєрєвої, А. Капської, І. Козубовської, Г. Лактіонової, І. Миговича, Т. Семигіна, С. Толстоухової, С. Харченка, О. Холостової та ін. Проблеми підготовки та професійного становлення *Ф. с. р.* розглядаються у працях Р. Вайноли, В. Васильєва, І. Григи, І. Звєрєвої, О. Карпенко, І. Ковчиної, І. Козубовської, Л. Міщик, В. Поліщук та ін.

В Україні термін «фахівець з соціальної роботи» введений до класифікатора професій починаючи з 1991 р., пізніше з'явилися такі близькі за змістом професії як «соціальний педагог» і «соціальний працівник». Проте співвідношення цих понять до кінця не з'ясоване в сучасній соціально-педагогічній науці. Ряд вчених вважають, що поняття фахівець соціальної роботи об'єднує поняття «соціальний педагог» і «соціальний працівник». На думку О. Холостової «посада «фахівець з соціальної роботи» є еквівалентом прийнятої в світі посади «соціальний працівник».

Упродовж інтенсивного розвитку теорії і практики соціальної роботи в Україні це поняття розвивалось, модифікувалось і уточнювалося. Так у 2001 р. після внесення змін до Закону України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» поняття «фахівець із соціальної роботи» трактувалось як «особа, яка має спеціальну освіту та здійснює соціальну роботу з різними категоріями дітей і молоді або відповідними соціальними групами на професійних або волонтерських засадах». Цей самий Закон в редакції 2009 р. визначає, що «фахівець із соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю — особа, яка має спеціальну освіту відповідно до вимог центрального органу виконавчої влади у справах сімей, дітей і молоді та здійснює соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». Слід зазначити, що кожне з цих понять передбачає поєднання спеціальної фахової освіти та визначає категорії клієнтів, з якими працює фахівець. Трансформація тлумачення поняття *Ф. с. р*. в певній мірі відображає етапи розвитку соціальної роботи в Україні, її професіоналізації та поширення впливу на різні категорії клієнтів соціальних послуг. Відповідно до останньої редакції Закону діяльність *Ф. с. р*. визначається тільки як професійна.

Важливим є те, що вперше в Україні об'єктом професійної соціально-педагогічної діяльності *Ф. с. р*. визначена не окрема особа чи певні категорії осіб, а цілісний соціаль-

ний інститут — сім'я. Компетентний *Ф. с. р.* розглядає сім'ю не тільки як об'єкт впливу, а і як активного суб'єкта соціально-педагогічної діяльності, який здатний згуртовуватись і вирішувати проблеми членів сім'ї, які потрапили в складні життєві обставини. Основне завдання *Ф. с. р.* в роботі з сім'єю — допомогти її членам усвідомити свою основну проблему, знайти шляхи її подолання, вселити віру у можливість позитивних змін і активізувати власні ресурси, родинне оточення на вирішення проблем, долучити до підтримки сім'ї необхідних фахівців і ресурси громади.

Ф. с. р. є важливою особою в громаді, спеціалістом у сфері соціальної допомоги, що виявляє людей у скрутному становищі, оцінює їх потреби, організовує та забезпечує їм доступ до соціальних послуг, державних соціальних виплат і пільг, різних видів соціальної підтримки, які існують на рівні громади. Він допомагає окремим особам і сім'ям у вирішенні проблем міжособистісних стосунків, соціальної ізоляції, бідності та фінансової скрути, соціальної дезадаптованості; забезпечує попередження жорстокого поводження, сімейного насильства, інституалізації дітей, літніх людей, осіб із обмеженими можливостями; організовує заходи з реабілітації жертв насильства, реінтеграції осіб в сімейне середовище. *Ф. с. р.* є тим спеціалістом, який може попередити виникнення чи погіршення складних життєвих обставин для певних вразливих категорій клієнтів шляхом створення оптимальних умов для самостійного розв'язання ними життєвих проблем, перенаправлення клієнтів до інших фахівців чи установ, які надають спеціалізовану допомогу, представлення і відстоювання їхніх інтересів в інших організаціях і установах.

Ф. с. р. об'єднує зусилля спеціалістів соціальної сфери й актив громади на пропагування родинних цінностей, традицій сімейного виховання дітей, здорового способу життя, сприяє формуванню знань, вмінь, навичок відповідального батьківства, сприяє створенню умов для задоволення інтересів і культурних потреб сімей. *Ф. с. р.* ініціює і розвиває соціальну підтримку сімей з дітьми, об'єднуючи в міжвідомчу команду соціальних працівників, представників громади, вчителів, медичних працівників, юристів, психологів, працівників міліції, центрів зайнятості, представників громадських організацій, церкви, бізнесу і ін., а також мобілізує та згуртовує членів громади на підтримку вразливих категорій населення.

Відповідно до повноважень *Ф. с. р.* здійснює соціальне інспектування, обстеження житлово-побутових умов та дає оцінку потреб клієнтів соціальних послуг; планує і визначає методи допомоги; надає соціальні послуги; забезпечує соціальний супровід, активізує ресурси громади; бере участь у супервізії; проводить моніторинг та оцінку якості соціальних послуг.

На рівні громади *Ф. с. р.,* як правило, є членом опікунської ради. Повноваження та обов'язки члена опікунської ради надають йому можливість більш ефективно представляти та захищати інтереси цільової групи клієнтів чи конкретного клієнта, впливати на прийняття рішень, що найбільше відповідають їх потребам, ініціювати заходи та послуги з їх підтримки.

В Україні практика введення *Ф. с. р.* на рівні громад (сіл, селищ, мікрорайонів) розпочалася на початку нового тисячоліття в рамках проектної діяльності громадських організацій і місцевих ініціатив і була зумовлена погіршенням матеріального та психологічного становища соціально вразливих груп населення, особливо сільського; неспроможністю державних, передусім інтернатних закладів, задовольнити зростаючі потреби у послугах, зокрема, потреби вразливих груп на виживання та інтеграцію у со-

ціальне середовище громади, а також становленням соціальної роботи як професії. Подальший розвиток даної професії та законодавче врегулювання питання щодо введення посади фахівця із соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю на рівні первинних громад має стати одним із дієвих механізмів попередження сімейного неблагополуччя, забезпечення прав дітей і молоді зростати у сприятливому сімейному середовищі та найкраще реалізовувати свій потенціал.

Літ.: Літ.: Бочарова В. Г. Профессиональная социальная работа: личностно-ориентированный подход: [монографія] / В. Г Бочарова.— М.: Изд-во АСОПиР, 1999.— 184 с.; Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоді» від 21 червня 2001 року № 2558-III [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www search.ligazakon.ua; Закон України « Про соціальні послуги» від 19.04.2011. [Електронний ресурс].— Режим доступу: 08.02.2011: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966–15> — Загол. з екрану.— Мова укр.; Зеер, Э. Ф. Психология профессионального развития: Учебное пособие для вузов / Зеер Э. Ф.— М.: Academia, 2007.— 238 с. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: навч. комплекс / [авт.-упоряд.: О. В. Безпалько, І. Д. Звєрєва, З. П. Кияниця та ін.]; за заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Ж. В. Петрочко.— К.: Фенікс, 2007.— 528 с.; Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / За заг. Ред. А. Й. Капської, Ш. М. Пінчук, С. В. Тостоухової.— К., 2000.—260 с.; Мигович І. І. Соціальна робота: [метод. посіб.] / Мигович І. І.— Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1997.— 188 с.; N 4410, 23.12.2009, Наказ, Інструкція, Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту «Про затвердження Типової посадової інструкції фахівця із соціальної роботи з сімями, дітьми та молоддю» [Електронний ресурс].— Режим доступу: 28.08.<2011http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS12266.html>.— Загол. з екрану.— Мова укр; Соціальні служби — родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. Григи І. М., Семиігної Т. В.— К., 2002.— 128 с.; Холостова Е. И. Профессионализм в социальной работе.— М.: ИТК «Дашков и Ко».— 2009.— 236 с.

Кияниця З. П.

ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА. (лат. functio — виконання) розуміють як специфічну діяльність, обов'язок, призначення, роль; як вид, спрямування рольової активності, рольову дію соціального педагога; частину процесу професійної взаємодії соціального педагога з клієнтом (С. Лау, В. Бочарова, В. Сидоров, Л. Мардахаєв).

Реалізуючи мету професійної діяльності, соціальний педагог виконує різноманітні функції щодо організації, координації, забезпечення підтримки та допомоги, корекції діяльності, створення умов для саморозвитку, самоствердження особистості, підтримки та стимулювання людини до активної життєдіяльності.

Порівняльний аналіз вітчизняних іа зарубіжних публікацій, присвячених визначенню функцій соціального педагога, дає змогу зробити висновок: спостерігається полісемія (багатозначність) у формулюванні соціально-педагогічних функцій. Ці функції місткі та багатопланові. Вони залежать від тієї ролі, яку виконує фахівець у процесі практичної діяльності. Соціальний педагог покликаний попередити проблему, своєчасно виявити та усунути причини, які сприяють її виникненню, забезпечити профілактику різноманітних негативних явищ, тому він повинен виконувати різноманітні соціальні ролі та функції і змінювати їх у практичній діяльності в залежності від ситуації і характеру проблеми, що вирішується. Крім того, з часом науковці та практики виявляють нові проблеми людей різних соціальних груп і різного віку, з'являються нові обов'язки соціальних педагогів, відповідно перелік функцій буде розширюватись, уточнюватись.

Питання класифікації функціоналу соціального педагога досліджували провідні вітчизняні та зарубіжні фахівці з соціальної педагогіки: Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, І. Звє-

рєва, А. Капська, Л. Коваль, А. Кучерявий, Л. Міщик, В. Поліщук, С. Харченко, російські — В. Бочарова, Ю. Василькова, Т. Василькова, Б. Вульфов, М. Галагузова, М. Гур'янова, В. Загвязинський, І. Зимньої, Л. Мардахаєва, В. Сластьоніна, Є. Холостова, М. Шакурова, Б. Шапіро та ін.

Рейтинг функцій за частотою їх згадування в науковій літературі можна представити таким чином: охоронно-захисна, прогностична, організаційно-комунікативна, посередницька, соціально-педагогічна, соціально-терапевтична, профілактична, корекційно-реабілітаційна функції.

Охоронно-захисна функція полягає у захисті прав та інтересів дитини, соціально-педагогічній роботі з сім'єю; забезпеченні дотримання норм охорони та захисту прав дітей і підлітків, представлення їхніх інтересів у різноманітних інстанціях (службі у справах дітей, міліції, органах соціального захисту тощо). Виконання даної функції передбачає використання певного арсеналу правових норм для захисту прав та інтересів особистості; сприяє в застосуванні заходів державного примусу та реалізації юридичної відповідальності осіб, які допускають прямі чи опосередковані протиправні впливи на підопічного соціального педагога; використовує весь комплекс правових норм, спрямованих на захист прав та інтересів дітей, підлітків, молодіжних об'єднань; взаємодіє з органами соціального захисту та допомоги.

Діагностично-прогностична функція передбачає вивчення дитини, її становища і станів у різних виховних середовищах і ситуаціях, відносин у сім'ї, школі, з дітьми в різних групах, індивідуальних можливостей і потенцій виховного середовища; визначення потреб конкретної особистості; ставить «соціальний діагноз», вивчає і реально оцінює особливості діяльності та навчання дитини; сприяє виявленню обдарованих дітей; вивчення становища та станів у різних виховних середовищах і ситуаціях, відносин у сім'ї, школі, з дітьми в різних групах, індивідуальних можливостей та потенцій виховного середовища; знаходить переваги особистості дитини, її «проблемне поле», індивідуально-психологічні, особистісні особливості; визначення перспектив розвитку соціально-педагогічних процесів середовища, проявів у ній людини, її індивідуальності, а також можливостей доцільного впливу на них (середовище та людину); встановлює причини відхилення у поведінці дітей, підлітків; причини соціального неблагополуччя сім'ї; прогнозування, програмування, проектування процесів вирішення проблем клієнтів, надання їм потрібних соціальних послуг; вивчає, реально оцінює особливості соціального мікросередовища, ступінь і спрямованість впливу середовища на особистість, соціальний статус дитини, підлітка, клієнта в різних сферах діяльності та спілкування, визначає і аналізує соціальні фактори, їх спрямованість і вплив на особистість; досліджує динаміку розвитку негативних чи позитивних сторін соціальної ситуації, що впливає на особистість чи групу, виявляє дітей з емоційними й інтелектуальними затримками розвитку; на основі аналізу соціальної та педагогічної ситуації програмує і прогнозує процес виховання і розвитку особистості, діяльність усіх суб'єктів соціального виховання; надає допомогу у саморозвитку та самовихованні особистості; визначає перспективи розвитку особистості в процесі соціалізації; планує власну соціально-педагогічну діяльність на основі глибокого аналізу результату попередньої діяльності; формує дерево цілей професійної діяльності та адекватні йому виконавчі і керуючі програми.

Організаційно-комунікативна функція характеризує соціально-педагогічну діяльність з погляду соціального менеджменту, що полягає в структуруванні, плануванні, розподілі

видів професійної діяльності та координації роботи з різними соціальними інститутами і представниками споріднених професій; сприяє включенню суб'єктів виховної діяльності, спільноти, населення мікрорайону в процес соціального виховання дітей, спільної праці та відпочинку, ділові й особисті контакти, зосереджує інформацію про впливи (позитивного і негативного) на вихованця соціально-педагогічних закладів, організацій, налагоджує контакти між ними по відношенню до цього вихованця та його сім'ї; передбачає організацію різноманітної діяльності, вплив на зміст дозвілля, допомогу в працевлаштуванні, професійній орієнтації й адаптації, координаційну діяльність підліткових і молодіжних об'єднань, організаторську роботу у взаємозв'язку клієнта з медичними, освітніми, культурними, спортивними, правовими закладами, товариствами та благодійними організаціями; забезпечує налагодження взаємодії між суб'єктами й об'єктами соціальної роботи, полягає у встановленні, продовженні чи припиненні потрібних професійних контактів, обміні інформацією, сприйманні та розумінні іншої людини, формуванні у всіх взаємодіючих сторін позитивної перцепції один до одного; формує демократичну систему взаємин у дитячому та підлітковому середовищі, а також у відносинах дітей, підлітків і дорослих; сприяє встановленню контактів із тими, хто цього потребує, організує обмін інформацією, розробляє єдину стратегію взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини, будує взаємини з вихованцями на основі діалогу, співпраці.

Посередницька функція полягає у координації та об'єднанні зусиль різних спеціалістів і організацій, які здатні захистити права дитини, встановити її статус, допомогти у вирішенні актуальних проблем; Посередницький характер є важливою особливістю соціально-педагогічної роботи як професії (чого не існує в жодній із суміжних сфер діяльності). Соціально-педагогічну роботу неможливо уявити без елемента посередництва, причому цей елемент виступає не як периферійний, а як центральний. Посередницький характер соціальної педагогіки — результат її інтегрованості, спрямованості на цілісність особи й орієнтації на життєві проблеми дорослих людей, дітей і молоді. Ефективне здійснення посередницьких функцій можливе при дотриманні соціальним педагогом певних умов: розуміння проблем клієнта та здатності їх адекватного представлення і вираження (репрезентації); обізнаності наявності соціальних ресурсів різних закладів та установ щодо їх ефективного вирішення; наявності відомостей щодо можливостей представників суміжних професій, які залучаються до участі у вирішенні проблем клієнта; ефективного співробітництва та взаєморозуміння різних спеціалістів; довіри з боку клієнта.

Корекційно-реабілітаційна функція спрямована на пошук шляхів і варіантів виходу з життєвої кризи, соціально-педагогічну підтримку і супровід; полягає в роботі, спрямованій на зміну та вдосконалення особистісних, фізичних якостей клієнта, особливостей його життєдіяльності та створення умов для розвитку потенційних можливостей осіб з функціональними обмеженнями, активне залучення їх до участі в суспільному житті, здійснює корекцію всіх виховних впливів на вихованців як з боку сім'ї, так і соціального середовища, у тому числі і неформального; підсилює або фокусує позитивні впливи та нейтралізує або переключає негативні впливи; здійснює корекцію самооцінки школярів, за необхідності корекцію статусу дитини в колективі, групі ровесників, допомагає позбавитись шкідливих звичок, що шкодять здоров'ю, організує систему заходів з соціально-педагогічної реабілітації і підтримки осіб (перш за все неповнолітніх), що повернулися з місць позбавлення волі, спеціальних закладів, а також осіб, які за різних причин (хвороба, інвалідність, наркотизм, сексуальна агресія, позбавлення волі,

переживання стресу тощо) відчувають соціально-економічні, професійні та інші труднощі в системі професійних, сімейних, інших взаєминах, що викликають різні форми соціальної дезадаптації.

Соціально-педагогічна функція здійснює цілеспрямований виховний вплив соціуму на поведінку та діяльність клієнтів, виявляє інтереси та потреби людей у різних видах діяльності і залучає до роботи з ними різні заклади, товариства, спілки тощо; забезпечує цілеспрямований педагогічний вплив на поведінку дітей і дорослих, сприяння діяльності всіх соціальних інститутів мікрорайону, використання виховного потенціалу мікросередовища, можливостей самої особистості як активного суб'єкта виховного процесу; сприяє виявленню інтересів і потреб окремих соціальних груп, окремих людей щодо різних видів діяльності (спортивної, освітньо-дозвільної, прикладної тощо); залучає до роботи різних установ, організацій, творчих спілок фахівців; з'ясовує інтереси та потреби людей у різних видах діяльності (культурно-дозвільній, спортивно-оздоровчій, художньої творчості) і залучає до роботи з ними різні заклади, товариства, спілки тощо.

Соціально-терапевтична функція передбачає надання допомоги передусім людям, які мають певні фізичні та психічні вади; неповнолітнім дітям вулиці; неповнолітнім матерям; дівчатам, що займаються проституцією.

Профілактична функція розрахована на спрямування діяльності клієнта на вивчення і дотримання соціальних норм, проведення змістовного дозвілля, самоаналізу і самовиховання; вивчення і поширення кращого досвіду соціального виховання; переконання клієнтів у доцільності дотримання певних норм і правил поведінки стосовно суспільних норм, здоров'я, способу життя тощо.

Функція фандрейзингу — пошук додаткових ресурсів для вирішення соціально-педагогічних завдань.

Для реалізації функцій соціальний педагог повинен володіти ґрунтовними знаннями та практичними уміннями і навичками.

Літ.: Про забезпечення розвитку психологічної служби в системі освіти України: Наказ Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України від 15 серпня 2001 р. № 592/33 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України.— 2002.— № 1.— С. 15–17. Про атестацію практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів та центрів практичної психології і соціальної роботи: Лист Міністерства освіти і науки України від 13.12.2001 р. № 1/9–439 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України.— 2001.— № 24.— С. 24–26. Амонашвілі Ш. Школа життя. Трактат про початковий рівень освіти, заснованої на принципах гуманно-особистісної педагогіки // Директор школи — 2002.— № 43.— С. 6–11. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько.— К.: Центр навч. л-ри, 2009.— 208 с. Лау С. К. Ценности социальной работы: приверженность профессии и подготовка / С. К. Лау // Обучение социальной работе: состояние и перспективы: [материалы междунар. конгр. шк. соц. работы] / Отв. ред. В. Г. Бочарова.— М.: [б.и.], 1997.— С. 62–65; Соціальна педагогіка: [підручн.] / За ред. А. Й. Капської.— К.: Центр навч. л-ри, 2006.— 468 с. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І. Д. Звєрєвої. К.: Центр навч. л-ри, 2008.— 336 с. Соціальна педагогіка: теорія і технології: [підручн.] / За ред. І. Д. Звєрєвої — К.: Центр навч. л-ри, 2006.— 316 с.

Веретенко Т. Г.

ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА — це предметно-інструментальна основа його професійної діяльності. Професійні *Ф. с. п.* дозволяють уявити структуру функціональ-

них обов'язків як певну суму знань, вмінь і навичок, які забезпечують професійну компетентність спеціалістів у практичній роботі. Існують різноманітні підходи до виокремлення та класифікації *Ф. с. п.*

Аналіз літератури (В. Сидоров, І. Лавриненко, І. Мещанкіна) свідчить про існування двох підходів до характеристики професійної діяльності соціального працівника через аналіз його функцій: *спектрального та процесуального. Спектральний* підхід характеризує конкретні рольові дії соціального працівника через спектр виконуваних ним функцій (або функціональний спектр). *Процесуальний* підхід базується на виокремленні *Ф. с. п.* як частини процесу його професійної взаємодії з клієнтом, адекватного парадигмі «визначення проблеми — розробка плану — реалізація намірів — оцінка результату»(за С. Шардлоу). Український дослідник В. Сидоров основні *Ф. с. п.* об'єднав у два класи: *базові і спеціальні*. До *базових функцій* за цією класифікацією автор відносить: діагностичну (оціночну); прогностичну; корекційну. До *спеціальних:* комунікативну; організаторську; правозахисну; превентивну; психотерапевтичну; рекламно-пропагандистську; соціально-медичну; соціально-педагогічну; соціально-економічну.

Інші дослідники розрізняють від 7 до 20 узагальнених *Ф. с. п.* Найбільш важливими з них є такі: *діагностична функція, що* полягає у диференційованому, індивідуалізованому та точному визначенні людей, проблем і умов, їх взаємозв'язків як необхідної основи для диференційованої допомоги (Х. Нортон і М. Сіпорін). Діагностична функція охоплює вивчення, аналіз та оцінку життєвого поля клієнтів (індивідів, сімей, груп, спільнот); особливостей і проблематику їх соціального функціонування; ступінь вмотивованості клієнта на співпрацю із соціальним працівником, а також моніторинг процесу співпраці. Ця функція передбачає також і оцінку результатів, досягнутих у процесі соціальної роботи. Особливість її здійснення полягає в тому, що кожний індивід і його проблеми є неповторними, тому соціальному працівникові інколи досить важко визначити сутність проблеми конкретного клієнта та правильно визначити план допомоги; експертна оцінка уточнюється у процесі взаємодії соціального працівника та клієнта; обсяг і характер інформації, якою має володіти соціальний працівник, щоб грамотно надати допомогу клієнту, можуть бути дуже різними, як і спосіб її здобуття; більшість сучасних соціальних працівників вважає, що «люди [клієнти] самі здатні розпізнавати свою проблему, … їм потрібно допомогти лише сформулювати її» (С. Шардлоу). *Прогностична функція* сприяє реалізації другої ланки парадигми «визначення проблеми — розробка плану — реалізація намірів — оцінка результату». Після експертної оцінки проблеми клієнта соціальний працівник може приступити до розробки плану розв'язання проблеми, що і є суттю прогностичної функції, яку можна охарактеризувати як визначення мети та міри втручання соціального працівника; прогнозування, програмування, проектування процесів розв'язання проблем клієнтів, надання їм необхідних сервісних послуг.

Здійснення прогностичної функції передбачає «визначення пріоритетів, оскільки проблеми, здебільшого, є багатогранними та вимагають дій за декількома параметрами. І знову ж важливо, щоб клієнти самі визначали свої пріоритети. Від соціального працівника вимагається лише деяка допомога у формулюванні плану, … виборі варіантів його виконання» (С. Шардлоу).

У зарубіжній практиці соціальної роботи прогностична функція соціальних працівників реалізується у формі контракту — письмової або усної угоди, яка, не ма-

ючи юридичної сили, все ж таки укладається між соціальним працівником, клієнтом та іншими зацікавленими особами. Контракт здебільшого укладається з метою роз'яснення різноманітних аспектів сервісних послуг і визначення обов'язків усіх задіяних сторін.

У контракті, як правило, зазначається мета та завдання здійснюваної роботи; часові обмеження; перелік, графік, вартість наданих сервісних послуг; можливі альтернативні варіанти; потреби клієнта, які не можуть бути задоволені, з роз'ясненням причин; форми та методи соціальної роботи, які будуть використовуватися; засоби контролю та перевірки виконання; умови корекції, перегляду, дострокового припинення дії контракту; санкції на випадок порушень, процедури їх апеляцій (М. Доуел, П. Марш).

Організаторська функція передбачає активність соціального працівника щодо забезпечення узгодженої взаємодії всіх учасників та установ, залучених до обслуговування конкретного клієнта, групи чи громади у розв'язанні конкретної соціальної ситуації чи проблеми; зміни неефективних сторін функціонування соціальних агентств; створення, розвитку та координації соціальної мережі (волонтерських організацій, громадських об'єднань соціально-педагогічного спрямування, груп самодопомоги, помічників соціальних працівників і ін.). *Комунікативна функція* забезпечує смисловий аспект, стратегію та тактику співпраці соціального працівника з потенційним чи реальним клієнтом. Вона полягає у встановленні, продовженні та припиненні необхідних професійних контактів, обміні інформацією, формуванні у всіх взаємодіючих сторін позитивного ставлення один до одного. *Правозахисна функція* передбачає вміння соціального працівника використовувати весь комплекс законів та арсенал правових норм для захисту прав і інтересів клієнтів, надання їм допомоги та підтримки, а також «сприяння у застосуванні заходів державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, які допускають прямі чи опосередковані протиправні впливи на клієнта» (В. Бочарова). Вважаємо за доцільне зауважити, що здійснення правозахисної функції соціальним працівником стосується як населення, яке проживає всередині країни, так і тої його частини, що з певних причин опинилася поза її межами. *Превентивна функція* полягає в націлені соціального працівника на роботу зі здоровим клієнтом. Вона передбачає, за висловлюванням М. Блума, науково обґрунтовані та своєчасно здійснювані дії соціального працівника, спрямовані на запобігання виникненню можливих життєвих колізій в окремих індивідів і груп ризику; збереження, підтримку та захист нормального рівня життя і здоров'я людей; сприяння їм у досягненні поставлених цілей і розкритті їх внутрішнього потенціалу (включаючи, наприклад, профілактику девіантної поведінки; усунення джерела стресу як у самої людині, так і в довкіллі; створення умов для оволодіння клієнтом досвіду щодо розв'язання потенційно існуючих проблем і ін.). Цю функцію ще називають запобіжно-профілактичною, соціально-терапевтичною; інколи частину змістового контексту розглядають як окрему *соціально-медичну функцію*.

Пропонована типологія постійно доповнюється функціями, які, з нашої точки зору, дозволяють детальніше охарактеризувати види практичної соціальної роботи та виявити комплексні професійні вміння. Так, російські науковці В. Бочарова і Г. Філонов вперше виокремили *корекційну функцію*, обґрунтувавши її суть як «конструктивні зміни в соціумі та системі життєзабезпечення людини».

Аналіз практики соціальної роботи дозволяє вести мову про два рівні реалізації корекційної функції: конкретний і програмний. Кожний рівень передбачає задоволення

потреб індивідів, груп, спільнот за спеціально розробленою моделлю. Корекційна діяльність на програмному рівні здійснюється шляхом залучення соціально скривджених, маргінальних прошарків населення до цільових і / або комплексних соціальних проектів регіонального, державного або міждержавного характеру. Прикладом перетворення на програмному рівні можуть служити програми Європейського союзу (ЄС), «… орієнтовані на молодь, хронічно хворих, мігрантів, етнічні меншини, жінок, осіб, залежних від алкоголю, наркотиків, людей з обмеженими функціональними можливостями. Допомога цим категоріям людей здійснюється в різноманітних формах, включаючи професійне навчання і перекваліфікацію, створення нових робочих місць шляхом відкриття дрібних, у тому числі так званих соціальних підприємств; … створення умов для незалежного існування людей з обмеженими функціональними можливостями, які в іншому випадку змушені були б стати постійними мешканцями закладів інтернатного типу» (Б. Менді).

Український дослідник В. Сидоров визначає *психотерапевтичну функцію* як комплексний вербальний і невербальний вплив соціального працівника на когнітивну, емоційну та поведінкову сфери особистості клієнта з метою допомогти йому змінити ставлення до наявних проблем та оточуючого соціального середовища (в інших концепціях ця мета подається як особистісний ріст, самоактуалізація, самовизначення, самовиховання та ін.). Окремі автори, виходячи з міркувань, що психотерапію не можна вважати соціальною роботою, пропонують називати цю функцію психологічною, зауважимо при цьому, що «психотерапія … може бути змістом соціальної роботи» (Р. Міддлмен, Г. Гольдберг). Дане твердження заслуговує на увагу особливо за умови, якщо йдеться про так звану психотерапію здорових людей, кількість яких, за даними В. Кондрашенко та Д. Донського, становить не менш як половину пацієнтів психотерапевтів.

Рекламно-пропагандистська функція вперше була виділена як окрема функція соціального працівника російським дослідником П. Павленком. Найбільш чітко вона проявляється у поширенні ідей соціального захисту людини, а також у наданні об'єктивної інформації про види соціальних послуг з метою формування попиту на них.

Соціально-педагогічна функція у широкому трактуванні передбачає діяльність соціального працівника з формування пріоритету цілеспрямованого виховного впливу соціуму на поведінку та діяльність клієнтів. У вузькому трактуванні завдання соціально-педагогічної функції — виявляти інтереси та потреби людей щодо різних видів діяльності (культурно-дозвільної, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої творчості, туризму) і залучати до роботи з ними різні установи, заклади, товариства, творчі спілки (Л. Алексеева).

Соціально-економічна функція передбачає задоволення матеріальних інтересів і потреб малозабезпечених верств населення. Реалізується вона шляхом надання натуральної та грошової допомоги, визначення пільг, одноразових компенсацій, здійснення соціально-побутового патронажу. У багатьох країнах світу ця функція є домінуючою в діяльності соціального працівника.

Окрім того, в літературі можна зустріти визначення таких функцій, як *евристична*, суть якої полягає у підвищенні соціальним працівником своєї кваліфікації та професійної майстерності; *системно-моделююча* — визначення характеру, обсягу, форм і методів соціальної допомоги; *активізуюча* — сприяння активізації потенціалу власних можливостей окремої людини, сім'ї та соціальної групи; *дієво-практична* — передба-

чає діяльність соціального працівника в напрямі поліпшення взаємовідносин між окремими людьми та їх оточенням, консультації з питань соціального захисту тощо.

В окремих зарубіжних країнах розрізняють такі функції соціального працівника: *адміністративну, організаторську, індустріальну та клінічну*.

Літ.: Алексеева Л. С. Справочное пособие по социальной работе / [Алексеева Л. С., Бобкова П. В., Бурлака Г. Ю.]: под ред. А. М. Панова, Е. И. Холостовой.— М.: Юристъ, 1997.— 168 с.; Блум М. Профилактика в социальной работе // Энциклопедия социальной работы: в 3 т.: пер. с англ. / отв. ред. В. В. Негодин.— М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994.— Т. 2: К–П — 1994. С.— 369 с.; Бочарова В. Г. Социальный педагог и социальный работник в России: профессиональные и этические стандарты / В. Г. Бочарова // Социальная защита человека: региональные модели.— М., 1995.— 166 с.; Доуел М. Ориентированная на решение задачи социальная работа / М. Доуел, П. Марш.— Амстердам; Киев: Ассоциация психиатров Украины, 1997.— 135 с.; Миддлмэн Р., Гольдберг Г. Социальная работа с группой // Энциклопедия социальной работы: в 3 т.: пер. с англ. / Отв. ред. В. В. Негодин.— М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994.— Т. 3: Р–Я.— 1994.— 498 с.; Мэнди Б. Роль надгосударственных организаций в формировании социальной политики и определении направления развития социальной работы: на примере Европейского Союза // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / [Под ред. Ш. Рамон].— М.: Аспект-пресс, 1997.— 138 с.; Сидоров В. Н. Деятельность социального работника: роли, функции и умения / В. Н. Сидоров.— М.: СТИ МГУС, 2000.— 90 с.; Шардлоу С. Навыки социальной работы / С. Шардлоу // Что такое социальная работа.— Амстердам; Киев, 1996.— 190 с.

Поліщук В. А

Соціальна політика

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ДОГЛЯД ДІТЕЙ — усі види догляду, влаштування, що забезпечуються дітям (до 18 років), які з будь-яких причин та за будь-яких обставин не знаходяться під цілодобовою опікою принаймні одного з батьків.

Уперше поняття офіційно викладено в «Керівних принципах щодо альтернативного догляду дітей», затверджених Резолюцією шістдесят четвертої сесії Генеральної Асамблеї ООН 24 лютого 2010 р. на основі доповіді Третього комітету (A / 64 / 434). У Керівних принципах відзначено, що альтернативному догляду підлягають також діти, позбавлені батьківського піклування, які знаходяться за межами країни свого постійного проживання чи потерпілі внаслідок надзвичайних ситуацій,— «діти без супроводу» і «відособлені діти».

А. д. д. передбачає, що кожна держава має вжити заходів для того, щоб сім'я мала доступ до відповідних форм підтримки при здійсненні ними піклування про своїх дітей. У випадках, коли власна сім'я дитини неспроможна, навіть за умов належної підтримки, забезпечувати адекватний догляд за дитиною, залишає дитину або відмовляється від неї, держава несе відповідальність за захист прав дитини та забезпечення відповідного альтернативного догляду спільно з компетентними місцевими органами і належним чином уповноваженими організаціями громадянського суспільства або через них. В обов'язки держави входить здійснення через її компетентні органи нагляду за безпекою, благополуччям і розвитком дитини, переданої в умови альтернативного догляду, а також регулярна перевірка відповідності догляду, що надається, належним вимогам. При цьому фінансова неспроможність чи матеріальна бідність, або умови, що безпосередньо або виключно виникли внаслідок бідності, ніколи не повинні вважатися єдиною підставою для вилучення дитини з-під батьківської опіки, передачі дитини в умови альтернативного догляду чи завадою для її реінтеграції, однак вони повинні розглядатися як сигнал про необхідність надання сім'ї потрібної допомоги.

Альтернативний догляд може бути здійснено у формі: а) *неформального догляду*: будь-яка форма приватного догляду, що надається в сімейному середовищі, де про дитину піклуються на постійній чи безстроковій основі родичі або друзі (неформальне піклування родичів), за ініціативою дитини, її батьків чи іншої особи, коли така форма догляду здійснюється не за рішенням адміністративного, судового чи іншого належним чином уповноваженого органу; б) *формального догляду:* усі види догляду, що надаються в сімейному середовищі за рішенням компетентного адміністративного чи судового органу, а також усі види догляду, що надаються в стаціонарних закладах, у тому числі приватних, у результаті адміністративних чи судових заходів чи без них.

З точки зору середовища, у якому надається альтернативний догляд, він поділяється на наступні форми: *опіка, піклування з боку родичів* (сімейний догляд у розширеній сім'ї дитини чи близьких друзів як формального, так і неформального характеру); *виховання в прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу* (з метою надання альтернативного догляду компетентний орган влаштовує дитину для спільного проживання в сім'ю, яка не є рідною для дитини, де батьки проходять відбір, підготовку, а за їх

діяльністю здійснюється відповідний контроль); *інші форми влаштування дітей на базі сім'ї чи в сімейному середовищі*; *догляд у закладах стаціонарного типу* (перебування в груповому, безпечному середовищі несімейного типу — різні форми термінового влаштування й невідкладної допомоги, транзитні, реабілітаційні центри, притулки та всі інші заклади стаціонарного типу з наданням коротко- чи довгострокового догляду, включаючи проживання невеликими групами в окремих будиночках).

Усі рішення, що стосуються альтернативного догляду, необхідно приймати з повним урахуванням того, що дитину, як правило, слід розміщувати якнайближче до місця її звичайного проживання, щоб полегшити контакт дитини зі своєю сім'єю і сприяти можливій подальшій реінтеграції, а також мінімізувати розрив з її освітнім, культурним і соціальним середовищем.

Влаштування дитини в будь-яку форму альтернативного догляду має відповідати її найкращим інтересам, рішення необхідно приймати з урахуванням важливості забезпечення дітей стабільною домівкою та задоволення їх потреб у підтримці безпечних, стійких зв'язків з опікунами (особами, які піклуються про дитину), де головною метою, як правило, є постійність. Діти повинні бути надійно захищені від жорстокого поводження, нехтування й усіх форм експлуатації як з боку тих, хто забезпечує догляд, так з боку ровесників і третіх осіб, у будь-якому середовищі, формі альтернативного догляду. При цьому поміщення дітей до закладів повинно обмежуватися тими випадками, коли це є особливо необхідним і виправданим для конкретної дитини, і таким, що відповідає її найкращим інтересам. Заклади стаціонарного догляду дітей повинні бути невеликими і виходити з пріоритетів прав і потреб у середовищі, максимально наближеному до сімейного в умовах малої групи. У цілому, їхнім завданням має стати надання тимчасового догляду й активне сприяння реінтеграції дитини у свою сім'ю, або, якщо це неможливо, забезпечення постійного стабільного догляду в сімейній формі влаштування (опіка, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, сімейно-орієнтований будинок для дітей). У Керівних принципах зазначено, що визнаючи той факт, що стаціонарний догляд та догляд дітей на основі сім'ї доповнюють одне одного в забезпеченні потреб дітей у місцях, де продовжують існувати великі інтернатні заклади (інституції) для дітей, на рівні держави необхідно розробляти альтернативи в контексті загальної стратегії *деінституалізації* з чітко визначеними цілями та завданнями, що уможливить їх поступову ліквідацію.

Рішення стосовно влаштування дітей поза рідною сім'єю необхідно регулярно переглядати, а зусилля й політику держави необхідно спрямувати на повернення дитини до рідної сім'ї, забезпечити підтримку сім'ям у виконанні їх батьківських обов'язків, заохочувати дотримання права дитини на спілкування з обома батьками.

На державному рівні необхідно планувати і реалізовувати заходи щодо попередження залишення дітей без піклування батьків, відмови від дитини, розлучення дитини з її сім'єю. Соціальні програми мають сприяти розвитку батьківських навичок, заохочувати позитивні взаємостосунки між батьками і дітьми, розширювати можливості для працевлаштування, отримання соціальної допомоги (за необхідності); розвивати допоміжні доступні соціальні послуги в громадах, які мають забезпечувати активну участь сімей у якості партнерів, об'єднуючи їх ресурси з можливостями громади.

Літ.: Керівні принципи щодо альтернативного догляду дітей, затверджені Резолюцією шістдесят четвертої сесії Генеральної Асамблеї ООН 24 лютого 2010 року (на основі доповіді Третього комітету (A / 64 / 434) [Електронний ресурс] / UNICEF.— Режим доступа : www / URL: http: // www.unicef.org / ukraine / ukr / 100426-UNGuidelines-Ukrainian_nonofficial.pdf — 24.02.2010.— Загол. з екрану.

Звєрєва І. Д., Постолюк Г. І.

ГРОМАДСЬКА ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я — «наука і мистецтво» зміцнення здоров'я, профілактики захворювання та продовження життя шляхом організованих зусиль усього суспільства.

Уведення даного терміну в науковий обіг було зумовлене тим, що державна система охорони здоров'я в жодній країні світу не в змозі вирішити всі проблеми громадського здоров'я, а також необхідністю усвідомлення міжнародною спільнотою важливості участі кожного індивідуума в покращенні громадського здоров'я. Цей термін був прийнятий спеціалістами з питань сприяння здоров'я також для того, щоб підкреслити суттєву різницю між охороною здоров'я та громадською охороною здоров'я.

Слід зазначити, що існують різні визначення поняття *Г. о. з.* (синонім — охорона громадського здоров'я). Ці визначення сформульовані, виходячи із функцій *Г. о. з.* і діяльності працівників *Г. о. з.*, вони носять нормативний або описовий характер і включають соціально-економічні фактори, що впливають на здоров'я населення.

Найбільш прагматичним є визначення ВООЗ, яке слугує основою для детального опису ключових функцій *Г. о. з.* і відрізняється достатньою гнучкістю, що дозволяє обговорювати більш широку інтерпретацію того, у чому полягає покращення здоров'я населення в даному контексті і в конкретний період часу.

Зміст *Г. о. з.* саме в організованих зусиллях суспільства, включенні здоров'я в загальну концепцію розвитку країни, закріпленні питань сприяння здоров'ю в соціальній політиці, дотриманні соціальної справедливості в контексті стійкого розвитку.

Г. о. з. базується на комплексному розумінні того, як спосіб, умови життя та інші фактори визначають стан здоров'я, і на визнанні необхідності мобілізовувати ресурси, здійснювати обґрунтовані інвестиції, реалізувати політику сприяння здоров'ю.

Сприяння здоров'ю, за визначенням, що міститься у Бангкокській хартії (2005 р.), — це «процес надання можливостей людям посилювати контроль за своїм власним здоров'ям та його чинниками і тим самим покращувати його». Однак, це не тільки дії, спрямовані на посилення вмінь, навичок і потенційних можливостей людей, але й дії, спрямовані на зміну соціальних, екологічних і економічних умов з метою полегшення їхнього впливу на здоров'я населення, співтовариства, здоров'я окремих людей; розвиток громадських інститутів для забезпечення кожній людині таких умов життя, щоб кожний громадянин міг користуватись своїм правом на якісне життя.

Послідовність організації та реалізації процесу *сприяння здоров'ю* як основи *Г. о. з. передбачає:* попереднє оцінювання громадського здоров'я за визначеними показниками; аналіз факторів, котрі детермінують здоров'я і які потрібно вдосконалити; розробку на основі інтегративного підходу конкретних дій (відповідно до п'ятьох напрямів пріоритетної діяльності зі сприяння здоров'ю); здійснення конкретних дій на основі принципів сприяння здоров'ю; оцінювання їх (дій) результативності та ефективності; кінцеве оцінювання стану громадського здоров'я.

На сьогодні визначають п'ять напрямів пріоритетної діяльності зі сприяння здоров'ю: організація роботи з навчання здоров'ю (*освіта заради здоров'я*)*;* формування політики, сприятливої для здоров'я (*політика заради здоров'я*); створення сприятливого середовища для здоров'я (структурні зміни чи *зміни середовища заради здоров'я*); підвищення спроможності, посилення дій суспільства, громади щодо сприяння здоров'ю (*розвиток громади заради здоров'я*); розвиток особистих навичок людей діяти на користь власного та громадського здоров'я (*розвиток особистості заради здоров'я*).

Особливе місце в громадській охороні здоров'я займає переорієнтація служб охорони здоров'я від зорієнтованості на нездоров'я до зорієнтованості на здоров'я.

Американська асоціація громадської охорони здоров'я визначила основні *принципи теорії і практики громадської охорони здоров'я:* колективна відповідальність за здоров'я і керівна роль держави в питаннях захисту та пропаганди здоров'я громадян; охоплення всіх груп населення; профілактика здоров'я; турбота про основні соціально-економічні фактори, які впливають на здоров'я; мультидисциплінарний і міжсекторальні підходи.

Основне призначення *Г. о. з.*— управління громадським здоров'ям. Практично всі національні програми розвинених країн базуються на концепції *Г. о. з.*

Останнім часом у науковій літературі щодо сприяння здоров'ю все частіше зустрічається термін — *нова громадська охорона здоров'я.* Нова громадська охорона здоров'я, за визначенням ВООЗ, — це застосування біологічних, соціальних і поведінкових наук у вивченні феномена здоров'я в людській популяції, включає два основні об'єкти аналізу: *перший* — епідеміологічні дослідження умов і стану здоров'я в популяціях, і *другий* — вивчення організованої соціальної відповіді на ці умови, і, особливо, того шляху, по якому ця відповідь структурується через систему охорони здоров'я.

Отже, *Г. о. з.*— наука і практика попередження хвороб, продовження життя і зміцнення здоров'я за допомогою організованих дій, що здійснюються суспільством; соціальна і політична концепція, що включає різні види індивідуальної, групової та державної діяльності щодо сприяння покращенню здоров'я; цілісна відкрита філософська система, яка ґрунтується на специфічності й тісному взаємозв'язку громадського та індивідуального здоров'я; комплексна наукова дисципліна. Предмет громадської охорони здоров'я як галузі наукових знань перебуває на перетині багатьох природних і гуманітарних наук: медицини, екології, біології, соціології, економіки, психології, права, педагогіки, соціальної педагогіки, політики й управління, оскільки фахівці різних галузей сучасної науки об'єднують свої зусилля для розробки інструментів збереження, зміцнення та розвитку громадського здоров'я.

Літ.: Влияние граждан и их организаций на систему здравоохранения: Международный опыт.— К.: ООО «Дизайн и полиграфия», 2006.—100 с.; Глоссарий терминов по вопросам укрепления здоров'я / Всемирная организация здоровья.— Женева,1998.— 48 с.; Лисицын Ю. П., Полунина Н. В. Общественное здоровье и здравоохранение.— М.: Медицина, 2002.— 416 с.; Сучасні підходи у сфері охорони громадського здоров'я та його популяризації / Упоряд.: Н. В. Зимівець, В. В. Крушельницький, Т. І. Мірошниченко; За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Наук. світ, 2003.— 95 с.; Marks D., Murray M., Evans B., Willing C. Health Psychology: Theory Research and Practice.— L., 2000.

Зимівець Н. В.

ДЕІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ — це процес заміни системи інституційного догляду дітей на систему, яка забезпечує виховання дітей у сім'ї або в умовах, максимально наближених до сімейних. Він не обмежується тільки виведенням дітей із закладів (повернення до рідної сім'ї, влаштування в сімейні форми виховання), а передбачає розвиток у громадах превентивних і підтримуючих дітей і сім'ї послуг, орієнтованих на задоволення потреб дітей і забезпечення їх прав.

Незважаючи на позитивні тенденції щодо розвитку сімейних форм виховання дітей, в Україні продовжує існувати розгалужена система інтернатних закладів, до яких влаштовуються як діти-сироти й діти, позбавлені, батьківського піклування, так і діти з

малозабезпечених сімей, а також діти з інвалідністю і ті, які мають особливі освітні потреби. Близько 67 тисяч дітей зростає в понад 600 закладах різного типу. Влаштування дітей у заклади порушує їхні права, гарантовані міжнародними конвенціями, щодо яких Україна є державою-учасником (Конвенція ООН про права дитини, Конвенція ООН про права інвалідів), та веде до встановлення дискримінованих моделей в освіті та доступу до якісної освіти та послуг.

Шкідливий вплив інтернатних закладів на розвиток дітей підтверджується низкою досліджень з початку XX ст. Останні дослідження доводять, що діти віком від народження до трьох років є особливо вразливою категорією і найбільше потерпають від перебування у великих інституціях, що призводить до значного відставання в їхньому розвитку. Навіть ті інституції, у яких створені сприятливі умови, можуть мати негативний вплив на розвиток дітей. Наприклад, потрясіння, викликане розлученням з рідними батьками, братами й сестрами, може призвести до довготривалих психологічних і поведінкових проблем. Організація життя в інституції не передбачає ні конфіденційних стосунків з постійною дорослою особою, ні індивідуальної уваги, ні особистого простору для дитини. Брак позитивної взаємодії з дорослим, яка відбувається з постійними опікунами, може також обмежувати розвиток особистої впевненості та ключових соціальних навичок, включаючи навички відповідального батьківства.

Процес *Д.* спрямований на створення середовища, де державні інститути, громадські організації, суспільство та сім'ї поважають права дітей, упроваджують дії та заходи, спрямовані на розвиток, соціальне включення й залучення всіх дітей. Усе це має призвести до попередження влаштування дітей поза межами їхніх сімей, та, особливо, у спеціалізовані заклади, а також створення нових можливостей для підтримки дітей і сімей. Процес реформування включає також заміщення системи «класичних» стаціонарних закладів мережею послуг на основі громади. Такі послуги забезпечують підхід, індивідуально зорієнтований на потреби кожної дитини і її сім'ї та забезпечують надання догляду кращої якості.

Політика *Д.* спрямована на: скорочення кількості дітей, які перебувають у закладах інтернатного типу шляхом їх повернення до біологічних родин, усиновлення, влаштування в прийомні сім'ї та інші форми сімейного догляду; значне зниження показників прийому дітей у заклади шляхом встановлення мораторію на направлення нових вихованців і запровадження жорстких правил поміщення дітей до інтернатів; заборону на влаштування дітей з малозабезпечених сімей за ознакою бідності; розширення мережі послуг з підтримки, реабілітації дітей і сімей, надання альтернативного догляду; попередження ризиків інституціалізації у відношенні дітей, які потребують особливого захисту держави шляхом упровадження інклюзивної освіти, заходів щодо покращення матеріального становища сім'ї, а також втручань, що сприятимуть безкоштовному доступу до послуг охорони здоров'я, освіти та інших.

Процес *Д.* має бути плановим і комплексним. На державному рівні він вимагає сформованої політичної волі, передачі усіх інтернатних закладів до управління одного відомства, гнучкого підходу в перерозподілі фінансових ресурсів, планування додаткових витрат на перехідний період. Необхідною умовою також є розробка детального плану *Д.* на три-п'ять років на регіональному рівні, який включає проведення аналізу діяльності всіх інституцій і наявних у регіоні послуг, що надаються дітям і сім'ям, які потребують допомоги й підтримки, а також визначає потребу у створенні нових послуг для попередження інституціалізації, посилення соціального включення дітей. Базу-

ючись на проведеному аналізі, цей план визначає: дитячі заклади, у відношенні яких вводиться мораторій на влаштування нових вихованців; заклади, які будуть трансформовані в комплекси послуг соціальної підтримки дітей і сімей у громадах; заклади, які будуть закриті.

На рівні кожної інституції має бути розроблений план її трансформації / закриття, який передбачає планування індивідуальних заходів щодо влаштування кожної дитини, підготовки її до переміщення, перекваліфікацію персоналу на роботу в системі надання послуг соціальної підтримки дітей і сімей у громадах.

Упровадження *Д.* на рівні інституцій вимагає дотримання певних умов: обов'язкове проведення оцінки потреб кожної дитини, яка має включати оцінку здатності сім'ї піклуватися про дитину та можливості для дитини виховуватися в її біологічній сім'ї; стосовно кожної дитини, яка виховується в інституції, має бути складений індивідуальний план опіки, розроблений у співпраці з дитиною та її біологічними батьками, якщо це можливо, особами, які на даний момент й у майбутньому опікуватимуться нею; підтримка контакту й емоційного зв'язку між біологічною сім'єю та дитиною, якщо можливо, має бути основним елементом незалежно від форми влаштування дитини й можливого шансу реінтеграції в майбутньому; усі діти із закладів, що підлягають закриттю, мають бути влаштовані в сім'ї або середовище, де умови найбільш наближені до сімейних, і жодна дитина не має бути залишена поза увагою; інституції не повинні закриватися шляхом переведення дітей з одного закладу в інший; необхідно забезпечити пріоритетність влаштування дітей із інституцій у сімейне середовище — основні первинні зусилля мають бути спрямовані на реінтеграцію дитини в її біологічну сім'ю, якщо це можливо та не загрожує благополуччю дитини. Якщо це неможливо, то вивчається можливість влаштування дитини на постійне проживання відповідно до найкращих інтересів дитини, де на першому місці влаштування в сім'ю родичів, і лише після цього — влаштування в сім'ю всиновителів або прийомних батьків; діти влаштовуються до закладів стаціонарного типу, розрахованих на невелику кількість дітей (до 10) за умови, якщо влаштування в сім'ю чи сімейну форму виховання було неможливим. При цьому служби захисту дітей не припиняють пошук сімейних форм виховання для цих дітей; пошук постійного влаштування для дитини є ключовим елементом плану опіки дитини, щоб звести до мінімуму кількість її переведень з однієї форми влаштування в іншу; діти мають бути включені в процес прийняття рішення щодо форми влаштування, яку обиратимуть; брати та сестри мають виховуватися та зростати разом за винятком випадків, коли це неможливо; пріоритетним має бути закриття закладів, які забезпечують медико-соціальний догляд дітей раннього віку (від народження до 3 років) — будинків дитини, які знаходяться у сфері управління Міністерства охорони здоров'я, оскільки перебування дітей у такому типі інституцій та в такому віці є найбільш шкідливим для їхнього розвитку; будівлі інституцій не повинні повторно використовуватися для надання довготривалого стаціонарного типу послуг дітям з того моменту, як усіх дітей буде виведено з інституції, а її саму буде закрито; активне залучення персоналу інституцій до процесу, розробки й впровадження програм навчання, перекваліфікації та скерування персоналу на роботу у сфері нових соціальних послуг з метою оптимального використання наявних можливостей і людських ресурсів.

Основні принципи *Д.*:

1) Дії заради забезпечення найкращих інтересів дітей відповідно до Конвенції ООН про права дітей є провідним принципом, згідно з яким інтереси дитини мають бути

вище від забезпечення інтересів усіх інших, включаючи батьків, потенційних усиновителів, прийомних батьків або персоналу інституцій.

2) Сім'я є найкращим середовищем для розвитку дитини — усі спеціалісти, які працюють у сфері *Д.* повинні мати однакове розуміння негативного впливу інституційної опіки на дітей і важливості виховання дитини в сімейному середовищі.

3) Соціальне включення дітей є надзвичайно важливим і має досягатися шляхом надання можливості всім дітям брати участь у всіх аспектах життя громади, включаючи місцеві дитсадки та школи, використання місцевих послуг охорони здоров'я, транспорту й інших громадських послуг.

Ефективність і результативність *Д.* залежить від того, наскільки системно, послідовно й комплексно будуть впроваджуватись всі її елементи. Зокрема, це стосується проведення перегляду та внесення змін до законодавчих і нормативних документів, упровадження гнучкого фінансового механізму для перенаправлення фінансових ресурсів стаціонарної системи на розвиток сімейно-орієнтованих послуг на рівні громади, розробки й упровадження стандартів якості послуг, підготовки й підвищення професійного рівня фахівців, які надають послуги з догляду за дітьми, та інших спеціалістів, громадських організацій, що працюють у системі забезпечення прав дітей.

Літ.: Аналіз сильних і слабких сторін, сприятливих можливостей і небезпек, які виникають в процесі реформування системи державної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без батьківського піклування / О. Вінніков, О. Козлова та ін.; Київський міжнар. ін-т соціології, Дитячий Фонд Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) в Україні.— К., 2007.— 152 с.; Деінституціалізація та трансформація послуг для дітей: посіб. з найкращих практик / пер. укр. мов. за підтримки ЄС і Представництва дит. фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.— К.: Калита, 2009.— 193 с.; Картер Р. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей.— К.: Логос, 2005.— 88 с.; Реформа системы попечения о детях в Юго-Восточной Европе. Подведение итогов и активизация действий: Доклад о Консультациях.— Женева: ЮНИСЕФ, 2008.-54 с.; At home or in a home? Formal care and adoption of children in Eastern Europe and Central Asia — UNICEF, 2010.

Постолюк Г. І.

ДОБРОЧИННІСТЬ (БЛАГОДІЙНІСТЬ) — соціальне явище і процес, сутність якого полягає в безкорисливій допомозі окремих осіб і соціальних груп іншим особам і соціальним групам, вираженій у різних формах і видах. *Д.* виступає регулятором соціальних відносин між людьми на засадах соціальної справедливості і відповідальності. В Україні *Д.* регулюється Законом України «Про благодійництво та благодійні організації» (1997), який визначає *благодійництво* як добровільну безкорисливу пожертву фізичних і юридичних осіб в поданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги, а *благодійну діяльність* — як добровільну безкорисливу діяльність благодійних організацій, що не передбачає одержання прибутків від цієї діяльності. *Д.* як категорія пов'язана з поняттями «добро» і «благо» і визначає їх діяльнісні характеристики.

Наукові дослідження *Д.* розпочалися в галузі історії та соціології у XIX ст. роботами В. Бензіна, В. Березіна, П. Георгієвського, С. Гогеля, В. Дерюжинського, Д. Каширіна, Є. Максимова, З. Масловської, Д'Оссонвіля (Франція), Н. Юницького та ін. Найбільш активно наукові розробки в галузі теорії і практики доброчинної діяльності проводяться в галузі історії (В. Афанасьєв, Д. Бовуа (Франція), В. Борисенко, І. Гребцова, В. Гребцов, Ю. Гузенко, О. Донік, В. Ковалинський, Т. Курінна, А. Ліндермейєр (США), А. Нарадько,

І. Суровцева), соціології (Т. Азарова, Р. Апресян, Ю. Аксенова, М. Дмитрієнко, О. Ясь), соціальної педагогіки та історії педагогіки (Л. Березівська, Л. Вовк, О. Дегальцева, І. Звєрєва, В. Корнієнко, Н. Побірченко).

На сьогодні можна виокремити кілька базових галузевих науково-теоретичних підходів до аналізу цього соціального явища: *загальнофілософський* (*Д.* як реалізація принципу допомоги ближньому), *теологічний* (*Д.* як реалізація заповідей Божих, християнська чеснота), *соціальний* (*Д.* як основа соціальної справедливості й соціального захисту), *економічний* (*Д.* як форма перерозподілу матеріальних благ, інвестиційна діяльність), *етнокультурний* (*Д.* як можливість збереження культурного потенціалу етносу), *соціально-педагогічний* (*Д.* як провідник соціалізації особистості). Особливе значення для аналізу *Д.* має культурологічний підхід, оскільки дає можливість окреслювати це явище:

- *як програму діяльності й поведінки*; головним смислом людської діяльності як діяльності культурної (у т.ч. і доброчинної діяльності) є його окреслення як спонукального чинника дії;
- *як наступність*. Культура є досвідом людської діяльності, який передається від покоління до покоління; немає сумніву, що при цьому культура не просто передається на засадах наступності: вона розвивається, збагачується;
- *як накопичення*, як акумуляція соціально значущого досвіду: соціально схвалюваний і значущий досвід (досвід *Д.*), що є програмою поведінки, не лише передається на засадах наступності, але й накопичується.

Відповідно до названих галузевих підходів *Д.* може розглядатися в кількох провідних парадигмах, як-от: *етичній* (вияв добра, добродіяння), *теологічній* (християнська чеснота; благо для доброчинця; добродіяння), *культурологічній* (вияв певного рівня розвитку культури особи, групи, соціуму), *історичній* (історичне явище; історичний процес), *психологічній* (потреба особистості, мотивована її індивідуально-психологічними характеристиками (мотивація отримання задоволення, мотивація успіху, мотивація задоволення потреби в самореалізації тощо), *історико-педагогічній* (історико-педагогічне явище).

У структурі *Д.* виділяється *аксіологічний компонент* як інтендована цінність (реалізації мети доброчинної діяльності, спрямованість на об'єкт), та цінність самої інтенції (моральна цінність наміру здійснювати доброчинну діяльність); *діяльнісний* (як милосердя, тобто діяльне прагнення допомогти тому, хто цієї допомоги потребує); *функціональний* (виконання функції соціального захисту та соціального буфера); *соціалізаційний* (доброчинність як провідник соціалізації особистості). *Д.* є цілісним соціокультурним утворенням з багатовимірною структурою; вектори її історичного розвитку визначаються конкретними соціокультурними та регіональними умовами існування соціуму.

Д. розглядається за *формою вияву*: індивідуальна, групова та масова; за *формою організації*: державна, приватна, громадська; за специфічними *етнокультурними вимірами*: етнічна, конфесійна; за типом *залучених засобів* соціального захисту: фінансова, діяльнісна, організаційна; за *часом залучення* доброчинного потенціалу: одномоментна, тривала, постійна; за *територіальними характеристиками*: місцева, регіональна, загальнодержавна, а також внутрішня та зовнішня (закордонна).

Історично склалися такі основні *форми Д.*: доброчинні фундуші, спеціальні доброчинні заходи та акції, одноразові доброчинні пожертви (у тому числі стипендіальні),

пансіони (конвікти), діяльнісна (у тому числі волонтерська) *Д.*, *Д.* у соціально-побутовій сфері та соціальному забезпеченні.

Сучасна *Д.* розглядається як соціально-педагогічна інновація — тобто теоретично обґрунтоване, цілеспрямоване, професійно-орієнтоване нововведення, що здійснюється в різних сферах суспільного життя і призводить до соціально очікуваних змін у статусно-рольових і діяльнісних характеристиках суб'єктів суспільного процесу. У сучасній *Д.* розрізняють такі головні *види*: *Д.* загальної підтримки — надається особам, закладам, організаціям та установам для підтримки їх основної діяльності з метою забезпечення стійкості і стабільності розвитку; проектна чи грантова *Д.* — реалізується з метою підтримки певного освітнього проекту (наприклад, навчання за кордоном у спеціалізованих навчальних закладах обдарованих дітей); капітальна *Д.* — використовується для забезпечення підстав існування закладу, установи чи організації (нерухомість, обладнання тощо); корпоративна *Д.* — допомога, що реалізується з боку підприємницьких структур; натуральна *Д.* — надається у вигляді матеріальних цінностей, а не грошових коштів; перспективна *Д.* — надається щорічно (щоквартально і т.п.) залежно від видатків особи чи організації і прибутків доброчинника; посередницька *Д.* — надається від імені доброчинця з присвоєнням його імені соціальному проекту; стимулююча *Д.* — надається з метою стимулювання недержавних організацій для розвитку їх діяльності в майбутньому; цільова *Д.* — реалізується в межах окремого соціального проекту.

Останнім часом в Україні сформувалися основні типи доброчинних організацій, які в міжнародній практиці утворюють основу сектора організованої *Д.*, а саме: приватні, корпоративні та операційні благодійні фонди, фонди громад. Більшість із них пройшли перший організаційний етап, під час якого відбувся перехід від хаотичного впровадження різноманітних ініціатив до конкретизації сфер їхньої діяльності. Серед пріоритетних сфер діяльності доброчинних організацій виокремлюються соціальний захист населення (69 %), охорона здоров'я (49 %), освіта і права людини (відповідно по 48 %), розвиток громади та підтримка громадських ініціатив (47 % і 46 % відповідно).

Головними *функціями Д.* є такі: *економічна*: забезпечення достойного існування тих категорій населення, які з об'єктивних причин і життєвих ситуацій не здатні самостійно собі цей рівень забезпечити; *соціально-педагогічна*: забезпечення соціалізації особистості в період її перебування в соціально несприятливих умовах; *соціальна*: зняття соціальної напруги шляхом підтримки найменш соціально захищених категорій населення; *ринкова*: компенсація недоліків соціальної політики держави і функціонування ринкових механізмів, що продукують соціальну незахищеність; *громадська*: розвиток громадянського суспільства і створення соціального капіталу; *політична*: реалізація механізму зворотного зв'язку населення і влади, формулювання соціальних пріоритетів від імені тих категорій населення, які в соціальному плані не здатні відстояти свої права; *маркетингова*: задоволення потреб і мотивації філантропів, надання їм можливості заявити про себе і свої доброчинні прагнення; *аксіологічна*: культивування альтруїстичних настроїв у суспільстві, розвиток *Д.* як цінності громадянського суспільства.

Д. тісно пов'язана з процесами соціалізації особистості. Так, *стихійна* соціалізація особистості під впливом об'єктивних умов життя в суспільстві передбачає наявність механізмів доброчинної підтримки у відповідному навчальному чи виховному закладі, який відвідує дитина (доброчинні стипендії, стихійні разові пожертви, діяльнісна добро-

чинність тощо); *відносно спрямована* соціалізація під впливом застосованих державою певних економічних, законодавчих, організаційних засобів зумовлена розвитком нормативно-правової підтримки доброчинності, що сприяє накопиченню системних ознак у доброчинній підтримці підростаючої особистості; *соціально контрольована* соціалізація виступає як планомірне створення правових, організаційних, матеріальних і духовних умов для розвитку особистості й передбачає створення громадських доброчинних організацій — доброчинних фундацій, товариств допомоги незаможним учням, доброчинних товариств допомоги окремим категоріям дітей, спеціальних доброчинних комітетів; свідома *самозміна* людини, що має просоціальний вектор, у межах якої можлива доброчинна підтримка самостійної професійної діяльності та особистісного розвитку.

Літ.: Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» // Урядовий кур'єр.— № 192–193.— 1997.— 16 жовтня.— С. 1–3.; Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти в Україні (XIX — початок XX століття): Київський учбовий округ: монографія.— Житомир: Вид-во ЖДУ, 2006.— 455 с.; Lindenmyer A. Voluntary Associations and the Russian Autocracy: The Case of Private Charity. Pittsburgh Center for Russian and East European Studies. 1990; Dobrzański J. Z dziejów ofiarności na cele oświaty na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w l. 1795–1832 // Nauka Polska.— T. XIV, 1931.— S. 125–137.; Д'Оссонвиль. Благотворительность и трудовая помощь / Д'Оссонвиль // Трудовая помощь.— 1898.— № 4.— С. 358–376; — № 5.— С. 493–460; — № 6.— С. 534–550; — № 8.— С. 159–176; — № 9.— С. 228–261.

Сейко Н. А.

МЕЦЕНАТСТВО — добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб у формі матеріальної, фінансової та іншої підтримки набувачів благодійної допомоги. Розповсюджується переважно на фінансову підтримку закладів культури й освіти, фундування театрів, мистецьких галерей, навчальних закладів, підтримку мистецької діяльності акторів, поетів, художників.

Термін походить від імені римського державного діяча Гая Цильнія Мецената (Gaius Cilnius Maecenas; між 74 і 64 рр.— 8 р. до н.е.), який став відомий як покровитель поетів і митців (Вергілія, Горація та ін.). *М.*— багатий покровитель наук або іншої царини діяльності, який вкладає в її підтримку великі кошти. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» (1997) визначає *М.* як специфічну форму благодійної діяльності, тому почасти *М.* і благодійність розглядаються як синоніми. Історично так склалося з огляду на те, що меценати почасти надавали значні пожертви на розвиток культури, освіти, мистецтва. З іншого боку, ці категорії мають різний функціональний контекст: якщо доброчинець спрямовує зусилля на те, щоб віддавати частину своїх прибутків без сподівання на їх повернення, то меценат, як правило, бачить результат вкладених коштів — у художніх полотнах, книгах, скульптурі тощо.

Головною соціально-економічною й соціокультурною передумовою становлення та розвитку *М.* в Україні стала суспільна потреба у створенні необхідного матеріального підґрунтя для розвитку вітчизняної культури й розповсюдження її досягнень серед різних прошарків населення. *М.* як соціальне явище реалізувало й продовжує реалізувати конкретні соціальні функції і має суттєве соціальне значення, оскільки дає можливість реалізувати культурні проекти, підвищувати рівень масової культури, детермінувати естетичні й моральні запити різних соціальних груп. Найважливішими соціальними функціями *М.* є комунікативна (*М.* як посередник між елітною і мас-

культурою), освітньо-виховна (*М.* як чинник освітнього процесу та фактор розвитку особистості), крос-генераційна (залучення спільноти до збереження пам'яток минулого для наступних поколінь).

М. як соціокультурне явище розпочало свій історичний розвиток зі збирання й колекціонування предметів старовини, мистецьких артефактів, стародруків тощо. У розвитку *М.* в Україні виділяють три *етапи*: а) дворянський період (XVIII — перша третина XIX ст.), головними суб'єктами якого стала заможна шляхта і дворяни; б) підприємницький період — з другої третини XIX ст. до початку XX ст.,— де суб'єктами *М.* виступили купці й буржуазія; в) новітній період — з кінця XX ст. і до нині, де головними суб'єктами *М.* стали сучасні підприємці, представники шоу-бізнесу, відомі митці, спортивні діячі тощо.

Провідна мета *М.* полягає в підтримці й стимулюванні творчих ініціатив у галузі мистецтва, освіти, культури. Головними формами *М.*, що склалися історично, стали форми художнього *М.*: вигідні замовлення для художників, оплата закордонних поїздок і навчання за кордоном, придбання творів мистецтва з виставок, колекціонування. При цьому українські меценати дещо відрізнялися від представників російського *М.* другого етапу, які отримали назву «Московських Медічі», унаслідок більш тривалих традицій *М.* в Україні, особливо на Правобережжі, та існування шляхетської моделі *М.*, запровадженої у XVIII ст.

Серед українських меценатів XVIII ст. вирізняється Петро Могила, завдяки якому було здійснене відновлення храму св. Софії в Києві зусиллями запрошеного коштом мецената італійського архітектора О. Манчіні, а також художників братів Зінов'євих. П. Могила став меценатом Києво-братської школи, підтримував розвиток освіти у Вінниці, Кременці, Яссах, де завдяки йому було створено братські колегіуми.

Відомий своєю меценатською діяльністю також український князь Олександр Безбородько, завдяки якому в Ніжині було засновано ліцей, а згодом — історико-філологічний інститут. О. Безбородько був відомий як колекціонер, якому належала унікальна картинна галерея, що стала згодом основою для відомої Кушелевської галереї російської Академії мистецтв.

В Україні *М.* займалися В. Симиренко, Б. Ханенко, Є. Чикаленко, С. Кульженко, родини Тарновських, Терещенків, Харитоненків та ін. Так, В. Симиренко впродовж майже сорока років (друга половина XIX ст.) передавав десяту частину свого прибутку на розвиток української освіти і культури в Наддніпрянській Україні, матеріально підтримував таких діячів української культури, як М. Драгоманов, П. Чубинський, Б. Грінченко, М. Коцюбинський. Богдан і Варвара Ханенки, починаючи з 70-х рр. XIX ст., стали активними учасниками європейських аукціонів, зав'язали відносини з антикварами Парижа, Рима, Флоренції, Відня, Берліна, Мадрида, Мюнхена, Варшави, Неаполя. У 1882 р. подружжя відкрило власним коштом музей західного та східного мистецтва у м. Києві. Ханенки фінансували також археологічні розкопки на Київщині та видали альбом автотипій експонатів з античного відділу свого музею (речей, знайдених під час фінансованих ними розкопів у Причорномор'ї). Богдан Ханенко був дійсним членом Імператорського Археологічного товариства, Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, Історичного товариства Нестора Літописця, Церковного археологічного товариства при Київській духовній академії, членом-кореспондентом Антропологічного товариства в Парижі.

Є. Чикаленко відомий в Україні та за її межами як меценат, який утримував першу на Наддніпрянщині українську газету, долучався до фінансування «Київської старови-

ни», матеріально підтримував Академічний Дім у Львові, де його коштом безоплатно жили студенти з Великої України. Він фінансово допомагав Науковому товариству ім. Т. Г. Шевченка у Львові, виділяв кошти для друкування книг Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Андрія Тесленка, Володимира Винниченка, Степана Васильченка та ін.

Одними з найбільших меценатів XIX ст. в Україні були члени родини Терещенків — відомі збирачі й колекціонери, знавці мистецтва. Микола та Федір Терещенки разом з дітьми фінансово підтримували створення та розвиток музеїв Т. Г. Шевченка, українського образотворчого мистецтва, західного та східного мистецтва; члени цієї родини фінансували також діяльність притулків, богаділень, театрів, шкіл і храмів. На кошти родини було побудоване міське училище імені М. Терещенка (тепер — Інститут театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого), фінансову підтримку отримував Політехнічний інститут, Міський музей старожитностей і мистецтв (Національний художній музей України), Троїцький народний дім (Театр оперети), Володимирський і Миколаївський собори, Покровський монастир, Покровська церква на Солом'янці та ін. Особливо вирізнявся *М.* та колекціонуванням творів вітчизняних живописців Ф. Терещенко; спеціально для своєї картинної галереї він збудував двоповерховий особняк. На основі зібрання Федора Артемійовича і колекції брата Миколи (Ніколи) та племінника Івана Миколайовича (Ніколовича), який протягом чверті століття утримував відому рисувальну школу Миколи Мурашка, було створено Київський державний музей російського мистецтва (нині Національний).

Сучасне *М.* ґрунтується на ініціативі, творчості, громадянській свідомості і є показником культурного розвитку й компонентом морального вдосконалення суспільства, одним з важливих шляхів розвитку соціального партнерства й зниження соціальної напруженості.

Сучасні меценати, які віддають частину своїх прибутків, заощаджень або майна на благодійну діяльність, користуються податковими та іншими пільгами відповідно до законодавства України. Учасники благодійної діяльності, у тому числі меценати, мають право здійснювати міжнародну благодійну діяльність відповідно до законодавства України та міжнародних угод, ратифікованих ВР України. Міжнародна благодійна діяльність здійснюється шляхом участі в міжнародних благодійних проектах, у роботі міжнародних благодійних організацій тощо.

Літ.: Астафьева О. Н. Развитие отечественных традиций благотворительности и меценатства // Социокультурное пространство: структура и процессы.— М.: РАГС, 1996.— С. 123–148; Боханов А. И. Коллекционеры и меценаты в России.— М.: Наука, 1989.— 185 с.; Білоцерківська Г. Василь Федорович Симиренко — меценат української культури // Бібліотечний вісник.— 2007.— № 3.— С. 35–38.; Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти в Україні (XIX — початок XX століття): Київський учбовий округ: монографія.— Житомир: Вид-во ЖДУ, 2006.— 455 с.; Lindenmyer A. Voluntary Associations and the Russian Autocracy: The Case of Private Charity. Pittsburgh Center for Russian and East European Studies. 1990.

Сейко Н. А.

МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ — умовна характеристика, загальна схема опису найважливіших елементів, що дає змогу порівнювати соціальну політику в різних країнах. В основі моделі можуть бути її цінності, цілі, завдання, інструменти та форми реалізації, взаємозв'язок із економічними, демографічними, політичними та іншими чинниками.

Існують різні класифікації *М. с. п.*

Англійський дослідник Р. Тітмус (1974 р.), взявши за основу класифікації принцип розподілу державної допомоги, виділив три *М. с. п.*:

1) *Залишкова* модель, за якої захист від соціальних ризиків є особистою справою кожного, а держава втручається тільки в крайніх випадках, при цьому соціальні виплати невеликі за розміром і поширюються на незначну частку населення.

2) *Інституціонально-розподільча* модель, для якої характерна колективна відповідальність за добробут особи і високий ступінь перерозподілу доходів, регульований державою.

3) *Модель, що ґрунтується на індустріальних досягненнях*, за якої захист прив'язаний до зайнятості, державне соціальне забезпечення відіграє другорядну роль.

Датський соціолог, який багато років живе і працює в Іспанії, Г. Еспінг-Андерсен (1990 р.) на основі масштабного дослідження соціальної політики економічно розвинутих країн запропонував три *М. с. п.*, поклавши в основу класифікації фактор декомодифікації, тобто міру, до якої держава звільняє особу від ринкової залежності шляхом гарантування високого рівня соціального забезпечення й послуг:

1) *Корпоративна (консервативна) модель* характерна для країн із соціально орієнтованою ринковою економікою, де визнається необхідність державного забезпечення певного рівня добробуту і коригування соціальних наслідків ринкової економіки, а відповідальність за добробут населення розподілена між державою, особою і корпорацією. Ґрунтується на принципі субсидіарності, коли держава втручається в питання забезпечення добробуту тоді, коли можливості індивіда і сім'ї вичерпано. Соціальні виплати фінансуються приблизно порівну з бюджетних відрахувань і страхових внесків працівників і роботодавців, при цьому перерозподіл коштів здійснюється або через державні механізми, або під державним контролем. Величина страхових виплат пропорційно залежить від доходу одержувача, а отже, і від розмірів відрахувань на страхові внески. Визначальною рисою моделі є активна участь у здійсненні соціального захисту підприємств і профспілок, що представляють інтереси найманих робітників. Корпорації створюють власну соціальну інфраструктуру та соціально-страхові фонди і заохочують працівників, пропонуючи їм такі види соціальних гарантій, як пенсійне забезпечення, часткову оплату медичних, освітніх та інших послуг.

2) *Ліберальна (залишкова) модель* (соціальна підтримка громадян здійснюється за рахунок систем приватного страхування при незначному втручанні держави, яка виконує переважно регулюючу функцію та гарантує мінімальні доходи громадянам; матеріальна допомога і субсидії, як правило, є невеликими за розміром, виплачуються тільки незначній частці населення і фінансуються з коштів, що надходять у державний бюджет у вигляді податків. При цьому застосовується принцип адресності, який полягає в тому, що соціальна допомога надається лише на підставі перевірки нужденності, тобто матеріального становища родини.

3) *Соціал-демократична* (*солідарна*) *модель* передбачає ключову роль держави в системі соціального захисту, значні державні витрати на соціальні потреби. Держава вирівнює доходи населення й забезпечує загальну зайнятість. Основою фінансування соціальної сфери служить розвинутий державний сектор економіки, що забезпечується за рахунок високого рівня оподаткування. Соціальні послуги надаються всьому населенню і відрізняються високою якістю, на ринку соціальних послуг немає конку-

ренції. Іншою характерною рисою моделі є регулювання трудових відносин на загальнонаціональному рівні, а не на рівні окремих підприємств або галузей.

Українські науковці О. Новікова (1998 р.) і М. Головатий (2002 р.), беручи за основу роль держави у забезпеченні соціального захисту, вирізняють дві *М. с. п.*:

1) *Ліберальна* модель соціальної політики спрямована на забезпечення рівності можливостей, рівних шансів для самореалізації. Роль держави в наданні соціального захисту полягає у створенні відповідних умов, обсяг соціального захисту скорочується, а держава бере на себе тільки ті функції, які не здатна виконати самотужки особа чи сім'я.

2) *Соціал-демократична* модель соціальної політики спрямована на досягнення соціальної справедливості, подолання нерівності, що виникає під час розподілу економічних і соціальних ресурсів. Завдання держави — гарантувати та забезпечувати визначений рівень доходів і соціальних послуг незалежно від трудового внеску. Соціальний захист гарантується як право, а потреби населення є підставою для визначення межі соціальних витрат.

Деякі вчені також виділяють *модель соціального нігілізму* (ґрунтується на ідеології занепаду соціального добробуту, характеризується тим, що держава фактично усувається від соціального захисту, забезпечуючи соціальний захист лише представникам елітних груп, соціальні послуги надають лише недержавні організації. Сформувалась у деяких латиноамериканських, африканських, азійських та інших країнах) і *конфуціанську модель* (в основі — ідеологія конфуціанства, яка підтримує ідею сильної особистості та важливості ролі сім'ї в соціальному забезпеченні. Наголос зроблено на індивідуальних інвестиціях і збереженнях як запобіжниках бідності та догляду в родині за тими, хто потребує постійної сторонньої допомоги, державне соціальне обслуговування нерозвинене. Сформувалась у деяких країнах Південно-Східної Азії).

Український фахівець В. Собченко (2005 р.), ґрунтуючись на типі відносин «держава — ринок», виокремлює три *М. с. п.*:

1) *Адміністративна* модель ґрунтується на активному державному втручанні в ринок. Держава спонукає організації приватного й суспільного сектора виконувати соціальні функції: примушує їх робити обов'язкові відрахування до соціальних фондів, виплачувати заробітну платню не нижче встановленого рівня тощо. До обмежень такої моделі відносять: суттєвий податковий тягар на виробника для забезпечення значного обсягу соціальних трансфертів, державне регулювання на збиток інтересам виробників, штучна заборона безробіття шляхом підтримки неефективних робочих місць, відведення значної частки фінансових ресурсів держави з активної економіки у витратний сектор соціальної сфери.

2) *Добродійна* модель передбачає, що держава за рахунок спеціально акумульованих ресурсів створює певні «підпори» до ринку у вигляді державної системи соціальної підтримки і таким чином допомагає нівелювати окремі, найгостріші негативні наслідки функціонування ринку. Кошти на добродійну допомогу, що здійснюються державою, формуються переважно з приватних пожертвувань до державних добродійних фондів і на утримання державних соціальних установ, а також частково із коштів державної скарбниці.

3) *Стимулююча* передбачає опосередковану, а не пряму участь держави в розв'язанні соціальних проблем, коли держава задає суспільству зовнішні відносно ринку та інших суспільних об'єктів правові, кредитно-фінансові, податкові правила.

Це виражається у створенні таких систем оподаткування та суспільної підтримки, які роблять вигідним для всіх суб'єктів господарювання інвестиції як в окремі соціальні проекти та програми, так і в соціальну сферу в цілому. Упровадження цієї моделі соціальної політики можливе за умови розвинутого громадянського суспільства і ринкової економіки.

Літ.: Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. П. Рамон; пер. с англ.— М.: Аспект Пресс, 1997.— 256 с.; Іванова О. Л. Соціальна політика: теоретичні аспекти: Курс лекцій.— К: вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003.— 107 с.; Новікова О. Концепція соціальної політики України: проблеми і шляхи розв'язання // Соціальна політика і соціальна робота.— 1998.— № °1–2.— С. 5–14.; Семигіна Т. В. Словник із соціальної політики.— К.: вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005.— 253 с.; Семигіна Т. В. Соціальна політика: історія і сучасний розвиток.— К.: Агентство «Україна», 2008.— 196 с.; Собченко В. В. Трансформація системи державного управління соціальним захистом населення: дис… канд. наук з держ. упр.— Харків, 2005.— 210 с.

Семигіна Т. В.

ОЗДОРОВЛЕННЯ ДІТЕЙ — комплекс спеціальних заходів соціального, виховного, медичного, гігієнічного, спортивного характеру, спрямованих на поліпшення і зміцнення фізичного й психологічного стану здоров`я дітей, що здійснюється в дитячому закладі оздоровлення та відпочинку протягом оздоровчої зміни.

Стан оздоровлення і відпочинку дітей — важливий показник ставлення держави до проблем підростаючого покоління. Зокрема, у Конвенції ООН про права дитини в ст. 31 зазначено: «Держави-сторони визнають право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, у культурному житті, займатися мистецтвом». Відповідно до Закону України «Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року» метою нашої держави є реалізація права кожної дитини на оздоровлення та відпочинок через запровадження комплексу соціальних, виховних, медичних, гігієнічних, спортивних заходів щодо поліпшення і зміцнення стану здоров'я дітей, організації їхнього змістовного відпочинку. Істотне оновлення і модернізація підходів до питання оздоровлення дітей на сучасному етапі передбачені Законом України «Про організацію оздоровлення та відпочинку дітей» (від 04.09.2008 р. № 375-VI). Положення Закону конкретизуються в Типовому положенні про дитячий заклад оздоровлення та відпочинку, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України (від 28.04.2009 р. № 422). Зазначені документи нормативно окреслюють основні поняття щодо оздоровлення і відпочинку дітей, й зокрема визначають *відпочинок* як комплекс спеціальних заходів соціального, виховного, медичного, гігієнічного, спортивного характеру, що забезпечують протягом відпочинкової зміни організацію дозвілля дітей, відновлення фізичних і психічних функцій дитячого організму, сприяють розвиткові духовності й соціальної активності дітей та здійснюються в дитячому закладі оздоровлення та відпочинку;

Оздоровлення і відпочинок дітей, організовані з огляду на їхні потреби й запити, сприяють поліпшенню стану здоров'я, запобігають бездоглядності, забезпечують створення умов для налагодження виховного процесу, розвитку творчих здібностей дітей. Канікулярні умови, зміна видів діяльності, втілення традиційних й інноваційних форм роботи посідають чільне місце в системі соціально-виховних впливів, спрямованих

на вирішення завдань організації змістовного дозвілля дітей і молоді, створення сприятливого соціального середовища для їхнього розвитку.

Проблема оздоровлення і відпочинку дітей протягом року, сезонно чи під час канікул набуває особливого значення у спеціально створених для цього закладах.

Дитячий заклад оздоровлення та відпочинку — це постійно або тимчасово діючий, спеціально організований або пристосований заклад, призначений для оздоровлення, відпочинку, розвитку дітей, що має визначене місце розташування, матеріально-технічну базу, кадрове забезпечення і технології для надання послуг з оздоровлення та відпочинку дітей відповідно до державних соціальних стандартів надання послуг з оздоровлення й відпочинку.

Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку поділяються на два основних типи: заклади оздоровлення й заклади відпочинку. До дитячих закладів оздоровлення належать дитячий заклад санаторного типу, дитячий центр, позаміський дитячий заклад оздоровлення та відпочинку. До дитячих закладів відпочинку — табір з денним перебуванням, дитячий заклад праці й відпочинку, наметове містечко. Метою діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку є реалізація права кожної дитини на повноцінний відпочинок, оздоровлення, задоволення інтересів і духовних запитів відповідно до індивідуальних потреб.

Змістово-технологічні засади діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку становить оздоровчо-виховний процес як система організаційних і дидактичних заходів під час проведення зміни, спрямованих на реалізацію відповідного соціально-педагогічного змісту й досягнення очікуваного результату.

Зміна у дитячому закладі оздоровлення та відпочинку — це період інтенсивного соціально-педагогічного впливу на вихованця засобами тимчасового дитячого колективу та специфічного виховного середовища закладу. Відповідно до Закону України «Про відпочинок та оздоровлення дітей» зміна може бути відпочинкова і оздоровча.

Відпочинкова зміна — період перебування дитини в дитячому закладі оздоровлення та відпочинку не менше 14 днів. *Оздоровча зміна* — період перебування дитини в дитячому закладі оздоровлення та відпочинку не менше 21 дня, протягом якого дитина отримує послуги з оздоровлення й відпочинку.

Послуги з оздоровлення — комплекс спеціальних заходів соціального, виховного, медичного, гігієнічного і спортивного характеру, які надає дитячий заклад оздоровлення та відпочинку задля відновлення й поліпшення фізичного та психічного стану здоров'я дитини. *Відпочинкові послуги* — заходи до організації дозвілля дітей з дотриманням періоду активного й пасивного відпочинку, раціонального харчування та забезпечення відповідними до вимог умовами проживання.

За спрямуванням діяльності дітей зміни можуть бути *профільними або тематичними*. *Профільна зміна* (туристська, спортивна, додаткової освіти: юних біологів, математиків, екологів, шахістів тощо) — період перебування дитини в дитячому закладі оздоровлення й відпочинку, протягом якого дитина, крім послуг з оздоровлення та відпочинку, отримує комплекс послуг з розвитку здібностей та інтересів. *Тематична зміна* — оздоровча або відпочинкова зміна, протягом якої дитина, крім послуг з оздоровлення й відпочинку, отримує комплекс додаткових послуг з розвитку її здібностей та інтересів за напрямами позашкільної освіти, фізичної культури та спорту, соціальної реабілітації, соціального захисту тощо за спеціальною програмою.

Наразі гостро постає питання переосмислення традиційних підходів до оздоровлення і відпочинку дітей в умовах спеціальних закладів, модернізації їх структури й змісту роботи, адже заклад оздоровлення та відпочинку дітей — це унікальна система їхнього духовного і фізичного саморозвитку, середовище для прояву колективної активності, налагодження зв'язку з соціальними інституціями: сім'єю, школою, громадськими організаціями тощо.

Аналіз діяльності вітчизняних дитячих закладів оздоровлення й відпочинку вказує на появу певних тенденцій, що потребують соціально-педагогічного забезпечення їх діяльності, як-то: посилення соціально-педагогічної спрямованості дитячих закладів оздоровлення та відпочинку; створення в регіонах країни цільових програм літнього оздоровлення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей із кризових сімей, дітей з девіантною поведінкою, дітей-інвалідів тощо; відродження практики тематичних змін (спортивні, екологічні, волонтерські тощо); розвиток інноваційних форм літнього відпочинку дітей і молоді: пересувні табори, етнотабори, сюжетно-рольові ігри, програми додаткової освіти тощо. Особливої ваги набувають питання підвищення якості й доступності послуг з оздоровлення й відпочинку, змістового їх наповнення, розвитку форм організації оздоровлення та відпочинку дітей, упровадження інноваційних проектів. Сучасні заклади оздоровлення й відпочинку мають завважувати низку питань: формування правової і комунікативної культури дітей, ціннісних орієнтирів, толерантності, почуття власної гідності, збагачення позитивного соціального досвіду.

Літ.: Дик Н. Ф. Организация летнего отдыха и занятости детей.— Ростов н / Д: Феникс, 2006.— 352 с.; Наказний М. О. Проектування діяльності дитячого оздоровчого закладу: теорія і технологія: монографія / за ред. С. О. Сисоєвої.—Дніпропетровськ, 2010.— 476 с.; Тематична зміна в дитячому закладі оздоровлення та відпочинку: метод. посіб. / О. В. Биковська, Р. Х. Вайнола , Ж. В. Петрочко, І. В.Стародубцева; за заг. ред. І. Д. Беха, Ж. В. Петрочко.— К., 2011.— 136 с.

Петрочко Ж. В.

ОПІКА / ПІКЛУВАННЯ — форма охорони особистих і майнових прав та інтересів недієздатних громадян, а також форма влаштування дітей-сиріт і дітей без батьківського піклування з метою забезпечення умов для їх утримання, виховання, розвитку, захисту їхніх прав. Поняття опіка / піклування як форми сімейного виховання тотожні за змістом, але відрізняються віком дитини: опіку встановлюють над дітьми до 14 років, а піклування — від 14 до 18 років. Основні причини, за яких виникає необхідність вирішувати питання про опікуна (піклувальника), — це смерть батьків, позбавлення їх батьківських прав через зловживання наркотичними речовинами, алкоголем, жорстоке поводження з дітьми, нехтування виконанням своїх батьківських обов'язків, існування загрози життю та здоров'ю дитини, недієздатність, тяжка хвороба, тривала відсутність. Позбавлення батьківських прав відбувається тільки в судовому порядку. Батьки, позбавлені батьківських прав, втрачають усі права, але це не звільняє їх від обов'язків щодо утримання дітей, включаючи сплату аліментів. При отриманні відомостей про дітей, які залишилися без батьківського піклування, органи опіки та піклування мають терміново провести обстеження й забезпечити тимчасове влаштування дитини до вирішення питання впродовж місяця з моменту встановлення факту необхідності опіки чи піклування.

Опікун (*піклувальник*) — фізична чи юридична особа, на яку покладають турботу про недієздатну людину чи дитину-сироту / дитину, позбавлену батьківського піклуван-

ня. Як правило, опікунів та піклувальників призначають з числа осіб, які є родичами (бабусі, дідусі, тітки, старші сестри, брати тощо) або добре знають дитину чи недієздатну особу. Встановлення опіки (піклування) передбачає певну процедуру, яку визначають відповідні законодавчі акти. При вирішенні питання про призначення опікуном чи піклувальником потрібна особиста згода особи, яка бажає та здатна виконувати ці функції. Крім того, вирішуючи питання враховують моральні якості потенційного опікуна / піклувальника, його мотивацію, а також здатність забезпечити безпечний нагляд, створити умови для виховання та розвитку дитини. Законодавством визначено певний перелік причин, що не дозволяють виконувати функції опікуна / піклувальника (зокрема, неповноліття, недієздатність, окремі тяжкі хронічні захворювання, судимість, позбавлення батьківських прав, особи, чиї власні інтереси суперечать інтересам підопічного тощо). Опіка завершується в тих випадках, коли встановлені факти, що опікуни чи піклувальники нехтують своїми обов'язками чи зловживають своїми правами. Слід зазначити, що серед дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, найчисельніша група — приблизно 2 / 3 від загальної кількості — знаходяться саме під опікою та піклуванням. Особливість країн пострадянського простору — це велика кількість дітей, які мають статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, маючи біологічних батьків, які позбавлені батьківських прав. Відновлення батьківських прав як правило проблематичне. Тільки останнім часом в українському суспільстві відбувається усвідомлення хибності соціальної політики, яка власне заохочує безвідповідальне ставлення до виконання батьківських обов'язків. У структурі Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту працює Департамент з усиновлення та захисту прав дитини, одна з функцій якого — удосконалення національного законодавства щодо опіки та піклування, здійснення контролю за дотриманням прав дитини опікунами та піклувальниками. Планується, що найближчим часом соціальні служби для сім'ї, дітей і молоді будуть здійснювати спеціальну підготовку для опікунів і піклувальників, а також візьмуть на себе в разі потреби здійснення соціального супроводу цієї категорії сімей. Опіка припиняється: після досягнення дитиною 15 років; у випадку повернення дитини до 15 років на виховання батькам; у випадку видужування батьків, відновлення їхньої дієздатності. Питання припинення опіки вирішує суд або органи опіки та піклування.

Піклування припиняється після досягнення підопічним 18 років; після вступу в шлюб; після відміни судовим рішенням обмежень дієздатності осіб, які зловживали алкоголем, наркотичними та токсичними речовинами й не могли самостійно захищати свої права; якщо стан здоров'я підопічних поліпшився й вони визнані знов дієздатними та можуть самостійно захищати свої права, а також у разі смерті підопічної особи.

Літ.: Конституція України // Ведомости Верховной Рады Украины — 1996.— № 30; Кодекс о браке и семье Украины // Ведомости Верховного Совета УССР.— 1969.— № 26.— Ст. 204; 1971.— № 20.— Ст. 41; 1980.— № 8.— Ст. 754; 1987.— № 8.— Ст. 149; 1991.— № 9.— Ст. 89; Ведомости Верховного Совета Украины — 1992.— № 36.— Ст. 528; 1996.— № 7.— Ст. 26; Законодавство України про шлюб, сім'ю та молодь // Бюлетень законодавства і юридичної практики України.— 1997.— № 5; Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»; Закон України «Про охорону дитинства»; Основы государства и права Украины / Под ред. проф. Пахомова И. Н.— Харьков: Одиссей, 2000; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звєрєвої.— Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.

Лактіонова Г. М.

ОСВІТА СОЦІАЛЬНА — багатовимірне поняття, яке розглядається як: а) компонент загальної і професійної освіти з підготовки фахівців для соціальної сфери; б) процес і результат соціалізації особистості; в) соціокультурний феномен, який забезпечує засвоєння і відтворення індивідами цінностей, традицій, соціального досвіду, норм й установок, необхідних для соціальної стабільності та нормального функціонування суспільства. Представники першого підходу (С. Григор'єв, В. Жуков, І. Козубовська, Л. Мардахаєв, І. Мигович, П. Павленок, В. Сластьонін, Є. Холостова) обстоюють такі варіанти трактування *С. о.*: «*С. о.* є одним із напрямів професійної освіти для підготовки соціальних працівників» (І. Козубовська, І. Мигович); «*С. о.* за своєю суттю і змістом спрямована на навчання і виховання особистості, орієнтованої на професійну діяльність у соціальній сфері» (В. Жуков); «*С. о.* — це процес і результат навчання (підготовки) людини для наступної самореалізації в суспільстві, у соціальному середовищі її життєдіяльності» (Л. Мардахаєв). Представники другої групи (Н. Бабкін, В. Бочарова, Б. Гершунський, Є. Мединський та ін.) вважають, що *С. о.* є складовою загального процесу соціалізації. Вони відстоюють позицію, що «*С. о.* може розглядатись як направленість будь-якої освіти, як компонент процесу освіти, що включає соціальне формування і соціальне научіння; як частина освіти про суспільство; як процес і результат соціалізації особистості» (Н. Бабкін). Представники третьої групи дослідників (Б. Беспарточний, Л. Гуслякова, К. Шендеровський та ін.) відстоюють доцільність трактування *С. о.* як з'єднувальної ланки в системі «людина — суспільство — культура», що забезпечує формування активної життєвої позиції та духовно-моральної культури особистості. *С. о.* вони розуміють як «спільне (колективне, групове) буття людини з іншим / іншими, що передбачає в якості свого атрибуту діяльності здатність і потребу до взаємного спілкування, діалогу, співучасті при подоланні труднощів, обмежень, запобігання соціальної проблематики та соціальної нестабільності, побудови на цій основі модернізованих норм соціального життя» (К. Шендеровський). С. Грирорьєв і Л. Гуслякова зазначають, що в широкому значенні *С. о.* слід трактувати «як формування, відтворення певного менталітету, систем соціокультурних принципів, ціннісних орієнтацій, що становлять фундамент соціальної культури, … а також масового соціального просвітництва, соціального виховання широких верств населення, формування в них вміння жити в умовах взаємодії в соціумі». Б. Беспарточний розглядає *С. о.* як «фактор, який поряд із загальною освітою забезпечує відтворення соціальної культури суспільства, підтримку його цілісності і стабільності». Основна відмінність *С. о.* від гуманітарної освіти полягає в тому, що реалізуючись в умовах відкритого соціального діалогу, вона забезпечує формування інтегративних якостей особистості та соціальної компетентності як обов'язкової умови й результату інтеграційного процесу в соціокультурному аспекті. *Об'єктом С. о.* в широкому трактуванні є цілісна система освітнього впливу на соціальний розвиток особистості й суспільства; у вузькому — спеціально організовані професійні дії, спрямовані на формування (або відновлення) адаптації до соціального функціонування. Об'єктом впливу в соціальній освіті є сама людина з її інтелектуальним, моральним, духовним і культурним потенціалом та рівнем розвитку. *Суб'єктом С. о.* виступає індивід, який сприймає й пізнає, соціальний агент, активний учасник процесу соціальної освіти, клієнт у контексті його життєвої ситуації. *Метою С. о.* є виявлення, підтримка, розвиток людини в людині, сприяння розвитку механізмів самореалізації, саморозвитку, самозахисту, толерантності, необхідних для становлення особистості та гідного життя в суспільстві, для діалогічного та безпечного спілкування з людьми, взаємодії з природою, культурою, цивілізацією. Основними завданнями *С. о.* є: становлення «балансу» потреб людини й суспільства,

що досягається актуалізацією пріоритетних цінностей у вигляді дотримання інтересів людини (А. Козлов, Т.Шанін); формування соціального мислення, культури соціальних почуттів і культури соціальної організації (Н. Шмельова, О. Доніна). *Завданнями С. о.* у контексті підготовки фахівців соціальної сфери є формування вмінь і навичок розробки та апробації технологій соціальної інтеграції особистості в суспільство, соціальної експертизи проектів у соціальній сфері, соціального менеджменту закладів та організацій (В. Ярська); розвиток їх творчої ініціативи, самостійності, конкурентноспроможності, мобільності (І. Зимня) й адекватних уявлень про процеси, що відбуваються в сучасному світі, специфіку інтересів і поведінки різних соціальних груп (Т. Руднєва). *Складовими компонентами С. о.* є соціальне виховання, соціальне навчання, соціальний діалог, соціалізація, соціальна комунікація, соціальний контроль, соціальна інклюзія. У соціокультурному просторі особистості й суспільства соціальна освіта реалізує численні *функції*: інтегративну, соціалізуючу, адаптивну, комунікативну, інформаційну, соціального управління та контролю, соціальної інклюзії, соціокультурну, духовно-моральну, гуманістичну. *Структура С. о.* особистості включає такі компоненти: *гносеологічний* — сукупність знань про реальну ситуацію, яка відображає соціально-психологічний стан індивідів, про їх поведінку, що дозволяє виявити ступінь готовності до соціокультурної інтеграції; *когнітивний*, що включає знання про сутність *С. о.* як особливий соціокультурний феномен, співвідношення об'єктивного й суб'єктивного в *С. о.,* співвідношення *С. о.* та її складових; *аксіологічний*, який передбачає вивчення ціннісно-нормативного змісту дихотомії «особистість — суспільство», а також дослідження цінностей, норм, установок, ідеалів, стандартів поведінки особистості в соціумі та інших членів суспільства щодо особистості; *праксіологічний*, який розглядає функції соціальної освіти, фактори та умови, що сприяють її розвитку на макро-, мезо- і мікрорівнях, поведінкові установки, що детермінують формування соціально освіченої особистості; *особистісний*, що є системотвірним стосовно соціальної освіти загалом і забезпечує самопізнання індивіда, розвиток рефлексивної здатності саморегуляції, морального та життєвого самовизначення, формує особистісну позицію. До *стратегій С. о.* відносять універсалізацію, свободу вибору, інноваційні зміни середовища та регіональної інфраструктури, участь у становленні громадянського суспільства (В. Ярська).

Літ.: Бабкин Н. И. О принципах высшего социального образования // Социальная работа: теория, технология, образование.— 1997 — № 1.— С. 16.; Беспарточный Б. Д. К вопросу о генезисе социального образования // Социальная политика и социология.— 2007.— № 2.— С. 4.; Григорьев С. И., Гуслякова Л. Г. Концептуальные основы социального образования в современном российском обществе.— Барнаул, 2002.— 57 с.; Жуков В. И. Российское образование: истоки, традиции, проблемы.— М.: Издательство МГСУ «Союз», 2001.— 848 с.; Зимняя И. А. Социальная работа как профессиональная деятельность // Социальная работа и проблемы подготовки кадров.— М., 1992.— С. 8–16.; Мардахаев Л. В. Содержательно-дидактическая модель высшего социального образования педагогической ориентации // Социальная работа: теория, технология, образование.— 1997.— № 1.— С. 34; Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи / За ред. Козубовської І. В., Мигович І. І.— Ужгород, 2000.— 250 с.; Руднева Т. И. Этнокультурная составляющая социального образования // Социально-педагогическая деятельность: проблемы и перспективы.— Самара, 2004.— С. 105–109.; Шендеровський К. С. Соціальна освіта та соціальні комунікації: тексти лекцій.— К., 2011.— 206 с.; Шмелева Н. Б., Донина О. И. Педагогические основы социальной работы: учебное пособие.— Москва; Ульяновск: УлГУ, 2001.— 170 с.; Ярская В. Н. Миссия социального образования // Ученые записки РГСУ.— М., 2007.— № 4.— С. 28–36.

Звєрєва І. Д., Поліщук В. А.

ПАРТНЕРСТВО (СОЦІАЛЬНЕ) — об'єднання зусиль різних суб'єктів (соціальних партнерів) заради спільно визначених цілей, що передбачає низку спільних дій, спільний пошук шляхів розв`язання наявних проблем або нових можливостей і їх реалізацію. Розрізняють *П.* у: а) *широкому сенсі (міжсекторальне П.)* як відносини щодо розподілу та використання ресурсів у соціальній сфері, що існують між трьома секторами (партнерами): державними, комерційним і громадським; б) *вузькому сенсі (трудове П.* або *соціальний діалог)* як систему колективних відносин між найманими працівниками, роботодавцями, виконавчою владою, які виступають сторонами *П.* у ході реалізації їх соціально-економічних прав та інтересів.

Питання *П.* вивчали О. Безпалько, В. Давиденко, В. Дементов, А. Еверс, В. Жуков, Н. Нижник, Г. Семігін, В. Цвих, Т. Янсон та ін. *П.* теоретично обґрунтоване в концепціях держави загального добробуту, народного капіталізму, революції в прибутках, людського капіталу, постіндустріального та інформаційного суспільства, стадій економічного зростання тощо.

В узагальненому розумінні предметом *П.* може бути будь-яке питання соціально-економічного змісту в суспільному житті, щодо якого соціальні партнери вважають за потрібне досягти згоди. Загальним важливим принципом *П.* є підтримка й розвиток ринкової конкуренції, запобігання монополізму, недопущення будь-яких спроб встановлення жорсткого контролю з боку держави, організацій чи приватних осіб над ринком, його регулюванням. *П.* розглядають як один із соціальних механізмів пом'якшення соціальних наслідків ринкових реформ, вирішення соціальних проблем на засадах консенсусу, збереження громадської злагоди в суспільстві.

П. як усталена й виважена форма регулювання суспільних відносин, співробітництва різних суб'єктів діяльності передбачає також і певну технологію вирішення проблем цієї взаємодії, яка полягає, зокрема, у таких вимогах, як: а) ідентичність — аналіз сутності позицій соціального партнера щодо можливостей досягнення цілей діяльності; б) солідарність як протидія намаганням особистого чи корпоративного успіху, в) недопущення протиставлення однієї сторони іншій, спільні дії, виходячи з інтересів спільності, вимог ситуації та цілей співробітництва; г) терпимість як атрибутивна вимога активної й довготривалої спільної діяльності; ґ) кооперація як акцентуація, зосередження уваги на процесі роботи, її перебігу та результатах відповідно до поняття солідарності; д) емоційність як противага технічно-раціональному способу дій, яка полягає в тому, щоб зміцнювати процес міжкорпоративного спілкування (співчуття, такт, акцентуація, підтримка тощо); е) сприяння досягненню конкретних домовленостей в окремих сферах.

Розгляд *П.* як міжсекторальної взаємодії, згідно з визначенням німецького дослідника соціальної діяльності А. Еверса, передбачає виділення трьох секторів: а) держава (відповідає за організацію, реалізацію та перерозподіл товарів відповідно до встановлених постійних загальних критеріїв; ключові принципи цього сектора: рівноправність і безпека); б) ринок (через анонімне виробництво, не засноване на глибоких зв'язках, він задовольняє матеріальні потреби, виражені в грошах, мета діяльності — прибуток); в) третій сектор націлений на (само) забезпечення людей на основі їх індивідуальних потреб, відповідно до глибоких загальних інтересів і цінностей, цілі — спільність інтересів, соціальна солідарність. Деякі автори виділяють окрім трьох секторів (влади, бізнесу та громадськості) ще четвертий — засобів масової інформації, які формують певну суспільну думку членів громади про окре-

му діяльність цих секторів і їх взаємодію на рівні громади. Як зазначає О. Безпалько, представники кожного із цих трьох секторів мають різні можливості та ресурси для вирішення соціальних проблем, у них часто різні уявлення про саму природу цих проблем. Проте, незважаючи на всі розбіжності, співробітництво секторів є необхідним, оскільки ні держава, ні бізнес і громадськість поодинці не здатні розв'язати зазначені проблеми.

Наявність та особливості міжсекторальної співпраці відіграють значну роль у житті членів громади, оскільки це є інструментом розвитку громади, відображає динаміку участі ініціативних груп населення, які опікуються та представляють інтереси й потреби представників своєї громади. Взаємодія між представниками трьох (чотирьох) секторів через використання ресурсів усіх секторів сприяє розв'язанню соціальних проблем, що дозволяє розвивати теорію та практику соціальної роботи, упроваджуючи нові й удосконалюючи існуючі адресні технології допомоги різним категоріям клієнтів. Наявність досвіду *П.* у вигляді міжсекторальної співпраці зменшує рівень напруги в громаді та мінімізує протистояння інтересів громадян і влади щодо соціальних питань (наприклад догляду в громаді). Варто зазначити, що в процесі взаємодії між різними секторами в громаді відбувається взаємодоповнення слабких сторін одного сектору сильними сторонами іншого, повноважень одного — ресурсами іншого тощо.

До механізмів цього типу *П.* можна віднести соціальне замовлення, лобіювання, стимулювання соціальної активності прямим фінансуванням тощо. Механізми *П.* як міжсекторальної взаємодії визначені, зазвичай, національним законодавством і рівнем розвитку громадянського суспільства.

П. як форма регулювання соціально-трудових відносин між соціальними суб'єктами відбувається шляхом розроблення й реалізації спільних соціально-трудових договорів, програм чи угод на визначені терміни. Наріжним каменем ідеології *П.* є положення про необхідність забезпечення кожної людини певною сукупністю соціальних прав, основними з яких є: право на працю, оплату праці, участь у розробці процедур розподілу прибутків і їх отримання, рівень і якість життя; участь у володінні власністю підприємства до контрольного пакета акцій включно; участь в управлінні підприємством (членство в радах управляючих, різноманітних комісіях, виборчих радах тощо).

Відносини *П.* мають колективний характер, у їх основі лежить колективний інтерес сторін. Колективний характер *П.* виявляється в трьох аспектах: а) наявності колективного інтересу усіх суб'єктів у сфері застосування найманої праці; б) наявності колективних відносин у цій сфері; в) колективній структурі сторін соціального партнерства. До сфери *П.* входять: досягнення консенсусу з питань забезпечення зайнятості, створення додаткових робочих місць, організації оплачуваних громадських робіт, захисту населення від безробіття; застосування найманої праці з дотриманням техніки безпеки, вимог з охорони здоров'я працівників у процесі праці, оплати праці й забезпечення відтворюючої і стимулюючої функцій заробітної плати, прав працівників на своєчасне отримання заробітної плати; забезпечення нормального режиму праці й відпочинку; забезпечення права працівників на участь в управлінні працею на підприємстві, у розподілі прибутку для забезпечення соціальної діяльності підприємства, у визначенні соціальних стандартів і встановленні їх мінімальних меж, у встановленні порядку проведення колективних переговорів, вирішенні колективних трудових спорів тощо.

У країнах з розвиненою ринковою економікою ідеологія *П.* глибоко проникла в соціально-трудові відносини, хоча його моделі в різних країнах відрізняються організаційно-правовим механізмом. Відомі дві моделі *П.*:

1) *Двостороннє П. (біпартизм)* поширене у тих країнах, де роль держави в регулюванні трудових відносин невелика (США, Канада, Великобританія), практикується двостороння співпраця між об'єднаннями роботодавців і організаціями працюючих. Держава може виступати в такій моделі в ролі арбітра або посередника при виникненні соціальних конфліктів.

2) *Тристороннє П. (трипартизм)*, при якому держава відіграє активну роль соціального партнера, поширене у Франції, ФРН, Швеції, Австрії.

Процес законодавчого закріплення колективно-договірної системи *П.* у трудовій сфері розпочався на початку XX ст. Окремі норми колективно-договірної системи було внесено до датського Цивільного кодексу в 1907 р., швейцарського Кодексу зобов'язань у 1911 р. У подальшому, із процесом виділення норм трудового права в окрему галузь права, набуло поширення прийняття спеціальних законодавчих актів з колективно-договірного регулювання трудових відносин, у Норвегії такий акт ухвалено 1915 р., Німеччині — у 1918, Фінляндії — 1924 р. У 1948 р. Міжнародна Організація Праці прийняла Конвенцію № 87 про свободу асоціації і захист права на організацію, у 1949 р.— Конвенцію № 98 про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів, Рекомендації № 91 про колективні договори (1951 р.), № 94 — про консультації та співробітництво між підприємцями і трудящими на рівні підприємства (1952 р.), № 113 — про консультації та співробітництво між державною владою та організаціями підприємців і трудящих (1960 р.), Конвенцію № 154 про сприяння колективним переговорам (1981 р.). Україна в різні роки ратифікувала зазначені міжнародно-правові акти, таким чином, вони входять до системи національного законодавства і є обов'язковими до виконання.

В Україні здійснено певні організаційно-правові заходи для розвитку *П.* у сфері трудових відносин. Указами Президента України створено спеціальні органи, які здійснюють повноваження у сфері соціального партнерства: Національна рада соціального партнерства (1993 р.), Національна служба посередництва і примирення (1998 р.). Ухвалено низку законів, що регулюють питання *П.*, зокрема «Про колективні договори і угоди» (1993 р.), «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (1995 р.), «Про оплату праці» (1995 р.), «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) (1998 р.), «Про організації роботодавців» (2001 р.). У 2006 р. на 27-ій міжпарламентській асамблеї країн-учасниць СНД ухвалено модельне законодавство про соціальне партнерство. З 1993 р. в Україні укладаються Тарифна угода, Генеральні угоди між Кабінетом Міністрів України і профспілковими об'єднаннями України, а з 1997 р.— ще й Українським союзом промисловців і підприємців (з 1999 р.— Конфедерацією роботодавців України).

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді: Навчальний посібник.— К: Центр навчальної літератури, 2005.— 176 с.; Влада і громада: співпраця влади і громадськості у вирішенні місцевих проблем / Інститут громадянського суспільства.— К, 2004.— 85 с.; Дементов В. О. Роль громадських організацій у соціальному забезпеченні: український та зарубіжний досвід [Електронний ресурс] Національна бібліотека України.— Режим доступу : www / URL: http: // www.nbuv.gov.ua / portal / Soc_Gum / Apdu / 2008_2 / doc / 4 / 04.pdf — 01.02.2008 — Загол. з екрану; Закон України «Про організації роботодавців» [Електронний ресурс] Законодавство України.— Режим доступу

: www / URL: http: // zakon2.rada.gov.ua / laws / show / 2436-14 — 05.08.2012 — Загол. з екрану; Організація партнерства у місцевих громадах: методичні рекомендації для практиків соціальної сфери / Звєрєва І.Д, Басюк Т. П., Безпалько О. В.— К.: Наук. світ, 2006.— 43 с.; Семигин Г. Ю. Социальное партнерство в современном мире.— М.: Мысль, 1996.— 199 с.; Семигіна Т. В. Робота в громаді: практика й політика.— К.: КМ Академія, 2004.— 180 с.

Семигіна Т. В.

ПОСЛУГИ СОЦІАЛЬНІ — а) дії або діяльність когось на користь іншої особи; б) дії державних або неурядових організацій, фахівців, спрямовані на задоволення потреб і забезпечення прав, вирішення проблем, попередження або подолання складних життєвих обставин окремих осіб чи соціальних груп.

У ст. 5 Закону України «Про соціальні послуги» (2003 р.) виокремлено соціально-побутові, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціально-економічні, юридичні, інформаційні, просвітницькі, рекламно-пропагандистські послуги та послуги з працевлаштування.

Соціально-побутові послуги — забезпечення продуктами харчування, м'яким і твердим інвентарем, транспортом, засобами малої механізації, здійснення патронажу, придбання медикаментів, допомога в самообслуговуванні тощо.

Різновидами *педагогічних послуг є освітні та розвиваючі*. Освітні послуги можуть надаватися у формі індивідуальних і групових занять, навчальних курсів, семінарів, відеолекторіїв, соціально-психологічних тренінгів, просвітницьких бесід, майстер-класів тощо. Розвиваючими послугами можна вважати заняття в гуртках художньо-естетичного, спортивного, технічного спрямування, участь у культурологічних заходах, ігротеках тощо. Педагогічні послуги надають у загальноосвітніх закладах, центрах соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, позашкільних закладах і закладах соціального спрямування, підліткових клубах за місцем проживання, неурядових організаціях тощо.

Психологічні послуги спрямовані на формування в особистості впевненості та мотивації щодо подолання складних життєвих ситуацій, розвиток навичок самовдосконалення, зміну у свідомості людини уявлення про безвихідь її становища, відновлення психологічних сил організму. Різновидом цих послуг є діагностичні та корекційні. Психологічні послуги можуть надавати у формі консультацій, психологічної діагностики, психокорекційних занять, психологічних тренінгів, зустрічей груп самодопомоги, консультування по «телефону довіри» тощо.

Приклад *медико-оздоровчих* послуг — консультації спеціалістів; заняття з різних видів спорту та фізичної культури (аеробіки, шейпінгу тощо); організація та проведення туристичних маршрутів; оздоровчі програми для дітей; оздоровлення дітей у санаторіях, пансіонатах, таборах відпочинку; оздоровчі процедури (масаж, фізіотерапія, рефлексотерапія, фітотерапія, лікувальна гімнастика) тощо. Переважно оздоровчі послуги надають у загальноосвітніх закладах, спортивних клубах, центрах, клубах за місцем проживання. Медичні — у реабілітаційних центрах, медичних установах, центрах репродуктивного здоров'я, дружніх клініках для молоді тощо.

Різновиди *юридичних послуг* — надання консультацій з питань чинного законодавства; допомога клієнтам в оформленні необхідних юридичних документів; адвокатські послуги неповнолітнім; захист інтересів дітей і молоді щодо їхніх майнових прав; проведення юридичних процедур під час влаштування дитини в прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу тощо.

Інформаційно-довідкові послуги надають у формі індивідуальних чи групових консультацій; консультування по телефону; шляхом забезпечення клієнтів рекламно-інформаційною продукцією (буклети, пам'ятки, брошури, журнали тощо), розміщення інформації в Інтернеті тощо.

Надання соціальних послуг ґрунтується на принципах: адресності та індивідуального підходу; доступності та відкритості; добровільності вибору отримання чи відмови від надання соціальних послуг; гуманності; максимальної ефективності використання бюджетних і позабюджетних коштів суб'єктами, що надають соціальні послуги; законності; соціальної справедливості; забезпечення конфіденційності суб'єктами, які надають послуги; дотримання ними стандартів якості, відповідальності за дотримання етичних і правових норм.

Суб'єкти, що надають соціальні послуги, мають здійснювати свою діяльність на професійній основі. Професійна діяльність передбачає, що послуги надаються спеціалістами, які мають необхідний рівень професійної компетентності (знання, уміння, навички), підтверджений відповідними документами про освіту та кваліфікацію фахівців.

Соціальні послуги можуть надаватися як за плату, так і безоплатно. *Безоплатні* соціальні послуги державними та комунальними суб'єктами в обсягах, визначених державними стандартами соціального обслуговування, надають: громадянам, які не здатні до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою, інвалідністю та не мають рідних, які повинні забезпечити їм догляд і допомогу; громадянам, які знаходяться в складній життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям і зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу; жертвам стихії, катастроф, біженцям унаслідок збройних і міжетнічних конфліктів, якщо середньомісячний сукупний дохід цих осіб нижче встановленого прожиткового мінімуму; дітям і молоді, які знаходяться в складній життєвій ситуації у зв'язку з інвалідністю, хворобою, сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами та жорстоким ставленням у сім'ї.

Літ.: Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи. Монографія.— К.: Наук. світ, 2006.— 363 с.; Гурьянова М. П. Сельская школа и социальная педагогіка: Пособие для педагогов.— Минск: Амалфея, 2000.— 448 с.; Закон України «Про соціальні послуги» [Електронний ресурс] Законодавство України.— Режим доступу : www / URL: http: // zakon2.rada.gov.ua / laws / show / 966-15 — 15.08.2012 — Загол. з екрану; Звєрєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика: Монографія.— К.: Правда Ярославичів, 1998.— 393 с.

Безпалько О. В.

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ / СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ — це процес і результат оволодіння цінностями соціальної та соціально-педагогічної діяльності, професійно необхідними знаннями, вміннями й навичками, формування професійно важливих особистісних якостей, які є основою готовності до професійної соціальної та соціально-педагогічної діяльності. Різним аспектам *П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів присвячені праці зарубіжних вчених: Г. Вільфінга (Австрія), М. Баркера, М. Доуела, С. Шадлоу (Велика Британія), Ф. Зайбеля, Д. Герінга, К.-Х. Вільгельдорфа (Німеччина), Ю. Змагальського, О. Камінського, А. Пілкова, Є. Ціранської (Польща), В. Бочарової, І. Зимньої, Є. Холостової , (Російська Федерація), Ч. Казетті, А. Мінахана, Дж. Раймонд, А. Кадушіна (США) та інших. Проблеми *П. п.* фахівців соціальної сфери привертають значну увагу вітчизняних дослідників: особливості фор-

мування фахівців у системі вищої освіти розглянуті в роботах О. Дубасенюк, І. Звєрєвої, Л. Міщик, А. Капської, І. Козубовської, О. Карпенко, В. Поліщук; специфіка підготовки до виконання певних професійних функцій висвітлена у працях Г. Локарєвої, С. Пащенко, А. Первушиної; до роботи з різними категоріями клієнтів — Ю. Мацкевич, Л. Пундик, С. Харченко; зарубіжний досвід професійної підготовки соціальних працівників / соціальних педагогів — у роботах Л. Вінникової , Н. Гайдук, С. Когут, А. Кулікової, Г. Лещук, Н. Микитенко, О. Пічкар, О. Пришляк , Н. Собчак, В. Тименка та інших. Необхідність у *П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів з'явилася із розвитком громадської й державної систем соціальної допомоги та підтримки у кінці XIX ст. Волонтери, які започаткували соціальну роботу, накопичили певний досвід практичної діяльності в благодійних організаціях, знали про конкретні соціальні потреби й розуміли, як їх практично можна задовольнити в межах наявних засобів. Проте, вирішуючи складні, інколи суперечливі проблеми, вони відчували потребу в оволодінні систематичними науковими знаннями як необхідну теоретичну основу для здійснення практичної діяльності. Спеціально підготовлених працівників, здатних керувати діяльністю агентств і займатись безпосереднім наданням соціальної допомоги різним категоріям населення, потребували також різного роду соціальні заклади, які почали виникати у різних країнах. Ініціатором *П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів як у країнах Західної Європи, так і у США була церква. Перші школи соціальної роботи / соціальної педагогіки з'явились наприкінці XIX ст. у Нідерландах (1896 р.), у США (1898 р.), у Німеччині (1899 р.), в Англії (1903 р.). У 1928 р. було створено Міжнародну асоціацію шкіл соціальної роботи, яка в сучасних умовах відіграє провідну роль в удосконаленні *П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів у міжнародному масштабі та обміні перспективним досвідом її організації. В Україні *П. п.* соціальних педагогів / соціальних працівників здійснюється в системі неперервної професійної освіти, яка включає в себе такі структурні компоненти: допрофесійну підготовку (що передбачає актуалізацію самопізнання і професійного самовизначення, допрофесійну підготовку і професійний відбір), різнорівневу професійну підготовку у ВНЗ (що здійснюється за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст і магістр), післядипломне навчання, (яке передбачає підвищення кваліфікації, перекваліфікацію, оволодіння новими спеціалізаціями, професійний розвиток і самоосвіту). Системотвірними елементами неперервної професійної освіти соціальних педагогів / соціальних працівників є: вимоги й потреби суспільства та клієнтів, цінності, мета, зміст і технології соціальної і соціально-педагогічної діяльності, необхідність формування у фахівців готовності до виконання професійних обов'язків, професійної компетентності й професійно зумовлених особистісних якостей. *Мета П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів в умовах неперервної освіти полягає у формуванні професійно компетентного, конкурентноздатного й мобільного фахівця шляхом створення сприятливих умов для усвідомленого професійного самовизначення, професійно-особистісного формування в системі різнорівневої *П. п.* і професійного зростання на всіх етапах трудової діяльності. Мета різних етапів *П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів в умовах неперервної освіти є різною. Так, головне призначення допрофесійної підготовки полягає у створенні оптимальних умов для усвідомленого професійного самовизначення, в оволодінні первинним досвідом соціально-педагогічної діяльності. Мета професійної підготовки майбутніх соціальних працівників і соціальних педагогів у ВНЗ полягає у створенні оптимального освітньо-виховного простору для професійно-особистісного формуван-

ня майбутнього фахівця, забезпечення пролонгованої діагностики з метою визначення відповідності рівня професійної підготовки освітньо-кваліфікаційним стандартам, визначення спеціалізацій і майбутнього місця роботи. Післядипломна освіта спрямована на створення оптимальних умов для професійно-особистісного розвитку фахівців, а саме: самоосвіти, підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня, удосконалення фахової майстерності, перекваліфікації, оволодіння додатковими спеціалізаціями тощо.

П. п. соціальних працівників / соціальних педагогів передбачає *змістовий, діяльнісний, функціональний, технологічний, організаційно-управлінський, нормативно-правовий, професійно-особистісний і моніторингово-корекційний* компоненти. *Змістовий* компонент відображає зміст *П. п. соціальних працівників / соціальних педагогів* і зумовлюється цінностями й суттю соціальної та соціально-педагогічної діяльності, загальною метою *П. п.* підготовки в умовах неперервної освіти, конкретними цілями й завданнями структурних компонентів, а також рівнем розвитку теорії і практики соціально-педагогічної діяльності, вимогами споживачів соціально-педагогічних послуг. *Діяльнісний* компонент забезпечує підготовку майбутніх соціальних працівників / педагогів до виконання соціальної / соціально-педагогічної діяльності на професійному рівні в професійно спрямованому середовищі, що можливе за умови оптимального поєднання теоретичного й практичного компонентів професійної підготовки; залучення студентів до вирішення проблем, завдань соціальної / соціально-педагогічної діяльності; суб'єктної позиції всіх учасників навчально-виховного процесу. Суть діяльнісного компоненту неперервної *П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів можна сформулювати таким чином: високопрофесійний фахівець може бути підготовлений і вдосконалювати свою фахову майстерність тільки в діяльності. *Функціональний* компонент неперервної *П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів зумовлений необхідністю підготовки майбутніх фахівців до компетентного виконання завдань, функцій і ролей. *Технологічний компонент П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів в умовах неперервної освіти полягає у виборі оптимальних технологій допрофесійної, професійної і післядипломної освіти через вибір змісту, форм, методів підготовки, моделей навчання, що сприяє актуалізації мотиваційних компонентів процесу професійного самовизначення, професійного формування, професійного росту й удосконалення. Технологічний компонент є визначальним у виборі спеціалізації й оволодінні технологіями соціально-педагогічної діяльності. *Організаційно-управлінський* компонент полягає у визначенні державного стандарту *П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів різного освітньо-кваліфікаційного рівня; розробці нормативних документів, які визначають основу стандартів (ОКХ, ОПП, навчальні плани, програми, підручники, посібники), та інших документів, які забезпечують регламентування і стандартизацію процесу *П. п.* (положення про атестацію, акредитацію і ліцензування навчальних закладів; про підвищення кваліфікації і перепідготовку педагогічних кадрів; про державну атестацію та ін.). *Нормативно-правовий* компонент базується на нормативно-законодавчій основі й передбачає створення й забезпечення правового поля для діяльності навчальним закладам різних рівнів акредитації і форм власності та їх підрозділам, які здійснюють підготовку соціальних працівників / соціальних педагогів. *Професійно-особистісний* компонент зумовлений тим, що суб'єктам соціальної й соціально-педагогічної діяльності мають бути властиві професійно-особистісні якості, адекватні загальноприйнятим у світовому співтоваристві професійним цінностям. Професійно-особистісний компо-

нент диктує необхідність приділяти особливу увагу в процесі фахової підготовки питанням формування професійно зумовлених особистісних якостей. *Моніторингово-корекційний* компонент виявляється у моніторингу досягнутих результатів, зіставленні їх з метою функціонування як системи в цілому, так і окремих структурних компонентів і внесення, у разі потреби, відповідних коректив у їх діяльність; аналізі якості освіти, основними показниками якої є відповідність рівня *П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів вимогам державного стандарту, споживачів соціально-педагогічних послуг і споживачів освітніх послуг. Узгоджена взаємодія системотвірних і структурних компонентів є необхідною умовою успішного функціонування системи *П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів в умовах неперервної освіти, що забезпечує неперервну професійну підготовку, досягнення визначених цілей і результатів професійно-особистісного формування фахівців. Основними *принципами П. п.* соціальних працівників / соціальних педагогів є: загальнопедагогічні, що притаманні системі професійної освіти в цілому, і принципи, зумовлені особливостями функціонування й розвитку сфери соціальної та соціально-педагогічної діяльності і процесу професійної підготовки соціальних працівників / соціальних педагогів: професійної відповідності, визнання цінностей соціальної й соціально-педагогічної діяльності, оптимального поєднання теоретичного і практичного компонентів, прогностичного характеру *П. п.*, зв'язку процесу *П. п.* з практикою соціальної й соціально-педагогічної діяльності; пролонгованого моніторингу професійної придатності та інше.

Літ.: Зимняя И. А. Подготовка социального работника как многоуровневый процесс // Социальная работа.— Вып. 6, 1992.— С. 85–91.; Поліщук В. А. Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти: монографія / за ред. Ничкало Н. Г.— Тернопіль, ТНПУ, 2006.— 424 с.; Обучение социальной работе: состояние и перспективы: материалы Международных Конгрессов Школ Социальной работы / под ред. В. Г. Бочаровой.— М., 1997.— 283 с.— С. 13–16.; Co-ordinated research in the social field. Study Group 1 on the initial and further training of social workers taking into account their changing role. Final report (DRAFT) — Strasbourg, 1995.— 71 p.

Звєрєва І. Д., Поліщук В. А.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА (лат. socialis **—** суспільний, пов'язаний з життям та стосунками людей у суспільстві; гр. politikē — мистецтво управляти державою) — складова загальної політики, втілена в соціальні програми та різноманітні заходи, спрямовані на задоволення потреб та інтересів людей і суспільства; система управлінських, організаційних, регулятивних, саморегулятивних заходів, дій, принципів і засад, спрямованих на забезпечення оптимального соціального рівня та якості життя, соціального захисту малозабезпечених верств населення, їх соціальної безпеки в суспільстві; діяльність держави та її інститутів, органів місцевого самоврядування, вітчизняних і зарубіжних підприємств, установ усіх форм власності, їх об'єднань і асоціацій, громадських і приватних фондів, громадських і релігійних організацій, громадян щодо розвитку й управління соціальною сферою, збалансування розвитку суспільства, забезпечення стабільності державного правління, соціального захисту населення, створення сприятливих умов для існування індивідів і соціальних спільнот.

Поняття *С. п.* не має усталеного академічного визначення. Різні дослідники (О. Іванова, І. Звєрєва, Л. Коваль, О. Безпалько, А. Капська, Н. Заверико, М. Фірсов, Є. Холостова, В. Курбатов, І. Зайнишев, Н. Басов та ін.) у своїх визначеннях виходять з різних поглядів

на зміст та цілі того, що називають *С. п.* У сучасній науці існує декілька підходів до проблеми встановлення дефініції *С. п.*

Перший підхід полягає в ототожненні соціального та суспільного, тому за цим підходом *С. п.* — це суспільні дії щодо вирішення загальносуспільних проблем. Її мета — досягнення цілей всього суспільства. Зрозуміло, що при такому підході особисті проблеми людини (утрата роботи, хвороба, похилий вік тощо) залишаються на другому плані.

Другій підхід виходить з необхідності вирішення, перш за все, питань захисту соціально вразливих і потенційно небезпечних верств населення через систему державних допомог та доброчинної діяльності. Такий підхід обмежує активність державних і громадських інститутів лише частиною суспільства.

Третій — має на меті пом'якшення негативних наслідків індивідуальної та соціальної нерівності через систему перерозподільних заходів. В основу часто покладається податкова політика спрямована на вирівнювання диференціації прибутків.

Четвертий — покладення в основу діяльності принципів соціальної справедливості та соціального партнерства як основних цінностей сучасного громадянського суспільства.

П'ятий — виходить з необхідності регулювання, перш за все, соціально-трудових відносин, тобто відносин праці та капіталу, найманих працівників і роботодавців, а всі інші соціальні заходи будуються на цій основі.

С. п. ґрунтується на законодавчо встановлених основних соціальних гарантіях і правах громадян України, зафіксованих Конституцією держави. Основним органом, що регулює здійснення соціальної політики в Україні є Міністерство соціальної політики України, реорганізоване в 2010 р. з Міністерства праці та соціальної політики України.

Відповідно до нормативно-правової бази забезпечення *С. п.*, що постійно розвивається й удосконалюється, нині в Україні створюються нові приватні, суспільні й державні організації, що обслуговують соціальну сферу та споживчий ринок. Головним їх призначенням є врахування потреб громадян, які (потреби) залежать від загальноприйнятих у суспільстві морально-психологічних норм і цінностей, і послідовне забезпечення цих потреб шляхом реформування систем соціального захисту, освіти, охорони здоров'я, забезпечення житлом, охорони довкілля, захисту прав людини та в широкому розумінні — захисту інтересів споживачів. Ці системи поступово пристосовуються до ринкових умов, змінюючи свої функції та структуру, що, у свою чергу, сприяє досягненню основних макропоказників споживання, підпорядкованих завданням суспільного розвитку.

З метою забезпечення переходу до соціально-орієнтованої ринкової економіки за останні роки були створені принципово нові організаційні структури, досягнуто грошово-фінансової стабілізації й певних успіхів у боротьбі з інфляцією на засадах монетарної концепції. Водночас цей процес супроводжувався спадом виробничої діяльності, зростанням безробіття, несвоєчасною виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій, зменшенням обсягів ВВП у легальному секторі економіки, продовженням її «тонізації» і доларизації, спадом платоспроможного попиту населення.

В Україні здійснювалися заходи для поліпшення матеріального становища населення за рахунок підвищення мотивації до праці як основного джерела доходів; проведення активної політики зайнятості; створення сприятливих умов для демографічного відтворення населення, реформування пенсійного забезпечення й соціального страхування, соціальної допомоги, адресної допомоги малозабезпеченим верствам населення, соціального захисту громадян, які потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи.

У загальному вигляді соціальну політику можна визначити як одну зі складових загальнодержавної політики, утілену в соціальні програми й соціальну практику із задоволення соціальних потреб, як сукупність різноманітних заходів, форм діяльності суб'єктів соціально-політичного життя, заходів, що відображають інтереси людини та суспільства і є життєво необхідними, для їхньої нормальної соціальної діяльності.

Виходячи з цього, можна виділити основні *напрями С. п.* в Україні: а) підвищення добробуту за рахунок особистого трудового внеску, підприємництва та ділової активності; б) надання відповідної допомоги по безробіттю, збереження робочих місць, фахова перепідготовка осіб, що втратили роботу; в) проведення ґрунтовної пенсійної реформи, що буде забезпечувати справедливу систему пенсійних виплат з урахуванням трудового вкладу особи; г) надання адресної допомоги тим, хто її найбільш потребує, у грошовій і натуральній формах; ґ) сприяння всебічному державному захисту інтелектуального потенціалу суспільства, його ефективному використанню та примноженню; д) запобігання комерціалізації, забезпечення стабільного фінансування та державної підтримки розвитку духовної сфери, освіти, науки і культури; е) широка підтримка сім'ї, материнства та дитинства; є) проведення активної екологічної політики.

Способом реалізації *С. п.* держави є система соціального захисту та соціальних гарантій. *Соціальний захист* — це система державних заходів щодо забезпечення достойного матеріального й соціального становища громадян. *Соціальні гарантії* — це система обов'язків держави перед своїми громадянами стосовно задоволення їхніх соціальних потреб.

Соціальний захист економічно активного населення здійснюється за такими напрямками: по-перше, це заходи держави, які пов'язані з кваліфікаційною підготовкою до трудової діяльності, по-друге, заходи, що забезпечують можливість реалізації здібностей кожного в процесі трудової та виробничої діяльності й сам процес такої діяльності, по-третє, заходи, спрямовані на створення нових робочих місць і підтримку працівників, які втратили роботу. Основними елементами системи соціальних гарантій є визнання обов'язковості загальнодоступної та безоплатної освіти, сприяння реалізації здібностей у процесі трудової діяльності, недопущення примусової праці й гарантування мінімізації втрат у зв'язку із закінченням трудової діяльності.

Існують різні підходи до реалізації *С. п. Соціальний підхід* виходить із того, що суспільство має гарантувати кожному громадянину доходи, не нижчі за межу малозабезпеченості. *Ринковий підхід* — з того, що суспільство бере на себе зобов'язання тільки створити умови кожному члену суспільства для виявлення ним економічної активності та одержання доходу. В економічно розвинутих країнах найчастіше комбінуються обидва ці підходи, що забезпечує результативність *С. п.* та достойний рівень життя населення.

Становлення нової економічної системи на засадах ринкових відносин безпосередньо пов'язане з реформуванням існуючої *С. п*. На сучасному етапі ринкових перетворень в Україні вже здійснено лібералізацію економіки та зовнішньоекономічної діяльності, розпочато приватизацію, практично ліквідовано адміністративно-командну й розподільну систему управління, більш демократичними стали трудові відносини, майже сформовано недержавний сектор економіки, фінансові та банківські структури, валютний і фондовий ринки, ринок цінних паперів. Проте розрив економічних зв'язків у межах колишнього СРСР, нестача енергоносіїв, повільна конверсія значної кількості

підприємств оборонного комплексу призвели до спаду виробництва, вимушеної неповної зайнятості та безробіття, руйнування соціальної інфраструктури. Як наслідок, знизилися реальні доходи значної частини населення.

На жаль, компенсаційні заходи з індексації заробітної плати та соціальних виплат істотно відстали від зростання споживчих цін. Численні пільги, соціальні виплати нерідко надавалися за відомчою ознакою, без урахування реального матеріального становища різних верств населення, їхніх можливостей забезпечити свій добробут. Це породило соціальне утриманство в суспільстві та зменшило можливості надання допомоги тим, хто її справді потребує.

Відтак погіршився соціальний захист найуразливіших верств населення: дітей, пенсіонерів, інвалідів, самотніх людей, багатодітних сімей і безробітних. Знизився рівень соціально-трудових прав і соціальних гарантій багатьох громадян.

Водночас проблема побудови нової *С. п.* полягає не тільки в посиленні соціального захисту окремих категорій населення (пенсіонерів, студентів, інвалідів, багатодітних сімей тощо). За ринкових умов кожна працездатна людина мусить сама забезпечити добробут своєї сім'ї. Проте для побудови системи матеріального самозабезпечення необхідні належні макроекономічні передумови. Створення таких передумов — важлива складова державного регулювання *С. п.*

Світовий досвід свідчить, що створення макроекономічних передумов, які сприяють матеріальному самозабезпеченню працездатних осіб є дуже ефективним засобом соціального захисту в країнах Західної Європи, особливо в скандинавських країнах. У більшості держав з розвинутою ринковою економікою діють гарантії щодо рівня доходів, загальнодержавні системи регулювання зайнятості, підготовки та перепідготовки кадрів, стимулюється професійна і територіальна мобільність населення та ін.

Отже, провідна мета *С. п.* у соціально орієнтованій ринковій економіці — зняти всі обмеження на шляху вільної економічної діяльності, дати можливість кожному працівникові, кожному трудовому колективу одержувати доходи відповідно до свого реального внеску в збільшення суспільного багатства; забезпечення стабільного, без заворушень і потрясінь, функціонування суспільства, досягнення суспільної злагоди та соціальної цілісності, належного рівня життєдіяльності людей; надання можливості кожному громадянину вільно розвиватися, реалізовувати свої здібності, одержувати належний дохід, поліпшувати добробут.

Літ.: Гулина М. А. Словарь-справочник по социальной работе.— СПб.: Питер, 2008.— 400 с.; Іванова О. Л. Соціальна політика: теоретичні аспекти: Курс лекцій.— К.: КМ Академія, 2003.— 107 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів і соціальних робітників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової.— К.: УДЦССМ.— 2000.— 260 с.; Социальная работа: Учеб-метод. пособие для студентов, магистрантов и специалистов по социальной работе и социальной педагогике / Под ред. Н. В. Заверико.— Запорожье: Просвіта, 2004.— 180 с.; Труд и социальное развитие: Словарь.— М.: ИНФРА-М, 2001.— 226 с.; Управління трудовим потенціалом: Навч. посіб. / В. С. Васильченко, А. М. Гриненко, О. А. Грішнова, Л. П. Керб.— К.: КНЕУ, 2005.— 403 с.; Чистов С. М., Никифоров А. Є., Куценко Т. Ф. Державне регулювання економіки: Навч. посіб.— К.: КНЕУ, 2000.— 316 с.

Юрків Я. І.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — це організаційно-правова діяльність держави щодо матеріального забезпечення, соціального обслуговування, надання медичної допомо-

ги за рахунок спеціально створених фінансових джерел осіб, які зазнали соціального ризику, унаслідок чого втратили здоров'я та (або) засоби до існування і не можуть матеріально забезпечити себе та своїх утриманців.

Право соціального забезпечення — це система правових норм, які регулюють суспільні відносини з матеріального забезпечення, надання соціальних послуг за рахунок спеціально створених фінансових джерел особам, які зазнали соціального ризику. Це право — одне з природжених прав людини, яке визнане світовим співтовариством й одержало закріплення в міжнародно-правових актах на всесвітньому та європейському рівнях. Згідно з Конвенцією МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення», до цієї сфери належить медична допомога, допомоги в разі хвороби, безробіття, старості, трудового каліцтва або професійного захворювання, інвалідності, втрати годувальника, по вагітності та пологах, сімейні допомоги.

Аналіз ст. 46 Конституції України свідчить, що громадяни мають право на соціальне забезпечення, яке (насамперед і переважно) складається з пенсійного права, права на соціальну допомогу, права на соціальний догляд.

Розрізняють загальні та спеціальні *принципи* права соціального забезпечення. До *загальних* принципів належать:

1) *Законодавче визначення умов і порядку здійснення соціального забезпечення*. Конституція України передбачає, що лише законодавством визначаються основи соціального захисту; форми й види пенсійного забезпечення; основи соціального страхування в Україні, його види, способи акумуляції та розподілу коштів на соціальні потреби; затверджуються соціальні стандарти, різні види соціального забезпечення й механізми реалізації права на певний вид забезпечення.

2) *Поширення права соціального забезпечення на всіх громадян*. Україна встановлює рівну й однакову для всіх можливість отримання забезпечення в разі повної, часткової, або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, а також у старості та в інших випадках.

3) *Доступність*. Цей принцип соціального забезпечення означає, що законом встановлені такі вимоги для виникнення права на той чи інший вид соціального забезпечення, які не створюють труднощів в їх отриманні. Тобто має бути мінімальна кількість документів, які підтверджують той чи інший юридичний факт, що має значення для отримання того чи іншого виду соціального забезпечення.

4) *Універсальність, множинність та диференціація видів соціального забезпечення*. Множинність видів соціального забезпечення зумовлена універсальністю соціального забезпечення. Фізична особа може розраховувати на соціальне забезпечення в усіх випадках настання непрацездатності та втрати заробітку за обставин, які держава вважає соціально значущими. Такими обставинами норми права визнають старість (настання пенсійного віку), хворобу, трудове каліцтво тощо. Соціальні ризики виступають юридичними фактами при виникненні, зміні та припиненні відносин у соціальному забезпеченні.

5) *Здійснення соціального забезпечення на рівні не нижче встановлених в державі соціальних стандартів*. Орієнтирами для реалізації права соціального забезпечення є прожитковий мінімум громадян України та розмір державних соціальних стандартів.

6) *Стабільність і гарантованість соціального забезпечення.* Соціальне забезпечення має бути стабільним, гнучким щодо економічних чи соціально-політичних негараздів.

До *спеціальних* принципів належать принципи окремих підгалузей та інститутів права соціального забезпечення: соціального страхування, соціальних допомог, пенсійного права. Наприклад, для соціального страхування характерні принципи солідарності й субсидіювання; обов'язковості державного соціального страхування для найманих працівників; надання права участі в соціальному страхуванні для осіб, які зайняті підприємницькою, творчою діяльністю тощо; державна гарантованість реалізації застрахованими громадянами своїх прав, економічне та цільове використання коштів страхових фондів. Праву соціальних допомог притаманні принцип адресності та принцип соціального захисту найменш захищених верств населення. Спеціальними принципами пенсійного права є гарантованість пенсійного забезпечення в разі втрати працездатності у зв'язку із інвалідністю, старістю, втратою годувальника, диференційованість пенсійного забезпечення в залежності від умов праці, трудового (страхового) стажу.

Уся система соціального забезпечення створюється й функціонує в державі для захисту населення від соціальних ризиків. *Соціальний ризик* — це закріплена законодавством та визнана суспільством як суспільно значуща обставина об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (члени їх сімей) можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування чи потребують додаткового матеріального забезпечення та не можуть самостійно її уникнути.

Класифікація соціальних ризиків може проводитись за різним критеріями. Зокрема, *за змістом* виокремлюють такі основні соціальні ризики: непрацездатність, безробіття, малозабезпеченість, втрата годувальника.

Розрізняють три *організаційно-правові форми* соціального забезпечення: загальнообов'язкове державне соціальне страхування; фінансування з державного бюджету; недержавне соціальне забезпечення.

Літ.: Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [Електронний ресурс] Законодавство України.— Режим доступу : www / URL: http: // zakon1.rada.gov.ua / laws / show / 2017-14 — 07.04.2012 — Загол. з екрану; Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [Електронний ресурс] Законодавство України.— Режим доступу : www / URL: http: // zakon2.rada.gov.ua / laws / show / 1058-15 — 17.06.2012 — Загол. з екрану; Закон України «Про загальнообов'язкове державне страхування на випадок безробіття» [Електронний ресурс] Законодавство України.— Режим доступу : www / URLhttp: // zakon1.rada.gov.ua / laws / show / 1533-14 — 13.06.2012 — Загол. з екрану; Петрочко Ж. В. Основи соціально-правового захисту особистості: навч. посіб.— К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2009.— 320 с.

Петрочко Ж. В.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАМОВЛЕННЯ — комплекс заходів організаційно-правового характеру, спрямований на закупівлю за бюджетні кошти соціальних послуг для осіб, що перебувають у складних життєвих обставинах, який здійснюється на конкурсній основі. *С. з.* також визначають як економіко-правову форму реалізації пріоритетних цільових соціальних програм, спрямованих на вирішення соціально значущих проблем регіонального та місцевого рівнів, шляхом контрактування неурядових організацій на конкурсній основі. У зарубіжній літературі на позначення *С. з.* частіше використовують термін «контрактування послуг».

Питання *С. з.* розкриті в працях О. Безпалько, С. Горбунової-Рубан, Р. Крамченко, А. Крупника, Л. Усаченко та ін.

Цілі С. з.: задоволення соціальних потреб та інтересів соціальної групи шляхом вирішення соціальної проблеми або комплексу соціальних проблем; підвищення ефективності використання бюджетних і позабюджетних коштів, спрямованих на вирішення соціальних проблем, і залучення додаткових ресурсів у соціальну сферу. *С. з.* також сприяє досягненню наступних позитивних соціально-політичних результатів: підвищення адресності, доступності та масовості надання соціальних послуг; розширення опори на суспільні ресурси, підтримки громадянських ініціатив; підвищення громадської активності населення; зростання рівня соціальної захищеності всіх категорій населення, які відчувають на собі реальну підтримку суспільства; розширення громадського контролю за діяльністю влади; адекватному перерозподілові соціальної відповідальності між державою та суспільством; зменшенню можливостей для корупції та протекціонізму державних службовців завдяки звуженню їхніх повноважень у процесі вибору як найефективніших виконавців , так і варіантів розв'язання соціальних проблем.

Складові С. з.: а) фінансова (для існування системи замовлення послуг необхідні належні фінансові передумови, зокрема щодо використання бюджетних коштів); б) організаційна (включає в себе систему управління використанням бюджетних коштів, а також моніторинг діяльності виконавця; в) соціально-технологічна (наявність моделей економічного планування діяльності організацій, що надають соціальні послуги, також сюди входять і стандарти послуг).

Процес підготування, формування та розміщення *С. з.*, його реалізації й оцінювання результатів можна поділити на такі основні стадії: а) *аналіз потреб громади* в соціальних послугах (оцінка фахівцями стану соціальної сфери; оцінка населенням ступеня задоволеності своїх соціальних потреб; експертна оцінка даних, отриманих на попередніх двох етапах, з уточненням складу й параметрів пріоритетних соціальних проблем, причин їх виникнення та можливих шляхів вирішення); стратегічне планування, спрямоване на стабільне задоволення потреб; б) *організація тендерів*: органи місцевого самоврядування, які відповідно до своїх повноважень відповідальні за розв'язання тих чи інших соціальних проблем і наділені для цього відповідними ресурсами, формують конкретні завдання для конкурсу з пошуку замовників задля подолання кожної з проблем, оприлюднюють інформацію про конкурс, формують конкурсну комісію; в) *проведення конкурсу* серед організацій на розроблення найкращих варіантів соціальних програм і проектів, спрямованих на подолання оголошених проблем, визначення виконавців і співвиконавців *С. з.*; г) *укладання контрактів*: замовник і виконавець зазначеного замовлення укладають письмовий договір; замовник виділяє виконавцеві попереднє фінансування, надає йому в користування майно, об'єкти нерухомості, необхідні задля реалізації цільової соціальної програми (проекту); виконавець сам, або залучаючи спонсорів, забезпечує обумовлений обсяг додаткових ресурсів для виконання замовлення; ґ) *виконання контракту*: виконавець за відповідного контролю замовника здійснює всі належні процедури щодо втілення проектів і заходів, передбачених умовами соціального контракту; цей етап завершується оформленням акта здачі-приймання виконаних робіт, на основі якого замовник здійснює остаточні виплати; д) *післяконтрактний етап*: замовник і виконавець соціального замовлення протягом визначеного контрактом терміну здійснюють моніторинг стану цільової соці-

альної групи, на задоволення інтересів якої було спрямовано виконання відповідного замовлення; дані моніторингу можуть стати підставою для формування нового завдання до розв'язання соціальної проблеми та початку нового життєвого циклу *С. з.*

Існує два способи розподілу функцій *С. з.* та укладання контрактів на надання послуг: а) державні органи замовляють послуги безпосередньо, у цьому разі можливе централізоване управління процесом *С. з.*; б) державні органи замовляють соціальні послуги через посередництво створених ними та вповноважених структур шляхом поетапного переказування відповідних коштів.

Принципи С. з.: а) пріоритетність соціальних проблем, які вирішуються із застосуванням соціального замовлення; б) комплексність у підходах до вирішення соціальних проблем; в) наявність визначених потреб цільової соціальної групи в певних соціальних послугах; г) поєднання бюджетного, позабюджетного та інших видів фінансування; ґ) конкурсність у виборі соціальних проектів; д) гласність, прозорість і відкритість усіх процедур; е) використання різних видів ресурсів; є) поєднання ініціативи виконавців з їх відповідальністю за виконання умов соціального контракту; ж) дотримання стандартів соціальних послуг у наданні соціальних послуг; з) адресність соціальних послуг; и) професійність; і) забезпечення якості надання соціальних послуг.

У практику соціальної роботи та соціальної політики за кордоном *С. з.* увійшло у 1970-х рр. Так, ЄС на початку 1970-х рр. видав директиви стосовно координації процедур замовлення робіт 71 / 305 / ЕЕС та щодо координації процедур замовлення товарів 77 / 62 / ЕЕС. Ці нормативні акти регулювали питання замовлення товарів і робіт, а також координацію цих процедур. У 1990-х рр. ухвалюються нові директиви: 92 / 50 / ЕЕС стосовно координації процедур замовлення послуг, 93 / 36 / ЕЕС стосовно координації процедур замовлення товарів, 93 / 37 / ЕЕС стосовно координації процедур замовлення робіт. Ці нормативні документи покращували систему замовлення товарів, робіт, а також уводили в обіг нове поняття — замовлення послуг. У 2000-х рр. на заміну трьох директив було ухвалено єдиний документ — Директиву 2004 / 18 / ЕС стосовно координації процедур замовлення робіт, товарів і послуг. Метою нового документа стало покращення гнучкості, модернізація та спрощення системи замовлення. Обов'язковою умовою стало оголошення про замовлення в Офіційному журналі, що дає змогу всім підприємствам ЄС мати рівні можливості для участі в тендерах. Замовників зобов'язали однаково ставитися до всіх виробників / постачальників товарів і послуг. Були встановлені об'єктивні критерії, визначені в процедурах замовлення. Сучасне *С. з.* в ЄС базується на принципах відкритості процедур, рівності всіх надавачів, їх недискримінації.

Одним із кращих вважається досвід *С. з.* Великобританії. Інтенсивний розвиток державного замовлення у Великобританії почався у 1997 р., коли уряд вдався до заходів задля підвищення інвестицій у соціальний сектор. У 2000 р. почав діяти незалежний центральний орган, що займається державним замовленням — The Office of Government Commerce (OGC). Британська національна стратегія впровадження *С. з.* полягала в тому, що місцеві органи влади застосували кращі світові практики замовлення, суть яких була в отриманні економічних, соціальних вигод для своїх громад завдяки процесу замовлення, використання системи змішаного замовлення для надавачів, стимулювання ринків і використання купівельної спроможності уряду для впровадження інновацій. У британській сфері *С. з.* використовується процедура дебрифінгу, яка передбачає надання позитивного, конструктивного зворотного зв'язку виконавцям щодо реалізації будь-якої ста-

дії *С. з.* В Україні поняття *С. з.* почали вживати в 1990-х рр. Першим містом, яке ухвалило положення про *С. з.* та провело конкурс соціальних проектів, була Одеса.

Чинне законодавство України містить ряд можливостей для впровадження *С. з.* на державному рівні, можливостей для використання як бюджетних, так і позабюджетних коштів. Особливістю нинішнього *С. з.* на місцевому рівні в Україні є: втілення *С. з.* як системи підтримки проектів громадських організацій, а не механізму замовлення послуг для вирішення соціальних проблем громади; фінансування на основі муніципальних грантів, а не прямої оплати послуг.

Літ.: Горбунова-Рубан С. А. Социальный заказ: методическое пособие (по опыту работы г. Харькова в сфере социальной защиты населения 1997–2007 гг.).— Харьков, 2007.— 82 с.; Гладченко Т. Соціальне замовлення — механізм розв'язання місцевих проблем // Аспекти самоврядування.— 2006.— № 4.— С. 20–25; Семигіна Т. В. Робота в громаді: практика й політика.— К.: КМ Академія, 2004.— 180 с.; Соціальне планування у місцевих громадах: теорія і практика: Методичні рекомендації / За заг. ред. О. В. Безпалько.— К.: Калита, 2008.— 134 с.; Michael L. Towards Better Management of Public Sector Assets.— London: HM Treasury, 2004.— 44 p.

Семигіна Т. В.

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ — одна з провідних форм соціальної підтримки й соціального захисту населення. Основна мета *С. с.* полягає в тому, щоб забезпечити компенсацію доходу трудящих у разі втрати працездатності або роботи, а також відповідні реабілітаційні заходи. Право кожної людини на соціальний захист за допомогою *С. с.* у ситуації соціального ризику, а також при втраті засобів до існування з причин, що не залежать від людини, визначено в Декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р.

Проблеми *С. с.* широко представлені в науковій літературі. У роботах М. Александрової, В. Базилевича, О. Заруби та ін. висвітлюється сутність страхування, аналізуються його суб'єкти та об'єкти, визначається правове поле діяльності всіх учасників страхового ринку. Фінансові аспекти *С. с.* розробляли О. Василик, В. Опарін та ін.

Направленість сучасної державної соціальної політики на *С. с.* населення зумовлена кардинальними соціально-економічними й політичними трансформаціями в країні. Перехід до ринкової економіки змінює соціальне середовище й затверджує в соціальній свідомості поняття «соціальний ризик» — імовірність матеріальної незабезпеченості трудящих унаслідок втрати можливості приймати участь в економічному процесі. Причини й чинники соціального ризику, як правило, носять об'єктивний характер (втрата заробітку у випадку тимчасової непрацездатності, професійних захворювань, втрата працездатності через нещасний випадок, ризик безробіття) і не залежать від можливостей значної кількості людей.

Об'єктивною основою *С. с.* є рівень економічного розвитку держави, а суб'єктивною — рівень соціальної свідомості в цілому і, перш за все, основних соціальних суб'єктів. До суб'єктивних чинників, що впливають на розвиток системи *С. с.*, слід віднести також навчання основам *С. с.* майбутніх соціальних працівників у системі професійної підготовки.

Система *С. с.* в Україні має відновлювально-компенсаційний та охоронно-попереджувальний характер. Це означає, що воно виходить за межі соціального забезпечення й розв'язує також завдання, пов'язані зі збереженням і відновленням здоров'я,

профілактикою професійної захворюваності та виробничого травматизму, запобіганням безробіттю. Через систему *С. с.* здійснюються наступні виплати: у зв'язку із загальним захворюванням; у зв'язку з трудовим каліцтвом і професійним захворюванням; по вагітності й пологах; по догляду за хворою дитиною; пенсії; допомоги на поховання; компенсація вартості путівок на лікування й відпочинок та ін.

В економічному аспекті *С. с.* становить систему економічних відносин із приводу створення централізованих і децентралізованих резервів грошових і матеріальних коштів, необхідних для покриття непередбачених потреб суспільства та його членів. Матеріальний аспект *С. с.* передбачає створення грошових фондів, які використовують для компенсації шкоди, зумовленої нещасними випадками.

За формою розрізняють обов'язкове та добровільне страхування.

Обов'язкове страхування як у галузі державного *С. с.*, так і в індивідуальному страхуванні зумовлене ризиками, пов'язаними з життям, втратою працездатності або із виникненням таких збитків, які не можуть бути відшкодовані окремою особою. За таких умов держава значною мірою покриття збитків бере на себе. Обов'язкове страхування встановлюється законом, згідно з яким страховик зобов'язується страхувати відповідні об'єкти, а страхувальники — вносити належні страхові платежі.

Добровільне страхування здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Ним, як правило, охоплюються ті юридичні та фізичні особи, котрі не підпадають під обов'язкове страхування і бажають застрахуватись. Загальні умови та порядок проведення добровільного страхування визначаються правилами, які встановлюються страховиком самостійно. Конкретні умови добровільного страхування визначаються під час укладання договору страхування.

Організація чинної системи обов'язкового *С. с.* в Україні регламентується «Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 р., які відповідно до Конституції України визначають принципи та правові, фінансові й організаційні засади загальнообов'язкового державного *С. с.* громадян в Україні.

Право на забезпечення за загальнообов'язковим державним страхуванням мають: громадяни України; іноземні громадяни, особи без громадянства та члени їхніх сімей, які проживають в Україні, якщо інше не передбачено законодавством України, а також міжнародним договором України, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України.

Залежно від страхового випадку розрізняють декілька видів загальнообов'язкового державного *С. с.*: пенсійне страхування; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням; медичне страхування; страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; страхування на випадок безробіття; інші види страхування, передбачені законами України.

Загальнообов'язкове державне *С. с.* громадян України ґрунтується на таких принципах: законодавче визначення умов і порядку його здійснення; обов'язковість страхування осіб, що працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, та осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадян — суб'єктів підприємницької діяльності; надання права отримання виплат із загальнообов'язкового державного *С. с.* особам, зайнятим підприємницькою, твор-

чою діяльністю тощо; обов'язковість фінансування страховими фондами (установами) витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення й соціальних послуг, в обсягах, передбачених законами з окремих видів загальнообов'язкового державного *С. с.*; солідарність і субсидування; державне гарантування реалізації застрахованими громадянами своїх прав; забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, встановлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат і допомоги, які є основним джерелом існування; цільове використання коштів загальнообов'язкового державного страхування; паритетність представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного *С. с.* в управлінні загальнообов'язковим державним *С. с.*

С. с. покликане виконувати певні *функції, а саме*: формування грошових фондів, з яких покриваються затрати, пов'язані з утриманням непрацездатних та осіб, що, з огляду на обставини, не беруть участі в трудовому процесі; забезпечення певною мірою чисельності та структури трудових ресурсів; скорочення розриву в рівнях матеріального забезпечення працюючих і непрацюючих громадян; сприяння вирівнюванню життєвого рівня різних соціальних груп населення, не залучених до трудового процесу.

Літ.: Александрова М. М. Страхування: Навчально-методичний посібник.— К.: ЦУЛ, 2002.— 208 с.; Базилевич В. Д., Базилевич К. С. Страхова справа.— К.: Знання, 2005.— 351 с.; Василик О. Д. Державні фінанси України: Навчальний посібник.— К.: Вища школа, 1997.— 383 с.; Заруба О. Д. Страхова справа.— К.: Знання, 1998.— 321 с.; Основи законодавства України про обов'язкове державне страхування: Закон України від 14 січня 1998 року // Відомості Верховної Ради України.— 1998.— № 23.— Ст. 121; Страхування: Підручник / Кер. авт. кол. і наук. ред. С. С. Осадець.— К.: КЕНУ, 2002.— 599 с.

Гужва Т. М.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ СОЦІАЛЬНА — основний принцип рівноправного та недискримінаційного ставлення, який передбачає однакове ставлення до всіх членів суспільства, окрім випадків, коли є підстави для застосування диференційованого підходу. Сутність *С. с.* полягає у встановленні співрозмірності між намірами, можливостями й результатами дій людей, зіставленні дій і результатів одних з діями та результатами інших, що можливе на основі існуючої в цьому суспільстві ієрархії цінностей.

Основою *С. с.* є визнання гідності людської особистості, рівних прав усіх людей. Зміст і сутність *С. с.* розкривається на чуттєвому й раціональному рівнях — через почуття, поняття, принципи, цінності, суспільні ідеали.

Явище *С. с.* має давнє історичне підґрунтя, розуміння якого в часі змінювалось, тому що воно залежить від конкретних економічних, соціальних умов. Зміст та спрямування діяльності становить відповідність між положенням окремих прошарків населення та їх соціальним становищем, їх правами й обов'язками. Міра справедливості кожного історичного періоду (починаючи з античності) визначається рівнем розвитку культури, соціальним ладом, політичним устроєм. Адже *С. с.* забезпечує мир та об'єднує людей навколо держави.

Питання *С. с.* вивчали ще давньогрецькі та давньоримські філософи, його ідеї закладені в усіх релігійних вченнях. Першими, чиї міркування щодо *С. с.* дійшли до наших днів, були давні філософи: Платон та Аристотель.

За Платоном справедливість це — найвища чеснота, що утримує мужність, поміркованість і мудрість у повній рівновазі і гармонії («кожному своє»), справедливість

державного устрою породжує у нього «однодушність» і дружбу співгромадян, жінок і чоловіків. Як необхідний критерій *С. с.* Платон представляє рівність, але в цій рівності має бути міра, яка встановлюється та забезпечується державою. У роботі «Держава» він розвив ідею ідеальної держави, побудованої на засадах справедливості. Порушення ж цієї справедливості негативно відбивається на психологічному та моральному стані людей.

Справедливість як соціальна категорія була виділена Аристотелем та розглядалась у тісному зв'язку із вчинками та діяльністю людей. Аристотель виділяв два види справедливості:

1) Справедливість, яка зрівнює (зрівняльна справедливість) — стосується відносин рівних людей і їх дій, потребує рівності праці та оплати, цінності речі та її ціни, шкоду та її відшкодування; за цього типу протиставляються протилежні явища: діянню — відплата, злочину — кара, правам — обов'язки, заслугам — почесті, раю — пекло; стосунки зрівнюваної справедливості потребують участі, як мінімум, двох осіб.

2) Справедливість, яка розподіляє (розподільча справедливість) — потребує пропорційності у ставленні до людей згідно з певними критеріями; сповідує принцип «усім порівну»; відносини розподільної справедливості потребують участі трьох або більше людей, кожен з яких діє для досягнення однієї мети в межах організованого суспільства.

З плином часу уявлення про *С. с.* розвивались. У часи Відродження в Європі проводились дослідження людини, її особистості, що відстоює право на щастя, свободу. У цей період виникло поняття «гуманізму» — любові до людей. Як світосприйняття, гуманізм доводив самоцінність людської особистості, її право на свободу, щастя, розвиток здібностей, самоусвідомлення та самоповаги незалежно від національних, расових, релігійних статусів і тим самим сприяв утвердженню ідей *С. с.*

Уявлення про *С. с.* формувалось століттями, застосування принципів *С. с.* на практиці означає обов'язки держави та суспільства забезпечити кожному індивіду максимально рівні можливості для успіху та добробуту. Підтримка *С. с.* підвищує стійкість, життєздатність соціальної системи, тому держави мають проводити відповідну політику.

С. с. розглядають у різних аспектах: а) політичному (категорія морально-правової та політичної свідомості, що визначає природне право людини); б) соціальному (сприйняття принципів і форм організації суспільства, що відповідає інтересам людей і соціальних груп, тобто узагальнена оцінка соціальних відносин з боку моралі); в) психологічному (самоусвідомлення індивіда як гідного жити в добробуті); г) економічної оцінки (справедливий поділ доходів та оплата праці).

Сучасний філософ К. Попер до атрибутів *С. с.* відносить: а) *рівний розподіл тягаря громадянства*, тобто тих обмежень свободи, які є необхідними до мирного суспільного життя; б) *рівність громадян перед законом*, коли закони не підтримують і не засуджують окремих громадян, груп чи класів; в) *рівне користування перевагами*, які держава може запропонувати громадянам. За А. Гриненко реалізація принципу *С. с.* у суспільстві означає, що при цьому здійснюється справедливий розподіл: діяльності, доходів, праці, соціальних благ (прав, можливостей, влади), винагород і визнань, рівня та якості життя, інформації й культурних цінностей.

Виділяються такі основні підходи до *С. с.*:

1) *Егалітарний* (фр. egalite — рівність) вважає справедливим *зрівняльний розподіл доходів,* тобто коли всі члени суспільства отримують рівні блага.

2) *Утилітарний* (англ. utility — користь) — максимізується загальна корисність усіх членів суспільства (дається більше благ тому, хто потребує їх найбільше, тому оцінить найкраще.

3) *Роулзіанський* — максимізується корисність найменш забезпечених членів суспільства, шляхом підвищення продуктивності праці високооплачувальних робітників, унаслідок чого створюються умови для більшого перерозподілу коштів на користь нужденних (отримав назву від імені американського філософа Д. Роулза).

4) *Ринковий* — справедливість встановлюється ринком: ринкова конкуренція винагороджує того, хто більш здібний і працьовитий, тому справедливим є такий дохід, який відповідає вкладеній праці і капіталу.

С. с. має конкретно-історичний характер і може бути зорієнтована на загальнолюдські, класові, групові, кастові та інші цінності. Цінності визначають і характер, і зміст *С. с*, але й сама вона є цінністю, що обслуговує інтереси певних груп людей і навіть виконує ідеологічні функції. *С. с.* правомірно тлумачити як один із основних суспільних ідеалів, що функціонує в масовій свідомості як еталон, з яким люди звіряють свої вчинки, думки, бажання й навіть життя. Цей ідеал являє собою стихійно сформовану або науково обґрунтовану вимогу, надію, мрію, уявлення про правильний соціальний порядок у суспільстві, у взаєминах між людьми, у відносинах між людиною і державою, націями і народностями.

С. с. можлива лише у співвідношенні й порівнянні зі соціальною несправедливістю. Для розуміння сутності *С. с.*, механізму її здійснення і функціонування важливе значення має дослідження відносин обміну, розподілу матеріальних благ і духовних цінностей. Тут визначальним є еквівалентність або ж нееквівалентність внеску (досягнення) і винагороди, адекватність або ж неадекватність оцінок, що характеризують справедливість чи несправедливість.

Соціальну роботу часто розглядають як діяльність, спрямовану на досягнення *С. с.* Вважається, що *С. с.* є метацінністю соціальної роботи, ідеалом існування суспільства, у якому всі щасливі, усі рівні, усі впевнені в завтрашньому дні, у якому панує мир, злагода та взаєморозуміння. У діяльності соціальних працівників, що спрямована на *С. с.*, можна виділити такі напрями: а) *запобігання соціальному виключенню* — реальному або уявному, цілковитому або частковому відстороненню індивіда, групи від суспільного життя, унеможливлення доступу до суспільних благ; б) *протидія дискримінації* — упередженому, негативному ставленню до людини, навмисному обмеженню або позбавленню її прав на основі расової або національної належності, політичних або релігійних переконань, статі тощо.

С. с. є загальновизнаною сучасниками цінністю демократичного суспільства. Вона закріплена в міжнародних документах і деклараціях ООН. У Загальній Декларації прав людини, ухваленій ООН у 1948 р., зазначено, що кожна людина має право на життя, свободу тощо. ООН та інші міжнародні структури активно борються проти дискримінації, як складової соціальної несправедливості, з сексизмом, расизмом тощо. З 2009 р., за рішенням ООН, 20 лютого відзначається Всесвітній день соціальної справедливості.

Літ.: Вступ до соціальної роботи: Навч. посібник / За ред. Семигіної Т. В., Миговича І. І.— К.: Академвидав, 2004.— 304 с.; Гриненко А. М. Соціальна справедливість як ключовий принцип у реалізації соціальної політики держави // Наукові праці Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили. Серія «Педагогіка».— 2009.— Вип. 99.— Т. 112.— С. 104–107; Давидович В. Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности.— М.: Политиздат, 1989.—255 с.; Поппер К. Від-

крите суспільство та його вороги. Т. 1. В полоні платонових чарів.— К.: Основи, 1994.— 444 с.; Ролз Д. Теорія справедливості.— К.: Основи, 2001.— 822 с.

Семигіна Т. В.

СТРАТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. stratum — верства, пласт; facere — робити) — процес і результат соціального розшарування елементів соціальної структури, визнання існування в суспільстві нерівності, вертикального розшарування, вищих і нижчих прошарків — страт. *С. с.* може розумітися двояко, тобто як: а) *процес* (підтримування інституційними зразками, нормами, а також легітимними і нелегітимними моделями реальної поведінки відтворення нерівного доступу індивідів та їх спільнот до дефіцитних благ і ресурсів); 2) *результат* (ієрархічне, вертикальне розташування членів суспільства відповідно до міри володіння й розпорядження певними благами, так звана «соціальна драбина» або «соціальна піраміда»). Множина індивідів, для яких така міра є спільною чи близькою за значенням, утворює соціальну страту або соціальний прошарок (соціальну верству). *С. с.* якісно та кількісно різниться в усіх суспільствах і за всіх часів.

Питання *С. с.*, соціальної нерівності та соціальної структури суспільства вивчали соціологи, економісти, філософи та інші науковці, витлумачуючи в різний спосіб причини та наслідки *С. с.,* виокремлюючи різні соціальні страти (групи).

Термін «стратифікація» запозичений з геології, де він означає вертикальне розшарування ґрунтових пластів. У соціології цей термін був використаний американським науковцем П. Сорокіним на означення диференціації певної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі.

Теорія *С. с.* доводить, що основою утворення страт є: а) *природна нерівність* (зумовлена різними фізіологічними та психологічними властивостями, що їх різні люди мають від природи, з народження: етнічна належність, статевовікові особливості, родинні зв'язки, фізичні та психологічні особливості тощо; цей тип є первинною формою нерівності, що проявляється й у деяких тварин, а в людей вона може стати основою появи нерівноправних відносин); б) *соціальна нерівність* (пов'язана з відмінностями, які зумовлені соціальними чинниками: поділом праці на розумову й фізичну, укладом життя, соціальною роллю тощо).

Існує багато шкіл і парадигм, які по-різному тлумачать визначальні чинники і критерії ієрархії *С. с.*

Марксистська соціологія першопричиною нерівності вважає відносини власності, первинний розподіл матеріальних благ, тобто економічний чинник. Марксизм виходить із того, що позиція в економіці, володіння власністю чи тільки робочою силою зумовлює й позицію в розподілі влади і престижу. Саме поява приватної власності, на думку марксистів, призвела до *С. с.* суспільства, появи антагоністичних класів: власників (рабовласники, феодали, буржуазія) і класів, які не володіють власністю (раби, пролетарі), або мають обмежене право на власність (селяни). Інтелігенція за марксистською концепцією — проміжний прошарок.

У конфліктологічній теорії Р. Дарендорфа вирішальним чинником *С. с.* визначається розподіл влади в суспільстві, яким забезпечується доступність матеріальних благ і символічних ресурсів у вигляді шани, честі й слави.

У *функціональній теорії С. с.* і нерівність інтерпретують як наслідок нерівності позицій (функцій, робочих місць) з огляду на їх роль у функціонуванні й розвитку суспіль-

ства. Функціонування й розвиток суспільства можливі лише за умови поділу праці, коли кожна соціальна група, клас, спільнота виконують притаманні їм функції. Для нормальної життєдіяльності суспільства є необхідним виконання всіх функцій, але якісь із них є більш, а якісь — менш важливими. На підставі ієрархії функцій складається відповідна ієрархія груп, класів, спільнот, що їх виконують. На верхівці ієрархії перебувають ті, що управляють, бо саме управлінська функція покликана об'єднати, скоординувати, створити умови для виконання всіх інших функцій.

Представник функціоналізму Т. Парсонс стверджував, що міра лояльності до домінуючих цінностей суспільства, міра втілення їх у реальній поведінці визначає й міру участі в розподілі багатства (міра винагороди), й міру участі в прийнятті рішень. Т. Парсонс — у межах *теорії соціальної дії* — наявну в суспільстві велику різноманітність соціально-диференційних ознак об'єднав у такі критерії *С. с.*: а) якісні характеристики людей (відповідальність, компетентність та ін.); б) виконувані ролі (численні різновиди професійно-трудової діяльності); в) володіння власністю, матеріальними й духовними цінностями, привілеями, культурними надбаннями тощо.

М. Вебер, крім економічних стратифікаційних критеріїв (відносини власності, рівень доходів), користується такими критеріями, як соціальний престиж і належність до певних політичних партій. Соціальний престиж — це надбання індивідом (від народження чи завдяки особистим якостям) такого соціального статусу, який дає йому змогу виконувати ту чи іншу соціальну роль і посісти певне місце в соціальній ієрархії (наприклад мати відповідні знання й уміння, щоб бути викладачем). Місце соціального статусу в ієрархічній структурі суспільства визначається регулятивною нормативно-ціннісною системою. На верхніх поверхах ієрархії перебувають ті, чий статус відповідає чинним у суспільстві нормам і законам, а також сформованим у свідомості людей уявленням про значущість їхнього титулу, фаху.

Критерії стратифікації виразно визначив П. Сорокін, який виокремлював три основні форми *С. с.*: економічну, професійну, політичну. Пізніше соціологи збільшили кількість критеріїв (зокрема додали рівень освіти).

З огляду на загадані підходи в сучасній науці *С. с.* типологізують на: а) економічну стратифікацію (за рівнем багатства й доходів); б) політичну (за рівнем доступу до політичної влади, за рангом посади); в) освітню (за рівнем освіти); г) професійну (за престижністю професії). При цьому можлива: а) одномірна стратифікація — вичленення страт, що здійснюється на основі якогось одного критерію; б) багатомірна стратифікація, що здійснюється на основі багатьох критеріїв: доходу, багатства, влади, престижності професії, освіти, типу житла тощо.

У соціальній ієрархії суспільства часто виділяють три рівні:

1) *Вищий клас* — частина соціальної структури суспільства у країнах із розвинутою ринковою економікою, яку утворюють підприємці, бізнесмени та інші елітні групи, що мають високий рівень статків і вагомий вплив на суспільне життя.

2) *Середній клас* — основна частина соціальної структури суспільства у країнах із розвинутою ринковою економікою; цей клас утворюють дрібні та середні власники, фермери, менеджери, державні службовці, вчені, лікарі, адвокати, високооплачувана частина інженерно-технічних працівників та високооплачуваних робітників, люди так званих вільних професій; вони мають суттєву різницю в прибутках і відіграють різ-

ну роль у суспільному житті, в один клас їх об'єднує проміжне становище між вищим та нижчим класами.

3) *Нижчий клас* — частина соціальної структури суспільства у країнах із розвинутою ринковою економікою, яку утворюють люди, які мають достаток на межі малозабезпеченості.

На Заході найчастіше користуються семирівневою вертикальною *С. с.*:

1) Вищий клас професіоналів, адміністраторів.
2) Технічні спеціалісти середнього рівня.
3) Комерсанти.
4) Дрібна буржуазія.
5) Техніки і робітники, що виконують управлінські функції.
6) Кваліфіковані робітники.
7) Некваліфіковані робітники. При цьому соціальна значущість кожного з рівнів визначатиметься поширеними в суспільстві цінностями, нормами, установками, тобто регулятивною ціннісно-нормативною системою.

На думку російського соціолога О. Ефендієва, люди, що належать до вищого рівня за одним критерієм, здебільшого стоятимуть на цьому ж рівні і за іншими критеріями. Багаті, як правило, займають найпрестижніші посади, мають високий рівень освіти і великий обсяг владних повноважень, високі доходи. Їх називають «елітою суспільства». Це керівники держави, політичні діячі, бізнесмени, відомі діячі мистецтв. Водночас представники бідних прошарків населення, зазвичай, мають обмежені політичні та інші ресурси, низький соціальний статус тощо.

За визначенням німецького вченого Л. Ергарда, середній клас — це та верства населення, що об'єднує або прагне об'єднати людей, які власною трудовою діяльністю забезпечують своє існування. Найвищу цінність для середнього класу мають почуття особистої відповідальності за свою долю, незалежне існування, рішучість і бажання самоствердження у вільному суспільстві, у вільному світі. Тобто належність до середнього класу — це не тільки вихід за межі протистояння багатства і бідності, а й особливий тип особи, якому притаманна відповідна трудова етика й система цінностей і норм. Нині особливо актуальною стає гіпотеза, обґрунтована Г. Зіммелем, що стабільність суспільства залежить від питомої ваги й ролі середнього класу, його впливу на ситуацію в державі, політику, економічні зміни, свідомість громадян, громадську думку.

Деякі соціологи також виділяють «андерклас» (англ. underclass), що перебуває за межею прийнятного в суспільстві існування, або «декласовані елементи», а також маргінальні групи, які не належать до жодної страти, перебувають між стратами.

Дослідження *С. с.*, за визначенням російського соціолога Р. Ривкіної, повинні передбачати: а) вивчення всіх без винятку соціальних прошарків (страт) суспільства; б) вимірювання за допомогою однієї мірки, одних критеріїв; в) обрання стількох критеріїв, щоб вони описували кожний прошарок глибоко й достатньо вичерпно.

Ієрархічна структура суспільства є дуже динамічною. Її основні прошарки можуть кількісно збільшуватися чи зменшуватися залежно від структурної перебудови економіки, появи нових і відмирання старих професій, зміни політики. Рух індивіда чи групи людей ієрархічними сходами, від страти до страти, дістав назву *соціальної мобільності*. Цей термін був запроваджений П. Сорокіним на позначення явища пересування індивіда в соціальному просторі. Соціальна мобільність може бути різних типів: горизонтальна й вертикальна, між різними поколіннями й у межах одного покоління. Гори-

зонтальна мобільність означає пересування людей на тому самому соціальному рівні, без зміни або зі зміною статусу на інший, еквівалентний попередньому.

Упродовж соціогенезу людство вдавалося до різних способів розподілу та перерозподілу суспільних благ, впливу на соціальний добробут населення, створення умов для висхідної соціальної мобільності, яка сприяє просуванню «соціальною драбиною» угору й убезпечує від низхідної соціальної мобільності та маргіналізації. Із утвердженням індустріального суспільства сформувався державницьких підхід до перерозподілу суспільного добробуту, який передбачає участь уповноважених органів влади в стабілізації соціальних відносин і в процесах певного соціального вирівнювання. Вагому роль у цих процесах відведено соціальній роботі, покликаній протидіяти маргіналізації, соціальному виключенню та низхідній соціальній мобільності.

Літ.: Дворецька Г. В. Соціологія: Навч. посібник.— Вид. 2-ге, перероб. і доп.— К.: КНЕУ, 2002.— 472 с.; Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації.— К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України, 2006.— 472 с.; Макеев С. А. Социальная мобильность и идентичность в структурной перспективе // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць.— Харків: вид. центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна.— 1999.— С. 9–14; Соціологія: Підручник / За ред. В. Г. Городяненка.— Вид. 2-ге, перероб. і доп.— К.: Академія, 2005.— 560 с.

Семигіна Т. В.

Правові основи
соціальної / соціально-педагогічної роботи

БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ — стан, що відображає неуспішність соціалізації підростаючої особистості й характеризується відсутністю її пристосованості до вимог, які висуваються суспільством до поведінки дитини, через розірвання чи погіршення взаємин з батьками чи особами, які їх замінюють.

Бездоглядні діти — діти, не забезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку (матеріальне благополуччя сім'ї, належне виховання, догляд і дбайливе ставлення до дитини, здорова моральна атмосфера тощо). Дитяча бездоглядність — це послаблення чи відсутність нагляду за поведінкою, розвитком, самопочуттям дитини з боку батьків чи осіб, які їх замінюють.

Бездоглядними дітей можна назвати за наявності двох ознак: *якщо дитина певний час живе на вулиці,* незалежно від того, благополучна її сім'я чи ні, має вона сім'ю чи є вихованцем інтернатного закладу; *якщо сім'я дитини асоціальна (соціально неблагополучна),* незалежно від того, чи живе дитина вдома чи на вулиці.

Зміст поняття «бездоглядна дитина» може виходити поза межі змісту поняття «діти вулиці», коли йдеться про дитину, яка позбавлена уваги та догляду батьків, але не віддає перевагу вуличному середовищу.

Б.— один із кроків до соціальної дезадаптації, безпритульності дітей. Водночас усі безпритульні діти є бездоглядними. Складність феномена підтверджує неможливість інколи чітко визначити, до якої категорії — «бездоглядна» чи «безпритульна» — належить дитина. Тому під час ідентифікації важливі не стільки наявність певного місця проживання, скільки термін її перебування на вулиці (досвід «вуличного життя»), бажання повернутися в рідну домівку чи державний заклад і можливість реабілітації асоціальних батьків. Тому ці два поняття потрібно розглядати паралельно, не намагаючись у всіх випадках розмежовувати їх.

На сучасному етапі передумовами і причинами *Б.* дітей є: соціальні й економічні аспекти становища сучасного українського суспільства; функціональна неадекватність сім'ї; відчуження частки дітей від шкільного середовища; вади та обмеженість можливостей соціалізації дитини в інтернатних закладах; проблеми в організації дозвілля дітей; вплив засобів масової інформації на прояви негативної поведінки дітей.

Залежно від зв'язків з родиною чи інституціями, що її замінюють, сьогодні серед бездоглядних дітей в Україні, життєдіяльність яких переважно відбувається в умовах вулиці, виділяють такі категорії: не мають батьків і живуть на вулиці, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, покинуті діти, діти-втікачі з державних установ; мають батьків, пішли з дому (чи їх звідти вигнали), постійно живуть на вулиці, їхні зв'язки з сім'єю повністю розірвані; мають батьків, але періодично живуть то вдома, то на вулиці; мають батьків, на вулиці проводять увесь день чи ніч (зв'язки з сім'єю напружені). Контингент «бездоглядних» сьогодні поповнили діти українських сімей трудових мігрантів, діти батьків, що не мають певного місця проживання (бомжів, біженців), діти жінок, що займаються проституцією.

Наслідками бездоглядності дітей є: відчуття самотності, комплекс меншовартості, незадоволеність власним життям, адиктивність і залежність поведінки, дитяча злочинність, експлуатація дітей і торгівля ними.

Соціально-педагогічна допомога бездоглядним дітям насамперед має бути спрямована на забезпечення їхніх прав на відновлення стосунків з біологічними батьками чи виховання в іншому сімейному оточенні. За таких обставин необхідністю є розгортання реабілітаційної та корекційно-виховної роботи у напрямі як допомоги дитині, так і її батькам. Основні *правила* такої роботи: визначення обсягу, характеру та змісту реабілітаційних заходів можливе лише на підставі оцінки потреб дитини та особистісно орієнтованого підходу до неї; реабілітаційні програми мають бути комплексними; наступність і тривалість ефекту соціально-педагогічного впливу гарантується подальшим соціальним супроводом дитини та її сім'ї за місцем їх проживання.

Літ.: Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей : Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2003 р.) / ред. Ж.В. Петрочко, О.О. Яременко.— Київ, 2004; Социологическая энциклопедия в 2 томах.— М., 2003.— Т. 1.; Петрочко Ж. В. Діти в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав.— Рівне, 2010.

Петрочко Ж. В.

БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ — відсутність у індивідів або сімей постійного житла, що робить неможливим як ведення осілого способу життя, так і повноцінне функціонування у суспільстві. Це стійкий, тривалий у часі стан побутової невлаштованості, що не дає змоги людині задовольнити власні потреби.

Явище *Б.* існувало завжди, але найбільшого поширення воно набуває в періоди соціальних потрясінь і лих, тому є індикатором цивілізованості та рівня моралі в суспільстві. Точна статистика про кількість безпритульних (бездомних) в Україні відсутня. Основні місця перебування безпритульних — вокзали великих міст, підвальні приміщення. Соціолог і політолог Е. Гідденс відзначає, що категорія безпритульних людей досить змішана. Більшість з них не є душевнохворими, алкоголіками чи споживачами наркотиків. Це люди, котрі опинилися на вулиці тому, що пережили особисті катастрофи / кризи.

Б. має *індивідуальний* (покидання дому через конфлікт, втрата житла через житлові махінації), *груповий* (кочівні цигани, групи сімей мігрантів з інших країн) і *масовий* (біженці) прояви. Носить *відкритий* і *прихований* характер залежно від реєстрації бездомних; *латентний* — коли люди, які не мають постійного житла, проживають у закинутих, опустілих будинках, що будуть зносити, знаходять тимчасовий притулок у друзів, проживають у недобудованих приміщеннях тощо.

Б. як соціально-економічне й соціально-правове явище характеризується довготривалою відсутністю в людей житла через різні причини. Серед них: спад виробництва й поширення безробіття; нестача дешевого житла, малозабезпеченість значної кількості громадян; стан соціального здоров'я суспільства (наявність душевнохворих, осіб з девіантною поведінкою, функціональна неспроможність сімей тощо); слабкі можливості реалізації соціальних програм з надання допомоги малозабезпеченим, представникам груп ризику; війни, локальні конфлікти, стихійні лиха тощо. Бездомні живуть в екстремальних умовах, не мають можливості одержати освіту, духовно та культурно розвиватися, їм невідомі відчуття захищеності та потрібності. Вони частіше за все беззахисні перед моральним, соціальним і фізичним насильством.

Ця категорія населення становить потенційну загрозу для суспільства, оскільки відсутність змоги отримати й утримувати житло, знайти роботу штовхає їх на злочини. Наслідки бездомності закономірні: венеричні захворювання, участь у конфліктах, загроза поширення ВІЛ-інфекції, зловживання алкоголем і наркотиками, психічні відхилення через брак уваги, дискримінація і насильство.

Безпритульність існує практично в усіх країнах. Найбільш поширена безпритульність у країнах, що розвиваються: Азії, Африки, Латинської Америки. Помітно менше бездомних у країнах Скандинавії, Франції, Німеччині. Масова безпритульність характерна для великих міст, особливо для мегаполісів.

Проблема безпритульності (бездомності) потребує швидкого втручання й реальних змін. У більшості країн вирішення цієї проблеми залежить від самої людини, її можливості купити чи найняти житло, і гарантій держави (житлове будівництво, охорона власності, комунальне обслуговування). Проте надання житла — це лише часткове розв'язання проблем безпритульних. Багатоаспектність *Б.* вимагає розв'язання комплексних завдань. Зокрема, в Україні допомога безпритульним полягає у відкритті як державних, так і недержавних притулків, центрів соціальної та соціально-психологічної реабілітації, телефонів довіри.

Особливо важким є становище безпритульних дітей. Це діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ї або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання (відповідно до Закону України «Про охорону дитинства»).

Проблема дитячої *Б.* не нова для України. Виокремлюють чотири хвилі масової *Б.* дітей: перша хвиля зародилася за царської Росії (1910 р.— до 2,5 млн. безпритульних дітей) й істотно посилилася в складних історичних умовах наступного десятиліття: Перша світова війна, революція, громадянська війна, біженство, евакуація, голод, безробіття тощо (1921 р.— до 4,5 млн. безпритульних дітей). У 1931–1933 рр. XX ст. виникла нова хвиля безпритульності, породжена колективізацією, голодомором, репресіями. Третю хвилю масової безпритульності спричинила друга світова війна, яка зробила сиротами та безпритульними мільйони дітей. Зростання масштабів безпритульності в пострадянських країнах, у тому числі й в Україні, відмічається в 90-і рр. XX ст. як наслідок соціально-економічних потрясінь перехідного періоду. На жаль, це негативне явище не подолано й сьогодні.

У перші роки існування радянської влади органи соціально-правового захисту вели боротьбу виключно з фізичною занедбаністю дітей, у яких не було жодних засобів для існування. Цей тип безпритульності був здебільшого наслідком імперіалістичної та громадянської воєн, голоду. У 1919 — середині 1920 рр. у середовищі безпритульних відбулися якісні зміни: діти, які мали батьків, становили 37 % від загалу, напівсироти — 33 %, круглі сироти — 30 %. Загальна маса безпритульних із тих, які мали батьків,— це діти найбіднішого прошарку населення робітників і селян. Збільшення в роки Другої світової війни числа безпритульних дітей зумовлено передусім масовою загибеллю їхніх батьків — як на фронтах від бойових дій, так і в тилу від хвороб, різних насильств і злигоднів. Сьогодні явище безпритульності дітей безпосередньо пов'язане із соціальним сирітством, обумовленим значною мірою кризою сімейних взаємин, збільшенням числа неблагополучних сімей, послабленням виховної функції сім'ї. Ситуацію ускладнює й те, що на вулицю потрапляють передусім діти, чиї батьки ведуть асоціальний спосіб життя, алкоголіки, наркомани. Такі діти складніше піддаються реабілітаційним заходам, часто не прагнуть позбутися шкідливих звичок, змінити вироблений стиль життя.

Явище дитячої безпритульності — складне й неоднозначне. Воно узагальнено визначається поняттям «діти вулиці» та існує в багатьох країнах світу, у тому числі й з високим рівнем соціально-економічного розвитку. Його специфіка також залежить від соціально-політичних умов та національно-культурних традицій конкретного соціуму. Так, у Швеції дітей, що не контактують з батьками, проводять більшість часу в тимчасових і не призначених для проживання приміщеннях та на вулицях, називають «покинутими». В Італії стосовно дитячої безпритульності вживається термін «неповнолітні групи ризику». У Великобританії осіб вулиці залежно від віку називають: «юні втікачі» — діти до 18 років, які пішли з дому чи виховної установи; «молоді бездомні» — особи, які не мають роботи та постійного місця проживання; «ті, що сплять на вулиці» — підлітки й молодь, які не мають постійного притулку, ночують під мостами та в різних вуличних спорудах. У Греції, Туреччині, Угорщині, Хорватії «дітьми вулиці» називають переважно циганчат і дітей біженців.

Ще в 1919–20-і рр. фахівцями було зроблено висновок, що наявність численного контингенту безпритульних дітей породжує споріднені або похідні проблеми не лише в їх середовищі, але й має небезпечну тенденцію до «соціального інфікування» дітей з більш-менш благополучного середовища. Сучасна суспільна практика цілком підтверджує це спостереження.

Головне завдання соціально-педагогічної роботи з безпритульними дітьми з метою забезпечення їхніх прав — безповоротне вилучення дітей з вуличного середовища. Для мінімізації проявів соціально-психологічних деформацій підростаючої особистості важливо гарантувати їй фізичну, психологічну й соціальну безпеку, а також надати інформацію та ресурси для самостійного опору негативним впливам.

Літ.: Джери Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь: В 2-х томах / пер. с англ. Н. Н. Марчук.— М.: Вече, АСТ, 1999; Словарь-справочник по социальной работе / под ред. Е. И. Холостовой.— М., 1997; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К.: ДЦССМ, 2002; Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей: Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2003 р.) / ред. Ж.В. Петрочко, О.О. Яременко.— Київ, 2004; Петрочко Ж. В. Діти в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав.— Рівне, 2010.

Петрочко Ж. В.

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ — юридичний і соціально-педагогічний підхід до розв'язання ситуацій, пов'язаних із порушенням закону, що передбачає взаємодію правопорушників і потерпілих, спрямовану на визначення та безпосереднє подолання (компенсацію) самими правопорушниками всіх наслідків правопорушення. На відміну від традиційного карного правосуддя *В. п.* спрямоване не на формальне покарання винного за порушення правопорядку, а на відновлення прав та відшкодування збитків (як матеріальних, фізичних, так і моральних) усіх сторін злочину. Ключовими елементами *В. п.* є компенсація внаслідок правосуддя реальних наслідків правопорушення для всіх, хто їх зазнав; безпосередня добровільна участь правопорушників і постраждалих у прийнятті й виконанні рішення щодо компенсації завданих збитків; незалежне посередництво у взаємодії між сторонами правопорушення; застосування заходів щодо реабілітації та реінтеграції потерпілих і правопорушників і відновлення суспільного миру в громаді, де стався злочин. *В. п.* впроваджується державними установами та громадськими організаціями у формі програм, спрямованих на примирення правопорушників і по-

терпілих, надання допомоги постраждалим унаслідок правопорушень, на залучення громад до подолання конфліктів, усунення наслідків злочинів і попередження їх повторення.

Програми *В. п.* почали застосовуватись з кін. 70-х рр. XX ст. і набули широкого поширення в Австралії, Новій Зеландії, країнах Північної Америки, Західної, Центральної та Східної Європи. Сутність, умови та шляхи застосування *В. п.* розкриті в працях Г. Зера, М. Райта, Р. Максудова, М. Флямера, А. Горової, Р. Коваля, В. Землянської та ін.

Упровадження *В. п.* передбачає зміну традиційного ставлення суспільства до суті злочину, відповідальності та покарання. Відповідно до відновного підходу злочин трактується не як формальне порушення закону, а як конфлікт між індивідами, унаслідок якого страждають конкретні люди — потерпілі, винуватці та безпосереднє оточення обох сторін. Відповідно правосуддя має полягати у встановленні осіб, постраждалих внаслідок злочину, визначення характеру завданої їм шкоди і спрямування зусиль винних у злочині на усунення цієї шкоди. Метою *В. п.* є відновлення (нормалізація) стану потерпілих, правопорушників і громадського порядку, порушених унаслідок злочину. *В. п.* передбачає визнання правопорушником своєї відповідальності за скоєне та прийняття на себе обов'язків щодо виправлення наслідків злочину для всіх, хто від нього постраждав, усунення чинників та обставин, що призвели його до скоєння злочину, і уникнення подібних дій у майбутньому. Способи компенсації наслідків злочину визначаються в процесі зустрічі постраждалої сторони з правопорушником, при чому остаточне рішення приймають саме постраждалі. Результатом зустрічі сторін злочину повинно бути визнання несправедливості того, що відбулося, розуміння правопорушником наслідків скоєного, нормалізація стану потерпілих, домовленість про способи виправлення ситуації та про участь у цьому правопорушника, визначення заходів щодо попередження повторних правопорушень. Виконання правопорушником взятих у ході зустрічі зобов'язань відбувається під контролем і за допомогою самих потерпілих, соціального оточення правопорушника та місцевої громади.

Процес В. п. може розпочинатися до збудження кримінальної справи, на етапі розслідування або розгляду справи у суді. Він передбачає підготовку й проведення за допомогою *незалежного посередника* (координатора, медіатора) зустрічі потерпілих, винуватців та інших осіб, присутність яких є необхідною для сторін злочину (відновної процедури). У ході зустрічі обговорюються почуття учасників, причини й наслідки скоєного злочину та шукаються шляхи їх подолання. Посередник слідкує за дотриманням цілей зустрічі та встановлених правил, допомагає сторонам знайти спільну мову, висловити свої думки й почуття, досягнути порозуміння, проте сам не бере участі в прийнятті рішення. Остаточне рішення щодо шляхів виправлення ситуації та обов'язків правопорушника приймається за згодою обох сторін і закріплюється в угоді про примирення. Угода може включати як дії, спрямовані на подолання наслідків правопорушення (у тому числі моральних), компенсацію втрат, так і дії, спрямовані на усунення причин правопорушення й попередження нових асоціальних дій правопорушника. Зокрема, угода може передбачати офіційне принесення правопорушником вибачення потерпілому, надання винуватцем побутової допомоги потерпілим, виступ правопорушника на публічних зібраннях з розповіддю про те, що сталося, працевлаштування правопорушника або його участь у добровільних роботах на користь громади, проходження ним курсу лікування або психотерапії тощо. Підписана сторонами угода долучається

до кримінальної справи й може бути підставою для її призупинення, припинення або враховуватись судом при винесенні вироку.

Основними *методами* відновного правосуддя є медіація жертв і правопорушників та відновні конференції. *Медіація* передбачає обговорення наслідків злочину й прийняття рішення щодо їх подолання безпосередніми учасниками події. У ролі медіаторів (посередників) виступають, як правило, незалежні фахівці, що представляють громадські організації або працюють на основі угод з державними службами. Метод відновної конференції (*сімейної групової наради)* базується на традиційних для більшості народів способах вирішення конфліктних ситуацій у громаді. Він передбачає обов'язкове залучення до обговорення правопорушення, його наслідків і до прийняття рішення членів розширеної сім'ї правопорушника та представників громади. Це підвищує авторитет конференції й посилює її виховний вплив на правопорушників. Роль координатора відновних конференцій у різних країнах виконують працівники установ у справах дітей, соціальних служб, фахівці громадських організацій або авторитетні представники громади.

Дослідження вказують на значні *реабілітаційні* можливості програм *В. п.*: їх застосування дозволяє правопорушнику усвідомити реальні наслідки своїх дій, відчути власну провину та відповідальність перед постраждалим і своєю сім'єю, а постраждалим — отримати реальну допомогу (Г. Зер; В. Землянська); усунути стигматизацію правопорушника, сформувати у нього внутрішньоособистісні механізми стримування протиправних дій, посилити його інтегрованість до позитивних соціальних груп та прагнення до позитивних змін (Д. Брейтуейт); відновити соціальні відносити, порушені внаслідок злочину (Р. Максудов). Обговорення під час відновних процедур причин скоєння злочинів дозволить представникам сімей і громад зрозуміти, що в житті їх спільнот підштовхує неповнолітніх до скоєння правопорушень, і усунути ці чинники, а отже сприяти *профілактиці* злочинності неповнолітніх.

У вітчизняній практиці *В. п.* застосовується щодо підлітків і молодих людей, які здійснили делінквентні вчинки та злочини різного ступеня тяжкості. Як правило, відновні процедури проводяться напередодні або під час судового розгляду кримінальних справ. Відповідно до чинного законодавства України, угоди, що укладаються внаслідок відновних процедур, і результати їх виконання можуть стати підставою для звільнення правопорушника від кримінальної відповідальності (ст. 45–47 КК України), звільнення правопорушника від покарання з випробуванням (ст. 75, 104) або застосування щодо нього примусових заходів виховного характеру (ст. 105), призначення правопорушнику більш м'якого покарання (ст. 69). Проте можливе проведення відновних процедур й у процесі виконання покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або при звільненні від відбування покарання з випробуванням, якщо це передбачено умовами звільнення. Поширеною є також практика застосування різних методів *В. п.* для вирішення конфліктів і подолання наслідків інцидентів, що не носять кримінального характеру, у навчальних закладах, трудових колективах, територіальних спільнотах.

Літ.: Брейтуэйт Д. Преступление, стыд и воссоединение / под общ. ред. М. Г. Флямера; пер. с англ. Н. Д. Хариковой.— М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2002.— 310 с.; Восстановительный подход в работе с несовершеннолетними правонарушителями (зарубежный опыт) / сост. Р. Максудов.— М.: Полинраф сервис, 2005.— 208 с.; Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя.— К.: Пульсари, 2004.— 224 с.; Мороз Л. І. Сучасні стратегії міліції щодо профілактики правопорушень неповнолітніх: навч. посіб. / Л. І. Мороз, Р. Г. Ко-

валь, Н. М. Прокопенко та ін; за наук. ред. Л. І. Мороз.— К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2008.— 220 с.; Райт М. Восстановительное правосудне — путь к справедливости: симпозиум.— К.: Захаренко В. А., 2008.— 304 с.; Розвиток медіації в Україні. Польсько-українська співпраця: збірник статей / наук. ред. Войтюк І.А.— Київ: «Арт-Бюро», 2004.— 228 с.; Эрстен И. Реконструкция связей в сообществе — медиация и восстановительное правосудие в Европе / И. Эрстен, Р. Маккей, К. Пеликан и др.; пер. с англ.— К.: Издатель Захаренко В. А., 2008.— 184 с.

Лютий В. П.

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА — можливості людей, що характеризують їх життєдіяльність у соціумі, задоволення матеріальних і духовних потреб, професійну самореалізацію; права та свободи, які захищають особу на державному рівні й забезпечують можливість брати участь у громадянському й політичному житті суспільства.

Структура прав людини є складною, інколи не точно визначеною. Це, зокрема: «права людини», «права громадянина», «права і свободи людини», «права індивіда», «колективні права». У своїй сукупності вищезазначені структурні складові громадянських прав людини можна зафіксувати як *комплекс прав і свобод людини і громадянина*.

На різних етапах розвитку суспільства громадянські права можуть бути різними, але незаперечним є факт, що обов'язково до громадянських прав відносяться: право належного застосування закону (право на справедливий суд); право захисту від політичної та соціальної дискримінації (на основі статі, релігії, раси тощо); політичні свободи: (свобода думки, свобода віросповідання, свобода слова, свобода преси, а також права участі в громадських організаціях; право голосувати на виборах або домагатися свого обрання, право голосу; право на життя; право на повагу честі та гідності особистості; право на свободу й особистісну недоторканість; недоторканість приватного життя, помешкання; свободу пересування та вибору місця проживання; свобода думок і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань; свобода вибору національності та вибору мови спілкування; право на судовий розгляд; право на презумпцію невинуватості; свобода висловлення поглядів; свобода інформації тощо.

Достатньо активно й плідно проблемами громадянських прав, громадянської культури, громадянськості займалися й займаються І. Бондаренко, О. Борисенко, О. Васильченко, Г. Вербицька, Т. Демиденко, Н. Дерев'янко, П. Зільберман, Т. Зелюк, С. Клипко, Т. Клинченко, О. Коганов, О. Кокун, С. Рябова, А. Скрипка, К. Чорна та інші.

Одним із пріоритетів ефективного формування громадянськості особистості, у тому числі її громадянських прав, є інтеграція виховних соціальних впливів — взаємодія всіх існуючих у суспільстві соціальних інститутів, які мають відношення до процесу формування та становлення особистості. Саме інтеграція виховних соціальних впливів є найбільш правильним і досконалим шляхом у становленні кожної особистості як громадянина України.

За результатами наукових досліджень, основними інтеграційними чинниками формування громадянських якостей особистості на сучасному етапі розвитку Українського суспільства є: *мегафактори* (космос, планета, світ), *макрофактори* (країна, етнос, суспільство, держава); *мезофактори* (тип поселення, засоби масової інформації, субкультура); *мікрофактори* (сім'я, сусідство, групи однолітків, виховні організації, громадські об'єднання, друзі тощо), які постійно знаходяться в інтеграційному полі, взаємодіють, доповнюючи і збагачуючи один одного.

Концептуальні засади формування громадянськості сучасної особистості і, звісно, відпрацювання її громадянських прав ґрунтуються на стратегічних і тактичних підходах до громадянської освіти країн Євросоюзу. Проголошення країнами-членами Євросою-

зу ініціативи демократичного громадянства та інтегрування цих прагнень і діяльності в особистісну практику освіти, професійної підготовки, культурної політики є дійсно пріоритетним напрямком сьогодення. Дані права є природними, особистісними. Цілком закономірно, що громадянські й особисті права відносяться до однієї групи прав, до яких входять здебільшого однорідні права, зокрема: право на життя, право на свободу, особисту недоторканість тощо.

В основній своїй змістовній суті ідея громадянських прав базується на визнанні прав людини: рівність перед законом, свобода слова й совісті, утвердження прав політичних, соціальних тощо.

У будь-якому соціумі, у сучасному зокрема, обмеження громадянських прав за ознаками статі, расової, класової, релігійної приналежності розцінюються як порушення статусу громадянина, що суперечить ідеалам демократії.

У демократичному суспільстві будь-які суперечки, проблеми, непорозуміння, які виникають стосовно громадянських прав, вирішуються виключно судом і здійснюється на засадах конституційної законності.

Одним з найважливіших завдань сучасної вітчизняної є підготовка свідомих і активних громадян, які добре розуміють свої громадянські права та свободи, можуть брати на себе суспільну відповідальність, вирішувати проблеми, з якими вони стикаються вже зараз, і ті, що будуть виникати впродовж життєвої та професійної самореалізації. Водночас, демократичні цінності та навички вирішення соціально важливих проблем можуть формуватися виключно на базі досконало сформованих громадянських прав. Життєва та освітня практика доводить, що найбільш успішно вищезазначені цінності та якості, у тому числі громадянські права, формуються та набуваються під час соціальної практики.

Досвід соціально-педагогічної практики останніх років дає підставу стверджувати, що в сучасній освітній практиці, зокрема в період модернізації та реформування української освіти, саме інтеграція виховних соціальних впливів суспільства є одним з найбільш оптимальних шляхів формування громадянськості сучасної особистості, що є вагомим і суттєвим підґрунтям сформованих громадянських прав успішного громадянина держави.

Літ.: Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А. Й. Капська, О. В. Беспалько, Р. Х. Вайнола; за заг. ред. А. Й. Капської.— К.: ДЦССМ, 2002.— 164 с.; Бех І. Д. Моральна свідомість особистості як предмет педагогічних зусиль В. О. Сухомлинського // Рідна школа.— 2005.— № 12.— С. 12–15; Зайчук О., Оніщенко Н. Міжнародні стандарти прав людини // О. Зайчук, Н. Оніщенко. Теорія держави і права: підручник.— К.: Юрінком Інтер.— 2006; Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» від 23.12.1997 р. № 776 / 97-ВР // Відомості Верховної Ради.— 1998.— № 20.— С. 99.; Указ Президента України «Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини» [Электронный ресурс] / Офіційний вісник України 2011 № 63.— Режим доступу www / URL: http: // ovu.com.ua / articles / 11647 - pitannya - upovnovazhenogo - prezidenta - ukrayini - z-pra (26.08.2011).— Загл. с экрана.; Карпачова Н. І. Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні [Електронний ресурс] / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.— Режим доступу: www / URL: http: // www.ombudsman.gov.ua / en / images / stories / 07022011 / DOPOVID1.pdf — 2000 р.— Загол. з екрану; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [Електронний ресурс] / Законодавство України.— Режим доступу : www / URL: http: // zakon2.rada.gov.ua / laws / show / 995_004 — 27.05.2009.— Загол. з екрану; Конституція України.— К.: Право, 1996.— 62с.; Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи

модернізації (факти, роздуми, перспективи).— К.: Грамота, 2003.— 216 с.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966; ратифікація від 19.10.1973 [Електронний ресурс] / Законодавство України.— Режим доступу : www / URL: http: // zakon2.rada.gov.ua / laws / show / 995_043.— [б. д.] — Загол. з екрану; Пустовіт Ж. Поняття соціальних гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні // Право України.— 2000.— № 5.— С. 28–30.; Хальота А. Щодо захисту конституційних прав шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини // Право України, 2000.— № 3.— Ст. 33.

Чернуха Н. М.

ДИСКРИМІНАЦІЯ — розрізнення, виняток, обмеження чи перевага, які спрямовані на послаблення чи зведення нанівець визнання та рівного здійснення прав. *Д.* сама по собі є шкодою. Різні аспекти *Д.* в Україні досліджувалися в галузі трудового права (І. Лаврінчук, Т. Макійчук), кримінального (Н. Гуторова), адміністративного (О. Бандурка, К. Левченко), міжнародного та конституційного (Т. Мельник, М. Бироменський), у соціально-політичній сфері (О. Суслова, Л. Кобелянська, О. Балакєрева), в економічній (Е. Лібанова), у сфері освіти (М. Скорик) тощо.

Д. — комплексне поняття. Зміст *Д.* — будь-яка відмінність, виключення, обмеження або перевага; спрямованість *Д.* — ослаблення (знищення) правого або фактичного становища особи чи певної соціальної групи; результат *Д.* — порушення рівності *de jure* чи *de facto* або створення загрози такого порушення. За формою *Д.*: а) *de jure*, закріплена в законах; б) *de facto*, існуюча в суспільстві. Розрізняють *пряму* і *непряму Д*. Пряма *Д.* стосується конкретної особи. Непряма *Д.* стосується групи осіб, зумовлена впливом політики або правил, які формально є однаковими, але при здійсненні чи застосуванні яких виникають або можуть виникнути обмеження чи привілеї щодо окремої групи осіб за певними ознаками.

У проекті Закону України № 10468 «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» у якості форм дискримінації виділяються також *утиск* і *підбурювання до дискримінації*. Існує також поняття *системної* або *структурної Д.*, існування якої пов'язане з історично закріпленими внутрішніми структурами будь-якої системи (соціум, установа, сім'я тощо). Але на практиці її складно довести.

У документах Європейського Союзу вирізняється *безпосередня* та *опосередкована Д.* Директива 97/80/ЄС щодо тягаря доведення у справах *Д.* з огляду на стать дає визначення *опосередкованої Д.*, яка «проявляється тоді, коли нейтральне положення, критерій чи практика ставить у невигідне становище пропорційно значно вищу кількість представників однієї статі, хіба що таке положення, критерії чи практика є належними та обов'язковими, а також можуть бути обґрунтовані об'єктивними поглядами, не пов'язаними зі статтю». Дефініція *безпосередньої Д.* з'явилася в 2000 р. у Директиві 2000/43/ЄС щодо рівності трактування незважаючи на расове або етнічне походження. Вона виявляється тоді, коли до «когось з огляду на його / її расове або етнічне походження, ставляться менш прихильно, ніж ставляться, ставились або могли б ставитись до когось іншого в порівняльній ситуації».

Підставою для *Д.* можуть бути різні ознаки: стать, релігійні погляди, расова належність, колір шкіри, етнічне походження, мова, сімейний стан, політичні та інші погляди, економічне та інше становище, місце народження або проживання, вік, стан здоров'я, народження дитини, соціальний статус, навіть вага, зовнішній вигляд тощо.

Д. заборонена в міжнародному та національному праві України: Конвенціях ООН про ліквідацію всіх форм *Д.* щодо жінок та про ліквідацію всіх форм расової *Д.*, запо-

бігання *Д.* в галузі освіти, Конвенції МОП про *Д.* у галузі найму і праці (1958 р.) та ін. Протокол № 12 до Європейської Конвенції про права людини та основоположні свободи громадян встановлює загальну заборону *Д.* (ст. 1): держави — члени Ради Європи, які підписали цей Протокол, домовилися: «1. Здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без *Д.* за будь-якою ознакою, наприклад, за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою. 2. Ніхто не може бути дискримінований будь-яким органом державної влади за будь-якою ознакою, наприклад за тими, які зазначено в пункті 1».

Ст. 24 Конституції України встановлює, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Протилежне по відношенню до *Д.* явище становлять позитивні дії або спеціальні тимчасові заходи, під якими розуміються політичні заходи, спрямовані на врахування статі, раси або етнічної приналежності суб'єкта з метою забезпечення рівності можливостей для представників груп населення, які піддаються або піддавалися *Д.* Наприклад, умовою подолання гендерної *Д.*, орієнтованою на збільшення представленості жінок у сфері політики, зайнятості тощо, з яких вони були історично виключені, є тимчасові спеціальні заходи (ст. 4 Конвенції про ліквідацію всіх форм *Д.* щодо жінок). До недавнього часу замість терміну «позитивні дії» використовувався термін «позитивна *Д.*». Останній був підданий критиці як некоректний.

У Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм расової *Д.* надається визначення поняття «расової *Д.*» — будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевага, основані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя.

У Конвенції ООН про ліквідацію *Д.* щодо жінок наводиться визначення поняття «*Д.* жінок» — будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямоване на послаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, громадській або будь-якій іншій галузі. Уперше в цій Конвенції на рівні міжнародних норм наголошувалось на відповідальності урядів за *Д.* жінок. Права жінок можуть гарантуватися тільки державою, що робить особливо важливим розробку чуйної політики в цій сфері. У Конвенції вперше мова зайшла про відповідальність урядів за *Д.* не лише в суспільній, але й у приватній сфері, тобто за *Д.* у родині, про необхідність і легітимність застосування державами позитивних тимчасових дій, упровадження яких прискорює ліквідацію *Д.* Ст. 1-5 і 24 вказують на три зобов'язання держав, які повинні здійснюватися комплексно і виходити за межі формального правового аспекту. Перше — забезпечення відсутності прямої чи непрямої *Д.* у законодавстві і забезпечення захисту жінок від Д. з боку державної влади, судових органів, організацій, підприємств й осіб будь-якої форми власності за допомогою санкцій та інших засобів. Друге — покращення фактичного становища жінок шляхом здійснення

конкретних й ефективних стратегій і програм. Третє — вирішення проблем, пов'язаних з відносинами між чоловіками і жінками, а також гендерними стереотипами, які негативно впливають на жінок як через дії окремих осіб, так і внаслідок застосування законодавства й окремих дій з боку організацій незалежно від форм власності.

У ст.1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» *Д.* визначається як «дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливлюють визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків».

Схоже визначення надається і в проекті Закону «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (ст. 1): «Дискримінація — рішення, дії чи бездіяльність, що спрямовані на обмеження або привілеї щодо окремої особи чи групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (далі — певні ознаки), якщо вони унеможливлюють визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини і громадянина».

Якщо порівняти його із визначеннями, які надаються в цитованих Конвенціях ООН, можна побачити що воно є вужчим. Звуження виявляється в тому, що *Д.* визнаються лише дії або бездіяльність, тоді як в міжнародному праві *Д.* визначається як будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за певною ознакою, які спрямовані на послаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення особою або групою осіб прав людини в будь-якій галузі. Так, складно довести що вислів або жест підпадають під визначення дії. Як наслідок — дискримінаційні за змістом висловлювання не визнаються за цим законом такими, тому що не визнаються дією.

Правовий захист від *Д.* забезпечується за допомогою різних галузей права: цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального тощо, якими встановлено відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від ознак, перелічених вище. Кодекс України про адміністративні правопорушення не містить поняття *Д.*, що ускладнює захист від порушення прав. Така ситуація потребує розробки та внесення змін у законодавчі акти.

Відповідальність за *Д.* передбачена Кримінальним кодексом України (ККУ). Ст. 161 ККУ «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії» у якості однієї з форм цього злочину передбачає пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Кримінальна відповідальність передбачена за умисні дії, що полягають у прямому чи непрямому обмеженні прав або встановленні прямих чи непрямих привілеїв громадян залежно від ознак, що згадуються. Ця кримінально-правова норма носить переважно декларативний характер, її застосування на практиці відсутнє.

З об'єктивного боку злочин характеризується вчиненням однієї з наступних дій щодо громадян за ознаками, які відносяться до цієї статті: прямому обмеженні прав громадян, непрямому обмеженні, встановленні прямих привілеїв громадян, встановленні непрямих привілеїв.

У ст. 22 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків та жінок» йдеться про можливості оскарження *Д.* за ознакою статі, якими є звернення

до: а) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, б) спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, в) уповноважених осіб (координаторів) з питань забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування (заступників керівників центральних органів виконавчої влади та ОДА), г) правоохоронних органів держави, ґ) суду, д) надсилання повідомлень до Комітету ООН з ліквідації *Д.* щодо жінок, якщо вичерпані внутрішні засоби правового захисту, їх застосування невиправдано затягується, або у випадках, коли мають місце серйозні чи систематичні порушення прав, викладених у Конвенції. Останній механізм забезпечується Факультативним протоколом до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм *Д.* щодо жінок (1999 р.), ратифікованим Україною в 2003 р.

У 2010 р. при Міністерстві України у справах сім'ї, молоді та спорту створена Експертна Рада з питань розгляду звернень за фактами *Д.* за ознакою статі (Наказ № 3036 від 06.09.2010), затверджене Положення про неї. Протягом засідань у 2010-2011 р. розглядалися скарги на *Д.* у рекламі, у висловах керівників держави, нормативних документах тощо.

Літ.: Гуторова Н. Проблеми кримінально-правового захисту гендерної рівності в Україні // Впровадження гендерних підходів у діяльність правоохоронних органів України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Євпаторія, 18-20 травня 2005 р) — К.: Міленіум, 2005; Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [Електронний ресурс] Законодавство України. — Режим доступу: www/ URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15 — 13.06.2012 — Загол. з екрану; Гендерні аспекти Європейського права. Досвід адаптації законодавства країн Центральної та Східної Європи. Круг. стіл 11.10.2005 року. Стенограф. звіт. — Київ. — 2006. — 72 с., Закон України «Про судоустрій» [Електронний ресурс] Законодавство України. — Режим доступу: www/ URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3018-14 — 03.08.2010 — Загол. з екрану; Коментар до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». — Київ, ПРООН. — 2011. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс] Законодавство України. — Режим доступу: www/ URL: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_207— 06.10.1999 — Загол. з екрану; Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (науково-практичний коментар) / О.М. Руднєва, Г.О. Христова, О.О. Уварові та ін.; За наук. ред. О. М. Руднєвої. — Харків, 2005. Левченко К.Б. Проблемні питання оскарження дискримінації за ознакою статі // Науковий вісник НУБПУ: Серія «Право» / ред. кол.: Д.О. Мельничук (голова) та ін. — Київ, 2010; Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [Електронний ресурс] Законодавство України. — Режим доступу: www/ URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_105&p=1300991519833345 — 04.02.1994 — Загол. з екрану; Факультативний протокол до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс] Законодавство України. — Режим доступу: www/ URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_794 — 05.06.2003 — Загол. з екрану; Проект Закону України № 10468 «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» жінок [Електронний ресурс] Верховна Рада України. — Режим доступу: www/ URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=43370 — 05.07.2012 — Загол. з екрану.

Левченко К. Б.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДИТИНИ — (фр. exploitation — використання, визиск) — безоплатне привласнення результатів праці дитини, використання дитини для отримання вигод чи задоволення власних потреб. Виділяють такі види *Е. д.*: комерційна сексуальна експлуа-

тація, експлуатація дитячої праці, втягнення у злочинну діяльність, втягнення до жебрацтва, використання у збройних конфліктах.

Під комерційною сексуальною *Е. д.* розуміють використання дітей для задоволення статевої пристрасті будь-яким способом з оплатою цього або без такої з метою отримання прибутку або будь-якою іншою корисливою метою. Комерційна сексуальна *Е. д.* є формою примусу та насильства над дитиною. До неї відносять дитячу проституцію, дитячу порнографію, ранні шлюби. Дитяча проституція — використання дитини з метою сексуальних дій для отримання оплати чи іншої винагороди в будь-якій формі. За даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), близько 2800 дітей у світі щодня примушують до заняття проституцією. Дитяча порнографія — будь-яке, незалежно від форми, представлення дитини, що бере участь у реальних чи уявних сексуальних діях, або показ статевих органів дитини із сексуальними намірами. Прослідкується чіткий зв'язок між порнографією та насильством над дітьми в реальному світі. Діти, втягнуті в створення порнографічної продукції, часто піддаються сексуальному та іншим видам насильства. Біля 12 млн. зразків дитячих порнографічних зображень є доступними в Інтернеті. Останнім часом виділяють окремий вид дитячої проституції — туризм з метою сексуальних стосунків з дітьми. Цей вид сексуальної *Е. д.* може використовуватись як іноземцями, так і громадянами країни переважно в курортних, прикордонних містах з метою отримання дешевих сексуальних послуг від дітей. В Україні вже зафіксовані факти сексуального туризму громадян Франції, Швеції, США, Німеччини, Італії, Туреччини та деяких інших країн. Ранні шлюби — це шлюби за участі дітей. Вони не є поширеними в Україні. У деяких країнах (Індія, Непал, країни Центральної Азії) ранні шлюби пов'язані з релігійною практикою, що часто є завуальованою формою дитячої проституції.

Під експлуатацією дитячої праці розуміють використання найманої праці дітей без дотримання вимог чинного законодавства стосовно віку, з якого дозволяється працевлаштування, нормування її оплати та забезпечення нормативних вимог її безпеки для здоров'я, надання соціальних та інших гарантій. За даними Міжнародної організації праці (МОП) в усьому світі понад 218 млн. дітей віком від 5 до 14 років працюють, щоб вижити. Основні види дитячої праці в Україні: виснажлива й надмірно тривала праця дітей у домашньому господарстві; робота в промисловості, в установах та організаціях, яка не відповідає фізичним і розумовим здібностям дітей, шкодить їхньому здоров`ю, заважає навчанню та розвитку дитини; робота в сімейному бізнесі, що перебуває поза громадським та державним контролем; робота на вулиці в несприятливих погодних умовах, часто й у несприятливому соціальному оточенні (миття автомашин, вулична торгівля, жебракування тощо); найгірші форми дитячої праці (використання дітей у злочинній діяльності, проституції, секс-бізнесі, жебракуванні тощо). Найбільшим споживачем дитячої праці є малий бізнес, промисловість, сільське господарство, торгівля, сфера послуг, домашнє господарство, вугільна промисловість, збирання вторинної сировини, праця на вулиці, лісове господарство, будівництво. Крім того, варто звернути увагу на такі недосліджені та невивчені сфери як дозвілля, домашнє господарство, цирк, спорт, навчальні заклади, лікувальні заклади, заклади Департаменту з питань виконання покарань. Специфікою проблеми експлуатації дитячої праці в Україні є характерне для українців толерантне ставлення до праці дітей, оскільки праця завжди вважалась способом виховання та освіти дитини. Перетворення праці дітей у «зловживання владою з боку дорослого» залишається для суспільства поки невизначеним поняттям, що ускладнює вирішення цієї проблеми, так як і пошук розмежування між експлуатацією

дитячої праці та трудовим вихованням. З метою ідентифікації та оцінки ситуації з експлуатацією дитячої праці, а також вилучення дітей та їх направлення для надання соціальної допомоги запроваджено систему моніторингу дитячої праці. Моніторинг дитячої праці — це активний процес щодо зупинення використання дитячої праці, який включає в себе здійснення регулярних моніторингових візитів з метою ідентифікації дітей, які працюють, проведення оцінки ризиків, яким вони підлягають, направлення дітей до організацій, які надають допомогу; а також подальший нагляд за цими дітьми, для отримання інформації про те, що вилучені діти задоволені отриманими послугами; проведення з ними просвітницької та профілактичної робіт. В Україні ця система впроваджується в Донецькій і Херсонській областях. З метою боротьби проти дитячої праці через практичні проекти, МОП у 1992 році започаткувала Міжнародну програму з викоренення дитячої праці (ІПЕК), яка сьогодні діє у 60 країнах світу.

Під втягненням дітей у злочинну діяльність розуміють залучення дітей до вчинення одного чи кількох діянь, передбачених Кримінальним кодексом України в якості злочинів шляхом схилення, примушування, спонукання, умовляння, погрожування, підкупу, обману, розпалювання низьких почуттів чи мотивів або будь-яким іншим способом. Дітей втягують до розповсюдження наркотиків серед своїх підлітків, крадіжок, збуту крадених речей тощо.

Тісно пов'язана з експлуатацією дитини проблема торгівлі людьми, зокрема дітьми. Адже торгівля дітьми здійснюється для отримання прибутку шляхом експлуатації різних можливостей та здібностей дитини. За даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) щороку у світі близько 1 млн. 200 тис. дітей потерпає від торгівлі людьми. Поширення цих явищ, пов'язане з економічними кризами, політичними репресіями та всезростаючим попитом з боку насильників над дітьми. Корупція й відсутність або невідповідність законів, недотримання існуючих законів — усе це є також факторами, які прямо чи опосередковано призводять до *Е. д.* Недостатній рівень обізнаності з проблемою та її можливими наслідками серед учнівської та студентської молоді, батьків та в суспільстві загалом зі свого боку сприяють загостренню проблем.

Аналіз реальних історій дітей, які потерпіли від торгівлі людьми й різних форм експлуатації, свідчить про причетність батьків до цих ситуацій. Вони найчастіше самі виступають торговцями, вербувальниками чи експлуататорами, продаючи своїх дітей або примушуючи їх працювати жебраками в магазинах, барах, на дорогах, у шахтах, сільськогосподарських угіддях, у секс-індустрії.

Використовуються різні способи втягнення дитини в ситуації експлуатації та торгівлі дітьми. Деякі з потерпілих у віці 11—18 років були доведені до несвідомого стану в результаті вживання спиртних напоїв, наркотиків, токсинів. Дітей закривають у квартирах, примушують побиттям, голодом і наркотиками до надання послуг; спроби втечі закінчуються побиттям, травмами та навіть смертю. Поширеним способом втягнення дітей в експлуатацію й торгівлю людьми — це пропонування привабливих умов. Проте є багато випадків, котрі свідчать про використання вербувальниками чи експлуататорами примусу в той чи інший спосіб, погроз. Важливо відзначити, що потерпають від різних форм експлуатації й торгівлі людьми діти не тільки з бідних, але і з цілком благополучних родин. *Е. д.* і торгівля ними може призвести до серйозних наслідків на все життя або навіть поставити під загрозу саме життя дитини, завдаючи фізичної, психічної, духовної, моральної шкоди, включаючи загрозу ранньої вагітності, летальні пологи, запізнення фізичного та розумового розвитку, травми, фізичну інвалідність і хвороби ста-

тевих органів, ВІЛ / СНІД. Не викликає сумніву той факт, що потерпілі діти можуть бути соціально дезадаптовані, а процес реабілітації складним і травматичним.

Літ.: Інформаційний вісник: Вища освіта.— К., 2006.— № 18.— 88 с.; Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посібник / за заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової.— К.: Версо-04, 2005.— 210 с.; Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми: навчально-методичний посібник / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної.— К.: Юрисконсульт, 2005.— 452 с.; Орлеан А. М., Лизогуб Б. В. Тлумачення та розмежування термінів, пов'язаних з сексуальною та іншою експлуатацією дітей // Проблеми освіти: науково-методичний збірник, спец. випуск.— К., 2006.— С. 30–36; Система захисту дітей від жорстокого поводження: навч.— метод. посібник / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної.— К.: Держсоцслужба, 2005.— 396 с.

Ковальчук Л. Г.

ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ — будь-які форми фізичного, психічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею (спільний Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення). Сьогодні це єдине існуюче в Україні визначення поняття «жорстоке поводження з дітьми». Воно зазнає критики, головним чином через те, що тлумачить досліджуваний феномен через факти вчинення насильства. Але жорстоке поводження не обмежується насильством, воно є більш широким поняттям. Складність полягає ще й у тому, що не існує юридичного визначення «жорстоке поводження». Тортури, насильство, жорстоке ставлення, поводження, що принижує людську гідність,— це все є складовими жорстокого поводження. Жорстоке ставлення до дітей зумовлюється як недієздатністю і залежністю дитини, її невмінням себе захистити, її слабкістю, так і позицією сильного, дорослого, який сам реалізується на дитині, відстоює свою позицію сильного. Інституціональні види жорстокого поводження з дітьми: у сім'ї (батьків, опікунів дітей); у школі, дитячій установі (вихователів до дітей); у мікросередовищі до дитини (сусіди, молодь у дитячому колективі, у виховних установах тощо). Проявами жорстокого поводження з дітьми є обман дітей, ігнорування потреб дітей, порушення їх прав; відсутність догляду за ними (чи незадовільний догляд); ізоляція дитини, бойкот (у дитячому колективі); відсутність проявів батьківської любові, доброти, чуйності; безвідповідальність до дітей; бездіяльність батьків щодо дитини у скрутній ситуації; насильство в усіх видах; брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини; таке ставлення до дитини, яке не враховує її вік: дитина просто не може зробити те, що вимагають від неї; авторитарний стиль спілкування з дитиною; нехтування дитиною. Жорстоке поводження з дітьми виявляється на рівнях: «батьки — діти» (родинні зв'язки), «дорослі — діти» (професійне, особисте спілкування), «діти — діти» (міжособистісні стосунки), «діти — чужі, незнайомі» (випадкові зустрічі).

Жорстоке поводження з дітьми в школі, виховній установі з боку вчителів, вихователів виявляється в приниженнях, постановці в куток; битті; роздяганні дитини перед іншими як покаранні; згадуванні при класі про недоліки дитини, особливості сім'ї, сімейні події, про які вчителю стало відомо; непосильній праці; ігноруванні фізичних потреб дитини (не можна піти до туалету); існуванні «любимчиків»; підвищеному тоні, крику, необґрунтованих, неадекватних оцінках; суворій дисципліні, яка тримається на страху, а не на інтересі до навчання; авторитаризмі, вимогах без пояснень; недоцільних ви-

могах до зовнішнього вигляду дитини (зачіски, форми) і застосовування дій щодо його покращення — підстригання власноруч, зняття прикрас, відбір мобільних телефонів тощо; педофілії, розбещенні.

Жорстоке поводження з дітьми в мікросередовищі виявляється в образливих прізвиськах; насміханні над виглядом, видом діяльності, поведінкою дітей, які вирізняються серед однолітків; примушуванні до негативних дій (доведи, що не боїшся вчителя, що ти не гірше за інших — палиш, вживаєш наркотики, дорослий, займаєшся сексом тощо); бойкоті, ігноруванні; битті; відбиранні у слабших дорогих речей, грошей, їжі; погрозах, приниженнях; примусу до «служіння» сильному — нести портфель, бути на підхваті, чергувати, тощо; зґвалтуваннях; цькуванні.

Жорстоке поводження з дітьми може бути: брутальним, ігноруючим, контролюючим (як гіперопіка), авторитарним, насильницьким.

Серед соціальних і культурних умов, що сприяють жорстокому поводженню з дітьми слід виділити: відсутність у соціальній свідомості неприйняття тілесних покарань, культ насильства в засобах масової інформації, відсутність ефективної профілактичної політики держави, недостатнє розуміння проблеми суспільством, низька правова грамотність населення, недосконалість законодавства.

Особливою формою жорстокого поводження з дітьми є тілесні покарання. Незважаючи на благородну виховну мету застосування тілесних покарань, наслідки для подальшого розвитку дитини, такі ж як і від інших форм жорстокого поводження. Жорстокість особливо стосовно дітей породжує у них почуття провини, невпевненість у собі, сприяє формуванню психологічних комплексів і значною мірою деформує процес соціалізації. Як наслідок, в особистості формуються переважно негативні якості: агресія, жорстокість, ненависть до світу, безцільність буття, жадоба неусвідомленої помсти або ж, у протилежному випадку, дитина починає шукати психологічний захист, опіку, безпеку в інших людей. При застосуванні насильства в дитини зникає почуття довіри до кривдників, захищеності. Перенесене в дитинстві насилля залишає відбиток у свідомості людини на все життя. Важливим є використання альтернативних методів виховання дітей, що залежить від педагогічної культури батьків, вихователів, учителів, соціального оточення, культури в мікросередовищі, моральних цінностей.

Літ.: Інформаційний вісник: Вища освіта.— К., 2006.— № 18.— 88 с.; Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посібник / за заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової.— К.: Версо-04, 2005.— 210 с.; Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми: навчально-методичний посібник / за ред.: К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної.— К.: Юрисконсульт, 2005.— 452 с.; Проблеми освіти: науково-методичний збірник, спец. випуск.— К., 2006.— 264 с.; Система захисту дітей від жорстокого поводження: навч.-метод. посібник / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної.— К.: Держсоцслужба, 2005.— 396 с.

Ковальчук Л. Г.

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ЩОДО ДІТЕЙ І СІМЕЙ З ДІТЬМИ — сукупність законів та інших нормативних документів, в яких регламентується діяльність в Україні різних соціальних інститутів та інституцій щодо забезпечення прав дітей та сімей з дітьми.

Основним законом України як демократичної держави є Конституція, яка гарантує: правовий захист, матеріальну і моральну підтримку материнства і дитинства (ст. 24); охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства державою (ст. 51); переслідування

за законом будь-якого насильства над дитиною та її експлуатації; утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (ст. 52); право на освіту (ст. 53) та ін.

Протягом останніх десяти років в Україні набули чинності та стали частиною національного законодавства важливі *міжнародні документи* у сфері захисту прав дітей, у т.ч. тих, які опинилися у складних життєвих обставинах, як-от: Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (ратифікований у квітні 2003 р.); Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (ратифікований в червні 2004 р.); Європейська конвенція з питань боротьби проти торгівлі людьми (підписана в листопаді 2005 р.); Європейська Конвенція про здійснення прав дітей (дата підписання від імені України 07.05.1999 р., дата ратифікації 03.08.2006 р. (із заявою)); Конвенція про контакт з дітьми (дата підписання від імені України 15.05.2003 р., дата ратифікації 20.09.2006 р. (із заявою)); Європейська конвенція про громадянство (ратифікована у грудні 2006 р., набрала чинності з 01.04.2007 р.), Керівні принципи ООН щодо Альтернативного догляду дітей (2010 р.), Резолюція Ради Європи «Діти без батьківського піклування: необхідність негайних дій» (2010 р.) Заключні зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав дитини щодо зведеної 3-ої та 4-ої Національної доповіді України щодо виконання Конвенції ООН про права дитини (2011 р.) та ін.

Засади державної політики України у сфері забезпечення прав дітей і сімей з дітьми, у т.ч. тих, які опинилися у складних життєвих обставинах, закріплено *низкою кодексів, законів та підзаконних актів*: Сімейним кодексом (СК), Кримінальним кодексом (КК), Цивільним кодексом (ЦК) України, законами України «Про охорону дитинства», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про освіту», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги», Положенням про прийомну сім'ю, Положенням про дитячий будинок сімейного типу та ін.

Основи правової бази щодо забезпечення прав дітей і сімей з дітьми було закладено упродовж 1998–2004 рр. Зокрема, кроком уперед на шляху зміцнення гарантій дітям стало прийняття на підставі положень Конституції України і Конвенції ООН про права дитини Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. У цьому Законі, який встановлює основні засади державної політики стосовно дітей та сімей з дітьми, уперше визначено поняття «діти, позбавлені батьківського піклування», «безпритульні діти», «діти-інваліди», «діти-біженці», «неповна, багатодітна, прийомна сім'я», «дитячі будинки сімейного типу», «контакт із дітьми», що дозволило планувати й здійснювати заходи щодо охорони дитинства в Україні відповідно до міжнародних стандартів.

Право дітей на освіту знайшло свою конкретизацію в Законі України «Про освіту» від 23.05.1991 р. (із змінами та доповненнями). У зазначеному нормативному документі визначено порядок здійснення соціально-педагогічного патронажу в системі освіти (ст. 21 «Психологічна служба в системі освіти», ст. 22 «Соціально-педагогічний патронаж у системі освіти»), закріплені права, обов'язки та відповідальність батьків за розвиток дитини (ст. 59 «Відповідальність батьків за розвиток дитини», ст. 60 «Права батьків»). Аналогічні питання, але стосовно закладів системи загальної середньої освіти, висвіт-

люються в Законі України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 р. (ст. 21 «Соціальний захист учнів», ст. 29 «Права та обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють»).

Захист від правопорушень, що посягають на здоров'я і життя дитини, забезпечує Кримінальний кодекс України (КК), який містить норми, безпосередньо спрямовані на захист життя, здоров'я та недоторканності дитини. Так, покарання за злочини проти дітей передбачено низкою статей Кодексу: умисне вбивство дітей — ст. 115, 116; доведення дітей до самогубства — ст. 120; нанесення тілесних ушкоджень — ст. 121–125; побої і мордування — ст. 126; залишення в небезпеці — ст. 135; викрадення дитини — ст. 146; захоплення дітей у заручники — ст. 147; торгівля дітьми та незаконне переміщення за кордон — ст. 149; експлуатація дітей — ст. 150; статеві злочини проти дітей — ст. 155, 156; зловживання опікунськими правами — ст. 167 та ін. Щоб створити сприятливе законодавче підґрунтя щодо профілактики й запобігання торгівлі дітьми, дитячій проституції і дитячій порнографії, у січні 2006 р. було внесено зміни до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності осіб за торгівлю людьми та втягнення їх у заняття проституцією.

Своєрідним гарантом соціального захисту громадян України є державні виплати, пільги. Так, право сімей з дітьми на отримання державної допомоги гарантується Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», у якому визначено основні види державних допомог та умови їх отримання (ст. 3): допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; одноразова допомога при народженні дитини (у т.ч. у разі усиновлення); допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; допомога на дітей одиноким матерям.

Права та обов'язки батьків, правила оформлення опіки і піклування над дітьми-сиротами й дітьми, позбавленими батьківського піклування, закріплені в Сімейному та Цивільному кодексах України (прийняті в 2003 р., набрали чинності з 01.01.2004 р.). Згідно зі ст. 5 СК України зазначено, що держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї, материнства і батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально заохочує й підтримує материнство та батьківство; забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини; бере під свою охорону кожну дитину, позбавлену належного батьківського піклування. Відповідно до ст. 242 ЦК України батьки (усиновителі) є законними представниками своїх дітей. Вони мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій з питань захисту прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина або дочки як їх законні представники без спеціальних на те повноважень. «Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей… Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини» (ст. 150 СК України).

Дієвим кроком протидії насильству в сім'ях з дітьми став Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», яким визначено види насильства — фізичне, сексуальне, психологічне, економічне, а також засоби запобігання їм чи реагування на виявлені факти. Певним інструментом реалізації положень вищезазначеного закону став Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (наказ Держкомсім'ямолоді, МВС, МОН, МОЗ від 16.01.2004 р. № 5 / 34 / 24 / 11).

Реального прориву у сфері законодавчого забезпечення прав дітей і сімей з дітьми вдалося досягти в 2005–2009 рр. Так, засади державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, було окреслено в Законі України від 13.01.2005 р. № 2342-IV «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» та Указі Президента від 11.05.2005 р. № 1086 «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей». Серед визначених пріоритетів державної політики: створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї; виховання та утримання дітей за принципом родинності; забезпечення пріоритету сімейних форм влаштування дітей; забезпечення державних мінімальних соціальних стандартів і нормативів для кожної дитини; профілактика соціального сирітства.

З метою подолання труднощів і суперечностей щодо забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, у 2007 р. прийнято ряд документів з питань усиновлення дітей, а саме: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо усиновлення»; Указ Президента «Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей»; постанову Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Порядку ведення обліку дітей, які можуть бути усиновлені, осіб, які бажають усиновити дитини, та здійснення нагляду за дотриманням прав дітей після усиновлення».

Яскравим свідченням якісного поступу України в розвитку системи забезпечення прав дітей, сімей з дітьми, що вибудовується на засадах деінституалізації, стало прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 17.09.2007 р. № 1242 «Про затвердження державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Реалізація такої програми дала змогу активізувати діяльність відповідних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо створення прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, підтримки інших форм сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Водночас налагодженню міжвідомчої співпраці посприяв ряд прийнятих упродовж 2007 р. міжвідомчих документів: наказ Мінсім'ямолодьспорту і МОЗ України від 24.07.2007 р. № 2643 / 420 «Про затвердження порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді із закладами охорони здоров'я щодо профілактики раннього соціального сирітства»; наказ Мінсім'ямолодьспорту і МОН України від 28.09.2007 р. № 3455 / 853 «Порядок взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та управлінь (відділів) освіти щодо підготовки до самостійного життя дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з числа учнів старших класів та випускних класів»; наказ Мінсім'ямолодьспорту і Мінпраці та соціальної політики України від 06.08.2007 р. № 2778 / 416 «Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і органів праці та соціального захисту населення в наданні соціальних послуг сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах».

Пріоритетні напрями спільної діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо прав дітей визначив Указ Президента України від 05.05.2008 р. № 411 «Про заходи щодо забезпечення захисту прав та законних інтересів дітей». Зокрема, з метою посилення державної підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб із їх числа у 2008 р. постановами Кабінету Міністрів України були закріплені такі правові норми: збільшено розмір одноразової допомоги в разі працевлаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб із їх числа, випускників закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з двох прожиткових мінімумів до шести прожиткових міні-

мумів (постанова Кабінету Міністрів від 05.03.2008 р. № 146 «Деякі питання надання одноразової грошової допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування»); передбачено збільшення розміру одноразової допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, після досягнення ними 18-річного віку (постанова Кабінету Міністрів України від 09.04.2008 р. № 318 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 25.08.2005 р. № 823») тощо.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», консультативно-дорадчим органом, що утворюється головою районної, районної у містах Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради, визначено *Комісію з питань захисту прав дитини*. Комісія відповідно до покладених на неї завдань розглядає питання, у т.ч. спірні, які потребують колегіального вирішення, зокрема: реєстрація народження дитини, батьки якої невідомі; позбавлення та поновлення батьківських прав; вирішення спорів між батьками щодо визначення або зміни прізвища та імені дитини; вирішення спорів між батьками щодо визначення місця проживання дитини; участь одного з батьків у вихованні дитини; побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав; визначення форми влаштування дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування; встановлення і припинення опіки, піклування; утримання й виховання дітей у сім'ях опікунів, піклувальників, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу та виконання покладених на них обов'язків; збереження майна, право власності на яке або право користування яким мають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; розгляд звернень дітей щодо неналежного виконання батьками, опікунами, піклувальниками обов'язків з виховання або щодо зловживання ними своїми правами; інші питання, пов'язані із захистом прав дітей.

Інтегрованим документом, що визначив стратегію держави в напрямі захисту дитинства, є Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини, прийнятий 05.03.2009 р. Законом України «Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року». Метою Національного плану дій є забезпечення функціонування системи захисту прав дітей, визначення шляхів урегулювання проблем ефективного забезпечення її реалізації в Україні, враховуючи Цілі розвитку тисячоліття, стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей» і завдання Конвенції ООН про права дитини. Відповідно до зазначеного документа пріоритетами державної політики України нині визначено протидію ВІЛ / СНІДу, забезпечення доступу до високоякісної освіти, подолання бездоглядності та безпритульності дітей, захист прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, розвиток комплексу соціальних послуг дітям і сім'ям з дітьми, активізацію місцевої громади щодо покращення становища дітей.

Петрочко Ж. В.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПРАВОВА — важлива інтегративна характеристика особистості, підґрунтям якої виступають її знання та досвід поведінки в правовій сфері життєдіяльності, а виявом — спроможність орієнтуватися в ситуаціях, пов'язаних із правовими відносинами. Як інтегроване утворення правова компетентність може бути представлена єдністю особистісного, операційного, процесуального та оцінювального компо-

нентів, що забезпечують у своїй взаємодії продуктивну правову діяльність і творчу самореалізацію особистості. Так, особистісна складова виявляється в мотивації вибору правомірних варіантів поведінки, гносеологічна — у правових знаннях; виявом операційного компонента є пізнавальні й практичні вміння поводитися у сфері правового регулювання; процесуальна ж складова відбиває технологічні аспекти законослухняної діяльності, оцінювальна — репрезентує комплекс ставлень особистості до порушень законності та правопорядку. Правова компетентність — життєво важлива, оскільки будь-який віковий період людини вимагає спроможності співвідносити свої дії з чинним законодавством, актуалізуючи погляди, уявлення, переконання стосовно того, що є правомірним або неправомірним. Виняткового значення правова компетентність набуває стосовно соціального педагога як фахівця. Особистості соціального педагога, для якого характерна правова компетентність, властиві *знання* механізмів діяльності щодо захисту прав клієнтів: юридичної бази захисту прав і свобод дітей і молоді в Україні, підходів, які склались у розв'язанні проблем цього напрямку (ступінь забезпечення прав, продекларованих Конвенцією ООН про права дитини, результативність механізму реалізації прав певної дитини, дієвість захисту власне порушених прав і попередження таких порушень); найновіших змін, коректівів, доповнень, що внесені у вітчизняне кримінальне, сімейне, трудове законодавство, спрямовані на його вдосконалення; форм правової допомоги стосовно дітей і молоді, які конфліктують із законом, підходів до гуманізації покарань щодо дітей, які скоїли злочин, піклування про забезпечення юридичних гарантій захисту їхніх прав; *вміння та навички* професійної діяльності (усіх її різновидів: науково-методичної, суто соціально-педагогічної, виховної, культурно-просвітницької, корекційно-розвивальної, управлінської), спрямованої на реалізацію механізмів соціальної допомоги родині, дітям, соціальним угрупованням дітей та молоді; на застосування особистісно орієнтованих технологій соціально-педагогічної роботи (як загальних: діагностування, оцінювання, моделювання, проектування, програмування, так і специфічних: адаптації, компенсації, контролю, мобілізації, патронування, допомоги, пропаганди, профілактики, супроводу, терапії, анімації, консультування, корекції, забезпечення підтримки, посередництва, просвіти, реабілітації, стабілізації, експертизи), спрямованих на усвідомлення кожного себе повноцінною та повноправною особистістю, підготовленою до свідомого вибору життєвого шляху. Соціальний педагог усвідомлює особистісно професійну відповідальність за захист прав, свобод і законних інтересів дітей і молоді; вагомість юридичних знань про причини дитячої злочинності, значущість обізнаності в психолого-педагогічних питаннях, що пов'язані з малолітнім злочинцем як суб'єктом злочину, та соціально-психологічних і суто юридичних питаннях злочинності як явища; важливість власної спроможності до формування правової культури клієнтів, готовності до здійснення правозахисної діяльності на будь-якому рівні: конструктивно-проектному, організаційно-регулятивному, оцінювально-корегуючому, творчому. Його діяльність спрямована на захист прав і свобод клієнтів, ефективний контроль за їх дотриманням, правове виховання, аналіз правового стану та поширення інформації про права дитини та молоді. Він правильно розуміє доцільність поширення в Україні ретрибутивного («відновного») правосуддя, інституту прийомної сім'ї для дітей з функціональними обмеженнями, соціального супроводу випускників шкіл-інтернатів, інтерактивних форм сімейного виховання дітей-сиріт; своєрідність соціально-педагогічного супроводу та захисту неповнолітніх правопорушників на стадіях попереднього слідства та судового розгляду; плідність ідеї створення інституту

«громадських уповноважених» з прав дітей і жінок; фундаментальність положення про те, що повага прав людини починається зі ставлення суспільства до дітей.

Літ.: Горностай П. Життєва компетентність в умовах обмеженості життєвого світу. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-метод. збірник.— Київ: Контекст, 2000.— С. 44–47; Ковчина І. М. Підготовка студентів до соціально-правового захисту особистості: Навч.— метод. посібник.— Київ: НПУ, 2005.— 196 с.; Родигіна І. В. Компетентнісно орієнтований підхід до навчання.— Харків: Основа.— 2005.— 96 с.

Кічук Я. В.

КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО ПРАВА ДИТИНИ — міжнародний правовий документ, комплексна угода, яка зобов'язує країни, які її ратифікували, вжити всіх можливих заходів щодо забезпечення прав дітей. Цей документ, що називають Великою хартією вільностей для дітей, світовою конституцією прав дитини, ґрунтується на новому розумінні становища дитини в соціумі як рівноправного учасника суспільного життя і розкриває шляхи створення різнорівневої системи забезпечення прав підростаючих особистостей.

Міжнародний рух захисту прав дитини був реакцією на злиденний стан, у якому опинилися діти внаслідок двох світових воєн. Поштовхом міжнародного розвитку ініціатив стосовно прав підростаючого покоління стала Женевська декларація (1924 р.). Вона за допомогою простих термінів (права як такі не проголошувалися) визначила обов'язки дорослих щодо дітей. Наступним кроком на шляху до визнання дітей як правових суб'єктів була Декларація прав дитини (1959 р.), яка торкнулася не лише життєвих необхідностей дитини, але і її потреби в розумінні та любові, проголошувала право дитини на ім'я й національність, передбачала обов'язкову та безкоштовну початкову освіту, право дитини на творчість і заборону до певного віку дитячої праці. Проте акцентовані правові аспекти захисту дитинства вимагали розширення й деталізації.

Усвідомлюючи необхідність переходу від необов'язкових декларацій до зобов'язуючих конвенцій, 7 лютого 1978 р. Польща подає до Комісії ООН з прав людини проект *К. п. д.* Переговори щодо ухвалення *К. п. д.* почалися в 1979 р., який за ініціативою уряду Польщі було оголошено Міжнародним роком дитини. Одноголосно *К. п. д.* була прийнята й відкрита для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44 / 25 Генеральної Асамблеї ООН лише 20 листопада 1989 р.

До створення *К. п. д.* у науці існували дві протилежні теорії щодо сутності прав дитини — протекціонізм (патерналізм) і лібералізм. Протекціонізм розглядав дитинство як період цілковитої залежності, беззахисності, а лібералізм — як період самостійності дитини. Автори *К. п. д.* виробили власну теорію прав дитини — ліберальний патерналізм, що являє собою поєднання певних положень лібералізму й патерналізму. Нова теорія розглядає дитинство як поетапний процес розвитку дитини від сильної залежності до повної самостійності, й завдання дорослого полягає в тому, щоб допомогти дитині поступово набути незалежності в думках і вчинках (Т. Тітова).

К. п. д. складається з Преамбули та 54-х статей. Преамбула визначає її основні засади й стверджує, що сім'ї повинен бути наданий особливий захист; що дитині для повного й гармонійного розвитку необхідно зростати в сімейному оточенні в атмосфері щастя, любові, розуміння; висловлює переконання, що дитина має виховуватися в дусі миру, гідності, толерантності, свободи, рівності й солідарності; визнає, що є діти, які живуть у виключно важких умовах, і ці діти потребують особливої уваги та ін.

У ст. 1 *К. п. д.* відображено ключове положення — визначення дитини як людської істоти віком до 18 років (якщо за законом, застосованим до даної особи, вона не досягає повноліття раніше). Усі інші статті можна умовно розділити на три частини: ст. 2–41 — основні, які визначають права дитини і обов'язки держав-сторін, які ратифікували *К. п. д.*; ст. 42–45 — процедури моніторингу запровадження *К. п. д.*; ст. 46–54 — формальні положення, які регламентують порядок набуття чинності *К. п. д.*

К. п. д. гарантує кожній дитині право на: збереження своєї індивідуальності (ст. 7, 8); сімейні зв'язки та піклування з боку батьків (ст. 5, 7, 8, 9, 10, 18, 21, 25); захист від незаконного переміщення та незаконного всиновлення (ст. 11,12); свободу думку, совісті та релігії (ст. 12, 13, 14); свободу асоціацій і мирних зборів (ст. 15); захист від втручання в особисте та сімейне життя, право на недоторканість житла, таємницю кореспонденції (ст. 16); доступ до відповідної інформації (ст. 17); захист від зловживань і недбалого поводження (ст. 19); особливий захист і допомогу у випадках позбавлення сімейного оточення (ст. 20, 22); захист від збройних конфліктів (ст. 22, 38, 39); особливе піклування у випадку неповноцінності в розумовому або фізичному відношенні (ст. 23); охорону здоров'я та доступ до послуг системи охорони здоров'я (ст. 24); користуватися благами соціального забезпечення (ст. 26); гідний рівень життя (ст. 27); освіту (ст. 28, 29); відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розвагах, у культурному житті, займатися мистецтвом (ст. 31); захист від дитячої праці, торгівлі дітьми, сексуальної та інших форм експлуатації, від незаконного вживання наркотичних речовин (ст. 32–36, 39); захист від катувань та позбавлення волі (ст. 37–39); гідність і значущість, навіть якщо дитина порушила кримінальне законодавство (ст. 40).

Особливу цінність у *К. п. д.* становлять її фундаментальні *принципи*, відображені у ст. 2, 3, 5, 6, 12. Гарантувати право на повноцінне життя і розвиток дитини (ст. 6) — основна мета забезпечення прав дітей, що деталізується в цілях: якнайкраще врахування інтересів і потреб дитини (ст. 3), недопущення дискримінації стосовно дітей (ст. 2), забезпечення їхнього права участі (ст. 12), створення сприятливого і стабільного сімейного оточення для дитини, підвищення батьківського потенціалу в керівництві дитиною з метою реалізації її прав (ст. 5). Разом зазначені статті визначають основний підхід до забезпечення прав дітей, за допомогою якого можна здійснювати весь комплекс заходів на різних рівнях реалізації державної політики стосовно дітей. Неврахування комплексності й взаємозумовленості фундаментальних принципів деформує систему забезпечення прав дітей, робить її функціонування малоефективним. Отже, коли дорослі можуть забезпечити, що жодна дитина не залишена поза увагою з будь-якої причини; коли вони можуть гарантувати, що у відповідних процесах враховуються інтереси й потреби дитини, і коли рішення приймаються з урахуванням її поглядів і думок; коли дитина зростатиме у сприятливому стабільного сімейному оточенні,— тоді суспільство максимально зосереджується на можливостях реалізації прав дітей і здійснює внесок у свій соціальний розвиток. У поєднанні й реалізації фундаментальних принципів *К. п. д.* відображено соціально-педагогічний підхід до розв'язання проблеми забезпечення прав дітей, оскільки в такий спосіб проголошуються засади гармонійного розвитку й гідного соціального виховання підростаючого покоління в дусі солідарності, свободи, толерантності, партнерства, рівності прав. Положення *К. п. д.* наголошують, що поширення знань про права дитини — найкращий захист проти їх порушення. Значну увагу в *К. п. д.* приділено ролі ЗМІ в оприлюдненні й популяризації положень щодо забезпечення охорони прав і свобод неповнолітніх. Зокрема, ст. 42 *К. п. д.* зобов'язує

держави-учасниці широко інформувати про принципи і положення *К. п. д.* як дорослих, так і дітей.

Згідно із *К. п. д.* (ст. 42–45) контроль за її впровадженням покладається на Комітет ООН з прав дитини, створений 27 лютого 1991 р. Головним завданням Комітету є оцінка прогресу, якого досягають держави-учасниці у процесі виконання положень *К. п. д.* Такий моніторинг є головним засобом імплементації *К. п. д.*; це єдиний формальний спосіб змусити держави-учасниці відповідати за свої зобов'язання (*К. п. д.* не містить положень про можливість дітей чи їхніх батьків надсилати офіційні скарги до Комітету ООН з прав дитини). Протягом двох років з дня ратифікації, а далі — кожні п'ять років держави-учасниці повинні звітуватися Комітетові про права дитини й забезпечувати широку гласність своїм доповідям у власних країнах (ст. 44). Альтернативні звіти можуть надсилати до Комітету громадські організації.

К. п. д. ратифікували всі країни світу за винятком США та Сомалі. *К. п. д.* ратифікована Верховною Радою України 27 лютого 1991 р., набула чинності для України з 27 вересня 1991 р. Її виконання, як й інших міжнародних договорів, контролюється ст. 9 Конституції України, яка визначає, що чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких затверджено Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Це дає право суддям безпосередньо використовувати положення *К. п. д.* Держави-сторони не мають права змінювати законодавство або приймати нові закони, якщо це суперечитиме *К. п. д.*

Літ.: Конвенція ООН про права дитини // Права дитини: посібник для журналістів / Авт. кол. З. О'Доннелл, Д. Коник, Л. Логгінова та ін.— К., 2002; Петрочко Ж. В. Діти в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: монографія.— Рівне, 2010; Титова Т. А. Конвенция о правах ребенка в системе общей регламентации прав человека: дис. … канд. юрид. наук.— Екатеринбург, 2000.

Петрочко Ж. В.

НАСИЛЬСТВО — соціокультурний і соціально-психологічний феномен, пов'язаний із застосуванням (загрозою застосування) фізичної сили або психологічного впливу як протиправного вияву власної волі особою або групою осіб стосовно інших. *Н.* порушує конституційні права тих, на кого спрямовано, призводить до деструкції особистості та негативних соціальних наслідків.

Внесок у розвиток теорії *Н.* здійснили як зарубіжні (А. Бандура, Р. Берон, С. Бєлічева, Л. Берковіц, Дж. Доллард, Е. Дюркгейм, Д. Еліот, Ч. Ломброзо, К. Лоренц, Н. Міллер, Б. Поршнєв, Д. Річардсон, С. Розенцвейг, О. Рєан, Д. Роттер, Л. Семенюк, З. Фрейд, Е. Фром, М. Фуко, І. Фурманов та ін.), так і вітчизняні (І. Бех, О. Кочемировська, Н. Максимова, Ю. Онишко, В. Ролінський та ін.) дослідники.

Слід зазначити, що основна кількість досліджень *Н.* виконувалася західноєвропейськими та північноамериканськими вченими й науковими школами, що є логічним наслідком усього розвитку світової філософської та соціально-гуманітарної думки.

Цілеспрямоване вивчення насильства як самостійного феномену почалося з середини XX ст. разом із розвитком руху, спрямованого на захист і просування громадянських прав окремих, раніше пригнічуваних, соціальних груп і верств населення: расових і національних меншин, жінок, дітей тощо. Значний поштовх для вивчення *Н.* як соціокультурного явища створили теорія фемінізму та розвиток гендерного підходу (зокрема А. Дворкін, Л. Волкер та ін.). До середини XX ст. поняття *Н.* не піддавалось спе-

ціальному аналізу, а розглядалось в рамках теорій агресії та агресивності, і фактично, ототожнювалось з агресивною поведінкою.

На сьогодні поняття *Н.*, «агресія», «агресивна поведінка» не мають однозначного визначення а ні у вітчизняній, а ні в зарубіжній педагогіці, психології, соціології та філософії. Більшість наукових дискусій зводяться до питання про витоки та джерела *Н.* у суспільному та приватному житті (чи схильність до *Н.* є невід'ємною властивістю людської психіки, чи вона витікає з природи суспільної організації і закладена в самі ідеї соціального устрою як такого).

Німецький дослідник В. Шубарт зазначає, що сучасна соціальна наука пропонує близько тридцяти теоретичних концепцій, які намагаються роз'яснити сутність і чинники *Н.* та агресивної поведінки, а також різницю між цими поняттями. Незважаючи на їх розмаїття, усі вони сходяться у тому, що *Н.* є багаторівневим феноменом, який не має єдиного джерела, а виникає в ході взаємодії біологічних, індивідуально-психологічних, соціально-психологічних і соціокультурних чинників. При чому на сьогодні одним із головних питань постає визначення значущості впливу на формування *Н.* кожного з чинників та характер їх співвідношення.

Загалом, можна виділити *психобіологічний* (біологізаторський) і *психосоціальний* (соціологізаторський) підходи до проблеми *Н.* Біологізаторські пояснення феномену *Н.* пов'язані, головним чином, з аналізом природи агресивності та агресії як риси особистості. Соціологізаторська трактовка цього поняття виносить на перший план соціальні й культурні чинники, які впливають на агресивну поведінку індивіда та прояви *Н.*

Психобіологічний підхід охоплює досить різнопланові теорії, які, між тим, об'єднані ідеєю, що агресивна поведінка та схильність до *Н.* є рисою, необхідно притаманною людській особистості.

Антропологічна теорія (Ч. Ломброзо) свідчить, що жорстокість є вродженою якістю, яка передається спадково, та якої неможливо позбавитися або, принаймні, контролювати. Схильність до *Н.* виявляється в особливій будові черепа, зовнішньому вигляді (низькі надбрівні дуги, висунута вперед нижня щелепа тощо), і в «злочинних» батьків народжуватимуться «злочинні» діти, які не піддаються вихованню та перевихованню. Теорія мала велику популярність, але в XX ст. довела свою неспроможність. *Теорії інстинкту* (етологічна теорія К. Лоренца, теорія канібалізму Б. Поршнєва). Агресія розглядається як один з основних інстинктів, набутих людиною в процесі еволюції, а *Н.* є природним проявом агресії, спрямованим на захист майна, території, утвердження власної сили. Ця група теорій стверджує, що агресію можливо перевести в ненасильницьке русло, спрямувавши її на спортивні досягнення, конкуренцію в колективі, вболівання тощо. *Нейрофізіологічні теорії,* які розглядають агресію та *Н.* як результат розладів або особливостей нейрогуморальної регуляції організму. Так, у якості причин схильності до насильства, зокрема пропонувалися: хромосомні порушення (XYY), група крові, вплив місячних циклів, порушення діяльності лобних часток тощо. Практика довела, що, незважаючи на значну роль нейрогуморальних чинників, вони опосередковуються соціальним середовищем, і їх значущість може бути знижена або повністю знівельована. Окреме місце у вивченні *Н.* посідають *психодинамічні теорії* (психоаналітичні теорії З. Фрейда, М. Кляйн; неопсихоаналіз Е. Фрома, К. Бюлера, індивідуальна психологія А. Адлера). Якщо в ранніх роботах класиків психоаналізу схильність до *Н.* розглядалася як невід'ємна складова людської природи (як прояв інстинкту смерті, Танатосу), то в пізніших роботах цього напрямку основна увага приділяється впливу соці-

альних умов на становлення деструктивної особистості. Загалом, у межах зазначеного підходу схильність до *Н.* розглядається як водночас віддзеркалення і результат пережитих психотравмувальних ситуацій (як правило, у ранньому дитинстві). Пускові механізми агресії та *Н.*— розлучення батьків, втрата близької людини, пережите в дитинстві насильство, потреби в компенсації певних індивідуальних недоліків (об'єктивних чи удаваних), нестача батьківської любові та нерозвинута прихильність тощо.

Критика психобіологічного (біологізаторського) підходу призвела до появи психосоціального (соціологізаторського) підходу до проблеми *Н.*, який об'єднує як психологічні, так і соціокультурні напрями. У числі теорій даного підходу слід назвати наступні:

1) *Теорія фрустрації-агресії* (Д. Доллард, Л. Берковиц) — агресія розглядається як реакція на фрустрацію: образу, невирішувану проблему, суперечність тощо. Відсутність навичок соціально-прийнятного розв'язання ситуації призводить до реалізації насильницьких дій, які, у випадку досягнення результату, закріплюються в якості успішного поведінкового сценарію і стають звичними для особистості. Пусковими механізмами агресії та *Н.* можуть стати будь-які ситуації, що фруструють (програш на змаганнях, очікування неуспіху тощо). Способом ухилення від *Н.* може стати як уникання фрустрації, так і формування поведінкових навичок ненасильницької поведінки. У подальшому було виявлено, що проблема *Н.* більшою мірою пов'язана з проблемою влади-підкорення, і потребує більш серйозного втручання, ніж проста корекція поведінки.

2) *Теорія соціального научіння* (А. Бандура, Д. Уолтерс) — особа навчається *Н.* у спілкуванні з соціумом. *Н.* та агресивна поведінка (особливо в хлопців) може безпосередньо підкріплюватися батьками та референтною групою в процесі виховання (спонукання до бійок, схвалення агресивних дій, дарування іграшкової зброї тощо). У той же час, схильність до *Н.* може сформуватися в процесі вікарного навчання — спостереження за насильницькими діями значущих людей, які отримали позитивне підкріплення (кінозірки в бойовиках; асоціальний ровесник, який побив того, хто його ображав тощо). За аналогічним сценарієм формується віктимна поведінка в дівчат, яка або схвалюється батьками й оточенням, або ретранслюється в ЗМІ та на кіноекрані. А. Бандура та Д. Уолтерс уперше показали зв'язок між агресивним змістом кінопродукції та насильницькою поведінкою підлітків.

3) *Рольові теорії* (Д. Майерс, А. Дворкін, С. Бем) мають багато спільного з теорією научіння А. Бандури — Д. Уолтерса та пояснюють схильність чоловіків до *Н.* в мікросоціальному (сім'ї) та макросоціальному середовищі впливом стереотипів щодо жіночих і чоловічих соціальних ролей. Згідно з цією теорією *Н.* являє собою чоловічий феномен (футбольні фанати, субкультура скінхедів у 90% представлені чоловіками), оскільки такий тип поведінки чоловіків (на відміну від жінок) має позитивне підкріплення та соціальне схвалення і є одночасно і результатом, і проявом патріархатної суспільної ієрархії.

4) *Кримінологічні теорії* (Д. Фарінгтон, Р. Лебер, Т. Моффіт та ін.), які розглядають *Н.* як правопорушення та вивчають його витоки з цієї точки зору. Ці теорії не дають пояснень феномену насильства, але фіксують важливі закономірності його становлення: характеристики інтелекту та здатності до прогнозування наслідків власних дій, акцентуації характеру, особливості сімейної ситуації, поширеність у різних вікових і соціальних групах тощо.

5) *Теорія аномії* (Е. Дюркгейм, Р. Мертон), які розглядають поширення *Н.* як наслідок суспільних змін, катаклізмів, атомізації суспільства та маргіналізації значної кіль-

кості населення через відсутність систем цінностей, які б розділялися суспільством. *Н.* пов'язується зі злиденним існуванням, неможливістю (реальною або удаваною) подолати бідність, суб'єктивним відчуттям нещасливості та відсутності перспектив.

6) *Теорії легітимації насильства* (М. Фуко, Е. Фром), згідно з якими *Н.* є невід'ємною умовою існування усталеного соціуму та функцією держави, спрямованою на власну підтримку. Відповідно до цих теорій існує легітимне (дозволене державою правоохоронним органам, військовими тощо) та нелегітимне *Н.* (усі інші прояви *Н.*), яке має бути покаране державою. Легітимність та нелегітимність насильства є поняттями відносними, і визначаються кожним суспільством у кожний період часу для себе: так, побиття камінням вважається нормою на Близькому Сході та категорично відкидається в сучасній європейській системі цінностей. Легітимне *Н.* може застосовуватися не лише у випадку нелегітимного *Н.*, а й для «виправлення» поведінки, що відхиляється: щодо психічних хворих у Європі до початку XX ст., насильницьке перенавчання ліворуких дітей, кримінальне переслідування гомосексуальності тощо.

7) *Теорія субкультур* (С. Ламнек, М. Вольфганг) — цінності і норми групи, у т.ч. асоціальної, протиставляються суспільним нормам і розглядаються суспільством як акт агресії проти нього. Така «агресія» не завжди проявляється у вигляді *Н.* (нерадикальні молодіжні рухи — хіпі, емо, рольовики тощо), але може мати і насильницьке спрямування як щодо своїх членів (тоталітарні культи, дідівщина тощо), так і проти соціуму (антисоціальні угрупування, «бойові» групи — бон-хеди, радикальні націоналісти, ультраліві, футбольні фанати тощо).

8) *Теорія стигматизації* (Т. Шефф, С. Беккер), яка розглядає *Н.* як відповідь на навішування негативних ярликів окремим індивідам чи групам, коли особа (група), не маючи змогу змінити думку щодо себе, починає діяти відповідно до закріпленого за нею іміджу, стигми. У переліку стигм можна назвати такі: раса, національність, низька шкільна успішність, наркозалежність тощо.

Узагальнення теорій *Н.* та агресії демонструє, що переважна більшість дослідників вважають агресію психологічною категорією, а *Н.*— соціальною. Агресія може розглядатись як позитивна або негативна риса, *Н.* ж має виключно негативне забарвлення.

Розрізняють такі *види Н.: за формою вияву та принципом впливу* — фізичне, психологічне, економічне, сексуальне; *за сутнісною ознакою* — політичне, ідеологічне, релігійне, гендерне, побутове тощо; *за об'єктом впливу* — масове, групове, індивідуальне; *за тривалістю* — одноразове (ситуативне) і тривале; *за провідною метою* розрізняють *Н.* інструментальне (тобто таке, що використовується як інструмент для досягнення якоїсь мети) та *Н.* як самоціль (тобто здійснення насильства та завдання шкоди жертві є єдиною і кінцевою метою агресора); *за рівнем здійснення* — на рівні *макросоціуму* (загальносоціальне внаслідок ксенофобії та расизму; тероризм, вандалізм; інституційне насильство з боку або за потурання системи: у закладах освіти, зокрема, інтернатних, місцях виконання покарань, армії, органах влади тощо); на рівні *мікросоціуму* (насильство в малій групі ровесників або інших значущих осіб, у т.ч. в інтернатах, підліткових групах тощо; домашнє насильство); на *індивідуальному* рівні (міжособистісне насильство, яке має, як правило, ситуативний характер). Ступінь тяжкості *Н.* вимірюється тяжкістю наслідків, які воно завдало.

Н. має три групи наслідків:

1) *Наслідки для агресора*: фізичні (різного типу травми, навіть втрата життя як наслідок оборони жертви); психологічні (постійний стресовий стан, щирі докори сумлін-

ня, відчуття безпорадності у зв'язку з неможливістю опанувати себе, припинити насильство тощо); інституційні (ув'язнення, позбавлення волі, штрафи тощо).

2) *Наслідки для постраждалих*: фізичні (різного типу травми, соматичні та психосоматичні захворювання, втрата життя); психологічні (стрес, депресії, фобії, фрустрації, психоемоційні розлади, неврози, засвоєння «ролі жертви» — віктимна поведінка; аутоагресивна поведінка, тобто спроби самогубства, членоушкодження, вживання алкоголю або наркотиків з метою так званого відходу від проблем).

3) *Наслідки для суспільства*: реплікація насильницької поведінки з покоління в покоління, погіршення емоційно-психологічного стану громадян у суспільстві, де панує *Н.*, погіршення загального стану здоров'я населення, збільшення рівня злочинності. Також суспільство зазнає економічних втрат у зв'язку з необхідністю здійснення спеціальних заходів для агресорів та осіб, що потерпають від насильства.

Історичний досвід свідчить, що, хоча *Н.* у ряді випадків нібито має виправдання (проти агресору, самозахист тощо), воно в кінцевому результаті завжди носить руйнівний характер, сприяє деморалізації особистості, посиленню проявів негативних аспектів людської природи та загалом відкидає суспільство назад у його розвитку. Особливо небезпечними є масові насильницькі дії в сучасному суспільстві з його широкими технічними можливостями.

Літ.: Бартол К. Психология криминального поведения.— СПб.: Прайм-Еврознак, 2004.— 352 с.; Гребенкин Е. В. Социально-педагогическая профилактика агрессии и насилия среди несовершеннолетних в ФРГ: дис. … канд. пед. наук.— Новосибирск, 2005.— 168 с.; Кочемировская Е. А. Психологические особенности понимания и переживания насилия младшими подростками и юношами (психосемантический подход): дис. … канд. психол. наук.— Харьков, 2001.— 245 с.; Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінговий курс / автори-упорядники: Т. В. Журавель, Н. М. Коробченко, О. М. Нікітіна, О. Ф. Сафронова; за заг. ред. О. В. Безпалько, Т. В. Журавель.— К.: ТОВ «К.І.С», 2010.— 167 с.; Фурманов И. А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция.— СПб.: Речь, 2007.— 480 с.

Журавель Т. В.

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї — будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї стосовно іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю.

Можна виділити такі *обов'язкові ознаки насильства в сім'ї*: а) особами, які вчиняють насильство та страждають від нього, можуть бути тільки члени сім'ї, у тому числі діти; б) діяння агресора повинно бути протиправним (тобто суперечити нормам чинного законодавства); в) діяння призвело або могло призвести до порушення прав члена сім'ї як людини та громадянина, а також завдало фізичної або психологічної шкоди; г) вина насильника має виявлятися у формі умислу, а не необережності.

Відповідно до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. № 2789-III виділяється чотири види насильства в сім'ї:

1) *Фізичне насильство в сім'ї* — умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.

2) *Сексуальне насильство в сім'ї* — протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.

3) *Психологічне насильство в сім'ї* — насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.

4) *Економічне насильство в сім'ї* — умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Феномен насильства в сім'ї, його чинники, сутність, наслідки, особливості подолання досліджували ряд зарубіжних (А. Бандура, Л. Берковіц, Л. Волкер, О. Волкова, Дж. Доллард, Д. Еліот, Н. Міллер, В. Сатір, Т. Сафонова, І. Фурманов, О. Цимбал) та українських (В. Бондаровська, І. Звєрєва, О. Кочемировська, К. Левченко, Н. Максимова, Ю. Онишко, Т. Цюман та ін.) науковців.

Так, у науковій літературі виокремлюють три основні підходи до виникнення проблеми насильства в сім'ї: соціокультурний, індивідуально-психологічний і системно-сімейний.

У межах *соціокультурного підходу* насильство в сім'ї розглядається як наслідок певної класової, економічної та гендерної нерівності в суспільстві. *Патріархальна теорія*, що існує в межах даного підходу, визначає однією з причин виникнення насильства в сім'ї тривале панування в суспільстві патріархату та підлеглого становища жінки як у соціумі загалом, так і в родині зокрема. *Ресурсна теорія* виникнення насильства у сім'ї базується на твердженні щодо домінування у стосунках того, кому належить управління ресурсами. Вважається, що той, хто обіймає вищеоплачувані та більш престижні посади, має більше влади в сім'ї і більше схильний до вчинення насильства. *Культуральна теорія* ґрунтується на взаємозв'язку між насильницькими формами поведінки й уявленнями про мужність, які формують у «сильної статі» установку на панування над іншими людьми, зокрема, над дружиною та дітьми в сім'ї.

Індивідуально-психологічний підхід пояснює насильство в сім'ї як наслідок виявлення певних індивідуальних рис, особливостей і станів, притаманних особистостям, що втягнуті в насильство. Зокрема, *психопатологічна теорія* ґрунтується на поглядах, що певні індивіди страждають від психічних хвороб, розладів особистості чи інших дисфункцій, які приводять їх до агресивних дій в сім'ї або до віктимної поведінки. *Кризова теорія* передбачає здійснення сімейного насильства за умов виникнення у членів сім'ї складних життєвих обставин; психологічних навантажень, викликаних соціальними змінами; постійних стресів тощо. *Дефіцитарна теорія* виникнення сімейного насильства передбачає існування у членів родини певних психологічних дефіцитів, які не дозволяють їм ефективно взаємодіяти, адекватно реагувати на конфліктні ситуації, вирішувати суперечки тощо. До таких дефіцитів належить відсутність комунікативних навичок, навичок вирішення конфліктів, відсутність необхідної батьківської компетентності, хибні уявлення про виховання. Окрім того, дослідники даної теорії вказують на існування залежностей у членів родини, зокрема, алкогольної, наркотичної, ігрової тощо, як причини насильства стосовно інших у родині.

Системно-сімейний підхід розглядає насильство як продукт всієї сімейної системи, а не результат індивідуальної патології. *Теорія циклічності насильства, або міжпоколінної передачі*, що існує в межах даного підходу, стверджує: насильницька поведінка є засвоєною в межах сім'ї і передається від одного покоління до іншого. Діти, які є свідками образливої поведінки між батьками чи жертвами насильства з боку батьків, виростають і взаємодіють зі своїм партнером чи дитиною такими ж способами. Віктимна поведінка (тобто «поведінка жертви»), за багатьма дослідженнями, також формується ще в дитинстві. *Теорія гомеостазу* розглядає насильство в сім'ї як результат порушення стабільності сімейної системи. В. Сатір вказує, що всі дії членів сім'ї направлені на досягнення рівноваги в стосунках, так званого гомеостазу. Це проявляється в стереотипній, передбачуваній системі комунікації, при порушенні гомеостазу члени сім'ї намагаються її відновити. Саме відсутність належної комунікації в партнерів, а також згуртованості та гнучкості не дають можливості сімейній системі відновитися.

У межах останнього підходу вважається, що велику роль відіграє *перший насильницький інцидент* у можливості виникнення наступних випадків насильства, результат якого залежить від реакції жертви. Якщо цілі насильника (експресивні чи інструментальні) були досягнуті, він дістав позитивну реакцію, то можливість майбутнього насильства одразу зростає. Позитивною реакцією в цьому випадку може бути пробачення або відсутність реакції. Якщо жертва насильства «здається», приймає фізичні чи психологічні удари, її поведінка дає позитивну реакцію для насильника і з часом стає установленим зразком поведінки.

Вищезазначені підходи до виникнення насильства в сім'ї лежать також і в основі роботи, спрямованої на профілактику даного феномену, а також надання сім'ї соціально-педагогічної, психологічної, психотерапевтичної допомоги з метою припинення насильства та подолання його наслідків.

Станом на 2011 р. в Україні діє достатньо ґрунтовна законодавча база, спрямована на попередження насильства в сім'ї.

Попередження насильства в сім'ї — система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства в сім'ї, припинення насильства в сім'ї, яке готується або вже почалося, притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства в сім'ї, а також медико-соціальна реабілітація жертв насильства в сім'ї.

Підставами для вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї є: заява про допомогу або висловлене бажання на вжиття заходів жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза його вчинення; отримання повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення стосовно дитини чи недієздатного члена сім'ї. Заяви розглядаються не більше, ніж протягом 3-х днів, а якщо виникає потреба в перевірці викладених у заяві фактів — не більше, ніж протягом 7 днів. Як перевірка фактів, викладених у заяві, так і розробка та реалізація плану заходів надання допомоги сім'ї здійснюється мультидисциплінарною міжвідомчою командою спеціалістів.

Координація діяльності з попередження насильства в сім'ї покладається на управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту. До реалізації заходів щодо попередження насильства в сім'ї відповідно до законів і підзаконних актів, що діють у цій сфері, залучені представники органів внутрішніх справ, органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кризові центри для членів сімей, у яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинен-

ня, центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, а також окремі громадяни можуть сприяти в здійсненні заходів щодо попередження насильства в сім'ї.

Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» передбачено низку *спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї*. Такими заходами виступають: а) офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї; б) узяття на профілактичний облік членів сім'ї, що здійснили сімейне насильство; в) винесення захисного припису; г) обов'язок пройти корекційну програму.

Офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї виноситься члену сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї, за умови відсутності в його діях ознак злочину, службою дільничних інспекторів міліції або кримінальною міліцією у справах дітей, про що йому повідомляється під розписку. Таке попередження може бути винесено особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку.

Членів сім'ї, яким було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, служба дільничних інспекторів міліції чи кримінальна міліція у справах дітей *беруть на профілактичний облік*.

Особі, яка вчинила насильство в сім'ї *після* отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, дільничним інспектором міліції або працівником кримінальної служби у справах дітей за погодженням з начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором може бути *винесений захисний припис*. Захисним приписом особі, стосовно якої він винесений, може бути заборонено: чинити акти насильства в сім'ї; отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї; розшукувати жертву насильства в сім'ї; відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово перебуває не за місцем спільного проживання членів сім'ї; вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї. Зазначені обмеження встановлюються на термін до 90 діб з дня погодження захисного припису з прокурором.

У разі вчинення особою насильства в сім'ї після отримання нею офіційного попередження, окрім винесення їй захисного припису, вона направляється до кризового центру для проходження *корекційної програми (програма корекційної роботи)*.

Корекційна програма — програма, спрямована на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї.

На рівні Державного інституту сімейної та молодіжної політики затверджена *Типова програма корекційної роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї* (створено за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні). *Основними завданнями такої програми корекційної роботи* є: а) ознайомити учасників з основними нормативними документами України, які регламентують гендерні, сімейні та соціально-побутові стосунки в родині; б) навчити учасників визначати власні проблеми та шляхи їх розв'язання; в) формувати навички безконфліктного спілкування; г) сприяти зниженню емоційної напруги та особистісної тривожності; ґ) формувати навички саморегуляції та самоконтролю; д) сприяти підвищенню самооцінки та відповідальності за свої вчинки і своє життя; е) навчити основам аутогенного тренування та релаксації; є) розвинути здібності розуміти емоційний стан іншої людини та вміння адекватно проявляти свій; ж) сприяти формуванню позитивних ціннісних орієнтацій та моральних уявлень.

Організовують і забезпечують проходження особами, які вчинили насильство в сім'ї, корекційних програм та реабілітаційних заходів управління (відділи) у справах сім'ї,

молоді та спорту за направленням органів внутрішніх справ. Корекційні програми проводять спеціалісти, що пройшли відповідне навчання щодо роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, на базі відповідних кризових центрів.

Українськими та закордонними дослідниками, які вивчають феномен насильства в сім'ї, одностайно наголошується, що найефективнішим видом профілактичного втручання є саме первинна профілактика, яка передбачає реалізацію відповідних *превентивних програм* — комплексу інформаційно-роз'яснювальних, психолого-педагогічних, соціально-педагогічних, правових та інших запобіжних заходів, які здійснюють органи держави, місцевого самоврядування, громадські організації та інші суспільні інститути, спрямованих на усунення причин та умов вчинення насильства, формування в членів суспільства ненасильницького світогляду, неприйняття насильницької моделі поведінки по відношенню до будь-кого та насильницьких стосунків у сім'ї, культури гендерної толерантності та чуйності, підготовки молоді до сімейного життя.

Літ.: Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 [Електронний ресурс] Законодавство України.— Режим доступу : www / URL: http: // zakon3.rada.gov.ua / laws / show / 2789-14 — [б. д.] — Загол. з екрану; Постанова КМУ «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26.06.2003 [Електронний ресурс] Законодавство України.— Режим доступу : www / URL: http: // zakon2.rada.gov.ua / laws / show / 616-2003-%D0%BF — [б. д.] — Загол. з екрану; Наказ Мінсім'ямолодьспорту та МВС України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 [Електронний ресурс] Законодавство України.— Режим доступу : www / URL: http: // zakon1.rada.gov.ua / laws / show / z0917-09 — [б. д.] — Загол. з екрану; Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / В. О. Брижик, Т. В.Журавель, О. О. Кочемировська та ін.; за заг. ред. Т. В. Журавель, Г. О. Христової. — К.: ТОВ «К.І.С.», 2010.— 238 с.; Онишко Ю. В. Медико-соціальна допомога дітям, які зазнали насильства в сім'ї: програма циклу тематичного вдосконалення лікарів.— К.: ТОВ «К.І.С.», 2010–120 с.

Журавель Т. В.

ОМБУДСМЕН (швед. ombudsman — представник) — посадова особа, яка контролює дотримання органами виконавчої влади законних прав та інтересів громадян. За визначенням Міжнародної асоціації юристів, *О.*— це служба, що створюється спеціальним рішенням законодавчої влади на чолі з незалежною публічною посадовою особою високого рангу, яка підпорядкована законодавчій владі.

Провідною функцією уповноважених з прав людини є контроль за діяльністю виконавчих інших органів державної влади. *О.* відіграють роль посередників у стосунках населення з владою. Отримуючи скарги від постраждалих осіб на державні органи влади, окремих посадовців, вони мають право на проведення розслідування, включаючи розслідування за власною ініціативою, підготовку доповідей, рекомендацій щодо поліпшення ситуації, внесення пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства. Ще одна функція *О.* чи аналогічних служб полягає у поширенні інформації про права людини, консультуванні, проведенні оцінки ситуації та ін. Як правило, високий соціальний статус, що гарантує незалежність дій уповноважених з прав людини, закріплений у чинному законодавстві.

Уперше в історії посада *парламентського О*. виникла у Швеції у 1809 р. після прийняття Конституції, якою було передбачено створення автономних державних служб (Justitie Ombudsmen), що розглядали претензії громадян до чиновників. Королівський Верховний *О*., який не мав реальної політичної влади, від імені короля слідкував за виконанням законів державними службовцями. Після другої світової війни відбувається визнання інституту *О*. як ефективного інструменту взаємодії держави й суспільства, спостерігається його стрімкий розвиток. З'являються *О*. з питань юстиції, з нагляду над військовими силами, податковими службами. Починаючи з ІІ пол. ХХ ст., пріоритетом для *О*. стає контроль над дотриманням прав людини, захисту законних інтересів окремої особи чи груп громадян. За прикладом Швеції *О*. з'явилися спочатку в країнах Північної Європи (Фінляндія — 1918 р., Норвегія — 1952 р., Данія — 1953 р.). Наразі понад 100 країн світу мають *О*. Офіційні назви посади, коло та рівень повноважень у різних країнах відрізняються, що зумовлено національними, культурними та історичними особливостями.

Згідно із Законом «Про Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України», який прийнято в грудні 1997 р., у нашій країні введено посаду *О*. і створено відповідну структуру. З 1998 р. Уповноваженим з прав людини є Ніна Карпачова, (переобрана на посаду у 2003 і 2007 рр.). За час існування інституції до *О*. звернулися понад один мільйон громадян. (лише у 2010 р. було зареєстровано 82 тис. звернень).

22 жовтня 2010 р. з нагоди відзначення разом з європейською спільнотою 60-річчя Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на спеціальному засіданні Верховної Ради України Уповноваженим з прав людини була представлена доповідь «Стан дотримання Україною європейських стандартів з прав і свобод людини». Кожне друге звернення стосувалося порушення громадянських прав, зокрема, права на справедливий суд, виконання судових рішень, належних умов утримання в місцях відбуття покарань. Понад третини звернень до *О*. були зумовлені недотриманням соціально-економічних прав. Найгрубішою формою порушення прав людини залишається бідність, що блокує реалізацію низки інших прав. На жаль, держава не виконала завдань Цілей розвитку тисячоліття по боротьбі з бідністю. Заробітку середньостатистичного працівника достатньо лише на відновлення власної працездатності та утримання лише однієї дитини. Існуюча оплата праці не дозволяє стримувати відтік робочої сили за кордон і стимулювати активне повертання українських трудових мігрантів.

Виходячи з пріоритету захисту прав дітей, Уповноваженим з прав людини в грудні 2010 р. була представлена Верховній Раді України Спеціальна доповідь «Стан дотримання та захисту прав дитини в Україні», присвячена 20-річчю ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини.

Поява та діяльність в Україні Уповноваженого з прав людини є одним із свідчень демократизації суспільства, прагнення нашої держави до європейської інтеграції. Однак, на думку деяких фахівців, незалежних експертів, на цьому шляху варто бути більш ефективними. Для того, щоб реально захищати інтереси та права громадян усієї країни з населенням понад 48 млн. необхідно, щоб інститут *О*. мав розвинуту мережу не тільки на рівні регіону, але й на рівні кожного міста. Частково ця проблема почала вирішуватися, починаючи з 2004, коли Уповноважений у межах виділених коштів згідно з Положенням про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. отримав право на призначення своїх представників у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі. Але бюджетна обмеженість, повна фінансова

залежність інституції *О.* від держави, а також призначення на посаду без урахування думки територіальної громади створюють перешкоди для того, щоб оперативно й у повному обсязі задовольнити потреби громадян у захисті їх прав і законних інтересів.

Безперечно, у сучасних умовах інститут *О.* стає одним з символів верховенства права й демократії, необхідним елементом міжнародної і національної системи захисту прав людини. Важливим є те, що розвиток інституту уповноважених із прав людини створює передумови для появи уповноважених з прав етнічних меншин, інвалідів, жінок, дітей.

Літ.: Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової під час представлення у Верховній Раді України щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні [Електронний ресурс] / Ліга: закон.— Режим доступу : www / URL: http: // search.ligazakon.ua / l_doc2.nsf / link1 / MUS15609.html — 14.01.2011 — Загол. з екрану; Закон Украины «Об Уполномоченном Верховной Рады Украины по правам человека» от 23.12.1997 [Електронний ресурс] / База данных: законодательство стран СНГ.— Режим доступу : www / URL: http: // base.spinform.ru / show_doc.fwx?rgn=9525 — [б. д.] — Загол. з екрану; Институт уполномоченных по правам ребенка : дайджест основных сведений по важнейшим проблемам в области прав ребенка. - [Б. м.] : ЮНИСЕФ, 1997.— С.4–6; Лохматов Е. А. Генезис и эволюция института Омбудсмена в Швеции // Государство и право: Теория и практика: Межвуз.сб.науч.тр.— Вып.4.— Калининград: Изд-во РГУ им. Канта, 2005.— С.45–55; Права дитини: сучасний досвід та інновації: Зб. інформ. і метод. матеріалів / авт.— упоряд.: Г. Лактіонова, О, Калібаба, Т. Цюман та ін.— К., Либідь, 2005.— 256 с.; Старовойтов О. М. Механизмы защиты прав ребенка // Белорусский журнал международного права и международных отношений.— 2001.— № 3–19–31;

Лактионова Г. М.

ОМБУДСМЕН З ПРАВ ДИТИНИ — особа чи спеціальна служба з уповноваженнями здійснювати контроль за дотриманням прав дитини відповідно до основних положень Конвенції ООН про права дитини (1989 р.), чинним національним законодавством. Під час виконання своїх обов'язків *О. п. д.* керується, передусім, її інтересами, вживає заходи щодо охорони дитини від насильства, жорстокості, експлуатації, занедбання, безпритульності. *О. п. д.* з'явилися в ІІ пол. ХХ ст. під впливом міжнародного визнання Декларації прав дитини, а також зусиллям ООН у цій сфері, зокрема проголошення 1979 р. Міжнародним роком дитини та прийняттям у 1989 р. Конвенції про права дитини. Як і омбудсмени з прав людини, уперше посада уповноваженого з прав дітей була введена в 1977 р. у Швеції. У 1981 р. шведський досвід набув поширення в Норвегії, Австралії, Фінляндії. *О. п. д.* як складова інституту омбудсменів з прав людини нині існують у понад 40 країнах світу, серед яких Азербайджан, Бельгія, Греція, Данія, Канада, Коста-Ріка, Латвія, Литва, Північна Ірландія, Польща, Туніс, Естонія. Починаючи з 1995 р., спеціалізовані омбудсмени з прав дитини починають свою діяльність у суб'єктах Російської Федерації (Алтайський край, Нижегородська, Новгородська, Псковська, Свердловська області, Москва, Санкт-Петербург та ін.).

Необхідність появи такого спеціалізованого омбудсмена пояснюється трьома причинами: по-перше, діти потребують особливого підходу з урахуванням особливостей фізичного й психічного розвитку; вони не мають життєвого досвіду, залежні від дорослих й не спроможні в більшості випадків самостійно захистити свої права та інтереси; благополуччя і нормальний розвиток дітей визначають майбутнє кожної держави. Дитячий омбудсмен має прагнути не тільки до дотримання законодавчо закріплених прав дитини, але й до їх розширення, сприяти визнання за дітьми тих прав, які ще отримали

закріплення в чинному законодавстві після прийняття у 1989 р. Генеральної Асамблеєю ООН Конвенції ООН про права дитини. Це свідчить про усвідомлення світовою спільнотою потреби у створенні системи захисту дітей, враховуючи їхню уразливість і неспроможність самостійно захищати власні інтереси. Незважаючи на існуючі розбіжності в завданнях, ресурсах існуючих інституцій *О. п. д.*, мета в них одна: сприяти тому, щоб голос дітей почули, забезпечити їх захист і дотримання їхніх прав. Сім основних завдань *О. п. д.* полягають у: захисті прав конкретної дитини та представництві її інтересів; розслідуванні справ з індивідуальних скарг дітей; нагляді за дотриманням законодавства щодо охорони дитинства; внесенні рекомендацій у державні органи щодо змін у законодавстві стосовно охорони дитинства; сприянні підвищенню поінформованості про права дитини як самих дітей, так і дорослих; здійсненні посередництва у випадках виникнення конфліктів між дітьми та батьками; наданні звітів про роботу та про становище дітей у питанні дотримання прав дітей.

Виокремлюють чотири організаційні моделі інституцій *О. п. д.*: ті, що засновані спеціальним законом (Норвегія, Швеція, Ісландія, Люксембург); ті, що створені на підставі національного закону про охорону дитинства і передбачають введення посади омбудсмена (Австралія, Нова Зеландія); ті, що створені у рамках існуючих органів державної виконавчої влади та підпорядковуються їм (Канада, Іспанія, Данія, Німеччина); ті, що існують як неурядові організації (Фінляндія, Ізраїль).

Для ефективної діяльності омбудсмена необхідне дотримання низки умов, серед яких найважливішими є: незалежність діяльності омбудсмена, гарантованість йому свободи у висловлюванні своїх поглядів, права самостійно визначати форми діяльності свого відомства; його доступність для дітей, безпосередніх контактів з ними; зрозумілість для дітей інформації про діяльність інституції, яку поширюють через засоби масової інформації з урахуванням особливостей сприйняття дитини. В Україні до 2011 р. функцію контролю за дотриманням прав дітей виконував Уповноважений з прав людини.

У грудні 2010 р. у зв'язку з 20-літтям ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини Ніною Карпачовою була представлена Верховній Раді України Спеціальна доповідь «Стан дотримання та захисту прав дитини в Україні». У ній, зокрема, зазначалося, що у 2010 р. відповідно до ст. 11 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» було призначено спеціального представника Уповноваженого з прав людини з питань захисту прав дитини, рівноправ'я та недискримінації. Ним стала Наталія Іванова, яка тривалий час працювала на відповідальних посадах, зокрема заступником міністра праці та соціальної політики України. Діяльність представника була спрямована на координацію роботи з метою підвищення ефективності моніторингу дотримання прав дитини в Україні, співпраці з дитячими та іншими громадськими і міжнародними організаціями. Представник здійснював правову оцінку та експертизу законодавства, представляв позицію омбудсмена з цих питань на відповідних засіданнях комітетів Верховної Ради України. Представник Уповноваженого з прав людини з питань захисту прав дитини, рівноправ'я та недискримінації був членом координаційних рад, комісій (Міжвідомчої ради з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку та протидії торгівлі людьми, Експертної ради з питань розгляду звернень за фактами дискримінації за ознакою статі, Комітету з найкращих інтересів дитини в УВКБ ООН тощо). Крім представника, Уповноважений з прав людини мав радника у сфері охорони дитинства, функції якого виконує Ірина Таргулова. Її попередній досвід роботи в Генеральній прокуратурі сприяє тому, щоб забезпечувати високопрофесійних захист інтересів дітей в судових інстанціях.

Крім того, задля врахування думки дітей при розв'язанні дитячих проблем омбудсменом було прийняте рішення про введення посади дитячого омбудсмена. Відбір кандидатів дитячих омбудсманів проводився Уповноваженим шляхом конкурсу. 10 грудня 2005 р., у День прав людини, першими переможцями стали 16-річна студентка першого курсу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка Юлія Крук і 14-літній студент третього курсу Національного університету «Києво-Могилянська академія» Іван Черевко. Досвід їх роботи був представлений і визнаний на Конференції європейських омбудсманів, що проходила в Афінах у 2006 р.

Кількість дітей, які зверталися до Уповноваженого щодо захисту своїх прав зростала з кожним роком. У 2006 р. безпосередньо звернулися 376 дітей, у 2007 р.— удвічі більше — 776, а у 2008 р. надійшли індивідуальні та колективні звернення за підписами 4663, а у 2009 р.— 2430 звернень від дітей.

За підтримки ЮНІСЕФ, інших міжнародних організацій останніми роками здійснено низку проектів, у рамках яких на регіональному рівні відпрацьовувалися моделі інституцій омбудсменів з прав дитини на громадських засадах, видано посібники, збірки інформаційно-методичних матеріалів, проводились навчальні програми, організовано конференції, круглі столи з обговорення перспектив розвитку в Україні інституту омбудсмена з прав дітей, обміну практичним досвідом роботи в цьому напрямі.

Новим свідченням виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері прав дитини став Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. «Про Уповноваженого Президента України з прав дитини». Таким чином, в Україні з'явився дитячий омбудсмен, головним призначенням якого є забезпечення додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері. Завданнями Уповноваженого з прав дитини є здійснення постійного моніторингу дотримання в Україні конституційних прав дитини, внесення законодавчих ініціатив, пропозицій щодо припинення та попередження повторних порушень прав і законних інтересів дитини, здійснення заходів, що спрямовані на інформування населення щодо проблем дітей.

На посаду Уповноваженого Президента з прав дитини призначено Юрія Павленка, екс-Міністра України у справах сім'ї, молоді та спорту.

Літ.: Указ Президента України № 811 / 2011 [Електронний ресурс] / Офіційне представництво Президента України.— Режим доступу : www / URL: http: // www.president.gov.ua / documents / 13858.html — [11.09.2011] — Загол. з екрану; Указ Президента України № 812 / 2011 [Електронний ресурс] / Офіційне представництво Президента України.— Режим доступу : www / URL: http: // www.president.gov.ua / documents / 13858.html — [11.09.2011] — Загол. з екрану; Институт уполномоченных по правам ребенка : дайджест основных сведений по важнейшим проблемам в области прав ребенка. - [Б. м.] : ЮНИСЕФ, 1997.— С.4–6; Лохматов Е. А. Генезис и эволюция института Омбудсмена в Швеции // Государство и право: Теория и практика: Межвуз.сб.науч. тр.— Вып.4.— Калининград: Изд-во РГУ им. Канта, 2005.— С.45–55; Марцеляк А. Омбудсмен по правам ребенка: проблемы формирования и развития в мире и в Украине [Электронный ресурс] / Правознавец — юридические статьи, типовые документы.— Режим доступа : www / URL: http: // pravoznavec.info / zashita-prav-potrebiteleie / ombudsman-po-pravam-rebenka-problemy-formirovanija-i-razvitija-v-mire-i-v-ukraine.html — [б. д.] — Загл. с экрана; Права дитини: сучасний досвід та інновації: Зб. інформ. і метод. матеріалів / авт.— упоряд.: Г. Лактіонова, О, Калібаба, Т. Цюман та ін.— К., Либідь, 2005.— 256 с.; Старовойтов О. М. Механизмы защиты прав ребенка // Белорусский журнал международного права и международніх отношений.— 2001.— № .3–19–31.

Лактіонова Г. М.

ПРАВА ДИТИНИ — це гарантовані державою можливості задоволення потреб дитини, що дозволяє їй розвиватися відповідно до віку та індивідуальних задатків. Це можливості мати й розпоряджатися матеріальними, культурними й іншими соціальними благами та цінностями, користуватися основними свободами у встановлених законом межах, що забезпечує дитині гармонійне функціонування і розвиток.

Концепт *П. д.* лежить у сутнісному полі поняття прав людини, в основі якого такі цінності, як людська гідність, рівність і свобода. *П. д.* згідно з традиційною класифікацією основних прав людини можуть бути об'єднані у п'ять груп:

1) Громадянські права (право на ім'я та громадянство, право на самобутність, право на життя, право на недискримінацію та ін.).

2) Політичні права (свобода думки, свобода зібрань, свобода переконань і віросповідання, право на вільний доступ до інформації.

3) Економічні права (право розпоряджатися доходами від своєї праці, право займатися підприємницькою діяльністю та ін.).

4) Соціальні права (право на освіту, право на охорону здоров'я, право на соціальне забезпечення).

5) Культурні права (право на відпочинок і дозвілля, залучення до гри та участі в культурному й мистецькому житті та ін.).

Весь комплекс міжнародних правових стандартів щодо забезпечення *П. д.* охоплює Конвенція ООН про права дитини (див. *Конвенція ООН про права дитини*).

У вітчизняному законодавстві *П. д.* закріплено Конституцією України, Сімейним кодексом України, законами України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про освіту», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»; Положенням про прийомну сім'ю, Положенням про дитячий будинок сімейного типу та ін.

П. д., як і права людини, підлягають обмеженню, але тільки такому, що передбачене законом у демократичному суспільстві, з міркувань державної безпеки, охорони порядку, моральності населення чи захисту прав інших осіб. Так, одні з прав застосовуються щодо дитини беззастережно (наприклад, право на захист від тортур), а інші — з певними обмеженнями (політичні права). Водночас дитина має *специфічні права*: право бути зареєстрованою відразу ж після народження; право на ім'я; право знати своїх батьків і право на їх піклування; право на всиновлення; право дитини, здатної сформулювати власні погляди, вільно висловлювати їх з усіх питань, що її стосуються; право на дозвілля; право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку; право вільно брати участь у культурному житті; право на захист від експлуатації, від виконання будь-якої роботи, що може становити небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні освіти тощо.

Ознаки П. д.: по-перше, це спроможність дитини *діяти* певним чином *або ж утримуватися* від певних вчинків з тим, щоб забезпечити собі належне існування, розвиток, задоволення відповідних потреб; по-друге, зміст і діапазон можливостей дитини залежать насамперед від можливостей усього суспільства, головним чином від рівня його соціально-економічного розвитку; по-третє, загальний перелік і обсяг прав дитини, визначених у міжнародних документах, універсальний з позиції онтогенезу (індивідуального розвитку людини він народження до повноліття); каталог прав дитини, деталізований у національному законодавстві, розширюється з віком підроста-

ючої особистості; по-четверте, права визначають ступінь свободи дитини, її *обов'язки* (ступінь відповідальності). Єдність прав і обов'язків є умовою для самовдосконалення дитини, її творчої самостійності. Водночас права належать кожній дитині і не залежать від обов'язків, які вона виконує. Якщо дитина не виконує обов'язків, її можна покарати, позбавивши привілеїв, винагороди, але не прав.

Проблема *П. д.* може розглядатися й розв'язуватися в різних контекстах: *соціологічному* — віддзеркалення формаційних, станових, екологічних умов і стилів життя дитини; *юридичному* — закріплення певними законами та політико-правовими деклараціями правил, норм, стандартів і вимог до організації життєдіяльності дитини; *культурологічному* — відображення результату рівня розвитку суспільства, творчих сил і здібностей дитини в типах і формах організації її життя і діяльності; *етнологічному* — вивчення контексту поглядів і ставлення представників етносу до дитини; *демографічному* — дослідження чисельності дитячого населення, народжуваності, чисельності дітей, охоплених освітою, тощо; *історичному* — аналіз еволюції уявлень і поглядів про права дитини; *педагогічному* — розгляд умов, шляхів, засобів і методів формування особистості, які відповідають загальному уявленню про права дитини (О. Сухомлинська).

Змістовим ядром і внутрішнім велінням, що обумовлює силу й дієвість права, є потреби. Відтак, з погляду соціальної педагогіки, основа забезпечення *П. д.*— насамперед виявлення її потреб, без задоволення яких не оптимізується соціалізація підростаючої особистості. Відповідно сукупність актуалізованих *П. д.* залежить від виявлення фактів порушення її потреб та інтересів, що перешкоджають особистісному розвитку. Водночас незадоволені потреби можуть спонукати людину до порушення норм і відмови від виконання покладеного на неї обов'язку.

Здійснення *П. д.* є не лише стартом повноцінного життя в суспільстві, а й підґрунтям для подальших новоутворень, надбань особистості в старшому віці. Проблема *П. д.* полягає насамперед у розумінні обов'язковості їх забезпечення, в усвідомленні, що саме необхідно для розвитку здібностей дитини, її самореалізації й самоствердження в різних соціальних умовах, для успішної соціалізації, гідного людського функціонування в соціумі. Ця проблема мотивує дорослих і дітей як суб'єктів правової соціалізації збагачувати позитивний соціальний досвід, будуючи соціальні взаємодії на морально-правовій основі, на ґрунті поваги до прав іншої людини, держави загалом.

В Україні найбільш вразливими категоріями дітей щодо забезпечення своїх прав є безпритульні діти, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, діти з особливими потребами, що виховуються в інтернатних закладах. Основні причини незадоволення *П. д.* зумовлені недостатнім кадровим забезпеченням інституцій, що працюють з дітьми; відсутністю прийнятних моделей розвитку альтернативних форм опіки в розгалуженої системи інтегративних соціальних послуг сім'ям, що опинилися у складних життєвих обставинах; слабкою роллю громад у вирішенні питань стосовно дітей та ін.

Літ.: Права дитини: сучасний досвід та інновації: зб. інформ. і метод. матеріалів / авт.— упоряд.: Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюмпан та ін.; за заг. ред. Г. Лактіонової.— К.: Либідь, 2005.— 256 с.; Права дитини: від витоків до сьогодення: зб. текстів, метод. та інформ. матер. / авт.— упор. Г. М. Лактіонова, Л. В. Пироженко, О. В. Сухомлинська.— К.: Либідь, 2002.— 280 с.; Петрочко Ж. В. Діти в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: монографія.— Рівне, 2010.

Петрочко Ж. В.

ПРАВА ЛЮДИНИ — сукупність узаконених норм і правил, які установлюються й охороняються міжнародним правом і конкретною державною владою та регулюють стосунки людей у суспільстві. *П. л.* — поняття, що характеризує правовий статус людини стосовно держави, її можливості й претензії в економічній, соціальній, політичній і культурній галузях. Виділяють такі категорії прав:

1) Особисті *П. л.* та політичні права громадян, які зорієнтовані на свободу людини й передбачають право на життя, свободу й недоторканість особи, свободу від тортур і рабства, право брати участь у політичному житті, право на свободу переконань, слова, думки, сумління й віросповідання, свободу зібрань та об'єднань.

2) Економічні та соціальні права, що зорієнтовані на безпеку людини й передбачають право на працю, освіту, достатній життєвий рівень, їжу, житло, охорону здоров'я, на приватну власність, відпочинок, право на користування культурними цінностями, право на сім'ю, свободу творчості тощо.

3) Права народів, що передбачають право на власну національну культуру й мову, власну національну державу, вільну від поневолення іншими державами, право на природні багатства, на рівноправну участь у науково-технічному процесі та в міжнародній торгівлі, а також право народу на мир, безпеку, на екологічно чисту планету.

Особливості прав людини в тому, що вони: *природні* (людина має їх від народження); *універсальні* (однакові для всіх людей, незалежно від раси, статі, віросповідання, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження; *невід'ємні* (ніхто не сміє позбавити іншу людину цих прав за будь-яких умов); *неподільні* (для того, щоб жити з гідністю, усі люди наділені правом на свободу, безпеку та гідні людини норми громадського життя). Права та свободи людини — завоювання людської думки й практики. Їх об'єднує ключове поняття «рівноправність», тобто однакові, гарантовані законом економічні, соціальні, політичні, особисті права громадян, офіційно визнана рівність громадян перед державою, законом, судом.

Права та свободи людини найзагальніше сформульовано в Загальній декларації прав людини, що була схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. і стала міжнародним стандартом прав людини. У 1950 р. держави, які входять до Ради Європи, підписали Європейську конвенцію прав людини. На відміну від Загальної декларації прав людини, в основу якої покладено визнання природженої цінності людського життя, вона з 1955 р. забезпечена механізмом, що дає змогу громадянам цих країн подати скаргу у зв'язку з порушенням їхніх прав. Для надання декларації більшої юридичної сили в 1966 р. було прийнято Міжнародний пакт (договір) про цивільні та політичні права й Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права. Україна, вступивши до Ради Європи, підписала Європейську конвенцію про захист прав людини й основних свобод.

Відомі ситуації, за яких держава може обмежити права людини. Загальноприйняті причини обмеження прав людини формують такі чинники: національна безпека; економічний добробут країни; суспільне здоров'я й моральність; необхідність поважати права інших людей.

У сучасній Конституції України (прийнято 28 червня 1996 р.) перелічені особисті, політичні, соціально-економічні й культурні права.

Кожна людина має не тільки права, але й обов'язки, які тісно пов'язані з правами та свободами. Права визначають ступінь свободи, обов'язки — ступінь відповідальності. Обов'язками називають такий тип поведінки людини, здійснення якого забезпечує

нормальне життя суспільства й держави. До конституційних обов'язків належать: захист Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65); зобов'язання не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих збитків (ст. 66); сплата податків і зборів (ст. 67); зобов'язання неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права й свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68); зобов'язання батьків піклуватися про власних дітей, а дорослих дітей — про недієздатних батьків (ст. 51).

Права людини постійно розвиваються, їх стає дедалі більше й у внутрішньому законодавстві, і в міжнародному. Виникають нові права й свободи, продовжується пошук більш ефективного захисту прав і заходів протидії порушенням владою формально визнаних прав людини.

Літ.: Конституція України.— К., 1999.— 87 с.; Права дитини: сучасний досвід та інновації: зб. інформ. та метод. матеріалів / авт.-упоряд.: Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюман та ін.; за заг. ред. Г. Лактіонової.— К.: Либідь, 2005.— 256 с.; Энциклопедический педагогический словарь.— М.: Юрид. лит., 1999.— 307 с.

Песоцька О. П.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ — поняття соціальної педагогіки, яке детермінується в широкому і вузькому значеннях. *У широкому значенні* — це система скоординованих взаємодій соціальних інституцій, різнорівневе функціонування якої створює сприятливі умови для задоволення потреб дитини, реалізації нею гарантованих державою можливостей скористатися всіма соціально-економічними, культурними та іншими благами у своїх найкращих інтересах й інтересах суспільства. При цьому в соціально-педагогічному сенсі взаємодія — це вищий рівень зв'язку соціальних суб'єктів, характерними ознаками якого є взаємовплив і видозміни на основі дій різних інституцій шляхом взаємного інформування, взаємодопомоги, взаємного навчання тощо.

У процесі *С.-п. з. п. д.* відповідні соціальні відносини моделюються і здійснюються на *державному* (формування державної соціальної політики щодо дітей; розвиток нормативно-правової бази й інфраструктури соціально-педагогічної допомоги дітям відповідно до міжнародних стандартів соціального захисту дитинства; зміцнення міжнародних контактів з метою обміну досвіду тощо); *локальному / місцевому* (створення мережі служб, центрів, закладів, що працюють з дітьми та їх сім'ями; реалізація локальних соціальних програм, проектів, планів; вироблення місцевими соціальними інституціями спільних стратегій і переконань тощо); та *особистісному / діяльнісно-професійному* (реалізація суб'єкт-суб'єктних стосунків фахівців соціальної сфери й дитини, яка опинилася в складних життєвих обставинах; створення й збереження сприятливого соціально-виховного середовища; спрямування соціально-педагогічного впливу на розвиток самостійності дитини, її здатності до захисту власних прав, участі в житті суспільства та прийнятті рішень тощо) рівнях.

С.-п. з. п. д. у вузькому значенні — різновид соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на реалізацію, охорону й захист прав дітей, що здійснюється командою фахівців соціальної сфери на засадах суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дитиною та її сім'єю. У такому контексті *С.-п. з. п. д.* передбачає оволодіння фахівцями соціальної сфери технологіями забезпечення прав дітей, що центруються на сильних сторонах підростаючої особистості, її сім'ї, ресурсах інших інституцій, громади для підвищення рівня життя дитини, подолання складних життєвих обставин.

Основні *механізми С.-п. з. п. д.*: *законодавчий й інституційний.* Зокрема, дія законодавчого механізму акцентована на закріпленні у нормативно-правових документах України права дитини зростати в сімейному оточенні, а інституційний механізм представлений соціально-педагогічною інфраструктурою обслуговування сім'ї й дитини, яка охоплює як управлінські (органи виконавчої влади та самоврядування), так і функціональні елементи (заклади соціального обслуговування, соціального захисту, освіти, охорони здоров'я тощо). *Суб'єктами С.-п. з. п. д.* є представники різних інституцій соціальної сфери: соціальні педагоги, психологи, вчителі, медичні працівники, спеціалісти центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, служб у справах дітей, управлінь у справах сім'ї, молоді та спорту, органів внутрішніх справ, представники неурядових організацій, інші фахівці, а також члени сім'ї дитини, представники її найближчого оточення та інші. Мобілізатором зусиль команди фахівців соціальної сфери, за умов їх єдиної позиції, може виступати соціальний педагог, таким чином реалізуючи роль «менеджера соціальних взаємодій». Його завдання: сприяти формуванню в суб'єктів соціально-педагогічного забезпечення прав дітей правової культури, вмінь і навичок ухвалювати адекватні потребам й інтересам дитини рішення з позиції педагогічної доцільності; максимально використовувати ресурси громади, у якій відбувається життєдіяльність дитини, її сім'ї тощо.

Принципи С.-п. з. п. д.: гуманізація; верховенство права; соціальне партнерство; суб'єктність дитини; системність; демократичність (державний рівень); міжвідомча взаємодія; модернізація; територіальність; відкритість системи, соціально-виховного середовища; наукова обґрунтованість функціонування інституцій, що входять до системи забезпечення прав дітей (локальний / місцевий); суб'єкт-суб'єктна взаємодія, особистісна орієнтація, життєва смислотворча самодіяльність, превентивність, оперативність і різноманітність допомоги, колегіальність і конфіденційність (діяльнісно-професійний рівень).

Напрямами С.-п. з. п. д. на діяльнісно-професійному рівні визначено: вивчення стану дитини, її сім'ї; захист прав та інтересів дитини; охорона прав від порушення; реалізація прав; дослідно-методична діяльність з питань забезпечення прав дітей. Діяльність за відповідними напрямами набуває певних особливостей залежно від середовища розгортання: загальноосвітній навчальний заклад, заклад для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, заклад соціального обслуговування, заклад соціального захисту, клуб за місцем проживання тощо.

Поле діяльності соціального педагога щодо *С.-п. з. п. д.* на діяльнісно-професійному рівні означує його ключові *функції*: *посередництво* між індивідом / групою і середовищем та *представлення й відстоювання інтересів дитини та членів її сім'ї, або представництво*.

Особливість С.-п. з. п. д. полягає в максимальній ролі соціальних педагогів у здійсненні саме *права дитини на участь в житті суспільства та ухваленні рішень.* Таким чином упроваджується ефективний підхід до організації соціально-педагогічної роботи з дітьми, оскільки дорослі не лише отримують можливість почути й зрозуміти запити сучасних дітей, а й побудувати систему партнерської взаємодії з ними. Серед усіх фахівців соціальної сфери саме соціальні педагоги здатні створити найсприятливіші умови для оптимального забезпечення зазначеного права й несуть за це професійну відповідальність. Встановлено, що забезпечення права на участь в ухваленні рішень особливо важливе для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування,

оскільки дає змогу упередити формування у них споживацької, пасивної громадської позиції, конформної поведінки.

Для успішного *С.-п. з. п. д.* необхідно створити сприятливі *умови* на всіх рівнях. Державному: *соціально-нормативні* (формування та реалізація державної соціальної політики щодо створення й розвитку системи соціально-педагогічного забезпечення прав дітей; координація зусиль центральних органів виконавчої влади, які формують державну політику щодо охорони дитинства; належне нормативно-правове забезпечення; розроблення і затвердження стандартів надання соціальних послуг дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах, тощо), *суспільні* (формування громадської думки щодо інтересів і потреб дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, і небайдужого ставлення до долі таких дітей; активізація громади щодо підтримки дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах тощо), *науково-дослідні* (проведення наукових досліджень з питань соціально-педагогічного забезпечення прав дітей і популяризація отриманих результатів для використання в практичній діяльності; розроблення міжвідомчих технологій соціально-педагогічного забезпечення прав дітей у контексті задоволення їхніх потреб; вивчення та поширення кращого досвіду роботи з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах); місцевому / локальному: *інституційно-управлінські* (активізація роботи органів виконавчої влади, неурядових організацій щодо соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах; розвиток мережі служб, центрів, комплексів, що працюють з дітьми й в інтересах дітей; контроль за дотриманням стандартів надання соціальних послуг дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах; координація дій між суб'єктами соціально-педагогічної роботи), *організаційно-технологічні* (підготовка органів місцевої виконавчої влади і місцевого самоврядування до впровадження інноваційних технологій роботи з сім'ями і дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах; планування роботи в громаді, визначення обсягу необхідних послуг і ресурсів на основі оцінки потреб дітей та сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах; впровадження на місцевому рівні міжвідомчих технології соціально-педагогічного забезпечення прав дітей тощо), *навчально-методичні* (функціонування системи підвищення кваліфікації фахівців, котрі працюють з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах; підвищення компетентності батьків з питань соціально-педагогічного забезпечення прав дітей; супервізія діяльності фахівців соціальної сфери в напрямі соціально-педагогічного забезпечення прав дітей) і діяльнісно-професійному — *особистісно-ціннісні* (усвідомлення фахівцями соціальної сфери важливості пріоритетної реалізації «захисного» права дитини виховуватися в сімейному оточенні; сформованість соціально-правових знань й умінь; розуміння значущості соціально-виховного середовища для дитини, прагнення до його створення; сформованість і стійкість мотивації залучення дорослих і дітей до соціально значущих правових дій; прагнення до професійного самовдосконалення), *педагогічні* (реалізація суб'єкт-суб'єктних стосунків фахівців соціальної сфери й дитини, яка опинилися у складних життєвих обставинах; використання особистісно орієнтованого підходу до роботи з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах; створення й збереження сприятливого соціально-виховного середовища для таких дітей; спрямування соціально-педагогічного впливу на розвиток самостійності дитини, її здатності до самозахисту власних прав, участі в житті суспільства та ухваленні рішень

тощо), *методично-інструментальні умови* (володіння методами та організаційними формами соціально-педагогічного забезпечення прав дітей; раціонального використання у роботі з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах, різних традиційних й інноваційних форм і методів тощо). Поєднання таких умов дає змогу досягти соціально-педагогічної забезпеченості прав дітей, й зокрема тих, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Критерії С.-п. з. п. д.: сприятливість середовища перебування дитини її розвитку; відчуття дитиною власної захищеності; дієвість законодавчого й інституційного механізмів забезпечення прав дітей; професійна готовність фахівців соціальної сфери, зокрема соціальних педагогів, до соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Літ.: Петрочко Ж. В. Діти у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: монографія.— Рівне: видавець О. Зень, 2010.— 368 с.; Петрочко Ж. В. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, як опинилися у складних життєвих обставинах: дис. … д-ра пед. Наук.— К.: Інститут проблем виховання НАПН України, 2011.— 582 с.

Петрочко Ж. В.

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ — система соціальних, правових та економічних заходів і гарантій, які реалізуються державними й недержавними організаціями, спрямованих на виявлення, попередження та нейтралізацію впливу на життєдіяльність людини негативних чинників (соціальних ризиків) з метою дотримання прав людини, забезпечення гідних умов і рівня життя кожного члена суспільства.

У загальному смислі соціально-правовий захист охоплює такі гарантовані державною дії, що дають змогу кожному членові суспільства, будь-то дитина-інвалід, літня людина чи одинока мати, отримати можливість реалізації своїх прав завдяки створенню належних соціально прийнятних умов для життя при наявності правового підґрунтя для існування справедливих суспільних відносин. Це може бути освітня, культурна діяльність як державних так і недержавних інституцій, програми соціальної адаптації, соціального захисту чи соціального обслуговування населення, діяльність з перекваліфікації та працевлаштування безробітних тощо.

Відповідно до положень чинного законодавства України соціально-правовий захист можна класифікувати за різними обставинами, а саме: на підставі *об`єкта захисту* (виду правовідносин) — соціально-правовий захист у сферах: праці, соціального забезпечення, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, освіти, культури тощо; *за суб'єктами, які здійснюють соціально-правовий захист*: державний соціально-правовий захист, недержавний соціально-правовий захист; *за суб'єктами, які отримують соціально-правовий захист*: соціально-правовий захист літніх людей, інвалідів, робітників найманої праці, окремих видів службовців державної служби, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сімей з дітьми, одиноких матерів, багатодітних матерів, безробітних, ветеранів війни, потерпілих від техногенно-екологічних катастроф тощо.

Нормативним базисом соціально-правового захисту громадян в Україні є міжнародні документи: Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також факультативний протокол (1966) до нього, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Конвенція ООН про права дитини (1989), Європейська конвенція про здійснення прав дітей (1996) та ін.

Соціально-правовий захист дітей — це спільна системна діяльність державних і неурядових організацій щодо законодавчого і соціального закріплення прав дітей, в основі якої лежить пріоритет найкращих інтересів дитини, гарантування її особистих, соціальних, політичних, культурних, економічних та інших прав, й особливо права на сім'ю.

Завдання соціально-правового захисту дитинства: психолого-педагогічна і юридична допомога; консультування дітей та їхніх батьків; контроль за роботою дитячих установ різного типу; соціально-медична й інформаційно-правова допомога дітям з питань охорони здоров'я, одержання професії, працевлаштування, задоволення біогенних, психогенних і соціогенних потреб тощо.

Функціонування системи соціально-правового захисту дітей передбачає реалізацію різних заходів у школі, позашкільних навчальних закладах, громаді та ін. Основним результатом цієї діяльності має стати формування соціально-правової захищеності дітей, їх стійкого психічного стану, впевненості в успішному майбутньому професійному самовизначенні, розкриття інтересів й творчого потенціалу дітей, задоволення їхніх потреб, успішна соціалізація підростаючої особистості.

Принципи соціально-правового захисту дитинства:

1) Гуманізм, що передбачає визнання людини соціальною цінністю, метою суспільного розвитку, вищим критерієм оцінки всіх галузей суспільного життя: економіки, науки, мистецтва тощо.

2) Пріоритет інтересів дитини над інтересами дорослої людини.

3) Рівність усіх дітей, незалежно від походження, раси, національності, стану здоров'я.

4) Повага права дітей на свободу думки й ухвалення рішень з питань, що її стосуються.

5) Інтеграція зусиль усіх соціальних інститутів, що покликані забезпечувати права дітей.

6) Колективне моделювання й проектування соціально-правового захисту дітей.

7) Міждисциплінарність у дослідженнях і вирішенні проблем забезпечення прав дітей тощо.

Основною проблемою та специфікою соціально-правового захисту сучасного дитинства має стати створення умов для видозміни наявних і появи нових соціальних інститутів, покликаних задовольняти потреби й реалізовувати інтереси дітей.

Соціально-педагогічними умовами соціально-правового захисту дітей є: налагодження партнерської взаємодії різних соціальних інститутів у соціально-педагогічній роботі з дітьми; утвердження суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дитиною та її найближчим оточенням; формування соціально-правових знань у педагогів; правове просвітництво батьків; залучення дітей до соціально значущих правових дій тощо.

Здійснюючи соціально-правовий захист, потрібно брати до уваги й кардинальні умови, які впливають на ціле покоління, соціальні групи, зокрема рівень соціально-економічного розвитку суспільства, ментальність народу щодо захисту прав дитини, його звичаї і традиції.

Літ.: Агарова Н. І. Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту старшокласників: дис. … канд. пед. наук.— К., 2005.— 185 с.; Ковчина І. М. Підготовка студентів до соціально-правового захисту особистості: навч.— мет. посіб. / за заг. ред. А. Й. Капської.— К.: НАУ, 2005.— 196 с.; Петрочко Ж. В. Діти у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: монографія.— Рівне: видавець О. Зень, 2010.— 368 с.

Петрочко Ж. В.

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ — здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передача, приховування або отримання людей шляхом загрози силою або її застосування чи інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою чи вразливістю становища, або шляхом підкупу у вигляді грошей чи іншого зиску, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу. Вирізняють внутрішню *Т. л.*, що відбувається в межах однієї країни, та зовнішню — з переміщенням через державний кордон. Зовнішня *Т. л.* включає в себе країни походження (ті, з яких вивозять осіб), країни транзиту (ті, через яких здійснюється переміщення осіб) і країни призначення (ті, де відбувається експлуатація особи). *Т. л.* найчастіше відбувається в наступних цілях: експлуатація праці в сільському господарстві, домашньому господарстві, будівництві, на підприємствах, у сфері послуг, розваг; експлуатація в секс-індустрії (втягнення в заняття проституцією, використання в порнографічному бізнесі); втягнення в злочинну діяльність; використання у збройних конфліктах; нелегальна трансплантація органів і тканин; примусове виконання репродуктивних функцій; використання та / чи примушування до жебрацтва; нелегальне усиновлення / удочеріння. Аналіз міжнародно-правових актів і наукових публікацій дозволяє виділити кілька підходів до з'ясування сутності *Т. л.*: торгівля людьми — грубе порушення прав людини; торгівля людьми і нелегальна міграція; торгівля людьми і проституція; торгівля людьми і примусова праця; торгівля людьми — злочин; торгівля людьми — зло. Найбільш повним і прогресивним прийнято вважати підхід, де *Т. л.*, перш за все, розглядається як порушення прав людини. Серед зовнішніх причин існування та поширення явища *Т. л.* відзначають падіння «залізної завіси» і спрощення механізму виїзду за кордон, формування міжнародних кримінальних угруповань, криміналізацію процесів міграції, корумпованість працівників державних органів, інтернаціоналізацію тіньової економіки; зростання різниці між багатими та бідними державами. Внутрішні причини виділяють такі: неефективність політичних й економічних перетворень у державі, декларативність соціальної політики, корумпованість чиновників, зростання різниці між класами суспільства, гендерна дискримінація, низький рівень обізнаності громадян, недостатня соціальна і правова захищеність, насильство, зокрема домашнє, наявність соціальної мережі заробітчан за кордоном, психологічні фактори (кризовий стан громадян, зневіра в позитивні зміни в країні).

Т. л. як асоціальне, кримінальне явище має особливість пристосовуватися до нових умов життя залежно від економічної й соціальної ситуації в кожній конкретній країні й у світі взагалі. Тому з часом з'являються нові тенденції в *Т. л.* Змінюються методи та підходи злочинних угруповань, способи вербування, групи ризику. Загалом зміни мають такі вияви: потерпілими від *Т. л.* стають і чоловіки; усе менше жінок у віці за 35 років, а більше молодих (15–19 років) вивозяться для роботи в секс-індустрії, що свідчить про тенденції до омолодження бізнесу і дитячого рабства; з'являється інформація про факти *Т. л.*; торгівці висувають більше вимог до «якості товару»; усе більше з'являється потерпілих від *Т. л.*, які використовувалися не в секс-бізнесі, а експлуатувалися в домашньому господарстві, на напівлегальних і нелегальних мануфактурах і фабриках (їх вік 30–50 років); нові місця пошуку товару (торгівці переходять до вербування в сільську місцевість); більш завуальованим і законспірованим стало вербування. Вербувальники беруть на себе більше роботи: вони знаходять людей, самостійно оформляють їм документи, самі перевозять їх через кордон і передають у руки покупцю за рубежем, одержуючи відразу гроші. Раніш вербувальники займалися лише вербуванням і оформленням документів, інші функції брали на себе інші злочинці. У такій ситуації вер-

бувальники часто не одержували обіцяні їм гроші. Поширюється внутрішня торгівля — з метою втягнення до порнобізнесу та проституції дітей, у тому числі на замовлення іноземців; змінюються форми *Т. л.*, шляхи вивезення, зростають масштаби проблеми.

Основними шляхами потрапляння осіб у тенета зовнішньої *Т. л.* є працевлаштування, навчання, система au-pair, туристичні поїздки, шлюб, знайомство через Інтернет, запрошення випадкових знайомих, усиновлення / удочеріння, оздоровлення, запрошення за гостьовою візою.

Т. л. — комплексна проблема, яка вимагає відповідних комплексних підходів до її вирішення. Таким є підхід, де поєднуються профілактичні заходи, заходи для захисту та підтримки потерпілих, а також з переслідування та покарання злочинців.

Літ.: Інформаційний вісник. Вища освіта.— К., 2004.— № 15.— 72 с.; Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посібник / за заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової.— К.: Версо-04, 2005.— 210 с.; Проблеми освіти: науково-методичний збірник.— Вип. 40.— К., 2004.— 164 с.; Протидія торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації дітей: основні положення міжнародного та національного законодавства / заг. ред. К. Б. Левченко.— К., 2006.— 48 с.; Соціальна профілактика торгівлі людьми: навч.-метод. посібник / за ред.: К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної.— К.: Держсоцслужба, 2005.— 344 с.

Ковальчук Л. Г.

УЧАСТЬ ДІТЕЙ — залучення осіб до 18 років відповідно до їхньої зрілості до прийняття рішень з питань, що стосуються підростаючого покоління.

Положення про те, що дорослі повинні враховувати думку та погляди дітей, якщо приймаються будь-які рішення в їхніх інтересах, уперше з'явилося в Конвенції ООН про права дитини. Відповідно до зазначеного міжнародного документа, участь — це моральне та юридичне право для всіх дітей; вона свідома, добровільна та не може бути примусовою. Положення Конвенції стали основою для розвитку участі дітей у різних країнах світу: «Держави-учасники забезпечують дитині, здатній сформувати свої власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, до того ж її поглядам приділяється належна увага відповідно до віку та зрілості» (ст. 12); «Дитина має право вільно висловлювати свою думку; це право включає свободу шукати, отримувати та передавати інформацію та ідеї будь-якого роду, незалежно від кордонів, в усній, письмовій або друкованих формах, у формі витворів мистецтва або за допомогою засобів на вибір дитини» (ст. 13).

Участь — показник активної позиції дитини, молодої людини, розвитку особистості. Це основа для кожної демократичної системи, невід'ємна ознака принципів демократії. Суспільство може вважатися розвиненим настільки, наскільки воно забезпечує можливості людей, у т.ч. дітей, брати участь у житті соціуму. Оскільки діти та молодь можуть зробити значущий внесок у життя суспільства, участь сприяє ефективності соціальних проектів і стабілізації соціальних процесів.

Уже сама участь — це розвиток, мета якого бути вільним і здатним зробити вибір. Водночас участь є засобом розвитку. У процесі співпраці, діалогу з дорослими розвивається комунікабельність дітей, молодих людей, уміння орієнтуватися в інформаційному просторі, планувати свої дії, прогнозувати результати, брати на себе відповідальність за прийняте рішення. Це фундамент набуття життєвого досвіду.

Залучення дітей не передбачає відразу повного передання відповідальності представникам підростаючого покоління. Це має відбуватися поступово, відповідно до того, наскіль-

ки молода людина готова взяти на себе відповідальність. Тому, міра участі може бути різною. Водночас це циклічний процес: чим значніша чия-небудь участь, тим більш досвідченою, компетентною та впевненою стає людина, тим ефективнішою буде її подальша участь.

Участь дітей і молоді слід розглядати як процес, що має три взаємопов'язані між собою *ступені*. Перший — це усвідомлення дітьми власних проблем, бажання та можливість приймати рішення стосовно свого життя; другий — участь дітей і молоді у вирішенні проблем інших, здатність надати відповідну допомогу; третій — можливість брати участь у прийнятті рішень на державному рівні.

Сфери участі дітей: сім'я; школа; громада; неурядові організації; держава; міжнародне життя. Дорослим доцільно залучати дітей до вирішення проблем у різних сферах відповідно до їхнього віку, знань, досвіду та бажання.

Роджер Харт розглядає вісім *сходинок* участі: 1 сходинка — маніпуляція; 2 — декорація; 3 — пасивна участь дітей у прийнятті рішень стосовно їхньої участі — балаканина; 4 — призначення дорослими й інформування; 5 — консультування й інформування; 6 — рішення приймаються за ініціативою дорослих разом з дітьми; 7 — Рішення приймаються за ініціативою дітей під керівництвом дорослих; 8 сходинка — рішення приймаються за ініціативою дітей у партнерстві із дорослими. При цьому 1–3 сходинки Р. Харт вважає «неучастю», 4–5 — «формальною участю», 6–8 — «реальною участю».

Плануючи проекти дитячої та молодіжної участі, не слід очікувати швидких результатів. Для набуття навичок участі необхідний досвід. Усі форми участі, у тому числі пасивної, дають відповідні навички. У різному віці здобувають різний соціальний досвід, що стає основою для прийняття подальших рішень.

Участь може бути *прямою і непрямою*. (А. Річардсон). Наприклад, непряма — обрання представників класу до ради самоврядування школи; пряма — безпосередня робота в раді самоврядування школи та спільне з дорослими прийняття рішень.

Для ефективного застосування принципу «участі» необхідні: ініціатива дітей і бажання здійснити зміни; наполегливість; обізнаність стосовно своїх прав і обов'язків; налагоджена співпраця між усіма зацікавленими сторонами; планування та впровадження запланованого; прозорість у процесі діяльності та прийнятті рішень; гнучкість, можливість зміни обраного шляху; залучення експертів, досвідчених фахівців, які можуть надати професійну допомогу дітям.

Форми залучення дітей: обговорення актуального питання в класі, групі; «мозковий штурм»; демонстрація та скерована практика; рольова гра; робота у малих групах; освітні ігри та моделювання ситуації; вивчення ситуації; круглі столи-семінари для дітей–лідерів чи за їх участю; дебати; практичне відпрацювання життєвих навичок у межах певного контексту з іншими учасниками; аудіовізуальна діяльність: малювання, музика, театр, танець; створення карти рішення чи дерев проблеми; листи дітей до організації-друга; тренінги «Права дитини», «Участь дітей»; фокус-групи з дітьми-лідерами з питань обговорення: документів, соціальної реклами тощо; волонтерські групи з числа випускників інтернатних закладів; рубрика в місцевій пресі, журналі «Говорять наші діти»; тематична зміна в таборі оздоровлення та відпочинку; скринька пропозицій; статті дітей у місцевій пресі, виступи на місцевому радіо; анкетування дітей; конкурс творів дітей; створення груп дітей, що працюють за методикою «рівний-рівному»; різні спільні заходи з органами шкільного самоврядування тощо.

Принципи взаємостосунків між дорослими та дітьми під час впровадження «участі дітей»: рівноправність і партнерство; самостійність формулювання дітьми проблеми та са-

мостійність дій; допомога дітям, прогнозуючи результати, а не прийняття рішень за них; право всіх дітей бути почутими; спонукання дітей до створення об'єднань та груп, бо спільні дії мають більше впливу і можливостей; прийняття дитини такою, якою вона є.

Ризики та перешкоди, які можуть постати при застосуванні принципу участі: брак довіри дітей до дорослих; недостатня співпраця між зацікавленими сторонами; обмежений доступ дітей до інформації; невпевненість у власних силах; брак навичок, культури участі та досвіду; обмаль ресурсів; нереалістичні очікування дітей від своєї діяльності; недостатнє усвідомлення необхідності професійної допомоги від спеціалістів — дорослих; зосередження на дрібницях тощо.

Нестворення умов для залучення дітей до прийняття рішень призводить до порушення процесу їх соціалізації, пасивності, а врешті-решт до збільшення негативних проявів у дитячому та молодіжному середовищах.

Літ.: Hart P. Children's participation. Joseph Rowntree Foundation.— York, 1991; Участие детей и молодежи в процессах принятия решений: сборник ресурсных материалов; Опыт реализации проектов / сост. А. Купцова и др.— Киев: ЮНИСЕФ, 2002; Права дитини: сучасний досвід та інновації: зб. інформ. і метод. матеріалів / авт.-упоряд.: Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюман та ін.— К.: Либідь, 2005.— 256 с.

Петрочко Ж. В.

ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ — окрема галузь системи правосуддя, до функцій якої належить розгляд питань, пов'язаних із правопорушеннями неповнолітніх і щодо неповнолітніх. У вузькому розумінні до *Ю. ю.* відносяться сукупність нормативних засад правосуддя у справах неповнолітніх і система установ, спеціалізованих на розслідуванні, судовому розгляді таких справ і виконанні винесених щодо неповнолітніх судових вироків. У широкому розумінні до сфери *Ю. ю.* відносять усю сукупність побудованих на єдиних концептуальних засадах правових, психолого-педагогічних й організаційних механізмів профілактики дитячої та молодіжної злочинності й віктимності, захисту прав неповнолітніх, які стали суб'єктом протиправних дій, ресоціалізації неповнолітніх правопорушників і соціальної реабілітації дітей, які постраждали від злочинних дій інших осіб, а також систему державних установ і громадських організацій, у діяльності яких такі механізми впроваджуються. Концептуальні засади та особливості їх практичної реалізації *Ю. ю.* розглянуті в працях В. Бринцева, Я. Мачужак, Н. Крестовської, Є. Павлової, Н. Хананашвілі та ін.

Необхідність у впровадженні *Ю. ю.* витікає із розуміння особливої природи дитячої делінквентності, відмінної від злочинності дорослих, і необхідності подолання протиріччя між кримінальним покаранням та психологічним і соціальним розвитком дитини, яка скоїла злочин. Протиправна поведінка дітей і підлітків багато в чому визначається їх віковими особливостями та соціальною ситуацією, що складається в сім'ї, навчальному закладі й неформальному оточенні, ще недостатньо сформованими емоційно-вольовими якостями, некомпенсованими патохарактерологічними рисами, незначним досвідом і ненабутими навичками соціальної поведінки, а також впливом вікових психологічних криз. Мотиви та умови скоєння злочинів дітьми та дорослими суттєво відрізняються. Таким чином заходи стримування, контролю, корекції поведінки і соціальної реабілітації, ефективні щодо дорослих, не дають позитивних результатів відносно неповнолітніх. З іншого боку, неповнолітні, які скоїли правопорушення, у порівнянні з дорослими більш вразливі щодо психотравмуючого впливу під час слідства, суду і ви-

конання покарання. Традиційні засоби стримування й покарання злочинців, пов'язані з ізоляцією від суспільства та фрустрацією потреб, можуть завдати значної шкоди психічному розвитку й соціалізації неповнолітніх і завадити їх соціальному життю вже в дорослому віці. Отже, вікові особливості неповнолітніх повинні братись до уваги під час процесуальних дій і при винесенні вироку. Судді мають врахувати реальні причини, що призвели підлітка до скоєння злочину, а також передбачити вплив вироку та виконання покарання на подальший розвиток підлітка. Виконання покарання щодо неповнолітніх повинно не шкодити їх вихованню й соціалізації, а створювати належні для цього умови. Виникнення *Ю. ю.* як окремої галузі правосуддя відноситься до ІІ пол. XIX — поч. XX ст. У цей період спочатку в США, Австралії й Канаді, а згодом і у більшості країн Європи приймаються закони, що визначають специфічний правовий статус неповнолітніх, які скоїли злочини, створюються спеціалізовані суди для розгляду справ неповнолітніх правопорушників та окремі виправні заклади для неповнолітніх засуджених. Згодом у США, Великобританії та інших країнах були прийняті закони, що розширили коло питань ювенальної юстиції питаннями профілактики дитячої злочинності та захисту дітей від злочинних посягань і насилля. Сучасні моделі ювенальної юстиції базуються на міжнародних нормативних документах, основними з яких є Конвенція про права дитини, Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), Керівні принципи ООН для запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ел-Ріядські керівні принципи). Основними принципами сучасної *Ю. ю.*, закладеними в цих документах, є домінування реабілітаційної, реінтеграційної й профілактичної функцій правосуддя над карною; врахування вікових та індивідуальних особливостей, проблем і потреб дитини, захист її прав та інтересів на всіх стадіях процесу правосуддя; підтримка сім'ї дитини як головного осередку її розвитку та виховання; збереження і підтримка позитивних соціальних зв'язків дитини, її перебування у відкритому соціальному середовищі; застосування щодо неповнолітніх ізоляції від суспільства, позбавлення волі та утримування їх у закритих закладах лише як крайнього засобу і на нетривалий час, а також створення в таких закладах усіх умов для фізичного, психічного й соціального розвитку дитини; активне залучення громад до роботи з дитиною, яка перебуває в конфлікті із законом.

Відповідно до сучасних підходів, основними напрямами впровадження *Ю. ю.* є: а) розробка і прийняття нормативних актів, які передбачають звільнення неповнолітніх, які скоїли правопорушення, від кримінальної відповідальності або відбування покарання та застосування щодо них засобів виховного впливу, заходів примирення з потерпілим і громадою, відновних процедур (див. *Відновне правосуддя*), застосування щодо неповнолітніх, які скоїли тяжкі злочини, більш м'яких покарань і покарань, непов'язаних із позбавленням волі (громадських робіт, пробації); б) створення спеціалізованих судових установ для розгляду справ про злочини неповнолітніх або справ, у ході розгляду яких має бути визначено правовий статус неповнолітнього та захищені його права; спеціальна підготовка суддів та інших фахівців, що беруть участь у розгляді таких справ, системне залучення судами до участі у розгляді справ неповнолітніх соціальних служб та інших інституцій несудового характеру, соціальних педагогів, психологів, соціальних працівників; в) створення спеціальних установ виконання покарання неповнолітніх, діяльність яких переважно спрямована на соціальну, педагогічну і психологічну реабілітацію засуджених (виховних закладів для засуджених до позбавлення волі, служб пробації), а також установ постпенітенціарного супроводу неповнолітніх

і служб, що не відносяться до пенітенціарної системи, проте виконують функції нагляду та реабілітації умовно засуджених або звільнених від кримінальної відповідальності неповнолітніх (соціально-реабілітаційних центрів тощо); г) упровадження системної взаємодії установ юстиції, навчально-виховних закладів, соціальних служб, громадських організацій, спрямованої на профілактику злочинності в дитячому й молодіжному середовищі, соціальну, педагогічну і правову допомогу неблагополучним сім'ям з дітьми, захист дітей від криміногенного впливу, індивідуальну профілактичну роботу з неповнолітніми, які виявили схильність до протиправної поведінки. Впровадження відновного правосуддя передбачає застосування інноваційних моделей реабілітації дітей, які перебувають в конфлікті із законом: відновного правосуддя, сімейних групових нарад, досудової пробації, реабілітаційних тренінгових програм, групової соціальної роботи.

Літ.: Давлетшин И. Н., Малышева Ю. Ю. Теоретические проблемы определения понятия ювенальной юстиции и ее перспективные элементы [Электронный ресурс] / Образовательный портал «Юридическая Россия».— Режим доступа : www / URL: http: // www.law.edu.ru / doc / document.asp?docID=1299700 — [б. д.] — Загл. с экрана; Исмаилов Б. И. Правовые основы системы ювенальной юстиции: учеб. пособ.— Ташкент: Академия государственного и общественного строительства при президенте республіки; Узбекистан, 2002; Крестовская Н. Н. Ювенальная юстиция: столкновение права и религии [Электронный ресурс] / Международная ассоциация содействия правосудию.— Режим доступа : www / URL: http: // www.iuaj.net / node / 500 — [б. д.] — Загл. с экрана; Ювенальна юстиція України: проблеми становлення, законодавча база, коментарі, судова практика / за заг. ред. В. Д. Бринцева.— Харків: Право, 2004.— 608 с.

Лютий В. П.

Психологічні основи соціальної / соціально-педагогічної роботи

АГРЕСИВНІСТЬ (лат. aggredi — нападати) — властивість особистості, виражена в готовності до агресивної поведінки.

Агресивна поведінка (дія, яку спонукає агресія та агресивність) включає: 1) *ворожу установку* — сприйняття особистістю реальної чи уявної загрози з боку ситуації чи інших людей (ідеї, фантазії, недовіра, підозрілість); 2) *агресивні емоції*: гнів, образу, ненависть; 3) *агресивні дії* та *насилля*.

Різноманітним проявам агресивної поведінки людей присвячено праці зарубіжних (Р. Берон, А. Браун, К. Бютнер, Д. Ричардсон, К. Лоренцо, Р. Уолтерс, Е. Фромм, В. Холлічер та ін.), російських (А. Єлізаров, А. Єгоров, Є. Змановська, М. Левітов, В. Менделевич, А. Реан, Л. Шнейдер та ін.), вітчизняних (А. Бандурка, Є. Донченко, Є. Волянська, В. Ролінський та ін.) учених.

У психології існують три теорії, що пояснюють природу агресивності: теорія потягу (інстинктів), теорія фрустрації, теорія соціального научання.

Теорія потягу (інстинктів) розглядає біологічну природу агресивної поведінки людини. Учені З. Фрейд, Ч. Дарвін, К. Лоренцо, І. Андрі вважали, що *А.*— це постійно присутній в організмі рухливий імпульс, тобто агресивний інстинкт, який відіграє важливу роль у процесі виживання та адаптації людини. Агресія являє собою внутрішнє напруження, яке потребує розрядки та не знаходить виходу, незважаючи на те, є чи немає для цього належного зовнішнього подразника. Більшість психологів не поділяють такої фатальної точки зору на поведінку людини. Не заперечуючи еволюційні та фізіологічні корені агресії людини, вони засуджують обмеженість уявлень про природу людини як про щось незмінне й розглядають не тільки біологічний, а й соціальний бік агресії.

Теорія фрустрації (гомеостатична модель) виникла як протиставлення концепціям інстинктів. У працях Д. Долларда, Н. Міллер, С. Берковца, С. Розенцвейга агресивну поведінку розглядають як ситуативний процес. Ця теорія виходила з того, що, по-перше, *А.* завжди є наслідком фрустрації, по-друге, фрустрація завжди тягне за собою *А.* Основні критичні зауваження до фрустраційно-агресивної теорії викликає жорстка прив'язка фрустрації та агресії. Л. Берковець увів у схему «фрустрація-агресія» три поправки: 1) фрустрація не обов'язково реалізується в агресивних діях, але вона стимулює готовність до них; 2) навіть за готовності вияву агресія не виникає без відповідних умов; 3) вихід із ситуації фрустрації за допомогою агресивних дій формує в індивіда звичку до них. На відміну від прихильників жорсткої схеми, представники іншого напряму створили власну концепцію, поклавши в основу аналіз фрустраційних ситуацій, класифікацію та типологію реакцій на фрустрації (С. Розенцвейг).

Теорія соціального научання (біхевіоріальна модель). У. Фромм, Л. Берковець вважають, що формування поведінки людини відбувається тільки під впливом соціального оточення, соціальних і культурних чинників, що має відношення й до *А. А.*— засвоєна поведінка в процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій

та соціального підкріплення. Теорія соціального научання — це вивчення поведінки людини, орієнтованої на зразок. *А.*, як і інші форми поведінки, є набутою та визначається бажанням досягти максимального успіху. Теорія соціального научання доводить, що чим частіше людина використовує агресивні дії, тим більш удосконаленими вони стають. Постійне позитивне підкріплення певних агресивних актів формує звичку агресивно реагувати на різноманітні подразники.

Прояв *А.* в деструктивних діях, практичній поведінці називають агресією. Агресія — цілеспрямована деструктивна поведінка, яка порушує норми і правила існування людей у суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу (одухотвореним і неживим), спричиняє фізичного збитку людям та викликає в них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан психічної напруженості, страх, пригніченість та ін.).

А.— властивість особистості, вона є набутою якістю, продуктом соціалізації. Заснована на біологічних адаптивних механізмах, спільних для людей і тварин. Окремі вроджені характеристики людини (тип характеру, вид темпераменту, особливості гормонального статусу тощо) у процесі розвитку можуть сприяти, іноді суттєво, на формування цієї риси особистості, але не є визначальними чинниками.

А. виступає: а) засобом досягнення значущої мети; б) засобом психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби та перемикання діяльності; в) самоціллю, що задовольняє потребу в самореалізації та самоствердженні.

В останньому випадку *А.* безпосередньо пов'язана з Я-концепцією особистості.

Агресія як психічна реальність має конкретні характеристики: спрямованість, способи та форми прояву, інтенсивність. Метою агресії може бути як власне спричинення страждання (шкоди) жертві (ворожа агресія), так і використання агресії як засобу досягнення іншої мети (інструментальна агресія). За спрямованістю на об'єкт виділяють зовнішню (гетероагресію, екстрапунтивну) і внутрішню агресії (Р. Берон, Д. Ричардсон).

Гетероагресія позначена відкритим проявом агресії на адресу конкретних осіб (пряма агресія) або зміщенням на безособові обставини (зміщена агресія). Наприклад, людина кидається з кулаками на того, хто її скривдив, або «зриває злість» на оточення, знущається над тваринами, псує речі кривдника. Аутоагресія позначена проявом звинувачень або вимог, адресованих самому собі. Людина мучиться «докорами совісті», займається самокопанням, а іноді й самокатуванням (гризе нігті, кусає, дряпає, б'є себе по голові та ін.).

За засобами прояву існує довільна й мимовільна агресія. Довільна агресія виникає з бажання перешкодити комусь, вчинити з кимось несправедливо, кого-небудь образити, принизити. Наприклад, людина висловлює своє невдоволення у досить грубій формі. Сюди ж відноситься й планування помсти за образу, очікування сприятливого моменту для нанесення «зворотного удару». Мимовільна агресія постає у вигляді цілеспрямованого гніву або люті, які швидко закінчуються, коли вона непідконтрольна суб'єкту й протікає за типом афекту. Наприклад, коли людина кидає у кривдника все, що потрапляє до рук, усіх ображає.

За формами прояву виокремлюють (А. Єгоров, Є. Змановська, В. Рибніков, В. Менделевич): 1) *фізичну агресію* — використання фізичної сили проти іншої особи (бійка, штовхання тощо); 2) *вербальну агресію* — прояв негативних почуттів через форму (крик, сварка) і зміст (образа, лайка, плітки) вербальними методами (загроза, прокляття); 3) *непряму агресію* — дії, спрямовані обхідним шляхом на іншу

особу, яка чимось зв'язана із кривдником (наприклад, учень, якого несправедливо покарав учитель, б'є вчительського улюбленця), або ні на кого не спрямовані (кидання предметів на підлогу, удари кулаком по столу, тупотіння ногами тощо); 4) *негативізм* — опозиційну форму поведінки, спрямовану проти авторитета або керівництва: ця поведінка може починатися з пасивного опору (упертість, «бойкот») до активної боротьби проти усталених звичаїв і законів (страйки, мітинги та інші прояви громадської непокори).

На прояв небажаної агресивної поведінки впливають різноманітні чинники, а саме: вік, стать, індивідуальні особливості, зовнішні фізичні й соціальні умови.

Вікові особливості визначають специфічні для кожного віку форми прояву агресії.

У віці немовляти агресія може виявлятися у формі різкого плачу, відмови від їжі й контакту з оточенням. Психоаналітичні дослідження (О. Керберг) свідчать про значну кількість гніву, що переживає дитина, особливо в ситуації, коли її потреби недостатньо враховано. Також відомо, що маленькі діти задля збереження материнської любові, схильні виявляти жорстокість відносно новонароджених брата чи сестри.

Адаптуючись до вимог дитячого садка, малеча може обзиватися, плюватися, кусатися, битися або навіть їсти не їстівне. Пасивними проявами агресії в цьому віці вважають негативізм, упертість, відмову (говорити, їсти), кусання нігтів, губ. Безумовно, поведінка дитини дошкільного віку в сім'ї суттєво залежить від емоційного клімату в родині, а дитяча група стає віддзеркаленням внутрішнього стану вихователя. Загалом дитяча агресія є зворотнім боком беззахисності. Незадоволена потреба в захищеності й любові породжує у дитини численні страхи, які компенсуються захисною агресивною поведінкою. Іншим засобом подолання страху може стати аутоагресія (саморуйнівні фантазії, невпевненість, боязкість, ідеї самопокарання).

У молодшому шкільному віці агресія виявлена відносно більш слабких учнів у вигляді насмішок, тиску, лайки, бійок. Негативна реакція вчителів і батьків на таку поведінку посилює агресію дітей. Поряд із цим авторитет і вміння вчителя відкрито висловлювати своє ставлення до агресивної поведінки спонукає дітей обирати соціально схвалені форми поведінки.

Особливістю агресії в підлітковому віці є її залежність від групи однолітків. Підлітки схильні спрямовувати свою агресію на дорослих, на аутсайдерів у групі, представників «чужої групи». Їхня агресія нерідко досягає високого рівня жорстокості.

А. — звичайне явище для дитячого та підліткового віку. У процесі соціалізації особистості агресивна поведінка виконує важливі функції: звільнення від страху, захист від зовнішньої загрози, сприяє адаптації. У зв'язку з цим можна говорити про два види агресії: доброякісно-адаптивну й деструктивно-дезадаптивну.

Стосовно впливу *статевого (гендерного) чинника*, слід зазначити, що чоловіки (хлопці) демонструють більш високий рівень прямої й фізичної агресії, а жінки (дівчата) — непрямої та вербальної. Загалом чоловікам приписують схильність до фізичного насильства, а жінкам — до психологічного насильства.

Агресію людини, схильність до агресивної поведінки визначають її *індивідуальні особливості*. Індивідуально-особистісними характеристиками, що призводять до агресивної поведінки, є страх, роздратованість, підозра, забобони, відчуття сорому замість провини, схильність покладати відповідальність за те, що відбувається, на інших людей.

Важливу роль у підтримці схильності до насилля може відігравати переконання людини в тому, що вона є одноосібним господарем своєї долі (іноді й долі інших людей), а також її позитивне ставлення до агресії (як позитивного або нормального явища). У дорослих людей агресія виявлена в такій крайній формі, як екстремізм. З точки зору Л. Берковця, важливою особливістю, що впливає на *А.* особистості, є її здібність переносити фрустрацію (стан, викликаний перешкодою на шляху задоволення потреби або досягнення мети).

Одним з основних чинників, що впливають на агресію, є *соціальні умови розвитку особистості,* серед яких значне місце посідають сімейні фактори: низький рівень згуртованості сім'ї, конфліктність, недостатня близькість між батьками й дітьми, несприятливі взаємовідносини між дітьми, неадекватний стиль сімейного виховання.

Дослідники взаємозв'язку соціалізації підлітків та їхніх сімейних умов, А. Бандура і Р. Уолтерс, виокремили *три основні особливості, що визначають поведінку дитини:* 1) її готовність встановлювати залежні (інтимно-особистісні) відносини; 2) рівень розвитку совісті; 3) силу мотивації А. На думку цих авторів, сім'я має створювати мінімальні умови ефективності соціалізації, а саме: стимулювати мотивації прив'язаності, через які дитина навчається викликати інтерес, увагу та схвалення оточення; «тиск соціалізації» у формі послідовних вимог та обмежень (за умови, що батьки самі поділяють соціальні норми).

Недружні форми поведінки формуються в сім'ї в результаті фрустрації потреб у батьківській любові, постійного застосування покарання, неузгоджених вимог із боку батьків, демонстрації агресії самими батьками в сім'ї. Загалом агресивна поведінка формується за трьома механізмами: 1) наслідування та ідентифікація з агресором; 2) захисна реакція у випадку агресії зовні; 3) реакція-протест на фрустрацію базових потреб.

За певних умов на *А.* може впливати *психопатологічний чинник*. У цьому випадку деструктивні дії виявляються як симптом поведінкового, особистісного або психічного розладу. Суттєвими ознаками патологічних форм агресивної поведінки є: 1) агресивна поведінка, неадекватна ситуації; 2) надмірний прояв; 3) можливість реальної загрози особистості або її оточенню; 4) надзвичайність; 5) неможливість усвідомлення особистістю власних дій і адекватної оцінки того, що відбувається; 6) слабка, а іноді абсолютна неможливість піддаватися вольовій корекції; 7) виклик позитивних відчуттів замість переживань або каяття з боку суб'єкта.

Вплив негативних внутрішніх і зовнішніх чинників на особистість у процесі соціалізації сприяє формуванню різних форм агресії та стійкої руйнівної поведінки. *А.* можна визначити як особистісну характеристику, набуту й зафіксовану в процесі розвитку особистості на основі соціального навчання, що полягає в агресивних реакціях на різного роду подразники. Показником *А.* є кількість агресивних реакцій, які мають місце в дійсності або у фантазіях. Поряд з цим, *А.*, як відзначалося раніше, не обов'язково призводить до негативних наслідків. Вона може не тільки зміщуватися на нові об'єкти, а й заміщуватися в різних соціально-корисних формах діяльності (бізнесі, навчанні, спорті, лідерстві, тощо). У зв'язку з цим актуальним на сьогодні є навчання дітей та підлітків асертивній поведінці у формі вільного самовираження й захисту власних інтересів без насильства або нанесення шкоди та збитків оточенню.

Одним з пріоритетних та ефективних засобів психокорекції *А.* вважають тренінг соціальних умінь, який використовують у випадку добровільного бажання клієнта

позбавитися від *А.*, навчитися стриманості. Тренінг соціальних умінь (Р. Берон, Д. Ричардсон) включає: моделювання як зразок прикладів адекватної поведінки людям, які не мають базових соціальних умінь; рольові ігри, що дають можливість на практиці перевірити моделі поведінки, які засвоїли учасники в процесі моделювання; встановлення зворотного зв'язку — заохочення позитивної поведінки (позитивне підкріплення); перенесення навичок із навчальної ситуації в реальну (навчальну), життєву.

Більшість учених та практиків вважає, що методи психологічного консультування або психотерапії при агресивній поведінці менш ефективні порівняно з психокорекційними заходами.

Літ: Егоров А. Ю. Нейропсихология девиантного поведения.— СПб.: Речь, 2006.— 224 с.; Елизаров А. К. Психологическое консультирование семьи: учебное пособие.— 3-е изд., стер.— М.: Ось-89, 2008.— 400 с.; Змановская Е. В., Рыбников В. Ю. Девиантное поведение личности и группы: учебное пособие / — СПБ.: Питер, 2011.— 352 с.; Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учебное пособие.— СПб.: Речь, 2008.— 445 с.; Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков.— 2-е изд.— М.: Академический проспект: Гаудеамус, 2077.— 336 с.

Песоцька О. П.

АКЦЕНТУАЦІЯ (лат. accentus) — надмірний вияв рис темпераменту, характеру людини.

Поняття *А.* (нім. akzent) уперше ввів німецький психіатр і психолог К. Леонгард. Він же розробив відому класифікацію типів акцентуації особистості, основу якої складає психологічний підхід: 1) гіпертимний; 2) циклоїдний; 3) лабільний; 4) антено-невротичний; 5) сенситивний; 6) тривожно-педантичний; 7) інтравертований; 8) збуджений; 9) демонстративний; 10) нестійкий. Другий підхід — психіатричний (клінічний) представлений типологією О. Личко: 1) гіпертимний; 2) циклоїдний; 3) лабільний; 4) астено-невротичний; 5) сенситивний; 6) психоастенічний; 7) шизоїдний; 8) епілептоїдний; 9) істероїдний; 10) нестійкий. Обидві ці типології виокремлюють у реальній дійсності (у соціумі) одні й ті самі об'єкти, але трактують їх по-різному, про що свідчать самі назви.

Гіпертимний тип — постійно піднесений настрій, підвищена психічна активність із прагненням діяльності й тенденцією не доводити справу до кінця, у складних ситуаціях спостерігаються ознаки депресії. У таких дітей яскраво виявляється реакція емансипації. Вони намагаються зайняти позицію лідера серед однолітків. Високий рівень комунікабельності нерідко призводить гіпертимних підлітків до нерозбірливих знайомств, підвищує ризик опинитися в асоціальній групі. Небезпечною проблемою для гіпертимів може стати схильність до різних типів саморуйнівної поведінки, захоплення алкогольними напоями, психоактивними речовинами. Навчання та захоплення мають нестійкий характер. Самооцінка гіпертимів позначена достатньою відвертістю, вони здатні виокремлювати більшість рис свого характеру, що значно полегшує їх психолого-педагогічний супровід.

Циклоїдний тип — підвищена роздратованість, схильність до апатії, нестійкий настрій, який періодично змінюється від піднесеного до пригніченого (1–2 тижні). Цей тип складається в 16–19 років, коли завершується статеве дозрівання, може виникнути субдепресивна фаза. У період погіршення настрою енергія нібито покидає підлітка, він не хоче нічого робити: навчатися стає важко, у спілкуванні з людьми не відчуває радості, зростає депресивний стан. Зауваження або серйозні нарікання з боку дорослих на невдачі можуть спричинити гнів, агресію, гострі афективні реакції (спроби суїциду). Тому

необхідно дуже уважно ставитися до підлітка в період такого зниження активності, намагатися не роздратовувати його, не читати нотації, залишити в спокої. Загрозливим для них є докорінний злам життєвого стереотипу, що може призвести до перевтоми, астенії, втрати інтересу до навчання й розумових занять загалом. У період активності циклоїд веде себе як гіпертим: спілкується з друзями, встановлює нові знайомства, покращує навчання.

Лабільний тип — різка непередбачена зміна настрою. Минуле прикрашається, майбутнє постає як сіре й нецікаве. Люди, які оточують підлітка, то сприймаються як милі й цікаві, а то як нудні, некрасиві. Такі підлітки здатні на глибокі почуття, на щиру прив'язаність. Увагу, схвалення, заохочення вони сприймають з подякою. Докори, осуд, догану, нотації здатні викликати смуток і глибокі переживання. У гарні хвилини лабільні підлітки шукають компанії, у важкі хвилини уникають спілкування. Вони добре усвідомлюють свої слабкі й сильні риси, знають, що вони люди настрою. У них добре розвинута інтуїція, з першої зустрічі відчувають ставлення до себе й відповідно на це реагують.

Астено-невротичний тип — швидка втомлюваність, дратівливість, схильність до депресії та іпохондрії. Втомлюваність особливо виявляється при розумовій роботі. Помірні фізичні навантаження переносяться краще, ніж посилені (конкурси, спортивні змагання). Афективний стан астено-невротичного підлітка — це прояв слабкості, що призводить до підвищеної збудженості й різкого зростання сили. Схильність до іпохондрії — типова риса астено-невротиків. Вони уважно прислухаються до своїх тілесних відчуттів і з задоволенням лікуються. Характерний біль у серці й голові носять психогенний характер. У астено-невротиків помітні добові цикли бадьорості та виснажливості. Головне у ставленні до них — терпіння та відверте співчуття.

Сенситивний тип — підвищена чутливість до вражень, боязкість, загострене відчуття власної неповноцінності. Виражені сенситивні прояви чітко виступають після пубертатного віку (16–19 років) та збігаються з початком самостійного життя. У дитинстві у таких дітей виникає побоювання темряви, страх залишатися вдома на самоті. Вони не люблять галасливі компанії однолітків, соромляться чужих людей. У них рано формується відчуття обов'язку, відповідальності, високі моральні й етичні вимоги до себе. Сенситивні підлітки ретельно обирають собі друзів. Дуже чутливі до тих людей, яких люблять. Суїцидальна поведінка сенситивних підлітків має дві особливості (О. Личко). По-перше, суїцидальні думки не перетворюються на суїцидальні дії. По-друге, справжні суїцидальні дії не носять елемента демонстрації. Суїцидальні спроби здійснюються під впливом черги невдач, при цьому останньою краплиною може бути зовсім незначний привід. Тому ці дії нерідко є для оточення несподіваними.

Психоастенічний тип — висока тривожність, нерішучість, схильність до самоаналізу, постійних сумнівів, роздумів, легкість виникнення обсесій — нав'язливих страхів, дій, уявлень. Тривоги та страхи з приводу того, що може відбутися, хоча й малоймовірно, у майбутньому (нещастя, біда, горе) з ним або його рідними (особливо із матір'ю). Психологічним захистом від постійної тривоги з приводу майбутнього стають спеціально вигадані прикмети, ритуали, жести, заклинання, решта поведінкових комплексів. Іншою формою захисту може бути спеціально сформований формалізм і педантизм. Нерішучість часто веде до гіперкомпенсації у вигляді несподіваної самовпевненості, категоричності суджень, швидких дій у тих ситуаціях, які потребують обережності. Доручення справ, які вимагають від підлітків психастенічного типу спілкування й ініціативи, можуть викликати у них нервово-психічний зрив, посилити субдепресивний

стан. В умовах спокійної, регламентованої діяльності, яка не потребує ініціативи та численних контактів, такий підліток почуває себе, як правило, комфортно. Підлітки цього типу (за винятком випадків гіперкомпенсації) не схильні до порушення правил, законів, норм поведінки, куріння, вживання алкоголю, сексуальних ексцесів, втечі з дому, суїциду. З ними необхідно дотримуватися оптимістичного стилю спілкування, уникати методів покарання й залякування, використовувати заохочення й підтримку проявів активності та самостійності.

Шизоїдний тип — відстороненість, замкнутість, емоційна холодність, що виявляється у відсутності співпереживання, труднощах у встановленні емоційних контактів. Шизоїдні риси виявляються ще в ранньому дитинстві (грається сам, тримається біля дорослих, слухає їхні бесіди). У підлітковому віці всі риси характеру яскраво виявляються. Тримаючись відсторонено від однолітків, підліток усе ж таки страждає від своєї самотності. У шизоїдів недостатньо розвинута інтуїція, що заважає встановленню міжособистісних контактів. Внутрішній світ шизоїдів закритий від сторонніх. Вони фантазують про себе й для самих себе. Шизоїди прагнуть до самостійності, у них спостерігається низька конформність та сильна реакція емансипації. Захоплення шизоїдних підлітків відрізняються силою, стійкістю та незвичайністю.

Епілептоїдний тип — схильність до нудьги з усе більшою агресією у вигляді гніву, жорстокої поведінки, конфліктності, можлива скрупульозна педантичність. В інтелектуальній сфері спостерігаються в'язкість, інертність. Афективність таких підлітків виникає внаслідок їхнього бажання підкорити собі однолітків, нестійкості. У стані афекту вони виявляють гнів, загрози, використовують цинічну лайку, вдаються до жорстокого побиття. У підлітковому віці у епілептоїдних дітей відбувається зниження мотивації до навчальної діяльності, але з високими претензіями до своїх оцінок. У відносинах з епілептоїдним підлітком важливо не провокувати конфлікти, бути стриманим, не принижувати його гідність, апелювати до його свідомості, аналізу й оцінки поведінки в індивідуальній бесіді. Епілептоїдам, через їхню інертність та педантичність, дуже допомагають заняття, які вимагають монотонності, точності, старанності. Це різьблення, мозаїка, граверні роботи. Потребу епілептоїдів у владі над іншими людьми слід переключити на інші види діяльності (спортивні ігри, єдиноборства), де він може «взяти гору» над супротивником.

Демонстративний тип — тенденція до витіснення неприємних для суб'єкта фактів і подій, схильність до неправдивості, обману, фантазування задля привертання до себе уваги. Демонстративні риси характеру виявляються та формуються ще в дитинстві. Ці діти артистичні, перебувають у центрі уваги, люблять читати гостям вірші, танцювати, співати, бути постійно у всіх на очах. У підлітковому віці, щоб привернути до себе увагу, вони демонструють страждання, захворювання, влаштовують «концерти», суїцидальні спроби. Появі такого типу поведінки сприяє гіперпротекція (кумир сім'ї). Бажання бути в центрі уваги оточення, займати позицію лідера серед однолітків і виховання за типом «кумир сім'ї» заважають появі навичок систематичної праці, наполегливості в досягненні мети, розвивають уміння відстоювати свої інтереси, підкорювати собі, керувати іншим. Важливо включати таких підлітків у суспільно-корисну діяльність, залучати до театральної студії, вистав, конкурсів, літературної творчості, тобто до тих видів діяльності, у яких вони можуть виявити свої акторські здібності.

Нестійкий тип — схильний легко піддаватися впливу оточення, постійно перебуває у пошуку нових вражень, нових знайомих, уміє легко встановлювати поверхневі

контакти. Основна риса представників цього типу — патологічна слабка воля щодо навчання, праці, виконання обов'язків, досягнення цілей. У пошуках розваг нестійкі підлітки також не виявляють активності, вони приєднуються до більш активних, ініціативних однолітків. Бажання вчитися відсутнє, проте рано виявляється потяг до розваг. Психічна нестійкість є підґрунтям формування різних варіантів невротичних розладів, алкоголізму, наркоманії. Підлітки заради розваги здійснюють делінквентні вчинки. До алкоголю залучаються з 12–14 років і завжди в компанії асоціальних підлітків. Пошук незвичних вражень спонукає вживати психоактивні речовини. Їхні улюблені захоплення — телевізор, комп'ютер, азартні ігри, швидка їзда на автомобілях, мотоциклах. Вони не здатні переживати такі почуття як любов, справжня дружба. Працюють у разі необхідності. Вони не планують своє майбутнє, не мріють про будь-яку професію. Відсутність бажання долати труднощі, схильність уникнути будь-яких проблем свідчить про незрілість вищих форм вольової діяльності. Самооцінка підлітків нерідко відзначена тим, що вони приписують собі гіпертимні риси.

А. — крайній варіант норми, а не патології особистості. *А.* характеру формуються в підлітковому віці.

Літ.: Максимова Н. Ю. Виховна робота з соціально-дезадаптованими школярами: методичні рекомендації.— К.: УЗМН, 1997.— 552 с.; Подмазін С. І., Сібіль О. І. Як допомогти підлітку із «важким» характером.— К.: НПЦ Перспектива, 1996.— 160 с.; Словарь по социальной педагогике: учеб. пособие для студентов высш. учебных заведений / Авт.— сост. Л. О. Мардахаев.— М.: Издательский центр «Академия», 2002.— 368 с.; Федосенко Е. В. Помощь подростку. Полное практическое руководство для психологов, педагогов и родителей.— СПб.: Речь; М.: Сфера, 2009.— 320 с.

Песоцька О. П.

АРТ-ТЕРАПІЯ — інтегративна галузь науки, що синтезує наукові знання мистецтва, психології, медицини та обґрунтовує можливість застосування мистецтва та художньої діяльності в корекційній роботі з дітьми, що мають відхилення в розвитку, та в активізації потенційних можливостей, пізнавально-інформаційних потреб дітей, молоді, дорослих. У лікувальній і психокорекційній роботі — сукупність методик, побудованих на застосуванні різних видів мистецтва, спрямованих на стимулювання креативних проявів людини (дитини), яка має проблеми, з метою корекції психосоматичних, психоемоційних процесів і відхилень в її особистісному розвитку. Цим терміном позначається також напрям психотерапевтичної та психокорекційної практики і метод терапевтичного впливу.

Термін «арт-терапія» (буквально — терапія мистецтвом) введено в науковий обіг А. Хіллом у 1938 р. Поняття *А.-Т.* виникло в контексті ідей З. Фрейда та К. Юнга і розглядалось у психотерапевтичній практиці як один із методів терапевтичного впливу, який завдяки художній творчості допомагав психічно хворим передати в малюнках свої приховані психотравмуючі переживання і тим самим звільнитися від них. У подальшому це поняття знайшло більш широку концептуальну базу, включаючи гармонійні моделі розвитку особистості (К. Роджерс, А. Маслоу). Як самостійний напрям у лікувально-реабілітаційній педагогічній і соціальній роботі *А.-Т.* існує кілька десятиріч. Як емпіричний метод *А.-Т.* почала формуватися з середини XX ст., коли поширився досвід деяких художників і арт-педагогів (А. Хілл у Великобританії), які залучали пацієнтів різних лікувальних закладів до занять образотворчим мистецтвом. У той же час ряд психотерапевтів із психоаналітичною підготовкою почали використовувати принципово нові фор-

ми інтеракцій — роботу з образотворчою продукцією клієнтів (М. Наумбурх у США). У 60–80-ті роки XX ст. були створені перші професійні об'єднання, що сприяли впровадженню і більш чіткому визначенню ролі арт-терапевтичних методів у різних галузях практичної роботи. Почали діяти перші центри арт-терапевтичної підготовки, в деяких країнах відбулася державна реєстрація *А.-Т.* як самостійної спеціальності.

Значний внесок у розвиток *А.-Т.* як методу психокорекційної роботи зробили такі зарубіжні, російські та українські вчені: (Л. Гантт, Б. Болл, С. Хоган, М. Вуд, Ф. Елдридж, М. Кисельова, А. Копитін, Б. Корт, Л. Лєбєдєва, Е. Медведєва, І. Левченко, Л. Комісарова, Т. Добровольська, О. Бреусенко-Кузнецов, О. Вознесенська, Ю. Гундертайло, Л. Мова, О. Плєтка, О. Скнар, О. Федій та ін.).

Сучасна *А.-Т.* включає *ізотерапію* (лікувальний вплив засобів образотворчого мистецтва — ліплення, малювання, декоративно-прикладного мистецтва); *бібліотерапію* (лікувальний вплив читання); *імаготерапію* (через образ, театралізацію); *музикотерапію* (через сприйняття музики); вокалотерапію (лікування співами); *кінезітерапію* (лікувальний вплив рухів — танцювально-рухова терапія, корекційна ритміка). Систематизація *А-Т* базується, по-перше, на специфіці видів мистецтва (музика — музикотерапія, образотворче мистецтво — ізотерапія, театр, образ — імаготерапія, література, книга — бібліотерапія, танок, рух — кинезітерапія); по-друге, в медицині, психології, артпедагогіці види терапії диференціюються в залежності від лікувально-корекційного впливу на людину та форм організації цього впливу (індивідуальна, групова).

Під *А.-Т.* розуміють використання усіх видів мистецтва для розвитку та зміни свідомого і несвідомого в психіці особистості. *А.-Т.* розглядають як інструмент прогресивної психологічної допомоги, що сприяє формуванню здорової творчої особистості, а також реалізації на практиці функцій соціалізації особистості, зокрема: адаптаційної, корекційної, мобілізуючої, реабілітаційної, профілактичної тощо.

Сутність *А.-Т.* полягає в терапетичному й корекційному впливі мистецтва на суб'єкта і виявляється в реконструкції психотравмуючої ситуації за допомогою художньо-творчої діяльності, екстеріоризації переживань, пов'язаних із нею, через продукт художньої діяльності, а також створення нових позитивних переживань, формування креативних потреб та засобів їх задоволення.

Загальна мета *А.-Т.* — гармонізація внутрішнього стану клієнта, відновлення його здатності знаходити оптимальний стан рівноваги. Завдання *А.-Т.:* акцентувати увагу клієнта на його відчуттях і почуттях; створити оптимальні умови, що сприяють найбільш чіткій вербалізації та відпрацюванню тих думок та почуттів, які він звик пригнічувати; допомогти клієнтові знайти соціально прийнятний вихід як позитивним, так і негативним почуттям.

Основними функціями А.-Т. є функція катарсису (очищення, звільнення від негативних станів); регулятивна (зняття нервовопсихічного напруження, регуляція психосоматичних процесів, моделювання позитивного психоемоційного стану); комунікативно-рефлексивна (забезпечує корекцію порушення спілкування, формування адекватної вмотивованої поведінки, самооцінки).

Основна техніка арт-терапевтичного впливу — техніка активного уявлення, що відкриває клієнту необмежені можливості для самовираження й самореалізації у продуктах творчості при активному пізнанні свого «Я». Термін «активна уява», запропонований К. Юнгом, означає такий творчий процес, у ході якого людина спостерігає за

своєю фантазією, не намагаючись свідомо впливати на неї. Викликаючи певні образи за допомогою активної уяви, закріплюючи їх у символічній формі, клієнт має можливість успішно вирішувати свої проблеми. Мистецтво дозволяє в особливій символічній формі реконструювати конфліктну травмуючу ситуацію й знайти її рішення через переструктурування цієї ситуації за допомогою творчих здібностей клієнта. У цьому і полягає психологічний корекційний вплив *А.-Т.* Прийоми *А.-Т.* базуються на ідеї про те, що будь-яка людина, як підготовлена, так і непідготовлена, здібна перетворити свої внутрішні конфлікти у візуальні форми.

Принципове значення для *А.-Т.* має поняття символу, тому що *А.-Т.* представляє процес динамічної комунікації, який здійснюється через символічну «мову» образів. Крім того, символи виступають у якості мосту, що з'єднує свідомі і несвідомі елементи психічного життя як клієнта, так і арт-терапевта. Використовуючи символи у своїй творчості, клієнт досягає більшій інтегрованості між цими елементами, що приводить до позитивних лікувально-корекційних і розвивальних ефектів *А.-Т.*

Досягнення позитивних психокорекційних результатів у *А.-Т.* відбувається за рахунок розвитку й посилення уваги до своїх почуттів й переживань, що підвищує самооцінку; самого процесу творчості, який дає можливість вільно виразити свої почуття, потреби, фантазії у вигляді продуктів творчості (малюнка, колажа, скульптури, танцю, звукової композиції, казкової історії тощо) і є безпечним засобом зняття психоемоційного напруження; можливості заново пережити внутрішні конфлікти минулого в результаті зустрічі зі своїм несвідомим і спілкування з ним на символічній мові образів в умовах безпечного простору і безумовної підтримки з боку фахівця — арт-терапевта; виникнення почуття внутрішнього контролю й порядку, тому що творчість потребує організації навколишнього простору (форми, колір, звуки, слова, рухи тощо); засвоєння нових форм досвіду.

Розрізняють три форми *А.-Т.*: *активну* (клієнт сам створює продукти творчості (малюнки, скульптури, музичні твори, казки та ін.), *пасивну* (клієнт використовує художні твори, створені іншими людьми: розглядає малюнки, читає книги, прослуховує музичні твори тощо), *змішану* (клієнт використовує твори мистецтва для створення власних продуктів творчості).

А.-Т. застосовується в медицині (психіатрії, терапії, хірургії тощо), у психології (загальній, медичній, спеціальній), у педагогіці (спеціальній і корекційній). *А.-Т.* як напрямок, пов'язаний із впливом різних засобів мистецтва на людину, використовується як самостійно, так і в сукупності з медикаментозними, педагогічними та іншими засобами. Останнім часом *А.-Т.* все більше включається в корекційно-розвивальний процес у спеціальних освітніх закладах для дітей з різними вадами розвитку та в лікувально-реабілітаційну роботу з різними категоріями клієнтів як традиційними (психічно хворі), так і досить новими (соціальні сироти, правопорушники, засуджені, біженці тощо).

Літ.: Арт-терапия / Сост. и общая редакция А. И. Копытина.— СПб.: Питер, 2001.— 320с.: ил.— (Серия «Хрестоматія по психологии»); Артпедагогика и арт-терапия в специальном образовании: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Медведева, И. Ю. Левченко, Л. К. Комиссарова, Т. А. Добровольская.— М.: Издательский центр «Академия», 2001.—248с.; Киселева М. В. Арт-терапия в практической психологи и социальной работе.— Речь, 2007.— 336с.; Практикум по арт-терапии / Под ред. А. И. Копытина.— СПб: Питер, 2000.— 448с.; Л. Д. Лебедева. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий.— СПб.: Речь, 2003.— 256с.

Заверико Н. В.

ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ (вік — часові характеристики індивідуального розвитку людини; *періодизація* — поділ онтогенезу людини на окремі періоди) — виділення періодів життя людини за сукупністю анатомо-фізіологічних та соціально-психологічних ознак.

Існує багато підходів до вікової періодизації розвитку людини на основі різних ознак: за морфологічними та фізіологічними ознаками (В. Бунак), психосоціальними ознаками (Е. Еріксон), співвідношенням соціальної ситуації розвитку та новоутворень (структури особистості, свідомості) (Л. Виготський, Р. Нємов), місцем у системі суспільних відносин та провідним видом діяльності (А. Леонтьєв, С. Рубінштейн, В. Давидов, Д. Ельконін), співвідношенням з етапами соціалізації (А. Мудрик, Ю. Василькова, Т. Василькова, Л. Мардахаєв) та ін.

Одним із найбільш поширених підходів, в основу якого покладений аналіз оцінки *морфологічних* та *фізіологічних* ознак (зріст, зміна зубів, наростання маси тіла тощо) є *В. п.* В. Бунака, за думкою якого із зміною розмірів тіла та пов'язаних з ними структурно-функціональних ознак відбуваються перетворення метаболізму організму з віком. Відповідно до цієї періодизації в постнатальному онтогенезі виділяють наступні періоди: *малечий* (0–1 рік, що включає початковий цикл: 1–3, 4–6 міс., середній цикл: 7–9 міс., кінцевий цикл: 10–12 міс.); *першого дитинства* (1–7 років); *другого дитинства* (початковий цикл: 8–10 років — хлопчики, 8–9 років — дівчата; кінцевий цикл: 11–13 років — хлопчики, 10–12 років — дівчата); *підлітковий* (14–17 років — хлопчики, 13–16 років — дівчата); юнацький (18–21 рік — юнаки, 17–20 років — дівчата); *дорослий* — з 21 року. Недоліком цієї *В. п.* учені вважають те, що вона переважно відбиває систему виховання та навчання і не охоплює всього онтогенезу людини.

У 1965 році на 7-й Всесоюзній конференції з проблем вікової морфології, фізіології та біохімії АПН СРСР (м. Москва) була прийнята *В. п.,* що охоплює всі періоди постнатального онтогенезу: *новонароджений* (1–10 днів); *грудний вік* (10 днів — 1 рік); *раннє дитинство* (1–3 роки); *перше дитинство* (4–7 років); *друге дитинство* (8–12 років — хлопчики, 8–11 років — дівчата); *підлітковий вік* (13–16 років — хлопчики, 12–15 років — дівчата); *юнацький вік* (17–21 рік — юнаки, 16–20 років — дівчата); *зрілий вік* (I період: 22–35 років — чоловіки, 21–35 років — жінки; II період: 36–60 років — чоловіки, 36–55 років — жінки); *похилий вік* (61–74 роки — чоловіки, 56–74 роки — жінки): *старість* (75–90 роки — чоловіки і жінки); *довголіття* (90 років і більше). Хоча ця періодизація трохи відрізняється від *В. п.* В. Бунака за рахунок виділення періоду раннього дитинства та зміщення меж другого дитинства і підліткового періоду, вона є більш доцільною для розробки науково обґрунтованих систем охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення, бо охоплює всі періоди постнатального онтогенезу.

Відповідно до етапів психосоціального розвитку *В. п.* Е. Еріксона містить наступні вікові періоди: *малечий,* або орально-сенсорна стадія (0–1 рік); *раннє дитинство*, або м'язово-анальна стадія (1–3 роки); *вік гри*, або локомоторно-генітальна стадія (3–6 років); *шкільний вік*, або латентна стадія (6–12 років); *підлітковий та юнацький вік* (12–19 років); *рання зрілість* (20–25 років); *середня зрілість* (26–64 роки); *пізня зрілість* (від 65 років).

За цією ж ознакою побудована одна з поширених сучасних міжнародних класифікацій (В. Квінт, 2000), відповідно до якої виділяються наступні вікові етапи: *малечий вік* (від народження до 3 років); *раннє дитинство* (3–6 років); *дитинство* (6–12 років); *підлітковий (юнацький) вік* (12–18 років); *молодість* (18–40 років); *зрілий вік* (40–65 років); *похилий вік* (від 65 років). За думкою вчених, такі класифікації мають право на

існування, адже психічні і соціальні зміни на кожній стадії розвитку людини визначають її свідомість, діяльність, ставлення до середовища та інше.

Л. Виготський в основу *В. п.* покладає *співвідношення соціальної ситуації розвитку та новоутворень у структурі особистості* людини, які супроводжуються чергуванням стабільних і критичних періодів. Стабільні періоди мають більш-менш чіткі межі, а тривалість кризи визначається на основі її кульмінаційної точки — додається півроку до неї та півроку після. Криза — складний, але корисний і переломний період розвитку дитини, завдяки якому вона переходить на вищий ступінь психологічного розвитку. Кожна вікова криза приносить з собою багато новоутворень (здібностей, яких раніше не було,— ходьба, мова, самосвідомість, самостійність, сила волі, логічне мислення тощо). Наявність критичних періодів свідчить про те, що перехід дитини з одного етапу розвитку на інший є не еволюційний, а швидше революційний. Тому часто один рік, наприклад, 7 рік життя, змінює дитину дуже сильно в психологічному плані. До загальних рис кризи належать: роздратованість, неслухняність, капризи, бунт, конфлікт дитини з дорослими, упертість, негативізм та ін. Отже, *В. п.* за Л. Виготським має наступну структуру: *криза новонародженості*; *немовлячий вік* (від 2 міс. до 1 року), *криза 1 року*; *раннє дитинство* (1–3 роки), *криза 3 років*; *дошкільний вік* (3–7 років), *криза 7 років*; *пубертатний вік* (14–18 років), *криза 17 років.*

А. Леонтьєв, С. Рубінштейн, В. Давидов, Д. Ельконін основним механізмом зміни вікових періодів розвитку людини вважають провідний вид діяльності. Так, *В. п.* Д. Ельконіна поділяється на сім етапів: *малечий вік* (інтимно-особистісне спілкування від народження до 1 року); *раннє дитинство* (предметно-маніпулятивна діяльність від 1 до 3 років); *молодший і середній дошкільний вік* (ігрова діяльність від 3 до 5 років); *старший дошкільний вік* (ігрова, навчальна діяльність від 5 до 7 років); *молодший шкільний вік* (навчальна діяльність від 7 до 11 років); *підлітковий вік* (інтимно-особистісне спілкування з однолітками від 11 до 13–14 років); *ранній юнацький вік* (навчально-професійна діяльність від 13–14 до 16–17 років). Кожний етап складається з двох періодів: міжособистісне спілкування як провідний вид активності, спрямований на розвиток особистості дитини; предметна діяльність, пов'язана з інтелектуальним розвитком та реалізацією операційно-технічних можливостей дитини. Перехід від одного етапу розвитку до іншого відбувається через невідповідність між рівнем досягнутого особистісного розвитку та операційно-технічними можливостями дитини. Причина таких криз — виникнення протиріч між новими потребами дитини та попередніми умовами їх задоволення, які її не влаштовують. Сенситивний період розвитку — найбільш сприятливий період в житті людини для формування певних психологічних властивостей та якостей особистості, видів діяльності та поведінки. Наприклад, вік від 1 до 3 років найбільш сенситивний для розвитку мови, що збагачує психічний розвиток дитини; вік до 5 років сенситивний до розвитку чуттів, засвоєння моралі, культури поведінки та спілкування з іншими людьми.

Більшість вітчизняних соціальних педагогів та соціальних працівників користуються соціально-педагогічною класифікацією, де *В. п.* співвідноситься з *етапами соціалізації* та враховує сукупність анатомо-фізіологічних, соціально-психологічних і педагогічних ознак. Відповідно до *В. п.*, розроблених А. Мудриком, Ю. Васильковою, Т. Васильковою, Л. Мардахаєвим, прийнято виділяти: малечий вік (від народження до 1 року); раннє дитинство (1–3 роки); дошкільний вік (3–6 років); молодший шкільний вік (6–10 років); підлітковий вік (10–15 років); юнацький вік (15–21 рік); молодість (21–30 років);

зрілий вік (30–60 років); похилий вік (60–75 років); старість (75–90 років); довголіття (понад 90 років).

Літ.: Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика: Курс лекций.— М.: Издательский центр «Академия», 1999.— 440 с.; Воронин А. С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике.— Екатеринбург: ГОУ ВПО УГТУ–УПИ, 2006.— 135 с.; Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В. А. Сластенина.— М.: Издательский центр «Академия», 1999.— 184 с.; Словарь по социальной педагогике: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.— сост. Л. В. Мардахаев.— М.: Издательский центр «Академия», 2002.— 368 с.; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е. И. Холостовой.— М.: Юрист, 2000.— 424 с.; Социальная педагогика (конспект лекций).— М.: Приор-издат, 2003.— 160 с.; Социальная педагогика: Словарь. / Сост., автор и ред. Л. В. Мардахаев.— М.: МГСУ «Союз», 1999.— 442 с.; Звєрєва І. Д., Безпалько О. В., Харченко С. Я. та ін. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Г. М. Лактіонової.— К.: Центр навчальної літературири, 2004.— 256 с.

Караман О. Л.

ВЧИНОК — дія людини, яка є її свідомим і вільним вибором. Це означає, що не кожна людська дія може вважатися вчинком, а лише та, яка ґрунтується на самостійному виборі цілей і способів поведінки.

Проблема *В.* розробляється у філософії (В. Бахтін), соціології (В. Волков), значну увагу цьому феномену приділено у психологічній науці (І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, О. Киричук, О. Леонтьєв, В. Роменець, С. Рубінштейн, Є. Сурков, В. Фадєєв). Кожна з наук робить свої акценти, характеризуючи вчинок як явище.

У Філософському словнику *В.* розглядається як всяка дія людини, в якій приймає участь її організм і за яку вона відчуває себе відповідальною. При цьому підкреслюється, що *В.* належить до сфери моралі і що він виступає однією з форм виявлення свободи волі та цілеспрямованої людської діяльності. А сама спроможність до *В.* визнається як одна з сутнісних ознак людини, оскільки вона є не стільки мислячою істотою, скільки істотою, яка здійснює вчинки.

В. не просто належить до сфери моралі, а є найпростішим елементом у структурі моральної діяльності. Оскільки моральною можна назвати лише таку діяльність, що ґрунтується на усвідомленому виборі її суб'єкта й має на меті активне утвердження певних моральних цінностей, то саме *В.* є її показником. Він сприяє цілеспрямованому утвердженню певних моральних цінностей у ситуації, де ці цінності беруться під сумнів або заперечуються.

Слід мати на увазі, що характер *В.* залежить не лише від самої людини, а й від низки зовнішніх чинників, серед яких провідне значення мають соціально-економічні умови, ідеологія, науково-технічний прогрес. Якщо в минулих історичних епохах простежувався найтісніший зв'язок вчинку з міфологією, релігією, філософією, мистецтвом та іншими ідеологічними формами суспільного життя людини, то в сучасних умовах він об'єктивно пов'язується насамперед саме із науково-технічним прогресом. Революціонізуючий вплив науки і техніки на життя суспільства вирішальним чином визначає світогляд людини, її пізнавальні, естетичні та моральні відношення до дійсності, а через те і вчинки як спосіб людської поведінки.

У соціології теж акцент робиться на тому, що *В.* — особистісна форма поведінки, в якій здійснюється самостійний вибір цілей і способів поведінки, що часто не співпа-

дають із загальноприйнятими правилами. *В.* є також основною одиницею соціальної поведінки. Його реалізації передує внутрішній план дії, в якому представлені свідомий намір, прогноз очікуваного результату та його наслідків. *В.* може бути виражений: а) дією або бездіяльністю; б) позицією, вираженою в словах; в) відношенням до чогось, яке може бути оформлене у вигляді жесту, погляду, тону мовлення, смислового підтексту; г) дією, направленою на подолання фізичних перешкод і пошук істини. У відповідності з існуючими соціальними нормами *В.* може сприйматись як моральний або аморальний, чесний або нечесний, героїчний або боягузливий тощо.

Як бачимо, соціологія характеризує *В.* як соціальне явище і звертає увагу щонайменше на дві його характеристики. По-перше, *В.* є соціально оцінюваним актом поведінки, до якого спонукають усвідомлені мотиви. По-друге, *В.* є свідомою дією, в якій виявляється моральна установка людини, і в якій вона затверджує себе як особистість у своєму відношенні до іншої людини, до самої себе, до певної соціальної групи, суспільства, природи.

Психологи визначають *В.* як одиничний поведінковий акт, тісно пов'язаний з виконанням або невиконанням людиною своїх моральних обов'язків, у якому виявляється сутність особистості. На цю характеристику вчинків звертав увагу О. Леонтьєв зауважуючи, що перші активні і свідомі вчинки є початком особистості. Особистість людини, на думку вченого, породжується в її діяльності, яка здійснює її зв'язки зі світом.

С. Рубінштейн ґрунтовно дослідив психологічний процес, під час якого дія стає. *В.* Це трапляється тоді, коли людиною свідомо керують суспільні інтереси, а особистість приймає суспільну мораль та потенційно спроможна до здійснення моральних вчинків, які згодом і стають домінантою її суспільної поведінки. Вчинком в достеменному розумінні слова, на його думку, є не всяка дія людини, а лише така, в якій провідне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, до суспільства, до норм суспільної моралі.

Дискусійною є проблема встановлення морального значення вчинку. З цього приводу в етиці існує щонайменше дві точки зору. Представники першої, що дістала в історії етики назву теорії моральної доброти, вважають, що моральність *В.* визначається мотивом, наміром людини, яка його здійснює. Друга точка зору, відома як позиція етичного консеквенціалізму (від лат. consequentia — наслідки), пріоритет при оцінці чи встановленні морального значення *В.* віддає врахуванню його результатів, наслідків. У реальному житті при визначенні моральності *В.*, як правило, використовується і перший і другий підхід. Існують ситуації, коли цінуються насамперед наміри, чистота і благородство прагнень людини, проте в інших обставинах на передній план виходить здатність людини досягти позитивного результату в тій або іншій конкретній дії.

В. як спосіб особистісного існування у світі має ознаки всезагальності. Все, що існує в людині і в олюдненому світі, є вчинковим процесом і його результатом. У вчинках, що виступають вузловим осередком буття, виявляється активна творча взаємодія людини і світу, формуються найістотніші сили особистості, здійснюється її духовний розвиток.

Слушні узагальнення щодо сутності *В.* зробив В. Роменець, який підкреслював, що *В.* є універсальним і єдиним у своєму роді осередком людської діяльності і виражає спосіб існування людини у світі, виступає постійно діючим фактором історичних форм прогресу, стає ланкою, що опосередковує людину і світ. Вчинки створюють підґрунтя людської свідомості, історії і культури, що визначають життя і долю як цілих народів, так і окремої особистості, постають безпосереднім «механізмом» моральної творчості.

Отже, *В.* є універсальною формою людської діяльності, яка ґрунтується на самостійному виборі цілей і способів поведінки і в якій виявляються сутнісні характеристики особистості, здійснюється формування її світогляду, утверджуються певні моральні цінності. Характер вчинків визначається не лише намірами і цілями людини, а й соціокультурним контекстом її існування в світі на тому чи іншому історичному етапі. Разом з тим вчинкова діяльність характеризується конструктивністю і спроможна змінювати не тільки людину, а й суспільство та культуру.

Літ.:. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность.— М.: Политиздат, 1975.— 304 с.;. Роменець В. А. Психологія творчості.— К.: Либідь, 2001.— 288 с.;. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии.— СПб.: Питер, 2000.— 720 с.; Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова.— 4-е изд.— М.: Политиздат, 1981.— 445 с.

Ваховський Л. Ц.

ВЧИНОК У ВИХОВАННІ ОСОБИСТОСТІ — визначальний показник і ступінь морально-духовного розвитку особистості. Він задає нову теоретико-методичну траєкторію пошуку в цій сфері, оскільки однозначно репрезентує цілісність людської свідомості, самосвідомості і практичної дії. Річ у тім, що будь-яка морально-духовна цінність і формується у процесі здійснення суб'єктом відповідного вчинку, і проявляється та закріплюється в ньому. Отже, йдеться про такі вчинки людини, спонукою яких виступає те чи інше морально-духовне утворення. Вчинки ж, що мотивуються різного роду зовнішніми підкріпленнями (заохоченнями та покараннями), не є сутнісними характеристиками морально розвиненої особистості.

Вчинки за своєю компонентною структурою досить різноманітні, і цю обставину слід враховувати, організовуючи виховний процес. Незважаючи на ступінь наук, розуміння сутності й внутрішньої структури людських вчинків, кожен педагог прагне, щоб з боку вихованця вони були добродійними, тобто такими, що приносять користь іншим. Таке уявлення про світ вчинків визначає характер зусиль педагога, спрямованих на залучення вихованців до прояву ними певних моральних дій. При їх плануванні вихователь здебільшого прагне до того, щоб дитина здійснювала вчинки у межах відносин «Я-Тобі».

Визначальною ознакою даних відносин виявляється одночасна просторова представленість двох суб'єктів, що наочно сприймають один одного. У такій ситуації створюються реальні умови для взаємного пізнання їхніх емоційних станів, реакцій і переживань для виникнення процесу спілкування, що супроводжує даний *В.* За різної змістовної спрямованості такого роду вчинки прийнято кваліфікувати безпосередніми, оскільки вони виникають і відчуваються віч-на-віч. Вони є й генетично первинними, і в результаті цього складають важливу частину морально-духовного досвіду особистості.

Все ж слід прагнути, щоб цей досвід своєчасно збагачувався вчинками, які об'єктивують людські відносини «Я-Вам». Характерною ознакою цих відносин є те, що вихованець створює такий виховний результат, який поширюється на певну групу людей. Таким чином, вчинкове поле вихованця стає більш широким.

В. у системі «Я-Вам» виявляється суттєвим показником морального розвитку особистості, оскільки за їх функціонування відбувається поступове відпочкування самої моральної цінності від суб'єкта, на якого вона спрямовується, і надання їй безпосередньої суб'єктивної значущості як спонуки до відповідної моральної дії.

Незважаючи на виховну важливість морального досвіду особистості, який виник на основі її безпосередніх вчинків, все ж він має певні обмеження, що зрештою відбива-

ється на її загальній морально-духовній вихованості. Йдеться про суттєве доповнення цього досвіду психологічно іншими поведінковими ситуаціями, коли моральна дія вихованця розгортається поза безпосереднім сприйманням особистості, яка її очікує для задоволення власних потреб.

Такі ситуації, на відміну від вищеописаних, безпосередньо розгортаються і відбуваються у рамках відносин «Я-заради Тебе». Вчинки такої природи кваліфікуються як опосередковані. У виховній практиці вони спонтанно виникають, але вихователь звертає на них меншу увагу, і якщо разом з вихованцями аналізує їх, то робить це досить поверхово. Змістом опосередкованих вчинків вихованців можуть виступати ситуації, коли вихованець приводить у порядок речі, якими він користується разом з товаришем.

До опосередкованих належать також і вчинки, що реалізують відносини «Я-заради Вас». Тепер вихованець здійснює суспільно важливий *В.* заради інших людей, які на час прояву такого *В.* відсутні. Тож вихованець лише в уяві може вступити у спілкування з тим, хто буде об'єктом його зусиль. Прикладом таких вчинків може бути прибирання вихованцем рекреаційного куточку, яким користуватимуться учні всього класу.

Психологічно складнішими виявляються опосередковані вчинки, коли вихованець заради ровесника, який у даний час відсутній, клопочеться чи заступається за нього. Такі вчинки є дійсним показником моральної зрілості особистості.

Педагог у цьому зв'язку повинен спеціально створювати ситуації для вихованців не тільки безпосередніх, а й опосередкованих вчинків.

Філософсько-етичною думкою та народним виховним досвідом встановлений головний критерій моральності — безкорисливість *В.* людини. Згідно з ним особистість діє морально, якщо вона не орієнтується на власні інтереси чи потреби. Порушення цієї вимоги перетворює *В.* на суспільно несхвальний, який не повинен закріплюватись у внутрішньому досвіді суб'єкта. Зазначимо у цьому зв'язку такий принциповий момент: коли говорять про користь людини, то розуміють або певне її матеріальне вираження, або бажане для неї положення у широкій системі соціальних відносин (престиж, статус, визнання тощо). Говорячи про безкорисливий *В.*, слід зважати на те, що ця його якість стосується лише його суб'єкта, людини, яка його здійснює. Щодо людини, тобто об'єкта, на який він спрямований, то вона неодмінно одержує користь від такого вчинку.

У широкій палітрі міжлюдських взаємодій доцільно виділити *В.* з обопільною користю (як щодо його об'єкта, так і щодо його суб'єкта). Здебільшого обопільна користь стосується внутрішнього благополуччя людини, її психологічного стану, переживань, стабільності її образу «Я».

В. з обопільною користю частіше за все розгортаються між людьми, які перебувають у приятельських, дружніх, щиросердних взаєминах.

Усі суспільно схвальні вчинки мають своїм підґрунтям узагальнене відношення «Я-до Світу». Усе ж *В.*, суб'єктом якого виступає лише окремий індивід, містить і певні вади, оскільки покладання тільки на себе не завжди призводить до очікуваного результату.

Так, часто-густо з об'єктивних причин (зайнятість важливою справою, погане фізичне самопочуття, відсутність певних здібностей тощо) вихованець не в змозі проявити піклування про товариша. Це означає, що моральний *В.* не відбувся. При цьому такий вихованець не переживає муки совісті: адже, на його думку, прагнення у нього було благородним, та обставини зашкодили його здійсненню. Відтак можливості його вичерпані. Подібні моральні колізії виникають тоді, коли дорослі культивують у вихованця лише *В.* з простою суб'єкт-об'єктною структурою.

Отже, виникає необхідність вводити у моральний досвід вихованця і *В.* ускладненої психологічної побудови, коли суб'єкт для досягнення результату застосовує побічну моральну дію, підпорядковану прямій меті. У наведеному прикладі це може розгортатися так: хоч я не в змозі виявити піклування щодо ровесника, але на цьому не слід зупинятися. Я маю звернутися до того вихованця, на якого можна покластися, щоб за його допомогою зробити добру справу моєму товаришеві. Як бачимо, це *В.* з кількома психологічними ходами, і він може виявитися високоефективним.

Вчинки ускладненої психологічної структури значно розширюють моральну сферу вихованця, призводять до інтенсивної особистісної самоактуалізації і самоутвердження суб'єкта.

Літ.: Анисимов С. Ф. Мораль и поведение.— М.: Мысль, 1985.— 165 с.; Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Пер. с англ.— М.: «Прогресс», 1986.— 420 с.; Бех І. Д. Виховання особистості.— К.: Либідь, 2003; Психология воспитания / Под ред. В. А. Петровского.— М.: Аспект Пресс, 1995.—152с.

Бех І. Д.

ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЯ (грец. geron (gerontos) — старий і психологія) — розділ вікової психології, що вивчає явища, особливості психічних процесів, поведінку і динаміку особистісних змін, пов`язаних зі старінням організму людини, виявляє в ньому інволюційні тенденції (притуплення окремих психічних функцій, затухання певних процесів, спад активності особистості). Предметом *Г.* є вивчення аспектів старості і психологічної підготовки до неї особистості. Основоположником *Г.* вважається американський учений Стенлі Холл (1846–1924), який опублікував у 1922 р. першу спеціальну працю, присвячену психологічному аналізу процесу старіння («Старість»). В літературі останнього десятиліття як синоніми *Г.* вживають також терміни «психогеронтологія» і «психологія пізнього періоду життя». *Г.* тісно пов`язана із загальною та соціальною психологією, а також з геронтологією, що вивчає медико-біологічні та соціологічні аспекти старіння людини. Як окремий розділ вікової психології *Г.* оформилась у середині XX ст. В цей час у західній психології значно збільшилась кількість публікацій з психологічних аспектів старіння та старості. Зростання значення *Г.* було тісно пов`язано з помітним збільшенням кількості осіб похилого віку в загальній структурі населення багатьох країн — так званим «феноменом старіння населення», при якому доля пенсіонерів серед жителів окремих країн досягала 15 %. Інший важливий фактор, що викликав в індустріально розвинутих країнах значне загострення проблем життєвого устрою людей похилого та старечого віку, був пов`язаний з різким скороченням чисельності сімей багатопоколінного типу і, як наслідок цього, з проживанням батьків похилого віку окремо від своїх дітей та онуків. Це призвело до росту числа самотніх людей похилого віку, які потребують соціально-психологічної допомоги з боку держави. Актуальною задачею *Г.* є розробка засобів і методів психологічної допомоги людям похилого та старечого віку у зв`язку з такими змінами в їхньому житті як вихід на пенсію і поява надлишку вільного часу, вимушена відмова від усталених інтересів та звичок, необхідна перебудова взаємин з близькими людьми (в т. ч. з власними дітьми), смерть одного з подружжя та інших членів сім`ї, зростання залежності від оточуючих внаслідок послаблення фізичних сил, самотність, перебування в закладах соціального забезпечення (геріатричних домах) та ін. Стратегічними задачами *Г.* є пошук умов та засобів продовження повноцінного активного життя людини, запобігання раннього старіння, встановлення психологічних факторів довголіття. Вивчення особливос-

тей життєдіяльності людського організму в старості здійснюються багатьма науковцями. Зокрема, різні аспекти методологічної та теоретичної *Г.*, особливостей життя людей похилого віку розглядали: О. Краснова, А. Лідерс (особливості розвитку особистості в період похилого віку), М. Єрмолаєва (структура емоційних переживань), Н. Чепелєва, М. Смульсон (наративна психологія людей похилого віку). Дослідження адаптації людей похилого віку в будинках-інтернатах проводили В. Галкін, В. Болтенко, Н. Дементєва, Є. Шаталова, М. Шахматов. Російський психолог Л. Анциферова розробила психологічну концепцію старості, в якій вона особистісний розвиток розглядає не як «одноколійний», односпрямований рух духовного життя, а як двоколійний процес, який включає переміщення суб`єкта в площині свідомості і навіть поведінки назад, до свого минулого, з наступним відновленням поступального руху. Період пізньої дорослості і старості вона розглядає в контексті цілісного життєвого шляху індивіда. Обгрунтовуючи свою концепцію розвитку, Л. Анциферова стверджує, що соціально-психічний розвиток людини не обмежується якимись певними періодами її буття, а здійснюється протягом усього життя; психічний розвиток людини настільки багатомірний, що практично неможливо виявити всі його прояви, якості і можливості. Інволюційні зміни поєднуються з новоутвореннями прогресивного характеру, спрямованими на подолання деструктивних явищ в геронтогенезі. Вона відзначає, що нові лінії розвитку породжує не вік сам по собі, а багатство життєвого досвіду, глибина і повнота його осмислення людиною у поєднанні з масштабністю пережитих соціально-історичних подій. Л. Анциферова виділила також типи старіння та умови, що їх викликають: по-перше, це змістовність, творчий характер способу життя особистості. В основі продуктивного способу життя лежить здатність особистості розглядати життя та його події в різних системах координат; виявляти латентні можливості життєвих ситуацій, сприймати невизначеність, багатозначність обставин життя як стимул для свого розвитку; по-друге, експериментування особистості з життєвими ролями. Роль на деякий час визначає особистісний спосіб існування. Навіть набуті протягом життя «ескізи» нових ролей в пізні роки допомагають суб`єкту знайти себе в новій якості і продуктивно змінити своє життя; по-третє, диференціація суб`єктом всіх стадій, що він пройшов, свого минулого, сучасного та майбутнього. Дистанційована позиція по відношенню до прожитого життєвого шляху оберігає людину похилого віку від «поглинання» своїм минулим.

В психологічній науці сформувалось декілька основних теорій старіння та старості. *Перша теорія:* з позицій біолого-медичного підходу психологічна деградація людей у пізні роки, погіршення їх розумових можливостей безпосередньо визначається функціональними і органічними ураженнями мозку, — однак проти цієї концепції виступає багато психогеронтологів, підтверджуючи багатьма фактами некоректність прямого співвідношення стану мозку та психічного статусу особистості (N. Feil, M. Halpern). *Друга теорія старіння* ґрунтується на діяльнісному підході до розвитку особистості. Його представники — Р. Хейвигхерст (K. Havighurst), Г. Кремпен (G. Krempen), Ф. Дейл (F. Heil) та ін. вважають, що люди своїми діями змінюють власне оточення, розвивають здатність долати складні ситуації, прокладати свій життєвий шлях. Діяльне життя виступає умовою поступального розвитку особистості в пізні роки. Прогресивний розвиток особистості залежить від того, наскільки змістовними і продуктивними будуть дії людини, наскільки особистісно значущою буде її діяльність. Представники *третьої теорії старіння* погоджуються з положенням про значущість активності особистості в пізніх стадіях життя і вважають важливим фактором актуалізації потенцій суб`єкта його здатність протистояти поширеним у суспільстві негативним стереотипам старості (типу

«занурення в думки про вічне»; прожите старою людиною «маленьке життя»; рефлексії, орієнтовані на пасивні позиції тощо).

Виділення специфічних психологічних особливостей старості утруднено наявністю певних неминуче супутніх їм факторів: загальним послабленням здоров`я, впливом хвороб, змінами фізичного та соціального статусу тощо.

Однією із найскладніших проблем *Г.* є визначення віку старості, оскільки це явище не лише біологічне, а й соціальне та психологічне, і початок соціального і психологічного старіння у часі може не збігатися з початком біологічного старіння. Однак умовно виділяють три періоди геронтогенезу: (для чоловіків — 60–74 р., для жінок — 55–74 р); старечий (75–90 р.); довгожителі — (90 р. і більше). Науковці визначають процес старіння як внутрішньо суперечливий, за якого відбувається зниження рівня активності організму внаслідок дії *закону гетерохронії* (різної спрямованості змін в окремих функціональних системах організму). Особливе значення мають еволюційно-інволюційні зміни в ЦНС, зокрема ослаблення процесів збудження і гальмування. Встановлено, що в першу чергу старіють процес гальмування і рухливість нервових процесів. Водночас у період геронтогенезу відбувається пристосування до нових умов життєдіяльності і підвищення різними способами біологічної активності структур організму, що забезпечують його працездатність. У свідомій регуляції поведінки, спрямованої на збереження індивідуальної організації та її подальший розвиток, велику роль відіграє емоційна сфера, психомоторика і мовна діяльність як інтегральна характеристика психіки людини. Найкраще зберігає свої функції словесно-логічна пам`ять. Основою її стійкості в похилому віці є смислові зв`язки. У період геронтогенезу посилюються суперечливість, нерівномірність і гетерохронність не лише в соматичній організації, а й на рівні психологічних функцій (наприклад, з віком вибіркового характеру набувають погіршення роботи слухового апарату, зниження рівня сприймання різних кольорів; сенсорного поля зору). Суттєвою проблемою в період геронтогенезу є зниження рівня соціально-психологічного захисту, зокрема поява почуття беззахисності (внаслідок руйнування багатьох значущих зв`язків), що може спричинити надлишкову агресивність, конфліктність особистості (внутрішньоособистісну і міжособистісну), спроби суїциду. На збереження і подальший розвиток психологічних функцій у період геронтогенезу впливають освіта, професійна та творча діяльність людини. Активному довголіттю людини похилого віку сприяє розвиток її як соціально активної особистості та як суб`єкта творчої діяльності. Аналізуючи життя людини в пізні роки, слід чітко розмежовувати її фізичне та особистісно-психологічне старіння. Втрачаючи фізичні сили, індивід може зберегти здатність фізично розвиватись як особистість. Однією із основних ознак старіння є гіперболізована адаптація суб`єкта до вироблених ним самим прийомів вирішення життєвих проблем, до стратегій поведінки в соціальних ситуаціях і до певного образу життя. Опинившись в нових соціально-історичних умовах, така особистість не може заново осмислити свій шлях, дати нову інтерпретацію подіям власного життя. Успішність, адаптивність старіння визначається тим, наскільки людина виявляється підготовленою до тих нових задач, які характерні для пізніх років життя, до змін свого місця в суспільстві, до специфічних для старості складних ситуацій. Від того, як вона будувала свій життєвий шлях на попередніх стадіях, залежить, наскільки адаптивним, успішним, продуктивним буде її життя в період пізньої дорослості і старості. В пізні роки людина загострює увагу не лише на притаманних їй настановленнях і суб`єктивному ставленні до світу, але і на тому, як проявляються раніше приховані особистісні властивості і позиції.

В своїх дослідженнях *Г.* широко використовує методи вікової, загальної і соціальної психології В останнє десятиліття зростає значення досліджень, виконаних на основі лонгітюдного методу аналізу вікових змін особистості. Особливу увагу сучасна *Г.* приділяє вивченню в ході старіння змін характеру діяльності і працездатності, ціннісних орієнтацій і смислових утворень особистості. Дослідження показали, що люди похилого віку потребують таких умов життя, які були б одночасно і оберігаючими і стимулюючими, тобто сприяли б збереженню мотивації посильних для людини форм самостійної поведінки. Актуальне практичне значення має профілактика і психотерапія депресій старечого віку.

Літ.: Ананьєв Б. Г. Некоторые проблемы психологии взрослых // Психология развития.— СПб: Питер, 2001; Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии.— М.: Изд-во «Институт психологии РАН», изд. 2-е, испр. и доп.— 2006; Братусь Б. С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте. // Вестн. Моск. ун-та.— Серия 14: Психология.— 1980.— № 2.— С. 7–14; Завацька Н. Є. Психологічні проблеми розвитку особистості зрілого віку // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. акад. С. Д. Максименка.— К.: Міленіум, 2006.— Вип. 29.— С. 153–164; Донченко Е. А., Титаренко Т. М. Личность: конфлікт и гармонія. К., 1997; Костюк Г. С. Вікова психологія.— К., 1978; Кузовкова М. С. Психологічна адаптація людей похилого віку в умовах геріатричного центру // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. XII, част. 1.— К., 2010.— С. 295–304; Роменец В. А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой.— К.: Либідь, 2003; Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія.— К.: Академвидав, 2005; Смульсон М. Л. Екзистенційне наповнення наративу старості // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред.. Н. В. Чепелєвої.— К.: Міленіум, 2005.— Т. 2, вип. 3; Щотка О. П. Вікова психологія дорослої людини. Ніжин: Редакц.— видавн. відділ НДПУ, 2001.

Лавренко О. В.

ГЕШТАЛЬТ-ТЕРАПІЯ (нім Gestalt — образ, форма, структура) — напрямок психотерапії (друга поливина XX ст.), заснований на поняттях класичної гештальт-психології (М. Ветгеймер, В. Келер, К. Коффка), зокрема, на поняттях гештальта, фігури й фону та на теорії поля К. Левіна; метод, створений американським психологом та психотерапевтом Фредеріком (Фріцем) Перлзом під впливом ідей гештальт-психології, екзистенціалізму, психоаналізу, психодрами, феноменології, дзен-буддизму та, зокрема, теорії В. Райха про фізіологічні прояви витісненого психологічного матеріалу. Ф. Перлз вважав, що людину варто розглядати як цілісну живу систему, яка включена у взаємодію з оточуючим світом, а психологічне життя людини — це процес утворення гештальтів, тобто цілісних образів наявної ситуації. Будь-який аспект поведінки людини розглядається як прояв цілого — його буття. В нормі буття людини здійснюється «тут і зараз», у контексті наявної ситуації. Бути самим собою, здійснювати своє «Я», реалізувати власні потреби, нахили, здібності — це шлях гармонійної, здорової особистості. Відмова від власних потреб та слідування цінностям, нав'язаним ззовні, призводить до порушень процесу саморегуляції організму. У *Г.-Т.* розрізняють *п'ять механізмів порушення процесу саморегуляції:* інтроекція, проекція, ретрофлексія, дефлексія, конфлюенція. *Інтроекція* — засвоєння почуттів, поглядів, переконань, оцінок, норм, взірців поведінки інших людей, які вступають у протиріччя із власним досвідом та не засвоюються особистістю. Типовими інтроектами є батьківські повчання, які дитина засвоює без критичного осмислення. Проекція — протилежність інтроекції (як правило ці два механізми доповнюють один одно-

го). При проекції людина відчужує притаманні їй якості, оскільки вони не відповідають її «Я-концепції». Ретрофлексія спостерігається у тих випадках, коли які-небудь потреби не можуть бути задоволені через блокування їх соціальним середовищем, саме тоді енергія, спрямована на маніпулювання у зовнішньому середовищі, спрямовується людиною на саму себе. Типовим прикладом незадоволених потреб (незавершеними гештальтами) є агресивні почуття, а ретрофлексія при цьому проявляється у м'язових затисках. Дефлексія — ухилення від реального контакту — виражається у формі салонних розмов, балакучості, блазнювання, ритуальності та умовності поведінки, тенденції до «згладжування» конфліктних ситуацій й т. ін. Конфлюенція — злиття, у вигляді стирання меж між «Я» та оточенням. У процесі *Г.-Т.* задля розкриття істинної індивідуальності людина проходить через п'ять рівнів, які Ф. Перлз назвав неврозами. Перший рівень — рівень фальшивих відносин, ігор та ролей. Другий — фобічний, пов'язаний з усвідомленням фальшивої поведінки та маніпуляцій. Третій рівень — тупик, людина не знає куди рухатись, що робити. Імплозія — четвертий рівень — характеризується як стан внутрішнього сум'яття, відчаю, відрази до самого себе, обумовленої, перш за все, повним усвідомленням того, як людина обмежувала себе. П'ятий рівень — експлозія (вибух) — досягнення сформованої автентичної особистості, яка знаходить здатність до переживання та вираження власних емоцій. Основними принципами *Г.-Т.*, які базуються на феноменологічних засадах, є наступні: *принцип «зараз»*, де зараз — функціональна концепція того, що і як робить індивід у даний момент; *принцип «я і ти»* виражає прагнення до відкритого та безпосереднього контакту між людьми; *принцип суб'єктивізації висловлювань* пов'язаний із семантичними аспектами відповідальності особистості; *принцип континууму свідомості* полягає у концентрації на спонтанному потоці змісту переживань, метод підведення індивіда до безпосереднього переживання та відмови від вербалізації й інтерпретації. Технічні процедури у *Г.-Т.* називаються *іграми-експериментами* — це різноманітні дії, які виконуються за пропозицією терапевта та сприяють більш безпосередній конфронтації зі значимим змістом та переживаннями. *Основна мета ігор-експериментів* — досягнення емоційного та інтелектуального прояснення, яке в подальшому призводить до інтеграції особистості. Найбільш поширеними та відомими є наступні ігри: діалог між частинами власної особистості (почуттями, органами власного тіла, з уявною значимою людиною і т. ін.); здійснення кіл (почергове звернення до інших учасників групи із найбільш хвилюючими запитаннями); незакінчена справа (висловлювання власних почуттів уявному співрозмовнику); проективна гра (інтеграція перш за все тих сторін особистості, які ігноруються); виявлення протилежностей — реверсія (розігрування ролі, яка є протилежною тій, яку людина демонструє). Особливу увагу у *Г.-Т.* приділяють роботі зі сновидіннями, які, на відміну від психоаналізу, не інтерпретуються, а використовуються для інтеграції особистості. На думку Ф. Перлза, різні частини сну є фрагментами особистості. Задля досягнення інтеграції, необхідно їх поєднати, знову визнати своїми ці спроектовані, відчужені частини особистості й визнати своїми приховані тенденції, які проявляються у сні. За допомогою програвання об'єктів сну, окремих його фрагментів, можна виявити прихований зміст сновидіння через його переживання, а не за допомогою його аналізу. Свій метод Ф. Перлз спочатку використовував у вигляді індивідуальної психотерапії, однак згодом повністю відмовився від нього, перейшовши на використання групової форми роботи із пацієнтами, підкреслюючи її ефективність та економічність. Групова психотерапія проводиться як центрована на пацієнті, а група при цьому використовується лише як інструмент (на зразок хору), який висловлює свою думку з приводу дій протагоніста.

З часу смерті Ф. Перлса практика *Г.-Т.* змінилася у багатьох відношеннях. По-перше, в даний час робиться менший акцент на фрустрації, а жорстке зіткнення клієнтів обличчям до обличчя сприймається як маніпуляція. Гештальт-терапевти зараз віддають перевагу більш м'якому підходу і більше цікавляться сприйняттям своїх клієнтів. По-друге, сучасні гештальт-терапевти значною мірою схильні до саморозкриття, при цьому вони не приховують свої побоювання, оборонну позицію і замішання. Гештальт-терапевтів спонукають виступати з «Я»-висловлюваннями, щоб посилити їх контакт з клієнтами і фокусування клієнтів. Так, описуючи методи своєї роботи, Л. Перлз наводить приклади розкриття власних думок і почуттів, використання фізичного контакту і того, як вона ділилася особистими проблемами і життєвим досвідом. Л. Перлз керувалася наступним принципом: необхідно вдаватися до саморозкриття тільки в тому випадку, якщо воно зможе допомогти клієнтам зробити крок вперед. По-третє, гештальт-терапевти можуть відкрито використовувати психоаналітичні формулювання для опису структури характеру. По-четверте, *Г.-Т.* проводиться як індивідуально, так і в групах, а часто в комбінованій формі. Деякі гештальт-терапевти використовують стиль Ф. Перлза, працюючи з індивідуумами перед групою. Інші гештальт-терапевти в більшій мірі, ніж Ф. Перлз, заохочують взаємодію членів групи і їх співпрацю. По-п'яте, сучасні гештальт-терапевти приділяють велику увагу викладанню теоретичних основ і роботі з пізнанням в цілому. Сучасний розвиток *Г.-Т.* йде по шляху інтеграції з іншими підходами. Наприклад, гештальт-методи та експерименти зазвичай використовуються в поєднанні з трансактним аналізом.

Літ.: Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б. Д. Карвасарского.— СПб.: Питер, 2002.— 1024 с.— С. 105–110 (Серия «Золотой фонд психотерапии»); Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко,— СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003.— С. 101 (Проект «Психологическая энциклопедия»); Степанов С. С. Популярная психологическая энциклопедия.— М.: Изд-во Эксмо, 2003.— 640 с., илл.— С. 152–154.

Цюман Т. П.

ГРУПА — щонайменше дві (але зазвичай більше) людини, які об'єднані спільними цілями чи схожими інтересами на царині пізнавального, емоційного або соціального взаємообміну під час однієї чи кількох зустрічей, достатніх для того, щоб у них склалося враження один про одного; був розроблений перелік норм, необхідних для їхнього спільного функціонування; сформовані цілі їхньої групової діяльності; виникло таке відчуття єдності, коли вони вважають себе (й інші оцінюють їх) як певну цілісність, відмінну від інших союзів.

У сучасній соціальній науці виділяють малі групи за різними ознаками, а саме: *за спрямованістю змісту* (групи, які орієнтуються на обмін інформацією; особистісний розвиток; зміни ціннісних орієнтацій; розвиток розуміння життєвих проблем, умінь долати життєві зміни; досягнення соціальних змін; проведення культурно-дозвільної анімації тощо); *за віком; за статтю; за характером проблеми* (групи людей з відхиленнями в поведінці; групи жертв насильства тощо); *за часом діяльності* (короткочасні, довготривалі, постійні); *за офіційним статусом* (формально-неформальні); *за способом утворення* (природні, спеціально сформовані); *за ступенем відкритості* (відкриті, закриті).

Основними характеристиками групи вважають групові цілі, групові норми, структуру групи, груповий клімат, групові процеси та розвиток групи.

Групові норми — це правила, які створюються у процесі роботи групи та регулюють поведінку її учасників. Поведінка учасників групи визначається двома видами норм: *гласними* (основними, експліцитними, формальними) та *негласними* (імпліцитними, не-

писаними, допустимими). *Гласні норми* — це чітко оговорені правила поведінки в групі. Вони стосуються таких питань, як час приходу на заняття, можливість спізнень, право та обов'язок кожного брати участь, дотримуватися конфіденційності тощо. Вказані норми, а їх можна визначити ще як процедурні, рекомендовано обговорювати та затверджувати на стадії формування чи під час першого-другого зібрання групи. Від початку групової життєдіяльності кожен її учасник буде знати про свої права та обов'язки в групі.

У вітчизняній традиції групової соціальної роботи переважає підхід, який орієнтований на відкрите (гласне) формулювання норм групи. *Негласні, неписані* норми створюють під час роботи групи спонтанним чином і вказують напрямок взаємодіям у групі. Найважливішими негласними (неписаними) нормами вважають такі: взаємодія учасників групи один з одним, а не через ведучого (старшого, керівника); відкрите виявлення своїх почуттів та думок; саморозкриття; відповідальність за власні зміни, надання взаємодопомоги та підтримки.

Групова структура (лат. structura — взаєморозташування, будова) — сукупність стійких взаємостосунків між різними членами чи частинами групи, які забезпечують її цілісність і тотожність собі. Групова структура — це складна конструкція, яку важко зробити наглядною, тому дослідники переважно звертаються до одного з її аспектів: *соціометричний,* або аспект першості. Це стосується симпатій і відторгнення членів групи та виявляється в наявності підгруп (двох або більше осіб, які симпатизують один одному та більше підтримують стосунки між собою, ніж з іншими людьми) та ізольованих членів групи; *комунікативний,* який визначає, хто з ким і про що вербально чи невербально спілкується; *рольовий,* який розкриває те, як люди відповідають певним статусам, що створені в групі.

Груповий розвиток — зміни групи, у результаті яких виникає її якісно новий стан. Він виявляється в нових моделях поведінки членів групи, інтеракціях, які в ній відбуваються, виконанні більш складних завдань тощо.

Групові процеси — послідовна зміна явищ, подій, стану в розвитку групи або сукупність послідовних дій членів групи для досягнення групових цілей. Досить часто як аналоги даних дефініцій використовують поняття «групова динаміка», яке визначається як розвиток і рух групи в часі**.** Досліджуючи феномен малих груп, практично всі дослідники одностайні в тому, що груповий розвиток, який починається з адаптації членів групи, через вирішення внутрішньогрупових конфліктів врешті-решт призводить до єдності групи та ефективного досягнення групових та індивідуальних цілей.

Клімат групи — це співвідношення в групі напруження та єдності, яке визначає психологічну безпеку в групі. Якщо клімат сприятливий, члени групи більш схильні іти на ризик саморозкриття. І, навпаки, критика чи інші покарання, які здійснює група, не будуть сприяти виявленню почуттів її учасників. *Групова згуртованість* (об'єднаність) — це взаємне тяжіння членів групи один до одного, яке є наслідком їхнього прагнення бути в групі та бажання співпраці під час вирішення загальногрупових завдань. Групова згуртованість — це доцентрова сила, спрямована на збереження групи, забезпечення учасникам підтримки, розуміння та безпеки. Саме тому групову згуртованість називають стабілізуючим фактором та умовою дієвості й ефективності групової роботи. Члени групи, якій притаманна групова згуртованість, більш щирі, контактні, емоційні, більш конструктивні під час обговорення конфліктного матеріалу та ситуацій. Незважаючи на неприємні почуття, які іноді виникають, члени таких груп виявляють непідробну, щиру зацікавленість один одним і бажання допомогти. *Групове напруження* — це відцентрова сила, яка виникає внаслідок групових конфліктів і об'єктивно спрямована на роз'єднання членів гру-

пи. Появу групового напруження пояснюють внутрішнім напруженням членів групи, яке, у свою чергу, викликане незадоволенням їхніх індивідуальних потреб і сподівань. Напруження в групі може відігравати як позитивну, так і негативну роль. Якщо воно надто високе й тривале та не компенсується позитивними емоціями й груповою об'єднаністю, то члени групи не можуть конструктивно вирішувати групові завдання, що може призвести до дезорганізації всієї групової роботи, до виходу з групи окремих її членів або навіть до повного розпаду групи. Якщо ж, навпаки, напруження надто низьке, то члени групи надають перевагу легким взаємним контактам, приємному проведенню часу, не помічаючи або ігноруючи проблеми та конфлікти як загальногрупового, так і індивідуального характеру. Вважають, що саме напруження, яке виникає та зростає в групі, спонукає її учасників до активної взаємодії, до прагнення змінити що-небудь у собі та / або в соціумі.

Літ.: Сидоров В. Н. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход.— Винница: Глобус-пресс, 2006.— 408 с.; Шибутани Т. Социальная психология.— Ростов- на-Дону: Феникс, 1999.— 544с.

Сидоров В. М.

ДЕВІАЦІЯ (лат. deviation — відхилення) — відхилення в розвитку, функціонуванні, параметрах або якостях об'єкта (процесу, явища чи системи) від визначених для них норм. Поняття «девіація» може стосуватись як фізичних об'єктів, так і біологічних та соціальних, проте норми, на основі яких визначаються девіації, завжди є продуктом людської свідомості. Норма — уявлення щодо припустимої мінливості об'єкта або його проявів, за якої він (об'єкт) не втрачає своєї сутності та спроможний виконувати свої функції. Уявлення щодо норм можуть базуватись як на науковому пізнанні об'єктивних закономірностей існування об'єкта, на визначенні найбільш поширених характеристик у групі однорідних об'єктів (середньостатистичних показників), так і бути результатом поверхового осмислення людьми процесів, що відбуваються в природі та суспільстві, власних потреб та інтересів, базуватись на суб'єктивних уявленнях та очікуваннях певної групи людей. Відповідно, оцінка об'єкта як девіантного (такого, що не відповідає нормам) може бути як об'єктивною, так і заснованою на людських уявленнях, що склалися в певних культурно-історичних умовах і не завжди відповідають дійсності.

Предметом соціально-педагогічної роботи можуть бути фізичні девіації (порушення в розвитку організму, що викликають функціональні обмеження та формують особливі потреби людини), психологічні девіації (порушення вікових норм психічного розвитку та психічного здоров'я) та соціальні девіації (порушення людиною соціальних норм, яке призводить до нанесення нею шкоди собі, оточуючим, суспільству). Визначення девіації та з'ясування її природи необхідне для правильного розуміння причин проблем людини та напрямів її реабілітації. Проте діагностика девіації має базуватись на чітких наукових критеріях норми та здійснюватись об'єктивними методами, а людину, якій властива девіація, потрібно сприймати як таку, що опинилася у скрутній життєвій ситуації та потребує допомоги в адаптації та захисту від таврування.

Літ.: Максимова Н. Ю., Милютина Е. Л., Пискун В. М. Основы детской патопсихологии: Учеб. пособ.— К.: НПЦ Перспектива, 1999.— 432 с.; Социальна педагогика: Курс лекций / Под общей ред. М. А. Галагузовой.— М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.— 416 с.; Социология: Учебник / Под ред. проф. Ю. Г. Волкова.— Изд. 2-е, испр. и доп.— М.: Гардарики, 2003.— 512 с.

Лютий В. П.

ДЕЗАДАПТАЦІЯ — стан індивіда, за якого він виявляється неспроможним задовольнити власні потреби, самоствердитись і самореалізуватись прийнятним для даного середовища засобом і тому або зазнає страждань, або порушує встановлені норми та правила поведінки та задовольняє свої потреби таким способом, що завдає шкоди йому, природному середовищу або суспільству.

Дезадаптація є наслідком порушення процесу соціальної адаптації індивіда — процесу активного пристосування до умов соціального середовища, під час якого він, з одного боку, набуває якостей, необхідних для життя в певних умовах, формує відповідний вимогам середовища та власним особливостям стиль поведінки, а з іншого, змінює умови власне середовища у відповідності до своїх потреб і можливостей. У випадку дезадаптації поведінка індивіда перестає бути адекватною вимогам оточення, він втрачає можливість задовольнити базові чи найважливіші для нього потреби, збереження подібної ситуації загрожує соціальному або фізичному існуванню індивіда, а покращити її самостійно він не може.

Причини соціальної дезадаптації приховані в невідповідності між умовами життєдіяльності й можливостями індивіда. Соціальні умови не дозволяють або заважають індивіду задовольнити свої потреби, а індивід через власні якості нездатний використати можливості, що йому надає середовище, пристосуватися до його умов і вимог або змінити ці умови. До того ж негативні соціальні умови впливають безпосередньо на індивіда, послаблюючи його адаптивні можливості й заважаючи особистісному розвитку. З іншого боку, індивід своїми невдалими або небезпечними діями може сам погіршувати умови власної життєдіяльності, взаємини з іншими та свій психічний і фізичний стан і таким чином наближати себе до стану дезадаптації.

Дезадаптація може настати як результат різкої зміни умов середовища, до якої індивід виявився не готовим (природна або техногенна катастрофа, соціальні заворушення, втрата роботи, розпад сім'ї, втрата близьких людей або розрив стосунків із важливою для нього особою тощо), або відбуватися поступово, коли людина тривалий час зазнає негативного впливу середовища або власної поведінки. Наслідком соціальної дезадаптації можуть стати соціальна ізоляція індивіда, втрата ним соціального статусу, соціально корисних зв'язків, девіантна або саморуйнівна поведінка індивіда.

Соціальна профілактика дезадаптації має передбачати як усунення соціальних її чинників (покращення загальних умов життєдіяльності людей, збільшення можливостей для задоволення ними потреб різного рівня, забезпечення соціально-правового захисту та доступності соціальних послуг тощо), так і надання допомоги особистості в подоланні дезадаптивних якостей і підвищенні здатності вирішувати проблеми та задовольняти потреби (надання необхідної інформації, формування професійних та життєвих навичок, розвиток комунікабельності, сприяння самопізнанню та самовизначенню).

Літ.: Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений.— М.: Издательский центр «Академия», 2003.— 288 с.; Социальна педагогика: Курс лекций / Под общей ред. М. А. Галагузовой.— М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.— 416 с.; Суицидология. Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах / А. Н. Моховиков (сост.).— М.: Когито-Центр, 2001.— 568 с.

Лютий В. П.

ДЕПРЕСІЯ (лат. depressio — придушення, пригнічення) — хворобливий психічний стан, який виявляється у переживанні туги, відчаю на фоні емоційної, інтелектуальної та рухової загальмованості. Потяг, мотиви, вольова активність, самооцінка різко знижені.

Основними підходами до вивчення *Д.* є такі: нейрофізіологічний і біохімічний; біогенетичний, соціокультурний та когнітивний; психоаналітичний; теорія диференційних емоцій.

На основі досліджень *біохімії Д.* (П. Девіс, М. Асберг, Е. Томсон) було встановлено, що нестаток норадреналіну в клітинах головного мозку й симпатичної нервової системи є важливим біохімічним фактором *Д. Біогенетична теорія Д.* (Крейнс) акцентує увагу на ролі спадковості у *Д.* Дослідження (Л. Сильверман, А. Тонкс, Г. Клерман) довели зв'язок *соціокультурних чинників* з *Д.* Виявлено, що в Африці та в Ірландії *Д.* поширена значно менше, ніж в Англії. Але окремі соціокультурні чинники (сімейне виховання, етнічна приналежність) можуть бути тісно пов'язані зі спадковими й конституційними факторами.

Когнітивна теорія (А. Бек) доводить, що когнітивні процеси є первинною детермінантою емоцій, настрою й поведінки. Сприйняття індивідом самого себе, його сприймання світу і свого майбутнього Бек розглядає як первинну тріаду когнітивних чинників. Негативний погляд на себе спонукає депресивну людину розглядати себе як неадекватну й несправжню особистість та пояснювати свої нещастя власними дефектами. Негативний погляд у майбутнє примушує її бачити попереду нескінченне продовження страждань. Більшість типових депресивних симптомів (параліч волі, суїцидальні спроби, низька самооцінка) А. Бек пояснює як результат дії того чи того когнітивного чинника. Його модель *Д.* побудована на таких характеристиках, як особистісна ущербність і негативні очікування. Когнітивні характеристики виявляються у схильності депресивної людини відмовляти собі в таких якостях, які здаються їй важливими. Мотиваційні характеристики виявляються в насильстві, залежності, у бажанні пити, у паралічі волі, а фізіологічні — у втраті апетиту й порушенні сну.

Теорія научання (М. Селігман, Е. Мєйер) пояснює *Д.* як сукупність умовних дезадаптивних реакцій. Негативна подія породжує в індивіда страх, який виявляється в панічних, дезадаптивних реакціях. Ситуації, що повторюються, організм засвоює як мотивовані страхом дезадаптивні реакції. Після припинення шкідливого впливу індивід знову може відчути страх і Д. Фостер розглядає *Д.* на рівні поведінки і вважає, що *Д.* характеризується втратою деяких навичок адаптивної поведінки й заміщенням її реакціями уникнення, такими як скарги й прохання. Більш вважливими за неефективні спроби уникання є зміцнення частоти тих поведінкових реакцій, які, в першу чергу, одержали позитивне підкріплення. В основі такої редукції адаптивної поведінки лежать три чинники. По-перше, це обмеженість репертуару доступних реакцій у конкретній ситуації. Оскільки гнів спрямований (наприклад, гнів при *Д.*) на іншу людину, то вірогідність того, що об'єкт гніву забезпечить позитивне підкріплення суб'єкта, який цей гнів виражає, надто мала. До речі, прояв гніву може бути покаранням, і задля його уникнення людина може придушувати свій гнів. Разом із реакціями гніву можуть бути придушені потенційно адаптивні реакції, які могли б викликати позитивні підкріплення. Другою причиною редукції адаптивної поведінки є несподіваність заохочення й покарання. Індивід втрачає здатність розуміти закономірності підкріплення. Якщо батьки або вихователі використовують методи заохочення й покарання непослідовно, у дитини може виникнути почуття розгубленості та заміщення і в результаті — відчуття безнадійності й безпорадності, що є компонен-

том депресивного синдрому. Третій чинник пов'язаний зі змінами в навколишньому середовищі. Якщо соціальне оточення людини змінюється таким чином, що реакції, які раніше одержали позитивне підкріплення, більше не підкріплюються, вони поступово зникають із репертуару поведінки індивіда.

Психоаналітична теорія (З. Фрейд, Е. Фром, Д. Речмен, Х. Льюіс, К. Абрахам, Дж. Боулбі) важливу роль відводить дискретним емоціям, таким як печаль, гнів, ворожість, страх, тривога, відчуття сорому. Більшість психоаналітиків вважає, що важливими складовими *Д.* є втрата самоповаги, упевненості в собі й відчуття власної гідності.

Теорія диференційних емоцій (А. Маршалл, К. Ізард, Г. Цукерман, Дж. Шварц) трактує *Д.* як складний паттерн базових емоцій, що містить емоцію печалі, різні комбінації гніву, відрази, презирства (ворожі відчуття відносно себе та інших людей), емоції страху, провини й сором'язливості. Враховують також роль інших афективних чинників, таких як зниження сексуального потягу, підвищена втома, погіршення фізичного самопочуття.

У соціально-педагогічній літературі *Д.* розглядають як форму особистісного розладу й характеризують як стан афекту з негативним емоційним знаком. Під *Д.* розуміють сильну тугу, яку супроводжує почуття відчаю і кризи духу. У молоді роки такий стан є звичайним. «Зелена туга» виявляється в тому, що середовище стає нецікавим, людина відчуває пригніченість і нудьгу, різко знижується воля. Відчуття провини за події минулого перед життєвими труднощами супроводжує різке зниження самооцінки. У стані *Д.* час нібито сповільнюється, настає швидка втома, працездатність помітно знижується. Виникають думки про власну нікчемність, і тому можливі спроби суїциду.

Д. протікає в таких формах: *локус-контроль, «марення фізичної нестачі», синдром філософської інтоксикації, навчальні неврози або фобії.*

Локус-контроль — схильність людини приписувати відповідальність за важливі події самій собі або іншим людям. В останньому випадку людина вважає, що її життя повністю залежить від зовнішніх сил. Звідси виникає відчуття безсилля й безнадії. При тяжких формах *Д.* уявне відчуття провини, стресові ситуації в разі втрати близьких людей, критика з боку авторитетних осіб може призвести до спроби суїциду.

«Марення фізичної нестачі» виникає в період статевого дозрівання, переважно у дівчат. Ці переживання, як правило, пов'язані із зовнішністю й мають широкий діапазон від веснянок до повноти або худорлявості ніг, талії, тіла тощо. Іноді незадоволення своїм тілом досягає рівня параної, молоді люди стають злими й нещасливими. Підлітки усамітнюються, сидять на останній парті, відмовляються виходити відповідати біля дошки. У відсутності сторонніх людей вони довго розглядають себе у дзеркалі, мріють за допомогою косметичних операцій «виправити ніс» або «вирізати жир із сідниць та живота». У цьому випадку потрібна консультація психотерапевта.

Синдром філософської інтоксикації виявляється у підвищеному інтересі до проблем буття й у деяких молодих людей приймає потворні форми: вони винаходять загальні універсальні закони світостворення, будують плани перебудови світу. Молоді люди вивчають окультні науки, парапсихологію, а також контакти з НЛО. Звертаючи увагу на глобальні проблеми, вони не в змозі чітко висловити свої думки. Синдром «надцінної ідеї» — ознака шизофренії повільного перебігу.

Навчальні неврози та фобії позначені відсутністю бажання відвідувати школу, коледж, інститут. Невроз виражено у конфліктних відносинах із викладачами та

однолітками, відсутності бажання вивчати окремі начальні предмети або всі предмети разом. Особливо страждають на неврози школярі.

Д.— це складна комбінація емоцій, уявлень, спогадів і почуттів. Вона містить різноманітні соматичні симптоми й синдроми.

Літ.: Дивицина Н. Ф. Социальная работа с детьми группы риска. Краткий курс лекций для вузов.— М.: Гуманитар.-изд. центр ВЛАДОС, 2008.— 351 с.; Варій М. Й. Психологія особистості: навч. посібник.— К.: Центр учбової літератури, 2008.— 592 с.; Изард К. Е. Эмоции человека; пер. с англ.— М.: Изд. Моск. ун-та, 1980.— 440 с.; Изард К. Е. Психология эмоций.— СПб.: Питер, 2011.— 461 с.; Ильин Е. П. Эмоции и чувства.— 2-е изд.— СПб.: Питер, 2011.— 783 с.; Словарь по социальной педагогике: учеб. пособие для студ. высш. учебных заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев.— М.: Издательский центр «Академия», 2002.— 368 с.

Песоцька О. П.

ДЕПРИВАЦІЯ (лат. deprivatio — втрата, позбавлення) — психічний стан, виникнення якого обумовлено життєдіяльністю особистості в умовах тривалого позбавлення або істотного обмеження можливостей задоволення життєво важливих потреб. Поняття *Д.* є близьким, але не тотожнім поняттю «фрустрація». *Д.*— більш важкий, хворобливий й іноді особистісно руйнівний стан, що відрізняється високим рівнем жорсткості і стійкості порівняно з фрустраційною реакцією.

У різних обставинах депривованими можуть бути різні потреби. У зв'язку з цим термін *Д.* розглядається як родове поняття, що об'єднує цілий клас психічних станів особистості, що виникають у результаті тривалого її відчуження від джерел задоволення тієї чи іншої потреби. Незважаючи на різноманітність видів *Д.*, їх прояви в психологічному плані змістовно схожі.

Психічний стан депривованої особистості виявляється в її підвищеній тривозі, почутті глибокої незадоволеності собою, своїм оточенням, своїм життям, втраті життєвої активності, в стійкій депресії, що переривається іноді сплесками неспровокованої агресії. У той же час у кожному окремому випадку ступінь деприваційного негативізму особистості різний. Вирішальне значення при цьому належить вияву та взаємодії двох основних факторів: рівня стійкості конкретної особистості, її деприваційного досвіду, здатності протистояти впливу ситуації; ступеня жорсткості, модифікаційної потужності і міри багатоаспектності деприваційного впливу.

Часткове обмеження можливостей задоволення якоїсь однієї з потреб, особливо у випадку тимчасової деприваційної ситуації, за своїми наслідками менш небезпечне для особистості порівняно з випадками, коли вона потрапляє в умови тривалої і практично повної неможливості задоволення цієї потреби.

Деприваційний вплив на одну з потреб, яким би жорстким не був, часом може бути ослаблений завдяки повноцінному задоволенню інших основних потреб даної особистості.

Існує декілька класифікацій видів *Д.* У психології прийнято виділяти такі види *Д.*: рухова, сенсорна, материнська і соціальна.

Рухова Д. є наслідком різкого обмеження в рухах, викликаного або хворобою, каліцтвом, або такими специфічними умовами життя, які призводять до яскраво вираженої хронічної гіподинамії. Психологічні деформації, до яких призводить рухова *Д.*, за своєю глибиною часом перевершують ті фізіологічні аномалії, які є прямим наслідком хвороби або травми.

Сенсорна Д. — психічний стан, викликаний неможливістю задовольнити найважливішу для будь-якого індивіда потребу у враженнях у зв'язку з обмеженням зорових, слухових, дотикових, нюхових відчуттів. Депривaційна ситуація при цьому може породжуватися, з одного боку, певними індивідуальними фізичними вадами, а з іншого — комплексом екстремальних обставин життєдіяльності суб'єкта, що перешкоджають адекватному «сенсорному насиченню».

Материнська Д. є результатом відділення немовляти від матері.

Психічний стан, що позначається поняттям *соціальна Д.*, є наслідком порушення контактів індивіда з соціумом. Такі порушення завжди пов'язані з фактом соціальної ізоляції, ступінь жорсткості якої може бути різним, що і визначає міру жорсткості депривaційних ситуацій.

Соціальна Д. — це відхилення від реальних соціальних норм у суспільстві та в різних соціальних спільнотах, які відображають певний ступінь ізоляції індивіда від соціального кола та соціального середовища.

Д. може бути наслідком незнання соціальних ролей. Така *Д.* впливає на перебіг соціалізації: депривований суб'єкт не підготовлений до відповідного виконання низки ролей, яких очікуватимуть від нього в суспільстві.

Люди з відхиленнями в поведінці зазнають серйозних труднощів у різних життєвих ситуаціях. Ці соціальні ситуації впливають на виникнення соціальної *Д.* До таких життєвих ситуацій можна віднести: призупинення з різних причин уже створеного зв'язку між суб'єктом і його соціальним середовищем; недостатнє отримання соціальних, почуттєвих, сенсорних стимулів, коли суб'єкт розвивався і жив в умовах соціальної ізоляції.

Схожа ізоляція стосується практично всіх соціальних ситуацій, наприклад: дитину віддають до дитячого садка; зміна персоналу; народження молодших членів сім'ї; перехід суб'єкта з одного закладу до іншого; розлучення батьків; смерть хоча б одного з батьків; природні катастрофи, повені, землетруси, суспільні події, війна, перебування особистості в середовищі людей, які розмовляють іншою мовою, тривале перебування в камерах одинокого ув'язнення, фізичні вади (товстий, довгий, низький) тощо.

Форми соціальної *Д.* розрізняються не тільки за ступенем її жорсткості, але й за тим, хто є її ініціатором, хто саме задає депривaційний характер відносинам групи з широким соціумом — вона сама або ж суспільство, цілеспрямовано створюючи для вирішення певних завдань у тій чи іншій мірі закрите від інших людських спільнот об'єднання людей.

За цією ознакою можна виділити:

- *вимушену ізоляцію*, коли група в цілому і кожен її член окремо виявляються відірваними від соціального оточення в силу обставин, що склалися незалежно від їх власного бажання або волі суспільства (наприклад, потрапила на безлюдний острів команда після аварії корабля або заблукала в тайзі чи в пустелі експедиція);

- *примусову ізоляцію*, коли незалежно від бажання людей, а нерідко і всупереч їх волі, суспільство свідомо відокремлює їх, ізолюючи в рамках закритих груп: групи людей, підданих тимчасовому остракізму — засуджені в умовах різних виправних установ, підслідні, що знаходяться в стінах слідчих ізоляторів, хворі, піддані примусовому лікуванню від наркоманії, токсикоманії, алкоголізму, шкірно-венерологічних захворювань; закриті групи, членство в яких не передбачає будь-якого обмеження в правах і не має на увазі низького соціального статусу людини (солдати строкової служби, ви-

хованці будинків дитини, дитячих будинків, шкіл-інтернатів); добровільно-вимушену, або добровільно-примусову ізоляцію, коли досягнення для людей мети пов'язано з неприємною, а нерідко і тяжкою необхідністю різко обмежити свої контакти зі звичним оточенням (прикладом тому можуть служити різноманітні професійні закриті групи, а також професійно-спеціалізовані навчальні заклади інтернатного типу, але при цьому в певному сенсі елітарного характеру — інтернати для особливо обдарованих дітей та підлітків, спортивні школи-інтернати, нахімовські і суворовські училища); добровільну ізоляцію, коли люди за власним бажанням самі об'єднуються в межах закритих груп, не будучи безпосередньо стимульовані до подібного соціальної ізоляції вимогами соціуму (прикладом такого добровільного виходу з соціуму можуть служити монахи, пустельники, сектанти).

За змістом *Д.* ще може поділитися на: емоційну, духовну, пізнавальну, психокультурну.

Вплив на психічне здоров'я людей у суспільстві чинить надмірна матеріалізація соціального життя, яка вимагає великої затрати часу, відмову від оволодіння духовними цінностями. Відсутність позитивного духовного (*духовна Д.*) та емоційного (*емоційна Д.*) навантаження на психіку людини зумовлює поступове збільшення негативного психоенергетичного потенціалу, який сформувався внаслідок дії негативних емоцій (через конфлікти, поклоніння грошам, сварки, невдачі, розчарування, страхи, неможливість швидкого збагачення, втрату близьких, несправедливість, обман задля матеріального збагачення, відсутність перспективи, незадоволення своїм становищем у суспільстві тощо).

Негативний психологічний вплив також має відсутність необхідного організму фізичного навантаження. Загалом для підтримування психічного здоров'я людини необхідно, щоб вона постійно отримувала збалансоване позитивне пізнавальне (розумове), духовне, емоційне і фізичне навантаження. Їхня диспропорція чи відсутність обов'язково негативно впливає на психічне здоров'я людини.

Пізнавальна депривація полягає в ізоляції (самоізоляції) людини від процесів розв'язання різних мисленнєвих завдань. Йдеться про «розумове навантаження», відсутність якого призводить до гальмування розумового розвитку або навіть його регресу.

Психокультурна депривація полягає в довготривалому відчуженні особистості від засвоєння людських культурних цінностей, насамперед творів мистецтва, літератури, фольклору, звичаїв, обрядів, традицій тощо.

За тривалістю *Д.* буває: короткотривалою (робота водолаза кілька годин на дні моря, відпочинок на безлюдному острові, хвороба тощо); затяжною (наприклад, перебування космонавтів на орбіті); довготривалою (відсутність фізичного навантаження упродовж років, зречення світського життя шляхом самоізоляції в монастирі, членство в культових організаціях (сектах) тощо).

Будь-яка *Д.* має різні рівні розвитку: високий, середній, низький.

Високий рівень *Д.* наявний, коли ізоляція людини досягла повної замкнутості, тобто цілковито відсутня взаємодія її внутрішнього психічного із зовнішнім психічним відповідного характеру; середній — коли взаємодія людини із зовнішнім психічним відповідного характеру здійснюється або рідко, час до часу та в малому обсязі; низький — коли взаємодія із зовнішнім психічним відповідного характеру здійснюється систематично, хоча й не в повному обсязі.

Міщік Л. І.

КОМУНІКАЦІЯ — (лат. communicare — наділяти, розділяти, робити спільним). Вже ні для кого не є таємницею, що ми живемо у світі комунікації. 70 % свого часу людина витрачає саме на комунікацію. Без ефективного ведення зв'язку зупинилося б чимало виробничих процесів. Саме комунікація забезпечує існування соціальної пам'яті, збереження та передачу інформації (в межах одного покоління, а також від однієї генерації до іншої). Суспільство не може існувати в режимі тільки індивідуальної пам'яті: людина перебуває в ситуації, що безнастанно змінюється. *К.* в міжособистісних відносинах ототожнюється з тим, що людина думає перед виголошуванням інформації, як висловлюється, доносить свою думку до співрозмовника, як отримує від нього інформацію про правильність інтерпретації думки, реакцію на неї, як відбувається процес обговорення. Специфічними ознаками *К.* є: наявність спільного комунікативного простору; активність учасників комунікації як суб'єктів взаємного інформування; активність суб'єктів комунікації передбачає не формальний «рух інформації», а активний обмін нею; у процесі комунікації відбувається взаєморозуміння (непорозуміння), яке досягається наявністю зворотного зв'язку, а також значущістю інформації; інформація, яка дійшла до співрозмовника і повернулась назад, організовує партнерів у спільне інформаційне поле; спільний смисл у *К.* виробляється за умови, що інформація не просто прийнята, а й осмислена, тобто за наявності процесу спільного осягнення предмета розмови; характер обміну інформацією визначається можливістю взаємного впливу партнерів за допомогою системи знаків; ефективність *К.* вимірюється тим, наскільки значущим є взаємний вплив партнерів; комунікативний вплив можливий лише за умови, що індивід, який спрямовує інформацію (*комунікатор*), та індивід, який її приймає (*реципієнт*), мають єдину або подібну систему кодифікації і декодифікації; *К.* психологічно можлива за умови, що знаки, закріплені за ними значення (відображення найсуттєвіших та узагальнених сторін предметів і явищ) та смисли (суб'єктивний зміст, якого набуває слово в конкретному контексті) відомі учасникам комунікативного процесу; учасники комунікації повинні ідентично розуміти ситуацію спілкування; під час обміну інформацією можуть виникнути комунікативні бар'єри. Виокремлюють наступні види *К.*: аксіальну і ретиальну. *Аксіальна К.* (лат. axis — вісь) — міжособистісна *К.* — спрямовує свої сигнали на окремого одержувача інформації (особу, групу), а адресатами *ретиальної К.* (лат. rete — мережа) — масова К.— є багато реципієнтів. Процес обміну інформацією, налагодження діалогу, взаєморозуміння між учасниками комунікації, досягнення результату спілкування відбувається у певному комунікативному просторі. *Комунікативний простір — соціально-психологічне середовище, в якому можливе формування адекватної комунікативної моделі. К. буває вербальною та невербальною.* Одним із найважливіших компонентів вербальної *К.* є говоріння, тобто вміння промовляти, виголошувати інформацію, конструювати речення. Характеристика говоріння містить також індивідуальні особливості людини (манера говорити), яка виголошує інформацію. *Говоріння — психологічний компонент вербальної К.; метод втілення в систему знаків певного смислу, кодування інформації; механізм мовлення, побудови висловлювань.* Ефективність вербальної *К.* залежить і від уміння слухати, яке є необхідною умовою правильного розуміння співрозмовника. *Слухання* — психологічний компонент вербальної *К.*, метод декодування і сприймання інформації. Слухання, як особистісна якість, притаманне не всім людям. Не слухають співрозмовника з різних причин: через брак часу, контраст емоційного стану реципієнта зі змістом слів комунікатора тощо. Зважаючи на поведінку

учасників комунікативного процесу, розрізняють нерефлексивне, рефлексивне, критичне та емпатійне слухання. *Нерефлексивне слухання* полягає у мінімальному втручанні в мову співрозмовника (умовно-пасивне слухання). Залежно від ситуації під час нерефлексивного слухання можуть виявлятися підтримка, схвалення, розуміння за допомогою лаконічних відповідей, що допомагають продовжити бесіду (репліки «так», «розумію» тощо). *Рефлексивне слухання* передбачає регулярне використання зворотного зв'язку для досягнення більшої точності в розумінні партнера *Критичне слухання* вимагає від учасника спілкування спочатку аналізу повідомлення, потім його розуміння. Таке слухання прийнятне під час ділової наради, конференції, дискусії, на яких обговорюються проблеми, думки, ідеї, що стосуються нових проектів, досвіду та ін. Однак у процесі повідомлення нової інформації, наприклад на лекції, критичне слухання є непродуктивним, оскільки відторгнення інформації не дає змоги почерпнути з неї цінне. *Емпатійне слухання* передбачає, що учасник спілкування приділяє більше уваги «зчитуванню» почуттів, а не слів. Воно буває ефективним, якщо комунікатор викликає у співрозмовника (реципієнта) позитивні емоції (радість, сподівання на краще, упевненість у собі та ін.) та неефективним, якщо провокує негативні емоції (страх, тривогу, розчарування тощо). Обмін інформацією відбувається не лише за допомогою мови, тобто системи фонетичних знаків, а й за допомогою інших знаків і знакових систем, які належать до невербальної комунікації. Невербальна *К.*, доповнюючи мову, розгортається в контексті з вербальною, завдяки чому надає спілкуванню суттєвих відтінків, репрезентує емоційні стани партнерів. До невербальної *К.* належать оптико-кінетична, проксеміка, паралінгвістична та інші знакові системи. У спілкуванні вони переплітаються, групуються, впливаючи на його результат. Мова міміки і мова жестів людини є індикаторами її душевного стану, думок, емоцій і бажань. Вони супроводжують майже кожне слово. Спостереження за своїми жестами та жестами інших людей є найкращим способом дослідження прийомів комунікації, що використовуються в неформальній сфері, ділових відносинах. Особливо значуща в комунікації оптико-кінетична система знаків. Нині вже виокремилась галузь досліджень *кінесика* (грец. kineo — рухаю), предметом якої є загальна моторика різних частин тіла: рук, обличчя тощо. Її знання допомагають запобігти непорозумінням при спілкуванні з іноетнічним партнером. Передусім ідеться про частоту й силу жестикуляції, яка має суттєві відмінності у представників різних культур. Певні етнічні відмінності має і невербальне спілкування на рівні візуального контакту. Важливим компонентом комунікативної ситуації є *проксеміка* (лат. proximus — найближчий) — організація простору і часу в комунікативній взаємодії. Відомо, що розташування партнерів обличчям один до одного сприяє встановленню контакту між ними, символізує увагу до співрозмовника тощо. Незнання переваг і недоліків просторових форм організації (відстані, на якій люди розмовляють один з одним) може вплинути на комунікативний процес, оскільки вони у представників різних народів неоднакові. Безперечно, що засоби проксеміки не здатні повністю забезпечити результативність переговорів, дискусії тощо, оскільки вони залежать від багатьох рівнів людської діяльності (мети, позицій, соціальної належності партнерів тощо). І все-таки оптимальна організація простору, часові характеристики спілкування в сукупності з іншими чинниками є суттєвими для комунікативного процесу. Отже, щоб досягти загального смислу при обміні інформацією (розкрити повністю смисловий аспект інформації), потрібне цілковите розуміння учасниками комунікативного процесу значення знаків, коду, які використовуються. Правильне

трактування невербальної комунікації передбачає врахування таких чинників: конгруентність слів та невербальних сигналів. Якщо слова і жести не конгруентні, люди більше довіряють невербальній комунікації, ніж вербальній; контекст, у якому функціонують невербальні сигнали. Йдеться про те, що один жест може мати різне тлумачення за різних ситуацій, обставин; сукупність невербальних сигналів. Оскільки жести, як і слова, можуть мати кілька значень, висновок слід робити, спираючись не на один невербальний сигнал, а на їх сукупність; індивідуальні, психофізіологічні властивості людини (стан здоров'я та його вплив на використання невербальних сигналів); соціальний статус людини в суспільстві, а також її соціальні ролі. Роль може бути справжньою або удаваною, обраною для маскування; національні та регіональні особливості невербальної *К.*; власний стан і досвід. Застосовувати їх слід обережно, трактуючи невербальні сигнали співрозмовника. Системи невербальної *К.* є важливим чинником формування спільного інформаційного поля та спільного смислу в процесі спілкування. Вони можуть як полегшувати, так і послаблювати вербальну *К.*

Літ.: Корнєв М. Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія: Підручник.— К., 1995.— 304 с.; Масова комунікація: Підручник / А. З. Москаленко, Л. В. Губернський, В. Ф. Іванов, В. А. Вергун.— К.: Либідь, 1997.— 216 с.; Почепцов Г. Г. Теория коммуникации.— М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2003.— 652 с.

Цюман Т. П.

КОНФЛІКТ (лат. *conflictus* — зіткнення) — актуалізоване протиріччя, зіткнення протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій, думок, поглядів суб'єктів взаємодії чи опонентів, а також зіткнення самих опонентів. *К.* — термін, який активно використовується у психології, соціології, педагогіці, філософії, конфліктології та ін. науках, а також у буденній свідомості. Історія розвитку людства з найдавніших часів до наших днів засвідчує, що конфлікти завжди були і будуть. Над природою конфліктів замислювалися уже давньогрецькі філософи. Анаксгтандр (бл. 610–547 рр. до н.е.) твердив, що речі виникають із постійного руху «апейрону» — єдиного матеріального начала, що приводить до виокремлення з нього протилежностей, а це означає, що воно конфліктне. Античний філософ Геракліт вважав, що у світі все народжується через ворожнечу і розбрат, що єдиний закон, який панує в космосі, це війна — батько і цар усього. Це перша спроба дати позитивне трактування боротьби у процесі суспільного розвитку через проблемність і конфліктність. У середньовіччі Фома Аквінський висунув думку, що війни допустимі в житті суспільства, тобто конфлікти є об'єктивною реальністю. Г. Гегель стверджував, що основна причина конфліктів коріниться в соціальній поляризації — між нагромадженим багатством, з одного боку, і змушеним працювати народом — з другого. Німецький соціолог Г. Зіммель вважається першим, хто запровадив у науковий вжиток термін «соціологія конфлікту». Він запропонував зайнятись аналізом «чистих форм» соціального спілкування та взаємодії. На його думку, серед відносно стійких форм соціальної взаємодії, таких, як авторитет, договір, підпорядкування, співробітництво та інші, особливе місце займає *К.* — не лише норма, а й винятково важлива форма життя. *К.* сприяє соціальній інтеграції, він визначає характер конкретних соціальних утворень, змінює їхні принципи й норми організації. У 60-х роках XX ст. були опубліковані праці американського психолога Е. Берна, який, синтезувавши основні ідеї психоаналізу й інтеракціонізму, створив теорію трансактного аналізу. Згідно з нею, у структурі особистості існує три компоненти-стани: «*дитина*» (джерело спонтанних емоцій, прагнень і переживань), «*родич*» (потяг до стереотипів, заборон, повчання) і «*дорослий*» (раціональне і ситуативне

ставлення до життя). У процесі взаємодії людей здійснюється трансакція. Якщо реалізується непересічна трансакція, спостерігаються безконфліктні стосунки. Якщо виникає пересічна трансакція, процес спілкування порушується і може виникнути конфлікт. На думку іншого американського вченого М. Амстуті, конфлікти можуть бути «корисні» та «некорисні». Конфлікти є корисними тому, що: можуть попередити більш серйозні проблеми, які роблять розрядку в колективі; дають змогу уникнути великого насильства; створюють можливість розв'язувати проблеми цивілізованим шляхом; стимулюють творчість та ініціативу; пояснюють позиції та інтереси його учасників і т. ін. Для розуміння суті *К.* необхідно виокремити його основні ознаки та умови його виникнення. До основних ознак *К.* відносять наявність двох або більше учасників із суперечливими інтересами: кожний учасник має аргументацію та засоби захисту своїх інтересів; кожний учасник конфлікту трансформує свій стан в залежності від ситуації, яка склалася і на яку здійснює вплив супротивник. Необхідними і достатніми умовами виникнення *К.* є наявність у суб'єктів соціальної взаємодії протилежно спрямованих мотивів чи суджень, а також стан суперництва між ними. Функції *К.* у суспільстві вивчалися завжди. Нині їх досліджують науковці-теоретики, практики-конфліктологи й медіатори. На сьогодні науковці та практики дійшли висновку, що правомірно виокремлювати дві функції будь-якого типу *К.*: позитивну (конструктивну) і негативну (деструктивну). *К.* — джерело розвитку. Це найпозитивніша його функція. Вона набирає форму кризи й стимулює зміни в суспільстві. *К.* — сигнал до змін. Осмислюючи типи критичних ситуацій, вітчизняний науковець Ф. Василюк підкреслює позитивну роль, «потребу» внутрішніх *К.* для життя: вони сигналізують про об'єктивні суперечності життєвих відносин і дають змогу вирішити їх або ж довести до реального зіткнення, що може мати негативні наслідки. Аналогічну сигнальну функцію конфлікти виконують і в міжособистісних стосунках. *К.* — можливість зближення, особливо у проблемних ситуаціях. Цікавим є підхід А. Макаренка щодо вирішення *К.* Він рекомендує вирішувати його методом «вибуху». Вибухом він називав доведення конфлікту до останньої межі, до такого стану, коли немає можливості для будь-якої тяжби між особистістю й суспільством, коли ребром поставлене питання — бути членом суспільства чи вийти з нього.

У структурі *К.* можна виділити такі основні поняття: учасники *К.*, умови перебігу *К.*, образи конфліктної ситуації, можливі дії учасників *К.*, наслідки конфліктних дій. Учасниками *К.* можуть бути окремі індивіди, соціальні групи, організації, держави й т. д. З точки зору соціальної психології, що досліджує особистісні, міжособистісні та міжгрупові *К.*, найтиповішими сторонами конфлікту є окремі аспекти (риси) особистості, самі особистості та соціальні групи. За такої класифікації учасників можливі *К.* типу: риса особистості — риса особистості, особистість — особистість, особистість — група, група — група. В соціально-психологічному плані учасники *К.* характеризуються передусім мотивами, цілями, цінностями, установками і т. ін..

К. суттєво залежить від зовнішнього контексту, в якому він виникає і розвивається. Важливою складовою *К.* вважають соціально-психологічне середовище, що представлене різними соціальними групами з їх специфічною структурою, динамікою, нормами, цінностями та ін. Вплив учасників *К.* та умов його перебігу ніколи не здійснюється безпосередню. Основні етапи *К.*: *виникнення і розвиток конфліктної ситуації*. Конфліктна ситуація створюється одним чи декількома суб'єктами соціальної взаємодії і є передумовою конфлікту; *усвідомлення конфліктної ситуації* хоча б одним із учасників соціальної взаємодії і емоційне переживання ним цього факту. Наслідками і зовнішніми проявами подібного усвідомлення і пов'язаних з ним емоційних пере-

живань можуть бути зміна настрою, критичні висловлювання на адресу свого потенційного супротивника, обмеження контактів з ним і т.д.; *початок відкритої конфліктної взаємодії*. Цей етап виражається в тому, що один із учасників соціальної взаємодії, який усвідомив конфліктну ситуацію, переходить до активних дій (у формі заяв, попереджень тощо), направлених на нанесення шкоди «супротивнику». Інший учасник при цьому усвідомлює, що дані дії направлені проти нього, і, в свою чергу, починає активно діяти проти ініціатора конфлікту; *розвиток відкритого конфлікту*. На цьому етапі учасники конфлікту відкрито заявляють про свої позиції і висувають вимоги; *розв'язання конфлікту*. В залежності від змісту, розв'язання *К.* може бути досягнуто двома методами: педагогічним (бесіда, прохання, пояснення тощо) чи адміністративним (переведення на іншу роботу, звільнення, рішення комісії, наказ керівника, рішення суду і т. д.).

У конфліктології розрізняють п'ять типів конфліктних особистостей. *Перший тип* — демонстративний. Йому притаманні такі поведінкові прояви: бажання бути в центрі уваги; бажання виглядати краще в очах інших; ставлення до людей прямо пропорційне ставленню до себе; пристосувальна поведінка до різних ситуацій; раціональна поведінка виражена слабо, більш притаманна поведінка емоційна; планування своєї діяльності здійснюється ситуативно і слабо втілюється в життя; уникнення кропіткої, систематичної роботи. *Другий тип* — ригідний. Під час *К.* він підозрілий, володіє завищеною самооцінкою, постійно вимагає підтвердження своєї значимості, прямолінійний і не гнучкий, з великими труднощами приймає точку зору оточуючих, пошану з боку оточуючих сприймає як належне, вираження недоброзичливості з сторони інших сприймає як образу, мало критичний по відношенню до своїх вчинків, хворобливо образливий, дуже чутливий по відношенню до вигаданої чи дійсної несправедливості. *Третій тип* — некерований. Для нього характерні: імпульсивність, недостатній власний контроль; непередбачуваність; поведінка зухвала, агресивна; несамокритичність; високий рівень домагань; у власних невдачах звинувачує інших; запальний, тому досить часто в конфлікті не звертає уваги на загальноприйняті норми спілкування; недостатній розвиток здатності співвідносити свої вчинки з цілями і обставинами; з минулого досвіду (навіть гіркого) бере дуже мало. *Четвертий тип* — надточний. Люди цього типу висувають підвищені вимоги до себе, до інших, причому робить це так, що людям з якими він працює, здається, що він присікується; володіють підвищеною тривожністю; надмірно чутливі до деталей; інколи раптом розривають відношення з друзями, знайомими тому, що їм здається, що їх образили; страждають від себе самих, переживають свої невдачі, інколи розплачуються за них навіть хворобами (безсонням, головними болями тощо). *П'ятий тип* — «безконфліктний» — нестійкий в оцінках і поглядах; легко навіюваний; внутрішньо протирічний; присутні деяка непослідовність поведінки, недостатнє бачення перспективи, залежність від поглядів і думок оточуючих; надмірно прагне до компромісу; недостатньо розвинута сила волі; такі люди не замислюються глибоко над наслідками своїх вчинків та причинами.

Літ.: Гришина Н. В. Психология конфликта.— СПб.: Питер, 2000.— 2000.— 464 с; Грошев И. В. Гендерные, половые и личносные различия поведения в конфликтах // Мир психологии — 2005.— № 2 — С. 93–119.; Дронье А. Розв'язування конфліктів: Основні принципи успішного керівництва // Все для вчителя.— 1999.— № 10.— С. 22–23.

Цюман Т. П.

КРИЗА — термін Гіпократа, який можна замінити метафорами «розлад», «хвороба», «страждання». З іншого боку, *К.* — закономірний етап розвитку, в основі якого лежить зустріч-конфлікт старого й нового.

У соціально-педагогічній роботі виділяють поняття «життєва *К.*», що стосується не тільки особистості, але й сім'ї. Життєву *К.* розглядають як перехідний період життя, коли відбувається руйнація й активна зміна життєвих ролей особистості, якісний перехід із одного стану в інший. Він, як і всяка зміна, має два види детермінації: *внутрішню* (обумовлену поступовими внутрішніми змінами, які зумовлюють якісний стрибок), і *зовнішню* (обумовлену обставинами життя, труднощами міжособистісних стосунків, якимись значущими життєвими подіями тощо). Характерне для багатьох особистісних криз прагнення «втекти від себе» — це прагнення людини позбутися тієї ролі, яка чомусь стала причиною її дисгармонійного стану. В основі будь-якої *К.* лежать втрата і страждання. Лише через сприйняття *К.* як свого страждання, особистісної втрати, можливе розв'язання критичної ситуації. Страждання або «больові точки» (втрати) людського життя тоді виступають точками росту життєвого досвіду й невпинно вимагають від людини аналізувати та оцінювати свою діяльність.

За запропонованою Р. Паже (Нідерланди) логічною матрицею *К.*, вона має такі етапи: перший — *шок* — тяжке порушення життєдіяльності людини внаслідок гострого розладу її психічного стану, для якого в цей час характерне емоційне та рухове виснаження, тимчасова втрата орієнтації в часі, просторі тощо. Шок — це одна з найнебезпечніших загальних неспецифічних реакцій організму на дію певних чинників, насамперед травматичного походження. Хоча ця реакція була відома ще лікарям античного світу, зокрема Гіппократу, сучасною назвою вона завдячує французькому лікарю Ле Драну (H. F. Le Dran), який у 1737 р. видрукував книгу «Traite on reflectiontirces de la pratique sur les playes d'rames a fen», у якій назвав цю реакцію терміном «секус», що означає поштовх, удар, й описав її клініку. Невдовзі книгу було перекладено англійською мовою, а термін «секус» було замінено відповідним англійським словом шок (shock). Потім для цієї реакції було запропоновано й інші назви, проте англійський термін «шок» залишився. Відразу за шоком починається другий етап — *відмова повірити* — тобто неможливість усвідомлення певної втрати. Третій етап — це *переговори*. Для нього характерна ілюзорна можливість «все виправити». З цим етапом часто пов'язане також відчуття провини. Четвертий етап — *прояви злості* — усвідомлення того, що втрата дійсно сталась і повернути все назад неможливо. На цьому етапі існує два напрями розвитку *К.*: орієнтованість злості на себе або злість на інших. Злість на себе може привести людину до глибокого стану депресії. Злість на інших може виявлятися в асоціальних діях. Подолання емоційних наслідків втрати починається на етапі *розуміння та прийняття*, який супроводжує сильне страждання. Коли людина досягає етапу розуміння своєї втрати, вона вже може висловити, передати залежно від віку та здатностей свої почуття, розповісти про них. Цей етап, на якому з'являється відчуття надії на майбутнє — сходинка до наступного етапу — здатності пережити втрату.

З погляду на зміст та характер психологічних проблем чи життєвих обставин, що спричинили кризову ситуацію, а також особистісних ролей, що виникають, розвиваються та зникають, визначають певні типи життєвих криз. Нижче наведена класифікація за П. Горностай, яку не слід вважати універсальною типологією.

Кризи становлення особистості. Найхарактерніші кризи становлення — це вікові кризи, які вважають нормативними, тобто необхідними для нормального

процесу становлення особистості. Кризи становлення особистості характерні не лише для дитинства, підлітковості та юності. Кризи становлення в дорослому віці можуть супроводжувати важливі життєві події (втрати): зміна фаху, місця роботи, втеча з сім'ї, переїзд в інше місто, втрата роботи тощо. Але всі вони обов'язково передбачають зміну важливих соціальних ролей людини: професійних, сімейних, міжособистісних та інших.

Кризи здоров'я. Часто людина переживає серйозну *К.* у зв'язку із втратою здоров'я, каліцтвом чи іншими серйозними проблемами, що докорінно змінюють життя. Найбільш фруструючими кризовими чинниками є втрата у зв'язку зі зміною здоров'я якихось важливих життєвих і соціальних функцій (а отже, і важливих психологічних ролей), відмова від важливих життєвих планів у зв'язку з неможливістю їх втілити (тобто відмова від майбутніх ролей).

Термінальні кризи. Дуже серйозні кризи, пов'язані з термінальними цінностями людини, зокрема з імовірним чи неминучим близьким кінцем її життя. Приклади: звістка про невиліковне захворювання; які-небудь обставини, що загрожують життю та яких неможливо уникнути; смертний вирок суду, онкозахворювання, СНІД тощо.

Кризи значущих стосунків. Надзвичайно важлива є сфера стосунків людини з іншими, а отже, значні зміни в структурі цих взаємин часто супроводжуються кризами та змінами міжособистісних ролей. Найвагомішими причинами подібних криз можуть бути: смерть близької людини, вимушена розлука, зрада інших людей, розлучення (що пов'язане із втратою міжособистісних ролей). До кризових явищ може призводити й поява нових міжособистісних ролей. Так, народження дитини для сім'ї може стати причиною кризи. Як окрему категорію криз значущих стосунків можна розглядати кризи кохання (кохання без взаємності, втрата кохання, розчарування в коханні).

Кризи особистісної автономії. Причиною кризи можуть бути обставини, пов'язані із втратою чи обмеженням особистісної автономії чи свободи: фатальна залежність від людей чи обставин, позбавлення волі. Якщо *К.* значущих стосунків полягає у втраті значущих міжособистісних ролей, то *К.* особистісної автономії (що становить різновид попередньої) пов'язана з новою небажаною міжособистісною роллю.

Кризи самореалізації. Життєва *К.* може настати внаслідок обставин, пов'язаних з неможливістю нормальної, звичної чи планованої самореалізації людини: втрата роботи, важливої соціальної ролі (програш на виборах, втрата високого соціального статусу тощо), вихід на пенсію, банкрутство, крах життєвих планів, усвідомлення помилковості життєвого шляху, змушене вигнання (наприклад, внаслідок соціальних конфліктів).

Кризи життєвих помилок. Часто кризові явища розвиваються внаслідок якихнебудь здійснених фатальних вчинків (*К.*, яку переживає людина внаслідок скоєної нею зради, злочину, навіть якщо це не пов'язане з відбуванням покарання), втрата цінної речі (автомобіль, будинок, квартира; сюди можна зарахувати й злигодні внаслідок стихійного лиха), кризи гріха. Кризи життєвих помилок можуть бути наслідком і нездійснених вчинків, якщо це мало фатальні наслідки.

Кризи переживає кожна людина, кожна родина, суспільство. Так, існують певні класифікації кризи в сім'ї, за якими можна визначити необхідність втручання. Наприклад, кризи, які виявляють *за джерелом турбот*: події, що відбуваються поза сім'єю (катастрофи, землетруси, повені тощо); події, що відбуваються в сім'ї (наявність залежності в одного чи кількох членів сім'ї; тривала хвороба одного з членів родини; міжособистісні конфлікти в сім'ї; психічні хвороби чи деформація особистості; відсут-

ність знань та досвіду для адаптації; нестача матеріальних ресурсів, нестача чи відсутність соціальних зв'язків тощо); *за природою проблем*: поява нової людини в сім'ї (шлюб чи новий шлюб після розлучення; вагітність (бажана чи небажана) та батьківство; повернення будь-кого із членів сім'ї з місць позбавлення волі чи після тривалого лікування (наприклад, алкоголізму); влаштування в сім'ю дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування; усиновлення); втрата члена сім'ї (смерть члена сім'ї, госпіталізація, міграція на роботу за кордон, вихід дорослої дитини із сім'ї, влаштування жінки на роботу); деморалізація (втрата роботи чи джерела проживання; невірність; алкоголізм чи наркоманія; злочин); деморалізація плюс поява або втрата члена сім'ї (розлучення, переведення до місць позбавлення волі, самогубство чи вбивство); зміна статусу (раптовий «перехід» у багатство чи злиденність; переселення на нове місце проживання).

Визначення *К.* може базуватися на характеристиці загальних проблем сімей, що покладені в основу визначення стану сімей, а саме: *соціально-демографічні проблеми* (неповні, багатодітні, батьки розлучаються, батьки дуже молоді тощо); *матеріально-побутові* (малозабезпечені, живуть у незадовільних житлово-побутових умовах, втратили роботу, тривалий час не отримують заробітну плату і т. п.); *медико-соціальні* (батьки є інвалідами, алкоголіками, наркоманами, психічно хворими, з хронічними соматичними захворюваннями); *психологічні та соціально-педагогічні* (у сім'ї несприятливий психологічний мікроклімат, емоційно-конфліктні взаємини, педагогічна безпорадність батьків тощо); *соціально-правові проблеми* (батьки ведуть аморальний, паразитичний, криміногенний спосіб життя; у сім'ї проживають особи, які повернулися з місць позбавлення волі тощо).

Переваги раннього запобігання кризових ситуацій є очевидними. Це дає можливість підготуватися, проаналізувати ситуацію та розробити план реагування, а у разі безпосереднього втручання — значно збільшити вірогідність успішного вирішення проблеми. Раннє запобігання створює сприятливе підґрунтя для визначення цілей, вироблення можливих планів дій та їх порівняння, аналізу можливого застосування обраного варіанту й реакції конфліктуючих сторін, а також розробки вірогідних сценаріїв розвитку ситуації. Враховуючи важливість раннього запобігання, у всіх заходах, спрямованих на врегулювання криз і запобігання конфліктам, великої уваги надають отриманню, оцінці та аналізу інформації на ранніх етапах.

Літ.: Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий // Религиоведение. Хрестоматия.— М.: «Книжный дом «Университет», 2000.— 800 с.; Горностай П. П. Розділи з книги: Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко.— Київ: Агропромвидав України, 1998.— С. 69–96; Гроф С., Гроф К. Духовный кризис: понимание эволюционного кризиса // Духовный кризис. Статьи и исследования под ред. С. Грофа. М., 1995.— С. 13–40; Кармин А. С. Основы культурологии: Мифология культуры. СПб., 1997.— С. 284–286; Кьеркегор С. Болезнь к смерти.— // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения / Под ред. А. А. Гусейнова и др.— М: Политиздат, **1990**.— 480 с.; Кьеркегор С. Страх и трепет. М.: Республика, 1998.— С. 272; Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. М.: Советская энциклопедия, 1998.— Т. 1; Т. 2; Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М.: Республика, 1992.— С. 203–208; Щербатской Ф. И. Избранные труды по буддизму. М.: Наука, 1988.— С. 201–215; Ярошенко Т. М. Проблема страждання в історико-культурній традиції // Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки», 2003.— Вип. 5.—С. 317–323.

Звєрєва І. Д.

МАРГІНАЛІЗАЦІЯ (лат. marginalis — той, що знаходиться на межі) — 1) процес утрати *індивідом* ознак належності до стабільного соціального інституту, прошарку, групи в рамках сформованих соціальних відносин, що призводить до перебування у проміжному, «пограничному» стані між ними; 2) процес руйнування громадянського *суспільства,* що проявляється в розпаді соціальних груп, розриві традиційних зв'язків між людьми, втраті індивідами об'єктивної приналежності до певної соціальної спільності, спотворенні естетичних, етичних, моральних, правових, фізіологічних та інших загальнолюдських норм і цінностей, перетворенні людей у духовних і соціальних Люмпенів, що повністю залежать від непередбачуваних та безконтрольних дій влади, демагогів та авантюристів.

Термін *М.* ввів американський соціолог Р. Парк у 20-х рр. XX ст. стосовно мулатів, яким, на його думку, у силу їхнього становища в суспільстві були притаманні такі риси, як занепокоєння, агресивність, честолюбство, чутливість та егоцентризм. У 30-і рр. XX ст. проблеми *М.* вивчав Е. Стоунквіст, котрий дотримувався культурологічних позицій. На його думку, поряд із соціальною групою, що посідає домінуюче становище в суспільстві, існує ціла низка підпорядкованих груп (наприклад, етнічні меншості). Прагнучи інтегруватися в домінуючу групу, члени підпорядкованих соціальних груп залучаються до її культурних стандартів, унаслідок чого виникають культурні гібриди, які перебувають на межі як домінуючої групи, що ніколи їх цілком не прийме, так і відповідної підпорядкованої групи, яка вважає їх відступниками. Як культурний гібрид, маргінали об'єктивно не можуть однозначно ідентифікувати себе з жодною соціальною групою. Тобто *М.* — це перебування одночасно в двох або більше світах і не належність жодному. Крім етнічних меншин, на початку XX ст. маргіналізованими також вважалися бездомні, душевно хворі, дармоїди, проститутки та інші. У радянський літературі термін *М.* поширення не отримав. У кінці XX ст. до груп маргіналів стали входити хіпі, етнічні, релігійні меншини, представники нетрадиційно мислячої інтелігенції. Урбанізація, масова міграція, інтенсивна взаємодія між носіями різноманітних етнокультурних, релігійних традицій, вплив засобів масової комунікації — усе це призводить до того, що *М.* стає в сучасному світі нормою. Процес *М.* сучасного суспільства, його сутність, причини, наслідки, різні типології, суспільне значення розкривають у своїх дослідженнях А. Атоян, А. Лантух, М. Кемалова, П. Забродський, О. Леонтенко, І. Петрова, І. Прибиткова та інші.

За думкою вчених, ту основу, що постійно породжує *М.* в суспільстві, представляють, як правило, *три категорії індивідів*: 1) ті, хто не бажає поділяти ціннісні орієнтації соціуму; 2) нездатні адекватно інтегруватися в соціальну спільноту через інтелектуальні, психічні або соціальні особливості; 3) мають природжені відхилення від прийнятих норм.

Загальними ж для *М.* ознаками є: 1) стан непевності, коливання між агресивністю і пригніченістю (результат невпевненості та невизначеності в завтрашньому дні, блокада життєво важливих цілей); 2) наявність екстремізму (в ідеології), здатність бути об'єктом маніпуляцій (у поводженні); 3) нестійкість, схильність до впливу спонукань і настроїв, а не розуму; 4) насторожене ставлення до можливостей змін, схильність до агресивного захисту свого статусу через страх перед подальшим погіршенням свого становища; 5) невміння користуватися демократичними інструментами для захисту своїх прав і свобод, що нерідко стає основою екстремістських форм протесту.

Сучасні дослідники *М.* суспільства А. Атоян, А. Лантух та інші серед маргіналів виділяють наступні групи: *етномаргінали,* які формуються завдяки міграціям в чуже етнічне середовище, народжуються в результаті змішаних шлюбів; *біомаргінали,*

здоров'я яких перестає бути предметом турботи соціуму; *соціомаргінали* — ті, що знаходяться у процесі незавершеного соціального переміщення; *вікові маргінали,* що формуються при розриві зв'язків між поколіннями; *політичні маргінали,* яких не задовольняють легальні можливості і легітимні правила суспільно-політичної боротьби; *економічні маргінали* традиційного типу (безробітні) та нового типу («нові бідні»); *релігійні маргінали,* які знаходяться за межами конфесій, або не наважаться здійснити вибір між ними; *кримінальні маргінали,* які порушують суспільні й моральні норми шляхом злочинної діяльності, а також ще й ті, чий статус ще не визначений у соціальній структурі суспільства.

М. Кемалова до основних *детермінантів* процесу *М.* відносить спад в економіці, безробіття, міграцію, бідність, безпритульність, девіації в поведінці, злочинність, кризу системи цінностей, крайню незахищеність окремих категорій населення (молодь, інваліди, пенсіонери, люди похилого віку) тощо. Усе це дозволяє їй виділити основні *чинники М.* сучасного українського суспільства: економічний, політичний, соціальний.

Економічний чинник містить такі складові: 1) зміна міжрегіональних зв'язків, що призвело до ослаблення економічної основи цілісності держави; 2) загальний спад виробництва, у результаті чого відбулася зміна галузевої структури економіки; 3) труднощі зі збутом продукції, що призвели до зупинки підприємств; 4) засилля застарілих технологій та примітивних форм праці, що породили існування великої кількості малокваліфікованих працівників з низьким рівнем потреб.

До *політичних чинників М.* належать чинники, пов'язані з руйнуванням громадянського суспільства: 1) розрив соціальних зв'язків, що інтегрують людей у добровільні організації; 2) знищення самих цих організацій; 3) відсутність особистісної свободи й широких політичних прав; 4) поділ суспільства за соціально-політичними орієнтаціями; 5) відсутність політичних ідей, спроможних зацікавити значну частину населення.

Серед *соціальних чинників М.* вчена називає: 1) зростання соціальної несправедливості, соціальної нерівності; 2) зміна положення людей у суспільстві в умовах його трансформації, зростання бідності; 3) зміна системи цінностей та трансформація інституту сім'ї, що не справляється з виховною функцією; 4) поширення утриманської моделі поведінки, руйнування трудової мотивації, небажання працювати; 5) міграційні процеси, що посилилися внаслідок загострення міжнаціональних стосунків; 6) масова міграція із села в місто, утікання інтелектуального потенціалу із сіл, п'янство та ін.

Із перерахованих детермінантів і чинників *М.* найістотнішим, що лежить в основі й породжує інші, є *бідність*. В Україні спостерігається істотна диференціація населення на бідних (87 %) та багатих (3 %) на фоні постійного збільшення рівня *безробіття*. Дослідники відзначають значне зростання поряд з *традиційними* групами бідних (пенсіонери, неповні або багатодітні сім'ї, молодь та ін.) так званих *нових* бідних. До них потрапляють безробітні, соціально-професійні групи, що втрачають міцні позиції на ринку праці (частіше — кваліфіковані працівники). Лікарі, учителі, інженери, що вважалися на початку перехідного періоду середнім класом, сьогодні опинилися серед нових бідних, що визначає їх *М.* Серед різних *форм* бідності сьогодні виділяють *суб'єктивну* бідність, що визначається самоідентифікацією і безпосередньо пов'язана з *М.* населення та утриманськими настроями, сприяє зниженню економічної активності й призводить до готовності сприймати деструктивні ідеї. У результаті людина підкоряється будь-якій політичній силі. Інша форма — *спадкова бідність*: діти з бідних сімей не можуть отримати освіти і, як наслідок, гарної високооплачуваної роботи. Третя форма — *бідність*

працюючих, що отримують зарплату нижче порога бідності. В умовах зростання такої соціальної несправедливості й соціальної нерівності зростає протестний потенціал громадян України, що проявляється в активних діях: участі в мітингах, демонстраціях протесту тощо.

Все це дає підставу сучасним соціологам (Є. Головаха, Н. Паніна та ін.) визначати *М.* як невдоволеність, небажання індивідів знаходиться у тих спільнотах та структурах, де не до кінця задоволені їх життєво важливі інтереси. На цій підставі було зроблено висновок, що нові спільноти формуються із колишніх елітарних представників старих спільнот, у яких вони не змогли реалізувати своїх можливостей. Отже, процес *М.* дозволяє індивідам вмонтовуватися в старі або об'єднуватися в нові соціальні спільноти, завойовуючи собі соціальний простір. Тим самим суспільство ніколи не буває у спокої. Маючи постійний маргінальний субстрат, воно весь час змінюється через появу або нових спільнот, або вдосконалення старих. Тобто, крім деструктивної ролі *М.* сучасні вчені намагаються обґрунтувати її конструктивне значення в розвитку матеріальної та духовної культури: у певних обставинах маргінальні групи стають ядром формування нової еліти в суспільстві, ініціаторами прогресивних реформ і відкриттів, лідерами соціально-політичних рухів тощо.

Літ: Головаха Е. И., Панина Н. В. Потенциал социального протеста в Украине // Социологические исследования.— 1999.— № 10.— С. 31–40; Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д. М. Гвиашвили, Н. И. Лашма; Сост. Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова.— М.: Политиздат, 1988.— 479 с.; Новые демографические тенденции в Украине // Экономика Украины.— 1998.— № 5.— С. 15; Петрова І. Люди на узбіччі // Віче.— 1998.— № 3 (72).— С. 89–102; Словарь по социальной педагогике: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.- сост. Л. В. Мардахаев.— М.: Издательский центр «Академия», 2002.— 368 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних робітників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової.— К.: УДЦССМ.— 2000.— 260 с.; Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр учбової літератури, 2008.— 336 с.; Философский энциклопедический словарь / Л. Ф. Ильчев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов.— М.: Сов. энциклопедия, 1983.— 840 с.

Караман О. Л.

МОТИВАЦІЯ — сукупність спонукальних факторів, які визначають активність особистості; усі мотиви, потреби, стимули, ситуативні чинники, які спонукають поведінку людини; процес формування мотиву. Однак на сьогоднішній день *М.* як психічне явище трактують по-різному. Це поняття розглядають як: сукупність факторів, які підтримують і спрямовують, тобто визначають поведінку (К. Мадсен, Ж. Годфруа); сукупність мотивів (К. Платонов), спонукання, які викликають активність організму та визначають її спрямованість; процес психічної регуляції конкретної діяльності (М. Магомед-Емінов); процес дії мотиву та механізм, який визначає виникнення, спрямування та способи здійснення конкретних форм діяльності (І. Джидар'ян); сукупна система процесів, які спонукають і відповідають за діяльність (В. Вілюнас).

Поняття *М.* використовують у психології з подвійним значенням: на позначення системи чинників, що визначають поведінку, а саме потреби, мотиви, цілі, наміри, прагнення тощо, а також для характеристики процесу, який стимулює та підтримує активність поведінки на певному рівні. Іншими словами *М.* можна визначати і як сукупність причин психологічного характеру, для пояснення поведінки людини, її спрямованості й активності. *М.* — це пошук відповідей на запитання «чому?», «навіщо?», «з якою метою?» тощо. До того ж будь-яка форма поведінки може бути пояснена як внутрішніми, так і

зовнішніми причинами. У першому випадку роль вихідного та прикінцевого пунктів пояснення виконують психологічні властивості суб'єкта поведінки, а у другому — зовнішні умови й обставини його діяльності. У першому випадку йдеться про мотиви, потреби, цілі, наміри, бажання, інтереси тощо, а в другому — про стимули, які є наслідком ситуації, яка склалась. Іноді всі психологічні фактори, які ніби внутрішньо від людини, визначають її поведінку, називають особистісними диспозиціями. Тоді відповідно говорять про диспозиційну та ситуаційну мотивації як аналоги внутрішньої та зовнішньої детермінації поведінки. *М.* пояснює цілеспрямованість дій, організованість і стійкість цілісної діяльності, спрямованої на досягнення мети. *Мотив*, на відміну від *М.*, — це те, що належить власне суб'єкту поведінки, є його стійкою особистісною властивістю, спонукуючи внутрішньо до дій. Мотив також можна визначити як поняття, яке в загальному вигляді відображає багато диспозицій. З усіх можливих диспозицій найважливіші *потреби*. Потреба як стан особистості завжди пов'язана з наявністю в людини почуття незадоволеності, яке викликане дефіцитом того, що є необхідним. Потреба активізує організм, стимулює його поведінку, спрямовану на пошук того, що бажане. Як особистості, люди відрізняються один від одного різноманітністю потреб та особливим їх поєднанням. Основні характеристики людських потреб — сила, періодичність виникнення та спосіб задоволення. Наступним за своїм мотиваційним значенням є поняття мети. Нею називають той безпосередньо усвідомлений результат, на який у даний момент спрямована дія, пов'язана з діяльністю, що задовольняється актуалізованою потребою. Психологічно ціль — такий мотиваційно-спонукальний зміст свідомості, який людина сприймає як безпосередній і найближчий очікуваний результат її діяльності. Розрізняють цілі діяльності та життєві цілі. Це пов'язано з тим, що людині доводиться виконувати впродовж життя безліч різноманітних дій, у кожній з яких реалізується певна ціль. Але мета будь-якої діяльності розкриває лише яку-небудь одну сторону спрямованості особистості, яка виявляється в даній діяльності. Життєва ціль відіграє роль узагальненого фактора усіх проміжних цілей, пов'язаних з окремими діями. Разом із тим реалізація кожної з цілей діяльності — це часткова реалізація загальної життєвої мети особистості. З життєвими цілями пов'язаний рівень досягнень особистості. У життєвих цілях особистості розкривається усвідомлена концепція власного майбутнього. Усвідомлення людиною не тільки цілі, але й реальності її досягнення розглядають як перспективу особистості.

Існує багато різноманітних концепцій і теорій, присвячених проблемі *М.*, мотивів і спрямованості особистості. Численні теорії *М.* почали з'являтись ще в роботах древніх філософів, а в наш час таких теорій нараховують декілька десятків. Точка зору походження *М.* людини у процесі розвитку людства й науки неодноразово змінювалась. Однак більшість наукових підходів завжди розподілялись між двома філософськими течіями: раціоналізмом та ірраціоналізмом. Концепції та теорії *М.*, які стосувалися лише людини, почали з'являтись, починаючи з 30-х рр.. XX ст. Першою з них була теорія *М.*, запропонована К. Левітом. Наступними були опубліковані роботи представників гуманістичної психології: Г. Мюррея, А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса. Досить поширеною була мотиваційна концепція Г. Мюррея. Учений запропонував список вторинних (психогенних) потреб, які виникають на базі інстинктоподібних потягів у результаті виховання й навчання. Це потреби досягнення успіху, афіліації, агресії, потреби незалежності, протидії, поваги, приниження, захисту, домінування, привернення уваги, уникнення шкідливих впливів, невдач, заступництва, порядку, гри, неприйняття, осмислення, сек-

суальних стосунків, допомоги, взаєморозуміння. Інша, ще більш відома концепція *М.* поведінки людини належить А. Маслоу. Найчастіше, коли йдеться про дану концепцію, мають на увазі існування ієрархії людських потреб та їх класифікацію, запропоновану А. Маслоу. Відповідно до даної концепції, у людини з народження послідовно з'являються та супроводжують її дорослішання сім класів потреб: фізіологічні (органічні) потреби, потреби в безпеці, у приналежності та любові, повазі, пізнавальні потреби, естетичні потреби, потреби в самореалізації. Разом з тим, на думку автора, в основі даної мотиваційної піраміди лежать фізіологічні потреби, а вищі потреби (естетичні та потреби в самоактуалізації), утворюють її вершину. У вітчизняній науковій теорії теж були спроби вирішити проблему *М.* людини. Однак аж до середини 60-х рр. XX ст. дослідження зосереджувалися на вивченні пізнавальних процесів. Згідно з теорією діяльнісного походження мотиваційної сфери людини А. Лєонтьєва, мотиваційна сфера людини, як і інші її психологічні особливості, має свої джерела в практичній діяльності. Безпосередньо в діяльності можна виявити ті складові, які відповідають елементам мотиваційної сфери, функціонально та генетично пов'язані з ними. Між структурою діяльності та будовою мотиваційної сфери людини існують відносини ізоморфізму, тобто взаємної відповідності. У більш нових концепціях *М.*, які претендують на пояснення поведінки людини, переважає когнітивний підхід до *М.*, у руслі якого особливе значення надане феноменам, пов'язаним зі свідомістю та знаннями людини.

Літ.: Немов Р. С. Психология: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн.— 4-е изд.— М.: ВЛАДОС, 2000.— Кн. 1: Общие основы психологии.— 688 с.; Общая психология: Учебник для вузов / А. Г. Маклаков.— СПб.: Питер, 2003.— 592 с.

Цюман Т. П.

ОСОБИСТІСТЬ. Поняття *О.*— багатозначне. Теоретичний аналіз засвідчує, що тільки те визначення цього поняття матиме практично-перетворюючу силу, яке містить пояснення загального механізму її становлення й розвитку.

Визначення, що відповідає таким вимогам, дав С. Франк. Він зауважував: «Людина є людиною саме тому, що вона є більш, ніж емпірично-природна істота… Піднесення над своєю емпіричною природою — є дійсною сутністю людини (особистості)». Вчений чітко визначає ракурс звернення людини до самої себе для констатації того, якою вона є і якою має стати.

Ще точніше ця ідея простежується у визначенні поняття *О.*, що дає О. Лосєв. Під *О.* він розуміє певну самосвідомість, самосвідомість, пов'язану не з фізичними характеристиками людини (хоч це й важливо), а з її морально-духовним складом.

Така самосвідомість і є корелятором розвиненої *О.* як суб'єкта вільного й морально відповідального вчинку.

Таким чином, морально-духовна самосвідомість має бути тим полігоном, на якому розгортатиметься виховання і розвиток підростаючої *О.* Безумовно, процес такої самосвідомості неможливий без розвитку свідомості, яка є джерелом постачання значущого змісту. Саме зміст задаватиме траєкторію особистісного зростання людини. Йдеться, власне, про єдність процесів свідомості та самосвідомості у вихованні гармонійно розвиненої *О.*

Змістовна сторона визначається позицією людини стосовно навколишньої дійсності, ставлення її до різних сфер, які обов'язково мають бути втілені в різних формах активності, зокрема в моральній діяльності.

Цілісне психологічне розуміння *О.* у розвивальному контексті не можливе без з'ясування таких понять як образ «Я» і особистісна цінність.

Щодо *О. образ «Я»* є її ядром, незмінною сутністю, яка залишається з нею впродовж усього її життя, незважаючи на мінливі обставини і зміни в оцінках і почуттях. Предметність цілісного образу «Я» як системи уявлень індивіда про самого себе та емоційно-ціннісне самоставлення складають особистісні цінності. Кожну з них можна вважати одиничним образом «Я», з яких утворюється цілісний, узагальнений образ «Я» людини. Виходячи з такої функціональної ролі, можна сформулювати таке поняття особистісної цінності.

Особистісна цінність — це психологічне новоутворення, що безпосередньо відображає найбільш значущу для суб'єкта узагальнену сферу навколишнього середовища, через ставлення до якої він вирізняє, усвідомлює і утверджує себе, своє «Я», і в результаті цього ця сфера стає простором його життєдіяльності.

Формування й розвиток у дитини будь-якої особистісної цінності передбачає створення адекватної її сутності, перспективи спільної діяльності педагога і вихованця. Тому наведене визначення поняття особистісної цінності має стати програмною схемою виховної роботи, яка ґрунтується не на механізмах зовнішнього підкріплення, а свідомості й самосвідомості суб'єкта.

Змістовною основою початку реалізації виховного процесу має бути виокремлення тієї сфери дійсності, яка охоплює простір дії певної особистісної цінності. Це має принципове значення. Цінність пізнання пов'язана з властивими йому організаційними та змістовно-операційними особливостями навчального процесу, до якого залучено учня. Звісно, що без сформованого вміння вчитися не може виникнути така цінність. Цінність бережного ставлення до природи має свою змістовно-операційну своєрідність. Це ж стосується цінностей міжособистісних взаємин, зокрема патріотизму як фундаментальної особистісної цінності. Так, щоб діяти патріотично щодо навколишньої природи, вихованець мусить набувати різних операційних умінь. Якщо порівняти сфери діяльності, в яких має активно виявляти себе особистість, то з'ясується, що вони неоднакові за обсягом. Одні вузькоконкретні, інші займають більш широкий життєвий простір *О.*, а тому в її свідомості виступають узагальнено.

Після етапу виокремлення сфери практичної дії тієї чи іншої особистісної цінності виховна діяльність зосереджується на набутті конкретної етичної норми, що відображає певну сферу активності суб'єкта, особистісного для нього смислу. Ступінь значущості етичного змісту має бути доволі високим, оскільки низький його рівень не має спонукальної сили для наступного розгортання «Я-процесу».

Ключова роль у формуванні психологічної властивості — ставлення, що відображає безпосередню значущість для дитини певної етичної норми,— належить *педагогічному діалогу*. За останніми науково-психологічними даними вирішальна роль у формуванні вищих психічних функцій відводиться не предметно-перетворювальній діяльності (а саме на цей аспект орієнтується виховний процес), а мовленнєвій взаємодії. Своєрідністю педагогічного спілкування, а точніше виховуючого діалогу, є те, що два суб'єкти мають різні виховні позиції: вихователь виступає носієм та транслятором особистісних цінностей, а вихованець мусить ними лише оволодіти.

Міжособистісна діалогічна взаємодія вихователя і вихованця для досягнення розвивальних результатів має бути взаємоактивною. Ця якість не є даною самого виховуючого спілкування, оскільки воно може характеризуватися внутрішньою пасивністю

його суб'єктів. При цьому пасивність слід розуміти як форму комунікації, що розгортається на основі функціонування реактивного механізму: вихователь чи вихованець використовує уставлений у життєвому досвіді спосіб оцінювання, розуміння та дії щодо тієї чи іншої поведінкової ситуації. За такого перебігу діалогу будь-яких прогресивних зрушень, навіть короткотермінових, бути не може, оскільки кожен із суб'єктів взаємодії залишається на своїй автономній внутрішній позиції.

Спілкування у системі «вихователь-вихованець» має характер дискусії, оскільки всі положення (і соціально значущі і несхвальні), які висуваються в ході діалогу, вимагають відповідної аргументації.

Необхідною умовою виникнення у вихованця суб'єктивної значущості тієї чи іншої моральної норми є формування у нього впевненості в її доцільності, необхідності в міжособистісних взаєминах. Тому вихователь має володіти спеціальними прийомами, які сприяють створенню у дітей такої впевненості. Ця впевненість формується у процесі спільної діяльності вихователя і вихованців на основі очевидних фактів поведінки людей, використання життєвого досвіду вихованця, під впливом громадської думки, а також авторитету окремих людей.

Щоб ціннісний зміст етичної норми став психологічним підґрунтям розгортання процесу особистісної самосвідомості дитини, вона обов'язково має вправлятися в способах виділення, усвідомлення і утвердження себе у зв'язку з цим змістом. При чому ці складові процесу самосвідомості мусять бути відпрацьовані вихованцем на однаковому якісному рівні з урахуванням їхньої операційної специфіки.

Якою ж має бути примірна орієнтована основа діяльності вихованця щодо цих трьох складових — етапів особистісної самосвідомості?

Робота вихованця із самоусвідомлення починається з вирізнення себе як автономної сутності. Цей шлях до себе надзвичайно складний, оскільки первісно дитина міцно пов'язана з навколишнім світом і лише згодом вона дистанціюється як фізичний організм. Ще складнішою є психічна диференціація. За сучасними уявленнями, люблячі батьки переживаються на певній стадії дитячого розвитку не як самостійні зовнішні щодо дитини фігури, а інтеріорізовані функціонально визначеними частинами її «Я».

Моральне «Я» дитина виокремлює за допомогою власних моральних дій, усвідомлення яких починається з кінця. Предметом уваги та осмислення стають їх результати, оскільки вони виступають в наочно-дійовому вигляді, що полегшує процес розуміння.

Потім дитина вичленовує способи дій, не усвідомлюючи їх мотиваційного, особистісно смислового аспекту. А саме він є психологічною основою образу «Я». Тому слід цілеспрямовано формувати в учня вміння давати якісну оцінку своїм моральним діям на кшталт: «чесний вчинок», «чуйний вчинок» тощо. Зв'язок якості вчинку з особистісною цінністю як його спонукою має обов'язково встановлюватися. Це полегшує процес виділення морально-духовного «Я».

В усвідомленні себе важливий момент поштовху, що спонукає думку суб'єкта на своє «Я». Зазвичай людина звертає свою увагу на навколишній світ і лише у виняткових випадках — на саму себе. Оскільки в останньому випадку «Я» стає об'єктом власної уваги, то йдеться про «об'єктну самосвідомість» на відміну від «суб'єктної», коли «Я» є лише супроводом спрямованої назовні уваги суб'єкта.

Процес розмірковування (рефлексії) також потребує керівництва з боку педагога. Сподіватися на спонтанність цього процесу не доводиться, хоча нерідко так і трапляється. У цьому разі особистісно перетворювальні наслідки будуть малопродуктивним.

Здебільшого дитина, навіть підліткового віку, самостійно являє рефлексію лише на рівні здорового глузду, що ґрунтується на формальній логіці. Наслідком цього є нестійкість, неміцність, суперечливість підлітка щодо навколишнього світу і самого себе. Спостерігаються також конфліктні стосунки з соціальним середовищем і проблема втекти від цього середовища як умови самовизначення, збереження та зміцнення свого особистісного «Я». Тож слід якомога раніше культивувати у вихованця розумну рефлексію, що ґрунтується на діалектичній логіці, за якою дитина не сперечається з собою, а веде діалог. Якщо в основу суперечки покладено потребу будь-яким способом утвердити власне «Я», то внутрішній діалог із самим собою дає змогу заглиблюватись у себе, сприяє виходу у сферу творення нових особистісних цінностей.

Предметом цілеспрямованого формування мусить виступити емоційно-ціннісне самоставлення. Кожна особистісна цінність, яка перебуває на стадії становлення, проходить послідовні етапи емоційного переживання-діяльності: самопохвали, радості за себе, задоволеності собою, самоповаги і, нарешті, гордості за себе, тобто за те, що суб'єкт набуває нової особистісної цінності. Продукт роботи — самопереживання — завжди внутрішнє і суб'єктивне, тобто нова особистісна цінність.

Людина з розвиненими особистісними цінностями прагне постійно втілювати їх у моральній поведінці чи діяльності, які є справжніми самочинними формами активності й нагорода за які криється в самій особистості. Цей процес морально-духовного утвердження зумовлює появу якісно нового особистісного настановлення — усвідомлення необхідності віддачі, що має істотне значення для моральної самосвідомості людини. Виникає стійке переконання, що віддавати — означає робити внесок у формування іншої людини, що є найбільшим проявом могутності того, хто віддає. Коли я віддаю, я відчуваю свою силу й багатство, і ці емоційні переживання наповнюють мене радістю. Віддавати набагато радісніше, ніж отримувати, хоч панує переконання, що давати — означає втрачати щось, чимось жертвувати. У людей з такою орієнтацією процес віддачі надзвичайно психологічно болісний. З огляду на це, у виховному плані важливіше віддавати не матеріальні, а специфічно людські, особистісні цінності.

Літ.: Бех І. Д. Від волі до особистості.— К.: Україна-Віта, 1995.— 202 с.; Лосев А. Ф. Философия, мифология, культура.— М.: Политиздат, 1991.— 525 с.; Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность.— М. МГУ, 1975; Петровский В. А. Личность: феномен субъективности.— Ростов, 1992; Франк С. Л. Духовные основы общества.— М.: Республика, 1992.

Бех І. Д.

ПОВЕДІНКА АДИКТИВНА (англ. addictive — такий, що викликає звичку, звикання; addiction — шкідлива звичка) — поведінка особи, спрямована на задоволення невтримного і невгамовного потягу до певних видів активності, що надають людині задоволення, дозволяють відчути особливі переживання або змінити психічний стан, проте наносять шкоду її фізичному або психічному здоров'ю, діяльності та взаємовідносинам. Об'єктом потягу при *П. а.* можуть бути вживання певних речовин, маніпулювання з предметами, різні види емоційно-забарвленої діяльності, спілкування і взаємовідносин. *П. а.* є проявом формування у особи залежності (адикції) від певного виду активності, яка полягає в неспроможності особи досягнути без неї психологічного комфорту, контролювати її початок й часові межі, узгоджувати з іншою життєво важливою діяльністю, долати негативні переживання, пов'язані із утриманням від такої активності.

Закономірності формування *П. а.*, зміст та методи її профілактики, науково-методичні аспекти реабілітації осіб, яким властива *П. а.*, розкриті в роботах Ц. Короленка, Н. Дмитрієвої, Л. Леонової, Н. Бочкарьової, В. Менделевича, Н. Максимової, Є. Змановської та ін.

Відповідно до характеру активності, спричиненої залежністю, дослідники виокремлюють *хімічні*, *нехімічні* та *проміжні* види адикцій (Ц. Короленко, Н. Дмітрієва, А. Єгоров). До хімічних адикцій відносять залежності, пов'язані із вживанням психоактивних або токсичних речовин і медичних препаратів. До нехімічних (поведінкових) адикцій належать ігрові (гемблінг, кібернетична лудоманія, спортивна), трудові (роботоголізм, крусадерство), технологічні (комп'ютерна, телевізійна, телефонна), любовні та сексуальні залежності, фанатизм (спортивний, політичний, релігійний), надцінні й екстремальні захоплення, хобі-залежності, адикції відносин, адикцію до витрати грошей (шопінг-залежність) тощо. До проміжного виду залежностей відносять харчові адикції (схильність до переїдання, голодування, дієт). Адикції також поділяють на системні (такі, що порушують життєдіяльність та розвиток особистості в цілому) і елементарні (порушують лише окремі аспекти життєдіяльності людини), девіантні і соціально-прийнятні (В. Менделевич).

На *адиктивний характер певної активності* людини вказує те, що вона викликає у людини особливі переживання або призводить до зміненого стану свідомості, стає для людини надцінною, недостатньо піддається її свідомому контролю, носить циклічний характер, продовжується попри негативні наслідки, призводить до деформації особистості та соціальної дезадаптації. *Деформація особистості* при *П. а.* проявляється у поступовому звуженні кола інтересів людини та надмірній цікавості до всього, що стосується об'єкту адикції, недостатній увазі до іншої життєво-важливої діяльності, невиконанні людиною обов'язків, загостренні акцентуйованих рис її характеру, посиленні загальної тривожності та агресивності. Проявами *соціальної дезадаптації* особи, якій властива адикція, можуть бути втрата соціальних зв'язків, обмеження кола спілкування особами, причетними до *П. а.*, постійні конфлікти з оточуючими, погіршення репутації, втрата роботи або припинення навчання, розрив сімейних стосунків тощо. Шкідливість *П. а.* для фізичного і психічного здоров'я людини може бути пов'язана як із безпосереднім впливом предмету адикції (хімічної речовини, продукту харчування, ризикованих дій), так і з наслідками способу життя, пов'язаного із *П. а.* (постійний стрес, недоїдання, недосипання, тривалого сидіння у незручній позі тощо).

Причиною формування *П. а.* є прагнення особи з низькими адаптивними можливостями втекти від травмуючої її реальності, подолати дискомфорт, викликаний фрустрацією тієї чи іншої потреби, вийти із стресової або конфліктної ситуації за допомогою зміни свого психічного стану або переживання інтенсивних емоцій. *П. а.* виступає засобом, за допомогою якого людина контролює свій емоційний стан, уникає болісних переживань, не змінюючи ситуації, яка такі переживання викликає, гарантовано отримує гедоністичне задоволення. Для несамостійної особистості *П. а.* виступає також засобом отримання зовнішнього контролю над собою, за допомогою якого людина уникає проблем вибору та позбавляється персональної відповідальності за свої вчинки. *Психологічними механізмами* формування *П. а.* виступають фіксація уваги на певних предметах або активностях, перенесення на предмети або відносини дитячої емоційної прив'язаності, закріплення умовно-рефлекторного зв'язку між певними ситуаціями та адиктивними реакціями.

Чинниками формування *П. а.* виступають соціальні умови та фізіологічні й психологічні якості людини, що, з одного боку, породжують її проблеми та заважають соціальній адап-

тації, з іншого — спрямовують її увагу на конкретні види активності та сприяють фіксації на них. До *фізіологічних чинників П. а.* відносять незбалансованість психофізіологічних процесів, органічні враження центральної нервової системи та психоневрологічні захворювання, внаслідок яких людина відчуває потребу в зміні психічного стану, стає надчутливою щодо впливу певних хімічних речовин або соціальних стимулів. Серед *психологічних чинників П. а.* виділяють емоційну нестабільність, акцентуації та розлади особистості, нерозвиненість соціальних навичок, труднощі у встановленні і підтримці соціальних контактів та близьких взаємовідносин; низький рівень сформованості вольових якостей, нестійкість до стресу і фрустрації, зовнішній локус контролю, несамостійність і невпевненість у собі; невизначеність або нестійкість ціннісних орієнтацій та моральних переконань, загальну гедоністичну спрямованість особистості; схильність до раціоналізації та самовиправдання, когнітивні викривлення та «мислення за бажанням». Під впливом названих чинників людина, з одного боку, важко адаптується до певних життєвих ситуацій, часто переживає негативні емоції та відчуває загальний психологічний дискомфорт, з іншого — прагне ухилитися від вирішення проблем та знайти прості способи покращення психічного стану, виявляється нездатною протистояти потягам і бажанням та знаходить виправдання своїй поведінці. На думку В. Менделевича, адиктивній поведінці передує формування у людини в процесі соціалізації на основі біологічних передумов *особливого типу залежної особистості*, яка характеризується інфантилізмом, підвищеною навіюваністю та психологічною ригідністю, в той час як конкретний вид її адикції залежить від ситуативних чинників.

Формуванню схильності до *П. а.* сприяють такі *мікросоціальні чинники* як виховання в умовах відсутності батьківської прихильності та емоційної підтримки з боку батьків, неадекватний стиль батьківського виховання (гіперопіка, гіпоопіка); емоційна нестабільність сім'ї та перебування в умовах постійних сімейних конфліктів, *П. а.* одного із членів сім'ї; авторитарність вихователів та надмірні навчальні навантаження в закладах освіти; заохочення різних видів адиктивного поводження в неформальній групі. Поширенню *П. а.* в суспільстві сприяють соціальне напруження і загострення економічних проблем, низький рівень соціальної солідарності, мода на певні види ризикованого щодо формування залежності поводження, поширення в засобах масової інформації зразків *П. а.*, їх пряма і непряма реклама, доступність засобів адиктивного поводження, діяльність угруповань, що заохочують певні види *П. а.*

Ц. Короленко виділяє п'ять етапів формування *П. а.* На *першому етапі* відбувається фіксація на переживанні сильної емоції, швидкої зміни психічного стану у зв'язку із певною активністю. Людина усвідомлює можливість отримання особливого задоволення, покращення емоційного стану, відволікання від проблем за допомогою вживання певної речовини, включення в певну діяльність або взаємовідносини, і у неї з'являється бажання за нагоди повторити такі дії. На *другому етапі* у людини формується певна послідовність звернення до об'єкту адикції: людина проявляє адиктивну активність з певною періодичністю; у неї формується потреба виконувати адиктивні дії у зв'язку з певними ситуаціями (ситуативна залежність), проте це ще не порушує нормального протікання її життєдіяльності й взаємовідносин. Частота звернення особи до адиктивної активності збільшується по мірі виникнення у неї нових життєвих труднощів та погіршенням загального фізичного і психічного стану. На *третьому етапі* адиктивна активність стає звичним способом реагування людини на проблеми і труднощі. *П. а.* людини перестає бути пов'язаною з окремими ситуаціями, частота і тривалість адиктивних дій починають заважати її діяльності і взаємовідносинам, змінюють звичний спосіб

життя. В той же час людина не визнає своєї залежності й виправдовує свою поведінку. *Четвертий етап* характеризується повним домінуванням *П. а.* в життєдіяльності людини, повним зануренням в адиктивний процес, особистісними деформаціями і повною соціальною дезадаптацією. Людина втрачає можливість навчатися, працювати, підтримувати не пов'язані із адикцією взаємовідносини. На *п'ятому етапі П. а.* руйнує організм і психіку людини. Загострюються соматичні захворювання, особистісна деградація набуває необоротного характеру. Адиктивна активність перестає надавати задоволення і суттєво впливати на психічний стан людини, вона відчуває апатію і духовне спустошення, втрачає будь-яку мотивацію. Розвиток *П. а.* може призупинитись на одному із вказаних етапів. Швидкість протікання процесу формування *П. а.* людини та етап, на якому він припиниться, залежать як від виду *П. а.*, так і від індивідуальних особливостей та умов життєдіяльності залежної особи.

Реабілітація осіб, яким властива *П. а.*, спрямована на повернення їх до повноцінної життєдіяльності в суспільстві. Залежно від виду та етапу формування *П. а.*, ступеня соціальної дезадаптації та індивідуальних особливостей залежної особи, вона може передбачати терапію негативного фізичного та психічного стану, викликаного утриманням від адиктивної активності, навчання залежної особи навичкам контролю адиктивного потягу, формування у неї нової системи ціннісних орієнтацій, життєвих смислів, настанов і спрямованостей особистості, розвиток навичок та особистісних якостей, необхідних для повноцінної життєдіяльності, подолання особистісних проблем і конфліктів, організацію спілкування залежних осіб та створення навколо них мережі комунікативної підтримки, корекцію взаємовідносин у сім'ї та соціальному оточенні залежних, сприяння зайнятості залежної особи та підтримку її діяльності, альтернативну *П. а.*, соціальний супровід залежної особи в процесі її реінтеграції та соціальної реадаптації.

Профілактика *П. а.* спрямована на усунення або нейтралізацію впливу соціальних і особистісних чинників, що сприяють формуванню адикції. Профілактика *П. а.* передбачає здійснення заходів контролю за обігом психоактивних речовин та засобів, необхідних для найбільш деструктивних видів *П. а.*; обмеження поширення в ЗМІ інформації, що заохочує *П. а.*; орієнтацію сімейного та шкільного виховання на формування у дітей критичного мислення, різноспрямованих інтересів, цінностей активного самостійного життя, соціальних компетенцій, мотивації пізнавальної і творчої діяльності; популяризацію здорового способу життя та створення умов для активного здорового проведення дозвілля; поширення інформації щодо ознак та механізмів формування *П. а.* та психогігієни діяльності, що несе ризик розвитку адикції.

Літ.: Егоров А. Ю. Нехимические (поведенческие) аддикции (обзор) [Електронний ресурс].— Режим доступа: http: // www.narcom.ru / publ / info / 239; Змановская Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений.— М.: Издательский центр «Академия», 2003.— 288 с.; Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Психосоциальная аддиктология.— Новосибирск: Издательство «Олсиб», 2001.— 251 с.; Леонова Л. Г., Бочкарева Н. Л. Вопросы профилактики аддиктивного поведения в подростковом возрасте: Учебно-методическое пособие.— Новосибирск: Новосибирский медицинский институт, 1998.— 48 с.; Максимова Н. Ю., Толстоухова С. В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді.— К.: УДЦССМ, 2000.— 200 с.; Руководство по аддиктологии / Под ред. проф. В. Д. Менделевича. СПб.: Речь, 2007.— 768 с.; Симатова О. Б. Психология зависимости.— Чита: Изд-во ЗабГГПУ, 2006.— 308 с.

Лютий В. П.

ПОВЕДІНКА АСОЦІАЛЬНА — поведінка людини, що не співпадає із загальноприйнятими в даному суспільстві соціальними нормами, традиціями.

П. а. порушує права та інтереси суспільства в цілому і його громадян, зокрема, але ці порушення не досягають протизаконних дій. Найбільш загальною причиною асоціальних проявів є невідповідність об'єктивних рис індивіда позиції, яку він займає, вимогам в системі громадських відносин. *П. а.* особистість набуває внаслідок десоціалізації, тобто втрати якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності у суспільстві; або наявності якостей, несумісних з вимогами суспільства. Для *П. а.* характерна втрата або деформація важливих соціальних функцій особистості.

Найбільш загальною причиною асоціальних проявів особистості є соціальна невпорядкованість: результат невідповідності об'єктивних властивостей індивіда (його задатків, здібностей, а також характерологічних якостей, що індивід набув у процесі соціалізації) вимогам, що посідають чільне місце в системі суспільних відносин.

П. а. не завжди співпадає з кримінально карною. Деякі вчинки (прояви бюрократизма, пияцтва, бездушності) є видами асоціальної поведінки, але не підлягають карній відповідальності. Проте особи, які належать до асоціального типу розглядаються як категорія, що граничить з кримінальним світом.

Причини асоціальної поведінки полягають як в особливостях формування та розвитку особистості (її мотивації, особливостей протікання психічних процесів, характерологічних якостей), так і в особливостях соціального середовища, зовнішніх обставин, що штовхнули людину на асоціальний шлях.

П. а. є наслідком соціальної дезадаптації особистості і може розглядатись як прояв *девіантної поведінки*. Особливо загрозливою є асоціальна поведінка дітей та підлітків. Її типовими проявами є ледарство, схильність до безцільного проведення часу, безвідповідальність, неорганізованість, емоційна нестійкість, слабка спроможність до опору негативному впливу інших (О. Безпалько).

П. а. є наслідком неспроможності або небажання окремої людини знайти дозволений юридичними нормами спосіб задоволення власних потреб. Особистісні ж якості людини ускладнюють оцінку ситуації, не дають їй змоги прийняти адекватне рішення, свідомо управляти своєю поведінкою, протистояти негативному впливові інших осіб.

Визначають такі соціальні чинники *П. а.*: загострення соціальних проблем (зниження життєвого рівня, проблеми зайнятості та працевлаштування, забезпечення житлом тощо); недосконале законодавство; недоліки у роботі правоохоронних органів; неефективна робота установ соціально-культурної сфери, обмежені можливості для змістовного проведення дозвілля; недоліки виховної роботи в освітніх закладах; демонстрація насильства, романтизація кримінального способу життя в програмах ЗМІ, в сучасному масовому кінематографі та популярній музиці; низький рівень правової, педагогічної культури населення; поширення зловживання алкоголем, наркотичними речовинами; недостатній рівень соціального захисту населення; недоступність соціально-психологічної допомоги широким верствам населення тощо.

До особистісних передумов формування асоціальної поведінки належать: особливості темпераменту, пізнавальної та емоційно-вольової сфери особистості, її характеру, світогляду, мотивації та ціннісних орієнтацій, які роблять її чутливою до психотравмуючих ситуацій, зменшують її здатність опиратися негативним соціальним впливам і знаходити правомірні способи подолання труднощів (В. Оржехівська). Серед таких чинників варто виділити: незадоволені потреби, неспроможність або небажання людини задовольни-

ти звичайні потреби шляхом морально визнаних дій; психофізіологічні порушення (залишкові прояви органічних уражень центральної нервової системи, що були наслідком уроджених і перенесених травм і захворювань); дезадаптивні емоційно-вольової якості (якості та їх комбінації, що ускладнюють об'єктивну, раціональну оцінку ситуації (запальність, впертість), здатність самостійно приймати та виконувати рішення (нерішучість, нестійкість, несамостійність, конформізм і нонконформізм), передбачають силові засоби розв'язання проблемної ситуації (агресивність, жорстокість); особливості розвитку пізнавальної сфери (відставання у загальному інтелектуальному розвитку або у розвитку окремих пізнавальних процесів, мови, уваги внаслідок перенесених травм, захворювань, недоліків виховання); педагогічна занедбаність (відсутність належного піклування та виховання в сім'ї через девіантну поведінку батьків, невиконання ними своїх батьківських обов'язків або через їх педагогічну некомпетентність); вплив стереотипів асоціальної та дезадаптивної поведінки (засвоєння стереотипів агресивної, аморальної, делінквентної поведінки, що супроводжується позитивним підкріпленням після перших, спонтанних спроб таких дій); не сформованість комунікативних навичок (невміння позитивно і впевнено розв'язувати окремі ситуації у взаєминах з іншими людьми, аргументовано доводити свою думку, досягати взаєморозуміння та конструктивно розв'язувати конфлікти); особистісні проблеми та міжособистісні конфлікти (асоціальні дії вчиняють для того, щоб відстояти свої інтереси в конфлікті, самоствердитись у своїх очах та в очах оточуючих, привернути до себе увагу, отримати засоби вирішення цих проблем, наприклад, гроші, престижні предмети, перенести агресію, викликану проблемами, на інших осіб або предмети); неадекватна самооцінка (занижена самооцінка, невпевненість у собі, бажання подолати дискомфорт, самоствердитись); низький культурний рівень (не сформованість соціально корисних інтересів, невизначеність пріоритетів особистості, перспектив розвитку); прояви кризи підліткового віку (психологічні особливості цього віку і типові підліткові поведінкові реакції, які впливають на вирішення їх проблем).

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навчальний посібник.— К.: Логос, 2003.— 134 с.; Впровадження альтернативних видів кримінальних покарань в Україні: посібник / за ред. О. В. Беци.— К., Слово, 2003.— 116 с.; Кон И. С. Психология ранней юности: Книга для учителя.— М., Просвещение, 1989.— 255 с.; Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.-метод. посібник.— К.: ВУАН, 1996.— 352 с.; Соціальна педагогіка: підручник / За ред. А. Й. Капської.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 468 с.; Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. Соціально-педагогічні технології: Навч.-метод. посібник для студентів вищих навч. закладів.— Луганськ: Альма-матер, 2005.— 552 с.; Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений.— 2-е изд., стереотип.— М.: Академия, 2004.— 272 с.

Вайнола Р. Х.

ПОВЕДІНКА АУТОДЕСТРУКТИВНА — потреба особистості в саморуйнуванні. Основа такої поведінки — сильна негативна емоція, яка в сукупності з концентрацією уваги на своїх вадах створює негативне ставлення до самого себе.

Аутодеструкція характерна жорстокою, саморуйнівною поведінкою стосовно себе. Саморуйнування відбувається на неусвідомленому рівні. Аутодеструкція може бути *ендогенною* (шизофренія, психоорганічний синдром тощо) і *реактивною* (неврози, стрес). *П. а.*— наслідок відмови або недостатності індивідуальних механізмів поведінки при раптовій або сильній стресовій ситуації.

Поширенню аутодеструктивної діяльності в сучасному суспільстві сприяє високий темп життя, зростання безробіття, зниження рівня довіри людей один до одного, криза сім'ї, зменшення ролі різноманітних громадських організацій, підсилення відчуття ізольованості, відірваності індивіда від суспільства. У молодіжній субкультурі зростає попит на різного роду практики, що супроводжуються больовими відчуттями, такі як пірсинг і скаарт, стають поширеними різні види аутодеструкції й самопоранення.

Серйозна проблема — аутодеструкція в таких її формах, як суїцид і деструктивні зміни особистості внаслідок алкоголізму, наркоманії й токсикоманії.

Алкоголізм і наркоманія — вияв прихованої аутодеструкції, спорідненої з прагненням до екстремальних видів спорту.

Суїцидальну поведінку розглядають як надзвичайний вияв *П. а.*, основна ознака якої — усвідомлена тенденція до руйнування власного здоров'я, а також дії особи, що призводять до можливої смерті.

Мотивами для саморуйнівної поведінки стають адикції та нездатність справлятися з повсякденним життям, психопатологічні зміни характеру. До такої поведінки схильні люди, які зазнали гострої кризи чи потрапили в екстремальну ситуацію.

Завдання профілактики полягає в тому, щоб зорієнтувати увагу людини на визнанні нею парадигми здорового способу життя як єдино можливого способу виживання в ситуації, що склалася.

Соціальну політику слід сфокусувати на формуванні в масовій свідомості орієнтації на здоровий спосіб життя як найбільш економічно вигідний, що подовжує життя й відчуття гармонії особистості.

Літ. Лысак И. В. Аутодеструкция в традиционных обществах // Известия ТРТУ. Специальный выпуск: Материалы XLVII научно-технической конференции.— 2002.— № 1 (24); Лысак И. В. Аутодеструкция как проблема философской антропологии и психологии // Сб. науч. трудов по материалам научно-практической конференции «Современные направления теоретических и прикладных исследований».— Т. 9.— Одесса, 2006; Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности.— М.: «АСТ», 2004.— 640 с.

Буніна Л. М.

ПОВЕДІНКА ДЕВІАНТНА — поведінка індивіда чи групи осіб що не відповідає суспільним нормам та наносить шкоду особисто людині, оточуючим, суспільству взагалі. Проблеми *П. д.* — предмет дослідження соціології, психології, медицини, педагогіки, кримінології. У науковій літературі існує декілька визначень *П. д.*: 1) неконформна поведінка, будь-яке порушення прийнятих (формально чи фактично) в суспільстві або в окремій соціальній групі норм; 2) поведінка, що не відповідає очікуванням суспільства, більшості або певної соціальної групи, його уявленням щодо меж допустимого; 3) окремі види поведінки індивіда, що в певному культурно-історичному середовищі належать до недопустимих, які суспільство засуджує і за які передбачені санкції; 4) свідома поведінка індивіда, яка наносить шкоду власне йому або іншим людям. Прояви девіантної поведінки (девіації), що набувають масового характеру та широкого поширення в суспільстві або в середовищі певної соціальної групи, називають соціальними відхиленнями.

При визначенні поведінки як девіантної необхідно враховувати, що соціальні норми мають конвенційний характер, формуються в певних культурно-історичних умовах, можуть відповідати інтересам лише окремої соціальної групи, відображати викривле-

ні, ненаукові уявлення щодо закономірностей існування людини та суспільства, змінюються в часі. Крім того, уявлення щодо норм можуть відрізнятися в різних групах, у яких перебуває людина (наприклад, можуть розходитись норми в сім'ї підлітка, учнівському колективі та неформальній групі, членом яких він є), тобто одна й та ж поведінка може вважатись девіантною в одній групі і нормальною в іншій. Для того, щоб поведінка окремого індивіда або групи осіб була визнана девіантною, необхідно, щоб вона відповідала таким критеріям: була порушенням найважливіших для певного суспільства норм (наприклад, правових, норм моралі); викликала негативну оцінку з боку інших людей, наносила реальну шкоду безпосередньо людині та (або) оточуючим; повторювалася; була пов'язана із соціальною дезадаптацією людини (була наслідком дезадаптації, поглиблювала її чи призводила до дезадаптації). До *П. д.* не належить інноваційна поведінка, що порушує застарілі норми, які не відповідають потребам сучасної людини та заважають розвитку її і суспільства (наприклад, поведінка дисидентів, прибічників реформістських рухів); ексцентрична, нестандартна поведінка, що порушує уявлення більшості про прийнятні способи самовираження, проте не несе жодної шкоди (зовнішній вигляд «богеми» або прибічників молодіжних субкультур); порушення старих традицій і звичаїв; поведінка людини, яка є наслідком психічного захворювання або гострого психічного розладу, а також у випадку, коли людина в наслідок свого психічного стану була нездатна усвідомлювати та контролювати свої дії (патологічна поведінка).

Основними видами *П. д.* в сучасному суспільстві вважають протиправну (антисоціальну, делінквентну), асоціальну (аморальну, агресивну), адиктивну (залежну) та саморуйнівну (суїцидальну, аутоагресивну) поведінку. На межі вказаних критеріїв *П. д.* знаходяться такі види поведінки людини, девіантність яких визначається на основі неоднозначних, чітко не визначених, відмінних в різних сучасних культурах норм або шкідливість яких залежить від умов, у яких вони здійснюються (вживання шкідливих речовин, наприклад, алкогольних напоїв, у незначних обсягах, що не призводить до залежності; надання сексуальних послуг дорослою людиною, нетрадиційна сексуальна поведінка тощо). Необхідно також враховувати, що певні види поведінки, прийнятні для дорослих, девіантні для дітей та підлітків (куріння, помірне вживання алкоголю), і, навпаки, допустима для дитини поведінка неприпустима для дорослого (наприклад, агресивне вирішення конфліктів, пов'язане з відсутністю в дитини належних комунікативних умінь).

У науці існує ряд теорій, що пояснюють причини соціальних відхилень та механізми і закономірності формування *П. д.* У рамках соціологічної традиції вивчають вплив соціально-економічних умов, суспільних цінностей, діяльності соціальних інститутів соціалізації та соціального контролю на поширення різних проявів *П. д.* в суспільстві. Згідно з соціологічними теоріями, причини *П. д.* — кризовий стан суспільства, коли значна кількість його членів не вважає за потрібне дотримуватись соціальних норм через їхню невідповідність реаліям життя (теорія аномії, Е. Дюркгейм), соціальна дезінтеграція та неефективність інститутів соціального контролю (теорії контролю, У. Томас, Ф. Знанецький, Т. Шибутані, та ін.), неможливість досягнення прийнятих у суспільстві цінностей-цілей у межах існуючих норм (теорії можливостей, Р. Мертон, Р. Клоуард, Л. Олін), виховання в умовах асоціальних субкультур чи орієнтація на їхні норми особи, що не може самоствердитись у межах домінуючої культури (теорії субкультур, Т. Селлін, У. Міллер, Е. Сазерленд та ін.), навішування тавра девіанта на людину, що спонтанно, випадково порушує норми пануючої соціальної групи чи просто не схожа на представників більшос-

ті (теорія стигматизації, Ч. Беккер, Ф. Таненбаум, Е. Лемерт та ін.), соціальна нерівність та дискримінація окремих соціальних груп (теорія конфлікту, радикальна кримінологія, О. Турк, Квінні, Янг, Тейлор, Дж. Шамблісс, Р. Сідмен та ін.). У межах біологічного підходу досліджувались генетичні, біологічно обумовлені чинники *П. д.* Експериментально не підтвердилися уроджена схильність до асоціальної поведінки (Ч. Ламброзо), наявність генів злочинності тощо. Проте доведено, що деякі фізіологічно обумовлені якості, а саме: висока екстраверсія, нейротизм, психотизм (Г. Айзенк), акцентуації характеру та психопатії (П. Ганнушкін, К. Леонгард, Є. Личко), органічні ураження центральної нервової системи — роблять людину менш адаптивною та за умов несприятливого впливу середовища з високою вірогідністю можуть призвести до формування у неї *П. д.* Психологічні теорії розкривають чинники та механізми формування різних проявів *П. д.* на рівні окремої особистості та малої групи. Згідно з класичним психоаналізом (З. Фрейд), *П. д.* реалізує асоціальні, неусвідомлені прагнення або дозволяє позбутися нервового напруження, реалізувати зайву енергію у випадку, коли не спрацьовують механізми психологічного захисту. За неофрейдизмом (А. Адлер, К. Хорні, Е. Фром, Г. Салівен), *П. д.* — засіб компенсації внутрішнього конфлікту, викликаного страхом перед суспільством і прагненням бути його частиною. Згідно з поведінковим підходом (Б. Скінер, Дж. Роттер, А. Бандура), *П. д.* індивіда — результат цілеспрямованого чи спонтанного научіння або наслідування вдалої девіантної поведінки інших, яку людина може спостерігати у своєму житті чи в засобах масової інформації. За когнітивними теоріями *П. д.* — результат несформованості механізмів саморегуляції поведінки через нездатність зрозуміти значення соціальних норм (Ж. Піаже, Л. Колберг) або неадекватної оцінки ситуації на основі помилкових, ірраціональних уявлень (Дж. Келлі, А. Елліс, А. Бек). Відповідно до гуманістичних теорій (К. Роджерс, В. Фракл, А. Маслоу), *П. д.* — результат неусвідомлення сенсу життя, неадекватної самооцінки, перешкод на шляху самоактуалізації, незадоволення базових потреб особистості. Соціально-психологічні теорії звертають увагу на вплив малих груп на мотивацію девіантної поведінки. У соціальній педагогіці *П. д.* трактують як результат хиб соціалізації, недоліків виховання, некомпетентності вихователів, негативного впливу ЗМІ. Жодна з наведених теорій не дає вичерпного пояснення закономірностей формування *П. д.* Причини *П. д.* окремого індивіду особливі, їх необхідно досліджувати у кожному конкретному випадку.

Літ.: Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений.— М.: Издательский центр «Академия», 2003.— 288 с.; Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: Учебн. пособ.— М.: МЕДпресс, 2001.— 432 с.; Социальные отклонения / Под ред. Кудрявцева В. И.— М., 1989.; Социология: Учебник / Под ред. проф. Ю. Г. Волкова.— Изд. 2-е, испр. и доп.— М.: Гардарики, 2003.— 512 с.

Лютий В. П.

ПОВЕДІНКА ДЕЛІНКВЕНТНА (лат. delinquens — провина) — поведінка індивіда, що порушує норми громадського правопорядку, загрожує благополуччю інших людей або суспільству взагалі та може бути правомірно покараною. У широкому значенні *П. д.* — це злочинна (кримінальна) поведінка, правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У вузькому значенні *П. д.* в літературі називають некримінальні правопорушення чи протиправну поведінку дітей та підлітків. Протиправну дію, що лежить в основі *П. д.* називають деліктом, а особу, якій властива така поведінка — делінквентом.

П. д. є одним із видів девіантної поведінки, яка порушує закріплені в законах та інших нормативних документах найважливіші для суспільства норми. Вона безпосередньо пов'язана із соціальною дезадаптацією індивіда та викликана його неспроможністю або небажанням задовольнити свої потреби правомірним шляхом. Схильність до делінквентної поведінки — це внутрішня готовність індивіда до застосування протиправних дій у певних обставинах або як основної стратегії поведінки. Вона пов'язана із наявністю в людини цінностей, які дозволяють або заохочують порушення норм права та моралі, викривлених уявлень щодо соціальних норм, стереотипів асоціальної поведінки та інтелектуальних й емоційно-вольових якостей, що ускладнюють оцінку ситуації та вибір правомірних засобів поведінки, утримання від асоціальних дій, протистояння тиску оточуючих. У кримінології осіб, схильних до *П. д.*, поділяють на послідовних правопорушників, яким властива активна, свідомо протиправна поведінка, свідоме самостійне створення ситуацій протиправної поведінки, самовиправдання; ситуативних правопорушників, яким властива певна суперечливість мотивації протиправної поведінки, правопорушення здійснюються під впливом ситуації чи інших осіб, але не роблять спроби протидії ситуації, а її наслідки використовують у власних цілях; випадкових правопорушників, загалом законослухняних громадяни, які зробили протиправні вчинки несвідомо або під впливом екстремальних обставин, але в особистості яких є певні передумови до протиправної поведінки.

Схильність до *П. д.* в більшості випадків формується та виявляється в дитинстві, підлітковому та молодому віці. Причини *П. д.* унікальні в кожному конкретному випадку, проте можна виділити соціальні чинники й індивідуальні особливості, що створюють передумови для формування в людини схильності до правопорушень та підштовхують її до протиправних дій.

Серед соціальних чинників правопорушень можна назвати загострення соціальних та економічних проблем, неефективну роботу інститутів соціалізації та соціального контролю, поширення в суспільстві кримінальних та гедоністичних цінностей, практики зловживання алкоголем та наркотичними речовинами; недостатній рівень соціального захисту населення та недоступність соціальних і культурно-просвітніх послуг. Формуванню протиправної поведінки конкретної людини сприяють особливості її мікросередовища (сім'ї, навчального закладу, неформальної групи), зокрема такі, як перебування в криміногенному оточенні, виховання в проблемних і кризових сім'ях та неадекватна педагогічна позиція батьків (жорстоке поводження з дитиною, гіперпротекція, гіпопротекція, емоційне нехтування дитиною), відсутність індивідуального підходу до проблемної дитини в навчально-виховних закладах, навішування на дитину ярликів «важковиховуваної», «нездібної», «малолітнього злочинця», цькування, таврування, нехтування вразливої чи відстаючої дитини в групі, негативний вплив асоціальних груп однолітків. Вплив сім'ї, формальної та неформальної групи, здебільшого безпосередньо не призводить до закріплення в підлітка протиправної поведінки, а негативно позначається на формуванні його особистості, послаблює можливості дитини адаптуватися, задовольнити свої потреби, подолати складні життєві ситуації, погіршує психічний стан дитини.

До особистісних передумов формування протиправної поведінки належать такі особливості темпераменту, пізнавальної та емоційно-вольової сфери дитини, її характеру, світогляду, мотивації та ціннісних орієнтацій, які роблять її чутливою до психотравмуючих ситуацій, зменшують її здатність опиратися негативним соціальним

впливам і знаходити правомірні способи подолання труднощів, зокрема відставання в загальному інтелектуальному розвитку або в розвитку окремих пізнавальних процесів, мови, уваги; педагогічна занедбаність, характерологічні відхилення (акцентуації характеру та психопатії), несформованість комунікативних навичок, невпевненість у собі, неадекватна самооцінка, екстернальний локус контролю. У підлітковому віці до *П. д.* можуть призвести гіпертрофовані підліткові реакції на надмірний контроль дорослих (реакції емансипації, наслідування, групування). Наявність у людини названих ознак не обов'язково призводить до протиправної поведінки, проте перебіг кількох з них значно підвищує ризик того, що за несприятливих обставин дитина скоїть правопорушення.

Основним засобом соціального контролю *П. д.* традиційно виступає покарання (дисциплінарне, адміністративне, кримінальне). Покарання має забезпечити відновлення справедливості та суспільного порядку, порушеного в наслідок протиправних дій, захистити суспільство від небезпечних дій правопорушника, призвести до його виправлення та свідомого повернення до правослухняного життя (ресоціалізацію), попередити протиправні вчинки інших осіб, компенсувати шкоду, завдану постраждалим. Проте традиційні покарання, що передбачають нанесення зворотної шкоди правопорушнику або ізоляцію його від суспільства (фізичні покарання, позбавлення волі, штрафи, примусові роботи, відрахування із навчальних закладів або трудових колективів тощо), повністю не забезпечують виконання вказаних функцій, адже вони не усувають об'єктивних причин правопорушення, не впливають на чинники, що призвели делінквента до соціальної дезадаптації, і через ізоляцію та стигматизацію (навішування ярлика злочинця) посилюють його конфлікт із суспільством. Значно більші реабілітаційні та реінтеграційні можливості мають відновне правосуддя (безпосереднє подолання конкретних наслідків правопорушення самим правопорушником у спосіб, що визначається ним і постраждалими) та застосування альтернативних покарань (громадські роботи, звільнення від відбування покарання з випробуванням, пробація), пов'язаних із проведенням з правопорушником комплексної психолого-педагогічної та соціальної роботи.

Соціально-педагогічна робота із засудженими у виправних (пенітенціарних) закладах передбачає надання їм допомоги в адаптації до умов відбуття покарання, корекцію делінквентних уявлень і цінностей, формування навичок, необхідних для життя після звільнення, підтримку соціально корисних зв'язків засуджених. Постпенітенціарна допомога засудженим здійснюється соціальними службами та спрямована на забезпечення екс-в'язнів належними матеріально-побутовими умовами, допомогу у працевлаштуванні та в подоланні психологічних проблем. Соціально-педагогічна робота з особами, що скоїли правопорушення, проте залишились під наглядом установ виконання покарання без позбавлення волі, здійснюється соціальними службами за місцем проживання або спеціалізованими службами пробації та передбачає контроль за поведінкою неповнолітнього, за дотриманням ним умов альтернативного покарання, норм моралі та права, психологічну та педагогічну реабілітацію засудженого, захист його від негативного впливу середовища та створення умов для його реінтеграції та реадаптації в суспільстві.

Профілактика *П. д.* передбачає здійснення правової просвіти громадян, заходи з покращення соціально-економічної ситуації, сприяння зайнятості населення, створення умов для змістовного проведення дозвілля та підтримку корисної соціальної активнос-

ті, формування в дітей та молоді необхідних для життя в суспільстві навичок, попередження домашнього насильства над дітьми, надання соціальної і психолого-педагогічної допомоги сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами, проведення індивідуальної соціально-педагогічної роботи з дітьми груп ризику.

Літ.: Бартол К. Психология криминального поведения.— СПб.: ЕВРОЗНАК, 2004.— 352 с.; Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося).— Академия, 2003.— 288 с.; Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології.— К.: Перун, 1996.— 463 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звєрєвої — К.: Центр навч. літ., 2006.— 316 с.; Социальные отклонения / Под ред. В. Н. Кудрявцева.— М.: Юридическая литература, 1989.

Лютий В. П.

ПОВЕДІНКА СОЦІАЛЬНА — форма активності людини в суспільстві й соціальних групах, спрямована на підтримку й розвиток цього суспільства, груп і самої особистості.

Види *П. с.*, керованої відповідними мотивами й потребами: поведінка, спрямована на досягнення успіхів або уникнення невдач — довірливість, агресивність, прагнення до влади, афіліація (прагнення спілкування з людьми та страх бути знехтуваним), альтруїзм, безпорадна й девіантна поведінка. Усі різновиди *П. с.*, залежно від того, які вони та наскільки корисні людям, поділяються на три основні групи: *просоціальна, асоціальна* й *антисоціальна поведінка*.

До позитивних мотивів *П. с.* належать ті, що стимулюють просоціальну поведінку людини, спрямовану на надання допомоги й психологічний розвиток інших людей. Негативні мотиви породжують асоціальну або антисоціальну поведінку, стимулюючи види діяльності, які перешкоджають психологічному зростанню людини й завдають шкоди людям.

Мотивація *П. с.* — це динамічна, ситуаційно мінлива система чинників, котрі в єдиному просторі й часі діють на соціальну поведінку людини, спонукаючи її до здійснення певних справ і вчинків. Мотиви й чинники мотивації соціальної поведінки — це єдина система, в якій вони функціонально пов'язані один з одним як у плані впливу на соціальну поведінку, так і в динаміці розвитку.

Для соціальної поведінки характерні зовнішні вияви (дії, вчинки) та внутрішні особливості, зумовлені інтересами, потребами, ідеалами, переконаннями, активністю тощо. Вияв активності може бути обмежений і негативним впливом минулого соціально-психологічного досвіду та звичками, соціальними впливами й груповим тиском, внутрішніми захистами, порушенням гармонії між особистістю й соціумом.

П. с. людини залежить від таких основних соціальних засад, як стать, вік, сімейний стан, каста, раса, етнос, національність, професія, релігія, ідеологія тощо. Поєднання таких засад у різних комбінаціях породжує різноманітність соціальних статусів людей та їхніх запитів.

Літ. Алтунина И. Р. Мотивы и мотивации социального поведения.— М.: МПСИ, 2006.— 144 с.; Орбан-Лембрик Л. Соціальна поведінка як спосіб вияву активності особистості // Соціальна психологія.— 2004.— № 5 (7).— С.12–19.; Платонов Ю. П. Социальная психология поведения.— СПб.: Питер, 2006.— 459 с.; Фернхем А., Хейвен П. Личность и социальное поведение.— СПб.: Питер, 2001.— 368 с.

Буніна Л. М.

ПОВЕДІНКА СУЇЦИДАЛЬНА (лат. sui — себе і caedere — вбивати) — поведінка, умотивована усвідомленим бажанням убити себе з метою позбутися психічного чи фізичного болю.

У структурі *П. с.* виділяють внутрішню (психічну) та зовнішню (дієву) форми. Внутрішні форми *П. с.* містять суїцидальні думки (міркування про відсутність цінності й сенсу життя, обґрунтування доцільності власної смерті, обміркування способів, засобів самогубства), уявлення, емоційні переживання, задуми (формування суїцидального наміру, обирання способу, визначення засобу, часу скоєння самогубства), наміри.

До зовнішніх форм прояву *П. с.* належать суїцидальні спроби й завершені суїциди. Під суїцидальною спробою розуміють цілеспрямоване керування засобами позбавлення себе життя, яке внаслідок певних причин не закінчується смертю. Самогубство розглядають як процес, що містить: сприймання людиною значення життя й смерті; відсутність психологічних та соціальних ресурсів; сімейні й фізичні обставини, які роблять акт самознищення можливим. Розрізняють три основні види суїцидальної поведінки: справжні самогубства (спроби та тенденції з метою позбавлення себе життя); демонстративно-шантажна поведінка (з метою демонстрації цього наміру як спроби звернути увагу на власні проблеми, покликати на допомогу); суїцидально зумовлена поведінка (пов'язана з ризиком, грою зі смертю).

В. Тихоненко виділяє п'ять мотивів особистісного смислу суїцидальної поведінки: 1) *протест, помста* (суб'єкт намагається негативно вплинути на ворожу й агресивну для нього об'єктивну складову конфліктної ситуації і передбачає, що карою для кривдників будуть каяття, муки совісті, моральні, громадські, правові санкції); 2) *самогубство-заклик* покликане активізувати допомогу, втручання з метою радикальної зміни ситуації; 3) *суїцидальне «ухилення»* полягає в усуненні нестерпної загрози для особистісно соціального чи біологічного існування суб'єкта шляхом самознищення; 4) *«само покарання»* — це протест у внутрішньому плані особистості, внутрішній конфлікт двох ролей: «Я — суддя» та «Я — підсудний». Таке самознищення має два психологічні відтінки: знищення в собі ворога («суддя») та спокута провини («підсудний»); 5) *самогубство-відмова* (суб'єкт реалізує своє небажання жити, прагне позбавити себе життя).

Дослідники суїцидальної поведінки виділяють внутрішні психічні риси особистості й зовнішні чинники поведінки неповнолітніх. До найпоширеніших психічних особливостей, які сприяють суїцидальності, належать: емоційна в'язкість (зосередження на певному емоційному стані, пов'язаному з неприємними подіями); дратівливість, висока конфліктність; слабкий особистісний психічний захист; неадекватна самооцінка; гіпертрофована потреба самореалізації; невпевненість у собі; потреба в позитивно забарвлених, емоційно зв'язаних, щирих стосунках, у розумінні та підтримці; слабкий вольовий контроль; низька активність; песимізм; схильність до самозвинувачень; високий рівень тривожності; особистісна незрілість.

Зовнішні чинники суїцидальної поведінки дітей та молоді — це переживання образи, самотності, відчуженості, нерозуміння, неприйняття неповнолітнього «значущими іншими»; втрата батьківської любові, нерозділене кохання, ревнощі; переживання, пов'язані зі смертю, розлученням, залишенням родини кимсь із батьків; почуття провини, сором, зневажене самолюбство, незадоволення собою, страх, ганьба, глузування, приниження, знущання, покарання; любовно-сексуальні ексцеси, невдачі, вагітність; спілкування з некрофільно настроєними особами й групами, що іноді стимулює інтерес, подив, зачарування; вплив підліткової субкультури.

Серед зовнішніх чинників суїцидальної поведінки неповнолітніх особливе місце посідають родинні. До сімейних чинників суїцидальної поведінки неповнолітніх належать: негативне ставлення до дітей у сім'ї (психологічне неприйняття, духовна ізоляція, байдужість і бездоглядність; тривалі конфлікти між батьками; їхнє пияцтво й алкоголізм; невротичні розлади, депресія батьків; відмова від дітей у зв'язку з їхнім розлученням, втечею, смертю.

Існують вікові особливості суїцидальної поведінки дітей та молоді. Суїцидальна поведінка в дитячому віці носить характер ситуаційно-особистісних реакцій (пов'язана з бажанням уникнути стресових ситуацій або покарань, а не з бажанням смерті). Більшість дослідників відзначають, що суїцидальна поведінка в дітей до 13 років — явище рідкісне, і тільки з 14–15-річного віку суїцидальна активність різко зростає та досягає максимуму в 16–19 років.

Суїцидальну активність підлітків умовно можна поділити на три фази. *Перша фаза* — це фаза роздумів, народження свідомої ідеї щодо здійснення самогубства. Підліток стає замкнутим, агресивним, ізолює себе від однолітків, втрачає інтерес до своєї зовнішності, стає неуважним, що може призвести до нещасного випадку. *Друга фаза* — фаза амбівалентності. Підліток може висловлювати конкретні загрози або ділитися своїми намірами з ким-небудь із найближчого оточення. Якщо впродовж цієї фази надати дітям своєчасну адекватну допомогу, то фатальний хід подій можна зупинити. *Третя фаза* — фаза спроби суїциду. У більшості випадків людина намагається якимось чином повідомити про власні наміри тих, хто її оточує. Для підлітків характерне дуже швидке «проходження» другої фази й перехід до третьої (1–2 тижні). Іноді тривалість усіх трьох фаз може бути дуже короткою, навіть дорівнювати одній годині внаслідок імпульсивності дітей підліткового віку. Через постійне зростання рівня суїцидальної активності населення питання корекції й профілактики суїцидальної поведінки — найважливіше для фахівців, які вивчають проблеми розладів поведінки. Кваліфікована профілактика і корекція суїцидальної поведінки здатна зберегти життя й соціальні можливості людини.

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навчальний посібник.— К.: Центр навчальної літературири, 2003.— 134 с.; Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.— 2-е изд., испр.— М.: Изд. центр «Академия», 2004.— 288 с.; Психологія суїциду: Посіб. / За ред. В. П. Москальця.— К.: Академвидав, 2004.— 288 с.; Тихоненко В. А. Классификация суицидальных проявлений // Актуальные проблемы суицидологи.— М., 1978.— С. 59–71.

Песоцька О. П.

ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ — відданість і почуття близькості по відношенню до когось чи чогось, засновані на симпатії. Джон Боулбі (Bowlby) і його послідовники (Ainsworth, Fahlberg, Cassidy, Crittenden, Durkin, Goldfarb та ін.) довели важливість для повноцінного розвитку дитини, формування її ідентичності — встановлення прив'язаностей між дитиною і батьками чи особами, котрі їх замінюють, забезпечення зв'язку, стабільних і тривалих стосунків дитини і дорослих.

У своїй теорії Джон Боулбі вперше довів зв'язок прив'язаності, адаптації і виживання дитини. На його думку, для немовляти найголовніше — непорушений зв'язок з матір'ю. Фундаментальне твердження Боулбі полягає в тому, що немовля приходить у світ, маючи п'ять поведінкових реакцій: воно здатне смоктати, плакати, посміхатися, чіплятися та орієнтуватися. Деякі з них діють з народження, інші утворюються пізніше. Вони ак-

тивізують систему материнської поведінки чи того, хто її замінює, завдяки чому немовля отримує зворотний зв'язок, який ініціює у немовляти певну поведінку, що визначає прив'язаність.

Одним із центральних понять теорії прив'язаності є «робоча модель», на основі якої будується взаємодія дитини із світом. Така модель охоплює модель «власного Я» і близької людини, при цьому сприйняття себе визначається сприйняттям об'єкта прив'язаності. Щоб розвиватися, дітям потрібна стимуляція та взаємодія з боку дорослих, адже саме в дорослих, які ставляться до них з увагою, вони вчаться пізнавати світ. Джон Боулбі вводить у науковий обіг поняття «сепарація», яке трактується як ситуація довготривалого розлучення дитини з матір'ю або іншими людьми, які її заміщують. Вчений виокремив три стадії реакції на розлучення з матір'ю: протест, відчай та відсторонення. На стадії протесту дитина відмовляється змиритися зі своїм відділенням. На другій стадії, котра починається через декілька годин або діб після першої, дитина втрачає надію та стає тихою. На третій стадії дитина починає пошук нового об'єкту прихильності. Джон Боулбі визначив два види прихильності: *первинна* прихильність до матері, котра дає дитині почуття безпеки, надійність, визначає специфіку *вторинної* — встановлення стосунків з іншими людьми.

Підкреслюючи негативність ефекту ранньої розлуки з матір'ю у розвитку дитини, Боулбі вводить поняття синдром «афективної тупості», сутністю якого є активне неприйняття дитиною самої себе, відсутність відчуття спільності з іншими людьми, нехтування собою та іншими.

Узагальнено прив'язаність можна визначити як тривалий близький зв'язок між двома людьми, що не залежить від їх місцезнаходження і є джерелом емоційної близькості (В. Фалберг); як прагнення до близькості з іншою людиною і збереження цієї близькості упродовж життя.

Глибокі емоційні зв'язки із значущими людьми є життєвою потребою для кожної людини і особливо для дитини. Дітям просто необхідно відчувати і переживати прив'язаність. Від неї залежать їхні почуття безпеки, власної гідності, емпатії, розвиток совісті, логічного мислення, здатності контролювати свої емоції, навички адаптації тощо.

Психологічний процес, протягом якого в дитини розвиваються зв'язки в ході «циклу збудження – розслаблення», описала В. Фалберг (1991). Відповідно до вчення В. Фалберг, батьки реагують на потреби дитини, в результаті чого вона розслабляється, допоки не виникає нова потреба. Якщо дорослі реагують послідовно і постійно на потреби дитини, вона вчиться довіряти батькам і почуває себе в безпеці, що призводить до розвитку самоповаги і самооцінки.

Дитина, в якої сформована прив'язаність, нормально розвивається, вчиться розрізняти власні почуття і почуття інших, мислить логічно, зміцнює соціальні зв'язки, довіряє оточуючим, стає впевненою в собі, менше заздрить, проявляє любов і ніжність до інших. Натомість, порушення прив'язаності може негативно впливати не лише на соціальні контакти дитини, здатність розуміти почуття інших, але й на емоційний, соціальний, фізичний, розумовий розвиток дитини загалом.

Теорія прив'язаності особливо важлива для усвідомлення стану дітей, котрі втратили батьків. Діти тяжко переживають розлучення з батьками: спочатку вони протестують, плачуть, не приймають турботу інших, але згодом затихають, стають байдужими, пасивними — настає стадія відчуження. «Тиха» дитина залишається на самоті зі своєю

тривожністю, що лише погіршує її психологічний стан. Особливий ризик становить сепарація (розлучення) матері і дитини раннього віку.

Так, британський педіатр і дитячий психоаналітик Д. Віннікотт (Winnicott, 1956) вважав, що «немає такої речі, як немовля», тому що всі теоретичні висловлювання про нього мають бути висловлюваннями і про його матір, оскільки саме діадні стосунки між ними є найважливішими.

За теорією Д. Віннікотта, коли немовля дивиться на матір, яка реагує на його стан, воно завдяки емоційній реакції матері пізнає власне «Я», тобто, функція віддзеркалювання надзвичайно важлива для репрезентації «Я» немовляти. Теорія прив'язаності і психоаналітичні теорії визначають, що ранні стосунки матері та немовляти забезпечують контекст, у якому набуваються та розвиваються певні психологічні функції. За Аланом Сроуфе (Sroufe, 1990), патерни ранньої взаємодії між немовлям та матір'ю обумовлюють формування індивідуальних стилів афективної регуляції, яка у свою чергу детермінує патерни взаємодії та розвитку когнітивної структури у дитини.

Сумарно основні положення теорії прив'язаності можна представити таким чином: діти потребують стабільних і позитивних стосунків, що базуються на любові; відсутність таких стосунків веде до затримки розвитку дитини; забезпечення гармонійного розвитку дитини можливе лише в сім'ї; якщо стабільні, хороші стосунки налагоджені, дитина здатна частково відновити втрачене в розвитку. Отже, теорія прив'язаності змінила уявлення про потреби дитини, адже стало зрозуміло, що найважливішою потребою є перебування дитини разом із особою, яка стабільно піклується про неї, проявляючи при цьому емпатію, ніжність, любов.

Теоретичні положення Джона Боулбі знайшли своє продовження в інтерактивному підході материнсько-дитячої прив'язаності М. Ейнсворт, яка вперше вжила термін «деривація» щодо проблем взаємодії в діаді «матір–дитина» внаслідок порушення чи переривання цього зв'язку. М. Ейнсворт довела, що материнська чуттєвість до потреб дитини на ранніх періодах її розвитку, визначає якість прив'язаності, що формується на першому році життя дитини і чітко визначається до 12 місяців. Згідно з даними дослідниці, немовлята турботливих матерів у подальшому добре адаптуються, виявляють дослідницькі здібності, інтеграцію афектів та гнучкість «Его». Матері, яким властива байдужа чи домінаторна поведінка, сприяють формуванню у дитини дезорганізованої прив'язаності, що може спричиняти агресію чи психічні розлади. Отже, спрямованість немовляти на взаємодію з матір'ю та зворотна материнська поведінка є відправними моментами розвитку дитини, що проходить через тісну взаємообумовлену емоційно позитивну взаємодію до формування надійної прив'язаності, використання матері для дослідження оточуючого середовища, розвитку соціальної та дослідницької компетентності. Таким чином, розглянуті вище теорії засвідчують визначальну роль матері у перші роки життя дитини.

Літ.: Н. Н. Авдеева, Н. А. Хаймовская Развитие образа себя и привязанностей у детей от рождения до трех лет в семье и доме ребенка.— М.: Смысл, 2003.— 152 с.; Боулби Джон. Создание и разрушение эмоциональных связей / Пер. с англ. В. В. Старовойтова.— 2-е изд.— М.: Академческий Проект, 2006.— 232 с.; Нестеренко М. А. Проблема становления личности ребенка в депривационных условиях воспитания в проекции разных теоретических подходов // Соціологія.— 2009.— № 5.— С. 24–32.; Петрочко Ж. В. Проблеми жорстокого поводження з дітьми в Україні // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки.— К.: Запоріжжя, 2004.— № 31.— С. 63–67; Пушкарева Т. Н. Основы и клиническое значение материнской привя-

занности // Журнал практической психологии и психоанализа.— 2002.— № 4; Фонаги П. Точки соприкосновения и расхождения между психоанализом и теорией привязанности // Журнал практической психологии и психоанализа.— 2002.— № 1.

Звєрєва І. Д., Постолюк Г. І.

РЕФЛЕКСІЯ — процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Зазначимо, що найбільш поширене на даний час розуміння феномену *Р.* пов'язане зі сферою мислення, яке спрямоване на розв'язання суб'єктом навчальних задач у ході формування навчальної діяльності. Тут *Р.* розуміється як засіб усвідомлення суб'єктом підґрунтя власних дій, як спрямованість мислення на себе, на власні процеси і власні продукти. Конкретніше, суб'єкт повинен дати собі відповідь: «Чому він використовує певні операції, що входять до теоретичного способу розв'язання задач і в якій послідовності це здійснюється?» Таку *Р.* кваліфікують *нормативно-пояснювальною*. За всієї її значущості для розумового розвитку суб'єкта у процесі виховання особистості вона не відіграє істотної ролі.

Річ у тім, що особистісний розвиток суб'єкта безпосередньо корелює з його духовно-моральними надбаннями як спонуками до суспільно значущих вчинків, а не зі способами реалізації цих здобутків. Такі способи операційно досить прості і не потребують теоретичного рівня обґрунтування.

З огляду на сказане, істотну роль відіграє особистісна *Р.*, яка пов'язується із смисло-ціннісною самосвідомістю суб'єкта, з його «Я»-духовним. Доцільно виділити у цьому зв'язку *типи особистісної Р.* у контексті їх духовно перетворювальних можливостей.

Перший тип *Р.* — це така самоактивність суб'єкта, метою якої виступає свідоме регулювання протікання психічних процесів. Тому цю *Р.* трактуватимемо *регулятивною*. Її внутрішнім об'єктом є увага. На відміну від пізнавальних процесів (мислення, пам'яті), увага свого особливого змісту не має. Вона лише задає *спрямованість і зосередженість* цим процесам й відтак визначає їх продуктивність. Більше того, за відсутності уваги вони взагалі не можуть функціонувати.

До другого типу доцільно віднести *Р. визначальну*. Вона проявляється як осмислення суб'єктом свого «Я» з метою переконатися, чи відбулися якісь зміни у власній внутрішній особистісній структурі, чи ні. Визначальна *Р.* розгортається як спонтанійний і спорадичний процес, який до того ж не досить тривалий. За допомогою цієї *Р.* суб'єкт повинен також усвідомити й визнати все те, що віддаляє його від особистісної досконалості.

Р. синтезуюча, як третій тип, полягає у зібранні сформованих духовних цінностей у цілісне «Я-духовне». Власне, за її участі й відбувається створення образу «Я» особистості.

Четвертий тип представляє *Р. створювальна*. Функцією цієї *Р.* виступає духовно-моральний розвиток і саморозвиток особистості як об'єктивація її самосвідомості.

Вичленені типи *Р.* далі розглядатимуться нами у контексті вищих психологічних механізмів виховання духовних цінностей особистості. За нашим припущенням у ґенезі кожної духовної цінності лежать механізми свідомості та самосвідомості, які у процесуальному розгортанні діють як єдине ціле у послідовності переходу від свідомості до самосвідомості.

У методичному плані механізм свідомості розгортається як методи переконання, інтимно-особистісного діалогу, педагогічного умовляння та у сукупності інших методів,

спрямованих на глибоке і різнобічне усвідомлення суб'єктом сутності певної духовно-моральної цінності. У цьому зв'язку наголосимо:

1. Передувати засвоєнню вихованцем у спільній з педагогом діяльності сутності духовно-моральної цінності має визначальна *Р.*, яка спеціально організовується. Під керівництвом педагога вихованець відтворює свої духовно-моральні надбання, дає оцінку їх ступеню вихованості, порівнює себе зі своїм «Я»-майбутнім.

2. Успішне розгортання механізму свідомості у вищезазначених виховних методах забезпечує регулятивна *Р.*, суб'єктом якої виступає вихованець як майбутній носій духовної цінності. Його рефлексивна дія за змістом має бути такою: «Я можу і буду уважним у взаєминах з педагогом!» Прикметно, що фонд «можу» стосовно уваги є довільним, тобто цілеспрямованим і свідомим за своєю природою.

Як свідчать численні експериментальні дані, лише само по собі позитивне емоційне переживання суб'єктом свідомо засвоєного змісту певного духовно-морального припису як результату дії механізму свідомості не закріплюється стабільно у його особистісній структурі, ще не стає для нього особистісно значущим. Він може чинити, орієнтуючись на засвоєний припис, однак ця дія відзначається спорадичністю; у нього не зберігається прагнення до постійної духовної самореалізації.

Щоб у суб'єкта зберігалось стійке прагнення до вчинкової активності на основі позитивного емоційного переживання певного етичного змісту (духовного припису), він повинен пережити цей духовний припис, пов'язати його з уявленням про себе, зі становленням змісту «Я»-образу. Такий зв'язок забезпечується за допомогою механізму самосвідомості.

У контексті успішного досягнення виховної мети, яка забезпечується за допомогою цього механізму, його доцільно представити більш диференційовано як системно-структурний механізм самосвідомості. Відтак його складовими компонентами-механізмами виступлять: двоетапний механізм рефлексивно-довільної інтенції (спрямованості); механізм цілісної «Я»-«Ти»-детермінації як альтернатива цілісної «Его»-детермінації; механізм позитивного емоційного самопідкріплення «Я»-духовного.

Вичленені нами механізми-компоненти повинні вводитися у вищеподаній послідовності.

На першому етапі механізму рефлексивно-довільної інтенції вихованець поряд із переживанням задоволення від здійсненого ним діяння як результату механізму свідомості має пережити бажання від появи у його внутрішньому світі нової духовної цінності як спонуки до відповідного вчинку. Тут реалізується формула: «Хочу оволодіти духовною цінністю». На цьому етапі вихованець пов'язує своє хотіння зі змістом духовної цінності, тому цю емоцію слід трактувати як *емоцію-відгук*. Вона дійсно є реакцією на даний зміст. Конкретніше: емоція-відгук підкоряється спільній діяльності педагога і вихованця з усвідомлення сутності духовної цінності і є її результатом з боку останнього. Можна стверджувати, що ця емоція виникає і переживається під впливом зовнішньої виховної взаємодії як об'єктивації механізму свідомості.

На другому етапі вихованець повинен пережити емоцію-бажання з приводу свого хотіння: «Бажаю, щоб моє хотіння здійснилося!» Наведені емоціогенні конструкти здійснюються через інтонаційну сторону слова, якою повинен володіти вихованець. На цьому етапі вихованець переживає *емоцію-виклик*. Дана емоція, так би мовити, виривається з «Я»-духовного. Емоція-виклик, таким чином, міститься у напруженій енергії, що вивільнюється з «Я»; саме воно обумовлює його власним вольовим зу-

силлям. Тому, на відміну від емоції-відгуку, ця емоція й породжує смисл, тобто безпосередньо духовну цінність, без наявності якого вона не може існувати. По-іншому, емоцію-виклик слід трактувати не як реакцію, а як емоційну дію, як довільний акт «Я» у статусі суб'єкта цієї емоції. Це свідчення духовного саморозвитку особистості, вільного самотворення духовної цінності. Отже, внутрішні перетворення за дії двоетапного механізму рефлексивно-довільної інтенції здійснюються за допомогою *Р.* створювальної.

Механізм цілісної «Я»-«Ти»-детермінації як альтернатива цілісної «Его»-детермінації розкриває взаємодію особистісно конструктивних і особистісно деструктивних утворень функціонування та розвитку особистості. Дані утворення виступають як внутрішні цілісності, зв'язок між якими відбувається по типу поєднання складових елементів (цінностей, властивостей). Зрозуміло, що «Его»-цілісність, яка виникає спонтанно, перешкоджає становленню «Я»-«Ти»-цілісності, на створення якої спрямована виховна діяльність педагога. Він навчає вихованця синтезуючій *Р.*, функція якої полягає у зібранні воєдино наявних духовних цінностей з метою впливу на цінність, що виховується. Особистісно розвивальною стратегією педагога має виступати блокування цілісної «Его»-детермінації й активізації «Я»-«Ти»-детермінації у виховному процесі. Тут може проявитися закономірність, згідно з якою від сили дії «Я»-«Ти»-детермінації зменшуватиметься вплив «Его»-детермінації.

Реалізація «Я»-«Ти»-детермінації відбувається як долучення до виховання певної духовної цінності всіх інших духовних цінностей, які на даний час уже присутні у душевній структурі особистості. Сформовані цінності виступатимуть системним мотивом виховання наступної духовної цінності, над якою працює суб'єкт. У мовленнєвому вираженні це може бути представлено наступним чином: «Ти вже володієш щирістю, вірністю, чуйністю, то ж вони «бажають», щоб у тебе була ще й скромність».

Усе ж наголосимо, що набуття духовною цінністю, яка лише з'явилася у духовній структурі «Я» достатньої стійкості — процес досить складний і суперечливий: тут відсутній прямий і безперепонний рух. Даний процес — це дія «Я» з утвердження себе у новій духовній якості. Річ у тім, що реалії життя особистості, яка духовно удосконалюється, часто створюють умови, за яких їй у своєму утвердженні доводиться зважати на протидію з боку суспільного оточення, цінності якого не узгоджуються з її власними цінностями. Для такого суспільного оточення (групи) робота особистості над своїм духовним вдосконаленням видається лише непотрібною тратою часу, її слід повсюдно зневажати. Відтак, процес утвердження себе особистістю перетворюється, власне, на захист себе, а це ще психологічно складніше, ніж лише духовно-практично діяти. Перед особистістю, яка зазнає сильного деструктивного тиску суспільного оточення, може виникнути альтернатива: відмовитись від свого нового «Я», чи зберігати його. При цьому вона усвідомлює, яким ціннісним руйнуванням було б відмовитися від нового духовного «Я». Однак особистість із духовним «Я» має дієвий засіб для суспільно значущого прийняття рішення у такій морально суперечливій ситуації. Визначальна *Р.*, якою володіє особистість, допомагає їй зрозуміти, що можна багато втратити, наприклад, у міжособистісних взаєминах, не втративши, все-таки, свого духовного стрижня. У такої особистості можуть виникнути певні внутрішні етичні коливання, навіть неістотні світоглядні відступлення, але через актуалізацію механізму позитивного самопідкріплення «Я»-духовного вона надаватиме перевагу своєму духовному призначенню.

Розкриття особистісно перетворювальної сутності вичленених нами механізмів дозволяє констатувати, що логіці функціонування механізму свідомості відповідає логіка формування когнітивного компоненту, а логіці функціонування механізму самосвідомості — логіка формування емоційно-ціннісного і поведінково-діяльнісного як поетапних моментів генезису духовної цінності.

Оволодівши лише разом з педагогом технологією створення певної духовної цінності, вихованець набув цим самим дієвих засобів до духовного самовиховання, як відповідного саморозвитку. Без такої сумісної діяльності стверджувати, що вихованець у підлітковому віці здатен до самовиховання і розгортає цей процес шляхом самонаказу, видається таким судженням, що не відповідає дійсності.

Самостійний же акт духовного саморозвитку у вихованця визріває лише тоді, коли у нього з'явиться прагнення на ділі відокремити власне духовне «Я» від особи, яка брала участь у його творенні, тобто від педагога. Це має принципове значення для прогресу «Я» особистості упродовж її життя. У дійсності ми часто спостерігаємо явище, коли розвиток «Я»-духовного особистості відбувається за відсутності наставника, але при цьому вона відчуває зовнішній тиск людського оточення, що має певні етичні орієнтації. Тоді духовний саморозвиток особистості не буде сповна вільним, або може стати спотвореним, якщо це оточення ставитиме вимоги, несумісні зі справжньою духовністю.

Літ.: Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності.— К.: Академвидав, 2009.— 248 с.; Выготский Л. С. Развитие личности и мировоззрения ребенка // Психология личности (тексты).— М., 1982.; Кьеркегор С. Страх и трепет.— М.: Республика, 1993.

Бех І. Д.

САМОВИХОВАННЯ — свідома діяльність людини, спрямована на вироблення у себе позитивних рис і подолання негативних. *С.* особистості є об'єктом вивчення філософів, соціологів, психологів, педагогів і представників інших наук. Його з повним правом можна вважати однією з найдавніших, але завжди актуальних проблем суспільної теорії та практики. Тисячоліттями цій меті служили і служать настанови, викладені в приказках і прислів'ях, епосах і казках, висловлюваннях видатних людей. Ці думки є скарбницею людської мудрості, містять цінні поради стосовно самовиховання інтелектуальних, моральних і фізичних якостей особистості. Наукові засади для розуміння співвідношення виховання і самовиховання закладені класичною філософією, представники якої, досліджуючи природу людини, вказали на її біосоціальну суть, активне ставлення до навколишньої дійсності та до себе самої. Розвиток особистості розглядався ними не лише як дія зовнішніх сил, але й як результат діяльності самої людини, яка, перетворюючи дійсність, є активним суб'єктом, творцем світу і самої себе. Філософи Сократ, Епікур, Лукрецій, Демокріт, Арістотель, давньоримські стоїки залишили чимало цінних порад щодо самовиховання моральних та інтелектуальних якостей людини, збереження її здоров'я, фізичних і моральних сил. Значний внесок у розвиток теорії і практики *С.* зробили такі відомі особистості як І. Гете, Ч. Дарвін, О. Суворов, Л. Толстой, А. Чехов. Своїм життям і діяльністю вони переконливо довели, що самовиховання є надзвичайно важливим фактором у становленні особистості. А його правильна організація сприяє максимальному розвитку фізичних, моральних і духовних якостей, робить людину в значній мірі господарем своєї долі. У розвиток теорії і практики *С.* великий внесок зробили

представники вітчизняної психолого-педагогічної науки, а саме І. Бех, П. Каптерев, А. Макаренко, Л. Рувинський, С. Рубінштейн, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. У найзагальнішому визначенні *С.*, на думку І. Беха та Ю. Орлова, — це певний тип ставлення, дій щодо самого себе і власного майбутнього з точки зору відповідності певним моральним нормам. Зокрема, як зазначає І. Бех, *С.* ґрунтується на повазі особистості до себе. Як діяльність, *С.* знаходить своє вираження у поєднанні об'єкта і суб'єкта. Особливість цієї взаємодії пов'язана з подвійністю позиції особистості у *С.*, оскільки людина виступає немовби у двох особах стосовно себе в особі вихованого і в особі вихователя. При цьому основна мета — «створення» індивідуумом себе через творче ставлення до себе. У теорії та практиці *С.* не існує його однозначного розуміння. Так, А. Арет вважає, що *С.* — це освітньо-виховна робота особистості, а Л. Гордєєва під *С.* розуміє прагнення людини виховати себе і діяльність із здійснення цього прагнення. С. Єлканов визначає *С.* як свідому цілеспрямовану діяльність людини з удосконалення своєї особистості. Цікавим є тлумачення *С.* А. Кочетова — свідомість, яка керує самою особистістю, саморозвиток, у якому в інтересах суспільства і самої особистості планомірно формуються якості, властивості, сили і здібності людини, причому функції виховання поступово передаються вихованцю. *С.* передбачає певний рівень розвитку інтелекту, який виявляється у всьому, що стосується зміни власного «Я». Усвідомлення власної поведінки веде до самоспостереження, самоаналізу, самокритики. Обдумування своєї діяльності в навколишньому світі сприяє формуванню цілеспрямованості, високих ідеалів, мотивів — важливих спонукальних причин роботи над собою. Разом з тим, *С.* — процес, у якому взаємопов'язано проявляється весь духовний світ людини. У ньому взаємодіють моральність, інтелект, воля і емоції. Це максимальна усвідомленість себе, свого місця в навколишньому світі і своєї поведінки. Це вольове зусилля, яке регулює увесь спосіб життя; це стан, надзвичайно насичений емоціями, у якому людина чогось пристрасно прагне, чимось азартно захоплена. Емоційно-моральний характер *С.* тісно поєднується з вольовим та інтелектуальним, утворюючи складну картину самозміни особистості. *С.* — це саморегуляція, самоуправління особистості з намірами змінити себе, свідоме закорінення зовнішніх регулюючих факторів, це свідома діяльність людини, спрямована на вироблення, удосконалення або зміну нею своїх якостей у відповідності з соціальними та індивідуальними цінностями, орієнтаціями, інтересами, що складаються під впливом умов життя і виховання. Як стверджує Ю. Орлов, *С.* не є особливим заняттям, яке вибирає людина так само, як вона обирає професію. *С.* — це певний тип ставлень, вчинків, дій до самого себе і власного майбутнього з точки зору відповідності певному «ідеалу». Воно здійснюється в кожному вчинкові, у кожній ситуації. Основи процесу *С.* мають фізіологічну, психологічну, соціальну та педагогічну сторони. Фізіологічною основою *С.* є саморегуляція вищої нервової діяльності. Вища нервова діяльність людини є найдосконалішою з усіх відомих самонастроюваних та саморегульованих систем. Процес вищої нервової діяльності є поєднання безумовних та умовних рефлексів, які вступають у взаємодію з іншими психофізіологічними процесами. Одним із проявів цієї взаємодії, яка здійснюється на порівняно високому рівні розумової діяльності, і є цілеспрямоване самовиховання. Психологічною основою *С.* є збалансування (в інтересах людини та навколишнього середовища) процесів збудження і гальмування. Уся психічна діяльність людини є тими чи іншими проявами цих двох провідних

процесів, їх комбінації і взаємодії складають основу розвитку психічного типу та зміну станів особи. Зокрема, єдність фізичних (матеріальних) і психічних (духовних) факторів викликає у людини потребу в розвитку збуджуючої активності при пасивному темпераменті, або, навпаки, — розвитку гальмуючої стриманості при надмірно активному темпераменті. *С.* водночас і розвиває позитивні риси характеру, і вдосконалює процес переробки інформації (сприйняття, пам'ять, увагу, відтворення), а в результаті є ефективною системою удосконалення людиною основних психічних процесів, зовнішніх проявів її життєздатності. Соціальною основою *С.* є визначення людиною своєї ролі у колективі та прагнення до її покращення. Педагогічною основою *С.* є взаємозв'язок між процесом зовнішнього виховання і самовихованням. Виникнення свідомого прагнення до самовиховання є наслідком попереднього зовнішнього виховання, яке є проявом об'єктивного впливу суспільства на індивідуум через суб'єктивну діяльність вихователів. Проте на перших етапах виховання ці зусилля (педагогів, батьків, громадських організацій, преси) нерідко стикаються з пасивними формами сприйняття, інколи з протидією особи або з нерозумінням нею вимог і цілей вихователя. В цих випадках виникає невідповідність свідомості та поведінки, яка має безліч конкретних відтінків. Педагогічний аспект при цьому виступає як результат і умова правильно організованого виховання, в якому формуються соціальні та особистісно значущі цілі, стимули, мотиви, якості, створюються сприятливі умови, необхідні для успішної роботи над собою. Потреба у *С.* та можливість його реального здійснення виникають на певному, досить значному рівні розвитку особистості. За даними психолого-педагогічних досліджень, здатність до *С.* вперше з'являється в учнів підліткового віку і зумовлюється особливостями дітей на більш ранніх вікових етапах — у дошкільному та молодшому шкільному віці, — що є необхідною підготовчою основою, яка залежно від її суті може мати різний вплив на самовиховання особистості у наступні вікові періоди. Важливою умовою виховання є вироблення в дитини з ранніх років здатності до самостійної духовної діяльності, прагнення вдосконалювати самого себе.

Усвідомлене *С.* здійснюється в трьох основних напрямках: розвиток моральних і емоціонально-вольових рис і якостей; вдосконалення розумових здібностей і процесів; фізичне загартування і зміцнення свого здоров'я. Залежно від цілей і завдань самовиховання може бути епізодичним і систематичним, позитивно і негативно спрямованим. Але чим швидше людина сформує в себе особистісно та соціально цінні якості, тим менше зусиль докладатиме до того, щоб постійно підтримувати їх, удосконалювати себе в фізичному, моральному та духовному аспектах. *С.* може бути також частковим і тотальним, тобто спрямованим на формування або викорінення яких-небудь окремих рис особистості або на всебічний її розвиток. Нарешті, самовиховання може бути індивідуальним і колективним, тобто воно може здійснюватись окремими індивідами самостійно, а також у колективі. За основними напрямками самовиховання, як і виховання, може поділятись на розумове, моральне, трудове, фізичне, естетичне. У структурному відношенні самовиховання людини являє собою єдність трьох складових: пізнавальної (самопізнання), емоційно-оцінювальної (самоставлення), дієво-вольової або регулятивної (саморегуляція). Завершальний етап формування особистості міцно пов'язаний із триєдиною основою цілі виховання — вихованням інтелектуальної, емоційної, вольової її сфер. Однак провідною у самовиховуючому процесі є вольова сфера, яка забезпечує саморегуляцію вну-

трішнього світу людини згідно з оточуючою дійсністю. Провідні функції волі — забезпечення психічної саморегуляції поведінки і діяльності, керування психічними станами, зміна діяльності у зв'язку з обставинами, зв'язок між внутрішнім станом і середовищем — в даному випадку повністю знаходять своє самовираження. Воля активізує особистість у зв'язку з її цілями, установками, мотивами поведінки, завданнями практичної діяльності. Воля виступає як основний механізм процесу самовиховання, у поєднанні з емоціями виконує в духовному світі особистості регулятивні функції і завжди пов'язана з моральністю та інтелектом. На сьогодні серед науковців досі немає узгоджених поглядів на структуру, показники, рівні розвитку, етапи, методи і засоби самовиховання.

Літ.: Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн.. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Навч.- метод. видання.— К.: Либідь, 2003.— 280 с.; Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5 т., Т. 5: Виховання і самовиховання.— К., 1997р.; Оржеховська В. М., Хілько Т. В., Кириленко С. В. Посібник з самовиховання.— К.: ІЗМН, 1996.— 192 с.

Цюман Т. П.

САМООЦІНКА — центральний компонент самосвідомості, який, об'єднуючи когнітивний та емоційний елементи, пов'язаний з ціннісним ставленням до власного «Я», до результатів діяльності, моральних, розумових, суспільних та фізичних якостей і властивостей, тобто оцінка особистістю себе, своїх якостей і місця серед інших людей. *С.* впливає на емоційний стан, на ступінь задоволення своєю роботою, навчанням, життям тощо.

С. — суб'єктивне утворення в людській психіці, яке є відображенням норм і оцінок, що існують у суспільстві та в міжособистісних відносинах. *С.* пов'язана з однією із центральних потреб людини — потребою в самоствердженні, із прагненням людини знайти своє місце в житті, ствердити себе як члена суспільства в очах навколишніх і у своїх власних.

С. має два рівні: усвідомлений, який включає, перш за все, знання, і неусвідомлений — переважно емоційний. Емоційна *С.* достовірно вища від когнітивної. Усвідомлена *С.* є когнітивним компонентом, а неусвідомлена — емоційним.

Отже, *С.* є сукупністю когнітивного і емоційного компонентів. Когнітивний компонент відображає знання людини про себе різного ступеня сформованості і узагальнення; емоційний компонент — ставлення людини до себе — так званий «афект на себе», пов'язаний з мірою задоволення власними діями і результатами реалізації намічених цілей. В основу когнітивного компонента *С.* покладено порівняння себе з іншими людьми, зіставлення власних якостей із внутрішнім еталоном чи результатами діяльності інших, оцінка міри розходження цих двох величин.

Під впливом оцінки навколишніх в особистості поступово складається власне ставлення до себе і *С.* своєї особистості, а також окремих форм своєї активності: спілкування, поведінки, діяльності, переживань. *С.* має комплексний характер і поширюється на різні прояви особистості — інтелект, зовнішні дані, успішність у спілкуванні тощо.

С. є важливим регулятором поведінки особистості, забезпечує відносну стабільність і автономність особистості.

С. — досить стала характеристика людини, що формується в дитинстві і залишається на певному рівні (завищена, нормальна, занижена) протягом усього життя. Але в ній є і динамічна частина, яка змінюється у процесі діяльності людини.

На формування *С.* певною мірою впливають думки, оцінки інших людей, деякі психологічні знання, одержані людиною. Але визначальними у формуванні *С.* є, по-перше, реальні успіхи, досягнення в діяльності людини; по-друге, *С.* визначає рівень домагань, що їх людина висуває до себе.

Рівень домагань — це система перспективних завдань, які людина ставить для власного досягнення. Саме від рівня домагань, від того, на що людина вважає себе здатною, чого вона вважає можливим досягти, в найбільшій мірі залежить *С.* особистості.

Рівень домагань суттєво залежить від образу «Я», зокрема «Я»-ідеального (відповідно до образу себе в майбутньому людина ставить завдання досягнути цього образу), та *С.* (висока *С.* формує високий рівень домагань).

Розбіжність між домаганнями і реальними можливостями людини веде до того, що вона починає неправильно себе оцінювати, унаслідок чого її поведінка стає неадекватною (виникають емоційні зриви, підвищена тривожність, агресивність). Люди з реалістичним рівнем домагань відрізняються упевненістю у своїх силах, наполегливістю в досягненні мети, більшою продуктивністю, критичністю в оцінці досягнутого.

Чим вищий рівень домагань, тим важче їх задовольнити. Успіхи та невдачі в будь-якій діяльності суттєво впливають на оцінку індивідом своїх здібностей у цьому виді роботи: невдачі знижують рівень домагань, а успіхи підвищують їх.

Не менш важливим є і момент порівняння: оцінюючи себе, індивід свідомо чи несвідомо порівнює себе з іншими, враховуючи не лише власні досягнення, але і всю соціальну ситуацію в цілому.

На загальну *С.* особистості впливають також її індивідуальні особливості, і те, наскільки важлива для неї оцінювана якість чи діяльність. Часткових самооцінок є нескінчена кількість. *С.* не є постійною, вона змінюється залежно від обставин. Засвоєння нових оцінок може змінювати значення засвоєних раніше цінностей.

Як компонент самосвідомості *С.* не є вродженою, а поступово формується в онтогенезі людини, вперше проявляючись у дошкільному віці. В цьому певну роль відіграють особистісні характеристики, зокрема тип темпераменту дитини. Другою складовою формування *С.* є ті відносини, що склалися в сім'ї, жорсткий чи, навпаки, м'який принцип виховання.

Виміри і характеристики «Я» у формуванні загальної *С.* визначаються на кожному віковому етапі по різному і змінюються зі зміною індивідуального статусу розвитку особистості. Хартер встановив, що *С.* у підлітковому віці формується зі сприйняття власної зовнішності та рівня схвалення у колі ровесників.

Учені відзначають, що на формування самооцінки особистості суттєво впливають: емоційна реакція дорослих (ступінь їх любові, прийняття дитини; прояв уваги до дитини, спілкування з нею, ставлення до дитини, оцінка її вчинків; успішність шкільного навчання та ставлення педагогів до дитини); успішність спілкування з ровесниками, наявність дружніх та романтичних взаємин; співвідношення власних досягнень людини з планами та порівняння з досягненнями інших людей.

І. Кон вказує на визначальну роль у формуванні самооцінки таких компонентів: *когнітивного*, що містить уявлення суб'єкта про себе і навколишнє середовище, в якому він перебуває (рівень пізнавальних здібностей, інтелекту, вміння аналізувати свої внутрішні психічні процеси, задоволеність чи незадоволеність своїм соціальним становищем порівняно з іншими (статус у групі, колективі, суспільстві); *емоційно-оцінного*: авто-

ритет серед ровесників, ставлення інших до власного «Я», міра впливу себе на інших; *суспільно-поведінкового*: бажання завжди бути на першому плані, прагнення самоутвердитися серед інших, зайняти пріоритетне місце, спираючись при цьому на свої інтелектуальні здібності, фізичні та моральні переваги або, навпаки, бути непомітним у групі (колективі), триматися осторонь відповідальних колективних справ, знаючи слабкі місця свого «Я».

Серед факторів, що впливають на формування *С.* особистості, провідними є такі: співставлення образу реального «Я» (яким я себе уявляю) з образом ідеального «Я» (з уявленням про те, якою б людина хотіла бути). В основі цього підходу лежать дві найголовніші потреби людини: потреба у схваленні себе іншими та потреба у самосхваленні, яке забезпечується *С.*; оцінка успішності своїх дій та проявів крізь призму власної ідентичності. Людина відчуває задоволення не від того, що робить добре, а від того, що обрала певну справу і саме її робить добре. Отже, *С.* формується під впливом успіху у тій сфері, яка для особистості займає впливове місце в системі цінностей (інтеріоризація соціальних реакцій на людину). Людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, її оцінюють інші. Отже, потреба особистості у схваленні себе іншими та у самосхваленні, веде до рефлексії оцінок власних та сторонніх, порівняння досягнень, накопичення досвіду.

Розрізняють декілька видів *С.* Залежно від того, що підлягає оцінюванню — окремі сторони особистості, конкретні властивості, що проявляються лише в деяких особливих видах діяльності, або особистість у цілому — розрізняють два види *С.*: *загальну (глобальну)*, що відображає прийняття чи неприйняття суб'єктом себе, тобто позитивне чи негативне ставлення до всього, що належить до сфери «Я», і *часткову (парціальну)*, яка належить до різних рівнів пізнання властивостей особистості та відображає оцінку суб'єктом власних вчинків, дій. Загальна *С.* створюється через структуру парціальних самооцінок.

Ще однією підставою для виокремлення видів *С.* є адекватність. Відповідно до ступеня адекватності розрізняють два види *С.*: адекватну і неадекватну. *Адекватна С.* — та, що відповідає реальності. *Неадекватна С.* — та, коли людина себе неправильно оцінює.

За адекватної *С.* суб'єкт правильно співвідносить свої можливості і досягнення, досить критично ставиться до себе, прагне реально дивитися на свої невдачі та успіхи, намагається ставити перед собою досяжні цілі, які можна здійснити насправді. До оцінки досягнутого він підходить не тільки зі своїми критеріями, але й намагається передбачити, як до цього поставляться інші люди. Іншими словами, *адекватна С.* є підсумком постійного пошуку реального бачення себе, тобто без переоцінки, але і без зайвої критичності щодо свого спілкування, поведінки, діяльності, переживань.

Неадекватна *С.* згідно з еталоном, з яким вона порівнюється, може бути завищеною або заниженою.

На основі *неадекватно завищеної С.* у людини виникає неправильне уявлення про себе, ідеалізований образ власної особистості і можливостей, своєї цінності для навколишніх, для загальної справи. У таких випадках людина ігнорує невдачі заради збереження звичної високої оцінки самого себе, своїх вчинків і справ. Відбувається гостре емоційне заперечення усього, що порушує уявлення про себе. Сприйняття реальної дійсності спотворюється, ставлення до неї стає неадекватним. Об'єктивна оцінка результатів роботи сприймається як несправедливо занижена. Неуспіх оцінюється як наслідок чиєїсь підступності або несприятливих обставин, які жодною мірою не за-

лежать від дій самої особистості, не є наслідком власних помилок, ліні, недостатності знань, здібностей або неправильної поведінки. Виникає важкий емоційний стан — ефект неадекватності, головною причиною якого є стійкість сформованого стереотипу завищеної оцінки своєї особистості.

Якщо висока *С.* пластична, змінюється відповідно до реального стану справ — збільшується при успіху і знижується при невдачі, то це може сприяти розвитку особистості, тому що вона змушена докладати максимум зусиль для досягнення поставлених цілей, розвивати власні здібності і волю. Особистості з високою *С.* мають тенденції до фокусування на своїх успіхах і досягненнях, а з низькою — на недоліках і негативних особистісних якостях.

Занижена *С.* веде до невпевненості в собі, боязкості і відсутності прагнень, неможливості реалізувати свої здібності. Такі люди не ставлять перед собою мети, яку важко досягти, обмежуються вирішенням повсякденних завдань, занадто критичні до себе. Низька *С.* викликає появу комплексу меншовартості, веде до невисоких досягнень, депресії, труднощів в адаптації.

Занадто висока або занадто низька *С.* порушують процес саморегуляції, спотворюють самоконтроль. Особливо помітно це виявляється у спілкуванні, де особи з завищеною і заниженою *С.* стають джерелом конфліктів. При завищеній самооцінці конфлікти виникають через зневажливе ставлення до інших людей і звертання до них, занадто різкі і необґрунтовані висловлювання на їхню адресу, нетерпимість до чужої думки, прояви зарозумілості і зазнайства. Низька критичність до себе заважає їм навіть помітити, як вони ображають інших зарозумілістю і незаперечністю суджень.

При заниженій самооцінці конфлікти можуть виникати через надмірну критичність цих людей. Вони дуже вимогливі до себе і ще більш вимогливі до інших, не вибачають жодного свого промаху чи помилки, схильні постійно підкреслювати недоліки інших.

Оскільки *С.* складається під впливом оцінки навколишніх, то і змінити її дуже важко, проте можливо, змінивши ставлення навколишніх (однолітків, співробітників, викладачів, рідних). Тому формування оптимальної *С.* сильно залежить від справедливості оцінки всіх цих людей. Особливо важливо допомогти людині «підняти» неадекватно занижену *С.*, допомогти їй повірити в себе, у власні можливості, у свою цінність.

Міщік Л. І.

ТРИВОЖНІСТЬ — індивідуальна психологічна особливість, схильність людини до частих та інтенсивних переживань стану тривоги, показник проблем розвитку особистості.

У багатьох людей існує висока *Т.*, яка визначає схильність до частих проявів тривоги в різних життєвих ситуаціях, зокрема до таких, що не несуть загрози. В. Мерлін визначає *Т.* як високу емоційну збудженість у загрозливій ситуації. К. Ізард розуміє *Т.* як комплекс емоцій: страху, гніву, печалі. Базовою характеристикою *Т.* є психологічне поняття «тривога», введене в науковий обіг З. Фрейдом. Слідом за ним більшість сучасних учених розглядають це поняття як різновид страху. З. Фрейд поряд із конкретним страхом виділяв невизначений незрозумілий страх. О. Чернікова пише про *Т.* як про «страх очікування», О. Кондаш — про страх перед випробуванням. Ф. Перлс визначає *Т.* як розрив між «тепер» і «пізніше» або як «страх перед ситуацією». *Т.* є результатом активності уяви, фантазії майбутнього. *Т.* виявляється у людини в незакінчених ситуаціях, заблокованій активності, яка не дає можливість розрядити збудженість. У зв'язку

з цим *Т.* розуміють як емоційний стан гострого внутрішнього, тяжкого беззмістовного занепокоєння, пов'язаного у свідомості індивіда з прогнозуванням невдачі, небезпеки або очікування чогось важливого, суттєвого для людини в умовах невизначеності (Є. Ільїн).

Т. виявляється як обтяжливе невизначене відчуття «занепокоєння», «тремтіння», «кипіння», «бурління» в різних частинах тіла, часто в грудях, нерідко супроводжується соматовегетативними розладами (тахікардією, пітливістю, частим сечовипусканням, шкіряним свербінням тощо).

У маленьких дітей ще з нерозвинутою мовою *Т.* може бути встановлена на основі своєрідності поведінки: занепокоєний погляд, метушливість, напруження, плач або відчайдушний крик при зміні ситуації. Старші за віком діти виражають скарги таким чином: «якось не по собі», «неспокійно», «внутрішнє тремтіння», «немає спокою». Як зазначає Є. Шостром, *Т.* подібна до голоду. Тривожна людина не виконує повну дію й зайнята тим, що подавлює збільшену агресію, наслідком якої є апатія.

Т., як правило, посилюється ввечері і супроводжується неспокійними рухами. Доведено, що *Т.* виникає в період очікування можливої важливої події (переважно у високотривожних суб'єктів). *Т.* пов'язана з побоюванням людини за благополучний результат важливої для неї справи. Але є відмінності *Т.* від страху: переживання страху пов'язано з конкретним небезпечним об'єктом, а *Т.* не має чіткого й конкретного приводу для свого виникнення. Страх є біологічною реакцією на конкретну загрозу, а *Т.* часто розуміють як переживання невизначеної дифузної або безпредметної загрози людині як соціальній істоті, коли небезпека загрожує її цінностям, уявленню про себе, становищу в суспільстві. У цьому контексті *Т.* розуміють як переживання можливої фрустрації соціальної потреби.

К. Ясперс крім *об'єктивної Т.* (реальна загроза), виділяє *неадекватну Т.* (нейтральні ситуації, що не несуть загрози). Наприклад, маленькі діти можуть хвилюватися про те, що батьки їх залишать або перестануть любити, або вони стануть зайвими при народженні братика або сестрички.

Ф. Березін виокремлює стадії розвитку *Т. Перша стадія* — відчуття внутрішнього напруження, дискомфорту, яке не несе в собі ознаки загрози, але є сигналом наближення більш виражених тривожних емоцій. *Друга стадія* — поява гіперестезичних реакцій, які або зливаються з відчуттям внутрішньої напруженості, або заміщають її. Нейтральні стимули стають значущими, а при посиленні набувають негативного емоційного відтінку (роздратованість). *Третя стадія* — людина починає переживати невизначену загрозу, відчуття нез'ясованої небезпеки. *Четверта стадія* — поява страху, хоча об'єкти, пов'язані зі страхом, не обов'язково несуть дійсну загрозу. *П'ята стадія* — у людини виникає відчуття катастрофи, що наближається. Людина переживає жах. *Шоста стадія* — поява тривожного боязкого збудження. Людина в паніці шукає допомоги, виникає потреба в руховій розрядці. Дезорганізація поведінки й діяльності досягає свого максимуму.

Певний рівень тривожності — природна та обов'язкова властивість активної діяльності особистості. Кожна людина має свій оптимальний, або бажаний, рівень *Т.* — це так звана корисна *Т.* Висока *Т.* виявляється в тенденції оцінювати об'єктивно небезпечні предмети, події як загрозливі з наступним переживанням стану тривоги. Тривожні люди бояться труднощів, почувають себе невпевнено у групі.

Деякі автори говорять не про загальну *Т.*, а про специфічну, пов'язану з постійним виникненням стану тривоги тільки як реакції на нові ситуації. Д. Саразон ввів поняття

«тестова Т.», що відображає схильність до цього стану в ситуаціях іспиту, тестування. Інші дослідники говорять про особистісну *Т.*, пов'язану з публічним виступом, спілкуванням, навчанням, плаванням, участю у змаганнях та конкурсах тощо (Н. Курдюкова, В. Міленін, Ю. Цагареллі).

Нейрофізіологічні механізми високої *Т.* до кінця ще не вивчені. Ч. Стілбергер підкреслював роль суб'єктивно-емоційних і вегетативних явищ. Учені, які досліджували високу *Т.*, виявили низку *психологічних* і *психофізіологічних особливостей* високотривожних людей. О. Мельниченко показала, що для них характерні емоційна неврівноваженість, боязкість, невпевненість у собі, фрустрація, більш високий та менш стабільний рівень прагнень. За даними Р. Астахова, *Т.*: має зв'язок із показниками шизотимії, покори, заклопотаності, сентиментальності, негативізму, підозри, страху. Усі ці риси людини мають природну основу, якою виступають типологічні особливості прояву властивостей нервової системи.

В. Небиліцин, В. Бєлоус, Є. Ільїн, Ю. Катигін довели, що люди зі слабкою нервовою системою більш схильні до *Т.*, ніж особи із сильною нервовою системою.

Крім психологічних і психофізіологічних особливостей існують *вікові* та *статеві особливості прояву Т.* Зарубіжні дослідники виявили, що жінки більш *Т.* порівняно з чоловіками, і ця відмінність починає виявлятися ще в дитинстві. У хлопчиків *Т.* нижча, ніж у дівчаток (вони більш свідомо сприймають роль школяра). Хлопчики й дівчатка розрізняються за домінуючими причинами. У дівчаток *шкільна Т.* переважно виявляється в 7–9 років, а в 10 років їй на зміну приходить *самооціночна Т.* У дівчаток молодших класів на фоні меншої кількості невротичних реакцій, ніж у хлопчиків, частіше виявляються нестійкість настрою, вередливість, плаксивість, смута, туга, сором'язливість, побоювання, схильність до страху, підвищена образливість. У хлопчиків 7 років домінує *міжособистісна Т.*, а *шкільна Т.* має місце у 8–9 річному віці. При цьому у хлопчиків у 9 років показники самооціночної *Т.* дорівнюють показникам шкільної *Т.* На фоні значної кількості невротичних реакцій у хлопчиків молодших класів спостерігається агресивність, войовничість, гіперактивність.

А. Прихожан відзначає, що відмінності між хлопчиками й дівчатками за *Т.* існують лише до 12 років. У старшому підлітковому віці (14–15 років) відмінностей не виявлено, а у віці 16–17 років більш тривожними є дівчата.

Найбільш поширеними причинами *Т.* у школярів є такі: перевірка знань під час виконання контрольних і інших письмових робіт; відповідь учня перед класом і побоювання зробити помилку, що може викликати критику вчителя та сміх однолітків; одержання поганої оцінки; незадоволеність батьків успішністю дитини в навчанні; особисто-значуще спілкування.

Залежно від статусу школяра серед однолітків, його успішності в навчанні, виявлена висока (або дуже висока) тривога, яка потребує різних способів корекції. У випадку реальної неуспішності зусилля мають бути спрямовані на формування необхідних навичок роботи, спілкування, що дозволить подолати цю неуспішність, в іншому випадку — на корекцію самооцінки, подолання внутрішніх конфліктів.

Паралельно з роботою з усунення причин, що викликають *Т.*, слід розвивати у школяра здібність справлятись із підвищеною *Т.*

Учені визначили 31 причину джерел *Т.* і емоційного дискомфорту в дорослих людей, найбільш вагомі з них: турбота про стан здоров'я члена сім'ї; фінансовий стан; трудно-

щі, пов'язані з самовираженням; велика зайнятість; внутрішньо особистісні конфлікти; роздуми про сенс життя; відсутність відпочинку; незадоволеність зовнішнім виглядом; проблеми із сексуальним партнером; нестача активності, енергії; проблеми спілкування з колегами; проблеми з дітьми тощо.

Відомо, що тривога, закріпившись, стає досить стійким утворенням, переходить у властивість особистості — тривожність, яка погіршує можливості людини й результати діяльності.

Літ. Бакеев В. А. О тривожно внушаемом типе личности // Новые исследования в психологии.— 1974.— № 1.— С. 19–21; Варій М. Й. Психологія особистості: навч. посібник.— К.: Цент учбової літератури, 2008.— 592 с.; Великий тлумачний словник української мови / Упоряд. Т. В. Ковальова, худож.- оформ. Б. П. Бублик.— Харків: Фоліо, 2003.— 747 с.; Изард К. Е. Психология эмоций.— СПб.: Питер, 2011.— 461 с.; Ильин Е. П. Эмоции и чувства.—2-е изд.— СПб.: Питер, 2011.— 783 с.; Кириленко Т. С. Психологічна емоційна сфера особистості: навч. посібник.— К.: Либідь, 2007.— 256 с.; Федосенко Е. В. Помощь подростку. Полное практическое руководство для психологов, педагогов и родителей.— СПб.: Речь; М.: Сфера, 2009.— 320 с.

Песоцька О. П.

Соціокультурні основи соціальної / соціально-педагогічної роботи

АНІМАЦІЯ — (фр. *Animer* — надихати, спонукати до певної діяльності) —свідома діяльність, спрямована на спонукання певного індивіда, групи, громади до усвідомлення прихованого потенціалу, створення умов для повнішої реалізації різнобічних можливостей людини, здійснення соціокультурних та соціоосвітніх програм і проектів. У педагогічному контексті анімація це вид соціально-педагогічної діяльно сті, спрямованої на реалізацію певних дій з метою оздоровлення соціального клімату певного середовища, створення атмосфери креативності, допомоги людям адаптуватися до соціальних змін, сприяння їх інтеграції в соціокультурний простір, спонукання до взаємодії та порозуміння людей в групі.

Поняття соціокультурної анімації виникло у Франції після Другої світової війни та тісно пов'язане із теорією соціально-виховного середовища. Виховні ініціативи, спрямовані на позитивну соціалізацію учня за межами школи та в широких верствах соціальної роботи, зазнали відродження наприкінці 1960-рр. поряд з іншими соціальними рухами. Основними причинами розвитку концепції анімації були: зменшення суспільної активності як у міських, так і в сільських громадах, необхідність активізації виховного потенціалу соціально-культурного простору навколо дитини. Термін «аніматор» було введено для характеристики організаторів діяльності дітей у вільний від навчальних занять час і використовувався переважно в контексті ідеї педагогізації дозвілля.

Пізніше французькі педагоги (зокрема Р. Торайя) дійшли висновку, що педагогічна анімація охоплює не лише позашкільну та позаурочну діяльність школяра, але й активно впроваджується в навчально-виховний процес. Поступово відбувалася еволюція у плані розуміння анімації в такому напрямку: від категорії соціокультурної до категорії соціально-педагогічної. На Першому Національному Конгресі з питань Анімації, який відбувся в 1966 р., соціолог Ж.-П. Імоф визначив у доповіді анімацію як таку діяльність у групі чи з групою, колективом, соціальним середовищем, яка націлена на розвиток взаємодії всередині цієї групи з використанням методів прямої участі та інтеграції. Провідною ж функцією анімації було визнано адаптацію особистості до нових форм соціального життя з урахуванням таких аспектів, як робота з інадаптації та розвиток особистості й колективу. Анімація поступово набуває ознак методології встановлення взаємовідносин між людьми та їх зв'язків з культурою на різних рівнях її вияву. П. Бенар, відомий французький науковець, зазначив, що в основу анімації покладено синтез таких різних і складних наукових галузей, як психологія, історія, соціологія, політичні науки тощо. У науковій літературі виділяють анімацію соціальну, культурну, соціокультурну, соціовиховну, педагогічну тощо.

Професійне поле фахівця анімаційної діяльності досить велике. У залежності від різних критеріїв анімацію підрозділяють на: *міську, вуличну* (за географічним критерієм); *соціальну, культурну* (за змістом, специфікою рівня впровадження); *політичну, комерційну, шкільну, естетичну* (за сектором основної діяльності); *професійну,*

волонтерську (за статусом аніматора); *суспільну, приватну; прибуткову, неприбуткову* (за видом фінансування); *анімацію, сконцентровану на змісті, групі, взаєминах, навчанні* (за педагогічним критерієм). Анімаційну діяльність також можна охарактеризувати й за деякими допоміжними критеріями, а саме: анімація молоді, дорослих, людей похилого віку тощо (за віком особистості); анімація середовища робітників, селян, службовців тощо (за професіональною своєрідністю); анімація за гендерною ознакою та за культурним рівнем учасників; анімація музичного дозвілля, туризму, спортивна анімація, театральна, кіноклуб, фотоклуб, рукоділля (за змістом заходів) тощо. У процесі соціального розвитку суспільства змінювалися зміст і форми анімаційної діяльності, що зумовило збагачення її функцій. Сьогодні стає можливим розрізняти такі основні *функції анімації*: соціальна функція адаптації та інтеграції, реалізація якої забезпечує процес соціалізації особистості та її готовність до динамічних змін у суспільстві як на політико-економічному рівні, так і на культурному; рекреологічна функція, пов'язана із дозвіллям та його організацією: завдяки добре підготовленій і організованій діяльності фахівців-аніматорів культурне дозвілля стає основою подальшого культурного, діяльнісного, практично спрямованого особистісного зростання відповідно до культурних запитів різних категорій молоді; навчально-виховна функція — анімація сприяє доповненню освіти, розвитку культурних і духовних потреб та інтересів особистості; превентивна функція — анімація дозволяє передбачити та обмежити девіації, допомагає в урегулюванні суспільного життя; критична функція — йдеться про можливості анімації в нормалізації, сприянні встановлення якісно нових стосунків між людьми та групами, у пошуку нового способу життя, більш якісного та змістовного; встановлює нове ставлення до навколишнього матеріального та духовного світу; сприяє розвитку критичного мислення особистості; суто культурна функція. Анімація широко розповсюджена в роботі з молоддю, а саме: в різних дитячих та юнацьких об'єднаннях, молодіжних клубах, дозвіллєвих закладах. З огляду на своєрідність значного розвитку анімація досягла в соціокультурних центрах, де відбувається анімаційна діяльність як у сфері культурного дозвілля, так і в освітньо-професійній галузі для всіх верств населення незалежно від віку. Останнім часом актуальною є нова форма анімаційної діяльності — у житлових секторах-кварталах, основна мета якої — створення сприятливих умов для позитивно-активної життєдіяльності та взаємодії людей у певному територіальному й культурному просторі. Центри соціально-культурної анімації створюються також на підприємствах. Особливо актуальною стає анімаційна діяльність у сфері туризму, готельного бізнесу, спорту, медицини.

У сучасному розумінні поняття «*соціальний педагог-аніматор*» відбиває якісно нову грань професіограми соціального педагога, особистість і діяльність якого спрямовані на розробку та реалізацію анімаційного проекту з метою активізації виховної, культурної і соціальної діяльності людей, задля поліпшення взаєморозуміння, створення атмосфери толерантності, креативності в конкретній групі або конкретному осередку, ініціювання до просоціальних дій, поліпшення умов і власне процесу соціалізації особистості в певному середовищі та в суспільстві загалом. Мета соціального аніматора — не тільки та не стільки виявляти проблемну ситуацію, у якій перебуває людина, допомагати в її розв'язанні через посередницьку діяльність (між людиною чи групою людей, які потребують соціально-педагогічної допомоги різного характеру, та соціальними інституціями, що безпосередньо займаються соціальною підтримкою), а насамперед — стимулювати, «надихати» особистість на саморозкриття, саморозвиток і

самодопомогу. Про фахівця, який володіє *анімаційною культурою*, можна говорити у випадку, коли особистості властиві певний рівень опанування знаннями, вміння їх реалізовувати, здатність до перетворювальної соціально-педагогічної практики на засадах анімаційної діяльності. В українській соціальній педагогіці анімація — явище порівняно нове і здебільшого знаходиться на стадії розвитку.

Літ.: Вступ до соціальної роботи / за ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича та ін.— К.: Академвидав, 2005.— 304 с.; История социальной педагогики (становление и развитие зарубежной социальной педагогики) / под ред. В. И. Беляева.— М.: Гардарики, 2003.— 255 с.; Сучасний тлумачний словник української мови / за заг.ред. В. В. Дубічинського.— Х.: Школа, 2006.— 1008 с.; Тетерский С. В. Введение в социальную работу.— 4-е изд.— М.: Акад. Проект., 2004.— с. 321–323; Augustin J.–P., Gillet J.–C. L'animation professionnelle: histoire, acteurs, enjeux.— Paris: L'Harmattan, 2000; Gillet J.–C. Animation et animateurs: le sens de l'action.— Paris: L'Harmattan, 2006.

Лесіна Т. М.

ГАРМОНІЗАЦІЯ (гр. harmonia — узгодженість, злагодженість, домірність будь-чого) — процес встановлення гармонії між складовими елементами будь-якої системи, процесу, явища. *Г.* у соціокультурних системах спрямована на таку узгодженість загального, особливого та поодинокого, яка забезпечує сталу динаміку кожного елементу та системи в цілому, отже, вихід їх на новий рівень розвитку. *Г. соціальна,* тобто злагодженість взаємовідносин між соціальними суб'єктами, може відбуватися як на глобальному рівні — між регіонами світу, так і на мікрорівні, наприклад, територіальної громади, родини. *Г.* стосовно людини як соціального суб'єкта передбачає узгоджене, врівноважене поєднання її індивідуальності та соціальності, її природного та культурного начала, що забезпечує якісну самореалізацію людини та розвиток її соціального середовища. *Г. культурна* спрямована, перш за все, на встановлення паритету між матеріальною та духовною складовими культури кожного соціального суб'єкта. В умовах формування інформаційної епохи постає проблема *Г.* взаємин культури людства та природи для їх виживання.

У *педагогіці Г.* традиційно розглядається як процес *гармонійного розвитку особистості,* як правило, в дитячому та юнацькому віці через систему патріотичного, інтелектуального, естетичного, економічного, трудового, екологічного тощо виховання та освіти відповідно до визначеного в країні ідеалу.

В *соціальній педагогіці Г.* стосується, з одного боку, соціального розвитку людини (інших соціальних суб'єктів) — злагодженого набуття різних форм (сімейної, етнічної, професійної, громадянської тощо) та рівнів (біологічного, фізичного, душевного, духовного) *соціальності* і узгодження її з індивідуальністю протягом життя. З другого боку, створення у соціумі для цього сприятливих умов — координація, регулювання й зміцнення позитивних виховних впливів соціального середовища та нейтралізація негативних через залучення самої особистості, інших соціальних суб'єктів у цей процес для взаємокорисного соціального розвитку і суб'єкта, і середовища. Фахівці харківської школи соціальної педагогіки підкреслюють, що *Г.* є *провідним принципом* соціальної педагогіки, оскільки її ідея виникає і розвивається в той час, коли в культурі соціуму постає потреба гармонізації індивідуального і соціального на рівні соціального суб'єкта на добровільних засадах, тобто через процес соціального виховання.

Потребою саме такої *Г.* зумовлена ідея соціальної педагогіки, яка вперше з'являється в умовах демократизації античного соціуму. Певна свобода громадянина унеможлив-

лювала подальше застосування зовнішнього «примушення» архаїчного виховання, тому в культурі Давньої Греції розпочалося накопичення досвіду «зацікавлення» самої людини через систему соціального виховання у власному соціальному розвитку, набутті доцентрових соціальних орієнтацій, оскільки досвіду «приборкання» індивідуальності «несиловими» методами в попередніх соціумах не було. Це уможливило обґрунтування в межах філософії ідеї соціальної педагогіки (Платон, Аристотель) як відповіді на потребу узагальнення існуючої практики соціального виховання та її наукового вдосконалення з метою *Г.* індивідуального та соціального на рівні «особа — держава». Реалізована ця ідея була лише в XIX ст. за індустріальної доби з формуванням демократичних національних суспільств, коли Й. Песталоцці обґрунтував можливість прискорення динаміки культури соціуму через *Г.* соціокультурного розвитку різних соціальних груп, зокрема за допомогою підвищення якості виховання незаможних прошарків населення. Модель гармонійного соціального виховання у сільському соціумі була ним запропонована у соціально-педагогічному романі «Лінгард та Гертруда». П. Наторп, ґрунтуючись на філософії І. Канта і теорії Й. Песталоцці, розробив науково обґрунтовані основи соціальної педагогіки («Соціальна педагогіка. Теорія виховання волі на основі спільності»), створивши соціально-педагогічну модель національного соціуму з метою *Г.* вже тріади «людина — група — суспільство». Отже, *Г.*, з точки зору соціальної педагогіки, полягає в злагодженості процесів педагогізації соціальних умов розвитку (через спрямування соціального виховання на «індивідуалізацію» соціуму) та соціальних умов виховання через зміцнення соціальності індивідів цього соціуму. Педагогізація соціальних умов, у свою чергу, передбачає узгодженість соціально-виховних впливів усіх сфер культури соціуму, подолання їх обмеженості, роз'єднаності, міжвідомчих бар'єрів у створенні сприятливих обставин для розвитку соціодуховності та соціотворчих здібностей протягом усього існування соціальних суб'єктів, набуття ними вищого рівня соціальної культури.

Г. як принцип соціальної педагогіки набуває вирішального значення в епоху формування інформаційної культури людства. Об'єктивні тенденції демократизації та гуманізації поступово забезпечують «тріумф особистості» (Д. Несбітт, П. Ебурдін). Тріумф індивідуальності безперечно має урівноважуватися вищим рівнем соціальності. Ще за індустріальних часів засновники соціальної педагогіки П. Наторп, Р. Зайдель, Г. Кершенштайнер підкреслювали, що викривлення пошуку свободи розвитку особистості або крайнощі цієї свободи вироджують її у «розгнузданий індивідуалізм» та знищують усяку спільність, від чого сама особистість знаходить собі погибель, смерть і застій. Інформаційній культурі у творенні своїх соціальних суб'єктів доведеться маневрувати на «лезі бритви» поміж соціальною (матеріальною, духовною) залежністю індивіда та його повною відірваністю від соціуму, між створенням умов для вільного задоволення потреб особи та споживацтвом, її нестатками та пересиченістю, духовним багатством та бездуховністю, соціальною активністю та байдужістю, толерантністю та фанатизмом. Тому в перехідний період до інформаційної доби особливого значення набуває соціально-педагогічний механізм *Г.* індивідуальної та соціальної складових на внутрішньо духовному рівні соціального суб'єкта (людини, групи, країни, регіону світу), оскільки його соціальні цінності та доцентрова соціальна поведінка визначатимуть цілісність та міць соціуму (від мікро до глобального).

Інформаційне суспільство потребує *Г.* відповідно до його тенденцій і самої соціальної педагогіки, яка має трансформуватися з національно-педагогічної, за суттю,

у глобально-педагогічну, коли акцент *Г.* соціального розвитку через соціальне виховання переноситься з відносин «людина — група — суспільство» на узгодження взаємин «людина — група — суспільство — регіон — людство». Саме через узгодження виховних зусиль соціумів різних рівнів, через скоординоване та урівноважене сприяння соціальній культурі людини, групи, суспільства, регіону світу, людства можлива *Г.* світової культури, зокрема «підтягування» духовної її складової до рівня матеріальної, отже, виживання всіх соціальних суб'єктів. Дисгармонія культурного розвитку людства, принаймні випередження матеріальної сфери, призвела до того, що недостатнє пізнання та володіння людини самою собою, своїми різнорівневими соціумами зумовлює використання підвладних їй сил (природи, культури, соціуму) проти себе подібних, а це загрожує існуванню і людства, і природи. На *глобальному рівні* соціальна педагогіка має спрямовувати свої зусилля в соціальному вихованні на *Г.* соціальних цінностей Заходу і Сходу, Півночі і Півдня, організуючи їх взаємне засвоєння, подолання обмежень кожної системи цінностей та регулюючи на цих засадах сходження до глобальних цінностей людства. Крім того, на злагодженість соціальної цінності людини, родини, групи, країни, регіону в загальнолюдських цінностях, що сприяє формуванню глобальної соціальності всіх соціальних суб'єктів. На *регіональному рівні* — це *Г.* соціальної цінності різних країн з концентрацією уваги в соціальному вихованні на тому, що їх об'єднує, поряд зі ствердженням на рівні регіону ціннісного ставлення до людини, різноманітних соціальних груп, що сприяє формуванню та зміцненню регіональної соціальності. В умовах інформаційної доби регіональна соціальність має узгоджуватися з цінностями, інтересами та потребами інших регіонів світу та всього людства. На *рівні країни Г.*— це узгодження соціального виховання, сприяючи соціальному розвитку: 1) людини, родини, групи, країни; 2) різних груп (політичних, етнічних, релігійних тощо); 3) різних поколінь (діти, дорослі, люди похилого віку; 4) країни і регіону; 5) країни і глобальних процесів. На *особистісному рівні* — це *Г.* індивідуального, групового і соціального; узгодження впливів кожного і всіх соціальних суб'єктів на кожну людину і кожної людини на всі рівні соціуму (від сімейного, етнічного до глобального); *Г.* всіх форм соціальності, якими людина оволодіває упродовж життя: сімейної, етнічної, державної, релігійної, суспільної, регіональної і, нарешті, глобальної.

Потенційні можливості соціальної педагогіки в *Г.* соціокультурного розвитку України залежать від сталості її демократичних спрямувань. Як для будь-якої посттоталітарної країни особливого значення набуває тут відновлення та вдосконалення на антропоцентричних цінностях родинної, національної, громадської форм соціальності, дисгармонія яких заважає консолідації, солідарності соціуму на рівні країни. Цілісність світової культури в жодному разі не загрожує національним культурам, оскільки процес створення єдиного культурного простору людства неможливий без національного самоусвідомлення народів, так само як створення національного суспільства неможливе без індивідуального самоусвідомлення його громадян. Просто кожна «національна» соціальна педагогіка має свої конкретні тактичні завдання при загальних стратегіях соціальної педагогіки інформаційного суспільства. Вітчизняній соціальній педагогіці необхідно *Г.* соціальне виховання не лише на внутрішньому рівні країни (особистість, родина, етнос, релігія, держава, суспільство тощо), що в Європі в цілому було вирішено за індустріальних часів. Але й на зовнішньому: сусідні країни, різні регіони світу, глобальне людство, оскільки негармонійність цих впливів певною мірою ускладнює соціальну ідентифікацію соціальних суб'єктів України, заважає засвоєнню різних форм, схо-

дженню на вищі рівні соціальності особистості. Досвіду попередніх поколінь у справі *Г.* зовнішніх стосовно країни різновекторних впливів на індивіда в умовах зростання відкритості світу, зокрема і завдяки Інтернету, бракує. Соціальна педагогіка в Україні вимушена *Г.* соціально-виховні технології на внутрішньо культурному рівні, який є більш загальним (макрорівнем) у тріаді «особистість — група — країна», та узгоджувати свої загальнонаціональні технології соціального виховання відповідно до «вимог» зовнішнього рівня, де внутрішньо культурний рівень є найнижчим (мікрорівнем) у соціальних взаєминах «країна — регіон — людство».

Літ.: Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров.— 2-е изд., перераб. и доп.— М.: Большая Рос. энцикл., 2004; Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170000 слів / авт., кер. В. Т. Бусел.— К.; Ірпінь: Перун, 2001; Малько А. О. Гармонізація культури людства і соціальна педагогіка // Международный Конгресс «Этика и гуманизм»: сб. трудов.— Алушта, 2005.— С. 175–177; Малько А. О. Гармонізація соціального та індивідуального виховання як принцип соціальної педагогіки демократичного суспільства // Єдність особистісного і соціального факторів у виховному процесі навчального закладу.— Полтава: ПДПУ ім. В. Г. Короленка, 2004.— С. 54–60; Шарков Ф. И. Коммуникология: энцикл. слов.— справ. / Ф. И. Шарков; Междунар. акад. бизнеса и упр., Ин-т соврем. коммуникац. систем и технологий.— М.: Дашков и К°, 2010.

Рижанова А. О.

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ — соціальний інститут, що забезпечує зміцнення доцентрових, інтеграційних процесів, формування та розвиток менталітету соціуму через поширення інформації (зокрема соціальних цінностей, знань, норм поведінки) у масовому масштабі, виникає на певному ступені філогенезу, коли реалізація соціальних зв'язків лише через безпосереднє міжособистісне спілкування гальмує динаміку культури суспільства. Урізноманітнення видів *ЗМІ* — книга, преса, радіо, кіно, телебачення, Інтернет тощо — залежить від стану матеріально-технічної культури людства та його потреби у прискоренні поширення інформації. Специфіка *ЗМІ* полягає у швидкості та регулярності інформування кількісно великої, зазвичай географічно роззосередженої аудиторії (людей різного віку, статі, соціального стану тощо), що уможливлює практично одночасне споживання інформації, яка має опосередкований, певною мірою стереотипний характер.

ЗМІ за всіх часів відігравали значну роль у соціальному становленні людини, але в умовах інформаційного суспільства стають найвпливовішим інститутом *соціалізації* людини протягом життя, культурного розвитку всіх соціальних груп, соціокультурного вдосконалення соціуму, формування глобальної культури людства. Саме через *ЗМІ* суспільство формує еталони соціалізації, транслюючи ідеали, приклади для наслідування, культурні символи, моделі соціокультурної діяльності, що схвалюються та заперечуються. Осучаснення та здешевлення *ЗМІ* уможливлює донесення цієї інформації до кожного громадянина, а, отже, і забезпечення гарантованої його соціалізації. Якість цієї соціалізації (спрямованість на соціальний взаєморозвиток людини і соціуму або маніпулювання суспільною та індивідуальною свідомістю) залежить не від *ЗМІ*, а від соціальних цінностей тих, хто володіє цими засобами і хто обирає для поширення в них ту чи іншу інформацію.

Соціальна значущість та інтенсивний розвиток цих засобів актуалізували наукові дослідження в таких напрямах, як: *ЗМІ* — соціальний інститут суспільства (Н. Богомолова, Ю. Буданцев, В. Горохов, Я. Засурський, Г. Лассвелл, Г. Маклюєн, А. Москаленко, Ю. Ха-

бермас, В. Шрамм), взаємовплив *ЗМІ* та суспільства (О. Ваганова, Ю. Горський, Дж. Клеппер, П. Лазарсфельд, Г. Маркує, Г. Солганік), соціалізаційний вплив *ЗМІ* (В. Воробйов, Н. Габор, О. Дроздов, О. Журін, Н. Костенко, І. Лєвшина, М. Недопитанський, В. Ягупов та інші), *ЗМІ* та медіаосвіта (Л. Баженова, Л. Мастерман, А. Моль, С. Пензін, О. Шариков, інші). Останнім часом роль засобів масової комунікації у глобалізаційному процесі вивчала О. Ваганова, специфіку новітнього *ЗМІ* — Інтернету та соціалізації в ньому аналізували О. Шеремет, А. Чистяков, кіберсоціалізацію — С. Бондаренко, О. Кудашкіна, В. Плешаков, А. Скуратов, феномен медіакультури став предметом наукового дослідження О. Мурюкіна, Н. Рижих, О. Столбнікової, С. Шумаєвої. В Україні педагогічний, зокрема соціально-педагогічний аспект *ЗМІ* відображено в наукових працях О. Невмержицької — роль розважальних програм центральних каналів телебачення України як чинник морального виховання підлітків, Ю. Казакова — педагогічні умови застосування медіаосвіти в процесі професійної підготовки майбутніх учителів, І. Курліщук — педагогічні засади соціалізації студентської молоді засобами масової комунікації, С. Семчук — особливості впливу засобів масової інформації на соціалізацію дітей дошкільного віку, А. Шведова — соціально-педагогічні аспекти телебачення та тележурналістики, інші.

Сучасне наукове знання розглядає *ЗМІ* як багатофункціональний соціальний інститут, що володіє, крім соціалізаційної, ще й комунікаційною, просвітницькою, дозвіллєворозважальною, компенсаторною, виховною, зокрема *соціально-виховною*, освітньою та багатьма іншими функціями

Соціально-виховна функція ЗМІ полягає в тому, що через них створюються сприятливі умови для цілеспрямованого закріплення та масового тиражування цінностей соціального — сімейного, етнічного, конфесійного, професійного, громадянського, регіонального та ін.— існування, відповідних ідеалів, норм та зразків соціальної поведінки, базових соціальних рис тощо, які в систематизованому вигляді відбивають менталітет певного соціуму, суспільний настрій, впливаючи на соціальне становлення та реалізацію особистості у певному суспільстві, розвиваючи передусім *громадянську соціальність* всіх соціальних суб'єктів (людина, група, суспільство). З появою регіональних, глобальних *ЗМІ* соціальне спілкування значно розширюється, оскільки люди отримують доступ до соціальних цінностей, соціальної культури країн різних континентів, що сприяє як підвищенню загальнокультурного рівня, так і соціальному вдосконаленню індивідів, різноманітних соціальних груп, народів, регіонів, людства. *ЗМІ* через різні канали комунікації надають можливість встановлювати та підтримувати соціальні зв'язки зі значно ширшим соціальним середовищем ніж через безпосереднє спілкування, а, отже, і поглиблювати власний соціальний досвід, урізноманітнювати соціальні якості, поведінку, тобто цілеспрямовано вдосконалювати *соціальність*, розширюючи її до *регіональної* (регіон світу), *глобальної*. Забезпечений таким чином новий рівень соціальної вихованості у свою чергу сприяє соціальній консолідації, інтеграції, прискоренню динаміки соціуму (від мікро- до глобального), появі нових видів *ЗМІ*. Таким чином, глобалізація культури людства закріплює за *ЗМІ* визначальну роль серед засобів соціального виховання.

Інформаційне суспільство підвищуватиме значення й освітньої функції *ЗМІ*. Саме новітні інформаційні та телекомунікаційні технології потенційно уможливлюють доступ до найякіснішої освіти кожною людиною. Поступово з їхнім здешевлюванням вони стануть найпоширенішим засобом навчання, здобуття відповідних освітніх рівнів дітьми, дорослими та людьми похилого віку, здоровими та людьми з особливими потребами.

У перспективі *ЗМІ* через освітні програми відкриють для «всіх» необмежений доступ до системи знань, до того ж за змістом, методами, формами, темпами навчання, найсприятливішими для індивідуальних здібностей, можливостей, потреб кожного учня. Поступово до них перейде провідна роль в освіті інформаційного суспільства, оскільки їхня можливість зв'язати «кожного» з «кожним» і «всіма» дедалі зростатиме.

Швидкий розвиток електронних *ЗМІ* створює можливість здійснювати масове інформування не лише за принципом «зверху до низу», тобто від держави, суспільства до кожного громадянина, соціальної групи (зміцнюючи адаптаційний та інтеграційний процеси соціалізації), але й у зворотному напрямі «від кожного до всіх» (сприяючи індивідуалізаційному процесу соціалізації). Отже, з прискоренням динаміки *культури* інформаційного суспільства *ЗМІ* здійснюватимуть провідну роль не лише в адаптації до культурної спадщини, в інтеграції через зміцнення соціальних зв'язків, але й в індивідуалізації, зокрема в донесенні творчого доробку «кожного» до суспільства та людства, це уможливлює активізацію впливу кожного соціального суб'єкта на вдосконалення загальносвітової культури, зокрема її соціальної складової.

Проте *ЗМІ*, зокрема глобальні інформаційні канали, можуть відігравати і негативну роль, а саме: зупиняти соціальний розвиток соціальних суб'єктів, деформувати його, навіть забирати життя у людини через відповідну інформацію. *ЗМІ* підвищують можливість маніпулювання індивідуальною, соціальною свідомістю в глобальному масштабі та набуття соціальними суб'єктами нового виду залежності — інформаційної, віртуальної. Якщо зміст інформації, що транслюють радіо, телебачення, в демократичному суспільстві реально коректувати через громадський контроль, і сьогодні такі технології існують, то сама сутність Інтернету, як реалізація одвічної мрії людства про вільний доступ «всіх» і «кожного» до всесвітньої інформації, заважає цьому. Крім того, у філогенезі не вироблено технологій профілактики та виправлення негативного впливу Інтернету, власне, науковцями світу лише визначається типологія проявів Інтернет-залежності (ігрова комп'ютерна, кіберсексуальна, «інформаційний вампіризм», web-серфінг та багато інших), наслідки якої для людства поки що навіть не можна точно оцінити. Зважаючи на це, Генеральна Асамблея ООН вже прийняла резолюцію щодо «Створення глобальної культури кібербезпеки».

Актуалізація ролі *ЗМІ* в культурі людства потребує наукового обґрунтування та реалізації соціально-педагогічних технологій, відповідних різнорівневих програм, проектів не лише адаптації населення до сучасних засобів глобальної інформації, набуття культури їх безпечного використання, усвідомлення їх значення в соціальному розвитку людини, групи, суспільства, але й захисту від маніпулювання їх свідомістю, від поневолення новими інформаційними технологіями, через усвідомлення того, що *ЗМІ* є лише засобом вдосконалення життя соціально-культурної, одухотвореної людини, а не її метою. Формування культури користування *ЗМІ*, критичного аналізу інформації, що вони поширюють, на сучасному етапі світового розвитку є профілактикою деформації соціального вдосконалення людства, тому провідною проблемою соціальної педагогіки має стати розробка технологій керування соціально-виховним потенціалом *ЗМІ,* особливо Інтернету, на користь соціальному розвитку всіх соціальних суб'єктів.

Літ.: Ершов Д. Информационная безопасность личности как цель социально-педагогической деятельности // Социальная педагогика.— 2009.— № 2.— С. 123–128; Запесоцкий А. С. Влияние СМИ на молодежь как проблема отечественной педагогики // Педагогика.— 2010.— № 2.— С. 3–16; Казаков Ю. М. Роль засобів масової інформації в процесі розбудови сучасної освіти //

Освіта Донбасу.— 2002.— № 4 (94).— С. 21–22; Коваль Л. Г., Звєрєва І. Д., Хлєбік С. Р. Соціальна педагогіка/Соціальна робота: навч. посібник.— К.: ІЗМН, 1997.— С. 290–307; Короткий термінологічний словник із соціальної педагогіки, соціальної роботи / уклад. Л. В. Лохвицька, І. І. Доброскок; Держ.вищ.навч.закл. «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди».— Переяслав-Хмельницький, 2007.— С. 49–50; Кудашкіна О. З. Кіберсоціалізація як новий вид соціалізації у віртуальному середовищі // Соціальна педагогіка: теорія та практика — 2011.— № 1.— С. 12–17; Курліщук І. І. Специфіка засобів масової комунікації як особливого інституту соціалізації // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка.— 2005.— № 7.— С. 150–155; Малюк А. Формирование культуры информационной безопасности общества // Педагогика.— 2009.— № 3.— С. 33–39; Семчук С. І. Засоби масової інформації в процесі соціалізації дошкільників: особливості впливу та методичні рекомендації: навч.-метод. посіб.— Умань: ВПЦ «Візаві», 2010.— 80 с.; Сулер Дж. Компьютерная и Интернет-зависимость [Электронный ресурс].— Режим доступа: www.psynet.carfax.ru/texts/suler/ — 24.04.2003 г. — Загл. с экрана; Усольцева И. В. Информационно-компьютерные технологии и воспитание // Педагогика.— 2010.— № 2.— С. 44–50; Шведова Я. В. Социально-педагогические аспекты телевидения и тележурналистики: моногр.— Х.: ХНУ им.В.Н.Каразина, 2007.— 190 с.; Янг К. Диагноз — Интернет-зависимость [Электронный ресурс] / Приморское краевое общество психиатров.— Режим доступа: www.psynet.carfax.ru/texts/yang — 08.08.2008 г. — Загл. с экрана.

Рижанова А. О.

КУЛЬТУРА (лат. cultura — обробіток, догляд, виховання, утворення, розвиток, шанування). Історично вихідне значення — обробіток і догляд за землею. Найширше значення — те, що твориться людиною, на відміну від того, що твориться з природою (Д. Віко, 1725). Отже, культуру розглядають як другу, створену людством реальність, штучну природу людини. Нині існує понад 200 визначень *К.,* більшість з них можна диференціювати стосовно різних соціальних утворень: *К. людства* — сукупність матеріальних і духовних цінностей, способів і прийомів організації, реалізації та поступу людської життєдіяльності, створених людством протягом його історії, що передаються прийдешнім поколінням, завдяки цьому людина виокремлюється з природи і виходить за рамки біологічної детермінації; *К.* певних *історичних епох* (напр. давнього світу — Давнього Єгипту; африканська; інформаційного суспільства) — локалізоване у просторі і часі соціально-історичне утворення, що специфікується за історичними типами, або ж за етнічними, континентальними чи регіональними характеристиками людства; *К.* певного *суспільства (або його частини)* — сукупність матеріальних та духовних надбань, що відображають історично досягнутий рівень розвитку, втілених в результатах продуктивної діяльності, отже, специфічна система норм, цінностей та смислів, що відрізняє одне суспільство від іншого (або різні частини суспільства — соціально-статусні або професійні), сприяє його інтеграції і надає самобутності; *К.* певної *діяльності* — рівень, ступінь розвитку певної галузі господарської або розумової діяльності, як духовний вимір будь-якої діяльності, в якому формуються мотиви, принципи, правила, цілі і смисли діяльності; *К.* певної *людини* — міра і рівень оволодіння особою накопичених людством культурних цінностей від родинних, етнічних, громадських до глобальних, у вузькому розумінні — її духовність, вихованість, освіченість, фіксує визначення людини як суб'єкта діяльності, структури його спілкування, його ставлення до інших людей і до суспільства в цілому.

Без засвоєння, збереження та розвитку *К.* не може існувати жоден людський соціум, проте і *К.* гине поза ним. Соціологи (П. Сорокін, А. Тойнбі, О. Тоффлер, О. Шпенглер та ін.), культурологи (О. Ахієзер, Д. Белл, П. Ебурдін, Б. Єрасов, Д. Несбітт, А. Печчеї, А. Ракітов,

А. Швейцер, В. Шейко та ін.) вивчають культуру, соціокультурну динаміку як специфічну сферу реальності, що має для людини і соціуму першорядне значення. Наприклад, за О. Ахієзером, *К.* розуміється як програма діяльності, якщо соціальні суб'єкти — людина, група, суспільство — не мають *К. програми*, то суспільство руйнується і зникає. *К.* програма, може бути ефективною (дає можливість відтворювати себе, суспільство без значного зростання дезорганізації, що не перевищує критичного рівня) або неефективною (дезорганізація зростає і може перейти у некерований процес та загрожувати суспільству катастрофою). Суспільство як система відносин, як організація може існувати, якщо воно відповідає рівню культури.

Культурологи, досліджуючи *духовну* складову *К.,* підкреслюють її нерозривний зв'язок з вихованням та освітою. Так, А. Ракітов , автор концепції культурного ядра, довів, що вона має дві частини: ядро та захисний пояс. Ядро *К.* вміщує норми, стандарти, правила діяльності, систему цінностей. Структурами, в яких реалізується ядро *К.*, є фольклор, міфологія, забобони, національні і соціальні звичаї, правила побутової поведінки, історичні *традиції,* обряди, основні мовні структури. Головна функція ядра — збереження і самоідентифікація соціуму, тобто воно виконує роль своєрідної соціальної ДНК, що зберігає інформацію про історію, етапи формування, умови життя та діяльності і етнічного потенціалу. Інформація, що акумулюється в ядрі *К.* через систему виховання і освіти, транслюється від покоління до покоління. Захисний пояс виникає впродовж історичного розвитку для збереження ядра *К*. Він фільтрує інформацію: пропускає директивну від ядра у всі структури соціального механізму та активно поглинає ту інформацію, що йде у соціум від інших *К*. Зрозуміло, що ядро культури змінюється, але воно трансформується набагато повільніше, ніж захисний пояс, і тим більше, ніж реальне навколишнє соціально-технологічне середовище життєдіяльності соціуму. Стабільність ядра може визначатися як негативне явище, коли в житті соціуму відбулися глибинні трансформації, а сталість ядра заважає його адаптації до нових умов життєдіяльності і навіть може штовхати себе до самознищення. Механізмами адаптації ядра *К.* до нового середовища слугують *суспільна свідомість* та *самосвідомість*. Перша складається з вироблення цінностей, знань, адекватних поза *К.* реальності, друга — це система знань, цінностей, орієнтованих на усвідомлення внутрішньокультурних процесів з метою їх оцінки на адекватність дійсності. Самосвідомість є механізмом прориву нової інформації до ядра *К.* з метою інформаційної трансформації. Модернізація через виховання, освіту, *ЗМІ* є єдино можливим способом збереження *К.* в цілому при переході від одної цивілізації до іншої, що є особливо важливим за умови трансформації сучасної індустріальної *К.* в *К.* інформаційного суспільства. Таким чином, справедливою є думка видатних гуманістів А. Швейцера, А. Печчеї, Е. Фромма, що не лише *К.* є визначальним фактором для виховання (А. Дістервег) — у кризові для *К.* періоди (до яких належить і зміна *К.* епох) її майбутнє залежить і від педагогіки, яка теоретично та практично регулює процес формування потрібного рівня і якості соціально-духовної вихованості людини, людства, їх самосвідомості, але й від здатності самої педагогіки до оновлення відповідно до потреб розвитку *К*.

Про виховну функцію *К.* та виховання як гарантоване культивування було відомо здавна (Сократ, Платон, Аристотель, Е. Роттердамський, Я. Коменський, Д. Локк, К. Гельвецій, І. Кант, Й. Гердер, Й. Фіхте, Й. Песталоцці, Р. Оуен, А. Дістервег, П. Наторп, Г. Кершенштайнер, Д. Дьюї, Р. Штайнер, Я. Корчак, А. Швейцер, С. Гессен, Е. Фромм, В. Сухомлинський, Ш. Амонашвілі, Б. Бітінас, Г. Філонов, Н. Щуркова та ін.). Дійсно, як феномен

людина є порівняно молодою, далеко не всі її ознаки успадковуються. *К.*— це немовби продовження її генетичного апарата. Закладена в кожному зародку потенційна можливість стати людиною реалізується *К.,* вона є єдиним середовищем, яке забезпечує повноцінне відтворення самої людини (Тормис В, Мері Л). Людина не просто твориться людиною, вона, на відмінну від інших ссавців, твориться в культурі (А. Арнольдов). Поза *К.* немовля залишається антропоїдною істотою, *виховання* — як організоване сходження дитини по сходах *К.* через неухильне повсякденне відтворення в індивідуально вільній формі *К.* досягнень людства. При цьому мистецтво педагога складається саме з уміння представити *К.* цінності як ціннісний об'єкт, досяжний і сприйняттю, і розумінню, і оцінці. Виховання як культивування потребує дуже високої *педагогічної К.* вихователя, його внутрішніх духовних зусиль. Оскільки *К.* не можна передати як скриню зі скарбом, вихователь і вихованець мають разом проживати життя в контексті *К.* і також разом відтворювати *К.* у кожен момент свого життя (Н. Щуркова).

Філософи, психологи (Й. Гердер, Ж.— Ж. Руссо, Р. Уілсон, Й. Фіхте та ін.) акцентували увагу на тому, що у вихованні людства, як і окремої людини, *К.* одного народу не завжди позитивно впливає на розвиток *К.* іншого і тому потрібна гармонізація цінностей людства через виховання. Наприклад, Й. Гердер розумів, що в умовах нерівномірності *К.* розвитку людства та інтеграції економічного життя народів, освоєння європейцями території майже всієї Землі, не уникнути виховного впливу народів один на одного, а виховання розглядав як процес трансляції *К.* між народами, поколіннями та людьми в часі і просторі через ідеали людського благополуччя, образ життя, традиції. Він справедливо критикує давню античну («Хто в силах описати лихо, яке принесли прямо чи опосередковано — всій земній кулі завоювання греків та римлян?»), європейську *К.*, обурюючись жорстокістю іспанців, жадібністю англійців, холодним нахабством голландців в Ост-, Вест-Індії, в Африці та на мирних островах Південної півкулі («не *К.* несла вона цим народам, а знищення зачатків їх власної *К.*, де й як це було можливо!»). У «Листах до заохочення гуманності» (1793–1797) він закликає до справедливого оцінювання внеску *К.* того чи іншого народу у виховання людства. Й. Гердер виступає за те, щоб поважати будь-яку *К.*, оскільки кожна так чи інакше важлива для виховання людства, а різниця «між культурними і некультурними народами — не в специфіці, а лише в ступені». Психолог Р. Уілсон підкреслює, що *К.* безумовно має обмежувальну функцію і стосовно індивіда. Відомо, що немовля генетично підготовлене до вивчення будь-якої мови, оволодіння будь-якими навичками, виконання будь-якої сексуальної ролі, однак він (або вона) починають механічно сприймати обмеження свого соціального і *К.* середовища, наслідувати та відтворювати їх. Проте культуру творить людина. Профілактикою негативізму *К.* Й. Гердер вважав зміцнення такої її духовної складової, як гуманність, а А. Швейцер — гармонізацію взаємозв'язків людини і суспільства («Коли суспільство впливає на індивіда сильніше, ніж індивід на суспільство, починається деградація *К.*»). Ф. Ніцше бідкався з приводу того, що «немає трибуналу *К.*, який би, незважаючи на національні інтереси, завідував би духовним добробутом всього людського роду, як міжнародне міністерство виховання».

Переважна більшість сучасних вітчизняних педагогів досліджують взаємозв'язки *К.* і освіти (О. Бєлих, І. Іванюк, Л. Матвєєва, М. Михальченко, Р. Позінкевич, О. Савченко, Л. Тодоров, Н. Шубелка та ін.), при цьому зважають на необхідність перетворення навчального процесу відповідно до *К.* змін, пропонують нову формулу шкільної освіти: «від людини освіченої — до людини культури» (О. Савченко). Досліджуючи особистіс-

ний рівень культивування, освітяни доходять тих самих висновків, як і культурологи (А. Ракитов), що *К.* і духовність є основними соціальними детермінантами світогляду людини. Розвиток світогляду відбувається на основі акумулювання *К.* цінностей, а саме еволюція світогляду є стрижнем розвитку особистості. Отже, *К.* стає передумовою, а світогляд головною умовою перетворення людиною себе і свого соціального світу (О. Бєлих).

К., культурологічні основи *соціальної педагогіки*, специфіку застосування культурологічного підходу щодо неї вивчають А. Арнольдов, В. Бочарова, І. Ліпський, А. Рижанова, Г. Філонов, С. Харченко, Л. Штефан та ін. Завданням соціальної педагогіки є трансляція, відтворення та розвиток саме соціальної *К.* людини і соціуму. Головна заслуга соціальної педагогіки, на думку А. Арнольдова, в тому, що вона пробуджує в людині *К. свідомість*. З її допомогою люди набувають здатності відчувати свою цілісність у широкому духовному просторі, прилучаються до відчуття *К.* історизму. Соціально-педагогічна діяльність, як специфічна соціально-виховна, поступово формує власну *К.,* фахівці (А. Мардахаєв) вважають за доцільне виокремлення в *соціально-педагогічну К.*

Літ.: Воспитание как вхождение в культуру // Воспитание детей в школе / под ред. Н. Е. Щурковой.— М., 1998.— С. 6–29; Гіптерс З. В. Культурологічний словник-довідник.— К.: Професіонал, 2006.— С. 173–174; Енциклопедія освіти / Акад. пед.наук України; гол.ред. В. Г. Кремень.— К.: Юрінком Інтер, 2008.— С. 439–441;. Ерасов Б. С. Социальная культурология.— М.: Аспект Пресс, 1996.— 591 с.; Малько А. О. Теоретико-методологічні основи розвитку соціальної педагогіки.— Х.: ХДАК, 2004.— 280 с.; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. / авт.- сост. Л. В. Мардахаев.— М.: Изд. Центр «Академия», 2002.— С. 282.; Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / заг. ред.і укладання: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач.— К.–Х.: ВМП «Рубікон», 1997.— С. 206; Швейцер А. Упадок и возрождение культури // А. Швейцер. Благоговение перед жизнью.— М., 1992.— С. 44–82.

Рижанова А. О.

КУЛЬТУРА ЖИТТЄВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ — активне визначення людиною своєї позиції стосовно суспільної системи цінностей (моральних, соціальних, комунікативних, естетичних, професійних тощо), що дозволяє їй виявляти себе в різних життєвих ситуаціях. Реалії сьогодення вимагають від особистості навичок швидкої адаптації до різноманітних явищ соціального середовища, умінь приймати самостійні відповідальні рішення та долати життєві перепони, активізувати особистісний потенціал для самореалізації та самоствердження в різноманітних сферах людської життєдіяльності. Результати досліджень 90-х років показують, що разом із особливостями віку, такими як: свідома потреба молоді не тільки в отриманні знань, але й у виробленні власних поглядів і суджень, своєї власної позиції; формування наукового світогляду, розширення світосприйняття, поява теоретичних інтересів; прагнення до самостійності, потреба в самоствердженні; внутрішнє прагнення до самореалізації, визначення життєвих перспектив; усвідомлення особистістю власних можливостей щодо досягнення мети в житті; прагнення жити на максимальному напруженні своїх здібностей з одного боку, а з іншого — специфічною особливістю сучасної молоді є ускладнення та загострення проблем, поява нових реалій, суттєва поляризація поглядів, установок, ціннісних орієнтацій, пов'язаних із нестабільністю сучасного життя. Проблема життєвого самовизначення підростаючого покоління все більше привертає увагу широких кіл науковців та практиків. За останні роки були розроблені та впроваджені освітні програ-

ми, основною метою яких є формування у молоді здорового способу життя, розвиток психологічної, екологічної, правової культури, оволодіння навичками життєтворчості та компетентності. У психолого-педагогічних дослідженнях активно вивчають проблему підготовки молоді до самостійного життя в різних соціальних умовах та механізми формування життєвого світу молодої людини, її соціальної компетентності. Працюючи над створенням свого життєвого світу, особистість водночас вирішує питання самопізнання та самовдосконалення, розробляє та здійснює оригінальний та неповторний життєвий сценарій. Життя особистості — це розв'язок суперечностей, визначення співвідношення добра та зла, смерті й безсмертя, необхідності та свободи. Пошук відповіді на дані питання утворює якість життя та життєвий світ кожного з нас. Вагомою перешкодою на шляху самовизначення та самовдосконалення молодої людини є не тільки зовнішні обставини, а й низький рівень культури, відсутність необхідних знань про себе як індивідуальну та неповторну особистість; навичок визначення цілі власного життя з урахуванням своїх нахилів та інтересів, здібностей, навичок приймати рішення та здійснювати вибір життєвих пріоритетів у швидкоплинному динамічному світі. Оволодіння цими вміннями та навичками має велике значення і для здійснення життя особистості як цілісної самодостатньої системи. Основна ідея культури життєвого самовизначення полягає в комплексному вирішенні проблеми самопізнання та самовдосконалення особистості, формування навичок ефективної взаємодії з іншими людьми, представниками різних етнічних, соціальних та культурних груп, професійного самовизначення, навичок відповідальної поведінки, вміння приймати адекватні рішення в різноманітних життєвих ситуаціях, визначення та формування активної громадянської позиції молодої людини. Основа культури життєвого самовизначення — це філософське розуміння культури як суспільного феномена, що органічно поєднує різноманіття людського буття та діяльності, які обумовлені рівнем її виховання та освіти. З точки зору історичного розвитку культури в ній формуються та функціонують особливі значущі категорії, які в подальшому визначають розуміння людини як суб'єкта діяльності, спілкування, ставлення до інших та суспільства загалом. Тому базовими категоріями культури є добро та зло, віра й обов'язок, справедливість та свобода, які врешті-решт формують досвід входження індивіда в систему соціально значимих стосунків. Базовим компонентом культури особистості виступає її самовизначення — процес і результат свідомого вибору особистістю власної життєвої позиції, мети та засобів поведінки в конкретних обставинах життя. Основа самовизначення — орієнтація не стільки на пізнання та оволодіння, скільки на пошук механізмів розуміння, перш за все — себе. Почути інших людей, осмислити їхні цінності, порівняти різні позиції, вловити та дослухатись до свого власного внутрішнього голосу, усвідомити сенс власного існування та водночас визначити своє місце в культурі, а відповідно й житті — таке сьогодні завдання інституцій, які здійснюють роботу з молоддю. Відповідно мета культури життєвого самовизначення полягає в формуванні життєвих навичок соціальної компетентності — основи для адаптивної та позитивної поведінки, що у свою чергу дозволяє людині адекватно виконувати норми та правила суспільного співжиття, ефективно вирішувати проблеми повсякдення. Такий підхід закладено в чотирьох базових компонентах розвитку та становлення особистості: ставлення до себе (особистісне самовизначення); ставлення до інших (самовизначення у комунікативній сфері); ставлення до діяльності (професійне самовизначення); ставлення до навколишнього світу (суспільне самовизначення). Головне завдання компонента ставлення до себе — визначення особистістю своїх внутрішніх

та зовнішніх, сильних та слабких якостей, особистісних характеристик, особливостей власного емоційного світу, детальному аналізу та самоаналізу потреб, поведінки загалом та визначення власної позиції в системі життєвих цінностей. Основа компонента ставлення до інших — формування навичок спілкування, толерантного ставлення та ефективної взаємодії із дорослими та ровесниками, представниками іншої національності, віросповідання, статі без упереджень, стереотипів та конфліктів. Провідне завдання ставлення до діяльності — формування навичок самоорганізації в навчальній та дозвільній діяльності, підготовка особистості до свідомого професійного вибору як однієї із важливих складових життєвого самовизначення. Завдання ставлення до навколишнього передбачають усвідомлення особистістю багатогранності світу, визначення себе як його частини, громадянина суспільства та члена міжнародної спільноти.

Літ.: Культура життєвого самовизначення. Програма інтегративного курсу для учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Глосарій понять та термінів / наук. кер. та ред.І. Д. Звєрєвої.— К., 2003; *Цюман Т. П.* Життєве самовизначення як проблема сучасної молоді // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць.— Вип. 8.— К., 2005.— С. 129–134.

Звєрєва І. Д., Цюман Т. П.

РЕКЛАМА СОЦІАЛЬНА — інформація будь-якого виду, розповсюджена в будь-якій формі, яка спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку.

Термін «соціальна реклама» використовують лише в пострадянських країнах. У світі відповідне поняття «некомерційна» та «суспільна» реклама. Саме тому існує певна відмінність у тлумаченні термінів: «суспільна (соціальна) реклама» передає повідомлення, що пропагує певне позитивне явище. Професіонали створюють її безкоштовно (тут більш коректно говорити про етичні засади відмови від прибутку), місце та час у ЗМІ також надають на безоплатній основі. Некомерційна реклама — реклама, виробленя якої спонсорується некомерційними інститутами чи здійснюється в їхніх інтересах. Мета такої реклами — стимулювання пожертв, заклик голосувати на користь того чи іншого кандидата або привертання уваги до справ суспільства. Власне, словосполучення «соціальна реклама» — це калькування англійського «*social advertisin*». Предмет такої реклами — ідея, котра повинна мати певну соціальну цінність.

Соціальна реклама може висвітлювати будь-яку соціальну проблему: здоровий спосіб життя, ВІЛ/СНІД, прийомне батьківство, профілактику негативних явищ (наркоманія, алкоголізм тощо), проблеми екології, попередження насильства над дітьми, права людини, дитини, проблеми людей з особливими потребами, усвідомлене батьківство, профілактику безпритульності та бездоглядності, безробіття тощо. Усі названі проблеми можна умовно об'єднати у дві великі групи: проблеми, які визнаються та відкрито обговорюються суспільством (наприклад, шкідливість куріння, ВІЛ/СНІД тощо); проблеми латентні, або приховані, тобто такі, про які не говорять відкрито (наприклад, насильство над дітьми в сім'ї).

Окремі дослідники наводять таку класифікацію проблем, що висвітлюються соціальною рекламою: боротьба з вадами та загрозами, попередження катастроф або небажаних наслідків, декларація доброчинних цілей; декларація цінностей. Пріоритетні цінності кожної людини — здоров'я, робота (кар'єра), сім'я (діти), особисте щастя, безпека тощо; заклики до перетворень, що базуються на прагненні досягти соціальних та індивідуальних ідеалів; соціальна психотерапія. Їх використовують у тих випадках,

коли негативні емоційні стани та почуття є масовими. Наприклад, страх, почуття тривоги, хвилювання за власну долю та долю своїх близьких, депресивні стани тощо. Всю соціальну рекламну інформацію в засобах масової інформації України можна поділити на: інформативно-культурну; інформативно-професійну; інформативно-запрошувальну; інформативно-виховуючу; інформативно-освітню.

Соціальна реклама розрахована на широку аудиторію, проте цільові групи можуть розрізнятися за: віковим принципом (дорослі, молодь, діти, люди пенсійного віку); статтю (чоловіки, жінки); соціальними ролями (молоді батьки, бабусі-дідусі тощо); професією (представники влади, учителі, лікарі, соціальні працівники, водії, військові тощо); місцем проживання (сільські, міські жителі, міська громада, жителі всього міста, країни); за ознаками здоров'я (люди, які мають певну залежність, люди з особливими потребами, хворі на СНІД тощо).

Залежно від місця розташування та засобів розповсюдження існують такі види соціальної реклами: різноманітна поліграфічна продукція (буклети, листівки, плакати, навчальні матеріали, брошури, книжки); зовнішня реклама, тобто така, що розміщується на вулицях (білборди, лайтбокси, вивіски, реклама на транспортних засобах, будівлях тощо); преса (газети, журнали, бюлетені тощо). Рекламний характер мають окремі статті чи повідомлення (текстова реклама); можуть бути також розміщені спеціально розроблені рекламні модулі; реклама на радіо та телебаченні (ролики, ток-шоу та передачі на соціальну тематику тощо); реклама в Інтернеті (веб-сторінки, банери, електронні поштові розсилання, Інтернет-конференції, форуми тощо); реклама в мережах мобільного зв'язку (SMS-розсилки тощо); поштові розсилання; проведення будь-яких акцій та заходів (конкурси, фестивалі, марші, виставки, конференції, дебати, круглі столи, вуличні театри); нетрадиційні види реклами (сувенірна продукція, повітряні кульки, реклама на квитках і рахунках тощо).

Критерії ефективної соціальної реклами: чітко визначена цільова аудиторія; врахування думки означеної аудиторії на етапі створення рекламного продукту стосовно слогана, дизайну, каналу поширення реклами тощо; зрозумілість самої реклами та високий рівень довіри цільової аудиторії до пропонованої соціальної реклами; ідейний та художній зміст рекламного послання повинен відображати та враховувати психологічні та вікові особливості соціальної групи, на яку спрямовано соціальну рекламу; звернення (зрозумілою мовою, з доступною інформацією) до всієї цільової групи з урахуванням різноманітності її складу, враховуючи освіту, сексуальні уподобання тощо; врахування контексту України й особливостей цільової групи (культурних звичаїв і тенденцій, стилю спілкування та способу життя); залучення однолітків і відомих людей, з якими могли б себе ідентифікувати представники цільової групи та приклад яких вони готові наслідувати; креативність та успішність висвітлення послання в ЗМІ; поєднання соціальної реклами з іншими комплексними заходами — проведення соціальних рекламно-інформаційних кампаній (PSA кампаній). (Ефективна PSA кампанія — це інтенсивна, добре фінансована, багатофазова, тривала кампанія, у якій для коригування дій застосовують проміжну оцінку).

Серед прийомів, які варто враховувати під час розробки та впровадження соціальної реклами, виокремлюють такі: залучення фактів, пов'язаних із проблемою, яка висвітлюється в соціальній рекламі (наприклад, використання статистичних даних); привертання уваги до переваг, пов'язаних із наслідуванням певних моделей поведінки, що пропагують в соціальній рекламі (наприклад, «Розумій мене, щоб я вмів розуміти інших.

Не принижуй, щоб я не принижував»); використання «інтригуючих» назв, що примушують прочитати текст до кінця (наприклад, «10 кроків, щоб стати кращими батьками»), переконливість тексту; розташування в ритмічному порядку елементів соціальної реклами від менш важливих до більш значущих; використання фактури шрифтів, аби звернути увагу на найбільш вагомі слова; виділення окремих абзаців за допомогою кольору чи шрифту; несподіваний початок розповіді; використання у текстах або роликах елементів інтриги, конфліктних ситуацій у монологах або діалогах. Під час розробки інформаційно-рекламних матеріалів дуже важливо враховувати те, що реклама покликана спонукати до певної емоційної реакції та виконувати саме ту роль, заради якої вона створювалась. Один із компонентів, що значно підвищує ефективність рекламного повідомлення,— наявність інформації про те, що має зробити читач, слухач або глядач (куди подзвонити, до кого звернутись тощо). Проте важливо, аби повідомлення соціальної реклами не містило наказового тону (наприклад, «Заплати податки!»), адже більшість людей не люблять, коли їм наказують або повчають.

Якісну соціальну рекламу потрібно створювати для чітко визначеної цільової групи, її думки необхідно обов'язково враховувати і під час розробки слогана соціальної реклами, а також дизайну плакатів, аудіо- та відеороликів, і, зрештою, під час вибору інформаційних каналів передачі послання. Ідеї та послання соціальної реклами мають бути зрозумілими для тієї частини населення, якій вони адресовані. У якісній соціальній рекламі повинні бути враховані цінності, культурні звичаї та тенденції, стиль спілкування і спосіб життя цільової аудиторії.

Літ.: *Гейдар Л., Довбах Г.* Соціальна реклама в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку.— К.: ПЦ «Фоліант», 2004.— 96 с.; *Тимошенко А. Л.* Державна соціальна реклама в Україні: проблеми та перспективи розвитку // Соціальна робота в Україні: теорія і практика.— 2006.— № 1.— С. 57–64; *Шипіленко О. С.* Рекламно-інформаційні технології в соціально-педагогічній діяльності // Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник / за ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— С. 204–216.

Безпалько О. В.

СТЕРЕОТИПИ (грец. stereos — твердий + typos — образ, відбиток; англ. stereotyping) у суспільних науках загалом розуміють як звичні, шаблонні, схематизовані, стійкі зразки думок, сприйняття, поведінки; універсальні, емоційно забарвлені установки. Внутрішня структура *С.* складається зі сполуки спрощених, стандартизованих знань, почуттів та відповідної поведінки. Наслідувати *С.*— це означає узагальнювати соціальні стосунки. *С.* важко піддаються зміні чи корекції, оскільки вони виникають та функціонують здебільшого у сфері масової, буденної свідомості та є складовою соціальної установки, відчуття соціальної солідарності. Виокремлюють *С. соціальні* та *індивідуальні*, *позитивні* та *негативні, точні та неточні.*

Поняття *С.* введено в соціологію і соціальну психологію американським публіцистом та дослідником У. Липпманом 1922 року в роботі «Суспільна думка», де він розглядав стереотипизовані форми як узагальнені шаблони з моральних норм, соціальної філософії, політичної агітації. Різні аспекти *С.* досліджували Р. Бреннон, П. Гуревич, Л. Джассим, І. Кльоціна, К. Мак-Коли, Д. Майерс, Д. Мацумото, Т. Рябова та інші. Зараз в Україні проблеми *С.* досліджують С. Гришак, В. Кравець, С. Оксамитна, Л. Харченко інші.

С. соціальні — відносно стійка, спрощена, стандартизована, притаманна буденній свідомості сукупність уявлень, характерна для багатьох представників певного соціу-

му, про будь-який соціальний суб'єкт (людину, групу людей, спільність). *С. соціальні* є предметом соціологічного аналізу при визначенні рівнів соціалізації, ефективності педагогічного впливу, реакції на ставлення до якихось подій, явищ, ситуацій. У створення та нав'язування *С. соціальних* значний внесок робить маніпулятивна пропаганда.

С. індивідуальні — характеристика схематизованих, шаблонних, емоційно-оцінних і стійких установок людини до будь-якого соціального суб'єкта (людини, групи, явища), що склалися внаслідок соціальних умов і узагальнення попереднього особистого життєвого досвіду індивіда, відіграють неоднозначну роль у життєдіяльності людини. З одного боку, спрощують соціальне буття, скорочуючи витрати на пізнання нового. Повсякдення, як правило, заважає людині критично ставитися до традицій, норм, ціннісних орієнтацій і правил громадської поведінки. Вона не завжди має повну інформацію про соціальні події, явища тощо, проте мусить висловлювати про них власну думку, виявляти свою позицію у відповідній поведінці, тому багато людей зазвичай діють шаблонно, відповідно до *С.,* що склалися. Отже, *С.* допомагають людині орієнтуватися в тих обставинах, які не потребують від неї аналітичного, індивідуально відповідального рішення. З другого боку, *С.* відіграють негативну роль у ситуаціях, коли потрібна об'єктивна інформація, аналітична її оцінка в нових соціокультурних умовах, вони становлять основу неприязні до нововведень, інновацій.

С. позитивні формують ставлення до соціальних суб'єктів на підставі *точного* узагальнення, що має зерно правди (люди похилого віку менш активні, американці спрямовані на досягнення успіху). *Позитивні точні С.* є навіть бажаними у суспільстві, оскільки вони спрощують соціальну картину світу, процес соціалізації. Вони є проявом «чутливості» до соціокультурних відмінностей. Наприклад, стереотипне приписування представникам північних народів більшої стриманості стосовно південних означає розуміння того, що можливо очікувати в їхніх поведінкових реакціях і як мати мінімальні суперечності при взаємодії з представниками різних культур. Проблема зі стереотипами виникає тоді, коли вони є занадто узагальненими (ставлення до людини, виключно на основі її ідентифікації з певною групою) або явно неточними.

Неточні С., наприклад, стереотип фізичної привабливості (презумпція того, що фізично привабливі люди мають соціально бажані якості: що красиво, то добре), стають підставою формування негативних *С.*

С. негативні транслюють однобічні, перекручені уявлення, негативні емоції, переконання і, як правило, дискримінаційну поведінку одних соціальних суб'єктів стосовно інших, що склалися в умовах дефіциту інформації і упереджень, характерних для даного суспільства. Психологи навіть увели поняття «уразливість стосовно стереотипу» — руйнуючий вплив побоювання, що хто-небудь підтвердить правильність *С.* негативного. Соціологи застосовують поняття *С.* щодо соціології девіантної поведінки, зокрема для аналізу і пояснення проблем расизму, сексизму тощо. Основою негативних *С.* можуть бути емоційні асоціації (британці — скритні), потреба виправдати поведінку (супідрядні стосунки між чоловіками і жінками), негативні переконання (мешканці заходу та сходу України не поважають одне одного). Саме на підставі негативних *С.* найчастіше виникають різноманітні особистісні, сімейні трагедії, соціальні конфлікти, ці *С.* використовують для маніпулювання суспільною свідомістю.

За *змістом*, тобто за спрямованістю на певний соціальний суб'єкт, *С.* структурують на види: етнічні, гендерні, расові тощо. Наприклад, *С. етнічні* — відносно стійкі уявлення про моральні, розумові, фізичні та соціальні якості, притаманні представникам

різних етнічних спільнот. Кожний вид *С.,* у свою чергу, поділяється на групи. Так, у *гендерних С.* виокремлюють три групи: *С. маскулінності-фемінності* (маскулінності притаманні «активно-творчі» характеристики, інструментальні риси: активність, домінантність, упевненість у собі, агресивність, логічне мислення, здатність до лідерства; фемінності — «пасивно-репродуктивне начало», особистісні якості: залежність, турботливість, низька самооцінка, емоційність), *С. провідних соціальних ролей* (жінка — домогосподарка, мати, відповідальна за стосунки в сім'ї; чоловік — професійний успіх, активне громадське життя, відповідальний за забезпечення родини), *С. специфіки праці* (чоловік — творча і керівна робота, інструментальна сфера діяльності; жінки — виконавська, обслуговуюча робота).

З соціально-педагогічної точки зору, *С.* є невід'ємною частиною соціальної культури будь-якого соціуму від мікро (родина) до макро (людство). Позитивні *С.* спрощують та прискорюють соціальний розвиток людини через процес соціального виховання в сім'ї, етносі, країні тощо, а негативні деформують цей розвиток, призводячи до соціальних конфліктів.

Розвиток соціокультурного буття сприяє виникненню нових соціумів, а, отже, і нових *С.* Високий рівень структурованості соціуму, ускладнення соціалізації зумовлює збільшення кількості і розмаїття *С.* Наприклад, в умовах формування інформаційного суспільства виокремлюються регіональні (об'єднана Європа) та формується глобальний соціуми з відповідними культурами та *С.* Більш того, соціокультурна трансформація спричиняє перетворення позитивних *С.* на негативні. Наприклад, стереотипне шанування людей похилого віку (оскільки вони були до виникнення писемності сховищем мудрості, звичаїв і майнових прав) може змінитися дискримінаційною поведінкою стосовно них, бо значущість особистого відчуття молодості, пріоритет досягнень над аскрипцією зумовлюють зміну соціального статусу літніх людей в умовах інформаційного суспільства. Дисгармонія у міжпоколінних стосунках може негативно відбитися на перспективах подальшого існування людства. Проте *негативні С.* не можна відмінити, їх слід переформувати через відповідні соціально-педагогічні технології.

У соціальній педагогіці обґрунтовано низку сучасних *гендерних С.*, серед яких: жінка — такий само гарний політичний діяч, як і чоловік; кар'єра, наявність сім'ї і дітей для жінки може бути так само важлива, як і для чоловіка; жінка-керівник — не виняток, а норма; сімейно-побутові обов'язки не є долею виключно жінки. Крім того, розроблено соціально-педагогічні умови їх формування у процесі соціалізації жіночої молоді замість застарілих.

Соціальні педагоги, гармонізуючи соціальне виховання людини, групи, соціуму за інформаційної доби, сприяють становленню та вдосконаленню *соціальності* всіх соціальних суб'єктів через поширення позитивних точних *С.* та нейтралізацію, витиснення, руйнацію застарілих негативних, а також наукове обґрунтування та поширення нових, відповідних глобальній культурі людства, що формується. Ці нові *соціальні С.,* спрямовані на подолання індивідуального, сімейного, національного, державного, регіонального егоїзму, забезпечуватимуть профілактику світового суїциду.

Літ.: Майерс Д. Социальная психология / перев. с англ.— СПб.: Питер, 1996.— С. 435–436, 680–681; Педагогика: большая соврем. энцикл. / [авт.– сост. Е. С. Рапацевич].— Минск: Соврем. слово, 2005.— С. 557; Словарь по социальной педагогике: учеб. пособие / Моск. гос. соц. ун-т.— М.: ACADEMiA, 2002.— С. 296; Современная западная социология: словарь / [сост.: Ю. Н. Давыдов и др.].— М.: Изд-во полит. лит., 1990.— С. 332; Соціальна робота. Кн. 4: корот. енцикл. слов. / Акад.

пед. наук України, Ін-т вищ. освіти.— К.: ДЦССМ, 2002.— С. 452; Соціологія: терміни, поняття, персоналії: слов.— довід. для студ. / Соц. асоц. України.— К.: Каравела; Л.: Новий Світ., 2000; 2002.— С. 375–376; Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула.— К.: «ЕксОб», 2004.— С. 255–256; Харченко Л. Г. Соціально-педагогічні умови формування сучасних гендерних стереотипів у процесі соціалізації жіночої молоді: автореф. дис. … канд. пед. наук. 13.00.05. Соц. педагогіка.— Луганськ: ЛНПУ імені Тараса Шевченка, 2006.— 20 с.

Рижанова А. О.

СУБКУЛЬТУРА — від англ. subculture — підкультура. Виникло в 20-ті роки XX ст. в англомовній соціології (А. Коен, Д. Маца, У. Міллер) й охоплювало процеси, що відбувалися в кримінально орієнтованому молодіжному середовищі з протиправними нормами поведінки. З середини 60-х років XX ст. зміст цього поняття змінився, і до субкультури почали відносити комплекс не лише молодіжних цінностей, а й норми, цінності, звичаї інших верств населення — те, у чому відображаються особливе світосприйняття і стиль життя, а також відповідні соціальні інститути відтворення. Феномен «субкультура» визначають як культуру окремої соціальної спільноти (групи, класу, регіону), що чимось відрізняється від традиційної культури суспільства. За допомогою субкультури відбувається соціальна ідентифікація членів певної спільноти. Як підкреслює психолог Д. Аусубель, «причиною формування самостійної субкультури є спілкування молодих людей протягом визначеного часу та продукування ними власних цілей. Група молодих людей одного віку є головними носіями цієї напівнезалежної часткової культури, недвозначно протиставленої культурі дорослих».

Сучасні дослідники (Ю. Волков, М. Головатий, І. Колесин, М. Панасюк, В. Добреньков та ін.) вкладають різний зміст у поняття «субкультура», а саме: автономне культурне утворення у межах домінуючої культури; специфічний спосіб диференціації регіональних та національних культур; спосіб визначення та опису незначних культурних змін, що відбуваються у межах домінуючої культури; особлива форма організації людей; сукупність норм, що протистоять домінуючій традиційній культурі та інтерпретуються нею як чужа, негативна і та, що порушує її цінність; суспільна група, що дотримується дещо інших норм; професійна культура, в якій своєрідно відбиваються цінності і ідеали; система цінностей, настанов, моделей поведінки, життєвого стилю певної соціальної групи.

В педагогічній науці поняттям «субкультура» характеризують частину загальної культури, систему цінностей, традицій, звичаїв, що притаманні певній соціальній групі, яка відрізняється від домінуючої культури поглядами на життя, звичаями, сленгом, одягом, зачіскою тощо. Тому розрізняють дитячу, молодіжну, маргінальну, регіональну, кримінальну, національних меншин, професійну та ін. субкультури.

У контексті соціально-педагогічної парадигми (О. Безпалько, І. Звєрєва, І. Ліпський, А. Рижанова та ін.) субкультура розглядається як автономне, відносно цілісне утворення, яке охоплює специфічний набір ціннісних орієнтацій, норм поведінки, взаємодію і взаємостосунки її носіїв, статусну структуру, джерела інформації, захоплення, стереотипи, смаки, жаргон, фольклор. Соціальною базою формування субкультури можуть бути вікові, професійні прошарки населення, релігійні секти, сексуальні меншини, неформальні течії, злочинні групи тощо. Важливим видається зауваження, що субкультура впливає на особистість настільки, наскільки група однолітків, яка є її носіями, референтна (значима) для неї.

Отже, аналіз довідкових джерел і наукової літератури з проблеми свідчить, що єдиної усталеної системи поглядів на явище субкультури немає. Кожна наука поняття «суб-

культура» інтерпретує й описує з позицій своїх предмета та методології, що сприяло виникненню низки найпоширеніших підходів до вивчення та опису цього феномену, а саме: системно-динамічний підхід розглядає субкультуру як складну динамічну систему, яка зазнає фазових перетворень; синергетичний підхід описує процес хаотичної взаємодії субкультур, під час якого одні субкультури посилюються, а інші гаснуть; інформаційного підходу, де субкультура розглядається як поєднання соціальних факторів з інформаційними, де великого значення набуває формування колективної свідомості (що несе в собі духовні цінності), яка формується в процесі передавання інформації від індивіда до індивіда і ЗМІ (телебачення, радіо, преса,) що активно впливають на цей процес; генетичний підхід описує залежність системи духовних цінностей від набору генів; ієрархічний підхід інтерпретує культуру як ієрархічно організовану систему, де культури вищого та нижчого рівня розвиваються кожна за своїми законами; трофічний підхід подає субкультуру як багаторівневу структуру, де верхній рівень розвивається за рахунок нижнього; екологічний підхід полягає в уявленні про субкультурні спільноти як цілісні утворення в широкому соціокультурному середовищі; епідеміологічний підхід порівнює процес формування субкультур з розповсюдженням епідемії: у масовій свідомості формується соціальний міф, який передається від індивіда до індивіда, охоплюючи масу вразливих; когнітивний підхід порівнює субкультуру з системою пізнавальних теоретичних механізмів, крізь призму яких сприймається навколишня дійсність; в контексті концепції соціокультурної стратифікації, субкультура розглядається передусім як явище соціально-психологічне і мистецьке. Зауважимо, що всі зазначені концепції розглядають субкультуру як «картину світу», яка є спільною для великої групи людей.

Звісно, вся сукупність наукових підходів не обмежується цим переліком, але ці підходи є найбільш поширеними і саме на їх основі здійснюються спроби типологізації та інтерпретації субкультур.

Узагальнюючи викладене вище, можна припустити доцільність наукової концепції Н. Слюсаревського, який уважає, що треба типологізувати не субкультури, а соціальні групи, які можуть утворити або не утворити субкультуру. Зазначена позиція є підтвердженням поглядів Е. Соколова, який уважає, що «кожен клас, кожна соціальна група можуть мати свою особливу субкультуру». При цьому творцем, носієм та зберігачем субкультурних традицій зазвичай виступає соціокультурна група. Разом з тим варто зауважити, що далеко не усяка соціальна група володіє власною субкультурою. Як остання, може бути визнана лише така спільнота людей, що має відмітні культурні ознаки, котрі вирізняють її з поміж інших спільнот.

Принципово важливим видається порозуміння субкультури як специфічного — стилізованого механізму соціалізації особистості, де процеси групової інтеграції та диференціації, які є характерними й для інших неформальних груп, базуються на соціально-психологічному характері взаємин і взаємодії. Варто зауважити, що російські дослідники В. Бабахо, Ю. Волков, В. Добрєньков, С. Лєвікова, А. Маршак, С. Сергієва, В. Суртаєв, А. Толстих, С. Фролов, досліджуючи особливості молодіжної субкультури, з поміж інших характерних відзнак виокремлюють її соціалізуючу функцію. Зокрема, С. Лєвікова характеризує молодіжну субкультуру як часткову культурну підсистему, яка націлена на включення молодої особистості у суспільство.

Отже, перебудовчі процеси у сучасному суспільстві взагалі й в системі вищої освіти зокрема, надали молодим людям можливість самоутверджуватися не лише в рамках

традиційних інститутів соціалізації (сім'я, школа, ВУЗ, оточення друзів, мікросоціум, засоби масової комунікації та ін.), а й поза ними. У зв'язку з вищезазначеним, актуалізувалася роль неформальних угрупувань молоді.

Цілком ймовірно, що більшість науковців, зокрема І. Бех, О. Безпалько, І. Звєрєва, А. Капська, Л. Міщик, С. Савченко, одним із провідних чинників соціалізації молоді відокремлює групу однолітків. Її соціалізуючими функціями перш за все є: задоволення потреби молодої людини у нерегламентованому спілкуванні з ровесниками; оволодіння навичками співжиття з іншими людьми; автономізація від дорослих; створення умов для самоствердження молодої людини; засвоєння певних статево-рольових норм поведінки; залучення до окремих видів субкультури. Тому в останні роки у різних галузях наукових знань активізувався інтерес до дослідження неформальних об'єднань молоді, при вивченні діяльності яких використовуються такі поняття, як «стихійні», «нетрадиційні», «неофіційні», «спонтанні» групи. Так, довідкові джерела свідчать, що неформальною групою може називатися така організація, яка характеризується високим ступенем згуртованості, особистісним характером спілкування, однак нечітко вираженою метою групової діяльності і неформальним контролем, що побудований на традиції і залежить від ступеня усвідомлення групового членства. Отже, неформальні групи можуть бути організовані як у рамках формальних, так і поза ними.

Доведено, зокрема, що вирішальною ознакою самодіяльних об'єднань молоді є створення нових типів соціальних зв'язків та апробація офіційно не регламентованих соціальних технологій. Саме в них здебільшого стихійно й концентруються суспільні відносини (І. Кон, В. Лисовський, Г. Гарпенчук, та ін.). Відтак, є всі підстави вважати, що діяльність неформальних об'єднань у певній мірі відображає специфіку молодіжної субкультури. Її характерними ознаками є: специфічний набір ціннісних орієнтацій та норм поведінки; надання переваги певним джерелам інформації; своєрідні захоплення, смаки; специфічні способи проведення вільного часу; сленг; особливості одягу та зовнішності.

Численні дослідження свідчать, що особливостями молодіжної субкультури сьогодні є: її розважально-рекреативна спрямованість; надмірно-підкреслене слідування моді; передача інформації та вираження почуттів за допомогою сленгових слів та виразів; надання переваги «легкій літературі»; вестернізація (орієнтація на зразки масової західної культури), «домінування культури сили»; пріоритет споживацьких орієнтацій над креативними; слабка індивідуалізованість і вибірковість культури, надання переваги, «легкій літературі»; позаінституціональна культурна самореалізація; відсутність етнокультурної самоідентифікації, нехтування цінностями національної культури.

Літ.: Социология молодежи / Ю. Г. Волков, В. И. Добреньков и др.— Ростов н/Д., 2001.— С. 166–169; Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінол.— понятійн. слов. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк.— К.: МАУП, 2005.— 560 с.— Бібліограф.: с. 483–511; Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике.— Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Изд. центр «МарТ», 2005.— 448 с.; Колесин И. Д. Подходы к изучению социокультурных процессов // Социологические исследования.— 1999.— № 1.— С. 130–136; Кравченко А. И. Культурология: словарь.— М.: Академ. проект, 2000; Лєвікова С. І. Молодежная субкультура.— М., 2004.— С. 33.; Міщенко Н. І. Студентська субкультура як фактор професійної соціалізації майбутніх соціальних педагогів: автореф. дис. … канд. пед. наук. 13.00.05. Соц. педагогіка.— К., 2011.— 20 с.; Прохоренко Т. Г., Зборовська О. П. Девіантна молодіжна субкультура // Вісник МСУ. Серія «Соціологічні науки». —2006.— Т. IX, № 2.— С. 12–17; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової.— К., 2000.— 260 с.;

Слюсаревський Н. М. Субкультура як об'єкт дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.— 2002.— № 3.— С. 117–127; Соколов Э. В. Понятие, сущность и основные функции культуры.— Ленинград, 1989.— С. 16; Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за заг. ред. проф. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр учбової літ., 2008.— С. 283.; Субкультурные объединения молодежи: критический анализ: Репринты докладов Всесоюзной научной конференции «Культура и её роль в активизации человеческого фактора».—М.: АН СССР, Ин-т философии, 1987.— С. 22; Щепанская Т. Символика молодежной субкультуры. Опыт этнографического исследования Системы 1986–1989 гг.— СПб., 1993.

Міщенко Н. І., Звєрєва І. Д.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ — (лат. *tolero* — «нести», «тримати», «терпіти») — здатність бачити в іншій людині саме *іншу* — носія інших цінностей, логіки мислення, інших норм поведінки, усвідомлення її права бути іншою, відмінною; безумовно позитивне ставлення до такої несхожості, терпимість до думки іншої людини, звичаїв, кольору шкіри, релігії, способу життя; здатність глянути на світ одночасно зі своєї точки зору та з позиції іншої людини; не є частиною будь-якої ідеології або елементом будь-якої конкретної культури.

Толерантність не означає терпимість до противоправних дій. Толерантне суспільство — це суспільство взаємної поваги, суспільство, вільне від забобонів, недовіри і сліпої агресії.

В англійській мові «толерантність» означає «готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ», у французькій — «повагу до свободи іншої людини, її напряму думок, поведінки, політичних і релігійних поглядів». У китайській мові бути толерантним означає «дозволяти, допускати, виявляти великодушність щодо інших». На цьому фоні найбільш широку значеннєву гаму поняття «толерантність» виражає в арабській мові, де воно може вживатися в значенні «прощення, полегкість, м'якість, поблажливість, жаль, прихильність, терпіння» , у той час як у перській мові толерантність визначається як «терпіння, терпимість, витривалість, готовність до примирення». Використовується термін «толерантність» в його англійській інтерпретації — *tolerance*, де разом із терпимістю він означає також «допуск». Зіставлення обох значень показує, що цим терміном виражається ідея міри, межі, до якої можна терпіти іншу людину або явище, навіть якщо вони незрозумілі, викликають здивування, неприйняття або опір. Поняття «толерантність» стало міжнародним терміном у XX столітті.

Той факт, що поняття «толерантність» існує в усіх мовах, відбиває інтуїтивне сприйняття єдності людства, взаємозалежності всіх від кожного і кожного від усіх і складається з поваги до прав іншої людини (у тому числі права бути іншою), а також стримування від заподіяння шкоди, тому що шкода, заподіювана іншій людині, означає шкоду для всіх і для самого себе. У сучасному суспільстві толерантність повинна стати свідомою формованою моделлю взаємин людей, народів і країн.

В зарубіжній та вітчизняній науці склалися певні передумови щодо вивчення проблеми формування толерантності: перша група дослідників представлена дослідженнями соціально-психологічних особливостей груп та між- групової взаємодії (В. Агеев, Г. Андреева, Г. Тэджфел, Дж. Тернер, С. Московичи, П. Шихирев. Б. Поршнев та ін.); до другої групи можна віднести праці, виконані в руслі філософського осмислення проблеми толерантності (Р. Валитова, В. Золотухин, Н. Круглова, В. Лекторский, Е. Магомедова, М. Прохоров, Л. Скворцов, Б. Хомяков, М. Уолцер, П. Николсон, Ю. Красин и др.); третю групу складають сучасні педагогічні теоретичні та емпіричні дослідження ідентичності (Т. Стефаненко, Н. Лебедева, Е. Галкина, О. Романова, Л. Науменко, А. Коростылев, В. Гри-

ценко, А. Татарко, В. Павленко, В. Левкович, Л. Кузмицкайте, В. Хотинец и др.) та толерантності (А. Асмолов, Г. Солдатова, Н. Лебедева, Ф. Малхозова, Ю. Гаюрова, Е. Шлягина, С. Ениколопов, Л. Шайгерова та ін.); до четвертої групи можна віднести фундаментальні наукові дослідження, присвячені історико-філософським аспектам проблеми толерантності (В. Золотухин, М. Хомяков, Н. Круглова, В. Лекторский, С. Скворцов, Б. Емельянов, Е. Магомедова, Р. Валитова). В них подано систематизований огляд теоретичних досліджень цього поняття. Питання толерантності, безконфліктності, тактовності вивчалися вітчизняними дослідниками Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, Т. Веретенко, Н. Заверико, Л. Міщик, О. Олексюк, В. Петровичем. У їх працях толерантність розглядається як соціальний феномен, як інструмент регулювання відносин між людьми, як особливого роду правила поведінки, як основа для вироблення багатьох реальних правил, норм і законів; цінність взаємодії в умовах протиріччя; прийняття інших, які відрізняються від твоїх власних інтересів і цілей; антипод агресивності; здатність вислухати; безконфліктність тощо. Всі ці визначення в рівній мірі можуть слугувати як побутовими, так і науковими дефініціями феномена толерантності. Диференційоване розуміння феномену толерантності містить: *природнича (натуральна) толерантність* — відкритість, допитливість, довіра, що притаманна маленькій дитині і ще не асоціюється з якостями її «Я» (толерантність типу «А»); *моральна толерантність* — терпіння, терпимість, що асоціюється з особистістю — зовнішнім «Я» людини (толерантність типу «Б»); *духовна толерантність* — прийняття, довіра, що асоціюється з сутністю або з «внутрішнім Я» людини (толерантність типу «В»).

В середині XX ст. Г. Оллпорт побудував типологію особистості в континуумі толерантність — інтолерантність. Спираючись на роботу Т. Адорно і його колег «Авторитарна особистість», праці інших психологів, а також на власні дослідження, він дав узагальнені характеристики толерантних і інтолерантних особистостей за рядом параметрів. Розглядаючи лише полюс толерантності, можна визначити, що для толерантної людини характерним є: а) знання самої себе (толерантна людина добре знає свої переваги та недоліки й не схильна в усіх лихах звинувачувати навколишніх); б) захищеність (відчуття безпеки й переконаність, що загрозу можна подолати; гарантія розуміння й підтримки, відчуття безпеки й єднання з іншими людьми в протистоянні згубному впливу соціуму); в) відповідальність (розвинене почуття відповідальності, вияв внутрішньої сили в ситуації прийняття рішення, його якісного виконання на основі варіативного підходу й системи особистих вимог; така людина не перекладає відповідальність на інших); г) потреба у визначеності (толерантна людина не ділить світ на чорне і біле, а визнає різноманіття, готова вислухати будь-яку точку зору й відчуває менший дискомфорт у стані невизначеності); д) орієнтація на себе (більше орієнтована на особистісну незалежність, менше — на належність зовнішнім інститутам та авторитетам); е) здатність до емпатії (соціально чутлива й схильна давати більш адекватні судження про людей); є) почуття гумору (здатна посміятися не тільки з інших, але й із себе); ж) віддає перевагу волі, демократії (для неї не має великого значення суспільна ієрархія).

Толерантність як прояв суспільних взаємовідносин залежить від умов життя, середовища, в якому буде зростати людина, від менталітету соціуму, в якому живе людина и який, в свою чергу, впливає на її індивідуальність, світоглядні пріоритети, стереотипи її поведінки. Саме менталітет соціуму віддзеркалює специфіку способу життя того чи іншого народу, його традиції, віру, національно-етнічні особливості, життєві пріоритети та цінності, форми прояву толерантної свідомості. Аналіз причин ментальної несуміс-

ності людей, людських спільнот і є фактично новою соціально-педагогічною проблемою для педагогіки. Видатний російський науковець А. Асмолов у преамбулі до збірника «На шляху до толерантної свідомісті» розглядає проблеми формування нового направлення в педагогіці — становлення педагогіки толерантності, яка йде на зміну програм по конфліктології. Толерантність розглядається ним як соціальна норма, яка визначає сталість до різного роду конфліктів в суспільстві. Педагогіка толерантності передбачає: створення соціально-педагогічних умов толерантної взаємодії, толерантного освітньо-виховного простору; створення умов культури спілкування; розвиток синергетичного мислення, яке дозволяє приймати широкий спектр особистісних якостей, індивідуальних та етнічних проявів людини; особистісно-орієнтований підхід в освітньому процесі, основою якого є суб'єкт-суб'єктні відношення в системі «учитель — ученик — батьки».

В 1996 р. Генеральна Асамблея ООН запропонувала державам-членам ООН щорічно 16 листопада відмічати Міжнародний день, присвячений толерантності. Це рішення було прийнято у зв'язку з тим, що 16 листопада 1995 р. держави-члени ЮНЕСКО прийняли Декларацію принципів толерантності, яка проголошувала, що всі люди за своєю природою різні, але й рівні за своїми гідністю і правами. Під толерантністю в «Декларації принципів толерантності» розуміється прийняття й правильне розуміння багатства культур світу, форм самовираження й способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування і свобода думки, совісті і переконань. Толерантність — це гармонія в різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, але й політична і правова потреба. Толерантність робить можливим досягнення миру і сприяє зміні культури війни культурою миру. Толерантність — це, перш за все, активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Ні за яких обставин толерантність не може служити виправданням посягань на ці основні цінності. Толерантність мають проявляти окремі люди, групи і держави. Прояв толерантності, співзвучний повазі прав людини, не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх переконань. Це значить, що кожен вільний дотримуватися своїх переконань і признавати таке ж право за іншими. Це означає визнання того, що люди за своєю природою різняться у зовнішньому вигляді, статусі, мові, поведінці і цінностях і мають право жити в мирі і зберігати свою індивідуальність. Це значить, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим. Толерантна людина поважає переконання інших і не намагається довести свою виняткову правоту.

Дослідження сучасних поглядів українських та закордонних учених на проблему толерантності свідчить, що порівняно з XIX століттям проблема толерантності наприкінці XX – початку XXI ст. набуває особливої актуальності й потребує ґрунтовного та всебічного аналізу; ця проблема розглядається в контексті загального процесу звільнення особистості від будь-якого виду поневолення — соціального чи морального; толерантність характеризується як необхідна й достатня умова емансипації людини і підтримки миру на Землі, оскільки вона уможливлює співіснування людей у свободі й гуманності; недостатня розробленість проблеми викликає потребу створення теорії толерантності, тобто вироблення нової концепції, відмінної від тієї, що домінувала у XVI–XVIII ст., концепції, що буде відповідати соціальним та інтелектуальним умовам нашого часу.

Літ.: Декларация принципов толерантности. Утверждена резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года // Век толерантности: Науч.-публицистич. вестник.— М.: МГУ, 2001; Довгополова Я. В. Формування толерантних відносин студентів у полікультурному навчальному середовищі: автореф. дис.… канд. пед. наук. 13.00.05. Соц. педагогіка.— Луганськ,

2007.— 18 с.; Лекторский В. О толерантности, плюрализме и критицизме // Философия, наука, цивилизация.— М., 1999.; На пути к толерантному сознанию / отв. ред. А. Г. Асмолов.— М.: Смысл, 2000.— 255 с.; Рюмшина Л. И. Библиотека психологии и педагогики толерантности // Вопросы психологии.— 2002.— № 2; Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования // Педагогика.— 2002.— № 7.— С. 3–12; Толерантность: взгляд, поиск, решение.— М.: Вербум-М, 2003.— 168 с.; Шалин Н. Н. Толерантность // Социологическая энциклопедия: В 2 т. Т. 2.— М., 2003.— С. 661.

Звєрєва І. Д.

ТРАДИЦІЇ (лат. *traditio* **—** передання) **—** складова ядра *культури* соціуму (від мікро- до макро-), що забезпечує його стабілізацію, зміцнення в просторі (через поширення соціокультурної спадщини серед соціальних суб'єктів «по горизонталі») та збереження в часі (через передавання соціокультурного досвіду від покоління до покоління «по вертикалі»), зумовлюючи наступність у розвитку матеріальної і духовної культури, сприяючи збереженню міжпоколінних зв'язків. За *змістом* традиції охоплюють найбільш стійкі, «інерційні», життєво необхідні для виживання у природному та соціальному середовищі складові культурної спадщини соціуму, що якісно вирізняють його серед інших соціальних суб'єктів суспільства, людства: мову, цінності, ідеї, ставлення до природного та соціального середовища, способи світосприйняття, вірування, смаки, норми соціальної поведінки тощо. Структура *Т. як механізму* трансляції ядра *культури* складається зі *звичаїв*, *обрядів, ритуалів*, *свят*. За *сферою розповсюдження Т.* діють у будь-якому суспільстві, у всіх галузях соціального життя, у кожній соціальній групі, родині. На цій підставі виокремлюються *види Т.:* сімейні, етнічні, релігійні, професійні, громадські тощо. *Т.* виконують низку культурних *функцій:* 1) забезпечують спадковість культури, 2) слугують каналом збереження і передавання інформації та цінностей від генерації до генерації; 3) забезпечують соціальну інтеграцію та сталість соціуму; 4) виконують селективний відбір необхідних зразків поведінки та цінностей; 5) виступають механізмом соціалізації та інкультурації людей. *Т.* можуть бути як *позитивними* (що і як традиційно приймається соціумом з соціокультурного досвіду), так і *негативними* (що і як традиційно відхиляється).

Т. зберігаються у свідомості та у складі життя певного соціуму протягом тривалого часу. Ті з них, що забезпечують виживання та розвиток суспільства, групи у природному та соціальному середовищі, мають змінюватися відповідно до зовнішніх змін. *Т.,* що не відповідають новим умовам середовища, як правило, гальмують розвиток соціальної спільноти, а, отже, мають трансформуватися або витіснятися іншими *Т.* Процес оновлення *Т.* є обов'язковою складовою соціального життя, умовою самозбереження соціуму, тому відбувається як спонтанно на основі дії інноваційних соціальних механізмів, так і усвідомлено, цілеспрямовано через планомірну діяльність соціальних суб'єктів.

Тисячолітні традиції можуть перетворюватися в соціальний інститут (наприклад, парний брак), тому в соціології *Т.* розуміють саме як механізм відтворення соціальних інститутів та тих норм, збереження яких зумовлене самим фактом їх існування в минулому.

Т. передавання самих *Т.* залежить від складності соціальної структури соціуму та рівня його матеріально-технічного розвитку. Першоосновою трансляції *Т.* було *несвідоме наслідування*, яке поступово доповнилося *свідомим*, а з розвитком культури вони відтворювалися, крім попередніх способів, ще й *усно* через народні перекази, міфи. Письмова мова забезпечила можливість передавання *Т.* через книгу, бібліотеку, освіту, вдосконалення *ЗМІ* — через пресу, радіо, телебачення, Інтернет тощо.

У *доіндустріальному* суспільстві більшість змісту культури передавалося через *Т.*, тому воно називається традиційним. В *індустріальному суспільстві* провідну роль в цьому відігравала освіта, отже, саме цієї доби формувалися та розвивалися *Т. освітні* — основа упорядкування і структуризації кожної окремої національної системи освіти; універсальна форма збереження та механізм передання у спадок педагогічного досвіду. За своїм інформаційно-змістовним наповненням *Т. освітні* складаються з навчально-виховної практики, теоретико-концептуальних педагогічних уявлень, процесуальних елементів педагогічної діяльності. У сучасному *інформаційному суспільстві* зростає роль глобальних засобів комунікації у переданні *Т.* людства, з одночасним формуванням власних *Т.* таких *ЗМІ,* як Інтернет. На погляд соціальних психологів, сьогодення змінює ставлення до *Т.*, так Б. Поршнєв наводить зауваження Р. Оппенгеймера про те, що у наш час культура і традиція набули зовсім іншої інтелектуальної та соціальної ролі. Нині головна функція найважливіших і життєстійких традицій саме в тому, щоб слугувати засобом для швидких змін. Таке саме ставлення до самої суті *Т.* підтверджують соціальні культурологи, наприклад, Б. Єрасов доводить специфіку сучасної культури тим, що усе сьогодення вже не задовольняє, розглядається як застаріле, як вже минулий етап, зупинка на якому загрожує регресом. Інформаційна культура, примушуючи всіх соціальних суб'єктів підкоряти сучасність міркуванням про майбутнє, сприяє вивільненню всіх видів їх активності та творчості, розвиває схильність до новизни, «відчуття часу», уникнення рутини. Такі висловлення, на перший погляд, складають враження, що *Т.* немає місця в інформаційному суспільстві, а реально вони просто докорінно трансформуються та з'являються принципово нові.

У соціально-педагогічному контексті найважливішою є *соціалізаційна* функція *Т.*, яка реалізується через їх складові: звичаї, обряди, ритуали, свята. Усі ці поняття є близькими, але не ідентичними. Розуміння їх сутності надає можливість усвідомлення не лише етапів соціального розвитку людини у філогенезі, але й вдосконалення самого процесу *соціалізації* через *Т.* Ключовим у цій низці є поняття «звичаї», під яким розуміють правило поведінки, зокрема соціальної, що стало для певної групи людей загальноприйнятою нормою, увійшло в побут і стало звичкою. Звичаї були першим наслідком наслідування і результатом вдосконалення цього процесу, вони об'єднували первісну людину у спільноту. Через звичаї приєднувалися до групи, набуваючи там певного соціального статусу, звичаї були основою очікування відповідної поведінки від інших і, таким чином, гармонізували соціальні стосунки людей первісної доби, забезпечуючи виживання в несприятливому природному середовищі. Дотримування звичаїв вимагало багаторазового виконання одних і тих самих дій, тобто доведення їх до автоматизму, що стає потребою індивіда. Позитивне значення звичаїв для нього полягало в тому, що вони давали можливість легко виконувати часто повторювані дії і вивільняти свідомість для зосередження на тих діях, які потребують повного контролю з боку свідомості. Звичаї первісної людини охоплювали найрізноманітніші сфери її буття від народження до смерті. Звичаї складають основу звичаєвого права — «неписаного закону», який здійснює соціальний контроль, стимулює і регулює поведінку кожного і всієї групи,— тобто звичаї були засобом соціального впливу. Вони — найнижчий рівень і умова формування емпіричної суспільної свідомості, що керує розвитком просоціальної поведінки людей. Проте і сьогодні звичаї, як стереотипний спосіб поведінки, що відтворюється в певному соціумі або соціальній групі та є бажаним для їх членів, є формою соціальної регуляції діяльності, але невеликої кількості людей, тому функціонують

лише в окремих галузях суспільного життя і виражають найбільш неухильну поведінку щодо сприйнятих з минулого зразків. Отже, звичаї — це культурно успадкована норма, правило дії і початкова форма *Т*.

Обряди, як більш розвинута форма *Т.*, відображають наступний рівень соціального існування та *соціалізації* групи і людини. Обряди — теж стереотипні дії людей, але, на відміну від звичаїв, уже умовні. В образно-символічній формі вони виражають звичаї стосунків людей між собою та з природою. Сутність обряду полягала не в самих діях, з яких він складався, а в тому, що він символізував. Отже, перший обряд — усвідомлене, чітко визначене ставлення первісної групи до природи, до себе, до інших соціальних груп. Поширення обрядів свідчило про розвиток провідного методу первісного соціального виховання: від наслідування дії до наслідування образу дії. І сьогодні включення в обрядові дійства у дітей формує, а у дорослих зміцнює позитивне ставлення до середовища, зокрема соціального, і, таким чином, має соціально-виховне значення. Обряд — це символічно виражена норма, правило соціальних відносин та стосунків з природою, він став кроком уперед стосовно звичаїв, а разом вони забезпечували передання накопиченої культури соціуму, який став чисельнішим та більш складним за структурою.

Ритуали — наступна форма розвитку *Т.,* представляють собою сукупність обрядів, пов'язаних з відзначенням найважливіших життєвих подій, переважно культового змісту. *Свята* — урочисте відзначення знаменних для групи подій, що включає розважальні і обрядові компоненти. У ритуалі та святі через систематизоване та піднесене (створення певного емоційно-психологічного настрою) ставлення до соціальних явищ або природи проглядають вже ціннісні орієнтації соціуму, що є наступним кроком у розвитку його духовної культури і форм її передання. Дослідник первісного виховання Г. Корнетов підкреслює, що ритуали були своєрідними культурними схемами, без включення в які індивідуальний досвід не міг бути оформленим свідомо або прийнятий емоційно; за допомогою ритуалів первісне суспільство «нав'язувало» кожному своєму членові певний склад розуму і тип поведінки. Найвідомішим ритуалом є *ініціація* — посвячення підлітків у повноправні члени первісного колективу, знаменувала собою друге — соціальне — народження та одухотворення. Допускали до ініціації лише після того, як був пройдений цикл специфічної підготовки, де знайомили з віруваннями, залучали до сакральних таємниць, навчали ритуальних дій. Для усвідомлення підлітками свого якісно нового рівня, вищого соціального статусу ініціації супроводжувалися піснями, танцями, світлом від вогнища, масками, різними барвами. Все це мало надати особливої значущості ритуалу, забезпечити ефективний вплив на психіку і поведінку тих, хто посвячувався. Крім відзначення переходу до нового соціального статусу, ініціація виконувала ще й роль соціального контролю за соціальною вихованістю молоді, за її фізичною і соціальною підготовкою. Сучасні «посвячення в студенти» та «випускні» за суттю є святами, оскільки ці урочисті події відзначають новий соціальний статус не лише через обрядові, але й розважальні компоненти. Ритуали та свята як складні форми *Т.* відображали вже здатність соціуму наслідувати *принцип дії*, що значно розширює самостійність індивіда, групи у виборі поведінки, ніж наслідування дії (звичаї), проте, зрозуміло, що ця «свобода» обмежувалася визначеними традицією рамками соціальних норм поведінки.

Найвищий рівень соціокультурного розвитку первісного суспільства символізували власне *Т.* Вони вміщували, крім вище переліченого, ще й соціальні ідеали, основу

інтелекту — мову, мистецькі здобутки, релігійні вірування, смаки — все, що визначало духовність соціуму, зміцнювало консолідованість всіх його соціальних груп.

Про роль *Т.* у процесі соціального становлення людини, особливо молоді, відзначали видатні філософи та педагоги минулого: Й. Гердер, А. Дістервег, О. Духнович, С. Миропольський, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський та багато інших. Наприклад, Й. Гердер наполягав на невідворотності її впливу, оскільки якщо людина залишається серед людей, то вона не може уникнути культури, що розвиває або нівечить: *Т.* оволодіває нею, формує її мозок і розвиває члени тіла. Яка ця *Т.* і наскільки ці останні піддаються впливу,— такою стає людина. Й. Гердер попереджав і про небезпеку для суспільства застарілих *Т. виховання*, оскільки *Т.* є найголовнішим засобом національного виховання і найбільшою його загрозою. Без неї неможливою була б трансляція духовної культури, але вона стає духовною отрутою для держави і людини, коли починає гальмувати вдосконалення і прогрес людського розуму в практиці державного устрою та у вихованні.

Традиції формують певну спрямованість соціуму і кожного соціального суб'єкта, принципи поведінки, що зміцнюють доцентрові процеси в соціальному середовищі. Отже, якщо людство в інформаційному суспільстві прямує до глобальної культури, то мають бути сформовані глобальні традиції, але поступово через глобальні звичаї, обряди, ритуали, свята.

Літ.: Білик Б. І. Етнокультурологія: поняття і терміни: довідник.— К.: Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв, 2007.— С. 91–92; Гіптерс З. В. Культурологічний словник-довідник.— К.: Видав. дім «Професіонал», 2006.— С. 176, 277; Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень.— К.: Юрінком Інтер, 2008.— С. 914–915; Ерасов Б. С. Социальная культурология.— М.: Аспект Пресс, 1997.— 591 с; Іщенко Б. П., Малько А. О. Український народний календар у системі підготовки соціального педагога // Інформаційна та культурологічна освіта на зламі тисячоліть.— Х.: ХДАК, 1999.— С. 146–152; Кононенко Б. И. Большой толковый словарь по культурологии.— М.: ООО Изд. «Вече 2000», 2003.— С. 426; Короткий термінологічний словник із соціальної педагогіки, соціальної роботи / уклад. Л. В. Лохвицька, І. І. Доброскок; Держ.вищ.навч. закл. «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди».— Переяслав-Хмельницький, 2007.— С. 51; Культура и культурология: словарь / сост. и ред. А. И. Кравченко.— М.: Академ. Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003.— С. 835; Малько А. О. Розвиток теорії соціального виховання Й. Гердером та Й. Фіхте // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання та спорту.— Х.: Харківська держ. академія дизайну та мистецтв, 2002.— № 10.— С. 14–21; Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история.— М.: Наука, 1966.— 213 с.; Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула.— К.: «ЕксОб, 2004.— С. 81, 274–275; У истоков воспитания // Педагогическая практика доклассового общества: экспресс-информация; сер. пед. и нар. образ за рубежом / Г. Б. Корнетов.— Вып. 12 (168).— М.,1991.— 17 с.

Рижанова А. О.

Соціальні інститути та інституції

ВИХОВНА КОЛОНІЯ — спеціальна виховна установа, у якій відбувають покарання неповнолітні особи (особи віком від 14 до 18 років), засуджені до позбавлення волі.

В. к. підпорядковуються Державній пенітенціарній службі України та її структурним підрозділам у регіонах.

В Україні станом на 2011 р. функціонує 10 *В. к.*, головна мета діяльності яких — ресоціалізація неповнолітніх засуджених. Розміщено установи в різних регіонах країни: м. Ковель (Волинська обл.), м. Самбір (Львівська обл.), м. Дубно (Рівненська обл.), м. Бережани (Тернопільська обл.), м. Кременчук (Полтавська обл.), м. Прилуки (Чернігівська обл.), м. Мелітополь (Запорізька обл.), м. Перевальськ (Луганська обл.), с. Куряж (Харківська обл.), м. Павлоград (Дніпропетровська обл.). Неповнолітні особи жіночої статі відбувають покарання в Мелітопольській *В. к.* Запорізької області.

Поміщенню до *В. к.* підлягають 14–18-річні неповнолітні, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Після досягнення 18-ти років засуджені, строк покарання яких продовжується, переводяться у виправні колонії. При цьому, згідно з вимогами ч. 1 ст. 148 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі — КВК України) у *В. к.*, з метою закріплення результатів виправлення, закінчення загальноосвітнього, професійно-технічного навчання, дозволено утримувати вихованців до досягнення ними 22-річного віку.

Структурними підрозділами *В. к.* є керівний відділ (керівництво), чергова служба, відділ соціально-виховної і психологічної роботи, загальноосвітня школа, професійно-технічне училище, оперативний відділ, відділ режиму й охорони, група по контролю за виконанням судових рішень, група по роботі з особовим складом, відділ інтендантського та господарського забезпечення, група з мобілізаційної роботи та цивільної оборони, канцелярія, бухгалтерія.

В. к. здійснюють завдання, що і інші кримінально-виконавчі установи: забезпечення виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі, виправлення і ресоціалізація неповнолітніх засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. *В. к.* відрізняє від інших кримінально-виконавчих установ більш виражений виховний аспект під час застосування основних засобів виправлення і ресоціалізації, ширше використання виховних методів, методів переконання, навчання тощо.

До основних засобів виправлення і ресоціалізації у *В. к.* належать: установлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно-корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив тощо.

У *В. к.* діють такі структурні дільниці: карантину, діагностики та розподілу; ресоціалізації; соціальної адаптації.

У *дільниці карантину, діагностики та розподілу (КДІР)* новоприбулі вихованці протягом чотирнадцяти діб піддаються повному медичному обстеженню для виявлення інфекційних, соматичних і психічних захворювань, а також первинному психолого-педагогічному й іншому діагностуванню. Окрім того, завданням даної дільниці є адаптація новоприбулих засуджених до умов позбавлення волі та ознайомлення з правилами внутрішнього розпорядку. Для організації роботи з новоприбулими засудженими наказом начальника установи створюється робоча група, до складу якої обов'язково входять психолог і медичний працівник. За результатами обстеження вихователь дільниці КДІР готує пропозиції розподільчій комісії щодо розподілу засуджених до відділень у дільниці ресоціалізації, що є основною організаційною ланкою у структурі установи виконання покарань.

Дільниця ресоціалізації створюється з метою безпосереднього забезпечення оптимальних умов відбування покарання і проведення із засудженими соціально-виховної та психологічної роботи для досягнення мети їх виховання і ресоціалізації. Таку діяльність покладено на службу соціально-виховної та психологічної роботи (служба СВПР), яка здійснює виховні, корекційні, психолого-педагогічні заходи з неповнолітніми засудженими на основі квартального плану та на підставі індивідуальних програм, що фіксуються у щоденниках соціально-виховної та психологічної роботи з вихованцями, і за допомогою програм диференційованого виховного впливу з урахуванням поведінки засуджених, їх психічного стану та ступеня соціальної занедбаності.

У даній дільниці відбувається розподіл засуджених по *відділеннях* соціально-психологічної служби, що є структурними одиницями *В. к*. До складу *відділень* входять групи. В одній групі може перебувати не більше 35 осіб, у відділенні — не більше 105. Відділення очолює старший вихователь, групи очолюють вихователі. В основу організації відділень покладено виробничі та побутові принципи, розподіл за класами.

Проведення заходів із засудженими закріплено у плані соціально-виховної та психологічної роботи з колективом засуджених групи соціально-психологічного відділення. Такий план складається та координується вихователями на квартал і затверджується начальником виховної колонії. До реалізації такого плану долучені, окрім вихователів, психологи, медики, методист, інспектор із побутово-трудового влаштування, класні керівники школи, майстри ПТУ і виробництва, представники центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, громадських організацій тощо.

Завдання соціально-виховної та психологічної роботи з колективом групи на квартал можуть у загальному вигляді полягати у наступному: а) забезпечувати стабільність оперативної обстановки, дисципліни та порядку серед засуджених групи; б) постійно допомагати новоприбулим адаптуватися у колективі; в) проводити індивідуально-виховну роботу з вихованцями, які перебувають на профілактичному обліку, як схильні до різного роду порушень; г) проводити правове, трудове, морально-естетичне, патріотичне, санітарно-гігієнічне, спортивно-оздоровче, духовне виховання засуджених; ґ) активно залучати представників громадськості, державних органів влади, релігійних конфесій, родичів до процесу виправлення та перевиховання неповнолітніх засуджених; д) сприяти роботі самодіяльних організацій засуджених (рада колективу засуджених); е) формувати у засуджених позитивні риси характеру, мовну культуру, національну свідомість; є) покращити роботу по розкриттю злочинів, прихованих від органів тощо.

До *дільниці соціальної адаптації* можуть переводитись вихованці, яким до звільнення залишилось 6 або менше місяців, які своєю поведінкою заслужили умовно-дострокове звільнення або ж звільнятимуться за відбуттям усього терміну відбування покарання призначеного судом. У дільниці соціальної адаптації на кожного засудженого розробляється спеціальна індивідуальна програма підготовки його до звільнення. Програма проходить в умовах спеціально організованої Школи з підготовки до звільнення, заняття в якій відбуваються раз або два на тиждень протягом трьох місяців. Засуджені, які тримаються в дільниці соціальної адаптації, працевлаштовуються на окремих виробничих об'єктах колонії або за межами колонії на інших об'єктах з дотриманням вимог безпеки та постійного контролю. Вихованці, які знаходяться в дільниці соціальної адаптації, проживають в межах колонії у спеціально обладнаних приміщеннях окремо від інших засуджених.

Документом, що визначає загальні засади соціально-виховної та психологічної роботи з усіма засудженими *В. к.*, є Положення про порядок реалізації у виправних і виховних колоніях *програм диференційованого виховного впливу* на засуджених до позбавлення волі, що затверджене наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань № 116 від 17.06.2004 р.

Положенням передбачена реалізація таких типових програм: «Освіта», «Професія», «Правова просвіта», «Духовне відродження», «Творчість», «Фізкультура та спорт», «Подолання алкогольної та наркотичної залежності», «Підготовка до звільнення».

Програми імплементуються у плани роботи всіх трьох дільниць *В. к.*, а також загальноосвітньої школи, професійно-технічного училища та виробничо-технічних майстерень. Певні блоки ряду програм можуть бути реалізовані у вигляді гуртків, спортивних секцій, тематичних вечорів, концертів, конкурсів на базі безпосередньо відділення, клубу, бібліотеки, молитовної кімнати або церкви на території *В. к.*, кімнати психолога або ж кімнати психоемоційного розвантаження.

Участь вихованців у програмах є добровільною, крім заходів, передбачених КВК України та іншими нормативними документами (загальноосвітнє навчання, праця, ранкова зарядка тощо), і розглядається як свідоме прагнення до виправлення, стимулюється шляхом застосування передбачених заходів заохочення та обов'язково враховується при оцінці ступеня виправлення засудженого.

Вихованці *В. к. навчаються у загальноосвітній школі*, що функціонує як структурний підрозділ *В. к.* Правові основи організації навчально-виховного процесу в закладах освіти при *В. к.* базуються на українському законодавстві. Школа охоплює процесом навчання учнів 6–11 (12) класів. Наповнюваність класів не повинна перевищувати 18 осіб. При необхідності можуть відкриватися корекційні класи або класи вирівнювання знань, адже частина вихованців педагогічно занедбані, покинули школу або взагалі не вступали до неї.

Усі вихованці *В. к.* мають можливість здобувати професійно-технічну освіту в межах установи, а також навчатись заочно / дистанційно у вищих навчальних закладах.

Територіально *В. к.* поділено на *житлову* та *виробничу* зону.

У *житловій зоні* розміщуються гуртожитки, школа, бібліотека, центр психоемоційного розвантаження, їдальня, магазин (кіоск), лазня з пральнею, перукарня, клуб, робочі кабінети керівництва установи та відповідних служб, комора для зберігання постільних речей і спецодягу, камери схову особистих речей повсякденного користуван-

ня. У *В. к.* можуть організовуватись куточки живої природи, обладнуватися спортивні майданчики та плац для шикування всіх вихованців.

У *виробничій зоні* розміщуються професійно-технічні училища та виробничі майстерні. Професійно-технічні училища або їх філії, що функціонують при *В. к.*, підпорядковані органам освіти і науки та готують неповнолітніх до більш як 20 робочих професій.

У *В. к.* передбачено створення *самодіяльних організацій засуджених* з метою розвитку в засуджених корисної ініціативи, соціальної активності тощо. Через діяльність таких організацій засуджені можуть вносити різноманітні пропозиції у плани роботи щодо проведення виховних заходів, дозвілля, оптимізації процесу навчання, виробництва, а також щодо інших питань життєдіяльності вихованців, які не суперечать встановленим законодавчим нормам і правилам внутрішнього розпорядку *В. к.*

Для координації виховного процесу у *В. к.* створено *педагогічні ради*, до складу яких входять вихователі, психологи, вчителі, викладачі професійно-технічних училищ, майстри виробництва, представники громадськості. Педагогічна рада є постійно діючим колегіальним органом *В. к.* Головним її завданням є розгляд питань і надання пропозицій адміністрації щодо організації соціально-виховної та психологічної роботи з засудженими, удосконалення навчально-виховного процесу.

Органи державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації, не залежно від їх форми власності, об'єднання громадян та окремі особи можуть брати участь у виправленні і ресоціалізації засуджених і проведенні з ними соціально-виховної роботи. Ст. 149 КВК України передбачає, що основною формою подібної участі громадськості у виправленні та ресоціалізації засуджених неповнолітніх є *піклувальні ради*, що створюються при *В. к.*

Згідно з Положенням про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах, що затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. № 429, основними завданнями цих рад є: а) надання допомоги *В. к.* з питань соціального захисту засуджених неповнолітніх осіб; б) сприяння у вирішенні питань, пов'язаних із поліпшенням становища засуджених, дотримання їх прав і законних інтересів; в) вжиття заходів, спрямованих на вдосконалення навчально-виховного процесу у *В. к.*, зміцнення їх матеріально-технічної бази, вирішення питань трудового та побутового влаштування осіб, звільнених від відбування покарання.

З метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених і надання допомоги адміністрації *В. к.* при відділеннях соціально-психологічної служби можуть створюватися *батьківські комітети*. Діяльність батьківського комітету визначається положенням, яке затверджує начальник *В. к.*

Літ.: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. № 429 «Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах»; Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань № 116 від 17.06.2004 р. «Про затвердження Положення про порядок реалізації у виправних і виховних колоніях програм диференційованого виховного впливу на засуджених до позбавлення волі»; Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17.03.2000 р. № 33, зі змінами та доповненнями згідно наказу Департаменту від 05.06.2007 р. № 144 «Про затвердження Положення про дільницю карантину, діагностики та розподілу засуджених установи виконання покарань»; Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17.03.2000 р. № 33, зі

змінами та доповненнями згідно наказу Департаменту від 05.06.2007 р. № 144 «Про затвердження Положення про відділення соціально-психологічної служби установи виконання покарань»; Кримінально-виконавчий кодекс України: Офіц. видання зі змін. та доп. станом на 20.12.2007 р. Прийн. 11 липня 2003 р. № 1129-IV / М-во юстиції України.— К.: Форум, 2007.— 164 с.; Кримінально-виконавче право України: підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін.; За заг. ред. О. М. Джужи.— К.: Атіка, 2010.— 752 с.; Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / Авт. кол.: О. В. Беца, О. В. Вакуленко, І. М. Дубиніна, О. Г. Колб та ін.; За ред. В. М. Синьова.— К.: ДЦССМ, ДДУПВП, 2003.— 222 с.

Журавель Т. В.

ГРОМАДА — групова соціальна спільнота, члени якої мають спільні географічні та соціокультурні ознаки (місце проживання, інтереси, віросповідання, цінності, національність тощо) і взаємодіють між собою з метою задоволення певних потреб чи розв'язання проблем.

Термін «громада» є досить поширеним в іншомовній етимології. Два індоєвропейські корені у слові «community» (спільнота, громада), а саме «kom», що означає «кожен», і «moin», що означає «обмін», об'єднавшись, дали значення «той, що належить усім». Латинське слово «communis» має значення «джерела», тобто місця води, якою користується велика кількість осіб. У французів це слово «communer» у значенні «зроби доступним кожному». Отже, первинне значення слова «громада» — це місце, визначене не певним кордоном, а особливостями життя, подібністю чогось. Бути у громаді або спільноті означає мати щось спільне з іншими людьми. Ця спільність може бути дуже загальною і торкатися всіх аспектів життя або дуже специфічною.

Виокремлюють *резидентні* (географічні), *ідентифікаційні* (професійні, молодіжні, жіночі, релігійні тощо) громади та *громади за інтересами*.

У резидентній громаді люди взаємодіють одне з одним почасти випадково. Основною спільною ознакою цих громад є те, що вони утворені за місцем проживання. Різновид резидентних громад — територіальна та місцева громада. Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування» (1997 р.) територіальна громада — це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Місцева громада — спільнота людей, які проживають на визначеній території й об'єднані певними економічними, соціальними, культурними зв'язками та самоусвідомлюють себе як цілісність і окремішність. Іноді поняття «територіальна громада» та «місцева громада» вживають як синонімічні. Це припустимо в тому випадку, коли до складу територіальної громади входить один населений пункт. Якщо ж йдеться про населений пункт (наприклад, село) як складову територіальної громади міста чи селища, то тоді такий окремий населений пункт разом із його жителями не територіальна, а місцева громада. Тобто, територіальна громада може розглядатися як сукупність місцевих громад.

В ідентифікаційних громадах, на відміну від резидентних, формується певна система взаємозв'язків між людьми, яка ґрунтується на значимих для них спільних цінностях або характеристиках, а проживання людей на різних територіях може не відігравати суттєвої ролі для функціонування таких громад.

Громади за інтересами — це найчастіше групи людей, які поділяють стурбованість щодо певної проблеми. Такими громадами може бути об'єднання батьків дітей-

інвалідів, молодих матерів, група самодопомоги людей з ВІЛ — позитивним статусом тощо. Люди можуть бути одночасно членами і резидентних, і ідентифікаційних громад, а іноді і громад за інтересами.

Сьогодні в соціології існує кілька моделей спільноти. Перша модель — «часткова спільнота». Вона формується на основі згуртування індивідів із специфічними особистими інтересами. У ній об'єднуючим чинником є задоволення індивідуальних інтересів. При цьому спільнота відіграє роль своєрідного інструмента для задоволення та утвердження цих інтересів. Індивіди мають право обирати ту спільноту, членами якої вони б хотіли бути. Саме модель «часткової спільноти» лежить в основі громад за інтересами.

Друга модель спільноти базується на концепції Мак-Айвера, яку він виклав у праці «Спільнота» (1917 р.). В основі цієї моделі спільноти лежить прагнення загального добробуту та задоволення інтересів усіх, причетних до неї. Характерним для таких спільнот є елемент суб'єктності, тобто здатності до самостійного (автономного) відтворення на власній соціокультурній основі різних способів, форм і засобів соціальної активності, спрямованої на задоволення потреб людей. Така модель спільноти є характерною для етнічних, релігійних і територіальних громад.

У соціальній педагогіці громаду розглядають як різновид соціального середовища. Громада як конкретний соціум забезпечує процес соціалізації особистості власними ресурсами, оскільки в ній існує певне «поле» соціокультурних норм і правил, які в процесі соціалізації особистості оформлюються в її персональну ціннісно-нормативну систему. Чим більше розвинута громада в моральному, інтелектуальному, культурному, матеріальному та інших напрямках, тим більше можливостей отримує кожний її член для особистісного розвитку. І навпаки, розвиток громади залежить від рівня розвитку осіб, які її складають. Тобто існує взаємообумовленість між рівнем розвитку громади та її конкретних представників.

За умови, що одна з провідних характеристик громади — територія, то у залежності від типу поселення можна говорити про сільську, міську громаду та громаду мікрорайону великого міста як про мезорівень соціального середовища. Основні параметри таких громад це: природно-економічні особливості території; соціокультурні традиції населення; групи людей за гендерно-віковими характеристиками; заклади соціальної інфраструктури (навчальні та позашкільні заклади, соціальні служби, соціокультурні заклади, медичні установи тощо); органи місцевого самоврядування та місцевої виконавчої влади; неурядові організації. Саме ці параметри вказують на особливості та відмінності між різними територіальними громадами, що відповідно зумовлює й особливості процесу соціалізації дітей і молоді, які проживають на їхній території. За тією самою територіальною ознакою сусідську громаду можна визначати як мікрорівень соціального середовища.

Характеристика громади за спільністю інтересів (культурних, релігійних, професійних тощо) і взаємозв'язків її членів дає підстави також визначати громаду як мікрорівень соціального середовища. Прикладами такої громади можуть бути професійні колективи, об'єднання дітей і молоді за інтересами, об'єднання батьків для спільного вирішення проблем своїх дітей.

Провідні соціалізуючі функції громади як різновиду соціального середовища такі: ціннісно-орієнтована функція, що забезпечує прийняття членом громади суспільних цінностей на основі чого формується особистісна система цінностей; культурологічна функція, яка передбачає формування особистісної культури на основі практичного та

вибіркового засвоєння кожним членом громади соціокультурних традицій спільноти; нормативно-правова функція, що базується на закріпленні в поведінці особистості соціальних норм (зразків), схвалених спільнотою; функція соціального контролю, суть якої полягає у виробленні системи групових реакцій на поведінку члена громади у вигляді санкцій (покарання чи заохочення), що є адекватними соціальним цінностям суспільства; інтегративна функція, мета якої згуртувати людей шляхом опанування ними моделей поведінки, в основі яких лежить усвідомлення потреб і поважання прав інших людей, об'єднання їхніх зусиль для суспільно-корисної діяльності.

Літ.: Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства.— К.: «ППП», 2005.— 307 с.; Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи.— К.: Наук. світ, 2006.— 363 с.; Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю.— К.: УДЦССМ, 2001.— 220 с.; Куйбіда В. Концептуальні засади реформування системи публічної адміністрації // Аспекти самоврядування.— 2005.— № 6.— С. 13–15; Семигіна Т. Робота в громаді: практика й політика.— К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.— 180 с.

Безпалько О. В.

ДИТЯЧЕ ГРОМАДСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ — громадське формування, у якому самостійно або разом із дорослими добровільно об'єднуються неповнолітні громадяни для сумісної діяльності, що задовольняє їх соціальні потреби й інтереси; особливе соціально-педагогічне формування дітей і дорослих, об'єднаних на добровільній основі для реалізації індивідуальних і соціальних потреб, що сприяють соціалізації дитини; інституція соціального виховання, у якій реалізуються процеси виховання, навчання та розвитку особистості дитини, створюються умови для різнобічного розвитку та соціалізації дитини.

Дитячі громадські об'єднання є унікальним інститутом соціалізації завдяки тим можливостям, які вони надають зростаючій особистості. Зокрема, участь у діяльності дитячих громадських об'єднань надає підліткам можливості набути досвіду соціальних відносин і активності, опанувати різні соціальні ролі, сприяють формуванню їхньої громадянської та світоглядної позиції. Специфіка та особливості виховної діяльності дитячих об'єднань дають усі підстави визначати їх як самодостатню педагогічну систему, спрямовану на виховання та розвиток особистості дитини.

Особливості діяльності дитячих об'єднань зумовлені: орієнтацією на інтереси, потреби самої дитини; добровільністю вступу, вільного вибору діяльності; можливістю вільного самовизначення та самореалізації, розвитку суб'єктної позиції дитини; позитивними взаєминами «дорослий–дитина», «дитина–дитина», рівноправністю позиції дорослого та дитини; практико-діяльнісною основою побудови виховного процесу; залученням дітей до життя суспільства, набуття соціального досвіду; можливістю вираження інтересів і прав дітей тощо.

Усі дитячі спільноти створюються та діють в позаурочний та канікулярний час, можуть бути тимчасовими або (та) постійними, багатопрофільними й однопрофільними, різновіковими й одновіковими за віком учасників, мають висловлювати волю, бажання, соціальні потреби дітей й молоді. Існує багато різновидів форм дитячих громадських об'єднань: спілки, федерації, асоціації, клуби, дружини, студії, майстерні, агенції, «школи», організації тощо. Форма об'єднання обумовлює його сутність і специфіку діяльності у просторово-часовому відображенні. Вони різні за цілями, напрямами та програ-

мами діяльності, кількістю і складом учасників, системою взаємовідносин і соціальних зв'язків, характером впливу на дітей, статусу у громаді.

Виховання у дитячих громадських об'єднаннях доповнює виховання, здійснюване іншими соціальними інститутами. Дитячі об'єднання охоплюють важливу частину життєвого простору дитини, у якому відбувається її становлення як людини та громадянина, оскільки саме в таких організаціях виховання здійснюється постійно та цілеспрямовано; засвоєння цінностей здійснюється у діяльності та спілкуванні з ровесниками у малій групі; виховання здійснюється не лише на словах, але і через конкретні справи, що є часткою повсякденного життя дитячих об'єднань; особистісний розвиток здійснюється через соціально значущі справи, у ситуаціях, в яких особистість осмислює свою соціальну відповідальність.

Існують певні відмінності між поняттями «дитяче громадське об'єднання», «дитячий рух», «дитяче об'єднання», «дитяча громадська організація». *Дитячий рух — система*, основними елементами якої є люди (діти та дорослі), що добровільно об'єдналися в організації, асоціації, спілки або інші види формувань (або співтовариств) для досягнення певних цілей і знаходяться в певних зв'язках і відносинах один із одним; *соціально-історичне явище*, певний стан інституційної організованості дітей і дорослих, представлений у різноманітній типології добровільних співтовариств, об'єднань, організацій, спілок тощо; у широкому сенсі — це *діяльність* різноманітних об'єднань, організацій, спілок, рухів, спрямованих на реалізацію певних цілей, потреб, зміни самих себе, свого ставлення до суспільства та держави, свого статусу тощо. Дитячі громадські об'єднання функціонують як самостійні, самодостатні, самоврядні форми дитячого руху.

Особливі *функції дитячого руху* в системі виховання підростаючого покоління полягають у забезпеченні педагогічними засобами природного, вільного процесу становлення особистості дитини; підтримці та захисті юного покоління у пошуках сенсу життя, зняття напруги перед невизначеністю і плинністю оточуючого світу, усвідомленні та реалізації власної життєвої позиції; створенні умов і реалізації можливостей у задоволенні потреб у засвоєнні культури, її цінностей, знаходження себе у культурі та світі; реалізації власної суб'єктної позиції дитини в соціально-значущій діяльності та житті суспільства.

Дитячі об'єднання — різновид малої групи, що функціонує як соціальна організація, має вільно організовану структуру, демократичну ієрархію «дорослий–дитина», певні соціальні відносини, зміст яких формує внутрішню взаємодію групи; можуть бути позитивно або негативно спрямовані; форма дитячого руху, якій притаманні основні риси, характеристики дитячого руху; це різні структури в освітніх навчальних та інших дитячих закладах.

Відповідно до Закону України «Про дитячі та молодіжні громадські об'єднання», *дитяча громадська організація* — об'єднання громадян віком від 6 до 18 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, і соціальне становлення як повноправних членів суспільства. Дитяча громадська організація потребує підтримки дорослих, які допомагають дітям організовувати відповідну діяльності.

Дитяча громадська організація реалізує права дітей на розвиток, збереження індивідуальності, свободу думки, совісті та релігії, свободу висловлення думки з усіх питань,

що стосуються їх інтересів, свободу зборів, освіти, гри та відпочинку, що закріплені у відповідних документах про права дитини.

Дослідження діяльності різних дитячих об'єднань дозволяє зробити висновок про те, що нині існує ряд проблем, які потребують як науково-педагогічного осмислення, так і практичного вирішення. Це, зокрема, проблема вдосконалення нормативно-правової бази щодо функціонування дитячих об'єднань в Україні; проблема покращення науково-методичного забезпечення діяльності дитячих об'єднань, системи підготовки та перепідготовки кадрів, які працюють з дітьми; проблема цілепокладання, розвитку дитячого самоуправління, соціальної активності і ініціативності дітей тощо.

Літ.: Дитячі об'єднання України у вимірах минулого та сучасного: Довідник-посібник / Р. М. Охрімчук, Л. В. Шелестова, О. В. Кравченко та ін.— Луганськ: Альма-матер, 2006.— 256 с.; Зайченко А. Б., Кравченко О. В., Русова В. В., Чиренко Н. В. Дитяче об'єднання: формування ціннісних ставлень особистості / А. Б. Зайченко, О. В. Кравченко, В. В. Русова, Н. В. Чиренко: [наук.-метод. посіб.].— Кривий Ріг: Діоніс (ФОН Чернявський Д. О.), 2009.— 131 с.; Петрочко Ж. В. Формування правової культури особистості в умовах дитячого громадського об'єднання: наук.-метод. посіб. / Ж. В. Петрочко.— Кривий Ріг: Діоніс (ФОН Чернявський Д. О.), 2009.— 141 с.; Формування світоглядної позиції підлітків у дитячих об'єднаннях: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Київ, 16–17 листопада 2011 р.) — Ін-т проблем виховання, НАПН України, 2011.— 158 с.

Окушко Т. К.

ЗАКЛАДИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ (*заклад* — організаційна структура з певним штатом службовців та адміністрацією, створена для досягнення мети, визначеної засновниками + *соціальний захист* — комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах) — система закладів, що функціонують у певних галузях освіти, науки, культури, охорони здоров'я, соціального захисту тощо, і мають на меті підтримку незахищених верств населення: пенсіонерів, інвалідів, ветеранів війни, дітей, багатодітних сімей та інших малозабезпечених громадян). Кінцевою метою діяльності *З. с. з.* є надання кожному членові суспільства, незалежно від соціального походження, національної чи расової належності, можливостей вільно розвиватися, реалізувати свої здібності, а також запобігання соціальній напруженості, що виникає у зв'язку з майновою, расовою, культурною, соціальною нерівністю між окремими групами населення. Дослідженням системи діяльності *З. с. з.* займалися Л. Тюптя, І. Іванова, І. Звєрєва, О. Безпалько, Є. Холостова, О. Олефір, Ю. Шклярський та ін. Зміст діяльності *З. с. з.* визначається відповідними нормативно-правовими документами.

Особливості окремих *З. с. з.* залежать від їх цільового призначення, сфери функціонування та клієнтів, яким вони надають послуги. *З. с. з.* можуть бути організовані за відомчим або територіальним принципом. Водночас відомчі заклади є частиною територіальної мережі системи соціального захисту, хоча вони не завжди цілком інтегровані в неї. Провідну роль у становленні системи *З. с. з.* відіграє соціальна політика держави, яка визначає напрями та сфери соціального захисту вразливих категорій населення.

Центральним органом виконавчої влади, який бере участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері соціального захисту населення є Міністерство соціальної політики України. Відповідно до Положення про Міністерство соціальний захист населення здійснюється в межах основних напрямів державної соціальної політики України: а) пенсійне забезпечення; б) соціальний захист інвалідів, ветеранів війни та праці; в) со-

ціальний захист дітей-сиріт, одиначок, багатодітних матерів, малозабезпечених сімей з дітьми; г) соціальний захист осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи; ґ) соціальне обслуговування громадян похилого віку й інвалідів установами соціального захисту. Відповідно до цих напрямів і формується система *З. с. з.* України. Крім Міністерства соціальної політики України у формуванні системи *З. с. з.* беруть участь Міністерство освіти та науки, молоді та спорту, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство культури, Міністерство внутрішніх справ України й ін.

До основних *З. с. з.* належать: територіальні центри обслуговування пенсіонерів та самітних непрацездатних громадян; будинки-інтернати; центри зайнятості; наукові заклади; навчальні заклади; підприємства Українського виробничого протезного концерну «Укрпротез»; санаторії для інвалідів і ветеранів; заклади соціального захисту для бездомних громадян та осіб, звільнених з місць позбавлення волі; заклади соціального захисту для безпритульних дітей; заклади соціального захисту для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків.

Територіальний центр соціального обслуговування пенсіонерів та самітних непрацездатних громадян — спеціальна державна установа, що надає послуги пенсіонерам, інвалідам, самітним непрацездатним громадянам та іншим соціально незахищеним громадянам вдома, в умовах стаціонарного, тимчасового та денного перебування, які спрямовані на підтримання їхньої життєдіяльності і соціальної активності. Територіальні центри проектуються не менше ніж із двох підрозділів, основними з яких є:

1) *Відділення соціальної допомоги вдома — у тому числі спеціалізовані — для обслуговування* інвалідів з порушенням рухової активності, сліпих, глухих та ін.

2) *Відділення організації надання грошової і натуральної адресної допомоги малозабезпеченим непрацездатним громадянам* — для малозабезпечених непрацездатних громадян, яким потрібна, відповідно до актів матеріально-побутових умов проживання, грошова та різних видів натуральна допомога.

3) *Відділення соціально-побутової реабілітації* — для проведення соціально-оздоровчих заходів, соціально-психологічної та трудової реабілітації, консультацій лікарів і інших фахівців, а також дозвілля.

4) *Відділення соціально-медичної реабілітації* — для проведення соціально-медичної реабілітації самітних громадян похилого (літнього) віку.

5) *Стаціонарне відділення для постійного або тимчасового проживання* — для самітних непрацездатних громадян, що втратили рухову активність, не можуть обслуговувати себе самостійно, потребують постійного стороннього догляду, надання побутової та медичної допомоги.

6) *Спеціальні житлові будинки для самітних непрацездатних громадян із комплексом служб соціально-побутового та медичного обслуговування* — для поліпшення умов проживання та соціально-побутового, медичного обслуговування самітних непрацездатних громадян.

7) *Лікувально-виробничі майстерні, спеціальні цехи, ділянки, підсобні господарства* — для проведення трудової терапії, забезпечення потреб малозабезпечених непрацездатних громадян.

8) *Їдальні, магазини, що працюють на госпрозрахунку* — для організації харчування, забезпечення продуктами, промисловими та господарськими товарами малозабезпечених громадян.

Будинок-інтернат для громадян похилого віку й інвалідів, геріатричний пансіонат, пансіонат для ветеранів війни та праці — стаціонарна соціально-медична установа загального типу для постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни та праці, інвалідів, які потребують стороннього догляду, побутового та медичного обслуговування. Будинки-інтернати призначені для дітей-інвалідів та для дорослих інвалідів і людей похилого віку.

Типи дитячих будинків-інтернатів: а) для дітей шкільного і дошкільного віку з фізичними вадами та нормальним інтелектом, у яких значно утруднене або неможливе самостійне пересування і які частково себе обслуговують; б) для фізично здорових дітей-імбецилів шкільного та дошкільного віку, які можуть самостійно пересуватися, самообслуговуватися; в) для фізично здорових дітей із глибокою розумовою відсталістю в ступені ідіотії, які можуть самостійно пересуватися; г) для дітей різного ступеня розумової відсталості, які страждають тяжкими порушеннями нижніх і верхніх кінцівок, не можуть самообслуговуватись і самостійно пересуватись.

Типи будинків-інтернатів для інвалідів і людей похилого віку: а) пансіонати для ветеранів війни та праці; б) будинки-інтернати для громадян похилого віку й інвалідів; в) спеціальні будинки-інтернати; г) психоневрологічні інтернати.

Центри зайнятості — спеціальні заклади для комплексного вирішення питань, пов'язаних із регулюванням зайнятості населення, професійною орієнтацією, перенавчанням, працевлаштуванням, соціальною підтримкою громадян, які тимчасово не працюють.

Наукові заклади — організації та установи, які проводять аналітичну, дослідну, наукову діяльність щодо вивчення соціальних процесів і явищ у сучасному українському суспільстві, потреб і запитів громадян, соціальних проблем населення та шляхів їх вирішення. До них належать: а) інформаційно-обчислювальний центр; б) науково-дослідний інститут праці та зайнятості населення; в) науково-дослідний інститут соціально-трудових відносин; г) науково-дослідний інститут з проблем соціального захисту населення.

Підприємства Українського виробничого протезного концерну «Укрпротез» створюються для надання протезно-ортопедичної допомоги населенню в Україні.

Навчальні заклади I і II рівнів акредитації для молоді з особливими потребами, із малозабезпечених сімей, дітей-сиріт і дітей, які залишились без батьківського піклування, що надають юридичну, економічну, інженерну й іншу освіту. До них належать: а) Чернігівський юридичний коледж; б) Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум-інтернат; в) Харківський обліково-економічний технікум-інтернат імені Ф. Г. Ананченка.

Санаторії для інвалідів і ветеранів — заклади, у яких проходять оздоровлення ветерани війни та праці, пенсіонери, люди похилого віку, самітні непрацездатні громадяни. До них належать: а) Київський клінічний санаторій «Перемога»; б) Одеський санаторій «Салют»; в) Трускавецький санаторій «Батьківщина»; г) Миргородський санаторій «Слава»; ґ) Алуштинський санаторій «Ветеран».

Заклади соціального захисту для бездомних громадян та осіб, звільнених із місць позбавлення волі — заклади соціального захисту населення призначені для тимчасового притулку бездомних громадян та осіб, звільнених із місць позбавлення волі. До них належать:

1) *Тимчасовий притулок для дорослих* — заклад для організації нічного або тимчасового проживання громадян без визначеного місця проживання, осіб, що постраж-

дали від фізичного або психічного насильства, стихійного лиха, катастрофи тощо, з наданням їм правової, психологічної, соціальної, медичної та побутової допомоги в подоланні тимчасових труднощів, сприянні у встановленні особи, відновленні документів, паспортизації та працевлаштуванні.

2) *Будинок нічного перебування* — заклад соціального захисту для ночівлі громадян, які не мають житлового приміщення, яке б вони могли використовувати для проживання.

3) *Центр реінтеграції бездомних громадян* — заклад соціального захисту для бездомних громадян, діяльність якого спрямована на поступове повернення особи до самостійного повноцінного життя шляхом надання їй комплексу соціальних послуг із урахуванням індивідуальних потреб.

4) *Центр соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі* — соціальна установа для надання соціальних послуг особам, звільненим із місць позбавлення волі, та їх тимчасового перебування.

5) *Соціальний готель* — заклад соціального захисту для перебування бездомних громадян, який має у своєму складі окремі номери.

Заклади соціального захисту для безпритульних дітей — заклади соціального захисту осіб віком до 18 років, до яких належать:

1) *Притулок для дітей служби у справах дітей* — заклад соціального захисту, створений для тимчасового перебування в ньому дітей віком від 3 до 18 років.

2) *Центр соціально-психологічної реабілітації дітей* — заклад соціального захисту, що створюється для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років, які опинилися у складних життєвих обставинах, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги.

3) *Соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко)* — заклад соціального захисту для проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, безпритульних дітей віком від 3 до 18 років, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги і подальшого влаштування дітей.

Заклади соціального захисту для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків — заклади призначені для повного забезпечення, відповідно до державних соціальних стандартів, матеріальними та грошовими ресурсами дитини для задоволення її життєво необхідних потреб і створення умов для нормальної життєдіяльності, соціального захисту, навчання, виховання, охорони здоров'я тощо. До них належать: а) будинок дитини; б) дитячий будинок сімейного типу; в) дитячий будинок для дітей дошкільного віку; г) дитячий будинок для дітей шкільного віку; ґ) дитячий будинок змішаного типу для дітей дошкільного та шкільного віку; д) загальноосвітня школа-інтернат для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків.

Літ.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з доп. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.— К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005.— 1728 с.; Олефір О. І. Соціальний захист населення: необхідність перегляду сутності / О. І. Олефір // Теорії мікро-макроекономіки / За ред. Ю. В. Ніколенка. К., 2001.— Вип. 7.— С. 45–52.; Про органи та служби у справах дітей і спеціальні установи для дітей / Закон України від 24 січня 1995 р. № 20 зі змінами; Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей / Закон України від 2 червня 2005 р. № 2623-IV; Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е. И. Холостова, А. С. Сорвина.— М.:

ИНФРА-М, 2001.— 427 с.; Типове положення про будинок нічного перебування / Затв. наказом Мінпраці та соціальної політики України від 14.02.06 р. № 31; Типове положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та інвалідів, геріатричний пансіонат, пансіонат для ветеранів війни і праці / Затв. наказом Мінпраці та соціальної політики України від 29.12.01 р. № 549; Типове положення про притулок для дітей служби у справах дітей / Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. № 565; Типове положення про соціальний готель / Затв. наказом Мінпраці та соціальної політики України від 03.04.06 р. № 98; Типове положення про територіальний центр соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян / Затв. наказом Міністерства соціального захисту населення України від 01.04.97 р. № 44; Типове положення про центр реінтеграції бездомних громадян / Затв. наказом Мінпраці та соціальної політики України від 14.02.06 р. № 31; Типове положення про центр соціальної адаптації для осіб, звільнених з місць позбавлення волі / Затв. наказом Мінпраці та соціальної політики України від 14.02.06 р. № 31; Тюптя Л. Т., Іванова І. Б. Соціальна робота: теорія і практика: Навч. посіб. / Л. Т. Тюптя, І. Б. Іванова.— К.: ВМУРОЛ «Україна», 2004.— 408 с.; Шклярський Ю. О. Удосконалення управління соціального захисту населення в регіоні (на матеріалах Миколаївської області): Дис. канд. екон. наук: 08.09.01 / НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України.— К., 1999.— 192 с.

Юрків Я. І.

ІНСТИТУТИ СОЦІАЛЬНІ — це специфічні соціальні утворення, що забезпечують відносну сталість зв'язків і стосунків у межах соціальної організації суспільства, певні історично зумовлені форми організації та регулювання суспільного життя. У найбільш загальному вигляді слід розрізняти економічні, політичні, правові, етичні, культурно-ідеологічні й інші суспільні інститути. Їм відповідають виробничі, обмінні, розподільні, споживацькі, державні, сімейні, дозвільні, освітні, культурні, ідеологічні, судочинні тощо соціальні заклади та установи. Сюди ж належать наука, засоби масової інформації, церква, неформальні релігійні конфесії, культурно-ідеологічні об'єднання. Завдяки діяльності соціальних інститутів відбувається нормальне та стабільне функціонування певного соціального організму. Вони забезпечують історичне успадкування культури, її засвоєння, соціалізацію індивідів, регулювання, координацію та інші види впорядкування суспільних відносин, успадкування і передачу набутого досвіду, вартісних орієнтацій, звичаїв, традицій, моделей і норм поведінки.

До найзагальніших ознак соціальних інститутів належать: виокремлення певного кола суб'єктів, які вступають у процесі діяльності у відносини, що набувають сталого характеру; певну більш-менш формалізовану організацію; наявність специфічних соціальних норм і правил, що регулюють поведінку людей у межах соціального інституту; наявність соціально важливих функцій інституту, що інтегрують його в соціальну систему та забезпечують його участь в інтеграції цієї системи.

У сучасному суспільстві виокремлюють низку соціальних інститутів: *економіко-соціальні інститути* — власність, обмін, гроші, банки,господарські об'єднання різного типу — забезпечують усю сукупність виробництва та розподілу суспільного багатства, з'єднуючи водночас економічне життя з іншими сферами соціального життя; *політичні інститути* — держава, партії, профспілки й іншого роду громадські організації, які переслідують політичні цілі, спрямовані на встановлення та підтримку визначеної форми політичної влади; *соціокультурні та виховні інститути* мають на меті освоєння та подальше відтворення культурних і соціальних цінностей, включення індивідів у визначену субкультуру, а також соціалізацію індивідів через засво-

ення стійких соціокультурних стандартів поведінки і, нарешті, захист визначених цінностей і норм; *нормативно-орієнтовані інститути* морально-етичної орієнтації і регуляції поводження індивідів. Їхня ціль — додати поведінці та мотивації моральну аргументацію, етичну основу. Ці інститути затверджують у співтоваристві імперативні загальнолюдські цінності, спеціальні кодекси й етику поведінки. Нормативно-регламентовані інститути визначають суспільно-соціальну регуляцію поводження на основі норм, правил і розпоряджень, закріплених у юридичних і адміністративних актах; *церемоніально-символічні та ситуаційно-конвенціональні інститути* засновані на більш-менш тривалому прийнятті конвенціональних (за договором) норм, їх офіційному та неофіційному закріпленні. Ці норми регулюють повсякденні контакти, різноманітні акти групового та між групового поводження; *відтворюючі* — сім'я.

Соціальний інститут — це сукупність груп, установ і організацій, що мають у розпорядженні певні людські, матеріальні та духовні ресурси задля реалізації покладених на них функцій. Це певний набір доцільно орієнтованих стереотипів поведінки відповідних осіб, груп і суспільних структур у конкретно визначеній ситуації. Крім того, соціальний інститут — це певна форма організації суспільної діяльності, що протистоїть спонтанній, стихійній активності, структуруючи та схематизуючи її. Відповідно до своїх особливих цілей соціальні інститути заохочують, винагороджують чи, навпаки, пригнічують і гальмують ті чи інші види діяльності, застосовують санкції у випадку порушення стандартів поведінки. Виокремлюють кілька функцій соціальних інститутів. Насамперед це *репродуктивна (відтворювальна) функція*. Кожне суспільство (як і соціальна група) прагне продовжити своє існування в часі та соціальному просторі. У ньому діє відповідний інструментарій (сукупність засобів і ресурсів) для відтворення відносин, структур, соціального порядку в цілому. У найбільш простому вигляді це відбувається як процес перетворення окремої позитивно спрямованої дії (продуктивної в плані підтримання існуючого порядку) у масову, масової — в обов'язкову й інструктивну (рух від вчинку до звички, традиції, правила) і, нарешті, регулятивного принципу. Друга — *комунікативна функція*, яка спрямована на певну організацію (інституціалізацію) суспільного спілкування між поколіннями, соціальними групами, професіями, культурами (субкультурами), окремими видами історичного досвіду тощо. Завдання соціальних інститутів тут полягає в тому, щоб зробити це спілкування можливим, доступним, ефективним щодо намірів і досвіду суб'єктів соціальної взаємодії. *Регулятивна функція* соціальних інститутів полягає в їх здатності до координації, узгодження, організації, кооперації, стратифікації (впорядкування послідовності) соціальної взаємодії, керування і управління. Це відбувається на основі складання соціальних сил, контролю за ресурсами, інструментами фізичного та духовного примусу, монополізації владних важелів. Залежно від соціальної позиції окремі групи можуть більше чи менше впливати на вибір мети, визначення дозволених і заборонених засобів її досягнення, використання наявних ресурсів, інструментів контролю, санкцій і винагороди. Саме тому реалізація регулятивної функції класово-стратифікаційна за своїм змістом. *Адаптивна функція* соціальних інститутів полягає у тому, щоб пристосувати колективні й індивідуальні дії до навколишнього оточення, обраних цілей, легалізованих засобів їх досягнення, правил субординації та підпорядкування, санкцій і заохочень. На реалізацію адаптивної функції орієнтовані економічні інститути, у той час як політико-державні більше слідкують за підтриманням обраних цілей, правові — контролюють визначені правила соціальної взаємодії, освітні — відтворення вироблених зразків поведінки тощо.

Інтегративна функція соціальних інститутів сприяє згуртуванню суб'єктів соціальної взаємодії; посиленню взаємної відповідності окремих елементів соціальної системи; узгодженню структури та функцій, позитивних (конструктивних) і негативних (деструктивних) функцій; поєднанню мети та засобів, цінностей і норм, статусів, ролей і престижу; заохоченню та покаранню; вибору нормативних і реалістичних цілей, особи та функції, вкладу та винагороди тощо. Суспільство більш інтегроване, якщо чіткіше визначені загальні правила поведінки та більша частина суспільства їх дотримується. Найбільш ефективно тут діють мораль і право, оскільки вони дійові чинники людської інтеграції. Протилежна щодо попередньої — *диференційна функція*. Її суть полягає в тому, щоб зміцнити та підтримати існуючі розбіжності. Частково це здійснюють у підтримці наявних етнічних, класових, професійних, культурно-ідеологічних відмінностей. Зміст *соціалізуючої функції* — у діях на засвоєння індивідом або групою обраних суспільством ціннісних орієнтацій і загальних норм поведінки, перетворення їх у мотиви та діяльні принципи соціальної активності. *Гедоністична функція* соціальних інститутів виявляється в діях із підвищення міри задоволення людей своїм буттям. Вона спрямована на перетворення вільного часу в дозвільний, пошук відповідних форм його позитивного насичення. З одного боку, завдання соціальних інституцій полягає в тому, щоб здійснити організоване використання дозвільного часу, спрямувати людську активність у нормативне русло, не допустити хаосу та розпаду соціальних зв'язків. З іншого — використати дозвільний час задля посилення позитивно спрямованих почуттів, ідей, дій або уявлень (консолідації, згуртування, інтеграції, колективного єднання тощо). Це створення, зокрема культурних, дозвільних, святкових центрів, розподіл житлових споруд на такі, що призначені для буденного використання та на храмові, культові, символіко-орієнтаційні споруди. Продуктивна функція соціальних інститутів сприяє виробництву нових суспільних відносин, структур або власне інституцій, тобто творенню нового соціального типу суспільства. Інколи ця діяльність обмежена лише зусиллями щодо часткового перетворення окремих елементів даного суспільного устрою. Частіше — активізує появу принципово нового соціального порядку. Залежно від типу соціальний інститут бере участь у підтриманні, розповсюдженні, засвоєнні обраних цінностей розвитку, виробництва потрібних ресурсів розвитку, налагодженні ефективного економічного виробництва, суспільного накопичення та вилучення з нього певних вартостей задля створення ресурсів розвитку: науки, культури, освіти, технології. Частина соціальних інститутів забезпечує бажаний і необхідний моральний і правовий порядок; здійснює соціальну мобілізацію, ідейно-психологічне залучення до нової ідеї тощо.

Літ.: Басов Н. Ф. Социальный педагог: Введение в профессию: Учебн. пособие / Н. Ф. Басов, В. М. Басова, А. Н. Кравченко.— М.: Академия, 2006.— 256 с.; Стратегія і тактика комунікацій із громадськістю для організації третього сектора: Метод. посіб. / За ред. В. Г. Королька.— К.: 2003.— 216 с.; Піча В. М. Соціологія: Загальний курс: Навч. посіб. К.: Каравела, 2000.— 248 с.; Социальная философия. Учебник / Под общ. ред. АндрущенкоВ.П., Горлача Н. И.— Киев-Харьков: Единорог, 2002.— 736 с.

Безпалько О. В.

ІНТЕГРОВАНІ СОЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ — це комплекс спеціалізованих соціальних служб, які створюються відповідно до потреб членів громади та реалізують певні напрями соціальної роботи, орієнтовані на надання адресної допомоги сім'ям і дітям у подоланні

складних життєвих обставин на основі інтегрованого підходу. *І. с. с.* забезпечують попередження, мінімізацію складних життєвих обставин, викликаних бідністю і підвищеною соціальною вразливістю.

Проблему інтеграції соціально-педагогічної діяльності в процесі надання соціальних послуг вразливим групам населення висвітлено у працях таких вчених як О. Безпалько, І. Звєрєва, Д. Колінз, Г. Лактіонова, І. Липський, В. Оржеховська, С. Толстоухова, М. Боритко, А. Мудрик, Н. Чернуха. Модель діяльності *І. с. с.* вперше запроваджена у Великій Британії та набула поширення у багатьох країнах Європи.

Інтеграція не означає злиття соціальних служб, вона спрямована лише на вдосконалення їх співпраці — партнерство, за якого різні установи мають змогу розвиватися, досягати спільних цілей. Однією з таких цілей є запровадження «комплексного підходу» в наданні послуг сім'ям, які потребують декількох видів допомоги та послуг одночасно.

І. с. с. забезпечують комплексний підхід у процесі адміністрування служб, виявлення клієнта, визначення потреби у послугах і їх забезпечення, менеджменту та моніторингу діяльності і якості наданих послуг.

Метою інтеграції є «процес», у рамках якого забезпечуються певною громадою умови для реалізації максимального соціального потенціалу кожного індивіда — члена цієї громади. При цьому інтеграція, насамперед, спрямована на вдосконалення співпраці між соціальними інституціями громади (службою у справах дітей, закладами й установами освіти, охорони здоров'я, праці та соціального захисту, внутрішніх справ, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, неурядовими організаціями та ін.), забезпечення партнерства, за якого вони розвиваються, досягають спільних цілей.

Інтегрований підхід розглядається як спосіб ставлення до індивіда, коли не тільки індивід має адаптуватись до громади, але й громада робить необхідні кроки, докладає певних зусиль аби пристосуватися до нього. Беручи за основу своєї діяльності інтегрований підхід, інституції соціальної сфери громади змінюють переконання та цінності, принципи й організаційно-методичні засади своєї роботи, що виводить їх на вищий рівень розуміння проблем клієнтів, якісного реагування на їхні потреби.

Зміст діяльності *І. с. с.* базується на розумінні та врахуванні зв'язку *між потребою, перешкодою, послугами і результатами*. Методологія досліджень життєвих історій людей, які потрапили в складні життєві обставини, потребують захисту реалізується шляхом застосування технологій оцінки потреб і ведення випадку.

Турботу про клієнта, який потребує допомоги, бере на себе особа (фахівець із соціальної роботи, соціальний педагог, соціальний працівник, представник органу опіки та піклування), яка представляє його інтереси та водночас від імені громади є виконавцем і замовником адресних, комплексних послуг, різних видів підтримки, що може надати клієнту ця спільнота.

Ключовим аспектом функціонування *І. с. с.* є забезпечення доступності вразливих сімей із дітьми до підтримуючих послуг на первинному рівні, де соціальний працівник відіграє основну роль в інтеграції зусиль усіх суб'єктів соціальної інфраструктури села, мікрорайону (вчителів, медиків, дільничних, представників органу опіки та піклування, громадські, релігійні організації тощо) для утвердження сімейних цінностей, створення сприятливого соціально-виховного середовища, здійснення превентивної роботи, активізації ресурсів громади на підтримку вразливих сімей із дітьми.

На рівні міста, району *І. с. с.* представлені комплексом спеціалізованих соціальних послуг, які створюються відповідно до потреб членів громади та реалізують напрями соціальної роботи, орієнтовані на надання адресної допомоги найбільш вразливим групам сімей із дітьми, які опинились в складних життєвих обставинах і не можуть подолати їх самостійно. *І. с. с.* об'єднують спеціалізовані служби створені на базі ЦССДМ (служби підтримки сім'ї, служби раннього втручання, служби супроводу сімейних форм виховання, служби підтримки випускників інтернатних закладів тощо), а також центри, служби та заклади по роботі з дітьми-інвалідами, нарко- та алкозалежними, соціальні гуртожитки, притулки, центри соціально-психологічної реабілітації й інші заклади та установи, які надають послуги з підтримки, супроводу, реабілітації, реінтеграції осіб, сімей із дітьми, дітей і молоді.

Загальна мета діяльності інтегрованих соціальних служб — гарантований захист прав об'єкта (клієнта). Об'єктом захисту прав перш за все є дитина, яка потребує допомоги та підтримки. Проте об'єктом надання послуг є не тільки дитина, а і члени її сім'ї, родинне оточення, яких розглядаємо і як потенційних суб'єктів соціальної роботи, партнерів. Одне з завдань *І. с. с.* полягає в підвищенні їх суб'єктності, тобто підвищенні здатності батьків опікуватись дитиною.

Досягнення мети забезпечується комплексом адресних соціальних послуг, визначених на основі вивчення потреб клієнта. Індикатором успішності діяльності *І. с. с.* є результат, що відображає позитивні зміни становища клієнта та сформовану здатність долати складні життєві обставини тощо.

Завдання *І. с. с.* полягають у запровадженні комплексного, сімейно-орієнтованого, індивідуального підходів у наданні послуг дітям і сім'ям, які потребують декількох видів допомоги та послуг одночасно, у забезпеченні належної послідовності та прозорості дій суб'єктами соціальної роботи відповідно до визначених повноважень та відповідальності.

Основними принципами функціонування *І. с. с.* є: пріоритетність інтересів дитини; ухвалення рішень на основі оцінки потреб дитини та сім'ї; упевненість, що кожна сім'я може змінитися на краще; комплексність, адресність і доступність послуг; послідовність і системність; гуманність і добровільність; залучення клієнтів, у тому числі і дітей, до ухвалення рішень, планування роботи та моніторингу наданих послуг тощо.

Одержувачами *послуг І. с. с.* є вразливі діти та сім'ї з дітьми, а також діти та сім'ї з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах і неспроможні їх подолати самостійно. Створена в громаді мережа *І. с. с.* повинна максимально враховувати проблеми та потреби вразливих груп населення. Нові служби та послуги повинні не лише поповнювати існуючі, але і створюватися на заміну тих, які вже стали неактуальними чи неефективними, наприклад: на заміну притулкам, інтернатам розвиваються сімейні форми виховання дітей, які потребують захисту.

Організаційно-педагогічними умовами забезпечення ефективності та результативності діяльності *І. с. с.* є міжвідомча взаємодія та партнерство. Формування міжвідомчої взаємодії містить заходи щодо спільного вивчення потреб цільових груп, визначення спільної мети та бачення шляхів їх вирішення, механізмів і процедур співпраці під час надання послуг, здійсненні моніторингу й оцінки ефективності спільної діяльності. Партнерські стосунки між надавачами послуг, клієнтами, членами громади базуються на довірі, відкритості та відповідальності. Також формування міжвідомчої взаємодії містить заходи щодо підвищення професійної компетентності спеціалістів соціальної сфе-

ри, які залучені до забезпечення потреб вразливих сімей із дітьми. Такі заходи мають бути системними та поглиблювати теоретичні знання, практичні навики керівників і фахівців соціальної сфери та допомагати їм сформувати цілісне бачення проблем вразливих груп сімей із дітьми, причин їх виникнення; віднайти найбільш оптимальні шляхи їх вирішення; зрозуміти ролі кожного фахівця в процесі захисту дитини, нормативно-правове врегулювання діяльності підтримки сім'ї; оволодіти соціально-педагогічними технологіями; забезпечити. Передбачає інтеграцію відомчих нормативно-правових актів, спрямованих на роботу з вразливими сім'ями з дітьми, які узаконювали би процедури міжвідомчої взаємодії в інтересах дитини та підтримки сім'ї, сприяли активізації ресурсів громади задля вирішення проблем сімей із дітьми на ранніх етапах сімейної кризи.

Ефективність діяльності *І. с. с.* забезпечується також належною кількістю фахівців, які мають володіти та застосовувати у своїй роботі передові методики й технології соціально-педагогічної роботи.

Створення, функціонування та результативність діяльності *І. с. с.* значною мірою визначається соціальною політикою держави, ставленням до забезпечення потреб дітей і благополуччя сімей із дітьми органів місцевої виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, які забезпечують реалізацію політики держави в певній громаді

Літ.: Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: навч. комплекс / [авт.-упоряд.: О. В. Безпалько, І. Д. Звєрєва, З. П. Кияниця та ін.]; за заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Ж. В. Петрочко.— К.: Фенікс, 2007.— 528 с. Мудрик А. В. Введение в социальную педагогику: учеб. пособ. / Мудрик А. В.— М.: Институт практич. психол., 1997.— 365 с.; Social Work with Children & Families. Getting into Practice. Ian Butler and Gwenda Roberts.— London and Briston: Pennsylvania: Jessica Kingsley Publishers, 1997.— 287 p. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / [Т. Ф. Алєксєєнко, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько та ін.]; за ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2008.— 336 с.

Кияниця З. П.

КЛУБИ ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ — форма додаткової освіти дітей і підлітків. Розрізняють *К. з. м. п.* як самостійні освітні заклади, створені з метою організації змістовного дозвілля дітей і молоді, запобігання бездоглядності, правопорушень і злочинності; з метою соціального захисту неповнолітніх, які перебувають у складних життєвих ситуаціях; як громадські дитячі об'єднання, що згуртовують дітей і підлітків для спільного відпочинку, розваг, занять спортом тощо (наприклад, гурток за інтересами).

Першим започаткував роботу з дітьми та підлітками за місцем проживання С. Шацький. У 1906 р. він організував у Москві спільноту з виховної роботи з дітьми «Сетльмент», що об'єднувала дитячий садок, клуб і школу. Її діяльність продовжила спільнота «Дитяча праця та відпочинок» (1909–1919 рр.). Це об'єднання здійснювало експеримент з організації педагогічної діяльності союзу вихователів і вихованців на принципах творчого підходу до розвитку особистості, організовувала дитячі ігрові майданчики для дітей, що залишилися без нагляду батьків, літню колонію «Бадьоре життя» тощо. Створювані на початку ХХ ст. дитячі майданчики, «дитячі зібрання», дитячі клуби педагогічних спільнот і гуртків, скаутські організації тощо були прообразами *К. з. м. п.* Після 1917 року клуби для дітей перейшли до відомства органів народної освіти. У 20-і рр. створювалися так звані школи-клуби, які намагалися вирішувати завдання навчання, одночасно розвиваючи творчі здібності дітей, але практично об'єднували шкільні та клубні

заняття. Пізніше в формі *К. з. м. п.* були створені перші будинки піонерів. За часів Радянської влади *К. з. м. п.* належали до відомства ЖЕКів.

Головна мета *К. з. м. п.*— створення умов для творчого, духовного та фізичного розвитку дітей і учнівської молоді у вільний від навчання час шляхом впровадження якісно нових форм і методів організації позашкільної життєдіяльності підлітків. Основні напрями діяльності *К. з. м. п.*: *науково-технічний* (з різних видів технічної творчості), *еколого-біологічний* (юних натуралістів, дослідників природи), *культурологічний* (з питань історії, культури, мистецтва, філософії, етнографії), *туристсько-краєзнавчий* (з краєзнавства, видів туризму, спортивному орієнтування), *спортивно-оздоровчий* (з різних видів дитячого та юнацького спорту), *художньо-естетичний* (образотворчого мистецтва, декоративно-прикладного мистецтва, музичні, хорові, танцювальні тощо). За напрямами діяльності розрізняють багатопрофільні та однопрофільні *К. з. м. п.*

К. з. м. п. може об'єднувати і дітей одного віку, і різновікові групи за інтересами. Кількість членів може бути й незначною. Основний принцип діяльності *К. з. м. п.*— добровільність і самоврядування. Діяльність *К. з. м. п.* організовують педагогічні працівники, батьки, спеціалісти з різних галузей науки, техніки, мистецтва на основі додаткових освітніх програм.

Основні завдання *К. з. м. п.*: організація та проведення освітньо-виховної діяльності у вільний від навчання час; розвиток пізнавальних інтересів дітей і молоді, ознайомлення їх з новітніми досягненнями науки, техніки, спорту; організація змістовного дозвілля дітей і молоді (проведення різноманітних масових заходів та акцій); допомога молоді в професійній орієнтації, виборі майбутньої професії; розвиток творчої ініціативи та суспільної активності, сприяння формуванню національної самосвідомості, активної громадської позиції; участь у районних і міських оглядах, конкурсах, виставках, спортивних змаганнях, фестивалях; розвиток і підтримка юних талантів, стимулювання творчого самовдосконалення; участь у соціально корисній діяльності; організація літнього дозвілля та відпочинку дітей і молоді (трудові об'єднання молоді, літній табір, екскурсії, туристичні походи).

Літ.: Великий тлумачний словник. 2-е видання ВТС СУМ / Голов. ред. В. Т. Бусел.— К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005.— 1728 с.; Педагогический энциклопедический словарь / Гл.ред. Б. М. Бим-Бад.— М.: Большая российская энциклопедия, 2002.— 1583 с.

Жданович Ю. М.

КОНСУЛЬТАЦІЙНИЙ ПУНКТ ЦЕНТРУ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ ДЛЯ СІМ'Ї, ДІТЕЙ І МОЛОДІ створюється у пологових стаціонарах, жіночих консультаціях і будинках як окреме спеціалізоване формування центру соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді для здійснення соціальної роботи з: вагітними жінками та жінками, які народили дитину; неповнолітніми матерями; молодим подружжям; матерями, які мають намір відмовитися від новонародженої дитини; батьками (або особами, які їх замінюють), які тимчасово влаштували дитину в будинок дитини; батьками, у яких народилися діти з вадами розвитку або померли новонароджені діти. Консультаційний пункт діє на основі Типового положення про консультаційний пункт центру соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді у пологових стаціонарах, жіночих консультаціях (затверджено наказом Міністерства сім'ї, молоді та спорту від 23.10.2006 р. № 3545).

Виокремлення такого напряму соціально-педагогічної роботи виникло на початку XXI ст. і обумовлено це великою кількістю дітей, які зростають поза межами рідної сім'ї, високим показником відмов породіль від немовлят у пологових будинках відразу після народження дитини. Перші пілотні проекти щодо запровадження роботи соціального працівника, психолога в пологових будинках з жінками, які виявили намір відмовитись від дитини проводились у 2001–2002 рр. неурядовими організаціями. Системний розвиток консультаційних пунктів бере свій початок з 2004 р., коли було затверджено положення, що регламентує їх діяльність, а також впроваджено порядок взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді та закладів охорони здоров'я.

Метою діяльності консультаційних пунктів є сприяння зміцненню інституту сім'ї шляхом поширення засад відповідального, усвідомленого батьківства.

Серед основних завдань — запобігання відмовам матерів від новонароджених дітей; забезпечення психологічної та соціальної підтримки вагітних жінок і жінок, які народили дитину, зокрема неповнолітніх матерів; забезпечення соціально-психологічної підтримки батькам, у яких народились діти з вадами розвитку або померли новонароджені діти.

Діяльність спеціаліста з соціально-педагогічної роботи в медичних установах підпорядкована одній меті — надати кваліфіковану соціально-психологічну допомогу жінкам, які її потребують, тим, хто в силу особливих життєвих обставин або під впливом особистісної кризи, тимчасових психічних розладів (депресій, фобій тощо) втратили віру в себе, свої сили та здатність піклуватися про дитину.

До роботи у *консультаційних пунктах центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді у жіночих консультаціях* залучаються соціальні працівники та психологи. Вони здійснюють профілактичну роботу з вагітними жінками шляхом надання педагогічних, інформаційних, психологічних, юридичних послуг. Залучені до роботи в консультаційних пунктах фахівці співпрацюють із лікарями-гінекологами, іншими медичними працівниками, адміністрацією жіночої консультації на основі узгоджених спільних планів роботи (Інструкція щодо здійснення центрами соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді соціальної роботи з профілактики раннього соціального сирітства у пологовому стаціонарі (затверджено наказом Державної соціальної служби від 29.11.2010 р. № 61).

Одним із напрямків такої співпраці є організація роботи при жіночих консультаціях «Шкіл відповідального батьківства», впровадження в закладах охорони здоров'я програми підготовки вагітних і подружніх пар до пологів і батьківства. Висвітлення тем з основ фізіології вагітності та пологів, способу життя та харчування вагітної жінки, поведінки під час пологів і фізіології післяпологового періоду здійснюють медичні працівники. Натомість спеціалісти консультаційних пунктів (психологи, соціальні працівники) проводять заняття з таких тем програми: психологія материнства; психологічне єднання матері та дитини; значення сім'ї у формуванні та розвитку майбутньої дитини; особливості сімейних стосунків після народження дитини; фізичний і психічний розвиток дитини до 1 року. Окрім цього, спеціалісти консультаційних пунктів впроваджують педагогічні програми, спрямовані на формування у майбутніх матерів, батьків чи подружніх пар навичок усвідомленого батьківства.

Така просвітницька робота є різновидом первинної профілактики відмов від немовлят, оскільки спрямована на формування позитивної мотивації на народження дити-

ни, актуалізацію емоційно-чуттєвої сфери особистості шляхом усвідомлення цінностей сім'ї та батьківства.

Окрім інформаційно-просвітницької роботи з майбутніми матерями та батьками, спеціалісти консультаційних пунктів здійснюють консультування вагітних жінок і членів їхніх родин. На відміну від консультацій медичних працівників закладу охорони здоров'я, консультації психолога та соціального працівника здійснюються на засадах клієнто-центрованого підходу. Він відрізняється від традиційно притаманного медицині патерналістського ставлення до пацієнта, за якого спеціаліст визнається головною фігурою діади «лікар-вагітна жінка», оскільки він є носієм необхідних для надання допомоги знань і на нього покладається відповідальність за стан вагітної жінки та здоров'я майбутньої дитини. Клієнто-центрований підхід у соціальній роботі враховує право та здатність клієнта брати участь у прийнятті рішення щодо будь-якого аспекту медико-профілактичної допомоги, якої він потребує.

Консультування чи профілактична бесіда в консультаційному пункті жіночої консультації проводяться психологами, соціальними працівниками у відповідь на запит вагітної жінки (її чоловіка, родичів), що може полягати у конкретному запитанні, проханні надати певну інформацію або допомоги у вирішенні проблеми; за ініціативою лікаря-гінеколога чи іншого медичного працівника. Воно може бути короткотерміновим (одноразовим), що обмежується однією зустріччю з фахівцем, і тривалим, що проводиться під час кількох зустрічей протягом певного часу. При цьому до процесу консультативної допомоги за необхідності можуть залучатися фахівці різного профілю (психологи, психотерапевти, соціальні працівники, юристи тощо).

Діяльність фахівців *консультаційного пункту у пологовому стаціонарі* дещо відрізняється від роботи у жіночих консультаціях. Співпраця двох структур регламентується угодою між центром соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді та медичним закладом (лікарнею, пологовим будинком). Механізм цієї роботи виглядає наступним чином: а) завідувач пологового відділення повідомляє центр соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді про жінку, яка висловила намір відмовитись від новонародженої дитини; б) соціальний працівник / психолог / соціальний педагог планує первинний контакт із потенційною клієнткою, мета якого — виявити можливі причини, визначальний мотив відмови, забезпечити професійний супровід, визначити можливі перспективи надання допомоги; в) до безпосередньої зустрічі з матір'ю соціальний працівник / психолог / соціальний педагог проводить бесіди з завідувачем пологового відділення, лікарем, медичними сестрами, щоб з'ясувати, у якому фізичному та психічному стані перебуває жінка, як себе поводить, як проходили пологи (тривалість, складність, оперативне втручання), чи є ознаки постнатального синдрому.

Важливу роль має місце проведення бесід спеціаліста консультаційного пункту з жінкою. Бажано, щоб це була окрема затишна кімната у пологовому відділенні, а не палата, у якій перебувають ще кілька жінок. Це зумовлено необхідністю встановити з матір'ю довірливі стосунки, налаштувати її на відвертість, уникнути поширення пліток тощо. Важливо, щоб під час спілкування дитина була разом із матір'ю. Під час перших зустрічей із жінкою необхідно спрямувати бесіду на те, щоб вона зрозуміла всі наслідки для себе та дитини у разі відмови від малюка, направлення його до інтернатного закладу; отримала інформацію про належну державну допомогу, соціальні та юридичні

послуги, спробувала позитивно поглянути на своє майбутнє, реалістично оцінити ситуацію, відчути підтримку. Під час першої зустрічі з породіллею фахівець насамперед має оцінити емоційний стан жінки, її ставлення до проблеми, визначити необхідні види соціально-психологічної допомоги.

Наступним кроком є розробка особистісного та соціального ресурсу, стратегії надання допомоги. Стратегія надання допомоги включає в себе планування і здійснення заходів по відновленню стосунків із кровною сім'єю, біологічним батьком дитини (де це можливо), пошук шляхів вирішення матеріальних, побутових і соціальних проблем, оформлення юридичних документів на матір і дитину тощо.

Зусилля соціального працівника, психолога, лікарів спрямовані на те, щоб за короткий термін (3–7 днів) перебування жінки у пологовому будинку сформувати психологічний зв'язок «мати-дитина», налаштувати матір на подолання обставин, які перешкоджають виконанню материнських обов'язків.

У будинках дитини діяльність фахівців центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді спрямована на повернення дітей, які в них виховуються, до рідних батьків, а там де це неможливо — влаштування в прийомні сім'ї, під опіку, усиновлення.

Ефективність і результативність роботи консультаційних пунктів на всіх етапах і в різних середовищах залежить від погодженості та скоординованості дій соціальних і медичних працівників, їх взаємодії з державними установами та соціальними закладами, від яких залежить вирішення проблем кожної окремої сім'ї, матері та дитини.

Літ.: Бацилєва О. В. Девіантне материнство як варіант порушення репродуктивної поведінки / О. В. Бацилєва // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка / за ред. І. Г. Васильєва.— Кам'янець-Подільський: [б. в.], 2010.— Вип. 8.— С. 48–57; Братусь І. В. Інформаційно-консультаційні послуги з питань здоров'я матері та дитини: аналіз проблем / Братусь І. В., Єфименко О. В., Лютий В. П.; за заг. ред. О. Г. Карагодіної.— К.: Наук. світ, 2006.— 111 с.; Брутман В. И. Некоторые результаты обследования женщин, оказавшихся от своих новорожденных детей / В. И. Брутман, М. Г. Панкратова, С. Н. Ениколопов // Вопросы психологии.— 1999.— № 5.— С. 31–37; Деякі аспекти оцінки ефективності надання соціальних послуг різним клієнтам центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді / [Вакуленко О. В., Комарова Н. М., Пєша І. В. та ін.].— К.: Держсоцслужба, 2005.— 124 с.; Овчарова Р. В. Психология родительства: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Овчарова Р. В.— М.: Академия, 2005.— 368 с.; Постолюк Г. І. Міжвідомча взаємодія як організаційна умова попередження соціальними службами відмов матерів від немовлят / Г. І. Постолюк; Запобігання інституціалізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей: [метод. посіб. / авт.-упоряд.: Т. Ф. Алєксєєнко, О. В. Безпалько, Г. І. Постолюк та ін.; за заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Ж. В. Петрочко].— К.: Століття, 2008.— 224 с.; Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / [Т. Ф. Алєксєєнко, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько та ін.]; за ред. І. Д. Звєрєвої; М-во освіти і науки України, Ін-т проблем виховання АПН України.— К.: Центр навчальної літератури, 2008.— 336 с.; Филиппова Г. Г. Психология материнства: учеб. пособ. / Филиппова Г. Г.— М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2002.— 240 с.; Яремчук Н. В. Психологічні особливості підготовки молодих жінок до майбутнього материнства: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Яремчук Наталія Володимирівна.— К., 2010.— 243 с.

Постолюк Г. І.

МОЛОДІЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ — соціально-педагогічні суспільні формування підлітків, молодих людей і дорослих, об'єднаних на добровільній основі для сумісної діяльності з метою задоволення індивідуальних і соціальних потреб, які сприяють соціалізації осо-

бистості підлітка чи молодої людини. Молодіжні організації є важливим компонентом цілісної соціально-педагогічної системи суспільства, що забезпечують входження особистості в соціальне життя на основі організованої соціальної практики.

Серед основних соціально-педагогічних принципів діяльності молодіжних організацій дослідники виокремлюють: принцип орієнтованості організації на реалізацію гуманних цілей, що дозволяє сформувати ціннісні відносини в системі «людина-людина», і основною нормою якого є гуманність; принцип соціального загартовування молоді в процесі соціально значущої діяльності, який передбачає залучення членів молодіжної організації в ситуації, що потребують виховання зусиль, волі, характерних якостей, особливої позиції особистості, здібностей долати негативний вплив соціуму; принцип створення виховного середовища, який потребує створення таких відносин всередині молодіжної організації, які б формували соціальність кожного члена організації.

Особливістю діяльності молодіжних організацій є: свобода вибору видів діяльності; добровільність прийняття своїх обов'язків в організації; соціально-педагогічна спрямованість діяльності її членів; самоврядування об'єднання як засіб функціонування, що націлене на успішність процесу соціалізації молоді.

Аналіз різноманітних цілей діяльностей молодіжних організацій створює підстави для виокремлення двох головних напрямків цілей їхньої діяльності, а саме: цілі та завдання, орієнтовані на активну участь молодих людей у життєдіяльності суспільства та процесу прийняття рішень; цілі та завдання, орієнтовані на соціальну адаптацію.

Зазначені напрямки відповідають основним соціальним функціям людини в житті та формують готовність підлітків і молодих людей до цивілізованих економічних відносин; політичних відносин на основі норм демократичної культури; відносин у духовній сфері на базі загальнолюдських цінностей.

Такий підхід до розуміння цілей діяльності молодіжних організацій дозволяє сформувати завдання їхньої діяльності, а саме: формування соціальних вмінь в економічній, політичній і духовній сферах; формування мотивів соціальної діяльності; створення умов для самореалізації підлітків і молодих людей, відкриття їх творчого потенціалу; стимулювання самопізнання та самовиховання членів дитячих і молодіжних організацій.

Порівняльний аналіз діяльності молодіжних організацій у країнах Європи та СНД дає можливість стверджувати, що сьогодні молодіжних рух цих країн репрезентується широким спектром молодіжних організацій, серед яких є: молодіжні об'єднання, діяльність яких спрямована на поглиблення в демократичні процеси та на розбудову громадянського суспільства; молодіжні об'єднання саморозвиваючого та самовиховного спрямування; професійно спрямовані молодіжні об'єднання; громадські об'єднання молодих юристів та об'єднання правозахисного характеру; молодіжні об'єднання науково-дослідницького спрямування; молодіжні об'єднання, діяльність яких спрямована на розвиток міжнародного співробітництва з молоддю інших країн; молодіжні об'єднання, які здійснюють волонтерську діяльність; молодіжні об'єднання, в основі діяльності яких лежить взаємодопомога соціального характеру; громадські об'єднання студентської молоді; громадські об'єднання жіночої молоді; молодіжні об'єднання мистецько-культурного спрямування; молодіжні об'єднання фольклорного спрямування; молодіжні об'єднання екологічного спрямування; молодіжні об'єднання історично-просвітницького спрямування; молодіжні об'єднання

патріотичного спрямування; молодіжні об'єднання національних меншин в Україні; молодіжні об'єднання спортивно-туристичного спрямування; молодіжні об'єднання релігійного спрямування.

Як окремий суспільний інститут, що орієнтує свою діяльність на роботу з підлітками та молоддю, молодіжна організація виконує низку притаманних їй функцій. Функції молодіжних організацій визначаються як специфічні однорідні завдання, що обумовлюють зміст діяльності цих організацій. При цьому функції розкривають і розвивають мету, що визначена в кожній із молодіжних організацій.

Аналіз соціально-педагогічних можливостей молодіжних організацій дозволяє стверджувати, що молодіжні організації різних типів у тій чи іншій мірі об'єктивно здатні реалізовувати в сукупності наступні соціально-педагогічні *функції*: включення членів молодіжних організацій на посильному для них рівні у суспільне життя, різнобічну соціальну практику як механізм соціального становлення підлітка чи молодої людини; задоволення потреб та інтересів членів молодіжних організацій (у першу чергу соціальних за своєю суттю), передача деяких специфічних знань (тих, які важко формуються та передаються школою, іншими соціально-педагогічними інститутами); цілеспрямоване введення підлітків до соціуму й адаптація їх до нього; захист прав та інтересів членів молодіжних організацій, у тому числі і від негативних впливів навколишніх соціальних явищ.

Літ.: Гулевська-Черниш А. В. Характеристика соціально-педагогічних функцій молодіжних організацій // Соціальна робота в Україні: теорія і практика.— К., 2006.— № 4.— С. 94–103; Литвак Р. А. Педагогические основы деятельности детских общественных объединений в современных условиях: Дис. кан. пед. наук: 13.00.01.— Екатеринбург, 1997.— 389 с.; Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений.— М.: ACADEMIA, 2000.— 240 с.; Поддубная М. В. Педагогические условия организации молодежи в деятельности общественных объединений: Автореф. дис. кан. пед. наук: 13.00.01.— Магнитогорск, 2003.— 21 с.; Поліщук Ю. Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні. Монографія. / За ред. Н. Г. Ничкало.— Тернопіль: ТНПУ, 2005.— 432 с.

Гулевська-Черниш А. В.

НЕФОРМАЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ — це добровільне самодільне громадське формування з особистісним характером спілкування, нечітко окресленою метою групової діяльності, яке діє в інтересах своїх членів незалежно від мети та характеру об'єднання.

Активно досліджувати *Н. о.* почали у 90-х рр. XX ст. Зародження та розвиток політичного молодіжного руху, його особливості вивчали В. Головенько, А. Корнієвський, В. Якушик та ін.; вплив *Н. о.* на соціалізацію підлітків і молоді — Н. Заверико, М. Окаринський, С. Косарецька, Н. Синягина, Л. Романівська та ін.; особливості соціально-педагогічної роботи з членами *Н. о.* стали об'єктом досліджень Ю. Поліщука, О. Лісовца, Р. Охрімчук та ін.

Терміном «неформальний» визначається нестандартний спосіб життя молоді. Для більшості членів суспільства неформали — це незвичайна та незрозуміла молодь, якій властиві неформалізм, нонконформізм, конфлікти з суспільством, претензії на нетрадиційні для старшого покоління життєві орієнтири. Як правило, кожному *Н. о.* притаманна певна субкультура. Виникнення *Н. о.* є наслідком природного прагнення молодої людини до об'єднання з іншими, творення стійких форм взаємодії з ними.

Для *Н. о.* характерні емоційно забарвлені зв'язки між членами, які ґрунтуються на емоційному ставленні та виявляються у симпатіях, дружбі, довірливих стосунках, спільних інтересах тощо.

Н. о., як правило, об'єднують підлітків і молодь. Основою неформальності виступають *психологічні* та *соціальні* чинники. До перших належать: намагання молоді бути самими собою; пошук чогось незвичайного; механізми зараження та наслідування; інстинкт натовпу; суперництво з конкурентами, опонентами та навіть ворогами (ними можуть бути хто завгодно). Головною причиною вступу до *Н. о.* є прагнення до певної спільноти, де можна отримати взаємодопомогу, взаємопідтримку, захист, тісне спілкування за спільними інтересами. До других належать: неможливість самореалізації в сім'ї, школі, формальних громадських організаціях; відсутність взаєморозуміння, розбіжності в поглядах із батьками, вчителями, дорослими; намагання потрапити в середовище однодумців; бажання втекти від самотності, нагляду дорослих.

Спільними ознаками *Н. о.* є відсутність офіційного статусу, програми діяльності, слабо виражена внутрішня структура, розважально-рекреактивна спрямованість, протидія змінам.

Н. о. молоді зі спільними поглядами на суспільство, природу, мистецтво, однаковим типом поведінки існували з давніх часів (лицарські ордени, масонські ложі, літературні та художні школи тощо). У СРСР в 50–60-ті рр. з'явилися такі неформальні течії, як стиляги, бітники, штатники, перші студентські будівельні загони вважалися неформальними. Поштовхом для розвитку неформального руху молоді стали 60–80-ті рр. XX ст., коли активізувалися групи хіпі. Період 1985–1992 рр. почався з наростання агресивності в неформальному молодіжному середовищі, що призвело до зіткнень різних *Н. о.* між собою та з правоохоронними органами. Деякі *Н. о.* інтегрувалися з кримінальним середовищем. У період розпаду СРСР неформальний рух вийшов за межі молодіжно-підліткового середовища та набув ярко вираженої соціально-політичної спрямованості (національні рухи, фронти). Кінець XX — початок XXI ст. характеризується протилежними тенденціями: з одного боку, активізуються інтелектуальні напрями у неформальному середовищі, а з іншого — відбувається омолодження неформальних груп, що не переймаються інтелектуальними проблемами (репери, брейкери, ролери тощо).

Н. о. відіграють велику роль у процесі соціалізації молоді, виконуючи наступні соціалізаційні функції: *самовизначення особистості* (можливість проявити свою самостійність, ініціативу, розкрити свій творчий потенціал, а також демонстративне самовираження); *інструментальна* (захист, спілкування з представниками протилежної статі, спільність інтересів, уподобань, захоплень тощо); *емоційна* (задоволення потреби у емоційних стосунках, побудованих на симпатії, дружбі, взаємопідтримці); *престижна* (визнання особистості молодої людини, її гідності, формування самоповаги тощо); *інформаційно-розважальна* (отримування та розповсюдження цікавої інформації, обговорення важливих для підлітків подій, явищ, передача знань і життєвого досвіду однолітків; спільне проведення вільного часу, участь у розважальних заходах тощо).

Н. о. неоднорідні, відрізняються соціальною чи політичною спрямованістю, масштабами діяльності, організаційною структурою, віковим і соціальним складом, мають різні історичні витоки. Відповідно до соціальної спрямованості, системи цінностей, що культивуються, і діяльності, спрямованої на їх реалізацію, *Н. о.* поділяються на *просоціальні* (спрямовані на цінності та норми, що заохочуються суспільством, а по-

зитивні групові норми формуються у соціально-значущій діяльності), *асоціальні* (цінності яких не збігається з усталеними соціальними цінностями та нормами; члени таких об'єднань ведуть асоціально-девіантний спосіб життя, їх діяльність характеризується соціальним відчуженням, відокремленням, протистоянням) і *антисоціальні* або *кримінальні* (характеризується закритістю, круговою порукою, злочинною діяльністю, яскраво вираженим протиставленням іншим групам; міжособистісні стосунки в таких групах опосередковуються асоціальними й антигромадськими цінностями, ведуть до деперсоналізації особистості).

Найбільш розповсюдженою є типологія *Н. о.* за спрямованістю самодіяльності, запропонована І. Сундієвим: *агресивні* (фанати, неонацисти, ліві); *епатажні* (панки, мажори); *культурні* (рокери, бітломани, хіпі); *економічні* (групи кооперативного та підприємницького спрямування); *соціальні* (спрямовані на розв'язання конкретних соціальних проблем: екологічні, екокультурні, етнокультурні групи та ін.); *політичні* (спрямовані на захист і підтримку соціально-економічних реформ, альтернативні політичні рухи тощо). Сучасні українські дослідники В. Кулик, Т. Голобуцька, О. Голобуцький в основу типологізації поклали внутрішню ціннісну шкалу субкультури та характер її діяльності. За таким підходом виокремлюють: *систему* — субкультуру хіпі; *романтико-ескейпіські* (індіанці, толкієністи, байкери); *релігійно-містичні* (кришнаїти, сатаніти, готи); *гедоністично-розважальні* (мажори, рейвери, репери та ін.); *епатажно-протестні* (панки, металісти, ньювельщики); *радикально-деструктивні* (анархісти); *розправно-самосудні* молодіжні угрупування (ремонтники, любери, гопники); *хакери* тощо.

У практичній соціально-педагогічній роботі знання типології *Н. о.*, ознак приналежності до певної групи, провідних напрямів самореалізації, проявів асоціальної та кримінальної поведінки дає змогу чітко ідентифікувати групи, прогнозувати наслідки членства в ній неповнолітніх, корегувати їх поведінку, сприяти створенню умов для позитивної та соціально прийнятої самореалізації особистості.

Літ.: Лісовець О. В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України.— К.: Академія, 2011.— 255 с.; Заверико Н. В. Методика роботи соціального педагога з дитячими та молодіжними організаціями: методичні рекомендації.— Запоріжжя: ЗНУ, 2010.— 42 с.; Шакурова М. Методика и технология работы социального педагога.— М: Академия, 2002.— 272 с.; Кулик В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива.— К.: Центр досліджень проблем громадянського суспільства, 2000.— 457 с.

Заверико Н. В.

ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА (англ. penitentiary — виправний) — система установ здійснення кримінального покарання. У широкому сенсі пенітенціарними закладами називають усі установи виконання покарання, у вузькому — заклади, де відбувають покарання засуджені до позбавлення волі. Питання організації здійснення кримінальних покарань і проведення психокорекційної, соціально-педагогічної та соціальної роботи в пенітенціарних закладах розкрито у працях О. Беци, Д. Вітфільда, В. Кривуші, О. Пташинського, Г. Радова, В. Синьова, Д. Ягунова та ін.

Сучасну *П. с.* України складають установи Державної пенітенціарної служби, що здійснюють свою діяльність на основі положень Кримінально-виконавчого кодексу України (КВК), Закону України про Державну кримінально-виконавчу службу України

та інших нормативних актів, що визначають порядок виконання різних видів покарань, правовий статус засуджених осіб і працівників установ виконання покарання, взаємодію пенітенціарних закладів з іншими установами в процесі виправлення та ресоціалізації засуджених осіб. До основних функцій *П. с.* відноситься виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. При цьому під виправленням засудженого розуміється процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої законопослушної поведінки, під ресоціалізацією — свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених в пенітенціарній системі є встановлений порядок виконання і відбування покарання (режим), суспільнокорисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив (КВК, ст. 6).

До основних типів пенітенціарних закладів в Україні відносяться виправні колонії, виправні центри, виховні колонії, кримінально-виконавчі інспекції. *Виправні колонії* виконують покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк і довічного позбавлення волі. Залежно від умов утримання засуджених та особливостей режиму їх поділяють на колонії мінімального (з полегшеними та загальними умовами утримання), середнього та максимального рівня безпеки. Перебування в колонії того чи іншого виду залежить від тяжкості та повторності злочину, скоєного засудженим. Режим колоній регламентує межі ізольованості засуджених, способи й інтенсивність нагляду за ними, обов'язки засуджених, вимоги до їх поведінки, шляхи реалізації прав та інтересів засуджених, умови їх утримання залежно від терміну перебування в колонії та поведінки засуджених. Працездатні засуджені в колоніях залучаються до праці як на території колоній, так і на підприємствах за їх межами, за що отримують заробітну платню. Соціально-виховна робота в колоніях спрямована на формування у засуджених мотивації суспільно-корисної діяльності та дотримання вимог законів і інших прийнятих в суспільстві норм поведінки, а також підвищення їх загальноосвітнього та культурного рівня. Вона передбачає проведення морального, правового, трудового, естетичного, фізичного, санітарно-гігієнічного виховання засуджених, організовується в індивідуальних, групових і масових формах із використанням психологічних і педагогічних методів. Для підвищення загального та професійного освітнього рівня засуджені мають можливість навчатися у загальноосвітніх школах колоній, на курсах професійного навчання та займатися самоосвітою. Психологічна робота з засудженими спрямована на вивчення їх особистості з метою забезпечення індивідуального педагогічного підходу, досягнення позитивних психологічних змін у засуджених і зменшення негативного впливу на їх особистість умов перебування в ізоляції від суспільства. Соціально-виховна і психологічна робота зі засудженими здійснюється штатними працівниками виправних колоній — інспекторами та спеціалістами з соціально-виховної і психологічної роботи, соціальними педагогами та психологами, до неї залучаються громадські та релігійні організації.

Виховні колонії здійснюють покарання у вигляді позбавлення волі стосовно неповнолітніх засуджених. Засуджені, що перебувають у виховних колоніях і досягли вісімнадцятирічного віку, за рішенням педагогічної ради колонії можуть бути залишені в ній до звільнення. Режим виховних колоній більш м'який в порівнянні з виправними ко-

лоніями. У якості заохочення засуджені до позбавлення волі неповнолітні мають можливість відвідувати культурно-видовищні та спортивні заходи за межами колонії в супроводі працівників колоній, виходити за межі колоній в супроводі батьків або інших родичів. Зі засудженими неповнолітніми у виховних колоніях проводиться виховна та психологічна робота, у колоніях працюють загальноосвітні школи другого та третього ступенів. За півроку до звільнення засуджені неповнолітні переводяться до дільниці соціальної адаптації, де з ними проводиться робота з підготовки до звільнення.

Виправні центри здійснюють покарання у вигляді обмеження волі. Засуджені до обмеження волі працюють на виробництві виправних центрів або на підприємствах за його межами, проживають у гуртожитках на території центру або, якщо мають сім'ю і не допускають порушень порядку відбування покарання, зі своїми сім'ями за межами центру. Із засудженими в виправних центрах проводиться соціально-виховна робота, до якої залучаються громадські організації.

Кримінально-виконавча інспекція здійснює покарання у вигляді позбавлення права обійняти певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт і здійснює контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням і звільненими від відбування покарання вагітними жінками та жінками, які мають дітей віком до трьох років. Засуджені до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, зобов'язані виконувати покладені на них судом обов'язки щодо праці, місця проживання та поведінки, з'являтися в кримінально-виконавчу інспекцію у встановлений час для реєстрації або за викликом, надавати довідки та характеристики з місця роботи, навчання та проживання. Кримінально-виконавча інспекція спільно з органами внутрішніх справ і громадськими установами здійснює виховну й індивідуально-профілактичну роботу зі засудженими, спрямовану на запобігання скоєння ними нових злочинів і порушення ними умов відбування покарання. Перспективним є створення на базі кримінально-виконавчої інспекції *служб пробації* — установ, що виконують функції як органу здійснення покарання, так і соціальної служби, що здійснює соціальний супровід засуджених до альтернативних покарань і надає їм соціальні послуги, необхідні для їх ресоціалізації (Д. Вілдфілд).

Соціальна робота із засудженими в *П. с.* здійснюється соціальними службами регіонів, де розташовані пенітенціарні заклади, і регіонів постійного проживання засуджених (центрами соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, службами у справах дітей, центрами зайнятості тощо). До її функцій належить сприяння підтримці позитивних соціальних зв'язків засуджених, консультування засуджених із соціальних, правових, психологічних питань, профілактика ризикованих форм поведінки засуджених, соціальна підтримка сімей засуджених, надання допомоги засудженим у соціальній адаптації після звільнення з пенітенціарних закладів або у процесі відбування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, надання інших соціальних послуг засудженим як у процесі відбування покарання, так і після звільнення з пенітенціарних установ. Соціальна робота в *П. с.* організовується у формі консультативних пунктів соціальних служб у пенітенціарних установах, поширення серед засуджених інформаційних матеріалів, організації в пенітенціарних закладах групових і масових заходів, соціального супроводу засуджених і їх сімей фахівцями соціальних служб.

Літ.: Вілдфілд Д. Вступ до служби пробації / Вілдфілд Д.— К.: Атіка, 2004.— 236 с.; Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / Синьов В. М., Радов Г. О., Кривуша В. І., Беца О. В.— К.: Леся, 1997.— 272 с.; Впровадження альтернативних видів кримінальних покарань в Україні: посібник

/ за ред. О. В. Беци.— К.: МП Леся, 2003.— 116 с.; Кривіша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців / Кривуша В. І.— К.: Леся, 2000.— 140 с.; Кримінально-виконавчий кодекс України: офіційне видання [Офіційний текст від 11 липня 2003 року].— К.: Атіка, 2003.— 96 с.; Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України [Текст]: монографія / О. Б. Пташинський; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького.— К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2004.— 204 с.; Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування [Текст]: монографія / Дмитро Ягунов; Держ. департамент України з питань вик. покарань, Одес. нац. юр. акад.— Вид. 3-тє, перероб. та доп.— О.: Фенікс, 2009.— 314 с.

Лютий В. П.

ПОЗАШКІЛЬНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ — заклади, які забезпечують реалізацію права дітей і молоді на позашкільну освіту через організацію змістового дозвілля відповідно до їх інтересів, здібностей, талантів, обдарувань і стану здоров'я, створюють умови для розвитку особистості, її творчої самореалізації та соціального захисту. У законі України «Про позашкільну освіту» зазначається, що *П. н. з.* є загальнодоступними навчально-виховними закладами, які надають дітям і молоді знання, формують вміння та навички за інтересами, забезпечують інтелектуальний, духовний і фізичний розвиток, підготовку їх до активної професійної та громадської діяльності. *П. н. з* функціонують у різних формах: палаци, будинки творчості учнівської молоді, центри, комплекси, клуби, станції, кімнати, студії, школи мистецтв, фізкультурно-оздоровчі клуби інвалідів, клуби за місцем проживання, парки, бібліотеки, театри, спортивні школи, станції юних натуралістів, техніків, туристів, дитячі стадіони, залізниці, флотилії, галереї, бюро, оздоровчі заклади. *П. н. з* поділяються на комплексні та профільні. За своїми організаційно-правовими нормами можуть бути державної, комунальної, приватної форми власності

Розробці теоретичних засад діяльності *П. н. з*., її змісту та провідних понять присвячено праці науковців Л. Балясної, О. Биковської, С. Букрєєвої, В. Вербицького, О. Глуха, А. Гуцол, Ю. Пелех, Г. Пустовіта, В. Рєдіної, О. Сухомлинської, Т. Сущенко, Н. Харінко, Т. Цвірової та ін. Соціально-педагогічний аспект діяльності позашкільних закладів розглядали: В. Балахтар, Н. Бачинська, О. Безведерна-Хомерікі, В. Берека, А. Капська, І. Корсун, О. Мкртічан, І. Пінчук, О. Рассказова та ін.

Досвід становлення вітчизняних *П. н. з* безпосередньо пов'язаний із розвитком соціальної педагогіки, а саме з ім'ям С. Шацького (1878–1934 рр.), який разом із О. Зеленко (1871–1953 рр.) розпочав педагогізацію дозвілля дітей московської бідноти, створюючи сприятливі соціокультурні умови для їхнього соціального розвитку поза традиційними соціальними інститутами — родиною та школою. Запозичивши американську ідею, у 1906 р. вони відкрили перший вітчизняний дитячий клуб «Сетльмент», який фінансувався благодійниками. Провідним завданням клубу було досягнення радісного, щасливого дитинства як умови розвитку сутнісних сил людини. Розпочалася діяльність з гурткової роботи за інтересами, дівчата та хлопці відвідували їх разом, а також відвідували музеї та театри. Поступово з набуттям популярності серед дітей і дорослих при клубі створили дитячий садок, консультативний пункт та університет для батьків, пункт медичної допомоги. У 1907 р. «Сетльмент» переїхав у спеціально спроектований і побудований для нього будинок, став майже ідеальним центром соціально-педагогічної роботи з дітьми та дорослими за місцем проживання. Там, крім того, що було раніше, створили майстерні (слюсарна, столярна, палітурна, чобо-

тарська тощо), обсерваторію, бібліотеку, концертний зал, кімнату для малювання, дослідну школу. Чисельність дітей досягала 450, робота з ними будувалася на принципах ініціативи, самоврядування, самодопомоги. Перший досвід суспільно-педагогічної діяльності в «Сетльменті» і в літній трудовій колонії «Бадьоре життя» (1911–1931 рр.) у Калузькому уїзді дав підстави С. Шацькому, слідом за Й. Песталоцці, дійти висновків, що якість соціального розвитку людини, групи залежить від інтенсивності їх включення в активне та відповідальне вдосконалення навколишнього соціального середовища, а це уможливило визначення гасла: «переходу від педагогіки індивідуальної до педагогіки соціальної», основним завданням якої була «педагогізація середовища». Значно урізноманітнити форми *П. н. з.* С. Шацькому вдалося за радянських часів, коли він очолював Першу дослідну станцію Наркомпросу (1919–1932 рр.). Йому вдалося об'єднати зусилля школи та дитячих закладів у соціалізації дітей. Американський філософ і педагог Д. Дьюї, відвідавши Станцію наприкінці 20-х рр., засвідчив, що побачене ним не має аналогів у світі, оскільки діти залучені у справжню діяльність із вдосконалення навколишнього соціального середовища: вони поліпшують санітарні умови, беруть участь у ліквідації безграмотності, навчають селян, як підвищувати врожаї тощо. Однак, незважаючи на це, у 1932 р. Перша дослідна станція Наркомпросу була реорганізована.

У повоєнні роки *П. н. з.* стали ефективним знаряддям оздоровлення дітей, боротьби з такими негативними соціальними явищами, як бездоглядність, дитяча злочинність тощо. Вони надавали допомогу школі, комсомольській і піонерській організаціям у виконанні закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР»(1958 р.), організовували інструктивно-методичну роботу з учителями, піонерськими ватажками, позашкільними працівниками та учнями, проводили педагогічну пропаганду серед населення, вивчали, узагальнювали і поширювали найкращий досвід позакласної і позашкільної роботи. Важливим здобутком радянської системи освіти стала розгалужена мережа *П. н. з.*, максимальна (1912 закладів) кількість яких в Україні була в 1983 р.

На початку XXI ст. в Україні існувало 1500 *П. н. з.* дослідницько-експериментального, художньо-естетичного, еколого-натуралістичного, туристично-краєзнавчого, науково-технічного напрямів і 660 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, які відвідували понад 1,5 млн. дітей, що становить третину від загальної кількості дітей шкільного віку. Актуалізується значення *П. н. з* в умовах сьогодення України, коли збільшується кількість випадків девіантної та делінквентної поведінки учнівської молоді. *П. н. з.* створюють умови для досягнення успіхів у самореалізації через обрану сферу дозвілля, що позитивно впливає на самооцінку особистості, підвищує її статус у середовищі однолітків і дорослих, усуває дефіцит позитивних емоцій, сприяє покращенню психічного здоров'я, зняттю психічної та фізичної напруги, всебічному розвитку талантів, задоволенню потреб професійного самовизначення в умовах ринкової економіки, отже, ці установи запобігають поширенню дитячої та молодіжної злочинності. Проте зміст і форми роботи сучасних *П. н. з* в Україні потребують осучаснення відповідно до викликів культури інформаційної доби людства. Збереження мережі *П. н. з.* має відбуватися паралельно зі збагаченням їх змісту діяльності, пошуком нових дозвільних технологій організації різноманітних форм вільного часу з метою розвитку соціальної активності, відповідальності та творчого потенціалу особистості, створення умов повної самореалізації учнівської молоді.

Таким чином, *П. н. з.*— установи, які забезпечують вільний розвиток особистості та формування її соціально-громадського досвіду, вони покликані задовольняти інтереси, запити й освітньо-культурні потреби дітей і молоді, які не забезпечуються іншими закладами системи освіти.

Літ.: Закон України «Про позашкільну освіту».— К., 2001; Балахтар В. В. Педагогічні засади організації дозвілля дітей та підлітків у системі позашкільної освіти в Україні (1960–1991 рр.): автореф. канд. пед. наук 13.00.01 — загальна педагогіка та історія педагогіки.— Луганськ., 2010.— 20 с.; Гуцол А. В. Розвиток системи позашкільних закладів освіти в Луганській і Донецькій областях: автореф. канд. пед. наук 13.00.01 — загальна педагогіка та історія педагогіки.— Луганськ., 2010.— 20 с.; Концепція Державної цільової програми розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року.— К., 2001; Положення про позашкільний навчальний заклад.— К., 2001; Рассказова О. І. Організація творчої діяльності учнів у позашкільному закладі: автореф. канд. пед. наук 13.00.05 — соціальна педагогіка.— Х., 2003.— 20 с.; Рижанова А. О. С. Т. Шацький — засновник вітчизняної соціальної педагогіки // Вісник ХДАК: зб. наук. пр.— Х.: ХДАК, 2010.— Вип.31.— С. 263–270; Пустовіт Г. П. Позашкільний навчальний заклад // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень.— К.: Юрінком Інтер, 2008.— С. 688–689.

Рижанова А. О.

ПРИЙМАЛЬНИК-РОЗПОДІЛЬНИК ДЛЯ ДІТЕЙ — спеціальна установа органів внутрішніх справ, призначена для тимчасового утримання певних категорій дітей віком від 11 до 18 років з метою недопущення з їх боку правопорушень, здійснення серед них профілактичної та виховної роботи, виявлення причин і умов, які сприяють злочинності у підлітковому середовищі.

П. р. д. створюються в Автономній Республіці Крим, областях України, містах Києві та Севастополі і діють у складі кримінальної міліції у справах дітей згідно з положенням, затвердженим наказом Міністерства внутрішніх справ України.

У *П. р. д.* діти поміщаються за рішенням суду, строк перебування дитини в установі також визначається судом залежно від наявності об'єктивних підстав для її тримання в цій установі. У *П. р. д.* поміщаються наступні категорії дітей: діти, від 11-ти до 14-ти років, які підозрюються у вчиненні суспільно небезпечних діянь, за які Кримінальним кодексом України передбачено покарання у вигляді позбавлення волі понад п'ять років, і які не досягли віку, з якого за такі діяння настає кримінальна відповідальність, а також щодо яких достатньо підстав вважати, що вони будуть ухилятися від слідства та суду, перешкоджати встановленню істини у справі або продовжувати протиправну діяльність, — до вирішення судом питання про застосування примусових заходів виховного характеру, але не більше 60 діб; діти, які підлягають направленню за рішенням суду, що набрало законної сили, до спеціальних навчально-виховних закладів і є достатньо підстав вважати, що такі діти займатимуться протиправною діяльністю, — на строк, необхідний для доставлення їх до спеціальних навчально-виховних закладів, але не більше 30 діб; діти, які самовільно залишили спеціальні навчально-виховні заклади, у яких вони перебували, — на строк, необхідний для доставлення їх до спеціальних навчально-виховних закладів, але не більше 30 діб; діти, які перебувають у розшуку як такі, що зникли, залишили сім'ї або навчально-виховні заклади (бродяжать), — на строк, необхідний для передання їх підрозділу кримінальної міліції у справах дітей, який ініціював розшук, але не більше 36 годин; діти, які залишили держави постійного проживання і відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною

Радою України, підлягають поверненню до держави свого постійного проживання, — на строк, необхідний для передачі їх батькам, особам, які їх замінюють, або працівникам спеціалізованих установ держав постійного проживання.

До терміну тримання дітей у *П. р. д.* не входить час їх знаходження на лікуванні або обстеженні у медичних закладах, а також у період карантину, оголошеного органами охорони здоров'я, у зв'язку з наявністю інфекційного захворювання осіб, які знаходяться в установі.

Приймання дітей до *П. р. д.* здійснюється цілодобово. Не можуть бути розміщеними до *П. р. д.* діти, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння або під впливом наркотичних чи токсичних речовин, а також психічно хворі діти з вираженими симптомами хвороби.

Перед влаштуванням у *П. р. д.* проводиться особистий огляд дитини. Огляд здійснюється посадовою особою *П. р. д.* у присутності двох інших працівників або громадян однієї статі з доставленими.

На кожну дитину, що потрапила в установу, заводиться облікова справа, у якій знаходяться документи, що є підставою для поміщення у *П. р. д.*; дані про вік доставленого, його батьків, осіб, що їх замінюють; довідки про стан здоров'я; матеріали про вжиття індивідуально-виховних заходів; інформація про заохочення та покарання дитини; протоколи особистого огляду; відомості про місця знаходження цінних предметів і інших речей, вилучених при огляді тощо. Облікова справа ведеться старшим вихователем у період перебування дитини в установі.

Діти в установі розподіляються залежно від віку та статі за групами, чисельність яких не повинна перевищувати 20 осіб, і знаходяться під цілодобовим наглядом посадових осіб *П. р. д.* Хлопчики та дівчата розміщуються в окремих приміщеннях. Діти, які вчинили у віці від 11 до 14 років суспільно-небезпечні діяння, тримаються окремо від інших. Тримаються діти в умовах, що виключають можливість самовільного виходу та вчинення правопорушень.

Старший вихователь і вихователі організовують виховну роботу, забезпечення режиму, дотримання дітьми правил внутрішнього розпорядку, вживають заходи щодо запобігання правопорушень.

З метою запобігання правопорушенням серед дітей, виявлення та усунення причин і умов, що їм сприяли, посадові особи *П. р. д.* з'ясовують умови життя та виховання дітей у сім'ї; їх особисті якості, інтереси; причини самовільного залишення спеціального навчально-виховного закладу; недоліки в діяльності підприємств, установ і навчальних закладів, які сприяли вчиненню правопорушень; причини вчинення злочинів, осіб, що брали в них участь або знаходяться у розшуку, а також таких, що пропали безвісти; місця збуту викраденого; випадки втягування дітей у злочинну та іншу антигромадську діяльність.

Профілактична та виховна робота з дітьми у *П. р. д.* здійснюється з урахуванням віку, ступеня педагогічної занедбаності, суспільної небезпечності раніше вчинених правопорушень, а також інших обставин, які мають значення для ефективних заходів профілактичного впливу. Вихователі розробляють плани проведення як індивідуальної, так і групової робити з дітьми на кожен місяць.

Основними завданнями виховної та профілактичної роботи з дітьми у *П. р. д.* є: формування необхідних життєвих навичок; профілактика та корекція девіантної поведінки, у т. ч. профілактика правопорушень; корекція агресивної поведінки дітей; формування

навичок безконфліктного спілкування; формування гігієнічних навичок і навичок ведення здорового способу життя; розвиток мотивації до пізнавальної діяльності; здійснення трудового, правового, духовного, екологічного виховання тощо.

Передбачається, що діти, які грубо порушують дисципліну та правила внутрішнього розпорядку або щодо яких заходи виховного характеру не дали позитивних результатів, можуть бути поміщені у дисциплінарну кімнату, але не більше, ніж на три доби. Однак, на практиці працівники установ, як правило, поміщення дітей до таких кімнат не застосовують, адже це порушує права дитини, а, окрім того, не сприяє виправленню її поведінки.

Переважна більшість дітей, що потрапляють до *П. р. д.*, це діти, що мають девіантну поведінку, соціально-педагогічну занедбаність, психічні відхилення. Такі діти потребують кваліфікованої психолого-педагогічної допомоги. У штаті *П. р. д.* працює психолог, одним із завдань якого є проведення корекційної та профілактичної роботи з дітьми на основі здійсненої діагностики. У *П. р. д.* діє кімната психологічного розвантаження, що, як правило, обладнана відповідною аудіо- та відеоапаратурою, а також дає можливість проводити як індивідуальну, так і групову роботу психолога з дітьми. Одним із завдань психолога також є підготовка дитини до переміщення та зміни умов проживання після того, як вона залишить *П. р. д.* (направлення до спеціальних навчально-виховних закладів, повернення до біологічної родини тощо).

У період навчального року у *П. р. д.* можуть діяти спеціально організовані для дітей підтримуючі навчальні заходи. *П. р. д.* може укладати угоди зі школами, що знаходяться поблизу установи, вчителі яких проводять заняття для дітей з ряду навчальних дисциплін за спеціальною програмою, яка враховує різновіковий склад навчальної групи *П. р. д.*, ступінь педагогічної занедбаності дітей тощо. Окрім того, до проведення таких занять, а також інших видів виховної, профілактичної, психологічної роботи з дітьми у *П. р. д*, можуть залучатися волонтери, які, як правило, є студентами вищих навчальних закладів і опановують психолого-педагогічні та соціально-педагогічні спеціальності.

Літ.: Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р. № 20/95; Наказ МВС України від 13 липня 1996 р. № 384 «Про затвердження Положення про приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ»; Методичний посібник по роботі з дітьми, які тимчасово перебувають в спеціальних закладах / За ред. Лазоренка Б. П., Кравчук Т. П.— К.: ЮНІСЕФ, 2003 р.— 209 с.

Журавель Т. В.

ПРИТУЛОК ДЛЯ ДІТЕЙ (*притулок* — безпечне сховище, що забезпечує дах і підтримку людям, які потребують допомоги + *діти* — особи віком до 18 років) — це заклад соціального захисту, створений для тимчасового перебування у ньому дітей віком від *3 до 18 років*.

Історія розвитку притулків для дітей; роль і місце притулків для дітей у сучасній системі влаштування бездоглядних і безпритульних дітей, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; психолого-педагогічні, правові та організаційні умови підвищення ефективності виховного процесу у притулках для дітей розкрито в працях таких дослідників, як Н. Павлик, І. Плугатор, Н. Касьянова, Є. Чернишова, Ю. Богінська, Л. Артюшкіна, А. Поляничко, Л. Чумак, Ю. Василькова, Т. Василькова та ін.

Перші *П.* для дітей-сиріт, кинутих і безпритульних дітей виникли при монастирях у XVIII ст. Немонастирські *П.* існували у XIX ст. і пізніше переважно на благодійні засо-

би. Після Жовтневої революції 1917 р. дитячі *П.* були реорганізовані в дитячі будинки. На сучасному етапі створюються соціальні *П.* для дітей і дорослих.

П. для дітей створюється службою у справах дітей відповідної місцевої державної адміністрації, їй підпорядковується і тому має повну назву *«Притулок для дітей служби у справах дітей».*

Основними *завданнями П.* є: а) соціальний захист позбавлених сімейного виховання дітей, які опинилися в складних житлово-побутових умовах, залишили навчальні заклади; б) створення належних житлово-побутових і психолого-педагогічних умов для забезпечення нормальної життєдіяльності дітей, надання їм можливості для навчання, праці та змістовного дозвілля.

До *П. приймаються* діти, які заблукали; були покинуті батьками або піклувальниками; жебракують і місце знаходження їх батьків не встановлено; залишилися без піклування батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників); залишили сім'ю чи навчальний заклад; вилучені кримінальною міліцією у справах дітей органів внутрішніх справ із сімей, перебування в яких загрожувало їх життю і здоров'ю; втратили зв'язок з батьками під час стихійного лиха, аварії, катастрофи, інших надзвичайних подій; не мають постійного місця проживання і засобів до життя, підкинуті та безпритульні діти; самі звернулися за допомогою до адміністрації притулку; відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

До *П. не приймаються* діти, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, психічно хворі з вираженими симптомами хвороби, а також ті, що вчинили правопорушення і щодо яких є відомості про винесення компетентними органами чи посадовими особами рішення про розшук, затримання, арешт або поміщення до приймальника-розподільника для дітей органів внутрішніх справ.

Підставою для прийняття дітей до *П.* є: звернення дитини до адміністрації притулку за допомогою; направлення служби у справах дітей відповідної державної адміністрації чи виконавчого комітету ради; акт кримінальної міліції у справах дітей органів внутрішніх справ про доставлення до притулку покинутої дитини або дитини, яка заблукала; письмове звернення керівника органу управління освітою відповідної державної адміністрації чи виконавчого комітету ради; звернення органу, установи чи організації, на які покладено здійснення заходів соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк; письмове звернення керівника лікувально-профілактичного закладу охорони здоров'я.

Прийняття дітей і надання їм необхідної допомоги здійснюється *П.* цілодобово протягом календарного року. Усі діти, прийняті до *П.*, реєструються в журналі обліку з заповненням обліково-статистичних карток установленої форми. На дітей, прийнятих до притулку, заводяться особові справи, у яких зберігаються документи про вік дитини, дані про його батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), або осіб, які їх замінюють, довідка про стан здоров'я, психолого-педагогічні спостереження, матеріали про проведену індивідуально-виховну роботу тощо. Після вибуття дітей з притулку обліково-статистичні картки зберігаються в архіві притулку протягом 15 років.

Діти можуть *перебувати* у *П.* протягом часу, необхідного для їх подальшого влаштування, але *не більш як 90 діб.* До терміну перебування дітей у притулку не входить час їх перебування на оздоровленні, лікуванні або обстеженні у закладах охорони здоров'я, а також період карантину, оголошеного органами охорони здоров'я у разі наявності інфекційного захворювання у притулку. Про такі факти в журналі обліку дітей

робиться відповідний запис. Після повернення дітей із лікувального закладу до притулку їх повторна реєстрація не проводиться.

Діти, прийняті до *П.* підлягають обсервації відповідно до *санітарного* законодавства, у разі потреби направляються лікарем притулку на клінічне обстеження та госпіталізацію; поділяються залежно від віку на *групи* чисельністю не більш як *10 осіб у кожній*, які розміщуються в окремих кімнатах; забезпечуються спальними місцями, харчуванням, одягом відповідно до сезону в разі потреби, а також комунально-побутовими послугами; перебувають під цілодобовим наглядом педагогічних працівників притулку; можуть залучатися до прибирання приміщень і території притулку з урахуванням віку дітей, з дотриманням правил техніки безпеки, санітарії та особистої гігієни; *навчаються в навчальних закладах* системи загальної середньої освіти або за індивідуальними навчальними програмами.

П. забезпечує своєчасність, доступність і ефективність різних видів *допомоги дітям:* організація *профілактичної та корекційно-виховної* роботи на основі індивідуального підходу до дитини з урахуванням її віку та ступеня розвитку; *психологічний супровід* психологом; забезпечення *захисту особистих прав* та інтересів дітей, надання практичної допомоги у розв'язанні питань правового захисту юристом тощо.

З метою забезпечення *соціально-психологічної реабілітації* дітей, виявлення й усунення конкретних причин і умов їх дискомфорту, працівники *П.* проводять психолого-педагогічні обстеження дітей, вивчають їх психологічний стан, умови життя і виховання у сім'ї, індивідуальні особливості розвитку, особисті якості, інтереси, причини самовільного залишення ними навчального закладу чи місця роботи, втечі з сім'ї тощо; вживають заходів для встановлення особи дитини, якщо через вік або з інших причин цього не можна з'ясувати; протягом доби після встановлення особи дитини надсилають відомості про місце її перебування батькам (усиновителям) або опікунам (піклувальникам), органам внутрішніх справ, а також навчальним закладам, підприємствам, установам та організаціям, де навчалась або працювала дитина; інформують службу у справах дітей про батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників) чи посадових осіб, які зневажають права й інтереси дітей, провокують їх асоціальну поведінку, самовільне залишення сім'ї, навчальних закладів, створюють загрозу їх здоров'ю та інтелектуальному розвитку, у разі потреби порушують клопотання про застосування до батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників) заходів громадського впливу, притягнення їх до кримінальної, адміністративної чи цивільно-правової відповідальності; проводять індивідуальні та групові виховні заходи, психотерапевтичні заняття, на яких особливу увагу приділяють розвитку позитивних нахилів та інтересів, усуненню недоліків у поведінці дітей, встановленню нормальних взаємовідносин із дорослими й однолітками; можуть створювати разом із центрами соціальної служби для сім'ї, дітей і молоді консультаційні пункти при притулках з метою надання дітям, їх батькам, працівникам притулку кваліфікованих консультацій (психологічні, педагогічні, медичні, правові) залежно від конкретних причин соціального дискомфорту; сприяють створенню належних умов для життєдіяльності дітей у сім'ї, навчальних закладах тощо.

Вибуття дітей з *П.* у сім'ю здійснюється за письмовою заявою-зобов'язанням батьків (усиновителів), родичів (за погодженням служби у справах дітей) або опікунів (піклувальників) про забезпечення належного догляду за ними. З метою подальшої реабі-

літації діти можуть направлятися до центрів соціально-психологічної реабілітації дітей із дозволу на це відповідної служби у справах дітей. У разі, коли повернення дитини до місця колишнього проживання неможливе через відсутність належних умов проживання і виховання або з інших причин, влаштуванням дітей займаються органи опіки та піклування за останнім місцем проживання. Діти, які вибувають з *П.*, забезпечуються документами, що засвідчують їх особу, медичними довідками, довідкою з притулку про перебування у ньому, а також продуктами харчування та грішми на проїзд до місця проживання. У разі потреби дітям видаються окремі предмети одягу та взуття відповідно до сезону.

Літ.: Павлик Н. П. Виховна діяльність у притулку для неповнолітніх: монографія / Н. П. Павлик.— Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008.— 227 с.; Павлик Н. П. Психолого-педагогічні умови організації процесу виховання у притулку для неповнолітніх: автореф. Дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / Н. П. Павлик.— Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова.— К., 2007.— 21 с.; Реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи: за результатами соціол. дослідж. / О. А. Калібаба, Ж. В. Петрочко, О. С. Шипіленко, Ж. В. Петрочко, М. Л. Синюшко, О. В. Строяновська.— Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, Християн. дит. фонд.— К.: Наук. світ, 2006.— 100 с.; Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л. М. Артюшкіна, А. О. Поляничко.— Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка.— Суми, 2002.— 268 с.; Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літ-ри, 2008.— 36 с.; Соціально-психологічна реабілітація бездогляних дітей: метод. посіб. / І. Г. Бабенко, В. М. Мишківська, Н. П. Павлик.— Міжнар. орг. з міграції в Україні, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, Житомир. райдержадмін.— Житомир, 2006.— 200 с.; Типове положення про притулок для дітей служби у справах дітей, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. № 565; Чумак Л. Становлення та розвиток вітчизняної системи соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. Чумак // Рідна шк.— 2008.— № 6.— С. 68–70.

Юрків Я. І.

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА В СИСТЕМІ ОСВІТИ — це структурний підрозділ закладу освіти, основною метою діяльності якого є забезпечення та підвищення ефективності педагогічного процесу, захист здоров'я і соціального благополуччя усіх його учасників: вихованців, учнів, студентів, педагогічних і науково-педагогічних працівників.

Діяльність *П. с.* в системі освіти України забезпечується практичними психологами, соціальними педагогами, методистами та директорами (завідувачами) навчально-методичних кабінетів (центрів), які за своїм статусом належать до педагогічних працівників, діяльність яких регламентується нормативно-правовими документами: Закон України «Про освіту» (1991 р.), Положення про психологічну службу в системі освіти (наказ МОН України № 127 від 03.05.1999 р.), Наказ МОН України № 592/33 від 15.08.2001 р. «Про забезпечення розвитку психологічної служби в системі освіти України».

Положення про психологічну службу в системі освіти визначає основні завдання, зміст діяльності, структуру, управління та фінансування *П. с.* в системі освіти України в цілому.

Посади практичних психологів і соціальних педагогів уводяться в штатні розклади навчальних закладів і установ освіти за умови наявності спеціалістів з фаховою освітою в межах коштів, передбачених єдиним кошторисом витрат відповідно до нормативів чисельності практичних психологів і соціальних педагогів *П. с.*

Посадові обов'язки психолога та соціального педагога визначені у листі МОН України № 1/9–272 від 02.08.2001 р., а нормативи їх кількості у навчальних закладах визначено у листі МОН України № 1/9–385 від 18.08.2003 р. Посади соціальних педагогів вводяться в штати загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи освіти незалежно від посад практичних психологів за умови наявності спеціалістів із фаховою освітою за нормативами кількості соціальних педагогів закладів та установ освіти в межах коштів, передбачених єдиним кошторисом витрат. Кількість соціальних педагогів дошкільних навчальних закладів (дитячих будинків) інтернатного типу та центрів розвитку дитини — одна ставка на навчальний заклад. Кількість соціальних педагогів загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей, які потребують соціальної допомоги, спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, навчально-реабілітаційних центрів для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, загальноосвітніх санаторних шкіл (шкіл-інтернатів) для дітей, які потребують тривалого лікування, шкіл соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання, вечірніх (змінних) шкіл для громадян, які не мають можливості навчатися в школах з денною формою навчання, професійно-технічних навчальних закладів, вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації — одна ставка на навчальний заклад.

У випадках, коли посади, перелічені в зазначених нормативах, не можуть забезпечити нормальне функціонування навчального закладу, за рахунок можливостей місцевого бюджету та позабюджетних коштів можуть бути введені додаткові посади практичних психологів і соціальних педагогів.

Структура та штатний розклад *П. с.* вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації визначаються вищим навчальним закладом і фінансуються за рахунок власних коштів цього навчального закладу. *П. с.* вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації підпорядковується керівнику або одному з його заступників, а у частині науково-методичного забезпечення — Українському науково-методичному центру практичної психології та соціальної роботи.

Працівникам *П. с.* в системі освіти надаються окремі приміщення (кабінети) для проведення діагностичної, навчальної, тренінгової, консультативної, розвивальної та корекційної роботи.

П. с. забезпечує своєчасне та систематичне вивчення психофізичного розвитку вихованців, учнів і студентів, мотивів їх поведінки та діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, статевих і інших індивідуальних особливостей, створення умов для саморозвитку та самовиховання, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальних закладів.

Посадові обов'язки соціального педагога у *П. с.*: забезпечення соціально-педагогічного патронажу дітей і молоді в системі освіти; сприяння взаємодії навчальних закладів, сім'ї, служб у справах неповнолітніх, соціального захисту, центрів соціальних служб для молоді, кримінальної міліції, державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, неурядових і громадських організацій із метою адаптації дитини до вимог соціального середовища та створення умов для її благополучного розвитку.

Типові завдання діяльності соціального педагога представлено у Положенні про психологічну службу у системі освіти України: вивчає та оцінює особливості діяльності та розвитку вихованців, учнів і студентів, мікроколективу (класу чи групи), шкільного,

студентського колективу в цілому, молодіжних і дитячих громадських організацій; досліджує спрямованість впливу мікросередовища, особливостей сім'ї і сімейного виховання, позитивного виховного потенціалу соціального середовища та джерела негативного впливу на вихованців, учнів і студентів; прогнозує на основі спостережень і досліджень посилення негативних чи позитивних сторін соціальної ситуації, що впливає на розвиток особистості вихованця, учня, студента чи групи; прогнозує результати навчально-виховного процесу з урахуванням найважливіших факторів становлення особистості; дає рекомендації вихованцям, учням, студентам, батькам або особам, які їх замінюють, вчителям, викладачам і іншим особам з питань соціальної педагогіки; надає необхідну консультативну соціально-педагогічну допомогу дитячим і молодіжним громадським організаціям, вихованцям, учням, студентам, які потребують піклування чи перебувають у складних життєвих обставинах; сприяє захисту прав вихованців, учнів і студентів, представляє їхні інтереси у службі у справах дітей, у правоохоронних і судових органах; бере участь у формуванні навичок дотримання норм і правил поведінки, ведення здорового способу життя, сприяє попередженню негативних явищ серед вихованців, учнів, студентів; надає соціальні послуги, спрямовані на задоволення соціальних потреб вихованців, учнів і студентів; здійснює соціально-педагогічний супровід навчально-виховного процесу, соціально-педагогічний патронаж соціально незахищених категорій вихованців, учнів і студентів; сприяє соціальному та професійному визначенню особистості, дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію молоді.

П. с. співпрацює з органами охорони здоров'я, праці та соціального захисту населення, сім'ї, молоді, внутрішніх справ, іншими органами виконавчої влади, а також громадськими організаціями.

У своїй діяльності працівник *П. с.* повинен: керуватися етичним кодексом спеціалістів із соціальної роботи; дотримуватися педагогічної етики, поважати гідність вихованців, учнів, студентів, захищати їх від будь-яких форм фізичного або психологічного насильства; будувати свою діяльність на основі доброзичливості, довіри у тісній співпраці з усіма учасниками педагогічного процесу; пропагувати здоровий спосіб життя, підвищувати рівень психологічних знань педагогічних працівників і батьків або осіб, які їх замінюють; зберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих в процесі діагностики або корекційної роботи, якщо це може завдати шкоди вихованцю, учню, студенту чи їх оточенню; постійно підвищувати свій професійний рівень; знати програмно-методичні матеріали та документи щодо обсягу, рівня знань, розвитку вихованців, учнів, студентів, вимоги державних стандартів до забезпечення навчально-виховного процесу, основні напрями та перспективи розвитку освіти, психолого-педагогічної науки.

Фінансування діяльності *П. с.* в системі освіти й оплата праці практичних психологів і соціальних педагогів, працівників кабінетів (центрів), методистів здійснюється згідно з чинним законодавством. Фінансування діяльності психологічної служби вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації (у тому числі оплата праці її працівників) здійснюється за рахунок власних коштів вищого навчального закладу.

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: [навч. посіб] / Ольга Володимирівна Безпалько.— К.: Логос, 2009.— 134 с. Веретенко Т. Г. Вступ до спеціальності «Соціальна педагогіка» (другий модуль): [навч. посіб.] / Т. Г. Веретенко, О. М. Денисюк.— К.: Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011.— 135 с. Положення про психологічну службу системи освіти (на-

каз МОН України № 127 від 03.05.1999 р.), Про забезпечення розвитку психологічної служби в системі освіти України (наказ МОН України № 592/33 від 15.08.2001 р.); Шульга В. В. Соціальний педагог у загальноосвітньому навчальному закладі: методичні рекомендації / В. В. Шульга — К.: Ніка-Центр, 2004.— 124 с.

Веретенко Т. Г.

РЕСУРСНИЙ ЦЕНТР (англ. resource centre) — це спеціалізоване формування центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, вищих навчальних закладів, недержавних організацій (самостійна організація), діяльність якого спрямована на надання кваліфікованої інформаційно-консультаційної, просвітницької, методичної та посередницької допомоги спеціалістам соціальної сфери.

Внесок у тлумачення цього поняття зробили російські (В. Антипова, В. Бочарова, Н. Бочкарева, І. Демидова, Н. Григор'єва, Т. Жукова, В. Козубовський, У. Крайенберг, А. Лєбєдєв, Т. Нгуен, М. Нікітін, А. Савінова, К. Сисун, Е. Сукіасян, В. Фаче) та українські (Т. Азарова, Л. Абрамова, О. Безпалько, М. Головатий, О. Грущенко, Н. Заверико, І. Звєрєва, Т. Лях, М. Панасюк О. Пархомчук, Г. Радчук, І. Ткач, Т. Цюман, К. Шендеровський) вчені.

Ресурсний центр — достатньо нова структура для України. Наразі існує полісемія щодо самого поняття «ресурсний центр». Істотне значення для розуміння поняття має думка Н. Григор'євої, Ф. Головатого та М. Панасюка, які першими дають визначення цьому феномену та під поняттям «ресурсний центр» розуміють спеціалізований пункт, де створено інформаційну базу та спеціальні умови для проведення консультаційної роботи з визначеним контингентом клієнтів. М. Нікітін стверджує, що ресурсний центр закладу професійної освіти — це децентралізована організаційна структура управління, метою діяльності якої є задоволення соціально-освітніх потреб особистості, домогосподарств, роботодавців, громадських організацій власниками ресурсів на добровільній основі, як при державних, так і при недержавних організаціях. А. Лєбєдєв визначає ресурсний центр як консультаційну, навчальну базу, де зібрано інформаційні, методичні, матеріальні, людські ресурси для методичного супроводу та забезпечення діяльності спеціалістів соціальної сфери та працівників закладів освіти. О Грущенко та О. Пархомчук розглядають ресурсний центр як неприбуткову, недержавну організацію, що належним чином зареєстрована та діє відповідно до законодавства України, головним завданням якої, згідно зі статутом або іншими установчими документами, є надання інформаційно-консультативної та технічної допомоги іншим недержавним організаціям.

Перші згадки про ресурсні центри зустрічаються у 60-х рр. XX ст. Вони створювалися на базі шкіл із метою покращення навчального процесу, сприяння самостійній роботі учнів. У багатьох країнах Заходу (Австрія, В'єтнам, Індія, Китай, Росія, США, Швеція) із часом шкільні ресурсні центри, а згодом і ресурсні центри вищих навчальних закладів, відкинули на другий план бібліотеки, запропонувавши користувачам вільний доступ до інформаційних ресурсів, широкий спектр консультаційних послуг, якісну допомогу у навчанні.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. подібна форма інформаційної підтримки увійшла і до соціальної роботи. У цей період ресурсні центри для соціальних працівників створюються у Великій Британії, Канаді, Німеччині, Росії, Франції, США. Метою їхньої діяльності була підтримка спеціалістів соціальної сфери, допомога у роботі за певним напрямом (ро-

бота у громаді, соціальний супровід певної цільової групи, профілактика негативних явищ, соціально-побутові послуги, організація волонтерських груп тощо).

Поява ресурсних центрів в Україні бере свій початок з другої половини 90-х рр. XX ст. Вони створювались для задоволення інформаційних потреб соціальних педагогів і соціальних працівників.

На початку 90-х рр. XX ст. ресурсні центри виступили осередком просвіти спеціалістів-практиків без базової освіти, які працювали у соціальній сфері та створювались з метою надання інформаційної, методичної, консультаційної і технічної допомоги у професійному навчанні, у підвищенні кваліфікації, у професійному самовдосконаленню, у проведенні соціально-педагогічних досліджень, у розробці та реалізації соціальних проектів. У цей період в Україні відбувалося становлення професій соціальний педагог / соціальний працівник, тому у галузі соціальної роботи працювало чимало спеціалістів без відповідної освіти. Саме ресурсні центри відіграли вагому роль у впровадженні сучасних соціальних технологій у їх соціально-педагогічній діяльності, підвищенні кваліфікації спеціалістів соціальної сфери, їх професійній компетентності та сприяли професійному самовдосконаленню.

Наразі ресурсні центри створюються та діють як при державних, так і недержавних організаціях і установах. Вони є достатньо розповсюдженою формою підтримки соціальних працівників / соціальних педагогів і місцевої громади й існують у трьох аспектах, а саме: *ресурсний центр* як структурний підрозділ центру соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді (зміст діяльності відображено у працях вітчизняних науковців О. Безпалько, І. Звєрєвої, Н. Комарової, І. Ткач, С. Толстоухової, К. Шендеровського, В. Шульги; напрямами їх роботи є інформаційно-просвітницький, профілактичний, охоронно-захисний, рекреативний, соціально-побутовий та фандрейзинговий); *ресурсний центр* як самостійна громадська організація (зміст діяльності аналізувався такими науковцями: Т. Азарова, Л. Абрамова, Ю. Бєловицька, О. Грущенко, М. Дейчаківський, О. Пархомчук, О. Сидоренко, Д. Трасковська, Н. Ясько; основними напрямами діяльності є просвітницький, інформаційний, міжсекторний, лобістський; сприяння розвитку сектора громадських організацій); *ресурсний центр*, який створено у рамках проектної діяльності (зміст діяльності висвітлено у працях таких науковців: О. Безпалько, О. Винничук, Н. Заверико, І. Звєрєва, З. Зубик, Т. Лях, І. Новікова, О. Песоцька, В. Петрович, В. Поліщук, Г. Радчук, Т. Цюман; напрямами роботи є інформаційний, консультаційний, просвітницький, посередницький). Загальні *напрями* діяльності ресурсних центрів:

1) *Інформаційно-консультативний* — є найбільш поширеним у діяльності ресурсних центрів. Працівники центрів не тільки допомагають у доборі літератури з різних питань соціальної та соціально-педагогічної роботи, але й знайомлять користувачів на сторінках веб-сайту щодо нових надходжень до центру та випускають інформаційний бюлетень; інформують користувачів і членів громади про заходи, які здійснюються на базі ресурсного центру та у яких заходах фахівці приймали участь; здійснюють пошук і аналіз інформації про становище дітей, сімей і молоді у громаді; популяризують наукові дослідження, передові методи у галузі соціальної педагогіки, соціальної роботи та практичної психології; знайомлять із сучасними технологіями навчальної, просвітницької, профілактичної, реабілітаційної роботи; популяризують практичний досвід роботи психологів, соціальних педагогів і соціальних працівників; впроваджують нові технології для повного інформаційного забезпечення користувачів; вивчають потреби користувачів і членів різних професійних громад; проводять рекламно-інформаційні

кампанії з окремих напрямів соціально-педагогічної діяльності. Крім цього, працівники ресурсного центру інформують громадськість, бізнесові й урядові кола щодо ролі сектору громадських організацій у розвиненому суспільстві. Цей напрямок передбачає надання консультативної допомоги щодо насущних питань соціальної роботи з дітьми, сім'ями та молоддю у громаді; надання інформації щодо книжкового фонду через систему каталогів, картотек, електронну базу даних; проведення індивідуальних, групових, стаціонарних та виїзних консультацій щодо специфіки організації соціальної роботи з різними категоріями населення. Працюючи у цьому напрямі, працівники ресурсного центру використовують потужний книжковий фонд центру, сучасне технічне обладнання, Інтернет ресурси.

2) *Просвітницький* — працівники ресурсних центрів проводять соціально-просвітницькі тренінги та семінари для спеціалістів соціальної сфери; проводять і беруть участь у круглих столах із різними професійними громадами; презентують інноваційні програми, проекти та технології; організовують робочі зустрічі з актуальних питань соціально-педагогічної діяльності; займаються популяризацією інновацій соціальної роботи та просуванням ідеології соціальної активності та відповідальності громадян серед широких верств населення, урядових і бізнесових кіл.

3) *Посередницький* — сприяють налагодженню допомоги в контакті з організаціями, які працюють над реалізацією окремих напрямів соціальної роботи з дітьми, сім'ями та молоддю у громаді; сприяють формуванню партнерства між секторами громадських організацій і державними та бізнесовими структурами на локальному та національному рівнях; сприяють налагодженню та підтриманню взаємозв'язку з викладачами психології, соціальної педагогіки та спеціалістами-практиками; сприяють налагодженню взаємодії між державними та недержавними соціальними агенціями й організаціями по вирішенню насущних питань соціально-педагогічної направленості; представляють ресурсні центри в усіх організаціях і установах з питань, які входять до його компетенції; переадресовують користувачів до інших організацій і спеціалістів, які більш компетентні у тому чи іншому питанні.

Метою діяльності ресурсних центрів є підвищення професійної компетентності та професійного самовдосконалення соціальних педагогів / соціальних працівників і представників громадських організацій, які надають соціально-педагогічну допомогу та підтримку дітям, сім'ям і молоді. Діяльність центрів зорієнтована на надання користувачам інформації щодо змісту, напрямів, технологій, передового досвіду роботи з дітьми та сім'ями у громаді; на консультації з питань соціальної роботи у громаді, на допомогу у налагоджені взаємозв'язків між суб'єктами соціально-педагогічної роботи у громаді; на пошук партнерів для впровадження соціальних послуг на рівні громади; на популяризацію інноваційних технологій соціальної роботи з дітьми, сім'ями та молоддю; на організацію та проведення круглих столів із метою обговорення з практиками соціальної сфери актуальних проблем у соціальній роботі з дітьми, сім'ями та молоддю і визначення шляхів їх вирішення.

Загальні *принципи* діяльності ресурсних центрів: *методологічні* (розвитку, самовдосконалення; єдності, свідомості та діяльності; соціальної обумовленості; соціальної значущості; нерозривного взаємозв'язку індивіда та його соціального середовища); *соціально-політичні* (гуманізм і демократизм змісту та методів роботи, спрямованої на покращення якості соціальних послуг дітям і сім'ям у громаді; врахування регіональних особливостей суб'єктів при на-

данні соціальних послуг; законність і справедливість; суспільна доцільність); *організаційно-діяльнісні* (професійна соціально-технологічна компетентність; мотивування працівників центру та користувачів; інтеграції; загальності; комплексності; посередництва; солідарності; субсидарності; єдності прав та обов'язків, повноважень і відповідальності); *психолого-педагогічні* (комплексності, індивідуальності та диференційованості підходів до особистості користувачів); *інструментальні* (універсальності; охорони соціальних прав; соціального реагування; профілактичної спрямованості; принцип клієнтоцентризму; опори на потенційні можливості людини; конфіденційності; толерантності).

Існування доволі значної кількості ресурсних центрів породжує необхідність виокремлення достатньо великої кількості класифікаційних ознак для їх типології. Беручи до уваги багатовимірність функціонування цих центрів, їхньої організаційно-інституційної структури та характеру діяльності, вітчизняним дослідником Н. Троценко розроблено типологізацію ресурсних центрів та об'єднано їх у групи за такими класифікаційними ознаками: *організаційна* — приналежність до організації (ресурсні центри вищих навчальних закладів, громадських організацій, державних соціальних установ, релігійних організацій, ресурсні центри, створені у партнерстві державної та громадської організації); *функціональна* — орієнтація на вирішення проблем (галузеві ресурсні центри) (ресурсні центри для спеціалістів політичної сфери, ресурсні центри для спеціалістів економічної сфери, ресурсні центри для спеціалістів екологічної сфери, ресурсні центри для спеціалістів соціальної сфери, ресурсні центри для спеціалістів правової сфери, інші (багатопрофільні); *фінансова* — спосіб фінансування (державні, недержавні, приватні); *ступінь мобільності* (віртуальний, мобільний, стаціонарний); *територіальна* (національний ресурсний центр, регіональний ресурсний центр, обласний ресурсний центр, районний ресурсний центр, міський ресурсний центр, районний у місті ресурсний центр, селищний ресурсний центр).

Літ.: Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота: термін.— понятій. слов. / М Ф. Головатий, М. Б. Панасюк.— К.: МАУП, 2005.— 560 с. Ліга ресурсних центрів [Електронний ресурс].— Режим доступу: // http://www.ligarc.org.ua; Лях Т. Л. Діяльність ресурсних та інформаційно-консультаційних центрів / Т. Л. Лях // Покращення якості соціальних послуг дітям та сім'ям в громаді: узагальнення досвіду проекту: інф.-метод. матеріали / [О. В. Безпалько, Т. П. Басюк, З. П. Бондаренко та ін.]; за ред. О. В. Безпалько.— К.: Наук. світ, 2007.— 144 с.; Покращення якості соціальних послуг дітям та сім'ям в громаді: узагальнення досвіду проекту: інф.-метод. матеріали / [О. В. Безпалько, Т. П. Басюк, З. П. Бондаренко та ін.]; за ред. О. В. Безпалько.— К.: Наук. світ, 2006.— 80 с.; Социальная работа и здравоохранение: 200 основных терминов по-английски и по-русски / [Григорьева Н. С., Соловьев А. В., Чубарова Т. В.]; под общ. ред. Н. С. Григорьевой.— М.: Альфа-Принт, 1996.— 50 с.; Троценко Н. Є. Капіталізація досвіду діяльності ресурсних центрів для соціальних працівників / Н. Є. Троценко // Наукові праці Донецького національного технічного університету / [відп. ред. П. В. Стефаненко].— Донецьк: ДВНЗ «ДонНТУ», 2009.— С. 68–71.; Троценко Н. Є. Ресурсне забезпечення спеціалістів соціальної сфери / Н. Є. Троценко // Педагогічний альманах: зб. наук. ст. / редкол.: В. В. Кузьменко.— Херсон: РІПО, 2009.— С. 199–202.

Троценко Н. Є.

СІМ'Я — мала соціальна група, заснована на офіційному чи громадському шлюбі або кровному споріднені, члени якої об'єднані сумісним проживанням і веденням домаш-

нього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками та взаємними юридичними і моральними зобов'язаннями по відношенню одне до одного, родинними традиціями.

В англомовних країнах для означення *С.* вживається латинське слово famely — фамілія. У слов'янських мовах його зміст означає, насамперед, «спільне ім'я для членів *С.*» — українською мовою — прізвище.

До членів *С.* відносяться: чоловік — дружина; батьки та діти; матір — дитина (діти); батько — дитина (діти); матір — вітчим — дитина (діти); батько — мачуха — дитина (діти), а також, якщо проживають на одній спільній території з ними, батьки батьків з кожної із сторін (чоловіка чи дружини), які для дітей є дідусем чи бабусею. Діти у *С.* можуть бути як рідними (біологічними), так і прийомними (як для одного з батьків, так і для *С.* в цілому). Ті діти, що у конкретній *С.* мають рідного одного з батьків, по відношенню до іншого (нерідного — вітчима чи мачухи) і залежно від своєї статті мають статус пасинка (хлопчик) чи падчерки (дівчинка).

Етапи становлення та розвитку *С.*: 1-й — період становлення — від реєстрації шлюбу (початку сумісного проживання і ведення спільного господарства) до народження дитини; 2-й — від народження дитини до її вступу до школи; 3-й — від початку до закінчення дитиною навчання в школі; 4-й — до одруження або відособлення дітей від батьківської сім'ї; 5-й — період взаємного спілкування і турботи з дорослими дітьми й онуками; 6-й — шлюбна пара похилого віку — період закріплення стабільності усталених стосунків.

Як соціальний інститут *С.* традиційно виконує певні соціальні функції, основними з яких є сексуальна, репродуктивна (народження дітей), виховна, господарсько-побутова (ведення спільного господарства) і соціалізаційна (прилучення до соціальних норм, правил, засвоєння соціального досвіду і соціальних ролей). У кожний історичний період розвитку *С.*, і відносно змін соціокультурної ситуації, функції *С.* розширюються чи звужуються, а їх сенс доповнюється новим змістом або набуває певних особливостей прояву.

Сучасна *С.* виконує наступні функції: *сексуальну, репродуктивну, виховну, регулятивну, рекреативну, господарсько-побутову, економічну, комунікативну, первинної соціалізації дитини*. У своїй сукупності вони визначають повноту сімейного життя, але кожна з них має свої особливості.

Сексуальна функція *С.* розкривається в особливостях інтимного життя та сексуального задоволення партнерів. Під впливом ЗМІ, зміни ціннісних орієнтацій у поведінці й масовій свідомості, в результаті підвищеної уваги держави до проблем планування *С.*, особливостей статевої поведінки молоді, статевих девіацій, поширення захворювань, що передаються статевим шляхом, реалізації політики щодо їх профілактики, сексуальна функція перестає бути закритою темою для обговорення в *С.* і суспільстві, набуває нових форм прояву.

Репродуктивна функція *С.* розкривається у природній необхідності продовження людського роду шляхом народження дітей — нащадків роду. Найбільш репродуктивним періодом *С.* є перші п'ять років шлюбного життя. Для повноцінного самовідтворення населення кожній *С.* необхідно народити та виховати не менше 2-х дітей. Однак, сучасні молоді батьки, в основному, орієнтовані на одну дитину, пояснюючи свої такі установки матеріальними труднощами, відсутністю окремого житла, соціальною нестабільністю і погіршенням стану загального та репродуктивного здоров'я. Щороку

в Україні і в світі зростає кількість бездітних сімей. Помітною стає тенденція до більш пізнього народження дитини.

Виховна функція *С.* полягає у створенні такого морально-психологічного клімату, який є найбільш сприятливим для повноцінного фізичного, інтелектуального, психічного, морального, емоційного, естетичного, соціального розвитку дітей, відповідно їхніх вікових можливостей та індивідуальних потреб і проблем. Труднощі сучасного сімейного виховання значною мірою пов'язані з відсутністю загальної та вікової стратегії виховання дитини у *С.*, низьким рівнем педагогічної культури та відповідальності батьків, недостатньою їх підготовленістю до материнства та батьківства.

Рекреативна функція *С.* полягає у наданні матеріальної, фізичної, психологічної взаємодопомоги, в організації здорового способу життя та повноцінного відпочинку *С.*, в емоційному захисті та відчутті захищеності кожного члена *С.*

Господарсько-побутова функція пов'язана з забезпеченням *С.*, її окремих членів необхідними для повноцінного життя і відпочинку вдома умовами, насамперед, харчуванням, матеріальними потребами та створенням побутового комфорту. Ця функція має свої характерні особливості у сільських і міських *С.*, у *С.* з рівним ступенем матеріальних можливостей і спрямованістю ціннісних орієнтацій.

Економічна функція *С.* пов'язана з процесами розподілу та споживання матеріальних благ і послуг, можливостями сімейного бюджету та його раціональним використанням. Усе більше виявляється у намаганні досягнення економічної незалежності від держави та батьківської родини.

Комунікативна функція *С.* полягає у задоволенні потреб її членів у спілкуванні та взаєморозумінні. Перебуває у прямій залежності від характеру внутрішньосімейного спілкування, від морально-психологічного клімату *С.* і від психологічних установок окремих її членів. На повноту її реалізації великий вплив мають мас-медіа та Інтернет-технології, які заміщують реальне спілкування віртуальним.

Регулятивна функція кожної *С.* залежить від характерних саме для неї моральних норм і принципів, можливостей здійснювати соціальний контроль за своїми членами, зокрема, дітьми з боку батьків. Особливості її виконання залежать від типу влади й авторитету, а тому передбачає для кожної *С.* свій механізм реалізації. Ця функція практично не контролюється з боку суспільства, за виключенням якихось крайніх ситуацій.

Функція первинної соціалізації дітей полягає, насамперед, у їх ознайомленні та прилученні через спосіб життя *С.* і поведінку батьків з культурою, традиціями і цінностями суспільства, моделями поведінки, з соціальними ролями й особливостями різних соціальних позицій.

На становлення та здійснення функцій сучасної *С.* впливають: нуклеаризація — перетворення *С.*, що складалась раніше з трьох-чотирьох поколінь у *С.* з двох поколінь — батьків і дітей (це значно послаблює можливості передачі соціального, у тому числі сімейного досвіду від старших поколінь молодшим); послаблення родинних зв'язків, урбанізація, територіальна розмежованість сімейних колективів, підвищена мобільність молоді у сфері професійних, побутових інтересів, дозвілля зменшують можливості соціального контролю та знижують міру впливу батьківської *С.*; зміна стандартів поведінки, сімейних цінностей протягом життя одного покоління призводить до повної або часткової переоцінки досвіду сімейного життя, який має старше покоління; зменшення кількості дітей у *С.*, орієнтація на одну дитину не дозволяють відтворити природну школу підготовки майбутніх батьків за рахунок співпраці старших із меншими; збільшення

кількості та складнощів побутових проблем послаблюють можливості батьківського впливу на дітей в умовах і засобами *С.*; збільшення кількості розлучень, громадянських (неофіційних) шлюбів свідчать про недостатню їх готовність до виконання ролі чоловіка та дружини, батька та матері; про недооцінку ролі *С.* в житті суспільства та кожної людини зокрема; деформація сімейних цінностей, привнесення нових сімейних стандартів і моделей поведінки батьків і дітей значною мірою детермінуються глобалізаційними процесами.

Стабільність *С.* як системи визначається її цілісною структурою, цінностями і ціннісними орієнтаціями, умовами функціонування, сімейними традиціями. Цілісність структури передбачає наявність повної *С.*— батька, матері та дитини або кількох дітей. Цінності та ціннісні орієнтації є основою стилю, способу сімейного життя, міцності духовних зв'язків між членами *С.* і забезпечують певний статус *С.* і її членів у суспільстві, який значною мірою характеризує їх благополуччя чи неблагополуччя. Умови функціонування (наявність окремого житла, роботи для дорослих членів *С.*, пенсії для непрацездатних, забезпеченість побуту, стан здоров'я членів *С.*, можливості доступу до інформації та сфери обслуговування; емоційна насиченість сімейних стосунків) впливають на якість сімейного життя і ступінь адаптації чи дезадаптації *С.* до соціальних норм, ступінь задоволеності шлюбом і міжособистісними взаєминами.

У кожній *С.* як малій групі й інтимній сфері спілкування існують певні сімейні традиції — звичні для неї, прийняті всіма членами *С.* норми, звичаї, манери поведінки. До сімейних традицій також належать особливості святкування сімейних свят (днів народження, хрестин, весілля, народного та релігійного календаря, пам'ятних сімейних дат тощо), традиції вшанування членів роду та певні ритуали, а також звичаєві моделі поведінки та спілкування (незаперечної поваги й авторитету старших членів *С.*, турботи про менших і більш слабких, підтримки родинних стосунків, захисту членів *С.* і роду). Їх наявність є ознакою сімейного благополуччя та механізмом передачі сімейних цінностей наступним поколінням. Сімейні традиції та обряди ґрунтуються на суспільних, національних, релігійних і історичних традиціях і обрядах, які творчо доповнюються привнесенням в них особистого та певною мірою перетворюються, тим самим стають у кожній *С.* унікальними.

Згідно даних сучасних досліджень сімейні традиції з часом піддаються трансформації, втрачаються або формуються відносно нових тенденцій розвитку соціокультурної ситуації. Подібне спостерігається і відносно особливостей розвитку інституту *С.* Так в останні десятиріччя утверджуються «шведські *С.*» — так у просторіччі називається форма поліаморії, коли троє осіб різної статі (двоє чоловіків і одна жінка або двоє жінок і один чоловік) разом живуть і ведуть спільне господарство. Звідси і франц. назва — ménage à trois, тобто, господарство на трьох.

Набувають поширення і стають офіційно визнаними в окремих європейських країнах також гомосексуальні або одностатеві *С.*, які утворюють між собою особи з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. У середині 2010 р. можливість зареєструвати такий шлюб існувала в Нідерландах, Бельгії, Іспанії. Канаді, ЮАР, Норвегії, Швеції, Португалії, Ісландії й Аргентині. Щодо визнання аналогів шлюбу — зареєстрованих партнерств осіб однієї статі, прийнято закони у Франції, Німеччині, Великобританії, Данії, Чехії, Словенії, Угорщині. В окремих країнах гей-союзи не легалізовані на національному рівні, однак, їх можливо оформити в окремих регіонах (наприклад, в окремих штатах США або у столиці Мексики). З метою уникнення їх гендерної дискримінації у суспільстві,

а також розв'язання протиріччя щодо визначення батьківського статусу, у таких *С.*, які мають на вихованні дітей, навіть приймаються закони, якими вилучаються з обігу слова «мама» і «тато», а вводиться займенник «воно» (Швеція).

Набувають поширення віртуальні *С.*, які виникають завдяки знайомству через Інтернет і здійснення процедури віртуального взяття шлюбу, свідками якої є користувачі спеціальних сайтів. Отримані комп'ютерні «посвідчення про шлюб» не мають юридичної сили, але значимі з точки зору особистих відносин. За всіма правилами віртуальності шлюбній парі надається «окрема кімната» в чаті, щоб вони могли відверто спілкуватися. Інколи такі віртуальні *С.* «народжують дітей», «купують машини, будинки, дачі». Подібні шлюби досить популярні серед молоді, особливо в тих країнах, де є високим показник самотності. У Китаї вже зареєстровано більше 50 тис. віртуальних шлюбів. Відомі факти, коли реально існуючі *С.* розпадалися через ревнощі до шлюбного партнера, який створював ще і віртуальну *С.* На думку фахівців, подібні ситуації потребують психотерапевтичного втручання.

Функціонування *С.* та її статус регламентуються сімейним правом, яке є складовою чинного законодавства.

Щорічно 15 травня святкується Міжнародний день *С.*, який було проголошено в резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 20 вересня 1993 р.

Ролі *С.* у житті людини та у вихованні дітей присвячені роботи Я. Коменського, В. Виноградова, А. Макаренка, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського й ін. Наукове вивчення *С.* і сімейного життя відображено в роботах сучасних дослідників Ю. Азарова, Т. Алєксєєнко, О. Добриніної, І. Звєрєвої, І. Гребєннікова, З. Кісарчук, І. Кона, О. Кононко, М. Ковалевського, В Кравця, Г. Лактіонової, П. Лєсгафта, М. Мацковского, Л. Моргана, В. Постового, В. Сатир, М. Стельмаховича, Є. Сявавко, В. Торохтія, О. Харчева, Е. Эйдеміллера, З. Янкова й ін.

Літ.: Азаров Ю. П. Семейная педагогика.— М., 1989.— 112 с.; Алєксєєнко Т. Ф. Ціннісні орієнтації та духовні запити сімей малих міст України; Соціально-психологічні проблеми та виховний потенціал сімей // Становище сімей в умовах малих міст України: Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2004 р.) / [Т.Ф.Алєксєєнко, А. М. Ноур, О. О. Яременко, Т. В. Говорун, Н. Г. Гойда та ін.].— К.: Гопак, 2005.— С. 91–109; 135–182; Кон И. С. Ребенок и общество / Историко-этнографическая перспектива.— М., 1988.— 270 с.; Торохтий В. С. Психология социальной работы с семьей.— М.: ЭКСМО Пресс, 1996.— Т. 3.— С. 224.— 500 с.

Алєксєєнко Т. Ф.

СЛУЖБИ У СПРАВАХ ДІТЕЙ — (у період з1995 р. до лютого 2007 р.— служби у справах неповнолітніх) — це уповноважений орган виконавчої влади, який створює орган виконавчої влади й орган місцевого самоврядування для забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей на відповідній території.

Сферу діяльності служб у справах дітей визначає закон України № 2095 «Про органи і служби у справах неповнолітніх», законом України № 609-VП «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх» і законом України № 2342 «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Відповідно до вищезазначених законів служби в межах своєї компетенції: розробляють і здійснюють заходи, щодо захисту прав, свобод і законних інтересів дітей і їх

соціального захисту; здійснюють організуючу, координуючу та контролюючу функції з питань соціально-правового захисту дітей, зокрема дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Служби у справах дітей виявляють разом з іншими підрозділами держадміністрації, органами внутрішніх справ, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді та за участю громадськості дітей, які залишилися без піклування батьків, перебувають у складних життєвих обставинах. З цією метою служби відвідують дітей за місцем їх проживання, навчання та роботи; здійснюють заходи щодо соціально-правового захисту дітей; організовують відповідно до вимог законодавства вилучення дитини з небезпечного середовища; порушують перед органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування питання про влаштування дитини; направляють дитину на тимчасове перебування, реабілітацію до притулків для неповнолітніх, центрів соціально-психологічної реабілітації; готують матеріали щодо встановлення опіки, піклування над дитиною, влаштування дитини в прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу; притягають до відповідальності, згідно з законом, фізичних і юридичних осіб (зокрема батьків), які допустили порушення прав, свобод і законних інтересів дітей.

Служби у справах дітей забезпечують здійснення на відповідній території заходів, спрямованих на запобігання бездоглядності, жебракування, правопорушення серед дітей та усунення причин і умов, які цьому сприяють: визначають потребу в закладах соціального захисту для дітей, які потрапили в складні життєві обставини (притулки для неповнолітніх, центри соціально-психологічної реабілітації для неповнолітніх), утворюють, реорганізують і скеровують їхню діяльність; перевіряють стан роботи з соціально-правового захисту дітей у навчальних закладах, закладах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей незалежно від форми власності; розробляють пропозиції щодо бюджетних асигнувань на реалізацію програм і здійснення заходів соціального захисту неповнолітніх та утримання підпорядкованих службам закладів; контролюють умови роботи дітей на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності та підпорядкованості; приймають у межах своєї компетенції рішення щодо усунення, виявлених в ході перевірок, недоліків; запрошують батьків або опікунів, піклувальників, посадових осіб до служби у справах дітей із метою з'ясування причин та умов, які призвели до порушення прав дітей, бездоглядності, вчинення правопорушень; вживають заходи для їх усунення; представляють, у разі необхідності, інтереси дітей у судах, у їхніх відносинах з підприємствами, установами й організаціями незалежно від форми власності; порушують перед органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування питання про направлення до спеціальних установ для дітей, навчальних закладів незалежно від форми власності дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах, неодноразово самовільно залишали сім'ю та навчальні заклади.

Рішення прийняті службами у справах дітей із питань, що належать до їхньої компетенції, обов'язкові для виконання місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями незалежно від форми власності, посадовими особами та громадянами.

З метою удосконалення системи соціального захисту дітей служби забезпечують ведення державної статистики щодо дітей, зокрема тих, які потребують особливої уваги та державної підтримки. Служби у справах дітей відповідної території ведуть банки да-

них на дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; дітей, які жебракують, схильні до бродяжництва, потерпіли від насильства, жорстокого поводження, скоїли злочини, перебувають у школах, училищах соціальної реабілітації. Також працівники служб ведуть справи з опіки та піклування над дітьми, усиновлення дітей, банки даних на усиновителів, опікунів / піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів та осіб, які мають бажання усиновити / удочерити дитину, створити прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу.

Штатну кількість працівників районних, міських, районних у містах служб у справах дітей відповідно до закону України № 609-V від 07.09.2007 р. установлюють з розрахунку один працівник служби не більше, ніж на дві тисячі дітей, які проживають у районі, та не більше, ніж на чотири тисячі дітей, які проживають у місті, районі в місті. Для здійснення функцій щодо опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, у складі служб у справах дітей створюють окремий підрозділ. Згідно з Законом України № 2342 штатну кількість такого підрозділу встановлюють залежно від кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, але вона має становити не менше двох осіб.

Служби у справах дітей мають права юридичної особи, власний бланк, печатку.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей і молоді (Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту), уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей і молоді здійснюють координацію зусиль центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, безпосередньо обласних, міських служб у справах дітей, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи з запобігання дитячій бездоглядності; забезпечують здійснення заходів щодо захисту прав, свобод і законних інтересів дітей і дотримання вимог законодавства щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, їх усиновлення.

Літ.: Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Редакційна колегія та упорядники збірника: Довженко В. І., Кияниця З. П., Суслов Р. І.— Дитячий фонд ЮНІСЕФ, 2003.— 412 с.; Механізми взаємодії, органів державної влади та неурядових організацій протидії жорстокому поводженню з дітьми: Навчально-методичний посібник за ред. Шевченко К. Б., Трубавіної І. М.— К.: Юрисконсульт — 2005.— 452 с.; Нормативно-правове забезпечення реалізації державної політики з питань сім'ї, жінок, дітей та молоді: Збірник нормативно-правових документів / В. І. Довженко (Голова та ін.) — К.: Держкомсім'ямолодь, 2003.— 352 с.; Правове положення неповнолітніх в Україні: Збірник нормативно-правових актів / Уклад. Кройтор В. Л., Євко В. Ю.— Харків: Еспада, 2002.— 576 с.

Кияниця З. П.

СОЦІАЛЬНИЙ ГУРТОЖИТОК — заклад для тимчасового проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 15 до 18 років, а також осіб із числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 18 до 23 років.

Гуртожиток утворюється місцевим органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування за наявності необхідної матеріально-технічної бази, зокрема приміщень, які відповідають санітарним і гігієнічним вимогам. Утримання гуртожитку здійснюють за рахунок коштів місцевого бюджету, передбачених для виконання програм, спрямованих на розв'язання проблем дітей, жінок і сім'ї.

Головна мета діяльності соціальних гуртожитків — створення умов для соціальної адаптації осіб, що в ньому проживають, та їх підготовки до самостійного життя. Основні завдання, на вирішення яких спрямована соціально-педагогічна робота психологів, соціальних педагогів, юристів у таких закладах це: оволодіння молодими людьми навичками самостійного ведення господарства; влаштування на навчання з метою здобуття професії; допомога в працевлаштуванні; формування навичок ефективної взаємодії з оточуючими; формування навичок самостійного прийняття відповідальних рішень; планування молодими людьми своїх життєвих перспектив і їх реалізація. Перебування випускників шкіл-інтернатів у соціальних гуртожитках забезпечить їм можливість здобути певний адаптаційний потенціал для самостійного життя та необхідні професійні уміння і навички як базису для подальшого влаштування у соціумі.

Літ.: Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія.— К.: Наук. світ, 2006.— 363 с.; Досвід соціальної роботи. Інформаційно-методичний бюлетень № 4–5.— К.: КМСССДМ, 2005.— 170 с.; Типове положення про соціальний гуртожиток // Нормативно-правові акти та документи, розроблені на виконання Указу Президента від 11 липня 2005 р. № 1068 «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей».— К., 2005.— С. 10–12.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНИЙ ЦЕНТР МАТЕРІ ТА ДИТИНИ — заклад тимчасового проживання жінок на сьомому-дев'ятому місяці вагітності та матерів із дітьми віком від народження до 18 місяців, які опинилися в складних життєвих обставинах, що перешкоджають виконанню материнського обов'язку.

Центр створюється місцевим органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування. Утримання центру здійснюють за рахунок коштів місцевого бюджету, передбачених для виконання програм, спрямованих на вирішення проблем дітей, жінок і сім'ї.

Основна мета діяльності Центру — запровадження нових форм соціальної підтримки жінок і запобігання відмові батьків від новонароджених дітей. Процес надання послуг у центрі має сприяти розвитку відповідального батьківства, формуванню прив'язаності матері та дитини, подоланню складних життєвих обставин і попередженню направлення дітей до інтернатних закладів. Направлення і зарахування до соціального центру матері та дитини відбувається на підставі критеріїв належності до цільової групи одержувачів послуг. До соціальних центрів матері та дитини направляються особи, які відповідають наступним критеріям: вагітні жінки (на сьомому-дев'ятому місяці вагітності); жінки, які мають дитину (дітей) віком від народження до 18 місяців, які перебувають в обставинах, що перешкоджають належному виконанню материнського обов'язку або спричиняють високий ступінь розлучення матері з дитиною — відсутність чоловіка, близьких, які можуть надати підтримку та допомогу в громаді (одинокі, неповнолітні матері, вихованки інтернатних закладів), відсутність житла, роботи, тяжке матеріальне становище; жінки, які є вмотивованими на покращення власної життєвої ситуації; породіллі, які висловили намір залишити дитину в закладі після її народження.

Завдання соціально-педагогічної роботи з жінками у центрі: формування в матері відповідального ставлення до догляду за дитиною та її розвитку; формування необхідних санітарно-гігієнічних навичок догляду за дитиною; навчання матері необхідним побутовим і соціальним навичкам; забезпечення матір'ю відповідних заходів і умов для

фізичного та психічного розвитку дитини; підготовка матері до самостійного життя після закінчення строку перебування у центрі; допомога у налагодженні взаємостосунків з біологічної сім'єю жінки, батьком дитини чи його родиною, іншими рідними чи близькими людьми; допомога жінці у здобутті освіти, професії, пошуку роботи як умови матеріального забезпечення матері та дитини після закінчення строку перебування у центрі.

Житлово-побутові умови в центрах матері та дитини створені таким чином, аби забезпечити максимум самостійності та комфорту в повсякденному житті. Кожна жінка проживає разом із дитиною в мебльованій кімнаті. До послуг матерів — вітальня, кухня, де вони готують їжу (персонал консультує, як приготувати ту чи іншу страву для дитини та жінки), в окремих центрах створюються майстерні, комп'ютерні кімнати.

В основу соціально-педагогічної роботи з матерями, які перебувають у таких Центрах, покладено метод ведення випадку. При зарахуванні до Центру матері та дитини за кожним одержувачем послуг закріплюється працівник закладу, відповідальний за ведення випадку. Міждисциплінарна команда фахівців, до складу якої входять соціальний педагог / працівник, медична сестра та психолог, визначає, у формуванні яких побутових навичок, навичок догляду за дитиною необхідна допомога фахівців. Відповідальний за ведення випадку працівник координує процес проведення оцінки потреб матері та дитини з метою визначення ступеня втручання та типу послуг. На основі проведеної оцінки потреб він складає індивідуальний план роботи з кожною матір'ю, який містить заплановані дії, заходи у таких сферах: задоволення базових потреб матері та дитини; набуття соціальних навичок матір'ю; розвиток виховного потенціалу матері та стосунків з дитиною; розвиток дитини; стосунки з сім'єю та батьком дитини; заходи з подальшого влаштування та адаптації у громаді (житло, навчання, працевлаштування, соціальний захист). Вагітна жінка або матір бере активну участь у розробці та виконанні плану. Часовий період перебування в Центрі має бути настільки коротким, наскільки це можливо, і настільки довгим, наскільки це необхідно; визначається індивідуально для кожного випадку. Клієнти з початку мають розуміти, що Центр — це тимчасовий притулок у зв'язку з виникненням кризової ситуації.

Для успішної соціалізації та подолання життєвих труднощів своїх клієнтів, працівники соціального центру матері та дитини взаємодіють із працівниками центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді за місцем їх проживання після виходу з центру. Їх зусилля спрямовані на планування заходів щодо влаштування матері з дитиною в громаді; допомогу у встановленні / відновленні конструктивних контактів із сім'єю, друзями й іншими значущими особами; навчання жінок веденню господарства, плануванню сімейного бюджету; вирішення питань житла; відновлення соціальних зв'язків; мобілізацію ресурсів громади на підтримку матері та дитини тощо. Результат цієї роботи — мати з дитиною підготовлена до самостійного життя та соціальної інтеграції.

Після виходу з закладу мати з дитиною перебуває під супроводом працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, які надають необхідну допомогу та підтримку в період адаптації в нових умовах проживання. Згідно з рекомендаціями, наданими при виході з Соціального центру матері дитини, соціальні працівники за місцем проживання здійснюють моніторинг умов проживання, застосування набутих навичок; пошук ресурсів для підтримки в громаді; посередництво (допомога у спілкуванні з державними органами й установами, пошук роботи та працевлаштування, влаштування дитини в дошкільний заклад); психологічну, інформаційну підтримку.

З появою мережі Соціальних центрів матері та дитини з'явилися нові можливості здійснювати систематичну соціально-педагогічну роботу з жінками, надавати комплекс соціальних послуг, спрямованих на запобігання відмов від новонароджених дітей і здобуття жінками навичок самостійного життя поза межами центру.

Літ.: Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія.— К.: Наук. світ, 2006.— 363 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— С. 237–250.; Типове положення про соціальний центр матері та дитини // Нормативно-правові акти та документи, розроблені на виконання Указу Президента від 11 липня 2005 р. № 1068 «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей».— К., 2005.— С. 13–16; Стандарт надання соціальних послуг соціальним центром матері та дитини (затверджено наказом Державної соціальної служби від 10.06.2011 р. № 23); Постолюк Г. І. Соціально-педагогічна робота з жінками у соціальних центрах матері і дитини/ Г. І. Постолюк // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка — 2012.

Безпалько О. В., Постолюк Г. І.

ТЕЛЕФОН ДОВІРИ — спеціалізоване формування центру соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді чи самостійна спеціалізована служба, діяльність якої спрямована на надання кваліфікованої екстреної, анонімної, безкоштовної психологічної та психотерапевтичної допомоги по телефону підліткам, молоді, окремим категоріям населення, що переживають кризові ситуації чи потребують довідкової інформації з різних питань, а також для профілактики та попередження серед даної категорії населення девіантної поведінки.

Завдання Т. д.: терміново здійснювати інформаційне консультування абонента, з метою встановлення його зв'язку з різними установами, соціальними службами та кваліфікованими спеціалістами (психотерапевтами, юристами, соціальними педагогами / працівниками, лікарями тощо); надавати психолого-педагогічну підтримку та соціальну допомогу абоненту у вирішенні гострих соціально-психологічних проблем; запобігати негативним явищам у соціальному середовищі; організовувати теоретичну та практичну діяльність, спрямовану на розвиток телефонного консультування, а також професійних контактів зі службами допомоги інших регіонів України та держав.

До принципів телефонної психологічної консультації належать:

1. *Анонімність*. У випадку звернення до Т. д. від абонента не вимагають називати себе чи повідомити місце знаходження. Також будь-яка інформація, отримана від абонента, не може бути передана будь-куди без його згоди. Винятком можна вважати ситуацію, коли консультант отримує повідомлення, яке є серйозною загрозою для чийогось життя. У такому разі він обов'язково повинен попередити абонента про передачу інформації до відповідних органів. Відповідно консультантам заборонено давати абоненту інформацію, яка допоможе знайти їх поза службою.
2. *Конфіденційність*. Усі телефонні розмови, журнали чи інші форми реєстрації телефонних бесід, картотеки й інформаційні матеріали доступні лише співробітникам Т. д.
3. *Індивідуальний підхід*. Підбір індивідуальних прийомів, методів консультування конкретної особи, яка звернулася до Т. д., здійснюється з урахуванням її неповторності й унікальності.

4. *Комплексний підхід* надання допомоги абоненту. Дослідження різноманітних за складністю психолого-педагогічних, психічних особливостей або властивостей людини, їх зв'язків. Всебічне бачення проблеми та поведінки особистості. Урахування всіх факторів впливу на неї.
5. *Гуманність*. Людяне, толерантне ставлення до абонента. Повага до його інтересів, поглядів, цінностей. Уникнення засуджуючих реплік і реплік звинувачення.
6. *Довіра*. Створення атмосфери психологічного комфорту, безпеки, розуміння. Збереження отриманої інформації в таємниці; персональна відповідальність абонента. Абонент зберігає за собою право приймати власне рішення та у будь-який момент припинити розмову. Він також несе особисту відповідальність за наслідки прийнятого рішення.
7. *Доброзичливе та не оціночне ставлення* до абонента. Дотримання консультантом не лише загальноприйнятих норм поведінки, але й уміння уважно слухати, надавати необхідну психологічну підтримку, не засуджувати, намагатися зрозуміти та допомогти кожному, хто звернувся.
8. *Орієнтація на норми та цінності абонента*. Орієнтація консультанта не тільки на соціально прийнятні норми та правила, але й на життєві принципи й ідеали, носієм яких є абонент; розмежування особистих і професійних стосунків. Консультант не виходить на рівень близьких, дружніх контактів з абонентом, які передбачають спілкування поза службою та виходять за межі професійних стосунків. Консультант не повинен надавати інформацію, яка допоможе знайти його поза стінами служби (для цього він може використовувати псевдонім), не має права надавати відомості про час роботи, знаходження, мешкання іншого працівника Т. д., що може стати причиною залежності.
9. *Активність суб'єкта*. Абонент має проявити активність і самостійність у пошуках виходу зі складної ситуації та прийнятті власного рішення.
10. *Добровільність*. Звернення за допомогою та припинення бесіди відбувається з власного бажання абонента. Абонент проявляє самостійність у виборі рішення.
11. *Доступність*. Телефонні служби організовані з урахуванням максимального наближення до клієнта, а саме: телефонний номер простий для запам'ятовування, багатоканальний. Консультація здійснюється безоплатно, оперативно і, як правило, цілодобово.
12. *Нейтральність / недискримінація*. Телефонні служби незалежні від політичних, національних, релігійних та інших поглядів, партій, спільнот тощо.
13. *Професіоналізм*. Абоненти мають право на отримання кваліфікаційної допомоги. Якість роботи контролюють супервізори телефонної служби.

Чинники, що ускладнюють роботу Т. д.: неякісний зв'язок, неможливість отримати невербальну інформацію, неоднозначне розуміння пауз у розмові, що може призводити до припинення розмови абонентом, можливість абонента в будь-який момент перервати розмову.

Зародження телефонної допомоги бере свій початок з першого десятиліття XX ст. У 1906 р. пастор Уоррен ініціював у Нью-Йорку створення ліги «Врятуйте життя», ме-

тою діяльності якої було надання моральної та психологічної підтримки по телефону. У Європі служба психологічної підтримки була створена тільки після II світової війни (1948 р.) і пов'язують це з діяльністю центру «Допомога людям, втомленим життям». Тоді вперше були об'єднані телефонна служба й очний прийом. Однак найпотужніший поштовх у розвитку телефонної допомоги пов'язують із діяльністю англійського священика Чада Вари — засновника руху добровольців-непрофесіоналів «Самаритяни» (1954 р.). Створена в межах цього руху телефонна служба стала прообразом численних подібних центрів у багатьох країнах світу. Мережа служб телефонної допомоги множилася та розвивалася, і для їх взаємної підтримки у Женеві в 1959 р. було створено Міжнародний центр інформації, а через декілька років — Міжнародну федерацію служб невідкладної телефонної психологічної допомоги (IFOTES). У 1974 р., вийшовши на широкий міжнародний рівень, організація «Самаритяни» перетворилась у самостійну інтернаціональну організацію «Біфрендерс Інтернешнл» (Міжнародна дружня допомога). Тоді ж у країнах Азії та Австралії телефонні служби, що мали назви «Лінії Життя», об'єдналися в «Лайф Лайн Інтернешнл» (Міжнародні Лінії Життя).

Щодо назви Т. д., то вона з'явилася у Чехословаччині та Польщі. У 1964 р. д-р Мирослав Плзак створює у Чехословаччині «Лінію довіри» (Linka duvery). У 1967 р. в Гданську та Вроцлаві виникли відділення допомоги по телефону — «Телефони Довіри», діяльність яких зосереджувалась переважно на попередженні самогубств і будувалася на ідеології самаритян.

В Україні служба Т. д. почала працювати порівняно недавно. У 1983 р. в Дніпропетровську було створено подібну службу при психоневрологічному диспансері. У 1988 р. в Одесі на базі громадської організації було організовано «Молодіжний Телефон Довіри», а у 1989 р. в Києві при міському психоневрологічному диспансері було створено «Телефон Довіри». Однак організацію широкої мережі служб невідкладної телефонної психолого-педагогічної допомоги пов'язують із діяльністю центрів соціальних служб для молоді на початку 90-х рр. XX ст. У 1998 р. створено Всеукраїнську Асоціацію телефонних консультантів, метою діяльності якої було розширення мережі служб Т. д. та підвищення ефективності їхньої діяльності.

На сьогодні служби Т. д. можна диференціювати за такими ознаками: орієнтованість на певну цільову групу (за віковою, проблемною або соціальною ознаками), за основним методом роботи (телефонна психотерапія, телефонне консультування, «дружня допомога»), за їхнім статусом (державні, приватні, муніципальні, благодійні), за кадровим складом (професійні, волонтерські).

Найпоширеніша в Україні — професійна модель організації служби Т. д., що дозволяє їй діяти за трьома напрямами: психотерапевтичним, соціально-психологічним і соціально-педагогічним. Психотерапевтичний напрям включає надання консультативної допомоги абонентам, що переживають психотравмуючі ситуації, мають суїцидальні наміри, психічні розлади тощо. Лікар-психотерапевт контролює емоційний стан і поведінку абонента, використовуючи психотерапевтичні методи спілкування з такими особами, враховуючи їхній стан, діагноз, а також категорію інвалідності. Соціально-психологічний напрям включає надання психологічної допомоги по телефону особам, які звернулися з міжособистісних проблем, психічних станів, проблем адаптаційного характеру. Консультант допомагає абоненту розібратись у проблемі, встановлюючи її причини; обговорює результати діагностування, допомагаючи знайти шляхи її вирішення. Соціально-педагогічний напрям уособлює в собі допомогу особам, які звернулися з

питань сім'ї, сімейного неблагополуччя, виховання дітей тощо. Консультант допомагає розібратися в проблемі, знайти шляхи її розв'язання, орієнтуючись на соціальні зв'язки, мікро- та мезосоціум абонента.

Діяльність служби Т. д. з надання екстреної психолого-педагогічної допомоги населенню досить актуальна, бо дозволяє будь-якій людині отримати миттєву доступну допомогу на високому професійному рівні.

Літ.: Практичний досвід роботи спеціалістів спеціалізованих соціальних служб та партнерських організацій Київського міського центру соціальних служб для молоді / Упоряд. К. С. Шендеровський.— К.: ДЦССМ, 2003.— 384 с.; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник.— К.: ДЦССМ, 2002.— 536 с.; Телефон доверия: метод. рекоменд. / Зверева И.Д., Лактионова Г. М.— К., ДЦССМ, 1998.— 24 с.

Лях Т. Л.

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ І СПЕЦІАЛІСТІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ (УАСПССР) — самодіяльна, благодійна громадська організація, діяльність якої здійснюється на засадах розвитку соціальних ініціатив, самоврядування, гласності, добровільності членства й участі в її справах. Асоціація співпрацює з державними, громадськими, політичними, релігійними організаціями, рухами, фондами, творчими спілками, комерційними організаціями.

Асоціація була зареєстрована 7 серпня 1992 р. (свідоцтво № 283). З 1994 р. вона — повноправний член Міжнародної Федерації соціальних робітників (IFSW).

Основні завдання діяльності Асоціації: консолідація зусиль у становленні та розвитку соціальної педагогіки та соціальної роботи в Україні; підтримка зацікавлених організацій і фізичних осіб у покращенні соціальних та економічних умов життя, у розвитку творчого потенціалу людей, формування особистості, яка може діяти самостійно, ініціативно, відповідально; організація діяльності соціальних педагогів і спеціалістів з надання допомоги громадянам і групам, що мають труднощі соціалізації, адаптації та соціальної реабілітації; сприяння підвищенню професійного рівня та становленню соціального статусу соціальних педагогів і соціальних працівників, захисту їх професійних інтересів, створення сприятливих умов роботи, здійснення контролю за виконанням етичних норм.

Члени Асоціації — науковці (доктори та кандидати наук за різними спеціальностями), соціальні педагоги шкіл, працівники центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, фахівці соціальної сфери. Члени Асоціації зробили вагомий внесок у розвиток соціальної роботи та соціальної педагогіки як науки і професії. Члени Асоціації беруть участь у здійсненні програм соціальної підтримки дитинства та юнацтва в Україні.

З 1992 р. в рамках діяльності Асоціації проводились науково-практичні конференції, семінари, школи, серед яких — міжнародні та всеукраїнські. За участю Асоціації опубліковано ряд наукових робіт, серед них: понятійно-термінологічний словник «Соціальна робота / Соціальна педагогіка», методичні посібники з проблем соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, формування життєвих навичок, культури життєвого самовизначення дітей, підлітків і молоді; навчальний посібник «Соціальна робота в Україні», підручник «Соціальна педагогіка: теорія і технології» тощо.

Асоціація — ініціатор розробки Етичного кодексу спеціалістів соціальної сфери, який було затверджено у 2003 р.

Звєрєва І. Д.

ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ В СІМ'Ю ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ — це усиновлення, опіка / піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу. Останні дві форми (прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу) згідно з чинним законодавством — це сімейні форми виховання, положення про які затверджено відповідними Постановами кабінету Міністрів України.

У Конвенції ООН про права дитини, яку Україна ратифікувала ще в 1991 р., у статті 20 наголошено на важливості зростання та виховання дитини в сімейному оточенні. У квітні 2001 р. прийнято Закон України «Про охорону дитинства», у якому встановлено основні засади державної політики у сфері захисту прав дитини як фундаментальної частини людських прав. Саме в цьому Законі зокрема вперше визначено поняття «дитина-сирота», «безпритульні діти», «прийомна сім'я», «дитячий будинок сімейного типу»; зафіксовано право кожної дитини на проживання в сім'ї та можливість у разі екстремальних ситуацій бути влаштованими на виховання у сім'ї громадян.

Усиновлення передбачає набуття дитиною статусу рідної дитини з усіма майновими правами, включаючи право спадкування. На відміну від європейських країн, в Україні існує таємниця усиновлення, що на практиці означає право усиновителів на зміну ім'я, прізвища, по батькові дитини, відомостей про місце її народження та інших біографічних даних.

Опіка / піклування — форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування з метою забезпечення їм умов для утримання, виховання, розвитку, захисту їхніх прав. Опіка / піклування як форми сімейного виховання тотожні за змістом, але відрізняються віком дитини: опіку встановлюють над дітьми до 14 років, а піклування — від 14 до 18 років.

Прийомна сім'я — це сім'я чи окрема особа, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Дитячий будинок сімейного типу — це окрема сім'я, створена за бажанням подружжя чи окремої особи, що не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як п'ятеро, але не більше десяти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Відмінність між прийомною сім'єю та ДБСТ полягає, по-перше, в кількості дітей, яких влаштовують на проживання; по-друге, у тому, що прийомна сім'я — це прийомні батьки та прийомні діти, а дитячі будинки сімейного типу — це діти-вихованці та батьки-вихователі. Спільним є те, що і у прийомних батьків, і у батьків-вихователів можуть бути біологічні діти. По-третє, на відміну від батьків-вихователів, один чи обидва з яких отримують заробітну плату, виконання функцій прийомними батьками не вважають професією. По-четверте, на відміну від прийомної сім'ї, що створюється на базі власної житлової площі, місцеві органи влади / самоврядування, приймаючи рішення про створення дитячого будинку сімейного типу, як правило, беруть на себе зобов'язання про його забезпечення житлом (багатокімнатною квартирою чи будинком) з відповідним обладнанням (пральною машиною, іншою побутовою технікою). Слід зазначити, що Положеннями встановлюються й обмеження для певних категорій населення, які не можуть бути прийомними батьками та батьками-вихователями.

Національним законодавством передбачено також створення патронатної сім'ї, але нормативних документів щодо неї поки що не існує.

Багаторічна зарубіжна практика переконливо доводить, що за допомогою фостерних сімей, (англ. foster — доглядати, виховувати, сприяти), які співпрацюють із соціальними працівниками, вдається вирішувати проблему дитячого сирітства.

Система інтернатного виховання в Україні, яка склалася в радянські часи, не спроможна надати позитивних прикладів спілкування, поведінки в сім'ї, підготувати своїх вихованців до самостійного вирішення проблем, сформувати особистість з почуттям власної гідності, готову здійснювати життєві вибори та нести відповідальність за них. Випускники сиротинців мають об'єктивні обмеження для професійного, духовного та культурного розвитку.

Подальшому розвиткові сімейних форм виховання сприяли пілотні проекти, які були здійснені за підтримки міжнародних донорів, зокрема ЮНІСЕФ. Так, за ініціативою Міністерства у справах сім'ї та молоді, починаючи з 1998 р., упродовж трьох років у Запорізькій області здійснювався експеримент зі створення прийомних сімей. У наступному році експеримент було поширено на м. Київ, Львівську, Одеську, Харківську області, Автономну Республіку Крим. Серед його результатів — розробка та затвердження Постановою Кабінету Міністрів «Положення про прийомну сім'ю» (2002 р.), перші національні публікації, методичні посібники, науково-практичні конференції.

У січні 2005 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про забезпечення організаційно-правових основ соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», який створив підґрунтя для розвитку сімейних форм виховання. У липні 2005 р. вийшов Указ Президента України «Про першочергові завдання щодо захисту прав дітей», у якому визначено конкретні дії, спрямовані на розвиток прийомних форм виховання. У травні 2006 р. Постановою Кабінету Міністрів затверджено Державну програму подолання безпритульності та бездоглядності на 2006–2010 рр., у якій наголошено на пріоритетності розвитку сімейних форм виховання.

Основні повноваження у створенні та забезпеченні функціонування, подальшого розвитку сімейних форм виховання мають служби у справах дітей і соціальні служби для сім'ї, дітей і молоді. У вітчизняній практиці соціальної роботи з'являється новий напрям — робота з сімейними формами виховання, основні види яких — прийомні сім'ї та ДБСТ. Враховуючи складність, специфічність проблеми, для фахового здійснення соціальної роботи з сімейними формами виховання соціальні працівники мають пройти відповідну підготовку. Соціальна робота з сімейними формами виховання має декілька етапів, а саме: підготовка до створення, створення, здійснення соціального супроводу прийомних сімей і ДБСТ. На кожному з етапів діяльності соціального працівника / групи соціальних працівників вирішуються свої завдання. Починаючи з підготовчого періоду, центри соціальних служб діють спільно зі службами у справі неповнолітніх. Для того, щоб забезпечити позитивні результати соціальної роботи з сімейними формами виховання, треба вміти успішно проводити інформаційні заходи, спрямовані на формування належної громадської думки щодо сімейних форм виховання, їх пропаганду та відбір кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі; забезпечити якісне навчання прийомних батьків і батьків-вихователів до виконання своїх функцій; здійснювати соціальний супровід прийомних сімей і ДБСТ, починаючи з найперших днів, особливо впродовж першого року існування, надаючи кваліфіковану різноманітну допомогу та підтримку батькам, особливо під час вирішення проблемних ситуацій; вміти використовувати ресурси, працюючи у партнерстві з іншими фахівцями, державними та недержавними структурами, сім'єю в ім'я та задля інтересів дитини.

Літ.: Закон України «Про охорону дитинства» (26 квітня 2001 р., № 2402-III) / Права дитини: від витоків до інновацій: Зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів.— К.: «Либідь», 2002.— 280 с; Закон «Про забезпечення організаційно-правових основ соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»; Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей (Указ Президента України від 17.02.2005 р. № 1086/2005) / Нормативні матеріали для забезпечення діяльності закладів соціального захисту дітей.— К.: Мін-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, 2005.— С. 24–28; Створення та соціальний супровід прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: Навч.-метод.комплекс / Автори-упоряд.: Г. М. Лактіонова, Ж. В. Петрочко, А. В. Калініна та ін.; Заг. ред. Г. М. Лактіонової, Ж. В. Петрочко.— К.: Науковий світ, 2006.— 270 с.

Лактіонова Г. М.

ЦЕНТР ДЛЯ ВІЛ-ІНФІКОВАНИХ ДІТЕЙ І МОЛОДІ — спеціалізований заклад, що проводить роботу із соціальної адаптації ВІЛ-інфікованих дітей і молоді.

Центр створюється Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями й органами місцевого самоврядування за наявності необхідної матеріально-технічної бази, зокрема приміщень, які відповідають санітарно-гігієнічним нормам і вимогам пожежної безпеки. Фінансування центру здійснюється за рахунок коштів місцевих бюджетів, передбачених для виконання програм, спрямованих на розв'язання проблем дітей, молоді, жінок і сім'ї, а також інших джерел.

Основні завдання центру — створення умов для соціальної адаптації ВІЛ-інфікованих дітей і молоді, розроблення та здійснення заходів щодо соціальної підтримки та супроводу таких дітей і молоді, що спрямовані на їх інтеграцію в суспільство.

Центр, відповідно до покладених на нього завдань, надає ВІЛ-інфікованим дітям і молоді різні види соціальних послуг (соціально-побутові, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, юридичні й інформаційні); здійснює лікувально-оздоровчі заходи, надає, в разі потреби, першу невідкладну допомогу; організовує клуби за інтересами, проводить конкурси; залучає батьків або осіб, що їх замінюють, до співпраці, дає їм методичні поради; організовує роботу груп взаємодопомоги для ВІЛ-інфікованих дітей і молоді, а також батьків або осіб, що їх замінюють; забезпечує харчування дітей і молоді, що в ньому перебувають, відповідно до установлених норм; співпрацює з закладами охорони здоров'я, навчальними закладами й іншими організаціями, які надають допомогу ВІЛ-інфікованим дітям і молоді; направляє в разі необхідності осіб, що звернулися до центру, до закладів та установ, які можуть забезпечити задоволення їхніх потреб.

Відповідно до поставлених завдань, в центрах визначають необхідні соціальні послуги та форми роботи, спрямовані на соціальну підтримку дітей, молоді, які живуть з ВІЛ, і їхніх сімей. Це консультації юриста, психолога, соціального працівника, проведення підтримуючого консультування — кауселінг, арт-терапевтичні заняття, індивідуальні та групові розвиваючі заняття для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, організація дозвілля дітей в ігрових кімнатах, курси занять для батьків із питань розвитку, виховання та догляду за дітьми, які живуть із ВІЛ, клуби вихідного дня тощо.

Літ.: Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія.— К.: Наук. світ, 2006.— 363 с.; Здійснення соціальної роботи центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2004 році: Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді // За заг. ред. С. В. Толстоухової.— К.: Держсоцслужба, 2005.— 48 с.; Методичні рекомен-

дації щодо соціальної підтримки людей, які живуть з ВІЛ: з досвіду роботи / Ю. В. Калашников, Л. П. Крисов.— К.: ДЦССДМ, 2005.— 115 с.; Структурна профілактика як метод запобігання новим випадкам ВІЛ-інфікування та покращання якості життя людей, які живуть із ВІЛ / СНІД: Метод. матеріали для тренера / Автори-упоряд.: В. В. Молочний, Т. П. Цюман, В. В. Лях; За заг.ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Науковий світ, 2006.— 93 с.

Безпалько О. В.

ЦЕНТРИ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ ДЛЯ СІМ'Ї, ДІТЕЙ І МОЛОДІ — спеціальні заклади, уповноважені державою реалізувати соціальну політику шляхом проведення соціальної роботи з дітьми, молоддю та сім'ями. Центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді належать до соціальних служб територіального охоплення, що дає можливість залучити спеціалістів певного профілю та необхідної кваліфікації; створити можливості для клієнтів певної територіальної одиниці користуватися послугами спеціалістів; чітко виокремити конкретні соціальні проблеми дітей, сімей і молоді певної громади й об'єднати її ресурси для їх вирішення; посилити відповідальність керівників і виконавців за кінцевий результат діяльності.

Юридично створення центрів соціальних служб для молоді було закріплене Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (05.02.1993 р., № 2998-XII). У ст. 6 цього закону зазначалося, що для підтримки соціального становлення та розвитку молоді утворюються центри соціальних служб для молоді та їхні спеціалізовані формування. На виконання цього Закону Кабінет Міністрів України постановою від 13 серпня 1993 р. № 648 «Про соціальні служби для молоді» затвердив Типове положення про соціальні служби для молоді, згідно з яким соціальні служби для молоді отримали статус спеціальних структур, що надають соціальні послуги та соціальну допомогу молоді віком від 15 до 28 років. 1 січня 2005 р. було створено Державну соціальну службу для сім'ї, дітей і молоді як урядовий орган державного управління, а центри соціальних служб для молоді перейменовано в центри соціальних служб для сім'ї, дітей й молоді (надалі ЦССДМ).

Центри створюються відповідними органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування, належать до сфери їх управління та підпорядковуються відповідно органу виконавчої влади чи виконавчому органу сільської, селищної, міської ради. Система центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді функціонує на державному (Державна служба для сім'ї, дітей і молоді), регіональному (регіональні ЦССДМ відповідно до територіально-адміністративного поділу України) і місцевому рівнях (районні, міські, селищні, сільські, районні у містах ЦССДМ).

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді на місцях забезпечують доступ до соціальних послуг за такими напрямами: соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах; соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу; соціальний супровід матерів, які мають намір відмовитися від новонародженої дитини; профілактика ВІЛ / СНІДу та наркозалежної поведінки серед підлітків і молоді; організація інформаційно-просвітницької роботи через мережу мобільно-консультативних пунктів; здійснення соціальної роботи на вулиці; підтримка фізичного та психічного стану дітей і молоді з функціональними обмеженнями, адаптація та інтеграція їх у суспільство; соціальний патронаж молоді, що відбуває чи відбула покарання в формі обмеження або позбавлення волі на певний строк; проведення соціально-профілактичної роботи щодо формування в підлітків і молоді основ здо-

рового способу життя; соціальна підтримка дітей і сімей, які живуть з ВІЛ; реалізація програм соціальної адаптації та підготовки до самостійного життя дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з числа учнів старших класів та випускників інтернатних закладів; розробка та поширення соціальної реклами.

На 01.01.2012 р. мережа Центрів складала 1400 Центрів: 27 регіональних, 484 районних, 165 міських, 34 районних у містах, 181 сільський, 52 селищних і 457 філій районних центрів. У Центрах працює 4635 спеціалістів. Зокрема, серед працівників Центрів: 2527 — педагогів, соціальних педагогів, психологів, спеціалістів із соціальної роботи, соціологів, 306 — юристів, 933 — бухгалтерів і економістів, інженерів-системотехніків, 19 — медичних працівників, 850 — фахівців інших спеціальностей.

Для забезпечення ефективної роботи в громаді з різними категоріями сімей, дітей і молоді, Центри утворюють спеціалізовані формування, це служба соціальної підтримки сім'ї; служба «Телефон Довіри», інформаційно-тренінгові центри, Школи волонтерів, консультаційні пункти у пологових стаціонарах, жіночих консультаціях, будинках дитини, Служби соціально-профілактичної роботи, Мобільні консультаційні пункти соціальної роботи, служба з роботи зі споживачами ін'єкційних наркотиків. Завдяки роботі таких формувань ЦССДМ мають змогу надавати широкий спектр послуг різним категоріям дітей, сімей і молоді. У 2011 р. їх чисельність становила 3214, зокрема: 760 Служб соціальної підтримки сім'ї; 28 інформаційно-тренінгових центрів; 67 Служб «Телефон Довіри»; 488 Мобільних консультаційних пунктів соціальної роботи; 217 Служб соціально-профілактичної роботи; 489 Шкіл волонтерів; 554 консультаційних пунктів у пологових стаціонарах; 129 консультаційних пунктів у жіночих консультаціях; 13 консультаційних пунктів у будинках дитини.

Також з метою забезпечення соціального обслуговування та соціальної реабілітації сімей і осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, діє мережа закладів соціального обслуговування (цілодобові та денні стаціонари), що надають на безоплатній основі соціальні послуги та забезпечують соціальну підтримку сімей, дітей і молоді.

Станом на 01.01.2012 р. в Україні функціонувало 82 заклади: 21 центр соціально-психологічної допомоги; 19 соціальних гуртожитків для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; 15 соціальних центрів матері та дитини; 15 центрів соціально-психологічної реабілітації дітей і молоді з функціональними обмеженнями; 7 центрів для ВІЛ-інфікованих дітей і молоді; 5 центрів ресоціалізації наркозалежної молоді. У закладах соціального обслуговування працює 885 спеціалістів.

Літ.: Звєрєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика: Монографія.— К.: Правда Ярославичів, 1998.— 393 с.; Здійснення соціальної роботи центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2004 році: Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді // За заг. ред. С. В. Толстоухової.— К.: Держсоцслужба, 2005.— 48 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.

Безпалько О. В., Пінчук І. М.

ЦЕНТР СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ — заклад, що надає соціальні послуги особам, які опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок стихійного лиха, учинення стосовно них злочину, насильства (у тому числі, у сім'ї) або реальної його загрози, а також за інших обставин, наслідки яких вони не можуть подолати самостійно.

Ц. с. п. д. утворюється місцевим органом виконавчої влади й органом місцевого самоврядування. Контроль та організаційно-методичне забезпечення діяльності *Ц. с. п. д.* покладається відповідно на республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні, Київський і Севастопольський міські центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді.

Ц. с. п. д. у цілодобовому порядку здійснює прийом осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, і надає їм невідкладну допомогу. Максимальний строк перебування особи у закладі становить 90 діб.

Зарахування особи до *Ц. с. п. д.* здійснюється згідно з наказом директора центру, що видається на підставі письмової заяви особи (у разі звернення сім'ї — особистої заяви всіх повнолітніх її членів), за наявності документа, що посвідчує особу, і виписки з медичної карти амбулаторного (стаціонарного) хворого (облікова форма № 027/о); письмового клопотання місцевого органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування або центру соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді за місцем проживання особи чи сім'ї.

У разі відсутності документа, що посвідчує особу, виписки з медичної карти *Ц. с. п. д.* разом із відповідним центром соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді за місцем проживання особи, яка звернулася до центру, надає допомогу в їх оформленні. Особа, яка зараховується до *Ц. с. п. д.*, ознайомлюється з Правилами внутрішнього розпорядку, затвердженими директором, правами та обов'язками мешканців установи. До *Ц. с. п. д.* не приймаються особи, які перебувають в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння; особи з симптомами хвороби в гострому періоді або в період загострення хронічних захворювань; психічно хворі; особи, що потребують постійного стороннього догляду та не в змозі самостійно себе обслуговувати.

Відповідно до Типового положення про центр соціально-психологічної допомоги, що затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2004 р. № 608, *основним завданням центру є* надання невідкладної комплексної допомоги (психологічних, соціально-побутових, соціально-педагогічних, соціально-медичних, інформаційних і юридичних послуг тощо) особам, які опинилися у складних життєвих обставинах, що сприятиме якнайшвидшому їх поверненню до нормальних умов життєдіяльності.

Ц. с. п. д. відповідно до покладених на нього завдань надає в умовах цілодобового стаціонару допомогу та тимчасовий притулок особам, які опинилися у складних життєвих обставинах і потребують тимчасового притулку, у разі відсутності у зазначених осіб засобів до існування, а також забезпечує їх харчуванням; надає соціальні послуги таким особам шляхом консультування за допомогою телефонного зв'язку, а також в умовах денного стаціонару без забезпечення тимчасовим притулком і харчуванням; надає консультації з питань застосування норм законодавства, допомогу в оформленні документів, забезпечує захист і реалізацію прав дітей, молоді та сімей, зокрема шляхом представлення їх інтересів перед третіми особами; проводить оцінку потреб осіб, які звернулися до *Ц. с. п. д.*, і складає разом із ними індивідуальний план заходів щодо усунення складних життєвих обставин з установленням строку його виконання; проводить психологічну діагностику з метою психологічної корекції, реабілітації та адаптації; надає посередницькі послуги під час здійснення діагностичних заходів, у разі потреби здійснює профілактичні та лікувально-оздоровчі заходи, надає першу невідкладну допомогу у разі нещасного випадку; сприяє працевлаштуванню, влаштуванню на навчання; надає інформацію про графік роботи структурних підрозділів органів вико-

навчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій різних форм власності, взаємодіє з ними при розв'язанні проблем осіб, які звернулися до *Ц. с. п. д.*; інформує центр соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді за місцем проживання особи про необхідність надання їй подальшої соціальної підтримки; порушує перед відповідними органами клопотання про застосування передбачених законодавством санкцій до фізичних і юридичних осіб у разі недотримання ними законодавства стосовно захисту прав, свобод і законних інтересів осіб, що тимчасово проживають у *Ц. с. п. д.*

У своїй роботі *Ц. с. п. д.* має право визначати самостійно форми та методи роботи, використовувати для провадження своєї діяльності кошти інших джерел, у тому числі міжнародної фінансової, технічної допомоги та міжнародні гранти.

Діяльність *Ц. с. п. д.* відбувається на *принципах* захисту прав людини, гуманності, законності, доступності послуг, конфіденційності, поваги до особистості.

Наказом Міністерства України у справах сім'ї, дітей і молоді № 91 від 07.07.2004 р. затверджено Типову структуру та штатний розклад центру соціально-психологічної допомоги. Необхідна кількість посад працівників визначається кожним *Ц. с. п. д.* відповідно до затверджених граничної чисельності та фонду оплати праці.

Літ.: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.2004 р. № 608 «Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної допомоги»; Наказ Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді від 07.07.2004 р. № 91 «Про затвердження Типових структури і штатного розкладу центру соціально-психологічної допомоги».

Журавель Т. В.

ЦЕНТР СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ — заклад соціального захисту, що створюється для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років, які опинились у складних життєвих обставинах, для надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги.

До *Ц. с. п. р.* приймаються діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, переведені з притулків для дітей, залишилися поза сімейним оточенням, зазнали насильства та потребують соціально-психологічної допомоги і реабілітації. Прийняття дітей до *Ц. с. п. р.* здійснюється за висновком психолого-медико-педагогічної консультації на підставі направлення відповідної служби у справах дітей, за клопотанням органів опіки та піклування, органів управління освітою, у справах сім'ї та молоді, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, кримінальної міліції у справах дітей, притулків для дітей, батьків. Дитина може особисто звертатися за допомогою до *Ц. с. п. р.* цілодобово. У такому разі протягом трьох днів вона направляється до притулку для дітей у супроводі працівника центру або залишається у центрі. До *Ц. с. п. р.* не приймаються діти, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, психічно хворі, із симптомами хвороби в гострому періоді або в період загострення хронічних захворювань, а також ті, що вчинили правопорушення та щодо яких прийнято відповідними органами чи посадовими особами рішення про затримання, арешт або поміщення до приймальника-розподільника для дітей. Строк перебування дитини в *Ц. с. п. р.* визначається на основі вивчення потреб дитини, соціальної ситуації її розвитку, інших конкретних обставин, але не може перевищувати відповідно 9 і 12 місяців у разі стаціонарного та денного перебування.

У *Ц. с. п. р.* створюються групи до 10 осіб, які об'єднують дітей за віком, принципом родинності, характером і ступенем соціально-психологічної дезадаптації (у разі необхідності групи можуть комплектуватися дітьми різного віку). Групи тривалого (стаціонарного) перебування формуються з дітей, які потребують тривалої соціально-психологічної реабілітації. Групи денного перебування формуються з дітей, які проживають у сім'ях, інтернатних закладах тощо і потребують соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової й інших видів допомоги. Діти з груп тривалого (стаціонарного) перебування навчаються у загальноосвітніх навчальних закладах різних типів, розташованих поблизу *Ц. с. п. р.*, або за індивідуальними навчальними програмами.

У відповідності до Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28.01.2004 р. № 87 основними завданнями *Ц. с. п. р.* є: надання дітям комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги; проведення психолого-педагогічної корекції з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини; створення умов для здобуття дітьми освіти з урахуванням рівня їх підготовки; сприяння формуванню у дітей власної життєвої позиції для подолання звичок асоціальної поведінки; здійснення трудової адаптації дітей з урахуванням їх інтересів і можливостей; розроблення рекомендацій з питань соціально-психологічної адаптації дітей для педагогічних і соціальних працівників і батьків.

Ц. с. п. р. здійснює свою діяльність у наступних напрямках: проведення оцінки фізичного та психічного розвитку дітей; надання соціально-психологічної допомоги дитині; встановлення місця проживання батьків, родичів, опікунів (піклувальників) дитини тощо; здійснення заходів із захисту прав та інтересів дітей (житлові, майнові права тощо); сприяння органам опіки та піклування в подальшому влаштуванні дітей; надання телефонних консультацій із соціальних, психологічних, педагогічних, правових та інших питань життєдіяльності дітей через службу «Телефон довіри для дітей».

Ц. с. п. р. може мати такі структурні підрозділи:

1) *Відділення соціальної, психологічної та педагогічної діагностики і реабілітації* — аналізує стан педагогічної занедбаності дитини, надає соціально-психологічну допомогу, сприяє органам опіки та піклування у подальшому влаштуванні дітей, проводить роботу щодо встановлення місця проживання батьків, родичів, опікунів (піклувальників) дитини тощо.

2) *Лікувально-профілактичне відділення* — організовує своєчасне надання дітям лікувально-профілактичної допомоги, що передбачає: проведення оцінки їх фізичного та психічного розвитку; проведення терапії загальних нервово-психічних відхилень; здійснення контролю за організацією та режимом харчування в закладі, дотриманням санітарно-епідемічних вимог; забезпечення оздоровлення; проведення інформаційно-просвітницької роботи серед дітей, батьків, персоналу закладу з питань здорового способу життя.

3) *Юридична служба* — надає дітям, їх батькам, опікунам (піклувальникам), прийомним батькам і батькам-вихователям консультації з правових питань. Звертається з клопотанням до відповідних органів, установ і організацій щодо захисту прав та інтересів дітей (житлові, майнові права тощо).

4) *Служба «Телефон довіри для дітей»* — надає телефонні консультації з соціальних, психологічних, педагогічних, правових та інших питань життєдіяльності дітей.

Робота структурних підрозділів центру проводиться відповідно до положень про ці підрозділи, які затверджуються директором *Ц. с. п. р.*

За основною проблемою вихованців *Ц. с. п. р.* умовно можна об'єднати в такі групи: діти, які пережили насильство, жорстоке поводження в сім'ї, були залучені до найгірших форм праці; діти-жертви секс-бізнесу; діти, які пережили втрату батьків; загублені / підкинуті діти; діти з адиктивною поведінкою; діти з девіантною поведінкою; діти з особливими потребами (фізичні вади; психічні вади — затримка психічного розвитку, розумова відсталість; психіатричні вади); ВІЛ-інфіковані діти; діти, які переживають конфлікт з однолітками, дорослими в навчальних закладах та ін.

Стосовно кожної дитини, яка потрапила в *Ц. с. п. р.*, складається план індивідуальної роботи як з нею, так і з її батьками чи особами, які їх замінюють. *Індивідуальний план роботи* — це документ, що відображає логіку, зміст і процедуру надання послуг із метою подолання складних життєвих обставин, в яких опинилась дитина. Для складання індивідуального плану роботи і, відповідно, прогнозування результатів, здійснюється *комплексна оцінка потреб дитини та її соціального оточення*.

Так, під час складання індивідуального плану фахівці мають: визначити проблему, яку необхідно вирішити, чи потребу, яку необхідно задовольнити (виявлення проблеми); зібрати та проаналізувати всю наявну інформацію з метою зрозуміння характеру і причин виникнення проблеми чи потреби та встановити ресурси і сильні сторони дитини та її сім'ї (за умови її наявності), які можуть бути використані для вирішення проблеми (оцінка); уточнити, чого слід досягнути, і конкретизовано визначити бажані результати, на досягнення яких буде спрямовано зусилля (формування мети та завдань); визначити всі можливі дії, здійснення яких може привести до досягнення бажаних результатів, порівняти різні підходи й обрати найбільш ефективні дії; вирішити, хто, як, де і коли буде здійснювати кожну дію; встановити, чи призвели ці дії до досягнення бажаних результатів (оцінка ефективності).

Також при складанні індивідуального плану враховується те, за яких обставин дитина потрапила у заклад, її правовий статус, вік, соціально-психологічні особливості та завдання щодо постійного місця влаштування: повернення у біологічну сім'ю; усиновлення; встановлення опіки / піклування; влаштування у прийомну сім'ю; влаштування у дитячий будинок сімейного типу; влаштування у державний заклад.

Компонентами індивідуального плану роботи з дитиною та її батьками або особами, що їх замінюють, можуть бути: *соціальний компонент* — вивчення соціального оточення дитини та можливостей залучення до реабілітації; робота з батьками або особами, що їх замінюють; залучення установ та організацій для надання допомоги дитині та її найближчому оточенню; *правовий компонент* — встановлення юридичного статусу дитини; у разі потреби, спільно зі службою у справах дітей, притягнення батьків до відповідальності; забезпечення житлових і майнових прав дитини; *медичний компонент* — на основі визначення стану здоров'я дитини, сприяння у лікуванні та реабілітації; профілактичні медичні заходи, формування культури здорового способу життя (спільно з психологом і вихователями); *психологічний компонент* — розвиток пізнавальної

сфери дитини (здійснюється на основі діагностики); розвиток і корекція психоемоційної сфери, мотиваційної, поведінкової (індивідуальна та групова розвивально-корекційна робота; здійснюється на основі діагностики); *педагогічний блок (компонент)* — забезпечення розвитку дитини відповідно до віку; відновлення або сприяння у отриманні освіти — забезпечення навчання у школі, інших закладах; формування культури здорового способу життя (спільно з медиком і психологом); формування культури спілкування тощо.

Індивідуальний план роботи з дитиною та її соціальним оточенням повинен носити комплексний характер і має як складатись, так і реалізовуватись із залученням психолога, соціального працівника / педагога, юриста, медичного працівника, вихователя, які мають працювати як єдина команда. План обов'язково повинен узгоджуватись між спеціалістами, які працюють із дитиною та сім'єю, може вестись окремо різними спеціалістами, кожним у своїй частині.

Надзвичайно важливою складовою роботи з дитиною, що перебуває у *Ц. с. п. р.*, є *робота з батьками дитини*. Ця діяльність має на меті не ситуативне, а комплексне вирішення життєвих труднощів родини та забезпечення безпечного й комфортного перебування дитини в сім'ї, у природному для неї середовищі, яке якнайкраще сприятиме забезпеченню прав дитини та задоволенню її потреб.

Основні завдання Ц. с. п. р. у роботі з батьками: сприяння у вирішенні психоемоційних проблем (ресурсами психолога закладу або ж із залученням фахівців інших організацій); роз'яснення психолого-характерологічних (на основі діагностики дитини) і вікових особливостей дитини; відпрацювання ефективних психолого-педагогічних форм взаємодії з дитиною; моделювання складних ситуацій у взаємодії з дитиною та розробка шляхів їх вирішення; відпрацювання ефективних методів виховання, контролю поведінки дитини тощо; формування здатності батьків сприяти розвиткові дитини (використання книг, іграшок, ігор та інших інструментів взаємодії з дитиною з метою розвитку її когнітивних, соціальних, мовленнєвих та інших навичок); підвищення рівня прив'язаності між батьками та дитиною (формування навичок тактильного спілкування, оптимізація емоційного спілкування тощо).

Основними критеріями ефективності реабілітації дитини у *Ц. с. п. р.* є досягнення найкращої з можливих життєвої ситуації дитини, де забезпечуються всі її права, дотримуються інтереси та реалізуються потреби, створено можливості для її гармонійного розвитку та позитивної соціалізації.

Літ.: Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р., № 20/95; Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 2004 р. № 87 «Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей»; Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. / Авт.: Безпалько О. В., Бурковська Л. П., Журавель Т. В. та ін. / За ред. Звєрєвої І. Д., Петрочко Ж. В.— К.: Видавничий дім «КАЛИТА», 2010.— 376 с.

Журавель Т. В.

ЦЕНТР СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ І МОЛОДІ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ — заклад денного перебування дітей і молоді з *особливостями психофізичного розвитку* віком від 7 до 35 років, мета діяльності якого — відновлення і підтримка їхнього фізичного та психічного стану, адаптація

та інтеграція в суспільство. В основу діяльності цих центрів покладено такі принципи: дитина з обмеженими можливостями здоров'я — це рівноправний член суспільства; вона повинна мати рівні з іншими можливості, а суспільство, держава та сім'я мають їх забезпечити; дитина з обмеженими можливостями здоров'я має жити та розвиватись у природному середовищі, у своїй сім'ї; реабілітаційні послуги дітям мають надаватися за місцем проживання, в її громаді; формування життєвої компетентності дитини-інваліда неможливе без відповідного суспільного оточення, без спілкування з однолітками, без колективу.

Основні напрями соціально-педагогічної роботи, які реалізують у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей і молоді з функціональними обмеженнями це: діагностика та корекція соціально-психологічного стану дітей і молоді; лікувально-оздоровча робота з дітьми та молоддю; соціально-побутове обстеження родин, що мають дітей із особливостями психофізичного розвитку; формування в дітей і молоді навичок соціальної компетентності; розвиток потенційних творчих можливостей дітей і молоді; профорієнтаційна робота з молодими інвалідами; організація культурно-дозвільної діяльності дітей і молоді з функціональними обмеженнями; соціально-педагогічна робота з батьками та родичами дітей з особливостями психофізичного розвитку.

У більшості таких центрів працюють міждисциплінарні команди фахівців: соціальний педагог, логопед-дефектолог, психолог, реабілітолог, соціальний працівник. Щоб створити умови для взаємодії дітей і молоді з функціональними обмеженнями з їхніми фізично здоровими ровесниками, фахівці залучають до роботи в центрах волонтерів із числа школярів і студентів. Вони допомагають працівникам центрів у підготовці та проведенні різних заходів, працюють у змішаних групах, супроводжують дітей під час поїздок на концерти, екскурсії, беруть участь у клубах спілкування тощо. Міждисциплінарний підхід у роботі центрів соціально-психологічної реабілітації дітей і молоді з функціональними обмеженнями дозволяє забезпечити надання клієнтам комплексу соціальних послуг і здійснювати різні форми соціально-педагогічної роботи, зокрема: послуги з побутової реабілітації дітей із функціональними обмеженнями (навчання елементам самообслуговування та норм елементарної поведінки в різних мікросоціумах); психологічне консультування дітей і молоді з особистісних проблем; послуги з психологічної корекції; лікувально-оздоровчі заняття в облаштованих кімнатах, басейнах тощо; консультування батьків, родичів дітей і молоді з функціональними обмеженнями з юридичних, правових, психолого-педагогічних питань; соціально-психологічні тренінги для дітей і молоді; ігротеки для дітей із функціональними обмеженнями; навчальні програми та курси для дітей і молоді з функціональними обмеженнями; групи тимчасового перебування дітей із функціональними обмеженнями; гуртки та творчі майстерні для дітей і молоді з функціональними обмеженнями; прокат реабілітаційного обладнання; бібліотечне обслуговування батьків і дітей із функціональними обмеженнями; групи психологічної підтримки для батьків; відвідування дітьми культурно-масових заходів у театрах, клубах, кінотеатрах тощо; виставки творчих робіт дітей із функціональними обмеженнями; екскурсії, свята, фестивалі, конкурси; клуби спілкування та клуби за інтересами для дітей і молоді з функціональними обмеженнями; оздоровчі літні табори для дітей із функціональними обмеженнями та їхніх батьків; спільні оздоровчі зміни дітей і молоді з функціональними обмеженнями та їхніх ровесників. Кожний центр соціально-психологічної реабілітації

дітей і молоді з функціональними обмеженнями самостійно визначає необхідні види соціальних послуг і форми роботи з зазначеного переліку, враховуючи особливості дітей і молоді, які в ньому перебувають.

Літ.: Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія.— К.: Наук. світ, 2006.— 363 с.; Досвід соціальної роботи. Інформаційно-методичний бюлетень № 4–5.— К.: КМСС–ССДМ, 2005.— 170 с.; Звєрєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика: Монографія.— К.: Правда Ярославичів, 1998.— 393 с.; Здійснення соціальної роботи центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2004 році: Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді // За заг. ред. С. В. Толстоухової.— К.: Держсоцслужба, 2005.— 48 с.; Мирошніченко Н. О. Умови інтеграції осіб із функціональними обмеженнями у суспільство // Соціальна робота в Україні.— 2005.— № 2 (10) — С. 63–69; Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з обмеженими функціональними можливостями. / За ред. А. Й. Капської.— К.: ДЦССМ, 2003.— 146 с.

Безпалько О. В.

Технології та інновації соціальної / соціально-педагогічної роботи

ВЕДЕННЯ ВИПАДКУ — провідна технологія соціально-педагогічної роботи з конкретною проблемною ситуацією, у якій об'єднано й певний моніторинг ситуації, і залучення інших інституцій, і здійснення координації дій з метою розв'язання психологічних, міжособистісних, соціальних проблем клієнта, його оточення. Реалізується шляхом встановлення безпосередньої взаємодії між спеціалістом (соціальним педагогом / соціальним працівником) і клієнтом. *В. в.* як процес дуже близький до управлінських моделей, тому даний метод деякою мірою можна розглядати як універсальний. Ця технологія розвивається з початку XX ст.

В. в.— це процес ідентифікації людини, що має специфічні соціальні потреби, розробки та реалізації плану, за яким соціальні, освітні й медичні ресурси використовують найбільш ефективно з метою досягнення оптимального результату для клієнта за найменших витрат. *В. в.* можна розглядати як інструмент оптимізації витрат, зростання ефективності, раціоналізації послуг і ресурсів.

В. в.— це об'єднуюча технологія в роботі соціального педагога, бо враховує й інтегрує в собі інші технології, а саме: оцінювання, оцінки потреб, раннього втручання, роботи з клієнтом, надання послуг тощо. Ці технології є етапами технології *В. в.*, саме тому її можна вважати політехнологічною. Індикатор ефективності впровадження технології *В. в.*— результативність означених технологій. Як технологія вона спрямована на забезпечення послідовності та доступності послуг з урахуванням відповідності їхньої інтенсивності до реальних потреб клієнтів соціально-педагогічної діяльності та орієнтується на можливості, наявні ресурси стану системи соціального обслуговування, соціально-педагогічної підтримки, надання послуг. Основні принципи *В. в.*— комплексність, міждисциплінарна та міжвідомча взаємодія в здійсненні соціально-педагогічної роботи, співпраця соціального педагога та клієнта, спадкоємність діяльності тощо.

Існують різні моделі *В. в.*: мультидисциплінарна, трансдисциплінарна, міждисциплінарна (міжпрофесійна), в основі яких лежить командний підхід до координації послуг, що підсилює ефективність цієї технології.

Мультидисциплінарна модель передбачає *В. в.* командою різних спеціалістів із різних галузей знань, які працюють за окремими планами роботи та завданнями. На регулярних зустрічах проводять оцінювання виконаної роботи, визначають пакет послуг, які пропонують конкретному клієнту. У цій моделі координацію роботи членів команди, представлення нових випадків здійснює соціальний працівник — менеджер *В. в.*

Міждисциплінарну модель вважають однією із найбільш перспективних у створенні скоординованого пакету послуг, завдяки інтеграції зусиль усіх фахівців. Члени команди узгоджують на регулярних зустрічах головні питання щодо *В. в.*, а саме: порядок взаємодії, єдиний план втручання, усі етапи *В. в.*, перелік послуг, умови їх надання. Це дозволяє запобігти дублюванню послуг, хаотичності їх надання. Важливий принцип функціонування моделі — врахування думки клієнта під час планування та надання йому

соціальних послуг. Тому клієнт може брати участь у зустрічах міждисциплінарної команди як партнер. Головна роль менеджера випадку — координація роботи команди, а також представництво інтересів клієнта перед командою, захист його прав.

У рамках функціонування трансдисциплінарної моделі лише один член команди підтримує прямий зв'язок з клієнтом і виступає об'єднуючою ланкою між спеціалістами та клієнтом.

Основа процесу координації роботи команди утворена з таких складових динамічної взаємодії: взаємообмін повною, точною, детальною інформацією між членами команди, які є представниками різних соціальних інституцій громади; відповідальність за прийняті рішення, дані проведеної оцінки потреб клієнта, надані послуги тощо; формування єдиних переконань членів команди щодо цілей *В. в.*, пріоритетності інтересів клієнта / дитини та найкращого середовища для її розвитку тощо.

Функціонал менеджерів *В. в.* об'єднує такі професійні вміння як адвокація (захист прав та інтересів клієнта), фасилітація (допомога в рідних видах діяльності), побудова чи використання мереж (систем підтримки). Функції соціального педагога / соціального працівника / менеджера під час упровадження цієї технології: організаційна, координувальна, оцінювальна, захисна, моніторингова. Менеджер *В. в.* виконує роль адвоката, який гарантує надання послуг, визначення індивідуальних потреб клієнта, недопущення необґрунтованого дострокового закриття випадку тощо. Серед управлінських ролей: лідер команди, керівник персоналу, адміністратор, соціальний організатор, менеджер змін тощо.

Як процес технологія *В. в.* має певні етапи, а саме: оцінка потреб клієнта (див. *оцінка потреб дитини*); аналіз результатів оцінки та обґрунтування необхідності відкриття та *В. в.*; прийняття рішення про відкриття випадку / взяття під соціально-педагогічний супровід; планування випадку (розробка спільно з клієнтом індивідуального плану роботи: визначення його мети, часових меж, конкретних дій, заходів тощо); надання послуг / соціально-педагогічний супровід; оцінка процесу, оцінка результатів роботи (підсумкова); закриття випадку.

Дотримання послідовності етапів технології *В. в.* забезпечує результативність роботи соціального педагога.

Головна мета *В. в.*— оптимізувати функціонування клієнта, надаючи йому якісні й ефективні послуги, його максимальне залучення до розв'язання власних проблем на всіх етапах *В. в.*

Літ.: Кочубей А., Умарова Н. Визит в семью, или практика работы с семьями: учебн. пособие.— Псков: ПЛИПКРО, 2002.— 118 с.; Сидоров В. Н. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход.— Винница: Глобус-пресс, 2006.— 408 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник / за ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.; Соціальний супровід сімей, що опинились в складних життєвих обставинах: метод. посіб. / І. Звєрєва, В. Кузьмінський , Ж. Петрочко та ін.— К.: ДЦССДМ, 2006.— 84 с.

Звєрєва І. Д., Петрочко Ж. В.

ВУЛИЧНА СОЦІАЛЬНА РОБОТА («аутріч-робота» від англ. outreach — досягнення ззовні) — форма соціальної роботи, спрямована на надання допомоги різним категоріям клієнтів безпосередньо у місцях їх знаходження, являє собою спосіб установлення й підтримки контакту між фахівцями та представниками цільової групи, потенційно зацікавленими в послугах, що надаються.

Внесок у розвиток теорії й технології здійснення вуличної соціальної роботи в Україні зробили українські (О. Балакірєва, Р. Вайнола, Т. Ваненкова, Т. Зайцевська, А. Капська, С. Лукашов, І. Мигович, О. Сакович, Т. Семигіна) і російські (О. Боголюбова, Є. Воронова, Р. Йорік, С. Суворова, Є. Холостова) науковці та практики.

На сьогодні основними клієнтами *В. с. р.* виступають безпритульні та бездоглядні діти, підлітки та молодь; споживачі ін'єкційних наркотиків (СІН); жінки, залучені до комерційного сексу (ЖКС); чоловіки, що мають секс з чоловіками (ЧСЧ).

В. с. р. вважається «низькопороговою» формою надання допомоги клієнтам, у той час, як, наприклад, притулок або центр реабілітації є «високопороговими» формами допомоги. Висота «порогу доступності» визначається кількістю та серйозністю вимог, яким має відповідати клієнт, щоб отримати доступ до послуг тієї чи іншої організації. Отже, у межах *В. с. р.* вимог до клієнта, як правило, не існує, окрім єдиної — бути неагресивними щодо фахівців, які її здійснюють, та не створювати загрози їхньому життю, здоров'ю та безпеці.

Саме через таку особливість *В. с. р.* дає змогу контактувати з тими клієнтами, що не виявляють активності в отриманні послуг та не бажають змінювати ризиковану поведінку.

В Україні станом на 2011 р. *В. с. р.* здійснюється переважно громадськими організаціями, а також центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, що, як правило, реалізують її в межах проектів і програм, оскільки не мають стабільного фінансування з боку держави на її систематичне впровадження.

Технологія *В. с. р.* передбачає пошук фахівцями відповідних служб своїх потенційних клієнтів та перенесення надання деяких послуг (консультування, інформування, профілактика, зниження шкоди) із закладів та установ безпосередньо «на вулицю», ближче до представників найбільш уразливих груп.

Основні завдання В. с. р.: виявлення клієнтів, що потребують допомоги; встановлення контакту з клієнтами безпосередньо в місцях їх перебування; міждисциплінарне ведення випадку, обмежене рамками вуличної роботи; реалізація програм зменшення ризику та шкоди для здоров'я; мотивування клієнтів до добровільної зміни способу життя; спрямування або супроводження клієнтів для отримання допомоги в різноманітних службах та організаціях.

Одним із видів *В. с. р.* є *мобільний консультативний пункт* (МКП), що передбачає оснащення вуличної служби транспортом (автобусом або мікроавтобусом), що дозволяє розширити спектр завдань *В. с. р.* та, відповідно, послуг, які надаються. Зокрема, у транспорті можна проводити індивідуальне консультування, надавати медичну допомогу, здійснювати експрес-тестування на ВІЛ, інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ) та гепатити, інші інфекції. Крім того, МКП дозволяє збільшити географічне охоплення, встановити контакт з більшою кількістю клієнтів і надати їм більш ефективну допомогу.

Основними принципами В. с. р. є: дотримання прав людини; дотримання якнайкращих інтересів клієнта; неупереджене, об'єктивне ставлення до клієнта; реалістичність очікувань від клієнта; добровільність у наданні послуг; збереження конфіденційності; міждисциплінарний підхід.

Здійснення *В. с. р.* покладається на *міждисциплінарну команду вуличних працівників,* що являє собою групу професіоналів, які взаємодоповнюють і замінюють один одного у ході виконання встановлених цілей і завдань *В. с. р.* Кожен член міждисциплінарної ко-

манди з огляду на свою професійну приналежність може бути тією особою, до якої інші члени команди звертаються, як до джерела достовірної й точної інформації в певній вузькій галузі знань. До складу команди вуличних працівників повинно входити як мінімум 2 працівники: спеціаліст із соціальної роботи та психолог, при чому, один з них має виконувати функцію координатора. Окрім того, до складу такої команди можуть входити консультант з питань хімічної залежності, медик, юрист, волонтери (переважно — з числа цільової групи) тощо. Загалом, кількісний і якісний склад команди визначається специфікою *В. с. р.* та особливостями й потребами категорії клієнтів, з якими така робота здійснюється.

Важливим та одним з перших етапів в організації *В. с. р.* є картування території і розробка маршрутів. *Картування* — це метод вуличної соціальної роботи, що являє собою визначення та збір характеристик місць проживання та / або перебування представників цільової аудиторії.

Картування складається з декількох етапів. *Перший етап — складання вичерпного списку місць*, де достеменно відомо або потенційно можливе перебування цільової групи. Такі місця можуть включати в себе великі транспортні вузли (залізничні та автовокзали, станції метрополітену), торгівельні центри, ринки, парки культури та відпочинку, кафе, бари тощо. Додаткову інформацію про місця перебування клієнтів можна отримати у співробітників партнерських організацій, служб у справах дітей, кримінальної міліції у справах дітей, від самих представників цільової групи, що в якості волонтерів взаємодіють з фахівцями тощо. У подальшому ця інформація може доповнюватись власними спостереженнями членів міждисциплінарної команди.

Другий етап — методична перевірка усіх місць, визначених на першому етапі, та складання їх характеристик. Інформація про певне місце перебування цільової групи («вуличний сайт») включає: його точне місцезнаходження; час функціонування; кількість потенційних клієнтів та їх статево-вікові характеристики; види діяльності клієнтів і їх інтереси; особливості та види ризикованої поведінки, яку практикують клієнти.

Види допомоги, що надаються клієнтам у рамках *В. с. р.*: первинна соціально-психологічна діагностика; надання предметів першої необхідності (шкарпетки, гігієнічні засоби тощо); інформування з широкого кола питань, переважно — щодо збереження здоров'я; відновлення або оформлення документів тощо; кризове психологічне консультування; мотиваційне консультування, спрямоване на зміну поведінки та способу життя клієнта; надання послуг у межах програм зниження ризику та зменшення шкоди (поширення відповідної інформації, презервативів, залучення клієнтів до програм обміну шприців тощо); надання першої медичної допомоги; експрес-тестування на ВІЛ, інші ІПСШ, гепатити тощо; направлення до центрів денного перебування, притулків, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, центрів соціально-психологічної допомоги, центрів реабілітації для нарко- й алкозалежних та інших установ.

Важливе значення серед інших видів допомоги відіграють *програми зниження ризику та зменшення шкоди*. Оскільки клієнти часто практикують найбільш ризиковані форми поведінки: вживають наркотики, починають жити статевим життям до настання статевої зрілості, мають незахищені статеві контакти, часто змінюють сексуальних партнерів, можуть бути залученими до секс-бізнесу — вони, у разі, якщо поки не готові до кардинальної зміни поведінки, потребують інформації щодо зменшення шкоди від ризикованих практик, а також відповідних навичок.

Програма зниження ризику та зменшення шкоди в умовах *В. с. р.* реалізується шляхом надання клієнтам спеціальної інформації, яка, у першу чергу, стосується профі-

лактики інфікування ВІЛ та іншими інфекціями; попередження передозування та інших проблем, що можуть виникати у СІН; особливостей використання презервативів тощо. Окрім інформації та сприяння відпрацюванню відповідних навичок, вуличні соціальні працівники можуть поширювати серед клієнтів засоби індивідуального захисту (презервативи, гігієнічні набори), а також співпрацюють з програмами зменшення шкоди, які діють у регіоні, зокрема, пунктами обміну шприців, куди можуть направляти клієнтів СІН.

Спеціалістам, які працюють на вулиці, необхідно дотримуватись *ряду вимог,* що можуть уберегти від виникнення ситуацій ризику та сприятимуть ефективності *В. с. р.*: необхідно завжди працювати як мінімум у парі та інформувати колег і керівника, куди і в який час збираються спеціалісти; при собі фахівцям необхідно мати документи, що засвідчують їх особи, та посвідчення про приналежність до певної організації з контактними телефонами адміністрації та керівництва для надання його за вимогою працівника міліції; для роботи в умовах вулиці необхідно обирати простий зручний одяг та неяскравий стиль; на елементах одягу можна розташувати символіку організації, яку представляє команда аутріч, так клієнтам буде простіше запам'ятати приналежність фахівця; необхідно залишати вдома всі цінності, але мати при собі невелику суму грошей на необхідні витрати, наприклад на транспорт, у тому числі для супроводження клієнтів; необхідно мати із собою недорогий мобільний телефон; варто мати при собі невеличкі «подарунки» для клієнтів (шкарпетки, гігієнічні засоби, соки та продукти харчування в невеликих упаковках) — це допоможе налагодити контакт з клієнтами, у першу чергу, з дітьми та підлітками (у жодному разі не можна пропонувати клієнтам гроші); під час перших контактів із клієнтами не бажано брати їх за руки, обіймати, оскільки це може викликати негативну реакцію з їх боку та спровокувати розрив контакту; під час роботи з клієнтами необхідно робити акцент на позитивні життєві перспективи, актуалізувати їх внутрішні особистісні ресурси; в усіх випадках спеціалісти повинні вести себе мирно, уникати конфліктів; якщо клієнти налаштовані агресивно й не бажають спілкуватись, краще піти, повідомивши при цьому, що зустріч відбудеться пізніше, коли клієнти будуть готові до спілкування; фізичний вплив має бути абсолютно виключеним у будь-якій ситуації; життя, здоров'я та благополуччя співробітників, що часто стикаються в ході своєї діяльності з ризикованими ситуаціями, є пріоритетом вуличної соціальної служби. Члени вуличної команди повинні завжди працювати спільно, надавати один одому необхідну підтримку і, по можливості, уникати ризику у своїй діяльності.

Ефективність В. с. р. з різними категоріями клієнтів визначається рядом умов: *по-перше*, регулярність, систематичність її здійснення, тривалість у часі, адже, короткострокові контакти, що часто перериваються, не мають позитивних наслідків і є безрезультатними; *по-друге*, чітко визначене місце *В. с. р.* у ланцюжку систематизованого комплексного підходу до вирішення проблеми цільової групи, з якою ведеться робота — обов'язковим має бути наступний крок, до якого фахівці в межах *В. с. р.* повинні мотивувати клієнта; *по-третє*, активне залучення представників цільової групи до взаємодії, наприклад, у якості волонтерів, адже, методика «рівний — рівному» є однією з найбільш ефективних як під час встановлення взаємодії з представниками так званих «закритих» цільових груп, так і в ході мотивування їх до зміни поведінки.

Літ.: Вайнола Р. Х. Технології соціально-педагогічної роботи: курс лекцій для студентів спеціальності 6.010105 «Соціальна педагогіка» денної та заочної форми навчання.— К.: КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2008.— 152 с.; Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. / О. В. Безпалько, Л. П. Бурковська, Т. В. Журавель та ін.; за ред. І. Д. Звєрєвої, Ж. В. Петрочко. — К.:

Видавничий дім «КАЛИТА», 2010.— 376 с.; Посібник з методики з мультидисциплінарного ведення випадку / Організація «Лікарі світу США».— К.: «Київська Русь», 2007.— 36 с.; Руководство по оказанию комплексной помощи беспризорным и безнадзорным несовершеннолетним.— СПб.: Санкт-Петербургская общественная организация «Врачи детям», 2008.— 146 с.

Журавель Т. В.

ГРУПОВА СОЦІАЛЬНА РОБОТА — метод соціальної роботи, спрямований на надання психосоціальної допомоги групі осіб з подібними життєвими потребами та об'єднаних близькими інтересами, шляхом залучення членів групи в процес вирішення їхніх проблем, задоволення спільних інтересів; практичний метод соціальної роботи, який допомагає особистості розширювати своє соціальне функціонування та через цілеспрямований досвід групи більш ефективно вирішувати свої індивідуальні, групові чи проблеми в мікросоціумі.

У сучасному українському інформаційному просторі соціальної роботи поширені різноманітні класифікації моделей групової соціальної роботи, які розроблені зарубіжними спеціалістами (А. Браун, Д. Вітакер, Б. Леннеер-Аксельсон, І. Тюлефорс, М. Пейн). Відповідно до їхніх підходів виокремлюють 12 моделей групової соціальної роботи.

*Фізичне здоров'я***.** Багато груп засновуються, щоб спробувати задовольнити потреби людей, які чи особисто мають проблеми зі здоров'ям, чи доглядають за потерпілими або їхніми близькими родичами. Наприклад, групи людей, хворих на СНІД; батьки приречених дітей; літні люди, що проживають у будинках для престарілих, здоров'я яких погіршується; люди, що страждають від онкологічних захворювань.

Емоційне та психічне здоров'я. Групи людей, які піддавалися жорстокому поводженню; дівчатка-підлітки, які стали жертвами сексуального насильства; для тих людей, які страждають від шизофренії, бояться відкритого простору, знаходяться в кризових ситуаціях або просто пригнічені життям в умовах бідності, нестатків, злиднів та страждань.

*«Зв'язана доля»***.** Цей термін використовують для характеристики групи, утвореної членами сім'ї, у складі якої проживають близькі люди, що мають особливі потреби. Наприклад, брати і / або сестри дітей-інвалідів; діти розлучених батьків; матері дітей, які піддавалися насильству; близькі родичі наркоманів, алкоголіків.

*Наділення людей значними повноваженнями***.** Це групи, членами яких стають люди, що пережили (відчули на собі) соціальну дискримінацію та утиски (наприклад, жінки, малозабезпечені, представники національних меншостей, люди з фізичними / психічними недоліками. Найважливіше завдання таких груп — це створення групового клімату, у якому члени зможуть знову відчути свою особисту цінність, відновити самоповагу, використати можливості для більш активного внесення позитивних змін у своє життя, планувати та проводити колективні дії, спрямовані на соціальні зміни.

*Зміна поведінки***.** Групи можуть особливо ефективно впливати на індивідуальну поведінку, яка шкодить іншим. Наприклад, групи людей з девіантною поведінкою; групи правопорушників, злочинців; зокрема тих, хто здійснив сексуальне насильство.

*Життєві зміни та їх наслідки***.** Це зміни, що викликають серйозну необхідність соціальної адаптації / реадаптації. Наприклад, унаслідок реальних змін у житті — початок трудової кар'єри, народження дитини, вихід на пенсію, зміна місця проживання; унаслідок деякого державного втручання — вихід з-під нагляду місцевої влади чи звільнення з тюрми; у результаті розладу сімейного життя, наприклад розлучення; через політичні кризи, які викликають вимушене перетворення в біженців.

*Освітні групи***.** Учасники таких груп — молоді люди, які проходять, наприклад, курс превентивного соціального навчання (підготовка до сімейного життя; формування та розвиток умінь — комунікативних, умінь вирішувати, ненасильницького вирішення конфліктів тощо); інваліди (навчання, наприклад, умінню самообслуговування); батьки, які мають труднощі у стосунках зі своїми / прийомними дітьми; одинокі батьки / матері; емоційно незадоволені люди; учасники різноманітних культурно-дозвільних програм, у яких передбачений соціальний освітній компонент тощо.

*Групове життя***.** Цей термін використовують на позначення роботи в групах, які існують у щоденному житті клієнтів інтернатів і денних центрів. Учасниками таких груп можуть бути, наприклад, діти-сироти, члени різноманітних форм культурно-дозвільної, пізнавальної спрямованості; особи з фізичними / психічними недоліками; престарілі люди.

*Самокеровані групи та групи соціальних дій***.** Ці групи пропонують учасникам повну відповідальність і контроль того, що відбувається як в особистому житті, так і в житті групи загалом. У вказаних групах невирішені проблеми своїх членів, їхні незадоволені потреби чи інтереси розглядають як результат тиснення на них з боку владних структур (державних, суспільних). Тому завдання, які вирішує група, зазвичай зовнішні стосовно до неї, а групову ціль формулюють як внесення змін у соціальне оточення її членів.

*Люди, які втратили чи не змогли набути основних соціальних / міжособистісних навичок, необхідних для життя***.** До даної категорії належать деякі пацієнти психіатричних госпіталів, які знаходяться на лікування тривалий час; розумово неповноцінні люди із спеціальних закладів, які потенційно здатні жити в суспільстві; деякі інваліди та підлітки, що довго знаходяться під наглядом у спеціальних закладах; злісні правопорушники, які на даний час живуть на свободі тощо.

*Групи спільної діяльності***.** Члени таких груп — люди, які беруть участь у туристичних походах, спортивних або дозвільних заходах, перегляді театральних вистав і т. д. Виконувати разом одну справу — завжди було надійним методом створення хороших контактів, розвитку здатності до спілкування, співробітництва, вирішення конфліктів і прийняття рішень.

*Групи організаційних змін***.** Учасники таких груп — представники організацій, яким потрібні зміни неефективних сторін діяльності. Зазвичай у фокусі уваги таких утворень знаходяться організаційно-ідеологічні та міжособистісні аспекти діяльності організацій; зміна місії, напрямків діяльності, структури організації; вирішення внутрішньоорганізаційних конфліктів; покращення психологічного клімату тощо.

У рамках названих моделей застосовують різноманітні концептуальні підходи, які визначають конкретні цілі та завдання групової соціальної роботи, своєрідність змістовної активності її учасників та специфіку функціонально-рольових дій керівника групи.

Літ.: Сидоров В. Н. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход.— Винница: Глобус-пресс, 2006.— 408 с.; Фирсов М. В., Шапиро Б. Ю. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений.— М.: Академия, 2002.— 192 с.; Шибутани Т. Социальная психология.— Ростов н / Дону: Феникс, 1999.— 544с.; Уилсон Д. Группы самопомощи (организация и работа групп самопомощи).— Запорожье: ЗГУ, 1999.— 110 с.

Сидоров В. М.

ІГРОВА ТЕРАПІЯ — метод корекції емоційних і поведінкових розладів у дітей шляхом залучення їх до різноманітних ігрових ситуацій.

Гра — найбільш природний спосіб самовираження та засіб спілкування між дітьми, а також між дітьми й дорослими. Гра має приховане значення, за допомогою якого дитина може пробляти щоденні труднощі чи шукати способи вирішення проблем. Унікальне значення ігрової діяльності і в змістовому, і в стильовому аспектах може бути зрозумілим тільки згодом як результат інтенсивного дослідження змісту, форми, асоціацій, почуттів і фантазій, які дитина виявляє в ігровій діяльності. Гра — це зусилля, потрібне, щоб навчитись керувати оточуючим світом, собою; здатність керувати та контролювати ситуацію, яку ми одержуємо в результаті планування та експерименту. Гра — багатоспрямований процес, у якому умовно можна виділити три категорії цілей: цілі саморозвитку (інтрапсихічні), цілі загального розвитку (розвиваючі) та цілі взаємовідносин (міжособистісні). Інтрапсихічні цілі спрямовані на те, щоб допомогти дитині виділити та сформувати власне Я. Завдяки грі дитина починає формувати елементарне самовідчуття, вільно виражати себе, не боючись негативних наслідків. Таке самовираження завжди включає самодослідження, що передбачає велику активність та емоційну задіяність. Вільно виявляючи емоції та досліджуючи переваги тих чи інших аспектів, дитина вчиться самоконтролю. Почуття, яке формується в результаті самоконтролю, у подальшому слугує впевненості в собі, що дозволяє дитині відчувати себе доволі компетентною, аби справитись із можливими життєвими труднощами. Гра забезпечує розвиток мовних, моторних, когнітивних навичок, навичок вирішення проблем і моральне виховання. Гра стимулює дитину досліджувати оточуюче середовище, взаємовідносини між об'єктами, причинно-наслідкові зв'язки та зв'язки між подіями, що сприяє смисловій організації досвіду дитини. Важливе значення для саморозвитку й загального розвитку дитини в грі належить спілкуванню. Завдяки йому дитина може використовувати те, що вона дізналась про себе та чому навчилась, взаємодіючи з іншими людьми. У грі дитина також наслідує рольові взаємини та ролі, які пов'язані з правилами чи культурними й зовнішніми установками. Гра релевантна терапевтичному контексту, відповідно вона дійсно з багатьох причин — важливий інструмент терапії. Оскільки одним із аспектів гри є встановлення стосунків, цілком очевидно, що гру можна використовувати для формування взаємовідносин між дитиною та терапевтом. У грі легко ініціювати взаємодію, легко добитись близькості з дитиною та легко сформувати почуття безпеки. Ще одним важливим аргументом на користь використання гри в терапії є саморозкриття дитини, усвідомлене чи неусвідомлене. У процесі гри терапевт може дізнатись про дитину, уникаючи неприємних запитань, просто спостерігаючи за нею та відслідковуючи невербальну інформацію, яку вона транслює. Використовуючи символізм гри, терапевт може одержати інформацію, яку дитині досить складно передати за допомогою слів. Разом з тим, грою можна користуватися, щоб допомогти дитині вирішити проблеми, та застосовувати невербальні стратегії як інструмент терапевтичного процесу. Перераховані вище аспекти можна позначити як функції спілкування, саморозкриття та зцілення, аналогічно до функцій гри, саморозкриття, загального розвитку та спілкування в повсякденному житті. Найбільш очевидна функція гри в терапії — сприяти розвитку довіри та спеціальних взаємин між дитиною й терапевтом. Дорослі, на жаль, досить рідко спостерігають за дитячою грою чи безпосередньо беруть у ній участь, а тим паче, коли вона повністю ініційована та керована дитиною. Безумовно, така інтеракція чи спостереження в ході гри — винятково важливе в процесі формування довіри до дорослого з боку дитини. Крім того, що гра сприяє формуванню взаєморозу-

міння між дитиною й терапевтом, вона також націлена на більш глибоке розуміння терапевтом дитини та отримання додаткової інформації про неї. Емоції, конфлікти, проблеми і труднощі у взаєминах повторно відтворюються в грі або прямо, або символічно. Цей процес спілкування і взаємодії допомагає терапевту зібрати єдину картину з розрізненої інформації, яка є частиною життя дитини. Отримання інформації завдяки грі допомагає терапевту не тільки краще зрозуміти дитину, але також сприяє процесу діагностики і, відповідно, плануванню терапії. Саморозкриття в терапії грає також цілющу роль для дитини; окрім того що досить корисне для терапевта. Досить часто вже сама можливість виявити свої емоції та конфлікти терапевтична для дитини. Функція саморозкриття в грі практично невід'ємно пов'язана з її цілющою функцією. Також гра забезпечує можливості для зцілення, бо вона сприяє катарсису та відреагуванню. Дитині надається повна свобода в саморозкритті та виявленні своїх емоцій, і ця можливість катарсису часто дає їй суттєве полегшення. Присутність дорослого, який спостерігає за самовираженням і реагує емпатійно та з розумінням, формує в подальшому умови для корегування емоційного досвіду, який може допомогти дитині змінити свої установки стосовно проблеми чи конфлікту та значною мірою послабити напругу, якої зазнає дитина. Крім цього, одна з цілей терапії — це завжди генералізація змін на відповідні зовнішні умови. Коли терапевтичні цілі досягнуті в терапевтичному кабінеті, дитина заохоче екстраполювати ці досягнення в більш широкі обставини та в майбутній досвід. Навички, сформовані в грі, мають більше шансів бути екстрапольованими на інші обставини порівняно з навичками, сформованими в процесі обговорення, оскільки вони будуть природними в поведінковому репертуарі дитини у всіх типах ситуацій.

Представники різних терапевтичних шкіл приписують грі різну терапевтичну цінність. Виділяють чотири різних підходи в психотерапії, представники яких розглядають гру як важливий інструмент, що сприяє терапевтичним змінам: психоаналітична / психодинамічна терапія, клієнтцентрована чи гуманістична, біхевіоральна та терапія відреагування. У психоаналітичній моделі гру використовують терапевтично в символічній функції, що аналогічно використанню вільних асоціацій в роботі з дорослими. Терапевт у даній моделі є тлумачем, людиною, яка вирішує загадку, що прихована за симптомом, і пояснює цю загадку дитині, таким чином виявляючи конфлікт. Гуманістична терапія розглядає гру як інструмент, який допомагає дитині знайти та відновити істинну життєву спрямованість. Мета даного підходу — не стільки розуміння, як у психоаналітичній моделі, скільки самоактуалізація та самосприйняття. Дитина повинна зрозуміти, хто вона є і ким хоче стати, відповідно сприйнявши свій вибір. Цілющими факторами в терапії цього типу є емпатія, теплота та надійні відносини між дитиною й терапевтом. Біхевіористи розглядають гру скоріше як побічний продукт дитячої терапії, аніж основний напрямок. Гра забезпечує передумови для досягнення рапорту та умов, оптимальних для здійснення стратегії підкріплення та моделювання, спрямованих на зміну дитячої поведінки. Вирішальним факторами в біхевіоральній терапії є заохочення та покарання, які можуть ефективно обумовлювати поведінкові зміни. Представники терапії відреагування дотримуються моделі катарсису. Гру використовують, щоб досягти чи відтворити ситуацію, яка провокує тривогу, обумовлюючи дитячу проблему.

Літ.: Бремс К. Полное руководство по детской психотерапии / пер. с англ. Ю. Брянцевой.— М.: Изд-во ЭКСПО-Пресс, 2002.— 640 с. Мустакас К. Игровая терапия.— СПб.: Речь, 2000.— 282 с.

Цюман Т. П.

ІННОВАЦІЯ (лат. innovatio — оновлення, зміна) — термін «інновація» буквально означає нововведення, оновлення, новизну, зміну; у контексті соціально-педагогічної теорії *І.* характеризується як нововведення в соціально-педагогічну діяльність (мета, зміст, принципи, структура, форми, методи, засоби, технології), основою яких є нова соціально-педагогічна ідея, шляхами реалізації — експериментальна діяльність, носіями — творчі фахівці соціально-педагогічної сфери.

Поняття *І.* вперше з'явилось у науковій літературі в XIX ст. у зв'язку з введенням нових елементів у техніці, а також активізації досліджень у галузі культурології, де цим терміном позначали введення деяких елементів однієї культури в іншу.

Тривалий час *І.* розглядали лише в системі економічних досліджень. При цьому вивчалися економічні та соціальні закономірності створення й розповсюдження науково-технічних новацій. Таким чином, інноватика — наука про нововведення, розробку й розвиток теоретичних основ, методології та методів прогнозування і створення *І.*, а також планування та організацію інноваційної діяльності, формувалася спочатку у сфері матеріального виробництва. Але межі нової галузі знань поступово розширились, охопивши згодом і соціальну сферу.

З огляду на міждисциплінарний характер інноватики визначення поняття *І.* застосовується в різних сферах. Так, науково-технічна *І.*— це кінцевий результат інтелектуальної діяльності (науково-технічних досліджень, науково-технічних відкриттів і винаходів, наукових ідей) у вигляді певного нового об'єкта (систем, технологій, обладнання, товарів і послуг) або у вигляді деякого об'єкта, якісно відмінного від попереднього аналога.

Політичні *І.* розглядаються як створення нових підходів і технологій на основі переосмислення попереднього досвіду й запровадження новітніх досягнень і їх комплексне використання у сфері політики.

Педагогічні *І.* стали предметом спеціального дослідження вчених у 50-х рр. XX ст. на Заході і в останні два десятиліття в Україні. Відповідно почала формуватися нова галузь знань — педагогічна (у тому числі й соціально-педагогічна) інноватика.

До головних завдань педагогічної інноватики як теорії інноваційних процесів в освіті та соціально-педагогічній діяльності належать: аналіз структури інноваційних процесів, умов їх прискорення; розкриття можливостей управління процесами створення та застосування на практиці педагогічних нововведень; вивчення соціокультурних проблем *І.*

Для соціальної педагогіки термін *І.* лишається відносно новим. Огляд авторських формулювань цього поняття дає підстави стверджувати, що найчастіше даний термін використовується у двох значеннях: «*І.*— процес» (процес внесення нового у систему; він розвивається за певними етапами — створення, реалізація, поширення нововведення) та «*І.*— продукт» (окремий засіб, ідея, методика, програма тощо). Отже, у соціально-педагогічній *І.* розмежовують дві сторони: предметну (що нове створюється, впроваджується) і процесуальну (як відбувається зародження, створення, поширення, опанування, модифікація нового).

Серед основних характеристик зазначеного поняття виокремлюють такі: джерело виникнення нового (зовнішнє чи внутрісистемне нововведення); мета введення нового; матеріальний або ідеальний продукт (що саме нове вноситься: ідеї, концепції, методи, технології тощо); врахування наявного стану системи (середовища), в яку вноситься нове; спрямованість (на систему в цілому або на окремі її компоненти); стадії процесу внесення (зародження ідеї, її практичне втілення у продукт, застосування та поширен-

ня продукту); прогнозування позитивних результатів (поліпшення, оптимізація, розвиток окремих складових і системи взагалі); суб'єкт (взаємозв'язок у системі відношень між об'єктом змін і суб'єктом, що їх здійснює, зворотний вплив об'єкта на суб'єкт).

Розглядаючи нововведення як процес, виділяють певні етапи його розвитку. У науковій літературі склалася лінійна схема поділу інноваційного процесу: етап зародження нової ідеї або виникнення концепції нововведення (етап відкриття, що є результатом фундаментальних і прикладних наукових досліджень або раптового «осяяння»); етап винаходу, створення нового, що втілюється у будь-який об'єкт, матеріальний або ідеальний продукт; етап інновації, практичного застосування винаходу, його доопрацювання, одержання стійкого ефекту від нововведення; етап розповсюдження нововведення, широкого його впровадження, дифузії в різні сфери (наступає за умови сприйнятливості до нововведення); етап широкого використання нового продукту в конкретній галузі, пов'язаний з втратою новизни; етап скорочення, рутинізації нововведення, заміни його новим продуктом.

Оскільки педагогічна інноватика — молода наука, тому загальноприйнятої системної класифікації педагогічних / соціально-педагогічних *І.* ще не існує, а отже простежується кілька піходів до їхньої типологізації.

Так, сучасні педагогічні *І.* можна класифікувати за рівнями перетворень, які вони привносять. Зокрема, до першого рівня — соціального — віднесені *І.*, які змінюють загальну архітектоніку системи освіти; до другого — соціально-педагогічного — *І.*, які змінюють внутрішні і зовнішні умови організаційних процесів навчання і виховання; до третього — освітнього — *І.*, які змінюють навчально-виховний процес; до четвертого — психолого-педагогічного — *І.*, які змінюють педагогічні технології; до п'ятого — конкретно-педагогічного — *І.*, які змінюють методику викладання будь-якої навчальної дисципліни.

Серед інших ключових ознак у класифікації *І.* виокремлюють такі: типи нововведення (матеріально-технічні й соціальні *І.*); механізми здійснення (стихійні й цілеспрямовані *І.*); особливості інноваційного процесу (системні, модульні й локальні *І.*); сфера, у якій здійснюється нововведення, спосіб виникнення новаторського процесу, широта та глибина інноваційного процесу, основа, на підставі якої виникають нововведення.

Інноваційні процеси мають свою соціальну базу, своїх носіїв — інноваторів — творчо мислячих та діяльних людей, які є ініціаторам або провідниками нових ідей, розробок, досвіду. Контингент інноваторів — специфічна соціальна категорія, неоднорідна соціальна меншість. У її структурі виділяють дві групи: тих, хто створює, і тих, хто реалізовує нововведення. Реалізатори — ті ж самі творці, але не самого нововведення, а процесу його опанування, механізму переходу від вихідного стану до бажаного.

Літ.: Даниленко Л. І. Теоретико-методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах: дис. … д-ра пед. наук.— К., 2005.— 478 с.; Демиденко Т. М. Підготовка майбутніх учителів трудового навчання до інноваційної педагогічної діяльності: дис. … канд. пед. наук.— Черкаси, 2004.— 220 с.; Кравченко Г. Ю. Освоєння вчителями початкової школи педагогічних інновацій в умовах внутрішкільної науково-методичної роботи: дис. … канд. пед. наук.— Харків, 2003.— 195 с.

Гулевська-Черниш А. В.

МЕДІАЦИЯ (англ. mediation — посередництво) — розглядається як процес, альтернативна технологія урегулювання спорів, метод залагодження конфліктів, вирішення спорів і примирення конфліктуючих сторін, що передбачає організацію та проведення їх пере-

говорів за допомогою незалежного посередника. У ході *М.* посередник (медіатор) допомагає сторонам конфлікту налагодити спілкування та прийти до взаємоприйнятної точки зору щодо предмету конфлікту. У соціальній педагогіці і соціальній роботі *М.* розглядається як метод розв'язання міжособистісних і міжгрупових конфліктів та як модель *відновного правосуддя*. Теоретичні і методичні питання застосування медіації розглянуті в працях І. Ертсена, Р. Маккея, М. Райта, Я. Валюк, В. Землянської, А. Горової та ін.

М. може застосовуватись для подолання сімейних конфліктів, питань опіки над дітьми, конфліктів у громадах, навчальних закладах, трудових колективах. Як метод подолання міжособистісних і міжгрупових конфліктів *М.* проводиться у випадку, коли сторони конфлікту (окремі особи, сім'ї, неформальні угруповання) перебувають у ворожих або конкуруючих стосунках, переживають негативні почуття або вже вдалися до агресивних дій щодо свого опонента. У рамках відновного правосуддя *М.* використовується для примирення потерпілих і винних у скоєнні злочину та досягнення взаєморозуміння між ними щодо способів усунення шкоди, завданої правопорушенням. Відмінність *М.* від інших способів подолання конфлікту за участю третьої сторони (суду, арбітражу, розгляду суперечки вищим керівництвом тощо) полягає в тому, що остаточне рішення приймають саме учасники конфлікту, у той час як основним завданням посередника є створення умов для їх діалогу (Я. Валюк). Кожна сторона конфлікту має можливість в безпечних умовах висловити свою точку зору, виразити почуття, бути почутою і вислухати точку зору іншої сторони. Основними принципами *М.* є добровільна участь сторін конфлікту і визнання ними медіатора, неупередженість і нейтральність медіатора та дотримання ним конфіденційності, спільна відповідальність сторін за прийняття та виконання рішення (А. Горова, Р. Коваль). Умовою застосування *М.* в рамках відновного правосуддя є беззаперечне визнання правопорушником своєї вини. Як правило, у *М.* беруть участь один або два посередники. *М.* може бути безпосередньою (такою, що передбачає очну зустріч учасників конфлікту або правопорушення) та непрямою (спілкування між учасниками конфлікту повністю опосередковується медіаторами).

Процес *М.* складається з двох стадій. На *стадії підготовки* медіатор проводить одну або декілька окремих співбесід зі сторонами конфліктної ситуації, у ході яких пересвідчується в можливості проведення *М.*, пояснює учасникам конфлікту її сутність, отримує згоду сторін на участь у *М.* та готує їх до безпосередньої зустрічі. Перешкодою для проведення *М.* може бути високий ризик вчинення учасниками насилля стосовно один одного, їх небажання зустрічатися та брати на себе відповідальність за вирішення конфлікту. У ході підготовки до безпосередньої зустрічі медіатор пояснює учасникам її процедуру, обговорює з ними можливі дії в процесі переговорів, їх вимоги й очікування, психологічно налаштовує учасників на зустріч між собою. На *стадії безпосередньої зустрічі сторін конфлікту* учасникам спочатку, надається можливість висловити свої думки і почуття з приводу конфлікту та його наслідків, потім — пояснити свої потреби і інтереси та висловити своє бачення способів розв'язання конфлікту, спрямоване на максимальне врахування інтересів і потреб обох сторін. Медіатор сприяє вираженню учасниками своїх думок і почуттів, акцентує їх увагу на спільних інтересах і позиціях, формулює запитання, на які їм необхідно дати відповідь, та узагальнює їх висловлювання, слідкує за дотриманням правил ведення бесіди. Результатом *М.* є укладання угоди щодо співпраці, спрямованої на вирішення конфліктної ситуації.

Процедура *М. у випадку злочину* має певні особливості. На підготовчій стадії медіатору особливо важливо пересвідчитись у визнанні правопорушником своєї провини та го-

товності власними діями усунути наслідки заподіяного, а також у готовності потерпілого прийняти вибачення та допомогу з боку правопорушника й відмовитись від висунення щодо нього вимог у суді. Безпосередня зустріч потерпілого і винного у злочині проходить у декілька етапів. На першому етапі медіатор роз'яснює учасникам цілі зустрічі та правила, за якими вона відбуватиметься. На другому етапі правопорушнику пропонується розповісти, що сталося і що його спонукало до злочинних дій і до чого вони його призвели, а потерпілому — як злочин відобразився на його житті і що потерпілий відчуває з цього приводу. Учасники можуть поставити один одному запитання, які б прояснили для них ситуацію і допомогли зрозуміти їх мотивацію. На третьому етапі сторони обговорюють збитки, спричинені злочином та способу їх компенсації, а також шляхи подолання причин подібної поведінки правопорушника в майбутньому. Акцент робиться на тому, яким чином правопорушник власними силами зможе усунути наслідки скоєного ним. Пропозиції щодо компенсації завданих збитків і зобов'язань правопорушника приймаються за умов спільного рішення сторін. На четвертому етапі зустрічі за допомогою медіатора складається та підписується сторонами угода щодо примирення, що включає визнання ними факту скоєння злочину, шляхи відшкодування завданих збитків і зобов'язання правопорушника щодо дій, які усували причини його злочинної поведінки у майбутньому (див. *Відновне правосуддя*).

М. можуть організовуватись як спеціально створеними для цього агенціями (службами медіації, посередництва і примирення, центрами відновного правосуддя тощо), так і представниками інших державних і громадських закладів. Роль посередників під час *М.* можуть виконувати як штатні працівники названих установ, так і волонтери, представники громади. Для виконання функцій медіатора фахівцю або волонтеру необхідно знати основи психології особистості і соціальної психології, володіти знаннями правових аспектів конфліктів, що вирішуються за допомогою *М.*, а у випадку *відновного правосуддя* — знаннями кримінального права, психології девіантної поведінки та віктимології; мати гарні комунікативні навички і володіти спеціальними прийомами ведення переговорів, вміти вислуховувати, виражати емпатію, надавати психологічну підтримку; вміти бути толерантним, неупередженим, об'єктивним щодо сторін конфлікту або правопорушення (І. Ерстен, Р. Маккей, К. Пелікан та ін). Підготовка медіаторів здійснюється за допомогою тренінгів або спеціальних навчальних програм.

Літ.: Мороз Л. І. Сучасні стратегії міліції щодо профілактики правопорушень неповнолітніх: навч. посіб. / Л. І. Мороз, Р. Г. Коваль, Н. М. Прокопенко та ін; за наук. ред. Л. І. Мороз.— К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2008.— 220 с.; Регіональна модель профілактики підліткової злочинності: досвід упровадження [За матеріалами практичної роботи в громадах України] — К.: Український центр порозуміння, 2009.— 80 с.; Розвиток медіації в Україні. Польсько-українська співпраця: збірник статей / наук. ред. Войтюк І.А; упорядники Коваль Р. Г., Землянська В. В.— Київ: «Арт-Бюро», 2004.— 228 с.; Эрстен И. Реконструкция связей в сообществе — медиация и восстановительное правосудие в Европе / И. Эрстен, Р. Маккей, К. Пеликан и др.; пер. с англ.— К.: Издатель Захаренко В. А., 2008.— 184 с.

Лютий В. П.

МЕТОД КЕЙСІВ — один із основних методів соціальної роботи, спрямований на вирішення особистісних і соціальних проблем клієнта. *М. к.* був запроваджений у практику соціальної роботи М. Річмонд. Його суть полягає у вирішенні проблеми з метою надання підтримки та створення ситуації, що спрямовує клієнта до розгляду ситуації й викликає бажання подолати життєві перешкоди. В основу методу покладено меха-

нізм адаптації клієнта до життєвої ситуації. Основні складові методу такі: встановлення первинної комунікації; вивчення та аналіз проблемної ситуації, визначення мети та завдань спільної роботи соціального працівника з клієнтом; розвиток плану інтервенції; укладання контракту; підготовка до інтервенції та її здійснення; оцінка бар'єрів, що заважають інтервенції; оцінка прогресу та результату спільної роботи.

У сучасній соціальній роботі *М. к.* часто використовують як засіб навчання в тренінгу. Зазвичай при використанні цього методу учасникам надають запис кількох обставин, які можуть ґрунтуватися на реальній або уявній ситуації. Існує три підходи до застосування *М. к.*:

1) Діагностика проблеми.

2) Діагностика однієї або кількох проблем і вироблення методів їх розв'язання.

3) Оцінка дій щодо вирішення проблеми та їх наслідків (і проблема, і її вирішення даються в інструкції).

Переваги застосування *М. к.* у професійній підготовці соціальних працівників: *реалізм* (застосування методу кейсів у програмі тренінгу доповнює теоретичні аспекти курсу завдяки включенню практичних завдань, які необхідно вирішити групі); *мінімізація тиску* (дає унікальну можливість вивчити складні або емоційно значущі питання в безпечній ситуації тренінгу; *М. к.* дозволяє вчитися без тривоги про несприятливі наслідки, які можуть виникнути в реальному житті, якщо вибрано неправильне рішення); *активна взаємодія* (комунікативна природа вправи надає можливість швидкої, але достатньо повної оцінки важливості проблем, які обговорюють, та рішень, що приймають). Проте метод не позбавлений недоліків. *Виникнення хибних поглядів* (здатність виявляти, аналізувати й прораховувати кожний крок, що приведе до рішення) — одна з переваг методу і в той же час — його обмеження. У реальному житті, зіткнувшись з певною проблемою, яку вирішували на тренінгу, у людини навряд чи буде достатньо часу, знання, безпечних умов, щоб розв'язати її саме таким чином. Це необхідно пояснити учасникам, щоб не було розчарувань на робочих місцях. *Відсутність висновків* — оскільки часові рамки не дозволяють групі сформувати певні практичні рекомендації, це сприяє виникненню почуття незадоволення. *Правдоподібність* — вправа має бути такою, щоб учасники могли ідентифікуватися із запропонованими ролями та впоратися з ними. Вона потребує формування необхідного паттерну поведінки в умовах таких установок та обмежень, які можуть виникнути в реальній ситуації.

Даний метод ефективний у програмах, орієнтованих на розвиток аналітичних здібностей, зокрема в тренінгах вирішення проблем, прийняття рішень, ведення переговорів і взаємодії з персоналом. Цей метод застосовують в таких галузях: менеджмент, супервізія, продаж, адміністрування.

Літ.: Девид Ли. Практика групповой работы.— СПб: Питер, 2001.— 224 с.; Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник / за ред. А. Й. Капської.— К.: Центр навчальної літератури, 2004.— 352 с.; Фирсов М. В., Шапиро Б. Ю. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики.— М.: Академия, 2002.—192 с.; Фирсов М. В., Студенова Е. Г. Теория социальной работы.— М.: ВЛАДОС, 2001.— 432 с.

Заверико Н. В.

МЕТОД «РІВНИЙ — РІВНОМУ» — засіб передачі достовірної, соціально значущої інформації під час неформального або особливим способом організованого спілкування в соціальній групі людей, рівних за якоюсь певною ознакою (вік, інтереси, цінності, потреби,

проблеми тощо). Метод «рівний — рівному» передбачає об'єднання людей у групи за якимись спільними ознаками з метою забезпечення їх точною інформацією й спростування розповсюджених помилкових поглядів, стереотипів, а також для того, щоб допомогти їм розвинути навички, які необхідні для ефективної адаптації та інтеграції в соціумі. У науковій літературі визначається два різновиди методу «рівний — рівному»: спосіб навчання однолітків однолітками; спосіб навчання рівних рівному (за іншими ознаками, крім віку).

Навчання однолітків однолітками відомо з другої половини XIX ст., коли набула поширення ланкастерська система навчання, суть якої в тому, щоб в умовах відсутності достатньої кількості вчителів забезпечити знаннями усіх учнів. Особливого значення набув цей метод на Заході в 80–90-х рр. минулого століття в роботі з підлітками та молоддю. В Україні метод «рівний — рівному» почали впроваджувати в діяльність спеціалісти соціальної сфери наприкінці XX ст. Розповсюдження цього методу в навчально-виховних закладах країни відбулося завдяки Національній програмі Міністерства освіти і науки / ПРООН / ЮНЕЙДС «Сприяння просвітницькій роботі "рівний — рівному" серед молоді України щодо здорового способу життя», яка реалізовувалась у 2000–2002 рр. Зараз цей метод широко застосовують у діяльності соціальних педагогів і соціальних працівників, які працюють з молоддю, зокрема під час первинної профілактики та формування здорового способу життя. У той же час метод «рівний — рівному» активно використовують недержавні організації, соціальні служби, що працюють з різними категоріями клієнтів, зокрема споживачами ін'єкційних наркотиків, особами з ВІЛ-позитивним статусом, людьми з особливими потребами тощо.

Для класифікації різновидів методу «рівний — рівному» використовують різні критерії, серед них: мета використання методу, рівень профілактики, на якому використовується метод, ознака рівності, яка покладена в основу застосування методу. Згідно з такою ознакою рівності, як вік — метод «рівний — рівному» трактують як «спосіб навчання ровесників ровесниками, однолітків однолітками». У соціально-педагогічній літературі утвердилось сприйняття методу «рівний-рівному» переважно як способу передачі соціально значущої інформації спеціально підготовленими підлітками рівним собі особам за віком. Використовують такий метод, як правило, у первинній профілактиці.

Відповідно до інших, ніж вік, ознак рівності, «рівний — рівному» трактують як спосіб «навчання рівних рівними», тобто йдеться про надання інформації в середовищі людей «рівних» між собою за різноманітними ознаками (цінності, проблеми, професія, соціальний рівень, хобі, інтереси тощо). Однаковий вік не вирішальний для рівності, і це поширюється на різні вікові й міжвікові категорії. Метод «рівний — рівному» трактують як спосіб «навчання рівних рівними». Його можна використовувати у всіх видах профілактики, але частіше — у вторинній чи третинній (рівність за проблемою).

Метод «рівний — рівному» одночасно з формальною традиційною освітою та іншими підходами в неформальній освіті — це стратегічний засіб передачі інформації в суспільстві з метою зацікавлення людей їхнім власним здоров'ям та розвитком.

Метод «рівний — рівному» як спосіб навчання однолітків та людей, рівних за певними ознаками, має переваги: знання цінностей і вимог соціальної групи, у якій здійснюється спілкування; високий ступінь довіри; рівність у взаєминах; схожий внутрішній світ, досвід, схоже ставлення до проблеми; однаковий рівень (освітній, культурний, соціальний тощо); молоді люди розуміють один одного, використовуючи невербальні та вербальні засоби спілкування (наприклад, сленг), а дорослому необхідно досконало знати (а значить, вивчити) мову молодіжного спілкування; підвищена самооцінка та впевненість у собі, почут-

тя власної гідності та віри в себе не тільки в підлітків-інструкторів, які виступають у ролі вихователів, а й у тих, з ким вони працюють. Разом з тим метод «рівний — рівному» має свої недоліки: не завжди достатньо схожості (бути схожим — не означає бути рівним); недостатність досвіду, інформації в підлітків; важкість контролю, вимірювання результатів методу; можливість спотворення інформації підлітками; вік підлітка (людина ще не пережила того, про що говорить, її не сприймають як експерта в даній ситуації, справі).

Використання методу «рівний-рівному» у просвітницькій діяльності передбачає такі основні етапи: попередню роботу з групами волонтерів із метою забезпечення їх точною інформацією й спростування розповсюджених помилкових поглядів, стереотипів, відпрацювання навичок, які необхідні для ефективного спілкування з рівними собі за якоюсь певною ознакою; організацію внесення знань у середовище рівних підготовленими волонтерами на основі існуючого тут обміну інформацією.

Літ.: Зимівець Н. В. «Рівний — рівному» як соціально-педагогічна технологія формування здорового способу життя підлітків // Проблеми педагогічних технологій.— Луцьк, 2002.— Вип. 2.— С. 101–108.; Зимівець Н. В. Особливості технології «рівний-рівному» у профілактичній роботі з учнівською молоддю // Науковий вісник Чернівецького університету.— Чернівці, 2005 — С. 60–64; Оржеховська В.М., Пилипенко О. І., Андрущак Л. І. Концепція освіти «рівний-рівному» щодо здорового способу життя серед молоді України.— К.: Міленіум, 2002.— 20 с.; Методика освіти «рівний-рівному» **/** Н. Лещук, Н. Зимівець, Т. Авельцева та ін.— К.: Міленіум, 2002.—132 с.; Превентивна робота з молоддю за методом «рівний-рівному»: Навчальний посібник / За ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Навчальна книга, 2002.— 256 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.

Заверико Н. В., Зимівець Н. В.

МЕТОДИ ЗБОРУ ІНФОРМАЦІЇ — способи / процедури дослідження різних аспектів життєдіяльності людини, процесу, явища, тенденції з метою формування системи знань про них. Методами збору інформації є: опитування (інтерв'ю, анкетування), фокус-групи, бесіди / структуровані та цілеспрямовані дискусії, спостереження, тестування тощо.

Опитування — вербальний метод збору інформації, що дозволяє встановити довірливі стосунки з клієнтом, якщо застосовується відповідно до вимог, тобто питання мають бути позитивного спрямування, поєднувати відкриті та закриті запитання, запитання щодо уточнення, контролю, запитання загального й тематичного характеру тощо. Опитування за способом проведення поділяють на анкетування та інтерв'ю. *Анкетування* передбачає заповнення респондентом (носієм інформації) бланка опитувальника. Анкетування поділяють на індивідуальне, групове, поштове чи проведене за допомогою засобів масової інформації. *Інтерв'ю* — метод, під час якого респондент в усній формі відповідає на запитання інтерв'юера (людини, що ставить запитання), який фіксує відповіді. За способом проведення інтерв'ю буває особистим (віч-на-віч), телефонним або проведеним за допомогою електронних засобів інформації. Залежно від того, наскільки інтерв'юер може вільно змінювати послідовність запитань та їх формулювання, інтерв'ю поділяють на неформалізоване (можлива зміна запитань та їх послідовності) і формалізоване (перелік дослідницьких запитань чітко визначений). Розрізняють два види інтерв'ю: *глибинні* (інтерв'юер дає можливість респонденту вільно висловлюватися на визначену тему) і *структуровані* (як правило, використовуються тестові запитання).

Фокус-група (фокусоване групове інтерв'ю) — метод збору інформації, що передбачає створення цільової групи, яка впродовж певного часу за попередньо розробленим сценарієм обговорює певну проблему.

Бесіда / структурована та цілеспрямована дискусія з дітьми та їхніми сім'ями — це найбільш поширений метод збору інформації. Цей метод буває ефективним за умови високого професійного рівня соціального працівника, який проводить оцінювання. Крім того, дискусії суб'єктивні за своїм характером і тому часто упереджені. Проте деякі форми спілкування з дорослими, дітьми та їхніми сім'ями є цінними для здійснення будь-якого оцінювання. Бесіда відрізняється від фокус-групи відсутністю чітких обмежень за кількістю учасників, часом проведення та методикою проведення.

Мозковий штурм — метод, який використовують для пошуку шляхів розв'язання проблеми (ситуації), а не для власне збору даних. Але, спостерігаючи за висловлюваннями учасників, фіксуючи їхні пропозиції, дослідник може з'ясувати інформацію, яку проблематично отримати іншими методами.

Спостереження — метод збору первинної інформації, що базується на спрямованому, систематичному, безпосередньому візуальному та слуховому сприйманні (відстежуванні) і реєстрації значущих з точки зору мети та завдань дослідження процесів, явищ, ситуацій, фактів, що можуть бути перевірені і проконтрольовані. Особливість спостереження в тому, що воно дозволяє фіксувати події, поведінку людини в момент їх здійснення.

1) Неформалізоване спостереження. Соціальний працівник (залучений фахівець) упродовж певного часу спостерігає за клієнтом, не контактуючи з ним. Результати спостереження занотовують у довільній формі, і вони є якісними показниками оцінки.

2) Структуроване (формалізоване) спостереження. Спостерігач занотовує результати спостереження в чітко визначеній (затвердженій) формі. Інформація про клієнта може також подаватися в числовому вимірі, комп'ютерній обробці та аналізуватися кількісними методами.

3) Включене спостереження. Соціальний працівник (залучений фахівець) не лише вступає в контакт з тими людьми, діяльність яких спостерігає, а й бере безпосередню участь у подіях, що відбуваються. Здебільшого результати викладають в описовій формі, тому цей вид спостереження належить до якісних методів збору даних.

Тестування — метод, який передбачає виконання стандартизованих завдань, що дозволяють виміряти деякі психофізичні та особистісні характеристики, а також знання, вміння, навички клієнта. Тестування відрізняється від опитування тим, що здійснює виявлення узагальнених умінь клієнта в різних сферах його життєдіяльності (навчальній, професійній, дозвіллєвій тощо). Тестування спрямоване на те, щоб за результатами отриманих даних робити висновок щодо стану психіки людини, багатства її умінь, підготовленості до певної практичної діяльності, готовності до змін.

Важливу інформацію несуть *стандартизовані оціночні тести*, які зазвичай проводять психологи, психіатри чи медичний персонал.

Літ.: Кепвелл Є., Баттерфос Ф., Фраціско В. Відбір ефективних методів оцінки. Практика сприяння здоров'ю.— 2000.— № 1.— С.307–313; Науковий супровід, моніторинг та оцінка ефективності соціальних проектів / О. О. Яременко, О. Р. Артюх, О. М. Балакірева та ін.— К.: Державний центр соціальних служб для молоді; Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002.— 123 с.; Соціальна робота в Україні: навч. посіб. / І. Д. Звєрєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; за заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Г. М. Лактіонової.— К.: Центр навчальної літератури, 2004.— 256 с.

Звєрєва І. Д., Петрочко Ж. В.

МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОЇ / СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ — сукупність прийомів і способів, які використовуються для стимулювання й розвитку потенційних можливо-

стей особистості, конструктивної діяльності щодо зміни несприятливої життєвої ситуації чи розв'язання проблем клієнтів і досягнення різноманітних професійних завдань соціального педагога. Метод у соціально-педагогічній роботі виконує подвійну роль, оскільки, з одного боку, він виступає як спосіб, шлях пізнання і застосування знань, що вироблені в науках про життєдіяльність людини і в соціальній практиці, а з іншого, як конкретна дія, що сприяє якісній зміні об'єкта (суб'єкта).

Для вирішення професійних завдань у своїй практичній роботі соціальні педагоги використовують різноманітні методи, які виникли та розвинулися в межах наук про людину, зокрема педагогіки, психології, соціології, соціальної роботи. Педагогічні методи, які найчастіше використовуються в соціально-педагогічній практиці, є різновидами методів виховання. Це методи формування свідомості (переконування, навіювання, приклад); методи організації діяльності (вправляння, тренування, доручення); методи стимулювання діяльності (заохочення, схвалення, позитивне та негативне підкріплення, змагання); методи самовиховання (самоаналіз, самоконтроль, самонаказ, самонавіювання).

Психологічні методи в соціально-педагогічній роботі застосовують з метою діагностики особливостей індивіда та організації на основі отриманих результатів різних видів психотерапевтичної та психокорекційної роботи. Це методи психодіагностики (тести інтелекту та здібностей, малюнкові та проективні тести, особистісні опитувальники, соціометрія); психотерапевтичні методи (психодрама, соціодрама, ігрова терапія, психосоціальна терапія, сімейна психотерапія, поведінкова терапія); психокорекційні методи (психогімнастика, арттерапія, казкотерапія); психологічне консультування.

Соціологічні методи використовуються в соціально-педагогічній роботі найчастіше з метою збору інформації щодо окремих суспільних проблем і визначення ставлення людей до них. Переважно це спостереження, методи опитування (інтерв'ю, анкетування, фокус-група), методи аналізу документів (традиційний аналіз, контент-аналіз), біографічний метод, експертна оцінка.

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях.— К.: Центр навчальної літератури, 2003.— 134 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / за ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2006; Соціальна робота в Україні: Навч. Посібник / І. Д. Звєрєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Г. М. Лактіонової.— К.: Центр навчальної літератури, 2004.— 254 с.

Безпалько О. В.

МОНІТОРИНГ — постійне відстеження процесу для порівняння реального стану справ із запланованими діями; постійний, систематичний збір інформації дослідницькими методами з метою спостереження за ходом розвитку певного соціального явища чи процесу та його прогнозування; процес спостереження за виконанням запланованих дій і заходів з метою їх коригування, мінімізації негативних наслідків, непередбачуваних ситуацій.

М. дає можливість отримати відповіді на питання, які починаються словом «що?» (Що робиться? Що зроблено? Що за зміни відбулися? Що повинно бути зроблено? Що за труднощі виникають?). Він проводиться постійно, починаючи від етапу планування діяльності до етапу досягнення кінцевої мети. *Завданням М.* є виявлення проблемних місць з метою коригування всього процесу.

Функції М.: діагностична, зворотного зв'язку, орієнтуюча, коригувальна, функція стимулювання, функція прогнозування та моделювання.

М. необхідний для аналізу ситуації; виокремлення нових напрямів або зразків у роботі; обґрунтування правильності рішень; дотримання складеного плану; поліпшення

організації та керівництва; прийняття рішень щодо людських, фінансових і матеріальних ресурсів; вимірювання досягнень у виконанні поставлених завдань і формулюванні / перегляді цілей; своєчасного реагування на певні відхилення від плану, які виникають під час реалізації запланованого; покращення системи самого *М.*

Глибина й обсяг *М.* визначаються періодичністю спостережень і кількістю об'єктів *М.* Виокремлюють такі підходи до класифікації *М.*: за характером поставлених завдань; за рівнем організації (локальний, регіональний, весукраїнський, національний); за напрямами соціальної політики (*М.* дотримання прав дітей-інвалідів, *М.* соціальної підтримки сімей тощо).

Необхідні умови для проведення *М.*: наявність суб'єкта *М.* (експерт або виконавець, окрема організація, служба) з рекомендаціями щодо проведення *М.*; наявність об'єкта *М.* (процес або явище, проект тощо), який відслідковується; наявність плану *М.*— набору інструктивних дій, які визначають послідовність, широту, глибину *М.*

Для здійснення *М.* необхідний певний інструментарій. Він має бути конкретним і зрозумілим; відповідати на головні питання, які стосуються досягнень, завдань та мети діяльності; відповідати критеріям, що мають полегшити порівняння результатів. Інструментарієм *М.* можуть бути інтерв'ю, спостереження, анкети, фокус-групи. Важлива складова *М.*— періодичний аналіз поточної та підсумкової звітності за відповідними схемами.

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді.— К.: Центр навч. літ., 2005.— С. 69–76.; Моніторинг і оцінка діяльності з формування здорового способу життя / О. М. Балакірєва, О. О. Яременко. Р. Я. Левін та ін.— К., 2005.— 152 с.; Шендеровський К. Моніторинг в соціальній роботі.— К.: Главник, 2006.— 144 с.

Басюк Т. П.

ОЦІНКА ПОТРЕБ ДИТИНИ — відповідно до законодавства інтереси дитини є першочерговими. *О. п. д.* в сім'ї, що опинилась у складній життєвій ситуації, має таку ж логічну структуру як і оцінка потреб сім'ї (*див. оцінка сім'ї*). *О. п. д.* проводиться з перспективною метою найбільш ефективного забезпечення її всебічного розвитку, визначення конкретного виду послуг і допомоги, якої потребує саме ця дитина. До переліку основних аспектів життя дитини, що мають діагностуватися, належать: структура сім'ї (найближчого оточення) і демографічні характеристики; основні події або кризи в історії сім'ї (наприклад, розлучення, смерть, міграція тощо); культурний і соціально-економічний статус сім'ї; важливі події, що були в період народження дитини, і основні етапи її життя; проблеми дитини, пов'язані зі здоров'ям; особливості навчання дитини; сучасне освітнє середовище дитини; адаптивна поведінка дитини, її соціальні контакти і взаємодія; ресурси, що має (або може знайти) сім'я. Залежно від особливостей розвитку дитини, соціальний працівник може проводити загальну діагностику, або діагностику певної ситуації (проблеми, що з'явилася). Головними методами збору інформації є опитування. У подальшому ця інформація акумулюється у соціальній історії дитини. Процес діагностики підтримується певними документами, а саме: основна інформація (дані про дитину, дані про сім'ю, історія ситуації (проблеми) освіта, коротка інформація по ризики), всебічна діагностика (коротка історія дитини, батьківські здібності, самостійність / побутові навички, основні навички самообслуговування, соціальна поведінка, участь у громадській діяльності, психомоторний розвиток, комунікабельність, емоційний розвиток, освіченість, здібність до навчання, здоров'я, особливі потреби, розвиток мови тощо), рекомендації соціального працівника щодо розробки індивіду-

ального плану розвитку дитини, її опіки / піклування (визначення довгострокових потреб у розвитку і соціальному забезпеченні, освітній та поведінковий розвиток, фізичний розвиток, здоров'я, соціальний розвиток, контакт з сім'єю). Необхідно відзначити, що саме всебічна діагностика дає реальну можливість розробити стратегію втручання в існуючу ситуацію з метою забезпечити інтереси дитини. До питань короткої історії дитини можна віднести: значні події (позитивні — негативні) у житті дитини; як відобразилися значні події в житті батьків (родичів) та дитині; взаємостосунки дитини і головної особи, що піклується про неї; зафіксувати неадекватну поведінку до прийому в заклад; інтенсивність контактів з батьками тощо. До питань батьківських здібностей належать: характеристика дитини батьками; взаємовідносини у сім'ї; рівень безпеки й захищеності дитини у сім'ї; методи управління поведінкою (жорстокі, демократичні, ліберальні); існування (чи відсутність) правил у житті сім'ї, послідовність вимог до дитини тощо.

Значущим компонентом діагностики є визначення рівня сформованості в дитини життєвих навичок соціальної компетентності, тобто рівень комунікації з однолітками та дорослими, самостійного прийняття рішень, самоконтролю, емоційного стану, розпізнавання та вибору позитивних цінностей. Доцільно визначати в процесі вивчення та проведення діагностики окремі соціальні характеристики дитини, які можуть бути згруповані в кілька основних блоків: *навички самообслуговування* — дотримання гігієнічних норм, вміння самостійно одягатися, турбота про зовнішній вигляд, догляд за особистими речами, вміння користуватися столовими приборами, вміння готувати їжу, вміння користуватися побутовими електроприладами тощо; *особливості взаємодії з*: батьками, родичами, дітьми різних вікових груп, педагогами та іншими дорослими тощо; *навчальна діяльність*: ставлення до навчання, показники успішності, відповідність навчальних досягнень можливостям дитини тощо; *самоконтроль емоційного стану*: типові емоційні реакції дитини, особливості емоційних реакцій у стресових ситуаціях, адекватність емоцій дитини певній ситуації тощо; *коло захоплень та інтересів дитини*: участь у різних виховних заходах, що проходять у закладі, способи проведення вільного часу, улюблена справа, відвідування гуртків, секцій тощо.

Рівень наявності чи сформованості певних зазначених характеристик соціального досвіду дитини є її адаптаційним потенціалом і своєрідним індикатором для оцінки можливостей щодо подальшого її розвитку. Індивідуальний план розвитку дитини, перш за все, має враховувати права дитини, а саме: забезпечення — тобто права, які надають доступ до певних благ і послуг; захист — право бути захищеним від певних дій; участь — право діяти за певних обставин і право бути залученим до процесу прийняття рішень. Саме тому бажано, щоб індивідуальний план розроблявся разом з дитиною (при можливості із сім'єю також). *О. п. д.* проводиться регулярно протягом всього періоду роботи з сім'єю, а також після несподіваних змін в обставинах її життя.

Результати *О. п. д.* можуть використовуватися для аналізів і звітів, що подаються у відповідні органи (служби у справах неповнолітніх, суди тощо), угод щодо влаштування дитини тощо.

Літ.: Права дитини: від витоків до сьогодення: Зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів: Метод. видання / Авт.-упоряд. Г. М. Лактіонова (керівник), Л. В. Пироженко. О. В. Сухомлинська.— К.: Либідь, 2002.— 280 с.; Управление случаем в социальных службах и при междисциплинарном взаимодействии в решении проблем детей.— М.: Полиграфсервис, 2005.— 112 с.

Звєрєва І. Д., Петрочко Ж. В.

ОЦІНКА ПОТРЕБ ДИТИНИ ТА ЇЇ СІМ'Ї — це гнучкий процес збору, узагальнення й аналізу інформації щодо стану та життєвих обставин дитини і сім'ї з метою визначення необхідних видів соціальних послуг, соціальної допомоги, методів втручання, спрямованих на зміну ситуації в сім'ї чи поведінки її членів на краще. Оцінку потреб можна розглядати як інструмент для надання якісних послуг; складову та першооснову ведення випадку (див. *ведення випадку*). Потреби дитини — це предмет оцінки, а дитина, її батьки та представники найближчого оточення — її об'єкт.

Оцінка передбачає повне дослідження стану здоров'я дитини, її соціального статусу, психологічного стану, особливостей розвитку, а також взаємодію та залучення до роботи тих, хто зможе здійснити вплив на її життя.

Принципи оцінки потреб дитини та її сім'ї: комплексність; розуміння людини та її потреб у контексті її соціальних зв'язків і життя в громаді; проведення оцінки на ранньому етапі виникнення проблеми чи розвитку ситуації з метою запобігання їх погіршенню; отримання згоди від клієнтів на збір інформації; активна участь клієнтів (дитини, дорослого, громади тощо) у процесі оцінки й прийнятті певних рішень, конфіденційність, відсутність у спеціаліста, що здійснює оцінку, конфлікту інтересів тощо.

Оцінка потреб має певні *етапи* здійснення: експрес-оцінка (триває один день), початкова оцінка (до семи днів), комплексна оцінка (до тридцяти днів). Зокрема завданнями експрес-оцінки є: з'ясування основної інформації про дитину, її проблеми та потреби, причини звернення; уточнення (у разі потреби) інформації про дитину, її батьків і представників найближчого оточення в інших відомствах; заповнення відповідної форми, яка містить інформацію про місце проживання дитини, склад її сім'ї, стислий опис основної проблеми; прийняття рішення щодо подальшої роботи з дитиною.

Початкова оцінка передбачає збір і аналіз первинної інформації, отриманої з різних джерел (люди, організації, установи, які працюють з дорослими та дітьми чи співпрацювали з ними в минулому, а також представники громади, родичі, сусіди тощо), щодо умов проживання, здоров'я, освіти, значних подій (позитивних — негативних) у житті дитини / сім'ї; взаємин дитини з представниками найближчого оточення; проявів неадекватної поведінки тощо. Соціальний педагог / соціальний працівник з'ясовує: чи дитина, сім'я насправді потребують допомоги, соціального супроводу, чи необхідні негайні дії; основні проблеми розвитку дитини, здатність батьків реагувати на них та інші фактори, що негативно впливають на дитину; які послуги необхідно надати клієнтам; чи необхідно проводити комплексну оцінку потреб дітей та сімей.

Для здійснення якісної оцінки потреб соціальному педагогу необхідно: з відповідальністю й точністю проводити збір інформації і її запис; перевіряти інформацію та обговорювати її за можливості з дитиною і її батьками; чітко фіксувати розбіжності в поглядах щодо інформації та її важливості тощо. Обов'язкова умова початкової оцінки — її документування. Результатом початкової оцінки може бути: завершення роботи з клієнтом (якщо зміст його звернення не відповідає критеріям діяльності служби) або переадресація в іншу соціальну службу; термінове реагування на звернення та відкриття випадку (якщо є загроза життю дитини); ініціювання проведення комплексної оцінки (тобто прийняття рішення щодо відкриття випадку, здійснення соціального супроводу тощо).

Комплексна оцінка спрямована на глибше вивчення усіх аспектів потреб дитини та спроможності її батьків / опікунів відповідно реагувати на них. Предмет комплексної оцінки — це уточнення, детальне вивчення тих умов, що забезпечують потреби дитини. Її особливістю є аналіз потреб дитини в контексті здатності батьків їх задовольняти

та можливостей найближчого оточення та громади сприяти зміні ситуації на краще. Результати комплексної оцінки дозволяють розробити детальні рекомендації щодо планування подальших дій, стратегії втручання, ведення випадку, визначення пакету соціальних послуг, необхідних для підтримки дитини та її сім'ї.

Літ.: Проведення комплексної оцінки потреб дитини в інтернатному закладі. Результати дослідження / О. В. Безпалько, І. Д. Звєрєва, Г. І. Постолюк та ін.; за заг. ред. О. Карагодіної.— К.: ЮНІСЕФ, 2006.— 133 с.; Соціальний супровід сімей, що опинились в складних життєвих обставинах: Метод. посіб. / І. Звєрєва, В. Кузьмінський, Ж. Петрочко та ін.— К.: ДЦССДМ., 2006.— 84 с.; Управление случаем в социальных службах и при междисциплинарном взаимодействии в решении проблем детей.— М.: Полиграф сервис, 2005.— 112 с.

Звєрєва І. Д., Петрочко Ж. В.

ОЦІНКА ПОТРЕБ СІМ'Ї — логіка виявлення потреб сімей представлена на схемі, де визначаються потреби дитини, батьківські здібності та фактори сім'ї, її оточення (див. *оцінка потреб дитини*).

Визначення потреб сім'ї безпосередньо пов'язано із визначенням потреб дитини, а саме: сім'я має забезпечити не тільки базовий догляд за дитиною, її безпеку, емоційне тепло, а й стимулювати розвиток дитини, забезпечувати стабільність взаємин, встановлювати й зберігати певні правила та традиції. Не менш значущими у визначенні потреб дитини і сім'ї є знайомство з історією сім'ї, її функціонуванням, визначення стосунків з «розширеною родиною», забезпеченість житлом, її бюджет, соціальні зв'язки сім'ї, її інтеграція в суспільство тощо.

В основі діагностування потреб лежить теорія мотивації американського соціального психолога А. Маслоу. Він одним із перших спробував вибудувати систему потреб особистості, в основу якої було покладено принцип ієрархії, унаслідок чого потреби особистості постали у вигляді п'яти рівнів: потреби в самоактуалізації, естетичні та пізнавальні потреби, потреби в приналежності й любові, потреби безпеки, фізіологічні потреби.

Сучасна діагностика сім'ї базується на цілій низці теорій, серед яких теорія комунікацій Г. Бейтсона, сімейна терапія С. Менухіна, теорія об'єктивних зв'язків Дж. Фрамо, гуманістична сімейна терапія К. Роджерса і В. Сатир, системна сімейна психотерапія М. Палацолі, Ж. Чекіна, Г. Прата, Л. Босколо, позитивна сімейна терапія Н. Пезешкіана, сімейна онтотерапія А. Менегетті.

Існують різні методи діагностики сім'ї, сімейних стосунків, внутрішньої взаємодії. Як правило, методи діагностики можуть слугувати і методами роботи з сім'єю. Серед таких методів розрізняють: сімейну реконструкцію, генограму, сімейну розстановку, образи-спогади, сімейну скульптуру і сімейну хореографію, психодраматичне переживання ситуації, метафоричний вираз сім'ї, системно-структурну розстановку тощо.

Однією з найпопулярніших методик є генограма, що допомагає соціальному педагогу / працівнику зібрати, структурувати й зафіксувати достатньо великий обсяг інформації про сім'ю, внутрішньосімейні стосунки в трьох-чотирьох поколіннях. Генограма містить такі компоненти: сімейне дерево, медичні відомості, емоційні патерни, динаміка стосунків, система сім'ї, сімейні вірування, соціальна мережа сім'ї. Існує система позначок, які використовуються при складанні генограми: осіб жіночої статі позначають колом, чоловічої — квадратом. У середині зазначається вік людини. Смерть одного з членів родини позначається перекресленим квадратом; розлучення — двома паралельними лініями; відновлення шлюбних стосунків — лінією, що послідовно з'єднує

квадрат і коло; зв'язок без шлюбу — пунктирною лінією. Фіксується характер стосунків: дві паралельні лінії при добрих стосунках, пунктирна лінія — дистантні стосунки; симбіотичні стосунки позначаються трьома паралельними лініями; дві похилі лінії — стосунки, що характеризують емоційний розрив; хвилястою лінією позначається конфлікт; прямокутник свідчить про наявність кризи в сім'ї; римська цифра в куті рамки — номер кризи. На полях генограми вказуються імена, дати народження й смерті, фіксуються визначні дати в історії сім'ї. Орієнтовними питаннями при складанні генограми, крім визначення прямих й опосередкованих зв'язків, можуть бути: Як члени сім'ї виявляють любов і прив'язаності? Як члени сім'ї проявляють гнів, злість? Хто є головним постачальником в сім'ї? Які цінності існують в сім'ї? Яким чином члени сім'ї контактують між собою? На що хворіють члени сім'ї? Яким чином ухвалюють рішення в сім'ї? Хто бере участь в ухваленні рішень?

У роботі з сім'ями, що опинилися в складних життєвих обставинах, важливо навчитися виявляти *ключову* проблему, яка має певні ознаки, часові межі. Це вміння визначати причину й наслідки; відрізняти інформацію від емоцій (деякі факти — емоційні, але не інформаційні); аналізувати інформацію з різних джерел (сусіди, вчитель, соціальний працівник тощо); враховувати думки і вислови оточення; визначати й аналізувати сім'ю як систему, що функціонує з визначеними взаємостосунками. При визначенні ключової проблеми сім'ї необхідно враховувати ознаки, які є показниками наявності декількох проблем, а саме: сім'ї, де батьки страждають на алкоголізм; де батьки — безробітні; неповні сім'ї; сім'ї, в яких батьки-інваліди.

Необхідно враховувати ознаки дисфункціональності сім'ї: *дитина без догляду* (прояви — слабка система спілкування; ізольованість між членами сім'ї; відсутність відповідальності батьків; емоційна замкнутість; відсутність емпатії; недостатня увага до дитини, її розвитку й життя); *експлуатація в сім'ї* (прояви — нав'язування дитині батьківської ролі; очікування від дитини емоційної прив'язаності до батьків; відсутність меж, у тому числі сексуальних, між батьками й дітьми; батьки не забезпечують розвитку дитини, не спроможні виокремити свої потреби від потреб дитини); *дитина — потенційна жертва* (прояви батьківського гніву; суворі вимоги до дисципліни; дитина — «симптом неблагополуччя»; нереальні вимоги до дитини; намагання підкорити дитину батьківським вимогам; непослідовна поведінка батьків щодо дитини від приниження до ідеалізації); насильство над дитиною (сексуальне, психологічне, економічне, фізичне); відсутність у батьків знань про потреби-проблеми дитини.

Літ.: Диагностика состояний в дисфункциональной семье. [Электронный ресурс] / Пси-шпаргалка психологический образовательный сайт.— Режим доступа : www / URL: http: // www.psylist.net / pedagog / 75.htm — [б. д.] — Загл. с экрана; Права дитини: від витоків до сьогодення: Зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів: Метод. видання / Авт.-упоряд. Г. М. Лактіонова, Л. В. Пироженко. О. В. Сухомлинська.— К.: Либідь, 2002.— 280 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звєрєвої. — К.: Центр навчальної літератури, 2006.— 316 с.

Звєрєва І. Д.

ПРОГРАМА — а) зміст і план діяльності; б) розроблений комплекс завдань і заходів, який спрямовано на досягнення певної мети; в) засіб поетапної організації діяльності щодо розгортання певного змісту, а також з реалізації конкретних процедур.

За змістом *П.* поділяють на економічні, соціальні, соціально-економічні, науково-технічні, виробничі, організаційні, інформаційні. За рівнем реалізації виокремлюють

національні, регіональні, місцеві *П.* Відповідно до терміну розрізняють довготривалі (більше 5 років), середньотривалі (3–5 років), короткотривалі (1–3 роки), поточні чи оперативні *П.* Перші три види *П.* можуть об'єднувати кілька проектів.

Соціальна програма — розділ державних планів економічного та соціального розвитку, який визначає основні цілі та завдання, що належать до соціальної сфери та мають бути виконані в запланований період, а також головні засоби та шляхи їх здійснення; сукупність, система соціальних заходів, спрямованих на вирішення певної соціальної проблеми.

В основу розробки *С. п.* закладають принципи доцільності, реалістичності, прозорості, комплексності.

У процесі діяльності виникають ситуації, коли певний напрям необхідно виокремити та активно зосередитися на його реалізації. Це призводить до появи *цільових С. п.* (загальнодержавних або місцевих) — комплексу взаємопов'язаних за цілями, ресурсами, виконавцями та термінами виконання соціальних проектів і заходів, які забезпечують розв'язання соціальної проблеми в масштабах усієї країни чи окремої адміністративно-територіальної одиниці.

Основні етапи розробки *С. п.*: прийняття рішення щодо пріоритетності проблеми, напряму тощо; відбір цільових груп, визначення цілей і завдань *П.*; розробка переліку заходів та відповідальних за їх реалізацію, визначення необхідних ресурсів.

Літ.: Менеджмент социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. Е. И. Комаров и А. И. Войтенко.— М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001.— С. 83–89; Словарь по социальной педагогике / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев.— М.: Академия, 2002.— 368 с.

Басюк Т. П.

ПРОЕКТ (лат. projectus — кинутий уперед) — сукупність скоординованих дій із певними точками відліку та завершення з метою досягнення певних цілей із встановленими строками, витратами й параметрами виконання. Коли йдеться про *П.*, мають на увазі уявну конструкцію певних змін, яка попередньо запланована та може бути в подальшому впроваджена в реальному житті. *П.* дозволяє рухатися від ідей до дії, певним чином структуруючи етапи цього процесу. Його завжди реалізують у соціальному, територіальному та часовому просторах, тому він сприяє змінам у соціальному середовищі як результату колективної діяльності. *П.* має кілька характерних особливостей. По-перше, у нього завжди є мета, оскільки чітко визначені цілі є запорукою отримання конкретних результатів. *П.* завжди обмежені в часі та просторі, оскільки в них завжди є початок і кінець. *П.* реалізують у певному місці (соціальному інституті, громаді, регіоні тощо) та контексті.

Кожний *П.* — по-своєму унікальний, оскільки виникає з нових ідей, які мають на меті специфічне вирішення проблеми на певному рівні. Наразі не існує єдиної типології *П.* За характером запланованих змін *П.* поділяють на інноваційні та підтримуючі. За сферою діяльності — на соціальні, педагогічні, культурологічні, економічні, технічні, фінансові, змішані. За особливостями фінансування виокремлюють інвестиційні, спонсорські, бюджетні, благодійні проекти; за структурою — макропроекти, малі проекти, мегапроекти; за терміном реалізації — короткотривалі, середньотривалі, довготривалі; за масштабом — національні, міжрегіональні, регіональні, місцеві.

Кожний *П.* має свій життєвий цикл — період часу з моменту появи *П.* до його остаточної реалізації. Він відображає розвиток *П.*, роботи, які проводять на різних стадіях підготовки, реалізації та експлуатації *П.* Життєвий цикл — це певна схема чи алгоритм,

за допомогою якого відбувається встановлення послідовності дій під час розробки та впровадження *П.* Ступінь деталізації і термінологія опису відповідних процедур залежать від характеру *П.*, предметної культури, поставлених завдань, наявних ресурсів і почасти уподобань і смаків розробників *П.*

Головний елемент *П.* — це задум, ідея (проблема, завдання), засоби їх реалізації (вирішення проблеми) та результати, які здобувають у процесі реалізації *П.* Виділяють чотири фази *П.*, що послідовно чергуються впродовж його життєвого циклу: концепція *П.* (формування задуму (ідеї), постановка завдань); розробка та підготовка *П.*; реалізація *П.*; закінчення *П.* Для кожної з фаз характерний набір більш-менш сталих елементів і певна технологія виконання.

Загальна технологія управління *П.* відносно стабільна й охоплює: формулювання завдань *П.*; обґрунтування *П.*; розробку структури *П.*; визначення обсягів та джерела фінансування; складання калькуляції витрат (кошторису виконання робіт); визначення термінів виконання робіт *П.*; складання графіка реалізації *П.*; розрахунок та розподіл ресурсів; підбір команди виконавців *П.*; управління якістю; управління ризиками; організацію виконання *П.*; підготовку та укладення контрактів; підтримання зв'язків із замовниками та споживачами продукції *П.*; контроль за виконанням *П.* тощо.

Кожний *П.* має відповідне текстове оформлення, у якому здебільшого відображені: проблема, на вирішення якої спрямовано *П.*; мета та завдання *П.*; опис видів діяльності, які планують виконати в межах *П.*; терміни та місце реалізації *П.*; прогнозовані результати; кадрове, фінансове та матеріально-технічне забезпечення *П.*; кошторис витрат. Текстовий опис *П.*— форма фіксації намічених задумів розробників і робочий документ під час реалізації *П.* Коли *П.* має вигляд певного текстового документа та наявні ресурси для його впровадження, настає етап безпосередньої реалізації *П.*, коли не лише виконують заплановані види діяльності, а й здійснюють моніторинг — постійне відстеження ходу робіт, які проводять у рамках *П.* для порівняння реального стану справ із планом.

Соціальний проект — сконструйоване соціальне нововведення, мета якого — створення, модернізація чи підтримка в середовищі матеріальної або духовної цінності, яке має просторово-часові та ресурсні обмеження та позитивний за своїм соціальним значенням вплив на людей. Щоб забезпечити створення та реалізацію соціального *П.* в соціально-педагогічній діяльності, необхідно виконати певний комплекс робіт: інформаційних, аналітичних, організаційних, правових, фінансових, кадрових, матеріально-технічних, експертних, прогнозних тощо.

Соціально-педагогічний проект — це сконструйоване соціальне нововведення, мета якого — удосконалення педагогічних процесів (розвитку, освіти, виховання, соціального становлення особистості) у певних соціокультурних умовах.

На відміну від соціальних *П.*, які спрямовані на перетворення та вдосконалення соціуму, суспільних відносин і процесів, педагогічний *П.* спрямований на вирішення завдань освіти та виховання. Об'єкти соціально-педагогічного проектування: соціально-культурне середовище (створення сприятливого соціокультурного простору та оптимізація умов саморозвитку особистості; соціальної групи, території загалом); спосіб життя (підтримка окремих видів і напрямів діяльності особистості, які сприяють зростанню якісних показників життя); сфери життєдіяльності особистості (освітня, дозвіллєва, навчальна, виробнича, спортивна, інформаційна тощо). Соціально-педагогічні *П.* можуть бути спрямовані на створення умов для розвитку соціальності суб'єкта (осо-

бистості, групи); самореалізації особистості в основних сферах її життєдіяльності; забезпечення сприятливих умов для соціалізації особистості в різних сферах соціального середовища; вирішення чи мінімізацію несприятливих умов соціалізації особистості.

Літ.: Луков В. А. Социальное проектирование: Учеб. пособие.— 3-е изд.— М.: Флинта, 2003.— 240 с.; Науковий супровід, моніторинг та оцінка ефективності соціальних проектів / О. О. Яременко, О. Р. Артюх, О. М. Балакірєва та ін.— К.: ДЦССМ, 2002.— 132 с.; Никончук А. С. Социально-педагогический проект: просто о сложном // Сацыальна педагагічная работа. Часопис.— 2000.— № 1.— С. 45–54.; Плышевский В. Г. Прогнозирование, проектирование и моделирование в социальной работе.— М.: Социально-технологический институт МГУС, 2001.— 95 с.; Прутченков А. Социальное проектирование в воспитательной работе школы // Воспитание школьников.— 2002.— № 1.— С. 26–30.

Басюк Т. П.

ПРОЕКТУВАННЯ — а) визначення версій чи варіантів розвитку або зміни певного явища чи об'єкту; б) конструювання варіантів оптимального майбутнього стану об'єкту; в) форма випереджального відображення і перетворення дійсності, спрямована на конструювання системи параметрів майбутнього матеріального об'єкту чи якісно нового його стану.

Метою *П.* є таке перетворення дійсності, коли створюються (чи передбачається створення) об'єктів, явищ або процесів, які б відповідали бажаним властивостям. Класичним є положення Дж. Джонса про те, що процес *П.* складається з трьох етапів: дивергенції (розширення меж проектної ситуації з метою забезпечення простору для пошуку рішень), трансформації (створення принципів та концепцій), конвергенції (вибір оптимального варіанту рішення із багатьох альтернатив).

Соціальне проектування — це науково-теоретична й одночасно практична діяльність щодо створення проектів розвитку соціальних систем, інститутів, об'єктів на основі соціального передбачення, прогнозування та планування їх соціальних якостей і властивостей. Тому *С. п.* пов'язане з інноваційною діяльністю і впровадженням соціальних інновацій. *С. п.*— це проектування соціальних об'єктів, якостей, процесів і відношень. В основу *С. п.* мають бути закладені такі параметри: суперечливість соціального об'єкту; багатовекторність розвитку соціального об'єкту; множинність факторів його буття; суб'єктивні складові формування соціального очікування та прогнозу; фактори, що визначають різні критерії оцінки соціального об'єкту.

Закономірним результатом проектної діяльності є проект. Коріння цього поняття можна знайти в давньогрецькій культурі, де воно означало «перепону, задачу, питання». Перепона на шляху того, хто йде, змушує зупинитися, замислитися та вжити певних заходів. Як у житті, так і в думках, перепони на шляху пробуджують нові ідеї та рішення.

Сучасне поняття «проект» зберегло ознаки давнього значення цього слова. *Проект* визначається як: сукупність документів (розрахунків, креслень, макетів тощо) для зведення споруд, виготовлення машин, приладів; попередній текст якого-небудь документа, що виноситься на обговорення, затвердження; задуманий план дій, намір; образ наміченого до створення об'єкту, поданий у вигляді його опису, обґрунтувань, схем, кількісних показників; окремий захід із певними завданнями, які обмежені вимогами щодо часу, витрат, результатів.

Проект розглядається також як сукупність взаємопов'язаних дій з чітко визначеними датами початку та завершення роботи, які потребують залучення спеціалістів та ре-

сурсів з метою досягнення певних цілей організації. Проект містить концептуальну основу (опис ініціативи, її культурно-історичного смислу, гіпотези, оцінку їх новизни і можливих актуальних наслідків) і системно-організаційну частину (опис конкретних механізмів й етапів реалізації проекту). Проект — сукупність скоординованих дій із певними точками відліку та закінчення з метою досягнення певних цілей із встановленими строками, витратами та параметрами виконання. Проект дозволяє рухатися від ідей до дії, певним чином структуруючи етапи цього процесу. Він завжди реалізується в певному соціальному, територіальному та часовому просторах, тому сприяє змінам у соціальному середовищі як результату колективної діяльності. Він може існувати у двох різновидах: а) складова частина програми економічного та соціального розвитку, яка визначає основні цілі та завдання, що належать до соціальної сфери та мають бути виконані в запланований період, а також головні засоби та шляхи їх здійснення; б) як самостійний варіант вирішення локальної проблеми конкретної цільової групи певного соціального середовища.

Проект можна характеризувати як систему сформульованих завдань, фізичних об'єктів, технологічних процесів, відповідної документації, що створюються й упроваджуються для реалізації цих завдань, а також сукупність ресурсів та управлінських рішень щодо досягнення проектної мети.

Принципами розробки проектів є принципи комплексності, обґрунтованості, реальності, оптимальності, спадкоємності (наступності) (враховується вихідний (початковий) стан і тенденції розвитку), завершеності, зорієнтованості на кінцевий позитивний результат.

На сьогодні не існує уніфікованої класифікації проектів, тому доцільно використовувати багатомірний підхід, базуючись на різних типологіях проектів.

За *характером запланованих змін* проекти поділяють на інноваційні та підтримуючі. Інноваційні проекти розглядають як систему взаємозумовлених і взаємопов'язаних заходів, спрямованих на досягнення інноваційних результатів, які мають соціально-культурне, народногосподарське, політичне значення. Виокремлюють два види інноваційних результатів: «інновація — процес» (процес внесення нового у систему; він розвивається за певними етапами: створення, реалізація, поширення нововведення) та «інновація — продукт» (окремий засіб, технологія, методика, програма, конструкція тощо).

Підтримуючі проекти, їх ще називають реанімаційними або реставраційними, спрямовані на зміцнення, збереження чи підтримку окремих культурних пам'яток, традицій, вирішення екологічних проблем тощо.

За *особливостями фінансування* виокремлюють інвестиційні, спонсорські, бюджетні, благодійні та змішані проекти.

Відповідно до *масштабів реалізації* проекти поділяють на монопроекти, мультипроекти, мегапроекти, мікропроекти. Оцінка масштабності проекту здійснюється на основі таких показників: кількість осіб (організацій), які можуть скористатися послугами чи результатами проекту; кількість фахівців, яких необхідно долучити до участі в проекті; сукупні фінансові витрати на реалізацію проекту; тривалість і територіальне охоплення проектними заходами.

Глобальні реформи в державі чи суспільстві найбільш доцільно проводити на базі концепції мегапроекту, який включає програми з багатьма взаємопов'язаними проектами, об'єднані загальними цілями. Менш масштабні проблеми можуть вирішуватися в рамках

мультипроектів. Монопроекти не передбачають охоплення великої кількості людей, нескладні в аспекті організаційного менеджменту, здебільшого реалізуються на території одного чи кількох населених пунктів і не потребують значного фінансування. Мікропроекти найчастіше є формою прояву ініціативи окремої особи чи групи людей. Вони реалізуються переважно для обмеженої кількості осіб, можуть не вимагати зовнішнього фінансування, спеціального обладнання, реалізовуватися за рахунок наявних ресурсів. У їх основі — взаємостосунки людей, які хочуть реалізувати свою ініціативу.

За *терміном реалізації* — проекти поділяють на короткотривалі (1–2 роки реалізації), середньотривалі (3–5 років), довготривалі (більше 5 років).

Жоден проект не може відбутися без відповідного фінансування. Джерела фінансування можуть бути досить різноманітні, тому відповідно визначають інвестиційні, бюджетні, донорські, благодійні та змішані проекти.

За *територіальною* ознакою виокремлюють національні, міжрегіональні, регіональні та місцеві проекти. Переважно національні та міжрегіональні проекти фінансуються за рахунок державних коштів, а регіональні та місцеві за рахунок коштів донорських організацій, спонсорів і коштів місцевого бюджету.

За ступенем складності виокремлюють прості, складні та дуже складні проекти. Міра складності проекту зумовлюється його метою та завданнями, масштабністю і тривалістю, кількістю та різновидами проектних заходів тощо.

За *видами* розрізняють проекти комерційні і некомерційні залежно від мети проекту: одержати прибуток або соціальний ефект.

За *характером і сферою діяльності* виокремлюють: економічні, дослідницькі, екологічні, культурологічні, політичні, соціальні проекти.

Кожен проект можна характеризувати за сукупністю вищевиокремлених класифікаційних ознак.

Соціальний проект — сконструйоване соціальне нововведення, метою якого є створення, модернізація чи підтримка в середовищі матеріальної або духовної цінності, яка має просторово-часові та ресурсні обмеження і вплив якої на людей визнається позитивним за своїм соціальним значенням. Об'єктами соціального проектування є: соціально-культурне середовище (створення сприятливого соціокультурного простору та оптимізація умов саморозвитку особистості; соціальної групи, території в цілому); спосіб життя (підтримка окремих видів та напрямів діяльності особистості, які сприяють зростанню якісних показників життя); сфери життєдіяльності особистості (освітня, дозвіллєва, навчальна, виробнича, спортивна, інформаційна тощо).

Соціальні проекти можуть бути спрямовані на: створення умов для розвитку соціальності суб'єкта (особистості, групи); самореалізації особистості в основних сферах її життєдіяльності; забезпечення сприятливих умов для соціалізації особистості в різних сферах соціального середовища; вирішення чи мінімізацію несприятливих умов соціалізації особистості.

Соціальний проект можна розглядати як сукупність технологічних, управлінських та організаційних рішень, спрямованих на вирішення соціальних проблем, поліпшення соціокультурних умов життєдіяльності особистості, проведення необхідних соціальних змін.

Літ.: Курбатов В. И., Курбатова О. В. Социальное проектирование: Учебное пособие.— Ростов н / Д.: Фенікс, 2001.— 416 с.; Луков В. А. Социальное проектирование: Учеб. пособие.— 3-е изд.— М.: Флинта, 2003.— 240 с.; Науковий супровід, моніторинг та оцінка ефективності соціальних проектів / О. О. Яременко, О. Р. Артюх, О. М. Балакірєва та ін.— К.: ДЦССМ, 2002.— 132с.; Никончук А. С. Социально-педагогический проект: просто о сложном // Сацыальна-педагагічная

работа. Часопис.— № 1.— 2000.— С.45–54; Плышевский В. Г. Прогнозирование, проектирование и моделирование в социальной работе.— М.: Социально-технологический институт МГУС, 2001.— 95с.; Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник / За ред. А. Й. Капської.— К.: Центр навчальної літератури, 2004.— 352 с.

Безпалько О. В.

СІМЕЙНІ ГРУПОВІ НАРАДИ (сімейні конференції) — метод надання допомоги окремим особам або сім'ям шляхом залучення до обговорення їхніх проблем і пошуку рішень широкого кола представників їхнього соціального оточення (членів розширеної сім'ї, родичів, друзів тощо). *С. г. н.* використовують у процесі соціальної роботи з дітьми та сім'ями, що опинилися у скрутних обставинах, а також як метод відновного правосуддя щодо неповнолітніх правопорушників та вирішення конфліктів у громаді. Як метод соціальної роботи з сім'єю *С. г. н.* використовують у випадках, коли є загроза життю дитини, її здоров'ю, повноцінному розвитку та вихованню; сім'я дитини виявила неспроможність самостійно вирішити проблему чи знаходиться в кризовому стані; представник соціальної служби має право чи можливість вирішити питання щодо захисту дитини, проте це не сприятиме посиленню сім'ї; є потреба у прийнятті рішення та розробці плану дій. *С. г. н.* у такому випадку — це збори членів розширеної сім'ї та її соціального оточення з метою прийняття рішення щодо шляхів виходу сім'ї зі скрутної ситуації. Ініціює проведення наради як правило соціальний працівник або соціальний педагог служби, що здійснює соціальний захист дітей або надає соціальні послуги членам сім'ї, у якої виникли проблеми. Фахівець, отримавши попередню згоду сім'ї, залучає незалежного координатора, який має підготувати зустріч усіх зацікавлених осіб, як членів сім'ї, так і представників її соціального оточення. На початку наради сімейним зборам надають інформацію щодо проблем сім'ї та її можливостей в отриманні соціальної допомоги та послуг соціальних служб. Після цього в сімейному колі, без присутності сторонніх осіб (координатора, фахівців соціальних служб, представників правоохоронних органів тощо) учасники *С. г. н.* обговорюють проблему й розробляють план її вирішення за допомогою власних ресурсів. План може передбачати як самостійні дії членів сім'ї, так і отримання ними соціальних послуг. Розроблений сім'єю план має бути прийнятий фахівцем, який був ініціатором проведення наради, і підписаний усіма учасниками наради. План може стати основою соціального супроводу сім'ї соціальними службами чи члени сім'ї будуть виконувати його власними силами. Представник соціальної служби відслідковує виконання плану та оцінює його результати і в разі необхідності, може запропонувати сім'ї проведення повторної наради чи здійснити необхідне професійне втручання.

С. г. н. застосовують як метод у відновному правосудді як групове обговорення наслідків правопорушення і пошук шляхів виправлення ситуації, яка склалася через правопорушення, до якого залучають безпосередньо постраждалого та винуватця інциденту, широке коло родичів правопорушника, представників його безпосереднього оточення, а також усіх тих, на чиє життя так чи інакше вплинуло правопорушення. Учасниками наради можуть бути родичі постраждалого, його друзі, колеги по роботі, представники місцевої громади тощо. *С. г. н.* застосовуються у випадку, коли скоєно правопорушення чи вчинок, який має правові наслідки, є необхідність у відновленні правового становища та подоланні негативних наслідків учиненого, правопорушник беззаперечно бере на себе відповідальність за скоєне, усі учасники добровільно погодилися на участь у нараді. Нараду організовує та проводить незалежний координатор (фасилітатор). Під час підготовки координатор переконується в щирості розкаяння правопорушника й у визна-

нні ним своєї провини та відповідальності, визначає коло потенційних учасників наради як із боку потерпілих, так і з боку правопорушника, запрошує учасників і в разі їхньої згоди повідомляє їм правила проведення наради й ті запитання, які ставитимуть, готує сценарій наради та вирішує питання її організації. Проведення наради має чотири етапи. На першому координатор наради представляє учасників і описує правопорушення, яке стало приводом до наради; на другому учасники висловлюють свої думки та почуття з приводу правопорушення та його наслідків; на третьому етапі наради учасники обговорюють та ухвалюють можливі дії, спрямовані на подолання наслідків правопорушення й відновлення правового становища. Пропозиції учасників у випадку, коли ніхто не виступає проти, занотовує координатор і їх включають в угоду щодо примирення сторін; на четвертому етапі учасники підписують підготовлену за результатами обговорення угоду та відбувається неформальне примирення сторін. Складена угода включає в себе встановлення факту визнання правопорушником того, що він вчинив правопорушення, інформацію, якою поділилися учасники наради стосовно характеру і причин вчинення та наслідків правопорушення, рішення про заходи, що мають бути вжиті правопорушником для усунення завданої ним шкоди, і попередження скоєння ним інших правопорушень. Важливою умовою є те, що усувати наслідки правопорушення має сам правопорушник своїми діями, а його близькі можуть надавати йому допомогу. Якщо нарада проводилася з приводу злочину, то угоду, як правило, додають до кримінальної справи та можуть враховувати під час винесення вироку, а інколи вона навіть призводить до припинення кримінального переслідування. Формальний контроль за її виконанням у випадку, коли це є умовою звільнення від кримінальної відповідальності, може здійснювати працівник органу виконання покарання чи особа, на яку покладено обов'язок щодо нагляду за правопорушником, неформальний контроль можуть здійснювати власне постраждалі та представники громади.

Спільні риси застосування *С. г. н.* у різних ситуаціях: розширення кола учасників вирішення проблеми (конфлікту), надання їм повноважень самостійно вибирати шляхи вирішення проблеми (конфлікту), забезпечення учасників об'єктивною інформацією, необхідною для прийняття ними рішення, орієнтація учасників на вирішення проблеми та подолання конфлікту за рахунок власних сил, мінімальне втручання представників соціальних служб і державних установ, участь в організації та проведенні наради незалежного координатора. Дотримання вказаних умов підвищує активність, самостійність і незалежність людей, що опинились у складних життєвих обставинах, сприяє прийняттю ними відповідальності за власне життя, збільшує їх спроможність до самостійної успішної життєдіяльності.

Літ.: Зер Г. Зміна об'єктива: Новий погляд на злочин та правосуддя / Пер. з англ. М. Яковлева.— К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.— 224 с.; Сімейні групові наради як метод розв'язання конфліктних ситуацій: Метод. матеріали для тренера / Упор.: Т. П. Авельцева, Н. В. Зимівець, В. П. Лютий, О. А. Калібаба; За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Наук. світ, 2003.— 86 с.

Лютий В. П.

ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА — (грец. techne — мистецтво, майстерність, уміння) — сукупність прийомів і способів одержання, обробки чи переробки; опис виробничих процесів, інструкцій з виконання, технологічні правила, вимоги, карти, графіки; сукупність методів, прийомів та впливів, що застосовуються для досягнення мети соціального розвитку.

Усі відомі на сьогодні технології розділяють на дві групи: *промислові та соціальні*. До промислових належать технології переробки природної сировини (нафти, руди, деревини тощо) чи отриманих з неї напівфабрикатів (готових металів, прокату, окремих деталей і вузлів виробів тощо).

Соціальною визначають технологію, у якій вихідний і кінцевий результат — людина, а основні параметри вимірювання — її якості та властивості.

Т. с.— це єдиний тип технологічного процесу, що значною мірою базується на «суб'єкт-суб'єктних» відносинах. Без співпраці учасників соціального процесу, сумісних дій індивіда, сім'ї, групи, яким надається соціальна допомога чи підтримка, неможливо покращити ті обставини, які послужили причиною застосування соціальних технологій.

Поява *Т. с.* пов'язана з потребою швидкого та великомасштабного «тиражування» нових видів діяльності. У науковій літературі існує безліч концепцій і визначень соціальної технології. Найбільш відомі погляди на соціальну технологію як на «діяльність, у результаті якої досягається поставлена мета і змінюється об'єкт діяльності» (Н. Стефанов); «елемент механізму управління» (В. Афанас'єв); «спосіб реалізації конкретного складного процесу шляхом розчленовування його на систему послідовних взаємозалежних процедур і операцій, що виконуються однозначно…» (М. Марков); «сукупність знань про способи і засоби організації соціальних процесів, самі ці дії, що дозволяють досягти поставленої мети» (А. Зайцев); «спосіб управління, регулювання і планування соціальних процесів» (А. Дикарєва, М. Мирська); «кінцевий продукт соціального проектування, необхідний для забезпечення процесів відтворення і здійснення діяльності: типових процедур управління; методик підбору й оцінки управлінських кадрів; сценаріїв проведення імітаційних ділових ігор; математичних моделей соціальних об'єктів на базі ЕОМ» (В. Дудченко, В. Макаревич); «сукупність прийомів, методів і впливів, які застосовуються для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування і розвитку, рішення різного роду соціальних проблем» (Л. Іонін); «своєрідний механізм поєднання соціологічних знань і соціальних ресурсів з умовами їхньої реалізації» (В. Патрушев); «науку про сукупність способів соціальної дії на людину» (Л. Дятченко); «процес спрямованого впливу на соціальний об'єкт» (Н. Данакін).

Розуміння соціальної роботи як інтегрованого, універсального виду діяльності, спрямованого на задоволення соціально-гарантованих та особистісних інтересів і потреб людей, перш за все соціально-незахищених верств населення, дозволяє визначати два типи соціальних технологій: соціальні програми, що містять певні засоби та способи діяльності; сама діяльність, побудована відповідно до таких програм.

Щодо другого типу, то тут частіше використовують термін технології соціальної роботи (діяльності). При цьому підході соціальні технології розглядаються як узагальнення набутих і систематизованих знань, досвіду, умінь і практики роботи суб'єктів соціальної діяльності; сукупність способів професійного впливу на соціальний об'єкт з метою його покращення, забезпечення оптимізації функціонування при можливому тиражуванні даної системи впливу (Є. Холостова)

Складовими змісту *Т. с.* є: розмежування процесу на внутрішні етапи, фази; координація зусиль усіх підрозділів; визначення поетапності дій; визначення алгоритму виконання всіх технологічних операцій; корекція дій залежно від змін у цьому процесі.

Різновекторність змісту *Т. с.* дозволяє визначити такі основні їх види: правового забезпечення функціонування суспільства; політичні технології адміністративно-владного

регулювання; економічного функціонування суспільства, розвитку власності; інформаційного забезпечення засобами масової інформації та комп'ютерної мережі; духовно-культурного розвитку; забезпечення соціального функціонування суспільства.

Т. с. класифікуються за такими ознаками: залежно від рівня суспільних відносин (макросистем; мезотехнології; мікротехнології); за ступенем практичного втілення в організаційний процес (інноваційні; конструкторські; традиційні); за місцем експериментальної перевірки й апробації (кабінетні; лабораторні; польові); за масштабністю соціальних операцій (глобальні; регіональні; локальні); за діяльнісним аспектом розуміння (соціальний контроль, соціальна профілактика, соціальна терапія, реабілітація, соціальна допомога, соціально-правовий захист, соціальне страхування, соціальне обслуговування, соціальне опікунство, соціальне посередництво, соціальний супровід).

Т. с. складаються з наступних компонентів: структурного, функціонального, нормативного, операційного та інструментального. Структурний компонент технологізації містить поняття керованих і некерованих соціальних ситуації та можливої післядії (результату й наслідку). Функціональний компонент дозволяє визнати такі механізми здійснення соціальних завдань як заборона, настанова, дозвіл, обмеження, орієнтування, спрямування. Нормативний компонент технологізації соціальної роботи означає встановлення закономірностей, принципів і правил. Операційний компонент технологізації означає виокремлення певних процедур й операцій і їх подальшу координацію та синхронізацію. До основних процедур належать: інституціоналізація (встановлення норм та еталонів поведінки, розробка й впровадження соціальних статусів, формування системи цінностей та ідеалів); профілактика (система дій, спрямованих на передбачення та нівелювання аномальних станів соціальної системи); контроль (система дій, що забезпечує нормальний стан соціальної системи); корекція (виправлення припущених помилок, відхилень). Інструментальний компонент технологізації передбачає усталення всіх наявних способів здійснення соціального регулювання, а саме: нормативного; традиційно-ритуального; конвенціонального (неформальні зобов'язання, угоди); компаративного (соціальне порівняння); змагання; оціночного; статусного (вплив на статус людини); символічного; психотерапевтичного; соціоекологічного (вплив на життєве середовище); раціонального (переконання); сугестивного (навіювання); стимулюючого; селекційного та ситуаційного (Є. Холостова).

Т. с. мають такі етапи реалізації: теоретичний, який передбачає обґрунтування мети й об'єкта технологічного впливу, виокремлення складових компонентів (елементів); з'ясування соціальних зв'язків між ними; методичний, який пов'язаний з добиранням методів, засобів впливу, обробкою інформації, її аналізом, вибором принципів трансформації результатів аналізу у висновки та рекомендації; процедурний; який пов'язаний з практичною діяльністю по апробації обраної послідовності використання інструментарію.

Літ.: Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. І. Д.Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літератури, 2008.— 336 с.; Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Звєрєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.: За заг. ред. І. Д. Звєрєвої, Г. М. Лактіонової.— К.: Центр навчальної літератури, 2004.— 256 с.; Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посібник / За ред. А. Й. Капської — К.: Центр навчальної літератури, 2004.— 352 с.; Сурмин Ю. П., Туленков Н. В. Теория социальных технологий: Учеб. пособие.— К.: МАУП, 2004.— 608 с.; Технологии социальной работы: Учебник / Под ред. Е.И Холостовой.— М.: ИНФРА, 2001.— 400 с.; Технология социальной работы: Учебн. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. И. Г. Зайнышева.— М.: ВЛАДОС, 2000.— 240с.;

Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. Соціально-педагогічні технології: Навч.-метод. посібник для студентів вищих навч. закладів.— Луганськ: Альма-матер, 2005.— 552 с.; Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений.— 2-е изд., стереотип.— М.: Академия, 2004.— 272 с.

Вайнола Р. Х., Заверіко Н. В.

ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ / СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ — це практична діяльність соціального педагога (соціального працівника), для якої характерна раціональна послідовність використання різних методів і засобів з метою досягнення якісних результатів. *Соціально-педагогічна технологія* — це класичний різновид соціальної технології, що інтегрує в собі якості соціальної та педагогічної технологій. Соціально-педагогічна технологія — це способи взаємодії соціального педагога (соціального працівника) із клієнтом, що забезпечують його соціалізацію в наявних або спеціально створюваних умовах. Сутність соціально-педагогічної технології полягає в операціоналізації процесу надання послуг і соціально-педагогічної допомоги, створенні алгоритму взаємодії соціального педагога з клієнтом. Соціально-педагогічна технологія має такі характерні риси: *універсальність* (можливість застосування на різних за специфікою об'єктах, для вирішення подібних або часто виникаючих завдань); *конструктивність* (націленість на вирішення конкретних проблем перевіреними та обґрунтованими способами); *результативність* (орієнтація на кінцевий результат, що перевіряється); *оперативність* (можливість реалізувати технологію в оптимальний термін); *відносна простота* (наявність проміжних етапів й операцій, доступність для фахівця певної кваліфікації); *надійність* (наявність деякого запасу міцності, механізму, що дублюється); *гнучкість* (здатність до адаптації в умовах, що змінюються). Соціально-педагогічна технологія як сукупність визначених прийомів і методів впливу має власну структуру, до складу якої входять певні елементи: визначення мети, вибір відповідного рішення, організація соціальної дії, аналіз результатів.

Багатогранність соціального життя, його взаємодії із природними явищами зумовила й різноманітність соціальних технологій, які можна класифікувати за різними критеріями: видами, рівнями, сферами застосування. Розрізняють макро-, мезо-, мікротехнології (Л. Дяченко); кабінетні, лабораторні, польові соціальні технології (О. Пригожин); загальні й часткові (Н. Данакін); інноваційні й рутинні (Є. Холостова), інформаційні, освітні, а також ті, що впроваджуються (Є. Холостова, В. Курбатов); технології пошуку стратегії керування, технології соціального моделювання й прогнозування; інформаційні технології, інноваційні технології й технології минулого досвіду (В. Іванов і В. Богдан); глобальні, демографічні, економічні, військові, технології продовольчих криз, конфліктів, катастроф (В. Банерушев); суб'єктні, діяльнісні та середовищні технології (М. Шакурова); загальногалузеві, міжгалузеві та галузеві технології (І. Ліпський).

Класифікація соціально-педагогічних технологій теж найрізноманітніша. Це пов'язане з тим, що соціально-педагогічна робота утворює собою певну, відносно самостійну систему, упорядковану безліччю елементів, які взаємозалежні між собою і становлять деяку цілісну єдність. Під час аналізу технологій соціально-педагогічної роботи як системи необхідно враховувати класифікацію систем узагалі. А також пам'ятати, що соціально-педагогічна робота — це різновид соціальної системи, яка має справу з людьми (зокрема із клієнтами й соціальними працівниками) та їх відносинами між собою. Соціально-педагогічні технології розрізняють: за рівнем кваліфікації суб'єкта

(прості, доступні неспеціалістам; складні, які вимагають професійної кваліфікації фахівця певної галузі; комплексні, що потребують кваліфікації фахівців різних галузей); за функціями та напрямками діяльності соціального педагога (технології соціальної діагностики, профілактики, адаптації, реабілітації, опіки й соціального захисту, а також соціалізації, саморозвитку, самовизначення особистості).

Літ.: Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної педагогіки, 2006.— 316 с.; Соціальна робота: технологічний аспект: навчальний посібник / За ред. А. Й. Капської.— К.: Центр навчальної літератури, 2004.— 352 с.; *Тюптя Л. Т., Іванова І. Б.* Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів.— К.: ВМУ-РОЛ «Україна», 2004.— 408 с.

Заверико Н. В.

ТРЕНІНГ (англ. training — навчання, виховання, підготовка, тренування, дресирування). Тренінг почали використовувати в XIX ст. у медичній практиці (як різновид психотерапії), а в XX ст. він набув широкого використання в професійній освіті (як форма навчання) і практичній психології (як засіб розвитку людини). Термін «тренінг» використовують для позначення широкого кола методик, інструментів, засобів, які ґрунтуються на різних теоретичних підходах і принципах. Різні автори-дослідники, які працюють над проблемою використання *Т.*, не дотримуються одностайності щодо тлумачення *Т.* в різних наукових, методичних, навчальних публікаціях. Ю. Ємельянов вважає, що *Т.*— це група методів, які спрямовані на розвиток здібностей до навчання та оволодіння будь-яким складним видом діяльності. Л. Петровська трактує його як засіб впливу, який спрямований на розвиток знань, соціальних установок, вмінь і досвіду у сфері міжособистісного спілкування, а також засіб розвитку компетентності в спілкуванні, засіб психологічного впливу. Водночас, автор зводить до єдиного термінологічного еквіваленту терміни «активна соціально-психологічна підготовка», «активне соціальне навчання», «лабораторний тренінг», «групи інтенсивного спілкування», «перцептивно орієнтований тренінг», «тренінг сенситивності (чутливості)», які похідні від *соціально-психологічного тренінгу*, основна мета якого — розвиток компетентності в спілкуванні, її комунікативної, інтерактивної та перцептивної складових.

Загальна мета *соціально-психологічного тренінгу* конкретизована в таких завданнях: оволодіння психологічними знаннями; формування умінь і навичок у сфері спілкування, зокрема для розв'язання конфліктних ситуацій; корекція, формування та розвиток установок, необхідних для успішного спілкування; розвиток здібностей щодо адекватного та повного пізнання себе й інших; корекція й розвиток системи стосунків особистості, створення сприятливого психологічного клімату в групах, а також підвищення соціально-психологічної компетентності. *С.-п. т.* базується на певних принципах (принцип активної участі кожної особи, що передбачає самостійне відпрацювання навичок спілкування; забезпечення результативності; врахування особистого досвіду). Використовують групові методи роботи: дискусії, групові ігри, рольовий тренінг, відеотренінг, метод психодрами, тренінг соціально-перцептивний, ділового спілкування тощо. Основи теорії й практики *С.-п. т.* були розроблені американським психологом К. Роджерсом і базувалися на ідеях «гуманістичної психології», «самоактуалізуючої особистості». Цю ідею — самовдосконалення особистості — здійснюють за рахунок розвитку групових стосунків і створення особливої ситуації довірливого спілкування, у якій здійснюється усвідомлення себе та інших, обмін взаємовідчуттями, сприйняттям один

одного. К. Роджерс запропонував дві форми *С.-п. т.*: групи інтенсивного спілкування і групи «організаційного розвитку».

Схожі погляди в Г. Ковальова, який вважає *С.-п. т.* методом активного комплексного соціального навчання. Б. Паригін визначає *Т.* як один із методів групового консультування, характеризуючи його як активне групове навчання навичкам спілкування та життя в суспільстві загалом: від навчання професійно корисним навичкам до адаптації до нової соціальної ролі та відповідно корекцією Я-концепції та самооцінки. А. Ситников дає таке визначення *Т.*: «Тренінги (навчальні ігри) є синтетичною антропотехнікою, яка поєднує в собі навчальну та ігрову діяльність, що відбувається в умовах моделювання різноманітних ігрових ситуацій…» Під антропотехнікою він розуміє галузь акмеологічної практики, спрямовану на перетворення природних здібностей людини та формування на їх основі культурного феномену професійної майстерності. Він виділяє три основні антропотехніки: научіння, учіння та гру. При цьому враховуються наступні складові, специфічні риси та парадигми *Т.*: дотримання певних принципів групової роботи; спрямованість на психологічну допомогу в саморозвитку учасникам групи, при цьому допомога надається не тільки (а іноді й не стільки) ведучими групи, а й самими учасниками; наявність більш або менш постійної групи (переважно від 7 до 15 осіб), що періодично збирається на зустрічі чи працює безперервно впродовж двох-п'яти днів (так звані групи-марафони); певна просторова організація (частіше за все — робота в зручному ізольованому приміщенні, де учасники переважну частину часу сидять у колі); акцент на взаємостосунках учасників групи, для аналізу та розвитку в ситуації «тут і зараз»; використання активних методів групової роботи; об'єктивація суб'єктивних почуттів та емоцій учасників групи стосовно один одного та подій, які відбуваються в групі, вербалізована рефлексія; атмосфера розкутості та свободи спілкування між учасниками групи, клімат психологічної безпеки. Різне розуміння змісту *Т.* знаходить своє відображення й у різноманітності назв спеціалістів, які проводять *Т.*: ведучий, керівник, директор групи, тренер, експерт, фасилітатор тощо.

Сьогодні різними психологічними школами використовуються такі *основні види тренінгів*:

1) Групи тренінгу (Т-групи) — *Т.* розвитку особистості в міжособистісному просторі. Цей вид *Т.* пов'язують з ім'ям відомого соціального психолога Курта Левіна, який працював над проблемою групової динаміки та соціальної дії. Власне Т-групи започаткували в 1945 р. на заняттях лабораторним *Т.* під керівництвом К. Левіна. У 1947 р. в США створено Національну лабораторію тренінгу. Мета лабораторного *Т.* переважно пов'язана з такими аспектами: розвиток самосвідомості за рахунок зниження бар'єрів психологічного захисту; розуміння умов, які перешкоджають або допомагають функціонувати групі; розуміння міжособистісних взаємин для більш ефективної взаємодії з іншими; оволодіння вміннями діагностики індивідуальних, групових й організаційних проблем, наприклад вирішення конфліктних ситуацій у групі. Т-групи базуються на принципах групової динаміки, у які входять п'ять основних елементів: цілі групи, норми групи, структура групи, проблема лідерства, єдність групи та фази її розвитку. У наш час існує кілька різновидностей Т-груп, які умовно можна розділити на три основних течії: загальний розвиток індивіда (групи сензитивності); формування та дослідження міжособистісних стосунків; організаційний розвиток — підхід, у рамках якого спеціалісти працюють над покращенням діяльності цілих організацій.

2) Біхевіорально орієнтовані групи (Б-групи) — *Т.* життєвих вмінь. Заняття в таких групах безпосередньо пов'язані з виробленням певних навичок соціальної взаємодії,

які проявляються на рівні поведінки. Типова методика проведення Б-груп — репетиція поведінки: учасникам демонструється модель оптимальної поведінки в запропонованій ситуації. Потім проходить фаза репетиції, коли учасник випробовує новий тип поведінки чи його фрагмент. Нарешті проходить стадія фаза підкріплення, тобто заохочення за успішні дії, у вигляді позитивних реакцій групи. Щоб успішно переносити набуті навички в реальне життя учасники тренінгу отримують домашнє завдання.

3) Психодраматичний підхід (Пси-групи) — *Т.* вирішення особистих проблем. Суть цього методу полягає в постановці вистави членами групи під керівництвом ведучого (режисера) у спеціально організованому просторі за допомогою спеціальних прийомів. Основні етапи психодраматичних сесій: розминка (фаза розігріву); фаза психодраматичної дії; фаза інтеграції, коли учасники обмінюються своїми почуттями та враженнями.

4) Гуманістичний підхід (В-групи) — *Т.* вільного самовизначення групи. Основними ознаками В-груп вважають саморозкриття, увагу до почуттів, усвідомлення самого себе та свого фізичного Я і принцип «тут і зараз». Одна із характерних особливостей В-груп — максимально недирективний (демократичний) стиль управління групою.

5) Трансактний аналіз (ТА-групи) — *Т.* раціонального самопізнання й саморозвитку. Учасники ТА-груп вчаться розпізнавати, у які психологічні ігри вони залучені в процесі спілкування та які види маніпуляцій у них використовують. Під час занять учасники досягають інсайту — моменту осяяння, коли стають відомими істинні мотиви тих чи інших вчинків. У ТА-групах інсайт має інтелектуальний, аналітичний характер.

6) Гештальт підхід у груповій роботі (Г-групи) — *Т.* самоактуалізації та саморегуляції. Головне завдання Г-груп не навчання, як Т-груп, а розширення сфери усвідомлення своєї самоідентичності, власної досконалості, прийняття відповідальності за все, що з людиною відбувається.

Крім вищезгаданих видів *Т.*, можна виділити особливий вид тренінгової роботи — *соціально-просвітницький тренінг*. Соціально-просвітницький *Т.* розрахований на: підготовку фахівців, навчання спеціалістів, які працюють з молоддю у сфері освіти, інформаційних технологій, розваг тощо, а також підлітків-інструкторів; оволодіння знаннями; формування умінь, знань і навичок, які сприятимуть усвідомленому вибору варіантів поведінки; розвиток установок, на усвідомлення потреб і мотивів. Даний підхід базується на вірі в те, що люди ефективніше вчаться, коли цінуються їхні власні знання та активність, а також можливість аналізу власного досвіду в комфортному середовищі. Ідеї соціально-просвітницького *Т.* базуються на ідеях бразильського вихователя Паоло Фрейре: освіта ґрунтується на «банківському» підході, коли інформація зберігається в пасивних куточках пам'яті, звільняючи її; освіта повинна допомагати ставити правильні запитання та надавати можливість будувати схеми для відповіді на них і їхнього активного вирішення; освіта повинна базуватись на потребах людей та їхньому життєвому досвіді; освітній процес — це процес обміну й діалогу чи відображення та дії.

Літ.: Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники.— М., 2000.— 224 с.; Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение.— Л., 1985; Лещук Н. О., Зимівець Н. В. та ін. Методика освіти «рівний — рівному».— К., 2002.— 132 с.; Петровская Л. А. Теоретические и методические вопросы социально-психологического тренинга.— М., 1982.— 208 с.; Ситников А. П. Акмеологический тренинг: Теория. Методика. Психотехнологии. М., 1996.— 428 с.; Соціальна робота / Соціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник / За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Етносфера, 1994.— С. 102; Соціальна робота. Короткий енциклопедичний

словник. Кн. 4.— К.: ДЦССМ, 2002.— С. 428; Энциклопедический социологический словарь / Общ. ред. Г. В. Осипова.— М.: РАН — Институт социально-политических исследований, 1995.— С. 834–835; Rogers C. Encounter groups.— L., 1975.

Цюман Т. П., Звєрева І. Д.

ФАНДРАЙЗИНГ (англ.— foundrising) — діяльність, яка забезпечує здобування різноманітних ресурсів організації та людини для виконання соціального важливих цілей. В основі терміна fund та rising, відповідно fund — створювати, здобувати, обґрунтовувати, консолідувати, знайдений, фінанси, фонд; rising — піднімати, підвищення, зростаючий, що підвищується, який набуває ваги. Інколи при написанні використовують фандрейзинг, фондрайзинг.

Збір ресурсів, засобів, формування різних фінансових, грошових фондів, для добродійних, освітніх цілей, а також на проведення суспільних заходів останнім часом набуває суспільного руху. Визначено, що найуспішніша кампанія в історії *Ф.*— кампанія «Be the godfather of a kid» («Стань хрещеним батьком дитини»), яка забезпечує пожертвування конкретній дитині, що проживає в певному місті в певній країні. Після розподілу пожертвування організації, що займаються збором коштів, відправляють благодійнику фотографію дитини та повідомляють її ім'я.

В Україні становлення *Ф.* як окремого міждисциплінарного напряму пов'язано зі зростанням в останні десятиліття значущості соціальних програм і проектів, розвитком організацій третього сектору, розвитком інновацій у розробці соціально значущих напрямків, програм і проектів організацій та служб, окремих громадян, матеріальне забезпечення яких з боку державного фінансування має проблеми. Відповідно, *Ф.* розглядають як підхід, технологію, мистецтво, процес і метод отримання необхідних ресурсів під реалізацію соціально вагомих видів діяльності. Введення поняття «фандрайзинг» пов'язують з «третім сектором». До нього відносяться недержавні, некомерційні організації, приватні особи, які займаються пошуком коштів для неприбуткової, благодійної діяльності. Утім, *Ф.* набуває все більшого значення для підтримки наукових та освітніх проектів, заходів, акцій усіх організацій і служб соціальної сфери. *Ф.* розглядають у широкому значенні як залучення не лише фінансових коштів, але й інших ресурсів потенційних благодійників — креативних ідей, порад, інтелектуальних, наукових розробок та добровольців на виконання соціально значущих видів діяльності. У вузькому розумінні *Ф.* розглядають як матеріальну підтримку програм, проектів, заходів, акцій, інших видів діяльності, що може включати оплату роботи виконавцям проекту за контрактом та підтримку інших видів діяльності: проведення досліджень, конференцій, семінарів, тренінгів, консультацій, видання наукової, методичної та іншої проектної продукції, відряджень, соціальну рекламу, буклетів, пам'яток тощо.

Організації чи окремі люди, які займаються *Ф.* називаються фандрайзерами. В офіційному переліку професій України спеціальності «фандрайзер» не існує. За змістом роботи, фандрайзер — це той, хто шукає гроші та інші ресурси для неприбуткових організацій, які здійснюють соціальні проекти чи для людей, які мають потреби.

Визначають, що фандрайзер має володіти наступними якостями: комунікативність, організаторські здібності, емоційний інтелект та емоційна стійкість, уміння чітко викладати думки, цілеспрямованість, наполегливість, активність, демократичність, доброзичливість, уміння володіти собою, хороша пам'ять, широкий кругозір тощо. Визначають п'ять основних принципів *Ф.*, які слід враховувати: внески роблять тоді, коли про

це просять; фінансують можливості, перспективу, а не підтримують організацію; внески роблять в успішний проект; людський фактор, особистість фандрайзера є важливою для розміру внеску; внески роблять з потреби пережити відчуття задоволення від свободи вибору прийняття рішень щодо часу, виду та розміру внеску.

Усі організації та окремі громадяни, які мають змогу відгукнутися на *Ф.,* в українській мові визначаються узагальненим поняттям «доброчинець», «благодійник», «філантроп» (грец.— людина, що любить людей) — доброзичлива людина, яка робить пожертви, грошима та безкорисливою допомогою; у російській мові використовують означення «благотворитель», «пожертвователь» тощо; закордонні аналоги — «донор», «донатор», «контрибутор». Донор (лат. donor, від dono — дарувальник) — це об'єкт, який віддає що-небудь іншому об'єкту. Ним може бути юридична або фізична особа, що надає матеріальну, фінансову, організаційну та іншу добродійну допомогу неприбутковим організаціям на добровільній основі; донатор, у широкому розумінні, — той, хто здійснює пожертви; контрибутор — це партнер, особа, що долучається до чогось і робить свій внесок у справу. У міжнародній практиці фізичні або юридичні особи, які отримують допомогу, називаються «бенефіціарії» (фр. benefice — дохід, здобуток, користь), внески до яких можуть надходити від приватних осіб, комерційних організацій, вітчизняних і міжнародних фондів, урядових і неурядових організацій.

Ф. створює поле свободи для реалізації місії, стратегії, цілей, цінностей, дає можливість втілювати своє бачення розв'язання соціальних проблем, зберігання своїх принципів, надання соціальних послуг. «Поле фандрайзингу» містить чотири складники: види ресурсів, які залучаються (грошові, технічні, людські); джерела залучення ресурсів: де вони зосереджені; особи, які ними володіють; методи залучення ресурсів (які з них є найбільш доцільними, наприклад, при особистому зверненні чи використанні Інтернет); умови отримання внесків, що визначається принципами *Ф.*

За кордоном існують організації, які спеціалізуються на фандрайзингових проектах, зокрема David Lavender / David Rice & Associates (консалтингові послуги у сфері фандрайзинга і менеджменту). У процесах розвитку руху фандрайзерів особлива роль належить національним об'єднанням фандрайзерів, наприклад, Асоціації професійних фандрайзерів (США), Європейській асоціації фандрайзерів, яка сприяє створенню в Україні ринку *Ф.* У дослідженнях 2000 р. проблем третього сектору України, представлених у колективній монографії «Третій сектор в Україні: проблеми становлення», визначається, що бізнес-спонсори більш схильні до разової допомоги; переважно прагнуть уникати довготривалого співробітництва з неурядовими організаціями, комерційне благодійництво є наслідком спонтанного рішення під впливом більш широкої компанії з пропаганди комерційної організації. Але головною проблемою є те, що в Україні не існує добре розвинутого «ринку спонсорів», який характерний для багатьох країн Заходу, а отже виникають проблеми реалізації соціальних ініціатив. Тут є об'єктивні і суб'єктивні причини: проблема підготовки до *Ф.*; невисокий рівень активності в цьому виді діяльності самих організацій; недосконалість законодавства; недостатнє ствердження позитивного іміджу благодійництва, зокрема відсутність принципу входження в еліту пропорційно благодійним внескам, що стало відображенням ідей солідарного суспільна на Заході; невелика частка організацій, які намагаються звоювати статус соціально корисних компаній; незначна кількість осіб, які опікуються розвитком руху благодійників, як наприклад Біл Гейтс, Уорен Баффет, Тедді Тернер, що заснували рух благодійників. Для України проблемою є й те, що потенційні благодійники можуть уникати внесків з побоювань розголосу про свою благодійну під-

тримку, оскільки ця інформація може буде використана їм на шкоду. До інших стримуючих факторів варто віднести: відсутність ефективних податкових стимулів для розвитку благодійництва та благодійної діяльності; відсутність чіткого нормативного розмежування різних понять сфери благодійництва; недостатність однозначного понятійного інструментарію, що відноситься до благодійної діяльності; нестабільна система оподаткування; неврегульовані проблеми неприбуткових громадських організацій. Вітчизняний бізнес переважною більшістю не є організованим інструментом соціальної допомоги, хаотичність її надання не є ефективним механізмом витрати коштів, і це найчастіше стихійний процес, що базується на емоціях, особистих симпатіях і смаках.

Проте, в Україні стратегія на *Ф.* поступово набуває організаційних форм. Так наприклад, у 2008 р. була зареєстрована Міжнародна благодійна організація «Інститут професійного фандрайзингу». Він був заснований фахівцями, що працюють у сфері розвитку громадянського суспільства. Інститут виник як відгук на потреби створення умов для професійного росту працівників неприбуткових організацій і соціально-важливих проектів у сфері залучення коштів. Відповідно визначена місія Інституту — розвиток взаємовідносин між благодійниками та організаціями громадянського суспільства на основі довіри шляхом утвердження стандартів практики *Ф.* в Україні.

Існує досвід, коли самі фонди реалізують зворотній *Ф.*, тобто донор пропонує організаціям та приватним особам кошти на соціальний проект. В Україні, з найбільш відомих, є Фонд Сороса. Фонд Сколл (Skoll) з 2007 р. оголошує конкурс на присудження премії соціального підприємництва. Одержувачами нагороди (1 мільйон доларів протягом 3 років) можуть бути соціальні підприємці, робота яких має широкомасштабний вплив на поліпшення таких критичних сфер сьогодення, як: сталий розвиток, охорона здоров'я, толерантність і права людини, інституційна відповідальність, економічна та соціальна рівність, мир і безпека. В Україні здійснюється ряд проектів Українського форуму благодійників «Українському громадянську суспільству — сталі внутрішні джерела підтримки» (за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження») та «Організована філантропія в Україні: кроки до професіоналізації» (за фінансової підтримки Програми МАТРА КАП Посольства Королівства Нідерланди).

Існує ряд рекомендацій, які корисні для початку роботу з *Ф.* Зокрема, не варто розраховувати на швидке отримання спонсорської допомоги, оскільки перші внески можуть надійти через певний термін, який вимірюється місяцями. Визначено, що при якісному *Ф.* пропозиція задовольняється 1 з 10 заявок; на отримання внеску в середньому чекають до трьох місяців, а на отримання гранту від 6 місяців і більше.

У практиці *Ф.* визначено таку закономірність: чим простіший проект, тим легше знайти донора для підтримки проекту. Для встановлення довгострокових зв'язків потрібно постійно збільшувати коло донорів, постійно підтримувати зворотні зв'язки, знаходити мотиви для співпраці, створювати банк даних тощо.

Ф. будь-якого проекту вимагає високого професіоналізму виконавців, спеціальних знань і навичок, досвіду професійного спілкування, рівень яких підвищують на спеціалізованих семінарах, тренінгах, конференціях. Рівень компетентності фандрайзера передбачає уміння переконувати людей в необхідності підтримати проекти, що означає працювати з упередженнями, недовірою до нього, небажанням підтримувати соціальні ініціативи.

Літ.: Арзамасцев А. А. Основы фандрайзинга: типы грантов и науч. стипендий, особенности рос. и зарубеж. фондов, адреса фондов в Internet, рекомендации и образцы сост. заявок: учеб. пособие / А. А. Арзамасцев, Л. В. Бадылевич, Ю. А. Зусман.— Тамбов: Изд-во ТГУ, 2004.— 123 с.; Шафф

Т, Шафф Д. Путеводитель по фандрайзингу : рабочая модель по привлечению спонсоров / Терри и Дуг Шафф ; пер. с англ. Е. Б. Полагаевой. – М. : Вершина, 2006. - 247 с.; Пилипенко О. І. Інновації в організації та управлінні соціальними програмами та проектами: Навчальний посібник.— К.: КиМУ, 2008.— 140 с.; Якимец В. Н. Фандрайзинг: учеб.-метод. пособие.— М.: ГУУ, 2002.— 112 с. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М. Ф. Шевченко, В. А. Головенько, Ю. М. Галустян та ін.— К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001.— 173 с.

Пилипенко О.І

ФАСИЛІТАЦІЯ (англ. facilitate — полегшувати) — а) підвищення продуктивності та темпів діяльності індивіда внаслідок актуалізації в його свідомості; б) процес надання допомоги групі у виконанні завдань, розв'язанні проблем або досягнення згоди за взаємною домовленістю учасників. Щодо первинного значення цієї дефініції, то це — тенденція, яка спонукає людей краще виконувати прості й добре знайомі завдання в присутності інших; щодо сучасного значення, то це — підвищення швидкості чи продуктивності діяльності індивіда внаслідок уявної чи реальної присутності іншої людини або групи людей (без втручання в її дії), що виконують ролі суперника або спостерігача за її діями.

Дослідження механізмів виникнення, сутності і змісту поняття *Ф.* знаходимо в працях Фере, Н. Триплетта, Ф. Олпорта, В. Меді, В. Бехтєрєва, Н. Катрелла, Р. Зайенса, П. Лушина, О. Кондрашихіної, І. Авдєєвої, М. Казанжи, Т. Сорочан, О. Фісун, О. Галіцан та ін.

Уперше *Ф.* була зафіксована наприкінці XIX ст. в експериментах французького фізіолога Фере — засновника психогальванічного рефлексу, а термін «соціальна фасилітація» був уведений Норманом Триплеттом у 1897 р. Експеримент Н. Триплетта полягав у вивченні виливу ситуації змагання на зміну скорості велосипедиста в порівнянні з результатами, отриманими в одиночній гонці. Н. Триплетт встановив, що велогонщики показують кращі результати, коли змагаються один з одним, а не з секундоміром, та зробив висновок про те, що присутність інших спонукає людей до більш енергійний дій.

Пізніше *Ф.* більш докладно була описана Ф. Олпортом, В. Меді (1920 р.), В. Бехтєрєвим (1923 р.), які показали, що в присутності інших людей підвищується швидкість виконання простих математичних задач, викреслювання в тексті зайвих букв, виконання простих завдань на моторику тощо. У 20-х рр. XX ст. ефект соціальної *Ф.* інтерпретувався вченими як зміна мотивації рішення задачі у члена групи в присутності значущих для нього людей. Так, Н. Катрелл на основі власного дослідження зробив висновок про те, що сторонні, випадкові люди не впливають на успішність роботи людини. Найвищий ступінь впливу інших виявляється в тих випадках, коли вони сприймаються людиною як значущі для неї. При чому присутність значущих людей впливає на продуктивність індивідуальної роботи не прямо, а опосередковано, шляхом зміни в мотивації.

Ефект присутності інших може впливати на мотивацію людини як у позитивному, так і в негативному планах. У позитивному плані — це «ефект соціальної фасилітації», а в негативному — «ефект соціальної інгібіції», що означає зниження мотивації рішення завдання у члена групи в присутності останніх. Так, наприклад, присутність інших знижує ефективність діяльності людини при заучуванні складів, що не мають смислу, при проходженні лабіринту та при рішенні складних прикладів на множення.

У середині 60-х рр. XX ст. зміст терміну «соціальна *Ф.*» змінився. Учені стали розглядати її як більш широке соціально-психологічне явище. Так, Р. Зайенс досліджував, як присутність людей створює нервово-психічне (соціальне) збудження й підсилює домінантні реакції. Принцип експериментальної психології «збудження завжди підсилює домінуючу реакцію», стало можливим поширити й на соціальну психологію. Підвищене

соціальне збудження сприяє домінуючій реакції, незалежно від того, правильна вона чи ні. При рішенні складних завдань, коли не відомий алгоритм рішення й правильна відповідь не напрошується сама собою, соціальне збудження, тобто несвідома реакція на присутніх інших, ускладнює розумові операції (аналіз, синтез, встановлення причинно-наслідкових зв'язків) і приводить до неправильного рішення. Увага людини переключається з рішення задачі на інших людей. При рішенні простих задач реакція є вродженою або добре засвоєною. Присутність інших людей виявляється дуже сильним стимулятором і сприяє правильному рішенню.

Отже, люди реагують на присутність один одного несвідомо. Згідно з Д. Майєрсом, чинниками, що визначають ступінь реакції, є: а) кількість оточуючих людей (людина тим сильніше збуджується, чим більша кількість інших людей її оточує; масовість підвищує збудження, яке загострює домінуючу реакцію); б) взаємовідносини симпатії чи антипатії всередині групи; в) значущість оточуючих людей для людини; 4) ступінь просторової близькості між людьми (соціальне збудження тим сильніше, чим тісніше один до одного знаходяться люди).

Ф. у сучасному розумінні — це професійна організація процесу групової роботи, спрямована на досягнення групою поставлених цілей, вирішення питань підвищеної складності й важливості; полегшення взаємодії всередині групи; процес надання допомоги групі у виконанні завдання, вирішенні проблеми або досягненні угоди до взаємного задоволення учасників; процес, що дозволяє ефективно організовувати обговорення складної проблеми або спірної ситуації та без утрати часу виконувати всі пункти порядку денного або наради (П. Лушин, О. Кондрашихіна, І. Авдєєва, М. Казанжи, Т. Сорочан, О. Фісун, О. Галіцан та ін.). Процес *Ф.* приводить до підвищення ефективності групової роботи, залучення та зацікавленості учасників, розкриттю їхнього потенціалу. Технологія *Ф.* сесій, нарад, мозкових штурмів стимулює учасників до більш напруженої розумової роботи порівняно, наприклад, з тренінгом чи семінаром.

Центральною фігурою процесу *Ф.* є фасилітатор. Фасилітатор — це ведучий, основне завдання якого полягає в стимулюванні й спрямуванні процесу пошуку та аналізу інформації учасниками групової роботи. Фасилітатор — це нейтральний лідер, який робить процес групової роботи легким та ефективним. Фасилітатор не пропонує готові рішення, він надає засоби, за допомогою яких група сама знаходить рішення. Роль фасилітатора також полягає в узгодженні теми, питань, що потребують вирішення; організації потрібного формату роботи; утворенні творчої, вільної атмосфери для обміну думками та прийняття рішення. Тривалість фасилітаційної сесії — від 4 годин до 3 днів. Розмір групи — від 8 до 50 учасників. Підсумком роботи на фасилітаційній сесії є раціональний, зафіксований у письмових і фотодокументах результат, з яким учасники зможуть продовжити роботу самостійно (на робочих сесіях, у робочих групах, зборах).

Успішна *Ф.* включає прогностичний компонент, який полягає у визначенні перспектив розвитку соціальної дії, її підготовці та плануванні; конструктивний підхід; певні навички та тип поведінки; набір засобів і методів, необхідних для роботи. Мета фасилітатора — підтримати групу для розв'язання проблемного питання або завдання. Це відбувається в практичній діяльності, коли, наприклад, тренер може виконувати роль фасилітатора: допомагає учасникам у процесі їхнього власного пошуку шляхів вирішення проблем, підтримує процес вироблення нового соціального досвіду. Фасилітатор спрямовує обмін інформацією між учасниками, допомагає процесу здобуття учасниками нового досвіду, встановлення сфери його застосування. Фасилітативний стиль ведення

групи дуже схожий на демократичний і передбачає однакову відповідальність членів групи за все, що відбувається на заняттях (зустрічах, сесіях). На практиці це здійснюється таким чином: ведучий групи пропонує тему, спочатку задає стиль обговорення та взаємодії, але поступово відсторонюється від безпосереднього ведення групи, залишаючи учасниками можливість самостійно конструювати взаємодію, обирати ті чи інші актуальні для них аспекти досліджуваної тематики. Основна функція такого роду діяльності — стежити за безпекою та довірливістю атмосфери в групі, а відповідальність за те, що в ній відбувається під час роботи, поступово передається всім учасникам.

Існує ще одна характеристика фасилітативного стилю, яка розкривається в тому, що він сприяє встановленню й налагодженню нових зв'язків між групами та соціальними інститутами, а також допомагає зміцненню існуючих зв'язків заради досягнення бажаних для учасників групи цілей. Проте надання допомоги, підтримка, полегшення здійснення певних дій у присутності інших людей може відбуватися і в асоціальних об'єднаннях, групах (наприклад, кримінальних дій в умовах злочинної групи) тощо.

Літ.: Галіцан О. А. Формування педагогічної фасилітації майбутніх учителів у процесі навчання у вищому навчальному закладі // Наукові праці. Серія: педагогіка, психологія і соціологія.— Донецьк: Дон НТУ, 2009.— Випуск 5 (155).— Частина 1.— С. 223–227; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних робітників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової.— К.: УДЦССМ.— 2000.— 260 с.; Сорочан Т. М. Фасилітація — нова функція післядипломної педагогічної освіти // Освіта на Луганщині.— 2004.— № 2 (21).— С. 8–11; Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. І. Д. Звєрєвої.— К.: Центр навчальної літ-ри, 2008.— 336 с.

Караман О. Л.

ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ / СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ — варіанти організації взаємодії соціального працівника / соціального педагога з клієнтами, спрямовані на створення умов для позитивної активності дітей і молоді, вирішення відповідних завдань соціалізації, надання допомоги та підтримки. У практиці соціально-педагогічної роботи спеціалісти використовують значну кількість різноманітних форм, проте всі вони мають специфічні ознаки: *функціональність* (пріоритетність для певного напрямку соціально-педагогічної діяльності); *структурність* (відповідність спеціальним вимогам до підготовки та проведення окремих типів форм); *інтегративність* (результати, одержані при використанні одних форм, сприяють впровадженню інших). У соціально-педагогічній роботі форми класифікують за кількістю учасників: *індивідуальні* (робота фахівця з окремою людиною, випадком), *групові* (робота з групою, сім'єю), *масові* (спрямовані на залучення великої кількості людей — акції, конкурси, фестивалі тощо); за домінуючим засобом впливу: *словесні* (лекції, бесіди, диспути); *практичні* (аукціони, тренінги, ярмарки послуг тощо); *наочні* (газети, плакати, соціальна реклама, показ відеофільмів, тощо); відповідно до напрямків соціально-педагогічної діяльності: *соціальної профілактики* (лекції, бесіди, тренінги, відеолекторій, настільні ігри тощо); *корекційно-реабілітаційної роботи* (вправи на формування певних навичок, супровід, консультування тощо) та інші.

Літ.: Безпалько О. В. Організаційна форма як компонент технології соціально-педагогічної діяльності // Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посіб. / За заг. ред. проф. А. Й. Капської.— К.: УДЦССМ, 2000.— С. 22–35; Педагогика / Под ред. И. И. Пидкасистого.— М.: Российское педагогическое агентство, 1995.— 637 с.

Заверико Н. В.

ФРАНЧАЙЗИНГ (анг**.** franchising — право використовувати торгову марку; franchise — привілей, право, право голосу, право участі). У змістовній основі вживаного сьогодні терміну «франчайзинг» — французьке franchir — звільняти, звільняти від рабства. Сьогодні у французькій мові franchissage визначається як «привілей», «пільга», «відвертість», «щирість», а також подібне до них «свобода робити вибір».

Міжнародна асоціація франчайзингу пропонує таке визначення: «Франчайзинг – це договірні відносини між франшизодавцем і франшизоодержувачем, де франшизодавець пропонує або зобов'язується виявляти постійний інтерес до діяльності франшизоодержувача в таких сферах, як ноу-хау і навчання персоналу, тоді як франшизоодержувач здійснює власну діяльність під спільним фірмовим найменуванням, форматом і / чи процесом, яким володіє та контролює франшизодавець, і вклав або вкладе суттєві інвестиції у це підприємство із власних ресурсів».

Більш коротко, *Ф.— спосіб організації власної справи на основі дозволу використовувати репутацію іншої організації*. Деякі фахівці визначають *Ф.* галуззю, яка повинна мати свою теорію та методологію.

У системну взаємодію вступають дві сторони: «франчайзер» і «франчайзі».

Франчайзер — правовласник, засновник і організатор справи, власник генеральної ліцензії, власник ноу-хау тощо. Іноді вживають слово «франчайзор». Застосування «франчайзер» правильно з правил читання, але в бізнес-колах прийнято вимовляти «франчайзор». Франчайзер продає чи надає право на реалізацію послуг своєї компанії іншій стороні. У такому разі, інша сторона набуває назви франчайзі. *Франчайзі* — це організація, компанія, приватна особа, яка отримує (купує) право виступати на ринку під ім'ям франчайзера, використовуючи його бізнес-систему, для розвитку своєї справи. Франчайзі повинен мати певний досвід і ресурси для розвитку. У якості франчайзі може бути власна ініціатива людини, організації, служби або компанії, яка виявила зацікавленість до гранду і намагається приєднатись до організації, яка ним володіє. Мотивами можуть слугувати наміри розпочати справу або намагання підвищити свій рівень конкурентоспроможності на ринку послуг.

Таким чином, *Ф.* розпочинається після того, як певна організація, компанія довела працездатність своєї бізнес-концепції, а після здійснення маркетингових досліджень, визначила, що її успіх можна поширити для організацій, служб, осіб, які бажають повторити її успіх. У такому разі їм пропонується купити її франшизу, і в разі погодження франчайзер здійснює франчайзі передачу прав на використання торгової марки — франшизи. *Франшиза* — це комплекс переваг, що складається з прав користування брендом і бізнес-системою франчайзера, що є об'єктом договору *Ф.* В юридичному значенні форма існування франшизи називається франшизним пакетом. У ньому зібрана низка документів для франчайзі, а також документи внутрішнього користування франчайзера. Франшизний пакет визначає договірні відносини між франшизодавцем і франшизоодержувачем. Міжнародна франшизна асоціація (International Franchise Association) дає наступне визначення: «Франшиза є неперервна взаємодія між франшизером і франчайзі, при якому всі знання, спосіб, успіх, виробничі і маркетингові методи представляються франчайзі для задоволення її потреб».

Розрізняють 3 види франшиз: промислові франшизи, на виробництво товарів; збутові франшизи, на продаж товарів; франшизи на обслуговування, що передбачають

надання послуг. Сьогодні система договірних стосунків побудована на використанні двох форм.

Перша, найбільш поширена, заснована на тому, що франшизи здійснюють надають послуги від імені франчайзера, отримуючи певну частку від обсягу отриманих коштів. Але весь ризик, пов'язаний з реалізацією, несе франчайзі. Це так звана угода «про використання торговельної марки» — Product / trade name franchising. Друга форма угод називається корпоративна форма угод — Business format franchising. Окрім використання торгівельної марки, продукції та послуг, вона передбачає залучення франчайзі до повної інтеграції в систему діяльності франчайзера.

При рішенні застосувати у відносинах *Ф.*, складають письмово оформлений договір, в якому детально описуються умови й способи використання іміджевих ресурсів, з урахуванням репутації та практики діяльності франчайзера. Щоб уникнути непорозумінь, такий договір складають із залученням професійного патентного повіреного, оскільки в ньому прописується багато різних форм зобов'язань щодо інтелектуальної власності. Базовий зміст договору також окреслюється Європейським етичним кодексом франчайзингу.

Отже, *Ф.* передбачає діяльність на основі досягнення взаємних інтересів юридично та фінансово незалежних сторін (організації або фізичної особи), у рамках якої одна сторона (франчайзер), що володіє успішним бізнесом, відомою торговою маркою, комерційними таємницями, репутацією та іншими нематеріальними активами та дозволяє іншій стороні (франчайзі) користуватися цією системою на погоджених в Договорі умовах про франшизу. Визначають такі види внесків: паушальний платіж — одноразова оплата франшизи, яка надає право франчайзі: користуватися інтелектуальною власністю франчайзера, відкрити власне франчайзингове підприємство, отримати стандартний набір послуг тощо; роялті — регулярні, обов'язкові, платежі франчайзеру на покриття його витрат, пов'язаних з підтримкою і розвитком франчайзингової системи; відрахування до централізованого рекламного фонду; додаткові платежі, направлені на покриття вартості додаткових послуг.

В Європі та США *Ф.* відомий з початку XIX ст., коли успішні засновники відомих торговельних марок надавали права продавати і використовувати її зацікавленій стороні, яка прийняла рішення створювати і розвивати свій бізнес під авторитетом засновника торговельної марки. Утім, з історії XVII ст. відомі подібні форми передачі прав на діяльність у Великобританії, Франції, Нідерландах та інших країнах Європи.

Сьогодні існує декілька моделей *Ф.*: *класичний* — умови здійснення стандартні; *регіональний*, коли франчайзі розширюють мережі діяльності у певному регіоні; *субфранчайзинг* — коли власник регіональної франшизи одержує право на продаж субфраншиз; *франчайзинг, що розвивається* — коли передача франшизи на розвиток передається групі франчайзі.

Перша франчайзингова точка на Україні почала працювати у 1993 р.— у рамках міжнародної інформаційної системи Компас (Нідерланди). У 2011 р. в Україні бренди, мережі яких розвиваються за *Ф.,* представлені переважно закордонними франчайзерами. Переважно діють такі концепції, що не потребують великих інвестицій. Законодавство, яке регулює *Ф.*, з'явилося в Україні у 2004 р. Відповідно до глави 75 Цивільного, глави 36 Господарського кодексів введені правові норми, за значенням відповідають *Ф.*, але визначаються поняттям «комерційна концесія». Її визначають як оренду назви, торгової марки, до якої додаються документи: патенти, ноу-хау, техно-

логії, методики, загальні бізнес-плани тощо. *Торговельна марка* (англ. trademark — відмітний знак, клеймо) — позначення, знак за яким товари та послуги одних осіб відрізняються від товарів і послуг інших осіб. Господар торгової марки ніколи не передає її франчайзі. З точки зору Цивільного та Господарського кодексів України, торгівельна марка є об'єктом права інтелектуальної власності (англ. Intellectual Property, скорочено «ІВ»). Серед об'єктів ІВ можуть бути авторські права (наукові відкриття та розробки: концепції, програми, методики, бази даних; найменування організації, логотип; знаки обслуговування та відповідно усі інші права, що належать до інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній і художній галузях. У самому широкому розумінні *інтелектуальна власність* — це законодавчо закріплені права на результати інтелектуальної діяльності людини у різних сферах суспільного життя, які визначає Конвенція, затверджена Всесвітньою організацію інтелектуальної власності в 1975 р.

Дослідники цієї проблеми відзначають, що сьогодні Україна є ринком дуже динамічним, де *Ф.* набуває щоразу більшої популярності, з'являються франшизні системи. *Франшизна система* (мережа) — це загальна кількість франчайзі, які працюють у межах однієї франшизи на основі контрактів з франчайзером.

Американський же досвід показує до 40 % американського товарообігу йде через франчайзингові підприємства. За статистикою, 85 % малих підприємств, що відкрилися, закриваються в перші п'ять років роботи. А з тих, що відкрилися по франшизі — лише 14 %. Переваги очевидні: по-перше, разом з франшизою відомого бренду, франчайзі отримують лояльних клієнтів; по-друге, окрім права ведення діяльності в користування надаються всі методики, технології, менеджмент який довів свою ефективність; по-третє, франчайзер допомагає попереджувати та вирішувати виникаючі проблеми.

Окрім безсумнівної користі для бізнесу, доцільно використати її в розвитку недержавних і приватних організацій та служб соціальної роботи, заповнити сектор надання платних соціальних послуг. Наприклад, соціальна служба (франчайзер) створила репутацію при виконанні платних соціальних послуг. Після того, як вона довела працездатність своєї діяльності, вона може почати пропонувати недержавним або приватним підприємцям, які хочуть повторити її успіх, купити її франшизу — комплекс переваг, що складається з прав користування репутацією, концепцією, технологіями, методиками тощо. При франчайзинговій моделі партнери не залежать від головного офісу безпосередньо, а співпрацюють на рівних правах, тому у швидкому впровадженні постласичних моделей розвитку має бути зацікавлений соціальний франчайзі. З досвіду ведення бізнесу визначається, що ініціатива в нових регіонах здійснюється швидше ніж активність організованого для цих цілей власного підрозділу. Відбувається це тому, що регіональні, місцеві франчайзі краще знають специфіку свого регіону, знають потреби ринку послуг, можуть більш якісно працювати з місцевою адміністрацією тощо. Власники франшизних організацій, як правило, мають більш високу мотивацію, вміють підбирати, виховувати і розставляти кадри, забезпечуючи цим високий рівень обслуговування клієнтів. Перевага стосується й пошуку оптимізації ресурсів, введення інновацій, постійна націленість на фандрайзинг. Існує й певні зауваження. Наприклад, недобросовісний франчайзі може вдатись до використання репутації франчайзера для сумнівних цілей, уникати моніторингу при зверненні до *Ф.,* може надати непідкріплений реальними можливостями бізнес-проект, що може привести

до порушення договору. У франчайзі, який порушив визначені в договорі стандарти може не лише відбиратись франшиза, але з нього ще й стягується штраф. Ці умови чітко прописуються у франчайзинговому договорі.

Для прийняття рішення щодо участі у *Ф.* слід ознайомитись з Каталогом франшиз і досье франшизи. Журнал «Власний бізнес» створив франчайзинговий портал Vlasbiz.net для надання інформації стосовно франчайзингових пропозицій, зокрема компаній, що працюють у сфері *Ф.* та шукають партнерів, публікації інтерв'ю з франчайзерами та франчайзі, статей щодо ринку франчайзингу в Україні та світі, каталог франшиз і їх рейтинг.

Літ.: Суховатий О. В. Особливості реалізації франчайзингу в Україні // Проблеми науки.— 2007.— № 2.— С. 62–64; Франчайзинг в Украине [Электронный ресурс] / Сайт Ассоциации франчайзинга.— Режим доступа : www / URL: http: // franchising.org.ua / - [б. д.] — Загл. с экрана; Цивільний кодекс України станом на 1 вересня 2007 р.— Харків: Одіссей, 2007.— 367.

Пилипенко О. І.

Зміст

Теоретико-методологічні основи соціальної / соціально-педагогічної роботи

- Абілітація
- Адаптація
- Адикція
- Аксіологія
- Альтруїзм
- Андрагогіка
- Артпедагогіка
- Важковиховуваність
- Відповідальність
- Віктимологія
- Гармонізація
- Гендер
- Гідність
- Громадське здоров'я
- Громадянськість
- Гуманізація виховного процесу
- Гуманізм
- Дитинство
- Досвід соціальний
- Дослідження соціальне-педагогічне
- Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи
- Життєве самовизначення
- Здоров'я
- Здоровий спосіб життя
- Здоров'язбережувальний соціальний простір
- Інклюзія
- Інтеграція
- Компетентність
- Особистісно орієнтоване виховання
- Парадигма
- Парадигми соціальної педагогіки
- Потреби
- Потреби дитини
- Проблема соціальна
- Ресоціалізація
- Ризики соціальні
- Розвиток соціальний
- Соціалізація
- Соціальна активність
- Соціальна педагогіка
- Соціальна психологія
- Соціальна робота
- Соціальна філософія
- Соціальне виховання
- Соціальне самовизначення

Соціальне середовище
Соціальні сфери
Соціальність
Соціально-виховне середовище
Соціологія
Соціум
Теорії соціальної педагогіки
Теорії соціальної роботи
Фактори соціальні
Якість життя

Зміст і напрями соціальної / соціально-педагогічної роботи

Батьківство
ВІЛ-інфекція
Волонтерство
Вразливі сім'ї з дітьми
Гармонійний розвиток особистості
Групова соціальна робота
Діагностика соціальна
Діти з особливостями психофізичного розвитку
Діти обдаровані
Діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування
Доброчинність в освіті
Експеримент
Ініціатива
Менеджмент соціальної роботи
Міждисциплінарна/міжвідомча група фахівців соціальної сфери
Молодь
Наркоманія
Об'єкти соціальної/соціально-педагогічної роботи
Оцінювання
Патронаж соціальний
Підтримка соціальна
Планування в соціальній/соціально-педагогічній роботі
Представництво інтересів
Профілактика соціальна
Реабілітація
Реінтеграція
Ресурси соціальної/соціально-педагогічної роботи
Ролі соціального педагога/соціального працівника
Складні життєві обставини
Соціальна робота як практична діяльність
Соціальний педагог
Соціальний працівник
Соціальний супровід/соціальне супроводження
Соціально-педагогічна діяльність
Соціально-педагогічна робота
Соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх навчальних закладах
Суб'єкти соціальної/соціально-педагогічної роботи
Типи сімей
Токсикоманія
Фахівець із соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю
Функції соціального педагога

Функції соціального працівника

Соціальна політика

Альтернативний догляд дітей
Громадська охорона здоров'я
Деінституалізація
Доброчинність
Меценацтво
Модель соціальної політики
Оздоровлення дітей
Опіка/піклування
Освіта соціальна
Партнерство
Послуги соціальні
Професійна підготовка соціального педагога/соціального працівника
Соціальна політика
Соціальне забезпечення
Соціальне замовлення
Соціальне страхування
Справедливість соціальна
Стратифікація соціальна

Правові основи
соціальної / соціально-педагогічної роботи

Бездоглядність
Безпритульність
Відновне правосуддя
Громадянські права
Дискримінація
Експлуатація дитини
Жорстоке поводження з дітьми
Законодавство України щодо дітей та сімей з дітьми
Компетентність правова
Конвенція ООН про права дитини
Насильство
Насильство в сім'ї
Нормативно-правова база соціальної/соціально-педагогічної роботи
Омбудсмен
Омбудсмен з прав дитини
Права дитини
Права людини
Соціально-педагогічне забезпечення прав дитини
Соціально-правовий захист
Торгівля людьми
Участь дітей
Ювенальна юстиція

Психологічні основи
соціальної / соціально-педагогічної роботи

Агресивність
Акцентуація
Арт-терапія

Відповідальність
Вікова періодизація
Вчинок
Вчинок у вихованні особистості
Геронтопсихологія
Гештальт-терапія
Група
Девіація
Дезадаптація
Депресія
Депривація
Комунікація
Конфлікт
Криза
Маргіналізація
Мотивація
Особистість
Поведінка адиктивна
Поведінка асоціальна
Поведінка аутодеструктивна
Поведінка девіантна
Поведінка делінквентна
Поведінка соціальна
Поведінка суїцидальна
Прив'язаність
Рефлексія
Самовиховання
Самооцінка
Тривожність

Соціокультурні основи соціальної / соціально-педагогічної роботи

Анімація
Гармонізація
Засоби масової інформації
Культура
Культура життєвого самовизначення
Реклама соціальна
Стереотипи
Субкультура
Толерантність
Традиції

Соціальні інститути та інституції

Виховна колонія
Громада
Дитяче громадське об'єднання
Заклади соціального захисту
Інститути соціальні
Інтегровані соціальні служби
Клуби за місцем проживання
Консультаційний пункт центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
Молодіжні організації

Неформальне об'єднання
Пенітенціарна система
Позашкільні навчальні заклади
Приймальник-розподільник для дітей
Притулок для дітей
Психологічна служба в системі освіті
Ресурсний центр
Сім'я
Служби у справах дітей
Соціальний гуртожиток
Соціальний центр матери і дитини
Телефон довіри
Українська асоціація соціальних педагогів та спеціалістів із соціальної роботи
Форми влаштування в сім'ю дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування
Центр для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді
Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
Центр соціально-психологічної допомоги
Центр соціально-психологічної реабілітації дітей
Центр соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями

Технології та інновації соціальної / соціально-педагогічної робот

Ведення випадку
Вулична соціальна робота
Групова соціальна робота
Ігрова терапія
Інновація
Медіація
Метод кейсів
Метод рівний-рівному
Методи збору інформації
Методи соціальної/соціально-педагогічної роботи
Моніторинг
Оцінка потреб дитини
Оцінка потреб дитини та її сім'ї
Оцінка потреб сім'ї
Програма
Проект
Проектування соціальне
Сімейні групові наради
Технологія соціальна
Технології соціальної/соціально-педагогічної роботи
Тренінг
Фандрайзинг
Фасилітація
Форми соціальної/соціально-педагогіної роботи
Франчайзинг